

SHRĪ SWĀMĪ LAKSHMĪ RĀM TRUST SERIES.

No. I.

SUSHRUT-SAÑHITĀ

(SŪTRA STHĀN)

With Bhānumatī Commentary

BY

CHAKRAPĀNI DATTA ✓

WITH INTRODUCTION BY

MAHĀMAHŌPĀDHYĀYA KAVIRĀJ GAṆANĀTH SEN,
SARASWATĪ, M. A., L. M. S.

EDITED BY ✓

VAIDYA JĀDAVAJĪ TRIKAMAJĪ ĀCHĀRYA

AND

Pt. NANDKISHOR SHARMĀ BHISHAGĀCHĀRYA.

PUBLISHED BY

Pt. SHYĀMSUNDAR SHARMA, M. A.

REGISTRAR AGRA UNIVERSITY & SECRETARY
SWĀMĪ LAKSHMĪ RĀM TRUST.

1939.

Price Rupees Four only.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya Sagar' Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay.

Published by Pt. Shyamsundar Sharma, M. A.
Registrar Agra University & Sec. Swami Lakshmi Ram Trust.

श्रीस्वामिलक्ष्मीरामनिधिग्रन्थमाला ।

प्रथमं पुष्पम् ।

सुश्रुतसंहितायाः

सूत्रस्थानम् ।

श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितया भानुमतीव्याख्यया समेतम् ।

महामहोपाध्यायकविराजश्रीगणनाथसेनसरस्वती-
महोदयैर्लिखितेन उपोद्घातेन सहितम् ।

आचार्योपाह्वेन त्रिविक्रमात्मजेन यादवशर्मणा
जयपुरराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालययुर्वेदप्रधानाध्यापकेन
पं. नन्दकिशोरशर्मणा भिषगाचार्येण
च संशोधितम् ।

श्रीस्वामिलक्ष्मीरामनिधि-मन्त्रिणा आगराविश्वविद्यालये रजिस्ट्रारं-

पदमधिकुर्वता पं. श्यामसुन्दरशर्मा एम्. एन्.

इत्यनेन प्रकाशितम् ।

वेकम सं. १९९५, ई. स. १९३९.

मूल्यं ४ रूप्यकाः ।

प्रकाशकस्य विज्ञप्तिः ।

जयपुरराज्यस्य सुप्रसिद्धाधिकृतसकचूडामणयो दादूपथपरित्राजका आयुर्वेदमार्तण्डाः श्रीलक्ष्मीरामस्वामिमहाभाग १९८१ तमविक्रमवत्सरस्य विजयदशम्यां [१९३२ तमख्रिस्टवत्सरस्य अक्टूबरमासस्य सप्तदशतारिकायाम्] निरीक्षकसंघ(ट्रस्ट)मेकं नियम्य दशसहस्राधिकलक्षानुमितमुद्राणां राजकीयसुरक्षितधनं (गवर्नमेण्टसेक्युरीटीज), पादोनलक्षद्वयमितमुद्राणां च गृहारामादिकं तदधीनमकार्षुः । राजरक्षितधनस्य वृद्धिः (कृसीदम्), गृहादीनां भाटकं च प्रतिवर्षं ७०००) सप्तसहस्रमुद्रामितं भवति । स्वामिमहाभागानामुद्देशानुसारमौपचालयानुरालयविद्यालयादीनां संरक्षणे, निर्धनविद्यार्थिनां वृत्त्यादिना साहाय्यसंपादने, दादूसंप्रदायस्यायुर्वेदग्रन्थानां च प्रकाशनादिष्वनेकधर्मकार्येषु विचोक्तिकार्येषु च सोऽयमायो व्ययति ।

आयुर्वेदद्वारैव श्रीमद्भिः स्वामिमहाभागैर्धनमिदमर्जितमित्यायुर्वेदसंघोक्तविशिष्या-भीष्टा वेपाम् । संधाधिकृते निधि(फण्ट)धने विंशतिसहस्रमुद्राः स्वामिभिरेतद्दुद्देश्येन वृथद्भ्रूयमिताः । यदस्य निधेशृद्धि(सूद)द्वयेण आयुर्वेदसंवन्धिनवीनपुस्तकनिर्मातृभ्यो विद्वद्भ्यः पुरस्काररूपेण साहाय्यं दीयेत, प्राचीनार्थाचीनानां चासुद्रितानामायुर्वेदग्रन्थानां च प्रकाशनमनुशीयेत । अनेनैव द्वयेण सोऽयं ग्रन्थः [श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितमानु-मतीव्याख्यासमेतं सुश्रुतसंहितायाः सूत्रस्थानम्] मुद्रापयित्वा विदुषां सेवायामुपस्था-प्यते । ग्रन्थोऽयं धम्मदेशसुप्रसिद्धपैद्यराजानामायुर्वेदमार्तण्टधीयुत'चेद्य यादवजी त्रिविक्रमजी आचार्य'महोदयानामनुग्रहेण लण्डननगरस्थ'इण्डिया ऑफिस' पुस्तकालयतः सगवापि । ग्रन्थस्यास्य विशिष्य परिचयः स्वामिमहाभागानां प्रियतम-सुहृद्भिर्भारतविख्यातैर्महामहोपाध्याय कविराज श्रीगणनाथसेनसरस्वती'-महोदयैः प्रणीतगवेषणापूर्णपरमोपयोगिभूमिकाऽवलोकनात् प्राप्ते ।

श्रीमन्तो यादवजीमहोदयाः स्वामिमहाभागानामत्यन्तं प्रियाः सुहृदः । स्वामिमहा-भागैः संघपत्रे (ट्रस्टपत्रे) तदिदं विशिष्य निर्दिष्टं यत्—यावज्जीवं श्रीयादवजीमहा-भागानामेवानुमत्यां ग्रन्थाः प्रकाशयेरन् । महातुभावैरेभिरायुर्वेदग्रन्थोद्धारे स्वीयं समस्तमायुर्विनिगुञ्जद्विर्यतिकलमुमहत् कार्यमनुष्ठितं तदिदं वैयजगति सर्वेषां विदितमेव । इह तस्य विशिष्य परिचयो दिनकरस्य कृते दीपदर्शनमिव । निरीक्षकसंघस्य मन्त्रिपद-मधितिष्ठन्नहमेतस्य ग्रन्थस्य प्राप्तिं, संशोधने, मुद्रापणे, चासीमपरिश्रमाय सच्चिस्त्रोया-मूल्यसमयविनियोगाय च कोटिशो धन्यवादानर्पयामि । श्रीमतामेवानुग्रहेणाय

स्वामिमहाभागैरुपकल्पितस्य निरीक्षकसंघ(ट्रस्ट)स्य सोऽयं प्रथमो ग्रन्थो वैद्यजगतः
समक्षमुपस्थाप्यते । आयुर्वेदमार्मिका विद्वांसो ग्रन्थमिममाद्रियेरचिति बहुतरमाशासे ।
सुदृढं च विश्वसिमि यदेवंविधानामेव प्राचीनानाममुद्रितग्रन्थानां परिचयं प्रदाय
ते मामनुगृहीयुः । येन सोऽयं संघो ग्रन्थानिमान् प्रकाश्य आयुर्वेदसेवायै स्वामिमहा-
भागानां च सद्गुहेन्यपूर्तये प्रभवैदिति

सिनेट हाउस, आगरा
ता. २८ अप्रैल १९३९

}

विद्वत्समाजानुचरः

दयामसुन्दरशर्मा

श्रीस्वामिलक्ष्मीरामट्रस्टमन्त्री (जयपुर),
रजिस्ट्रार आगरा युनिवर्सिटी, आगरा

संपादकस्य निवेदनम् ।

सुश्रुतसंहिताया उपदेष्टुर्भगवतो धन्वन्तरेः, निर्मातुः सुश्रुतस्य, व्याख्यातुश्चक्रपाणि-
दत्तस्य, प्रसंगागतानामन्यव्याख्यातृणां, प्रतिसंस्कर्तुंश्च इतिवृत्तमस्मदुरोधादेव अस्वस्थ-
शरीरैरपि अस्मत्परमसुहृद्भिर्महामहोपाध्याय कविराज श्रीगणनाथसेन-
स्वरस्वतीमहोदयैर्महत्या गवेषणया लिखिते ग्रन्थेनानेन सहैव मुद्रिते उपोद्घाते एव
द्रष्टव्यं तज्जिज्ञासुभिः । ग्रन्थस्यास्य संशोधनार्थं सहायकतयोपगृहीतानामादर्शपुस्तकानां
संशोधनकार्यस्य च विषये वाचकमहोदयानां सविधे किञ्चिन्निवेद्यते ।

भानुमतीव्याख्यायाः संशोधनार्थमादर्शपुस्तकद्वयमुपलब्धम् । तयोः प्रथमं कलकत्ता-
वास्तव्याभ्यां स्वर्गताभ्यां महामहोपाध्याय कविराज श्रीविजयरत्नसेन-कवि-
राज श्रीनिशिकान्तसेनाभ्यां संपाद्य यक्षाक्षरैर्मुद्रापयित्वा प्रसिद्धिं नीतं निबन्ध-
संग्रह-भानुमत्युभयव्याख्यासमेतं सूत्रस्थानस्य प्रारम्भतश्चत्वारिंशदध्यायपर्यन्तम् ।
पादटिप्पण्यामस्य सु. (मुद्रितपुस्तकस्थः पाठः) इति संकेतः स्थापितः, द्वितीयं
लन्डनगरस्थइन्डिया-ऑफिस-पुस्तकालयात् पुण्यपत्तन(पूना)स्थभाण्डारकर-
प्राच्यसंशोधनमन्दिर (Bhandarkar Oriental Research Institute)
द्वारा प्राप्तं संपूर्णसूत्रस्थानस्य भानुमतीव्याख्यानमात्रम् । पादटिप्पण्यामस्य ह. (हस्त-
लिखितपुस्तकस्थः पाठः) इति संकेतो दत्तः । सुश्रुतमूलसंशोधनार्थमादर्शपुस्तकत्रयाणां
साहाय्यमवलम्बितम् । तत्र प्रथमं ताडपत्रलिखितं मूलमात्रमतिप्राचीनमस्यदाप्ततमानां
नेपालराजगुरुणां पण्डितप्रचराणां श्रीहेमराजशर्मणां ग्रन्थसंग्रहात् प्राप्तम् ।
अस्य पुस्तकस्य पादटिप्पण्यां ता. (ताडपत्रपुस्तकस्थः पाठः) इति संकेतो दत्तः ।
द्वितीयं पूर्वं मया संपादितं निर्णयसागरयन्त्रालये मुद्रितं निबन्धसंग्रहव्याख्याया समेतम् ।
अस्य पुस्तकस्य पादटिप्पण्यां ड. (उल्हणसंमतः पाठः) इति संकेतः स्थापितः । तृतीयं
स्वर्गवासिभिः कविराज श्रीहाराणचन्द्रचक्रवर्तिमहोदयैः संपादितं खविरचितसुश्रु-
तार्थसंवीपनभाष्यसमेतम् । पादटिप्पण्यामस्य पुस्तकस्य हा. (हाराणचन्द्रसंमतः पाठः)
इति संकेतो दत्तः । निबन्धसंग्रहव्याख्याया एतावत्पर्यन्तं यानि हस्तलिखितपुस्तका-
न्युपलब्धानि तानि सर्वाण्यपि समूलान्येव । ततश्च निबन्धसंग्रहव्याख्यासमेतायाः सुश्रुत-
संहितायाः संशोधनावसरे उल्हणसंमतमूलपाठनिर्णये न किञ्चिदपि काठिन्यमनुभूतम् । परं
चक्रपाणिदत्तविरचिताया भानुमतीव्याख्यायास्तु व्याख्यामात्रस्यैव पुस्तकं समुपलब्धम् ।
वर्तन्ते च सूत्रस्थान एव बहवः पाठाश्चक्रपाणिव्याख्याता उल्हणव्याख्यातपाठादतीव
भिन्नाः । तेषु स्थलेषु चक्रपाणिसंमतो मूलपाठः कीदृश इति निर्णेतुमतीव दुःशकम् ।
परमस्माकं शुभादृष्टवशाज्ज्ञेपालदेशोपलब्धे ताडपत्रपुस्तके बहुषु स्थलेषु चक्रपाणिना

भानुमत्यां व्याख्याता बहवो मूलपाठाः समुपलब्धाः । ताननुसृत्य मूले सन्निवेशिता-
 धकपाणिसंमताः पाठाः, पादटिप्पण्यां च दत्तो वर्तमानमुद्रितपुस्तकस्थो दृष्ट्वा-
 संमतः पाठः । यत्र तु तादृशपुस्तकेऽपि नोपलब्धधकपाणिसंमतः पाठः तत्र
 पादटिप्पण्यां 'एतद्व्याख्यानुसारी पाठस्तनुपलब्धत्वाच्च मूले सन्निवेशितः' एताव-
 न्मात्रमेव लिखितम् । एवं पुस्तकस्यास्य संशोधने यथामति कृतो यत्नः । तथाऽपि
 भ्रमप्रमादादिवशाच्चातानि स्तालनानि गुणैकपक्षपातेभिः सुधीभिः संशोधनीयानि ।
 सफलवितव्यश्च मयायं प्रयासो ग्रन्थस्यास्य पठनपाठपर्यालोचनादिनेति

मुंबई
 ता. ११-५-१९३९

}

भिषजां विधेयस्य
 यादवशर्मणः ।

ओं नम आयुर्वेदाचार्येभ्यः ।

भानुमतीटीकोद्भासितसुश्रुतसंहिताया

उपोद्धातः ।

(महामहोपाध्याय कविराज श्रीगणनाथसेनसरस्वतीविरचितः)

एष खलु सुश्रुतोपोद्धातो दुर्लभनानायुर्वेदनिबन्धोद्धार-सम्पादनपटीयसामा-
युर्वेदमार्तण्ड इत्यन्वर्थविरुदामस्वरपरमसुहृदा त्रिविक्रमात्मजश्रीयादवाचार्याणामनु-
रोधाह्वित्यतेऽस्माभिः । उच्यते चात्र स्वल्पमेव यदुक्तचरं प्रत्यक्षशरीरोपोद्धाते ।
किञ्च, तैरपि ऐतिहासिकविस्तरस्याधुना वर्णितयादवशिष्यते सोकमेव सुश्रुतविषयकं
वक्तव्यम् । तथाऽपि यथामति किञ्चिद्विचार्यते विदुषां चित्तविनोदनाय । आशास्यते
च तेषां ज्ञानामृतवृषातर्पणाय सुलोकमात्रमिदमपि भविष्यति । महाधियामगस्सो-
पमानां तु ज्ञानपिपासानिवृत्तये प्रभविष्यति श्रुतिस्मृतिवैद्यकादिनानाशास्त्रनिष्णाता-
नामस्वादस्तमानां नेपालराजगुरुश्रीहिमराजशर्मणामपूर्वा कृतिः काश्यपसंहिताया
उपोद्धातो नाम ऐतिहासिकतत्त्वामृतपारावारः ।

अथ सुश्रुतसंहिता नामेदमार्पतघ्नाम्बुधेरनर्घं रत्नं, यदायुर्वेदोपासकानां सौभाग्य-
विशेषादद्यापि न विलुप्तं हारीवादिसंहितावत्, न च भूझा कीटावुविद्धं मेलकाश्य-
पादिसंहितावत् । मूलं हि खल्विदमधुनाऽपि प्राचीनशाल्यतन्त्रस्य, निधानं विदेहा-
धिपादिकृतशालाक्यतन्त्राणाम्, आकरो धन्यन्तर्युपदिष्टकायचिकित्सायाः, न्यास-
भूमिश्चाग्निवेद्यादिपट्टपिप्रणीतकायचिकित्सातन्त्रार्थानां, सारोद्धारसम्पुटं चैतत्
काश्यपादिकृतकौमारभृत्यादिनातन्त्रार्थानाम् ।

अयेदमार्पं ज्ञानविज्ञाननिधिरूपं तन्त्रं केन कदा विरचितमिति जिज्ञासायामुत्तर-
मुच्यते किञ्चित् । श्रूयते हि तन्त्रेऽस्मिन् शाल्याङ्गप्रधानस्यायुर्वेदस्योपदेष्टा काशिराजो
धन्यन्तरिः, श्रोतारश्च सुश्रुतौपधेनवौरभ्र-पौष्कलावत-भोज-वैतरणाद्या ऋषयः ।
तैश्च सर्वैरपि निर्मेभिरे पृथक् तन्त्राणि, येषां प्रथमचतुष्टयकृतानि तन्त्राणि शाल्याङ्गस्य
मूलानीत्याहुः । सर्वाणि च तानि तन्त्राणि प्राक् सहस्रवर्षेभ्यः सुलभान्यासन्,
पुराणटीकाकारैर्यदुहा तत्पाठोद्धारदर्शनात् । तेषु च भोजतन्त्रपाठा बहुशः समुद्भूता
यन्त्र-शस्त्र-शारीरादिविशेषवर्णनपराः प्रत्याययन्ति विशेषज्ञान्—यदिदं तन्त्रं चेत्
पुनर्लभ्येत, महानुपकारः स्याद्विपजामिति ।

१ “औपधेनवमौरभ्रं सीश्रुतं पौष्कलावतम् । शेषाणां शल्यतन्त्राणां मूलान्येतानि निर्दि-
शेत् ।” इति सुश्रुतोक्तप्राचीनपथे ।

अथात्र धन्वन्तरिवृत्तमपि किञ्चित् कथ्यते । तच्च पुराणेषूपलभ्यं विस्तरेण । श्रूयेते हि पुराणेषु द्वावेव धन्वन्तरी । तयोः प्रथमो धन्वन्तरिरञ्जनामा समुद्रमथनोत्थितो विष्णोरंशावतारः कीर्त्यते हरिवंश-महाभारत-भागवत-विष्णु-वायु-ब्रह्माण्डाग्नेयपुराणेषु । स च भागवते आयुर्वेदमिति, अग्निपुराणे च आयुर्वेद-प्रयत्नेक इति गीयते । यतश्च समुद्रमथनवृत्तान्तः कृतयुगीनस्तस्माद्रथमादिदेवो धन्वन्तरिरपि तथेत्यवसेयम् । ततो द्वितीयो धन्वन्तरिः काशनृपतेर्वंशे धन्वाख्यनृपतेः (विष्णु-भागवतपुराणयोर्मतेन दीर्घतपसः) पुत्ररूपेण प्रादुर्बभूव । स च प्रथम-धन्वन्तरिरेव द्वितीयसम्भूत्यां कृतावतारः, इति सर्वत्रोक्तं पुराणेषु । अवतरणं च नारायणस्य द्वयोर्लोकसर्गयोर्भूदिति स्पष्टमुच्यते श्रीभागवतपुराणेऽपि—यथा—

“धन्वन्तरं द्वादशमे त्रयोदशम एव च” इति (भागवत १ स्कन्ध०, ३ अ०)

हरिवंशादौ च श्रूयते अञ्जधन्वन्तरिं प्रति विष्णुवचनं—

“द्वितीयायां तु सम्भूत्यां लोके ख्यातिं गमिष्यसि ।

अणिमादिश्च ते सिद्धिर्गम्यस्य भविष्यति ॥

तेनैव त्वं शरीरेण देवत्वं प्राप्स्यसे प्रभो ।

चरुमन्त्रैर्वैतर्जप्यैर्यक्ष्यन्ते त्वां द्विजातयः ॥” इति ।

धन्वन्तरिजन्मकथाऽप्येवं तत्रैव—

“द्वितीये द्वापरे प्राप्ते सौनहोत्रिः स काशिराट् ।

पुत्रकामस्तपस्तेषु धन्वो दीर्घं महत्तदा ॥

❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀

तस्य गेहे समुत्पन्नो देवो धन्वन्तरिस्तदा ।

काशिराजो महाराज ! सर्वरोगप्रणाशनः ॥

आयुर्वेदं भरद्वाजात् स प्राप्य समिपकक्रियम् ।

तमष्टचा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्यः प्रत्यपादयत् ॥” इति

(हरिवंशे १ पर्वणि २९ अध्याये । वायु-ब्रह्माण्डपुराणेषु च प्रायः स एव पाठः)

१ विस्तरमपादत्र तत्तत्पाठोद्धाराः विस्तरेण न कृताः । किञ्चित्पूढतमिद्वैवाग्ने ब्रह्मण्यं दिग्दर्शनाय । २ अन्यत्र च तत्रैव धन्वन्तरेरादिदेवस्य जन्मकथा द्रष्टव्या (भागवत० ८ स्कन्ध, २ अ०) । अग्निपुराणेऽपि (३ अ०) “ततो धन्वन्तरिर्विष्णुरायुर्वेदप्रवर्त्तकः” इत्युक्तम् । ३ विष्णुपुराणे तु वंशपरम्परा किञ्चिद्भिन्नैव श्रूयते, यथा—“काशस्य काशेयः काशिराजः, तस्माद् राष्ट्रः, राष्ट्रस्य दीर्घतपाः पुत्रोऽभवत्, धन्वन्तरिस्तु दीर्घतपसः पुत्रः”—इति (विष्णु० ४ अंश०, २ अ०) । श्रीभागवतपुराणेऽप्येवमेव (भागवत० ६ स्क०, १७ अ०) तस्मात् राजगुरु पं० श्रीहेमराजशर्मणा दक्षिता वंशपरम्परा स्तोकेन प्रतिसंस्करणीया ।

[अत्र च रेखाङ्कितपदैस्तस्य द्वितीयद्वापरे जन्म, भरद्वाजादायुर्वेदग्रहणम्, अष्टाङ्गवैद्यकविभाजनं चेत्युक्तमिति त्रयं विशेषादवधेयमिति सूचितम् । सुश्रुते तु “इन्द्रादहम्” इत्युक्त्या तस्य इन्द्रशिष्यत्वमुक्तं, तत् कल्पान्तरकल्पनया इन्द्रस्य परमशुक्लकल्पनया वा समाधेयम्]

यस्तु दिवोदासाख्यो धन्वन्तरिः सुश्रुतोपदेष्टा श्रूयते सुश्रुतसंहितायां, स तृतीयधन्वन्तरिरिव प्रतिभाति । दृश्यते च काशवंशे धन्वन्तरिप्रपौत्रो दिवोदासनामा नृपतिः पुराणेषु । वर्ण्यते च दिवोदासनामा शौर्यवीर्यान्वितो नृपतिः ऋग्वेदे^१ उपनिपत्य महाभारते च^२ । परं नासौ क्वचिदपि आयुर्वेदोपदेशक इति कीर्तितः, अन्यत्र सुश्रुतसंहितायाः । तथाऽप्ययमेव दिवोदासो भीमरथसूनुः प्रतर्दनजनकश्चेति समानस्तत्पितृपुत्रपरिचयो वेद-महाभारत-पुराणेषु । तस्मात् स एवायं कुलपरम्परागतविद्याधिकारी धन्वन्तरिरिति वंशागतधन्वन्तरिनामधेयः सुश्रुतोपदेष्टेति केचित् कल्पयन्ति । तन्न मनोरमं, श्रुतीतिहासपुराणविरोधात् । न चासौ ‘अमरवर’ इति कथमपि कीर्तनीयः, सुश्रुते^३ तु तथैवासौ कीर्तितः । अमरवरत्वं तु द्वितीयधन्वन्तरेः सङ्गच्छते—“अनेनेव शरीरेण देवत्वं प्राप्स्यसे प्रभो” इति विष्णुवरश्चवणात्^४ । तस्मात् सुश्रुतोक्तदिवोदासपदे सकारस्य शकारत्वं विधाय ‘दिवो दिविष्टदेवानां दाशः सम्प्रदानीयः’—इत्यर्थकल्पनया व्याख्येयमिदं विशेषणपदमिति समाधानं कल्पनीयम् । “अहं हि धन्वन्तरिरादिदेवो जरारुजामृत्युहरोऽमराणाम् । क्षत्याङ्गमङ्गैरपरैरुपेतं प्राप्नोऽस्मि गां भूय इहोपदेष्टुम्” इति सुश्रुतोक्तं धन्वन्तरिवचनं च द्वितीयधन्वन्तरेरेव मुखे शोभते, न तत्प्रपौत्रस्य दिवोदासस्य मुखे इत्यप्यत्रावधेयम् ।

अथ श्रूयते^५ कश्चिदन्योऽपि धन्वन्तरिनाम विद्वान् (वैद्याचार्यः कविर्वा) विक्रमादित्यनृपतेः सभासदां नवरत्नाख्यविदुषामन्यतमः । स च भिषक्तमः स्यादिति सम्भाव्यते, यतो ‘नवरत्न’कल्पनायां नानाविधानामेव सुधियां समावेशनमेव युक्तं प्रतिभाति । यथा—तत्र धन्वन्तरिचैद्यराजः, क्षपणको बौद्धभिधुः, अमरसिंहः शाब्दिकः, कालिदासः कवीन्द्रः, वराहमिहिरो ज्योतिषाचार्यः, वररुचिर्वैयाकरणाचार्यः—इत्यादिकल्पना किंवदन्तीमूला युक्तियुक्ता । सोऽसौ

१ प्रथममण्डलादौ २ कौपीतवयादिषु । ३ अनुशासनपर्वणि । ४ सुश्रुतादौ—“अथ खड्गभगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृतमाश्रमस्थं-काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिम्” इत्यादिसन्दर्भे । ५ हरिवंशे प्राचीनद्वैतपाठे । विष्णुपुराणे तस्य यज्ञभागभुक्त्वं च वर्ण्यते विष्णुवरेणैव (विष्णुपुराण ० ४ अंश ०, ८ अ०) । ६ काव्यसंग्रहोक्ते सुप्रसिद्धपथे; यथा—“धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहश्चक्षुर्वेतालमट्टघटखर्परकालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्य” इति ।

धन्वन्तरिः सुधृतोपदेष्टेति न कोऽपि संशयीत । परं सोऽपि प्रायेण द्विसहस्रवर्ष-
पुराण इति शक्यं निर्णेतुं, विक्रमादित्येन प्रवर्तितस्य संवत्कालस्याधुना १९९५
वर्षातीतत्वात् ।

अस्ति चापरोऽपि धन्वन्तरिर्नाम ऋषिः केषाञ्चिद् विप्राणां गोत्रप्रवर्तकः ।
सोऽपि वैद्यकाचार्यः इत्यनुमीयते । यतस्तद्वोत्रीया वैद्याध्यसारस्वतमाह्वना अद्यापि
पञ्चनदेसु सिन्धुषु वङ्गेषु च दृश्यन्ते । ते च “धन्वन्तर्यप्सार-नैयधुव-काश्यप-
प्रवराः” — इत्यारमपरिचयं ख्यापयन्तीति काश्यपान्वया एव प्रतीयन्ते । काश्यप-
वंशपरम्पराऽप्यनेनैव परिचयेन ज्ञायते । कश्चासौ काश्यपः काश्यपसंहिताकारो
वाऽन्यो चेति न विद्मः । गवेपणीयं चेदं सूक्ष्मदृशम् ।

अथैवं धन्वन्तरिपञ्चकालोचनतः पर्यवस्यति—धन्वनृपतेः पुत्रो धन्वन्तरिरेव
सुपरिज्ञातनामा सुधृतादीनामुपदेष्टेति । स च द्वितीयद्वापरे (द्वापरान्ते ?)
प्रादुर्बभूवेति बहुपुराणोक्त्या ज्ञायते । एवं च द्वापरान्ते कलिसन्ध्यायां वा प्रवृत्ते
कुरुक्षेत्रीयमहासमरे धन्वन्तरिसाम्प्रदायिका एव वैद्याः शल्योद्धरणाय न्ययुज्य-
न्तेति सुशकमनुमातुम् । तस्य च महायुद्धस्य पञ्चसहस्रवर्षाण्यतीतानि—इति
महाभारतौक्तकालगणनया वदृत्तान्वयप्रत्ययिनां नवीनैतिहासिकानां निर्णयेन च
निश्चीयते । तस्मात् ततोऽपि (अन्यून) पञ्चशतवर्षैः पुराणमाद्यसुधृततत्त्वस्य निर्माण-
मिति स्वीकार्यम् । कलियुगस्य च प्रवृत्तस्य चत्वारिंशदधिकानि पञ्चसहस्रवर्षाणि
समतीवानीति ज्यौतिषिकः सिद्धान्तः । सोऽपि ‘कुरुक्षेत्रीयमहायुद्धस्य द्वापरान्त-
कालीनत्वं साधयति । भगवतः श्रीकृष्णस्य महाप्रयाणमपि तदनन्तरमेवाभूद्—
इत्यपि द्रढयति पूर्वोक्तम् ।

अन्ये तु मिलिन्दप्रश्नादियौद्धसाहित्यग्रन्थेषु, पाणिनिसूत्रवार्तिक-पातञ्जलमहा-
भाष्यादिषु चान्यूनसार्धद्विसहस्रवर्षपुराणेषु धन्वन्तरि-सुधृतादीनां नामोल्लेखदर्श-
नात् तर्कयन्ति—ततोऽपि सहस्रवर्षपुराणमाद्यं सौधृततन्त्रमिति । तदेतद्विक्रमगत्या
कालान्वेषणमपि नास्त्वसिद्धान्तं विरुणद्धि ।

१ केचिन्वापुर्निकैतिहासिका विक्रमादित्यनृपतेः समयं ख्रिस्तीयपञ्चमशतके स्थापयन्ति ।
स तु साहस्रकृतृपतिर्द्वितीयचन्द्रगुप्तनामा वृषभेति सन्दिह्यते । रुकारिर्हि विक्रमादित्यः,
तस्य पञ्चमशतकीपत्वं न सम्भवति, शकनरपतेस्तत्पूर्वत्वात् । २ षट्द्विपयकः प्राच्य-
पाश्चात्यमतविचारविस्तरः पण्डितवर्यश्रीहेमराजशर्मभिः काश्यपतन्त्रोपादावे विहितो द्रष्टव्यः
(५९-६१ पृष्ठेषु) । यत्तु तैः कलियुगे धन्वन्तरेः समयो निरणायि, स पूर्वोक्तपुराणप्रमाण-
राशिबिरोधीव प्रतिभाति । अथवा कलिसन्ध्यायां तद्भावित्वात् कथमपि तत्सामञ्जसं विधेयम् ।

इतश्च “विश्वामित्रसुतः श्रीमान् सुश्रुतः परिपृच्छति”—इत्युल्लेखस्य सुश्रुतेऽने-
कधादर्शनात् तत्समयनिर्णयोऽपि करणीयः । स चास्मदुक्तसिद्धान्तं द्रढयति ।
श्रूयते हि रामायणे योगवाशिष्ठे च विश्वामित्रो नाम ऋषिर्भगवतो रामचन्द्रस्य
धनुर्विद्योपदेष्टा । स त्रेतायुगीनः, रामावतारस्य त्रेतायां प्रादुर्भावश्रवणात् । अपरश्च
विश्वामित्रो हरिश्चन्द्रस्य सर्वस्वप्रतिग्रहीता महाभारतादौ कीर्त्यते, स द्वापरयुगीनः ।
स च सुश्रुतजनक इति श्रूयते तत्रैव । तस्माद् द्वापर-युगीन एव सुश्रुतोक्तो धन्व-
न्तरि-सुश्रुतसंवादः । चरकोक्त-ऋषिसभायां च श्रूयमाणो विश्वामित्रोऽपि स एव
स्यात्, यतश्चरके विमानस्थाने अतीतयोः सत्यत्रेतायुगयोरेवोल्लेखः, न द्वापरयुगस्य ।

श्रूयते च वैद्यकतन्त्रकारोऽपरोऽपि विश्वामित्रनामा ऋषिः, तदीयग्रन्थस्य पुराण-
टीकाकारैरुद्धृतत्वात् । स च पृथगेव परकालभावी चेति प्रतीयते । वस्तुतस्तु कतमो
विश्वामित्रः सुश्रुतजनकः—इति किञ्चित् तमसाच्छन्नमेव । विश्वामित्रस्य चिरजी-
वित्वस्वीकारे तु सर्वमपि सम्भवति ।

अथ सुश्रुतोऽपि नैको विश्वामित्र पुत्र एव । शालिहोत्रमुनेः पुत्रस्यापि सुश्रुत-
नाम्नोऽश्ववैद्यके श्रवणात् । अग्निपुराणे तु गवाश्वगजवैद्यकमपि धन्वन्तरिणैवोपदिष्टं
सुश्रुतायेति श्रूयते । तन्नोपदिश्यते तस्मिन्नेव पुराणे, नान्यत्र ।

अथ लभ्यमाना सुश्रुतसंहिता प्रतिसंस्कृतपूर्वा न वा ? प्रतिसंस्कृतपूर्वा चेत्
केन वा कृतस्तत्प्रतिसंस्कारः ? कीदृशश्च सः ? कश्च तत्प्रतिसंस्कारसमयः—इति
प्रश्नचतुष्टयमनुसन्धिस्मृतां चेतसि समुदेति । तस्य चोत्तरमस्माभिः प्रत्यक्षद्वारो-
पोद्घाते पूर्वं प्रादायि, सम्प्रति च राजगुरुश्रीहेमराजशर्मभिः सविस्तरमालो-
चितमेतत् । तथाऽपीदं पुनरालोच्यते स्वबुद्धिपरिष्करणाय ।

पूर्वदर्शितदिशा आद्यसुश्रुतसंहितायाः अन्यूनपक्षतद्वत्त्ववर्पतः पूर्वमारचितायाः
काले काले ग्रन्थविलोपो भारतवर्षस्यान्तर्ग्रहिः शत्रुभिः सहस्रानां गृहंदाहादिहेतो-
स्तदानीं प्रचारालपत्वाच्च (मुद्रायन्नाद्यभावे) बहुधा यभूवेति तु निःसंशयमेव, बहूनां
प्रामाणिकग्रन्थानां विलोपदर्शनात्, केपाञ्चिद् भृशखण्डिताकारेणोपलभ्याच्च ।
तद्गृह्यन्ताश्च मेल-काश्यपसंहितादिष्वद्यापि सुलभाः । चरक-काश्यपसंहितयोश्च दृश्यते
सुस्पष्ट उल्लेखः प्रतिसंस्कारस्य । प्रतिसंस्कारश्च—“विस्तारयति लेशोक्तं संक्षिप-
त्यतिविस्तरम् । संस्कर्त्ता कुरुते तत्रं पुराणं च पुनर्नवम्”—इति स्वरूपः—इति चरके
दृढवदः । तस्मात् प्रतिसंस्कर्त्तुर्यचनानि प्रपुराण्येव प्रतिसंस्कृततन्त्रे भवितुमर्हन्ति ।
“संक्षिपत्यतिविस्तरम्”—इत्युक्तेश्चानेकान्यार्पयचनानि विस्तारोक्तानि परित्यक्तान्यपि
स्युः । किञ्च, चरकस्य प्रतिसंस्कृतत्वं चरकेण कचिदपि स्वमुद्येन नोक्तम्, उक्तम् तु

१ यथा शालिहोत्रसंहितादी—“शालिहोत्रमृषिभेष्टं सुश्रुतः परिपृच्छति । एवं पृष्ठस्तु
पुत्रेण शालिहोत्रोऽभ्यभाषत”—इत्यादि ।

तत्परभाविप्रतिसंस्कारा इव बलेन । तथाच सुश्रुतप्रतिसंस्काराऽपि स्वमुखेन स्वना-
मोल्लेखो नाकारीति न चित्रम् । भङ्गीविशेषेण तु निर्दिष्टमेव तद्-यथा उत्तर-
तन्त्रारम्भे “शालाक्यतन्त्राभिहिता विदेहाधिपकीर्तिताः”—इत्यादिपाठेषु । श्रूयते
च, तीसटसूनुना चन्द्रदेन (वाग्भटपौत्रेण ?) बहवोऽशुद्धपाठाः सौश्रुततन्त्रे
संगोषिताः—इति । चन्द्रदत्तश्च ख्रीखीयपञ्चमशतकान्ते प्रादुर्बभूव—इत्यस्माकं
श्रीयादवशर्मणां च निर्णयः । वाग्भटश्च चरक-सुश्रुतयोरनार्पत्वमनार्पवचोबहुलत्वं
वा स्पष्टमेवाभ्यधात् “ऋषिप्रणीते श्रीतिष्ठेत्” इत्यादिपद्येन । सुश्रुतस्य प्रति-
संस्कृतत्वं च सर्वेऽपि पुराणटीकाकृतोऽनुमन्यन्ते । दल्लुनाचार्यस्तु स्पष्टतरमाह—
“प्रतिसंस्काराऽपीह नागार्जुन एव” इति । यच्चनभङ्ग्या चानया ज्ञायते, एव-
कारेण व्यावर्त्यन्ते अन्ये प्रतिसंस्कृततया प्रसिद्धाः केचित् । चन्द्रटाचार्येण च
सौश्रुतपाठशुद्धिर्व्याप्य जेज्जटस्य टीकादर्शनेन,—इत्यग्रे वक्ष्यमाणं सूचयति—
जेज्जट-चन्द्रटान्यामपि सुश्रुतप्रतिसंस्कारः कृत एवेति ।

अथ कोऽसौ नागार्जुनः सुश्रुतप्रतिसंस्कर्तेति प्रश्ने प्रतिश्रुतः । अनेके हि नागा-
र्जुनाः भारतेतिहासे बुद्धजन्मनोऽनन्तरं प्रादुर्बभूवुः । तेषु ‘सिद्धनागार्जुन’ इत्य-
भिहितः ‘नागार्जुनो मुनीन्द्रः शशास यो लोहशस्त्रमतिगहनम्’ इति चक्रपाणिना
निर्दिष्टः कक्षपुट-लोहशस्त्र-योगशतकादिग्रन्थकारो बौद्धाचार्य एवासौ सुश्रुत-
प्रतिसंस्कारक इति प्रतीयते । तेनैव च सुश्रुते न केवलं प्रतिसंस्कर्तृसूत्राणि
योजितानि, उत्तरतन्त्रं च स्वस्वपावशिष्टमितरमाचीनतन्त्रेभ्यः सारसमुच्चयं कृत्वा

१ तीसटाचार्यकृतत्रिकित्ताकलिकाख्यो ग्रन्थः साम्प्रतमुपलब्धः प्रकाशितश्च स्वर्गतेन वैद्य-
पं० नरेन्द्रनाथमित्रेण । टीका चास्य तीसटपुत्रेण चन्द्रदेन विरचिता तत्रैव दृष्ट्या । तीसटश्च
वाग्भटस्य पुत्रः शिष्यो वेति प्रसिद्धिः पं० यादवशर्मणोऽलिखिता सप्रमाणं सुश्रुतोपोद्धाते
(पृ० १२) । २ अरण्यदत्तश्चैतद्व्याचक्षाणः ‘चरक-सुश्रुतवदनार्पमपीदं गुणवस्त्वान्महद्भि-
श्रीहमेव’ इति स्पष्टमाह । ३ एतद्विषयकं प्रमाणमग्रतो दृश्यम् । ४ दृश्यतां काश्यप-
संहिताया उपोद्धाते (६४-६५ पृष्ठयोः) नागार्जुनविवरणम् । ५ चक्रदत्तस्य चिकित्सा-
सारसंग्रहे श्रूयत एतत् पद्यम्, सन्ति च नागार्जुनाभ्यादियोगाः प्रसिद्धाः; “नागार्जुनेन
लिखिता स्वप्ने पाटलिपुत्रके” इत्यादिस्मृतिपाठा चक्रोक्तनागार्जुनवत्यां च नागार्जुनोल्लेखः ।

१ अत्र ‘अनार्पमपीदं तत्र चरकसुश्रुतवत् (सुभाषित) गुणवस्त्वान्महद्भिः श्रीहमेव’ इत्यन्यस्य
शक्यत्वादरण्यदत्तस्य वाग्भटतन्त्रस्य चरकसुश्रुतवत् सुभाषितगुणयुक्तत्वेन द्राक्षत्वप्रतिपादने
ऽभिप्रायो न तु चरकसुश्रुतयोरनार्पत्वप्रतिपादने इति आयुर्वेदमार्तण्ड श्रीलक्ष्मीराम-
स्वामिमहोदयानां मतम् । यादवशर्मा ।

२ जेज्जट-चन्द्रटान्यां कृतः सुश्रुतप्रतिसंस्कारः पाठसंशोधनरूपः न तु विद्वत्प्रमत्तापूरण-
वित्तरवर्जनरूप इति चन्द्रदेनैव ग्रन्थान्ते लिखितात् “सौष्ठवे चन्द्रदेनेह भिषक्तीसटसूनुना ।
पाठशुद्धिः कृता तन्त्रे टीकामालोचय जेज्जटीम्” इति पद्यात् प्रतीयते । यादवशर्मा ।

संवर्धितमिति नः प्रतीतिः । वास्त्येनापि काश्यपसंहितायामेवमेवाकारिती तेन कल्पस्थानान्ते कीर्यते । सिद्धनागार्जुनश्चासौ “शातवाहनस्य नृपतेः समसाम-
यिको योधिसरत्रस्थानीयः महाविद्वांस्तद्विद्यानिपुणो रसायनेऽपि प्रसिद्धो वैद्य-
केऽपि विद्वान्”—इति निश्चीयते राजगुरुपं० श्रीहिमराजशर्मभिः । शातवाहन-
कालश्च बुद्धजन्मनो द्विदातवर्षोत्तर इति ऐतिहासिकाः । बुद्धजन्मनश्च प्रायः सार्ध-
द्विसहस्रवर्षाण्यतीतानीति । तेन सुश्रुतप्रतिसंस्कर्तुः सिद्धनागार्जुनस्यान्यूनवर्ष-
सहस्रद्वयं सपादं समतीतमिति सुगमः सिद्धान्तः ।

एवं चातिदीर्घेण कालेन सुश्रुतस्य पुनः पुनः प्रतिसंस्कारार्हताऽभूत्, विहितश्च
काले काले प्रतिसंस्कारो घिलुसग्रन्थापूरणविस्तरवर्जनपूर्वको बहुभिराचार्यैरित्यपि
सुशकमनुमातुम् । सुश्रुतप्रतिसंस्कारश्च पुनः क्रियत एव क्वचित् क्वचिद् अधुनाऽपि ।

अथ सुश्रुतकालनिर्णयः साधनान्तरेणापि साध्यते पं० श्रीयादवशर्मभिः । सुश्रुते
शस्त्रकर्मादि निखिलं कार्यं प्रशस्ततिथिकरणमुद्गर्तनक्षत्रेषु करणीयमित्युपदेशः, तत्र
प्रशस्तवारोलेखो न दृश्यते । रविसोमादिवारगणना तु तच्छुभाशुभविचारसहिता
भारते शकाब्दारम्भकालतो वर्षसहस्रात् प्राक् प्रवृत्तेति ज्योतिषिकानामाधुनिकानां
निर्णयः । शकनरपतेरतीताब्दाधुना १८६१ मितः । तस्मात् ततोऽपि सहस्र-
वर्षात् पूर्वमर्थात् प्रायेण वर्षसहस्रत्रयात् प्राग् चारगणनारम्भः । तस्मात् ततोऽपि
प्राग् रचनाकालः सुश्रुतसंहितायाः—इति संभाव्यते ।

अथात्र केचिदापृच्छेरन्—बृद्धसुश्रुतनाम्ना पुरा प्रसिद्धस्य ग्रन्थस्य टीकाकारै-
रुद्धपाठस्य क स्थानं, कश्च वर्तमानसुश्रुतसंहितायाऽस्य सम्बन्धः, इति । तान्
प्रतिश्रुतः—बृद्धसुश्रुतो द्वायं सौश्रुततन्त्रं, यस्य बहुधाखण्डितस्य प्रतिसंस्कारं
(संक्षेपण-विस्तारणादिरूपं) विधाय विरचिता लभ्यमाना सुश्रुतसंहिता बहुभिः
प्रतिसंस्कर्तृभिः । अत एव बृद्धसुश्रुतोक्ताः केचित् पाठाः लभ्यन्तेऽपि, न लभ्यन्तेऽपि
वर्तमानसुश्रुतसंहितायाम् । लभ्यमानसुश्रुतग्रन्थेऽदृष्टा बहवस्तपाठाटीकाकृता काले
लभ्यन्ते स्म । तथाहीदानीं दल्लनोक्ताः केचित् पाठाः न चक्रपाणिस्ममताः, चक्र-
पाणिस्ममताश्च पाठा न दल्लनस्ममताः, नेपालोपलब्धताडपत्रलिखितपुराणपुस्तकीय-
पाठाश्च बहुधा भिन्नाः, अन्ये च केचन पाठा जेज्जटगयदासादिभिर्गृहीतास्त्यक्ताश्च;
तदेतद् ग्रन्थेऽस्मिन् प्रदर्शितं पादटीकासु बहुधा परमकुशलैः पं० श्रीयादव-
शर्मभिः । बृद्धभोजादिविषयेऽप्ययमेव नयः कल्पनीयः । बृद्धत्वं हि न केवलं वयंसा
पुराणत्वं, किन्तु बृहच्चमपि, यथा—बृहदारण्यक इति प्रसिद्धस्य अष्टाङ्गसंग्रहस्य
केचन पाठाः संक्षेपेण पर्यैरुक्ता अष्टाङ्गहृदये इति दिक् ।

१ इत्यन्तामत्रैव ग्रन्थे—७७।७८।८१।११३।१२६।१२६।१३५।१५१।१८५।१९१।
१९५।१९६।१९४।२३९।२४०।२४६।२७९।२८४।३३३९।३७० पत्रेषु पादटीकाः ।

अथेह सुश्रुतव्याख्यातृणामपि परिचयो यथाज्ञानमुच्यते । तत्र दशैव (द्वादश वा) सुश्रुतटीकाकाराः प्रसिद्धानामनः । यथा—(१) जेज्जटः (जैयटो वा), (२) गयदासः, (३) भास्करः (४), श्रीमाधवः (५), प्रह्लादः (६), डछनः (७), चक्रपाणिः (८), कार्तिकः (कार्तिककुण्डो वा) (९), सुपीरः (१०), सुकीरः—इति । लक्ष्मणश्च टिप्पणीकारः फचित् श्रूयते । अपरा च 'गृहपदभङ्ग' नाम्नी सुश्रुतव्याख्या टिप्पणी वाऽऽसीत्, परं केन कृतेयमिति न ज्ञायते । सर्वेषां टीकाकृतं पाठाः तत्परवर्तिभिर्व्याख्यातृभिर्लुप्ताः, तत्क्षेपां पूर्वपरमावित्वं सुखेनोद्घेयं भवति । तासु च टीकासु डछनकृतनिबन्धसंग्रहादप्या व्याख्यैव सम्पूर्णपलम्ब्यते, द्वे चान्ये टीके त्वंशत एवोलब्धे, यथा—गयदासस्य टीका (न्यायचन्द्रिका) निदानस्यानस्यैव, चक्रपाणेः (भानुमती) सूत्रस्थानस्यैव । अपरास्तु टीकाः नामशेषा एवाद्यापि । अत्र च चतुर्णामेव व्याख्यातृणां परिचयो वर्ण्यते यथोपलब्धप्रमाणम् ।

(१) जेज्जटः जैयटो वा नाम ज्ञातेषु सुश्रुतव्याख्यातृषु प्राचीनतमः, यस्य चरकव्याख्या (निरन्तरपदव्याख्यानाम्) पं० क्षीयादवशर्मभिः मद्रासनगरस्थ-राजकीयग्रन्थालयादासादिता । स च वैयाकरणकेसरिणः कैयटस्य काव्यप्रकाश-कर्तुर्मम्मदस्य च सोदरः—इत्यस्मिन्नुपरम्पराप्रसिद्धा किंवदन्ती । चागभट-तीसट-चन्द्रदत्तदिभिरपि सिन्धुदेशजाः स्युरिति सम्भाव्यते । जेज्जटीया टीका च तीसटपुत्रस्य चन्द्रदत्तापि समये प्रसिद्धेति चन्द्रदेन सुश्रुतपाठशोधनादनुमीयते, तथास्तु च—“सौश्रुते चन्द्रदेनेह भिपक्षतीसटसूनुना । पाठशुद्धिः कृता तत्रे टीका-मालोक्य जैज्जटीम्” इति । तीसटश्च चागभटस्य पुत्रः शिष्यो वेति प्रसिद्धेः स्त्रीस्त्रीयपञ्चमशतकात् पष्ठशतकाद् वा (चागभटकालात्) अन्यूनद्विशतवर्षप्राक्तनो जेज्जटः—इति सुवचम् । तस्मादन्यूनसार्धसहस्रवर्षपुराणो जेज्जटाचार्यः । स च तीसटश्च सुश्रुतप्रतिसंस्कारकावमूत्राभिरपि युज्यते वक्तुम् ।

(२) गयदासः—गयदासाचार्यो वा नामातिप्रामाणिकः सुश्रुतव्याख्याता डछनस्य प्रधानोपजीव्यः । प्रत्युत तत्सम्मत एव पाठाः डछनेन प्रायो गृहीताः, पाठान्तराणि च भूम्ना वर्जितानि 'तच्छेच्छति गयी' इत्युक्त्या । ('गयी'ति

१ डछनटीकायाश्चादावेव श्रूयते—'तेन (डछनेन) श्रीजेज्जटं टीकाकारं श्रीगयदास-भास्करौ च पञ्चिकाकारौ श्रीमाधव-प्रह्लादेवादीन् टिप्पणकारांश्चोपजीव्य आयुर्वेदशास्त्र-सुश्रुतव्याख्यानाय निबन्धसंग्रहः कियते' । अपरे चैहोक्ताटीकाकृतो डछन-चक्रपाणिभ्या-मुद्धृतपाठाः, निर्दिष्टाश्च विजयराक्षसेन मधुकोपटीकारभ्यः । २ इदं प्रमाणमस्माभिः पं० क्षीयादवशर्मणः सुश्रुतोपोदासादुपलब्धम् । ३ मट्टारहरिचन्द्राचार्याचीनो जेज्जटः, तेन स्वप्रणीतचरकटीकायां हरिचन्द्रस्य नामग्रहणादिति यादवाचार्याः ।

संक्षिप्तनाम्ना च ढलनेन तन्निर्देशः कृतः प्रायेण) । तन्मतोद्धारश्च तेन कचिदेकस्मिन् प्रसङ्गे पोढा सप्तधा वा व्यधायि । गयदासटीका च सम्प्रत्येवाविष्कृता साधुसम्पादिता चास्मन्मित्रैः पण्डितश्रीयादवाचार्यैः । तैरुच्यते—“गयदासो ढल्हनात् प्राचीनः, बहुषु स्थलेषु तत्पाठोद्वारात् । जेजटाश्चार्वाचीनः, पञ्जिकायां बहुषु स्थलेषु जेजटमतस्य दूषितत्वात्; अतोऽनयोर्मध्यकालीनः—इत्यनुमीयते” । यतश्च दशम-शतकान्तो ढलनसमयो निरूप्यतेऽस्माभिः (अनुपदमेव), यतश्च जेजटो वाग्भटात् प्राक्तनः, तस्मादनयोरन्तरा ख्रिस्तीयतृतीयशतके चतुर्थशतके वा सम्भवभूय गयदासः इति युज्यते कल्पयितुम् ।

(३) ढलनः—ढलनाचार्यो वा ‘ढल्हणै’—इति वा प्रसिद्धः सुश्रुतस्य निबन्ध-संग्रहाख्यटीकाकारः ख्रिस्तीयदशमशतकान्ते प्रादुर्भूतः—इत्यनुमीयते । स हि मथुरासमीपवर्तिनि भादानक(भदावर ?)देशे भरतपालवैद्यस्य पुत्रः ‘सहपाल’-नृपतिबल्लभश्चेत्यात्मानं निबन्धसंग्रहारम्मे ख्यापयति । अस्य च नृपत्य ‘साहल’ इत्य-परं नाम ‘भादानक’नाथत्वं च ज्ञायते सुश्रुतोत्तरतन्त्रस्य पद्विंशाध्यायटीकान्ते लिखितेन पद्येन, यथा—

“सहृद्वेः प्रसवः पदं सुयशसः सदैववन्द्यः धिया-
मावासः सुकृती क्रियासु निपुणः श्रीढलनाख्यो भिषक् ।
श्रीभादानकनाथसाहलनृपस्यातीव यो बल्लभः
शास्त्रं तस्य निबन्धसंग्रह इति ख्यातं धरित्रीतले ॥”

स चासौ सहपालनृपतिर्मथुराप्रदेशांशे कृताधिपत्यः सामन्तराज एवेति प्रतीयते, ‘भादानकनाथ’ इत्येतावन्मात्रनिर्देशात् । एष च नृपतिर्भारतेतिहासप्रसिद्धस्य महीपालाख्यचन्द्रशेखरनरपतेस्तत्रैव प्रदेशेऽन्यत्र च कृतराज्यस्य पूर्वज इत्यनुमीयते, यतस्तस्यैव समये (ख्रिस्तीयैकादशशतकारम्मे) गजनीपतिमहमूदेन बहुसहस्रसैन्य-धिपेन सप्तदशकृत्वो विलुण्ठिता विध्वस्ताश्च स-महामारं प्रभासपत्तन(सोमनाथ)-देहली-मथुरादिप्रदेशाः—इत्येतिहासिको निर्णयः । न च सम्प्रवृत्ते तादृशविप्लवे सम्भवति निबन्धसंग्रहवद्वन्द्वस्य निर्माणम् । पालाख्या नृपतयश्च न केवलं वज्रेषु किन्तु समग्रेऽध्यायवर्त्ते दशमैकादशशतकयोः कृतराज्या इत्येतिहासिकैः ।

१ सुष्ठुतसंहिताया ‘निर्णयसागर’मुद्रिताया द्वितीयावृत्तौ (१९३८) । २ ढलनस्य मथुराप्रदेशवास्यस्य ‘ढलन’ इत्येव नाम साधीयः प्रतिभाति, तद्देशे ‘ढलन’नाम्नोऽपि प्रचारदर्शनात् । कल्हणसगन्धि ढल्हणनाम तु काश्मीरवासिनामेव भवितुमर्हति, नान्येषाम् ।
३ Vide Vincent Smith's Oxford History of India, pp. 186 to 190.

इतश्च, ऐतिहासिकानां सुपरिज्ञातस्य बह्मराज्यशासकस्य 'नयपाल'नरपतेः समये प्रादुर्भूतस्य चक्रपाणिदत्तस्योल्लेखो दलुनेन पूर्वनिबन्धानां संप्राहकेन स्वटीकादां अन्यत्र वा कचिदपि नाकारीत्यपि दलुनस्य तत्पूर्वजत्वं सूचयति । किञ्च, सुश्रुतस्य मूलपाठाश्चक्रपाणिदत्ताः दलुनपाठेभ्यो भिन्नाः एव यदुक्तं, न च तदुल्लेखः कचिदपि दलुनेन विहितः । पक्षान्तरे अनुल्लिख्यापि नास्ति दलुनमतं चक्रपाणिना रण्डितमेव । यथा "अहं हि धन्यन्तरिरादिदेवः" इत्यादिप्रसिद्धपद्यस्य व्याख्याने "आदिदेवः शङ्करः" इति व्याख्यानं दलुनमतं चक्रपाणिना 'इति केचिद्' इत्युद्धृतं दूषितञ्च (सुश्रुत० सूत्र० अ० १) । यस्तुतस्तु दलुनमतमिह भ्रान्तमेव, आदिदेव-पदस्यात्र प्रथमधन्यन्तरिवाचकत्वात् । एवं च प्रत्यक्षशारीरोपोद्गाते यदुक्तं—"दलु-नश्चक्रपाणेः सम-सामयिकः समीपकालीनो वेति" वदधुना स्लोकेन परिष्करणायं भवति ।

(४) चक्रपाणिः—चक्रपाणिदत्तो वा नाम वैद्यकाचार्यः सुश्रुतचरकयोः प्रसिद्धव्याख्याता चिकित्सासारसंग्रहादिग्रन्थप्रणेता च । स नरदत्ताख्यमिषग्वरस्य शिष्यः (चरकटीकायां तथोद्धृष्टात्), गौडपतिविश्वस्तवैद्यराजस्य नारायणस्य तनयः, भानुदत्तस्य च गौडाधिनाथान्तरङ्गस्यानुजः—इत्यात्मपरिचयमदात् (चक्रदत्त-संग्रहान्ते) । गौडाधिनाथश्चापमितिहासप्रसिद्धो नयपालदेवः इति शिवदाससेनः । भानुदत्तपरिचयश्च (History of Bhawal) इत्याख्ये ग्रन्थे श्रीमता गोविन्द-मुक्तोपाध्यायेन लिखिते प्रसङ्गात् प्रदत्तः; यथा—"गौडाधिनाथनयपालदेवमिषज-श्चक्रदत्तस्य अनुजो भानुदत्तोऽभूत् । नयपालनृपतिश्च वङ्गविहारशासकस्य पालराज-वंशप्रतिष्ठापकस्य गोपालभूपतेरेकादशपुरुषः, तस्य प्रधानसेनापतिरासीद् भानुदत्तः । उद्दिश्यत्येनात्मपरिचयं रूपापयन्तः केचन दारिद्र्यजना अद्यापि तत्र दृश्यन्ते, परं भानुदत्तस्य वंशजाः पूर्वमतिसमृद्धा भूम्यधिकारिणश्चासन्—इति (Translated from English) । चक्रदत्तप्रदत्तो "गौडाधिनाथरसवत्यधिकारपात्र-नारायणस्य तनयः सुनयोऽन्तरद्गात् । भानोरनु प्रथितलोभवल्लीकुलीनः श्रीचक्रपाणिरिह कर्तृपदाधिकारी"—इति स्वपरिचयोऽपि पूर्वोक्तपरिचयेन संवदति । नयपाल-नृपतेः सिंहासनाधिरोहणसमयश्च तद्वाज्यकालश्च त्रिसृष्टीयैकादशशतकस्य शेषार्धः

१ यस्तु उत्तरतमस्य ४९ अध्याये (१९ पद्यटीकायां) दलुनेन—"पञ्चमूली महतीति चन्द्रिकाकारः, स्वपैति चक्रपाणिः—इति नाममात्रेणोद्धेत्वश्चक्रपाणेः सकृदेव, स प्रक्षिप्त-वत् प्रतिभाति, यत्स्वयैव 'पञ्चमूलीकृता' इत्यस्यार्थद्वयं दलुनेन व्याख्यातपूर्वम् । न च पूर्वं कचिदपि चक्रपाणिनामग्रहणमकृत्वा ग्रन्थशेषे नातिप्रयोजनविषये तत्प्रमाणोद्धारं कुर्वीद् सकृदेव दलुनः—इति सम्भाव्यते । वयं तु भूमः, पत्रशिरस्कं दिप्पनमात्रमेतत् कस्यापि सुद्रणकाले ग्रन्थान्तः प्रविष्टम् ।

(1040 A. D. to 1070) । तस्मात् एकादशशतकस्य शेषार्धे स्थापनीयश्चक्रपाणिकालः ।

अथ चक्रपाणिकृता ग्रन्थाः । चक्रपाणिना न केवलं सुश्रुतस्य भानुमती टीका, चरकस्य चायुर्वेददीपिका नाम व्याख्या विरचिता, प्रत्युत द्रव्यगुणविषये द्रव्यगुणसंग्रहो नाम संक्षिप्तो ग्रन्थः, चिकित्सासारसंग्रहो नाम ग्रन्थश्च चिकित्साविषयको निर्मितौ । सर्वे च चक्रपाणिकृता ग्रन्था अत्युपादेया विश्वसनीयतमाश्चेति सुविदितं विदुषाम् ।

तत्र भानुमती नाम टीका सूत्रस्थानस्यैव उपलभ्यते, इतरस्थानानां टीका चक्रपाणिना लिखिता नवेति न विद्मः, यतो ग्रन्थान्तरेषु तत्पाठा नोपलभ्यन्ते । यदि दृष्टनकृतमुत्तरतन्त्रीयं चक्रपाणिमतं पूर्वोद्धृतं सत्यमेव चक्रपाणेः स्यात्तिहि विरचितैव तेन भानुमती टीका समग्रसुश्रुतस्येत्यनुमीयते । यत्तु वनौषधिदर्पणस्य उपोद्घाते दृष्टनमतं चक्रपाणिना चरकटीकारम्मे खण्डितमिति श्रीविरजाचरणकविराजेनोक्तं, तच्चिन्त्यं, मुद्रितचरकटीकायां लिङ्गविधिप्रसङ्गे दृष्टनस्य नामोल्लेखस्यादर्शनात् । वस्तुतस्तु चक्रपाणिधृतसौश्रुतपाठाः दृष्टनधृतपाठेभ्यो बहुशो भिद्यन्ते, तथाऽप्येकेनापरस्य नामोल्लेखो न कृतः (पूर्वोक्तसन्दिग्धपाठादन्यत्र) इति चित्रमेतत् ।

अथ दृष्टनचक्रपाणिकृतयोः सुश्रुतव्याख्यानयोरुत्कर्षापकर्षविचारे कृते चक्रपाणिकृता भानुमती नाम टीका पदे पदे स्वोत्कर्षं ख्यापयति दर्शयति च गम्भीरप्रवेशितामुच्चकोटिकपाण्डित्यं व्याख्यानपाटवं च चक्रपाणेः । परं विद्यार्थिजनानामुपकाराय सरलार्थता, परमतसंग्रहनिपुणता, नानाविधप्राचीनपाठप्रदर्शनपटुता चेति गुणाः दृष्टनस्य सर्वथा प्रशंसार्हाः, ततश्च बालबोधोपयोगिताविशेषात् निबन्धसंग्रहटीकाया बहुलः प्रचारोऽभूदिति सम्भाव्यते । सौश्रुतानपपाठाभिरस्य युक्तियुक्तार्थपाठसंस्थापनाय तु नोभयोरग्रहः, असङ्गतार्थानामपि प्राचीनपाठानां कथमपि कौशलेन व्याख्यानात् । एतद् दृष्टान्तश्चेह प्रसङ्गतः प्रदर्श्यते—यथा सुश्रुतप्रथमाध्याये “कस्मात्, लोकस्य द्वैविध्यात्” इत्यत्र चक्रपाणिना “इति प्रकरणार्थः” इत्येतावन्मात्रवचनेन, दृष्टनेन च सन्देहमप्यकुर्वता कथार्थता लङ्घिता, न तु व्याख्याता । वस्तुतस्त्विह “लोकस्य तद्विधेयत्वात्” इति पाठः असदीयहस्तलिखितपुस्तके दृष्टः साचीयान्, अन्यथा “पुरुषः प्रधानं, तस्योपकरणमन्यत्” इति वक्ष्यमाणार्थः, “तस्मिन् क्रिया, सोऽधिष्ठानम्” इति पूर्वोक्तार्थश्च न कथमपि संश्लेषेत । अपरे चैवंविधा दृष्टान्ताः ग्रन्थविस्तरमभ्या नोदाह्रियन्ते । द्रष्टव्यास्तु ते प्रत्यक्षद्वारीरोपोद्घातस्य तृतीयावृत्तौ । अस्तु ।

चक्रपाणिकृते चिकित्सासारसंग्रहे चक्रपाणिनाऽतिमात्रं चिकित्सापाटवं प्रद-

शितमित्यत्र न सन्देहः । तेन हि तत्र न केवलमार्पां चिकित्सोपदिष्टां, प्रत्युत रस-
वैद्यानां रसपर्वटीताम्रयोगलौहादिप्रयोगा अपि सम्यक्तया लोकोपकाराय वर्णिताः ।
न च तेन कायचिकित्साविधय एव व्याख्याताः, प्रत्युत शल्यताम्रिककर्मण्यपि
बहुधा सम्यगुपदिष्टानि, यथा—अश्मर्यामश्मरीविपाटनं, गुग्गुलूनां नाड्यन्तच्छेदनं,
ब्रणशोथेषु विम्लापनावसेचनोपनाहपाटनादिकर्मणि, अशोभगन्दरादिषु क्षाराभि-
कर्मच्छेदनांति, झीह-यकृतोः सिराव्यधनं, लिङ्गनादो काचस्य शलाकावेधनादि
शस्त्रकर्म चेति । तेनैतज्ज्ञायते—चक्रपाणिसमयेऽपि वैद्यैर्बहुधा क्षाराभियन्त्रशस्त्रकर्मा-
ण्यनुष्ठीयन्ते स्वेति । अधुना वैद्यैः परित्यक्तेष्वमितेषु शल्यताम्रिककर्मसु, काय-
चिकित्सायामपि प्रधानोपजीव्यता चक्रसंग्रहस्याद्यापीति को वा नोरीकुर्यात् ? ।

अथ चक्रपाणिश्रुतो द्रव्यगुणसंग्रहोऽपि परमोपादेयः स्वल्पकायो ग्रन्थश्चरक-
सुश्रुतौक्तद्रव्यगुणपूर्वार्धस्य सारसंग्रहरूपः । स च “धारणस्मरणं सुखः” इति तस्य
कदाचिन्महती छात्रमिर्यतांभूदिति स्पष्टमुज्जीयते । शिवदासकृतटीकासहितश्चायं
निबन्धो वैद्यानां परमोपकारी, एष च ग्रन्थः पूर्वं कलकत्तामहानगर्यां प्रकाशित
ई. १८८२ वर्षे शिवदासटीका-वङ्गानुवादसहितः सुमिश्रुदः कविराज श्रीकालीश-
चन्द्रकविरत्नैः । स चास्सङ्ग्रहालये रक्षितः । ततश्च पण्डित श्रीयादवशर्मभिः
सम्यक् संपाद्य प्रकाशितो निर्णयसागरयन्त्रालयात् मुम्बापुर्यां ई. १९२२ वर्षे ।
वस्तुतस्तु पुरा राजानो धनिनश्च येषां नित्यसेव्यद्रव्याणां गुणान् पृच्छन्ति स्म,
तेषामेव गुणवर्णनपरोऽयं ग्रन्थः—इति ग्रन्थकारेणैवाम्यधायि । अधुना तु न कोऽपि
तथा पृच्छति, सति वा प्रश्ने श्लोकोद्धारपूर्वमुत्तरं च न प्रदेयं भवति । तथाऽपि
द्रव्यगुणशास्त्रस्य पूर्वार्धमत्रातीव कुशलतया लिखितमिति परमादरणीयोऽयं ग्रन्थः ।

अपरे च केचन चक्रपाणिश्रुता ग्रन्था आसन्निति श्रूयते । तेष्वेकः शब्दचन्द्रिका
नाम वैद्यकग्रन्थः नानार्थानां सेपजादिवाचकानां शब्दानां व्याख्यानपरः; अपरश्च
व्याकरणतत्त्वचन्द्रिकाकृतो ग्रन्थः, यस्य हस्तलिखितपुस्तकमस्माभिवीचने दृष्टं,
नतु हन्त संगृहीतम् । तत्र च नरदत्तशिष्यस्य नारायणतनयस्य चक्रपाणेः कृतिरिय-
मित्युल्लेखमेवमिति स्मर्यते । चक्रपाणिश्च पाणिनीयव्याकरणप्रस्थाने सुनिष्णात
आसीदिति चरकसुश्रुतटीकयोरालोचनेन स्वच्छमनुमीयते, तेन बहुधा पाणिनीय-
प्रमाणोद्धारदर्शनात् ।

अस्ति चान्यदपि किञ्चित् चक्रपाणिश्रुतं ‘मनोरमाखण्डनं’ नाम स्वल्पकायं
पुस्तकं पुरा काश्चां मुद्रितं, तदस्मद्ग्रन्थसंग्रहालये वर्तते । महोजिदीक्षितस्य
‘मनोरमा’कारस्य परकालमाविवाद्पर एवायमर्वाचीनश्चक्रपाणिर्नासां चक्रपाणिदत्तः ।

चक्रपाणिदत्तश्च बङ्गीयवैद्याण्यन्त्राहणोऽन्यजातीयो चेति कैश्चित् सन्दिह्यते ।
परं चिकित्सासारसंग्रहान्ते दृष्टेन—“भट्टत्रयप्रियवेदविदा जनेन दत्तः पतेत् सपदि

मूर्धनि तस्य शापः” —इति वचनेनानुमीयते—वेदवेदाङ्गेषु सुनिष्णातेन तेन स्वयं दास्यमानस्य शापस्य भयमुद्धोषितं ग्रन्थार्थचौरेभ्यः । शापदाता च स्वयमेवाप्तौ विप्रवरः स्यादिति सम्भाव्यते । जनश्रुतिश्च तस्य वैद्याख्यविप्रस्वमाह । श्रुतिस्मृति-व्याकरणादिनिपुणत्वं च तस्य टीकायासुपलभ्यमानं तदेवानुमानं द्रव्यति ।

मुद्रापणं च सुश्रुतसंहितायाः कदा कैश्च कृतमित्यपि स्मरणार्हं नाम । तत्रोच्यते—
प्रथममुद्रापणमस्य कलकत्तामहानगर्यां वर्षशतकात् पूर्वं सद्यःप्रतिष्ठितसंस्कृत-
महाविद्यालयस्य आयुर्वेदाध्यापकेन पं० मधुसूदनगुप्तेनोक्तं । ततो निबन्ध-
संग्रहसंयुतोऽयं ग्रन्थः पञ्चाशद्वर्षतः प्राक् कविराजश्रीअविनाशचन्द्रशर्मणा
ततोऽनन्तरं पं० जीवानन्दविद्यासागरेण यथामति संशोध्य प्रकाशितः ।
तदनन्तरं क्रमेण—मुम्बय्यादिनगरेषु मुद्रापितोऽसौ ग्रन्थः । भानुमतीटीकालङ्कृतं
सुश्रुतस्य सूत्रस्थानं (आरम्भतश्चत्वारिंशदध्यायपर्यन्तं) च कलकत्तानगरादेव
प्रायश्चत्वारिंशद्वर्षतः प्राक् महामहोपाध्यायकविराजश्रीविजयरत्नसेन-निशि-
कान्तसेनाभ्यां सम्पाद्य प्रकाशयत । अधुना विगतपञ्चदशवर्षेषु क्रमात् प्रकाशिताः
सुमनोहरास्तिष्ठ आधृतयः सुश्रुतसंहिताया मुम्बईस्थनिर्णयसागरमुद्रणालयात्
मित्रवर्यं पं० श्रीयादवाचार्यशर्मभिः शर्मणे वैद्यलोकस्य । ते च चिरायामुर्वेद-
प्रतिसंस्कारकर्मणि व्यापृताः सुखतमदीर्घायुषो विजयन्तां संसेधन्तां च धी-धृति-
स्मृति-विद्यावैभवा धार्मिका निपग्वराः—इत्याशास्ते

कलकत्तामहानगर्यां
सं० १८९६,
वैशाखपौर्णिमायाम् }

मुधियां विधेयः
सेनोपाधो गणनाथशर्मा

१ प्रथममुद्रापितोऽयं ग्रन्थः असदीयग्रन्थालयेऽप्यापि वर्तते, स च ई० १८३६ वर्षे
मुद्रितः । २ स एव हि प्रथमं ई० १९३५ संख्ये वर्षे नवस्थापिते “मेडिकल कालेज आफ्
बेंगल (Medical College of Bengal)—इत्याख्ये विद्यालये शवव्यवच्छेदं
कृतवान्, तदा च तदुरसाहर्षनाय कलकत्तास्फोटपिलियमदुर्गतः तोपध्वनिरभूत् ।

भानुमतीव्याख्यायां प्रमाणतयोपन्यस्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तृणां च नामानि ।

चरकः ४-६, ५-४ इत्यादौ ।

पाणिनीयाष्टाध्यायी १०-१३ इत्यादौ ।

भोजः १०-२१, ५४-५ इत्यादौ ।

वाचस्पतिमिश्रः १५-२१ इत्यत्र ।

भालुकितब्रं ५४-६, ७१-१२ इत्यादौ ।

दृढबलः ५७-२२ इत्यत्र ।

काश्यपीयतर्क ५७-२६, ९०-५ इत्यादौ ।

भट्टारहरिचन्द्रः ६०-७ इत्यत्र ।

कपिलबलः ६०-३, ६०-९, ८५-१९ इत्यादौ ।

विश्वामित्रः ८३-१८ इत्यत्र ।

निघण्टुः ८३-२६ इत्यत्र ।

हारीतः १०३-९, २२०-१९ इत्यादौ ।

वैतरणः १४१-५ इत्यत्र ।

निमित्तशास्त्रं २०८-५ इत्यत्र ।

क्षारपाणिः २१८-२ इत्यत्र ।

सेलः २४७-२६ इत्यत्र ।

जम्बूकर्णः ३११-२३ इत्यत्र ।

॥ धीः ॥

शुद्धिपत्रम्

पंक्तौ	शृष्टे	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५	१०	गोचोऽसंख्या°	गोचोऽसंख्या°
३	११	व्यज्यते	वज्यते
१८	१७	पुष्पो	पूष्पो
२५	२१	यथाभूता	यथाभूताः
२१	४२	अध्ययनस्मानु	अध्ययनमनु
१७	८९	अन्यव्याख्यानं	व्याख्यानान्तरं
१८	१५९	सौक्ष्मा°	सौक्ष्मा°
१७	१६२	इतरेष्वस्तुप्यपि	इतरेष्वस्तुप्यपि
१४	१६६	स्थानसंभ्रमभेदे	स्थानसंभ्रमभेदे
१९	१६६	मज्जाशुक्ल°	मज्जशुक्ल°
१९	१६९	अष्टमेव	अष्टमेव
१३	१७२	कलायोकसंनिभः	कलायोदकसंनिभः
२०	१७५	दौर्हृदं	दौर्हृदं
२१	१७५	दौर्हृदापचारः	दौर्हृदापचारः
२५	१८०	भेदान्तर°	भेदान्तर°
२९	१८९	कीर्तिमित्यर्थ	कीर्तिमित्यर्थ
६	१९१	परिग्रहीत्वा	परिग्रह्य
१४	२२०	बहिर्निगमनं	बहिर्निर्गमनं
७	२३४	नारि	नारी
१०	२६७	बलाबलत्वेऽपि	बलाबलत्वे अपि
७	३०८	चौण्ड°	चौण्ड°
१९	३५२	नाविशील°	नाविशीतल°
२७	३७६	भूतभूतशुणेन	भूतशुणेन

सुश्रुतसंहिताया विषयानुक्रमः ।

सूत्रस्थानम् १.

विषयाः पृष्ठम्

१-२ वेदोत्पत्त्यध्यायोपक्रमः	१
३ औपघेनवादीनामायुर्वेदाध्ययनार्थं धन्वन्तरिसमीपगमनम्	८
४ धन्वन्तरिकृतमौपघेनवादीनां स्वागतम्	९
५ आयुर्वेदस्याध्ववेदोपाङ्गत्वम्, आयुर्वेदस्य शल्यादीन्यष्टव- ज्ञानि ।	९
६-७ अष्टानामज्ञानां संक्षेपतो लक्षणानि	११-१२
८-९ शल्यज्ञानं प्रधानीकृत्य समग्रायुर्वेदोपदेशार्थमौपघेनवादिभिः कृतो प्रार्थना	१२
१०-११ औपघेनवादिभिः सुश्रुताय प्रश्नाधिकारप्रदानम्	१२
१२ सुश्रुतं प्रत्यायुर्वेदप्रयोजनकथनम्	१३
१३ आयुर्वेदनिष्क्रिः	१३
१४ शल्यतन्त्रस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणाविरुद्धत्वम्	१४
१५ शल्याङ्गस्यायत्वे हेतुः	१५
१६ शल्याङ्गस्य वृत्तत्वे हेतुः	१६
१७ अस्य शास्त्रस्य प्रशस्त्यं रूपम्	१६
१८ आयुर्वेदस्य क्रमागतिः (शुक्लरम्परा)	१७
१९ धन्वन्तरेरात्मरूपम्	१७
२० शल्याधिष्ठानभूतपुरुषनिरूपणम्	१७
२१ व्याधीनां सामान्यं लक्षणम्	१९
२२ व्याधीनां चत्वारो भेदाः	२०
२३ (१)-आगन्तुव्याधयः	२०
(२)-शारीरव्याधयः	२०
(३)-मानसव्याधयः	२३
(४)-स्वाभाविकव्याधयः	२३
२४ व्याध्याश्रयकथनम्	२४
२५ व्याधिनिग्रहहेतवः	२४
२६ संशोधनादिष्वाहारस्य प्राधान्यवर्णनम्, औपघीनां स्थावर- जङ्गमभेदेन द्वैविध्यवर्णनं च	२४

विषयाः	पृष्ठम्
२७ चतुर्विधाः स्थावरौषधयः	२५
२८ चतुर्विधा जङ्गमौषधयः	२५
२९ औषधीनां चिकित्सीययोग्यवयववर्णनम्	२६
३० पार्थिवा औषधयः
३१ कल्पाकृतौषधनिरूपणम्
३२ कालकृतौषधप्रयोजनम्
३३ पूर्वोक्तचतुर्विधौषधस्य शारीरविकारप्रकोपप्रशमकत्वम् । ...	२७
३४-३५ आगन्तुकानामाध्यमेन चिकित्सा	२८
३६ उक्तचतुष्टयोपसंहारः	२९
३७ प्रथमाध्यायोपार्श्वस्य चिकित्सितबीजत्वकथनम्	३०
३८ एतत्तन्त्रान्तर्गतस्थानाध्यायसंख्यानिरूपणम्	३१
३९ सुसुतसन्त्राप्ययनफलम्	३१

द्वितीयोऽध्यायः २

१-२ त्रिधोपनयनीयाध्यायोपक्रमः	३२
३ उपनयनयोग्यपुरुषपरीक्षा	३३
४ आयुर्वेदवैश्याभिधिः, आयुर्वेदाध्ययनाधिकारिणः	३३
५ शिष्यस्य कर्तव्यनिरूपणम्	३४
६ शिष्यविषये शूरोः श्रद्धातिथयः	३४
७ विद्यामहणान्ते चिकित्साक्षले कर्तव्यम्	३४
८-९ आयुर्वेदानध्ययनकालाः	३४

तृतीयोऽध्यायः ३

१-२ अध्ययनसम्प्रदायीयाध्यायोपक्रमः	३५
३ प्रतिस्थानमध्यायसंख्या	३५
४-११ सूत्रस्थानाध्यायनामानि	३५-३६
१२ सूत्रस्थाननिर्वचनम्	३६
१३-१४ निदानस्थानाध्यायनामानि	३६
१५ निदानस्थाननिरुक्तिः	३६
१५-१७ शारीरस्थानाध्यायनामानि	३६
१८-२५ चिकित्सास्थानाध्यायनामानि	३७
२६ चिकित्सास्थाननिरुक्तिः	३७
२७-२८ कल्पस्थानाध्यायनामानि	३७

विषयः	पृष्ठम्
२८ कल्पस्थाननिरुक्तिः	३७
२९ पञ्चस्थानकतत्रोपसंहारः	३७
३० उत्तरतन्त्राध्यायस्य औपदेविकनामकरणे हेतुः	३८
३१-३४ शालाव्यतन्त्राध्यायनामानि	३८
३५-३७ कौमारतन्त्राध्यायनामानि	३८
३८-४० कायचिकित्साध्यायनामानि	३९
४१ भूतविद्याध्यायनामानि	३९
४२ तन्त्रभूषणाध्यायनामानि	३९
४३ उत्तरतन्त्रनिर्वचनम्	३९
४४ उत्तरतन्त्रस्य बह्वर्थसंग्राहकत्वम्	३९
४५ तन्त्रस्यास्याष्टाङ्गत्वम्	३९
४६ तत्रोपसंहारः	३९
४७ एतदुपासितुमिषजो राजार्हत्वम्	३९
४८ केवलशास्त्रज्ञदोषः	४०
४९ केवलकर्मज्ञदोषः	४०
५० निदर्शनेनोभयोरङ्गत्वप्रतिपादनम्	४०
५१ अमृतकल्पस्याप्यशोपहितस्य विषवद्वाधकत्वम्	४०
५२ एकदेशज्ञयोरपि कर्मानभिज्ञनिन्दा	४०
५३ उभयज्ञस्य प्रशंसा	४०
५४-५५ एतच्छास्त्रार्थ्ययनाध्यापनयोः प्रशंसा	४०-४१
५६ शास्त्रान्तगतस्य विष्यस्य गुणाः	४१

चतुर्थोऽध्यायः ४

१-२ प्रभाषणीयाध्यायोपक्रमः	४२
३-४ प्रभाषणस्य प्रयोजनम्	४२
५ एतच्छास्त्रव्याख्यानावश्यकता	४२-४३
६-७ अन्यशास्त्रोपपन्नविषयाणां विज्ञानोपायः	४३-४४
८ गुरुमुखान्तराद्युपेक्षा एव वैयशब्दाधिकारिणः	४४
९ औपधेनवादीनि समानतन्त्राणि	४४

पञ्चमोऽध्यायः ५

१-२ अत्रोपहरणीयाध्यायोपक्रमः	४४
३ चिकित्साकर्मणश्चैविष्यम्	४५

सुश्रुतसंहितायाः

विषयाः	पृष्ठम्
४ शलकर्मणः प्राधान्यमुपदेशश्च	४५
५ शलक्रियाया-अष्टौ मेदाः	४५
६ शलक्रियायामुपहरीयान्युपकरणानि	४५-४६
७ प्रशस्ततिथ्यादौ शलक्रियोपदेशः	४६
८ वैराकृतमण्युणाः	४६
९ एकेन-त्रयेनाशुद्धावन्मेऽपि-त्रणाः कार्याः	४६
१० शलकर्मणि प्रशस्ता मृणाकृतयः	४७
११ शलोपयोक्तुवैद्यस्य शुणाः	४७
१२ गत्यादिमेदेन मृणोपदेशः	४७
१३ तिर्यक्छेदप्रसवः, सक्तस्थानादन्यत्र तिर्यक्छेदे व्यापत्तयः	४७
१४ मूत्रगर्भादिष्वभ्युक्तवतः क्रिया कार्या	४७
१५ शलक्रियोत्तरसुपचारविधिः	४८
१६ वेदनारक्षोघ्नानि मृणधूपनवस्तूनि	४८
१-३१ मृणिनां रक्षाकर्म	४८
३२ कृत्तरक्षस्य मृणिनः कर्तव्यम्	४८-४९
३३ मृणे बन्धमोक्षणकालविचारः	५०
३४ द्वितीयदिवसमोक्षे दीपः	५०
३५ मृणिनः कर्षायलेपनबन्धनांद्वारविधिः	५०
३६ अशुद्धे मृणे रोपणविहित्वादिपेषः	५०
३७ शुद्धे रोपणविधिः, रुद्धेऽप्यजीर्णादिवर्जनम्	५०
३८ कालविशेषेण मृणे बन्धमोक्षणविचारः	५०
३९ अतिपात्रिषु रोगेषु व्यवहारः	५१
४० शलकृतमृणवेदनार्था घृतसेकः	५१

पष्ठोऽध्यायः ६

२-३ अशुद्धयोपयोपक्रमः	५१
३ कालस्वरूपम्	५२
५ सोपानैः कालस्योपयुक्तं रूपम्	५२
६ निमेषादिमासान्तः कालविभागः	५२
७ दक्षिणोत्तरमेवेनायनविभागः	५२
८ मृज्जपालने चन्द्रसूर्यवायूनां कारणत्वम्	५६
९ संवत्सरयुगवर्णनम्	५६

विषयाः	पृष्ठम्
१० दोषचयादिप्रयोजनः प्रावृद्धादिकृतुविभागाः	५७
११ वर्षादिषु पित्तादीनां त्रयप्रकृतेषु कथं भवतः	५८
१२ प्रकृतिपितानां दोषाणां शुद्धपुपदेशः	५९
१३ नातादीनां प्राकृत उपशमः कदा भवति	६०
१४ सांमत्सरिकविषेर्दिनेऽप्यतिदेशः	६०
१५ अव्यापनानामृतानां सहेतुकं कार्यान्तरम्	६०
१६ ऋतुव्यापदः सहेतुकाः	६१
१७ अपरमपि जनसाधारणरोगकारणम्	६१
१८ ऋतुव्यापदादिकृतानां गदानां चिकित्सा	६१
१-३४ अव्यापनानामृतानां लक्षणम्	६२-६३
३५ संक्षेपेण ऋतुव्यापत्कथनम्	६३
३६ वसन्ताद्युत्पत्परत्वेन दोषहरणव्यवस्था	६३

सप्तमोऽध्यायः-७

१-२ यन्त्रविषयध्यायोपक्रमः	६४
३ यन्त्राणां यथास्थूलं संख्यानियमः	६४
४ यन्त्राणां विषयो लक्षणं च	६४
५ यन्त्राणां षट् प्रकाराः	६४
६ तेषामवान्तरमेदाः	६५
७ यन्त्रप्रकृतिद्रव्यम्	६५
८-९ प्रसिद्धानां यन्त्राणां सारूप्यादाकृतिनिर्देशः	६५
१० खस्तिकयन्त्राणां नामस्वरूपकर्माणि	६५
११ संदंशयन्त्राणां	६५
१२ तालयन्त्राणां	६६
१३ नाडीयन्त्राणां	६६
१४ शालाकायन्त्राणां	६६
१-१६ उपयन्त्राणां	६७
१७ यन्त्रकर्माणि	६८
१८ यन्त्रकर्मणामसिद्ध्यलदर्शनम्	६८
१९ यन्त्रदोषाः	६८
२० प्रवर्तयन्त्रम्	६८
२१ यन्त्राणां विषयमेदः	६९
२२ कङ्कमुखस-यन्त्रेषु प्राधान्यम्	६९

विषयाः

पृष्ठम्

अष्टमोऽध्यायः ८

१-२	शस्त्रावचारणीयाध्यायोपक्रमः	६९
३	विंशतिः शस्त्राणि	६९
४	मण्डलाप्राचीनामष्टविधे कर्मणि विषयमेवः	६९
५	शस्त्रकर्मणि शस्त्रग्रहणविधिः	७०
६	संक्षेपेण शस्त्राकृतिनिर्दर्शनं, तेषां प्रमाणानि	७०-७१
७	शस्त्रगुणसम्पदः	७२
८	शस्त्राणां धारा यादृशी कार्या	७२
९	शस्त्रदोषाः	७३
१०	शस्त्राणां त्रिविधपायनानिरूपणम्	७३
११	सुधाराकारिका शिला, धारासंस्थापनार्थं फलकम्	७३
१२	संस्कृतशस्त्रस्य कर्मयोजनायोग्यावस्था	७३
१३	अनुशस्त्राणि	७३
१४-१६	अनुशस्त्रविषयः	७३-७४
१७	शस्त्राणां गुणसम्पत्कारणम्	७४
१८	शस्त्रकर्मसिद्ध्यै शस्त्रपरिचयोऽवश्यं कार्यः	७४

नवमोऽध्यायः ९

१-२	योग्यात्तृतीयाध्यायोपक्रमः	७४
३	योग्याकरणावश्यकता, छेदादियोग्याप्रदर्शनम्	७५
४-५	अनुक्षेप्यपि योग्याहेतुं योग्या प्रयोक्तव्या	७६

दशमोऽध्यायः १०

१-२	विशिष्टानुप्रवेशनीयाध्यायोपक्रमः	७६
३	क्षयंभूतस्य वैद्यस्य विशिष्टानुप्रवेशनाधिकारः	७६
४	देवसम्पत्तिसहितो रोगाणां विज्ञानोपायः	७७
५	दर्शनस्पर्शनप्रश्ने रोगविज्ञानम्	७८
६-७	अययारण्य विकाराधिकित्सर्के मोहेयुः	७९
८	साध्ययाध्याघाप्येयु कर्तव्यम्	७९
९	साध्या अपि व्याधयः केपाधिदुधिकित्साः	७९
१०	वैद्यस्यान्तःपुरचारिणो विशेषपरिहर्तव्यानि	८०

एकादशोऽध्यायः ११

१-२	छारपाकविष्यध्यायोपक्रमः	८०
-----	-------------------------	-----	-----	-----	-----	----

विषयानुक्रमः ।

७

विषयाः	पृष्ठम्
३ शस्त्रालुशस्त्रेभ्योऽपि क्षारस्य सहेतुकं स्तुतिः	८०
४ क्षारस्य निरुक्तिद्वयं गुणाः कर्माणि च	८१
५ क्षारस्य द्वैविध्यम्	८२
६ प्रतिसारणीयस्य विषयः	८२
७ पानीयक्षारविषयः, क्षारायोभ्याः	८२
८ पानीयक्षारपाकविधिः	८२
९ प्रतिसारणीयक्षारनिर्माणविधिः, पाक्यसंरुत्तीक्ष्णक्षारनिर्माण- विधिश्च	८२-८३
१० व्याधिवलानलमपेक्ष्य क्षारो योज्यः	८३
११ हीनशक्तिके क्षारे ब्रलकरणाय क्षारोदकावापः	८५
१२ क्षारगुणाः	८६
१३ क्षारदोषाः	८६
१४ क्षारप्रतिसादनविधिः	८६
१५ क्षारस्य सम्यग्दग्धलक्षणम्	८६
१७ सम्यग्दग्धे पश्चात्कर्म	८६
१८ क्षारकृतत्रणरोपणोपायः	८७
२१ अम्लेन क्षारशान्ती युक्तिः	८७
२२ क्षारस्य सम्यग्दग्धहीनदग्धातिदग्धलक्षणानि	८७
२३ क्षारदग्धत्रणविक्रिया	८७
२४ द्विविधस्यापि क्षारस्य प्रतिषेधविषयः, प्रदेशविशेषे क्षारनिषेधश्च	८७-८८
२५ क्षारस्यावस्थाविशेषाभिषेधः	८८
२६ सम्यक्प्रयुक्तक्षारस्य महागुणलम्	८८

द्वादशोऽध्यायः १२

२ अभिकर्मविध्यध्यायोपक्रमः	८८
३ अभिकर्ममाहात्म्यम्	८८
४ अभ्यवचारणोपकरणानि	८९
५ अभ्यवचारणस्य कालः स्थापनादः	८९
६ सर्वाभिकर्माहुविधिः	८९
७ अभिकर्मण्येकीयमतम्	९०
८ लगादिषु कर्मणि कृते सम्यग्दग्धलक्षणानि	९०
९ शरीरप्रदेशेषु रोगमेदादभ्यवचारणविधिः, अभिकर्मविषयाश्च	९०

विषयः	पृष्ठम्
१० आकारमेवेत् दहनमेदाः	९०
११ अग्निकर्मप्रवृत्तिनिवृत्तिविषयविवेचनोपायः	९०
१२ सम्पद्गदग्धे चिकित्सा	९१
१३ अग्निदाहानर्हाः	९१
१४ वेददग्धलक्षणम्	९१
१५ अग्निदग्धस्य चत्वारो मेदाः	९१
१६-१७ सर्वाग्निदग्धेषु चिकित्सार्थं विधिदृष्ट्यदोषयोर्दृष्टिकथनम्	९२
१८-२० सुष्टदग्धस्य चिकित्सा	९२
२१ दुर्दग्धस्य चिकित्सा	९२
२२-२३ सम्पद्गदग्धे चिकित्सा	९२
२४-२५ अग्निदग्धे चिकित्सा	९२-९३
२६-२७ सर्वेष्वग्निदग्धेषु रोपणार्थं धृतम्	९३
२८-३६ धूपोपहतलक्षणं चिकित्सा च	९४
३७-३८ उष्णवातातपविसृद्धिदग्धस्य चिकित्सा	९४

त्रयोदशोऽध्यायः १३

१-३ जलौकोऽवचारेणीयाध्यायोपक्रमः	९४
३ जलौकाविषयः	९५
४ जलौकाप्रसंगेन शङ्खाद्यावचारेण विषयकथनम्	९५
५-७ वातादिदुष्टे शङ्खाद्यावचारेणम्	९५
८ शङ्खादिना रक्षावसेचनप्रकारः	९५
९ जलौकःशब्दनिर्वचनम्	९६
१० जलौकसां संख्यादर्शनम्	९६
११ सविपा जलौकसः	९६
१२ निर्विपा जलौकसः	९६
१३ निर्विपाणां प्रशस्तक्षेत्राणि	९७
१४-१५ जलौकसां क्षेत्रमेवेत् सविपनिर्विपलम्	९७
१६ जलौकसां ग्रहणोपायः, जलौकसां रोपणम्	९७
१७ अपोपणीया जलौकसः	९७
१८ जलौकोऽवचारणं, रोगाधिष्ठाने तासां ग्रहणलक्षणं, जलौकसां विद्युद्वरकादाने ज्ञानोपायः, पतिताया जलौकसो रक्षापहरणविधिः	९७-९८

विषयाः

पृष्ठम्

१९ शोणितवर्णने उत्तरकर्माणि	९८
२० संग्रहश्लोकः	९९

चतुर्दशोऽध्यायः १४

१-२ शोणितवर्णनीयाध्यायोपक्रमः	९९
३ शोणितोत्पत्ते रसायत्तत्वाद्रसवर्णनम्	९९
४-५ शोणितोत्पत्तिवर्णनम्	१०१
६ धातुवोत्पत्तिवर्णनम्	१०२
७ रकार्तवयोः स्वभावमेदः	१०२
८ शोणितस्वभावे मतान्तरम्	१०२
९ शोणिते भूम्यादिगुणाः	१०२
१० रसोत्पत्तिप्रसंगेन सर्वधातुत्पत्तिक्रमः	१०२
११-२१ निर्दिष्टरसस्य प्राधान्यम्	१०४
१३ रसस्य निरुक्तिः	१०४
१४-१५ पच्यमानस्य रसस्य प्रतिधालवस्थानकालः	१०५
१६ शरीरे त्रेधा रसगतिः	१०६
१७ बार्जीकरिण्यौषधिगुणाः	१०६
१८ बालानां शुक्रादर्शने युक्तिः	१०७
१९ अक्षररसस्य वृद्धानामप्रीणनंलम्	१०७
२० रसादीनां धातुशब्दनिरुक्तिः	१०७
२१ धातूनां शोणिताधीनत्वं, विकृतशोणितस्य दोषमेदेन लक्षणानि	१०७-१०८
२२ शुद्धशोणितप्रकृतिवर्णनम्	१०८
२३ स्याव्यशोणितानि	१०८
२४ अविस्त्राव्या रोगिणः	१०८
२५ स्याव्यविस्त्रावणस्य द्वैविध्यम्	१०८
२६ प्रच्छानविधिः	२०८
२७-२८ रक्तस्यायोगः	१०९
२९ दुष्टरक्तस्याद्युतिदोषः	१०९
३० रक्ततियोगस्त्वद्व्यापदश्च	१०९
३१ सम्यग्योगस्त्रावणं सहेतुकम्	१०९
३२-३४ विस्त्रावितस्य विस्त्रावणशुद्धरक्तस्य च लक्षणम्	१०९
३५ अप्रवृत्तरक्तस्य प्रवर्तनम्	११०

विषयः	पृष्ठम्
३६-३८ अतिप्रशुत्तररक्तस्थापनोपायाः ...	११०
३९-४० चक्षुरो रक्तक्षयनिवारणोपायाः ...	१११
४१-४२ पूर्वपूर्वासिद्धौ उत्तरोत्तरविध्यवसरः ...	१११
४३ रक्तातिस्त्रावदोषाः ...	१११
४४ शोणितस्त्रावेऽतिक्रमनिषेधः ...	१११
४५ शोणितवसेके पद्मात्कर्म ...	१११
पञ्चदशोऽध्यायः १५	
१-२ दोषघातुमलक्षयवृद्धिदिशानीयाध्यायीपक्रमः ...	११२
३ दोषक्षयवृद्धिवर्णनकारणम् ...	११२
४ प्रकृतिस्थस्य वातस्य कार्यरूपं लिङ्गम् (१) ...	११२
„ पित्तस्य कार्यरूपं लिङ्गम् (२) ...	११२
„ कफस्य कार्यरूपं लिङ्गम् (३) ...	११३
५ प्रकृतिस्थानां घातूनां प्राकृतं कर्म (१) ...	११३
„ मलानां प्राकृतं कर्म (२) ...	११३
„ उपघातूनां प्राकृतं कर्म (३) ...	११३
६ घातूनां परिरक्षणम् ...	११३
७ दोषाणां क्षीणलक्षणम् ...	११३
८ दोषक्षये चिकित्सासूत्रम् ...	११४
९ रसादिघातुक्षयलक्षणानि ...	११४
१० घातुक्षयचिकित्सासूत्रम् ...	११५
११ मलक्षयलक्षणचिकित्सित्वे ...	११५
१२ उपघातुक्षयलक्षणचिकित्सित्वे ...	११५
१३ क्रमादतिवृद्धदोषाणां लक्षणम् ...	११५-११६
१४ रसादिघातूनामतिवृद्धिलक्षणम् ...	११६
१५ मलानामतिवृद्धिलक्षणम् ...	११६
१६ उपघातूनामतिवृद्धिलक्षणम् ...	११६
१७ अतिवृद्धदोषादिचिकित्सासूत्रम् ...	११६
१८ वृद्धः पूर्वो घातुः परं वर्धयति ...	११६
१९ ओजोलक्षणम् ...	११७
२० ओजः कार्यम् ...	११९
१-२२ ओजोगुणवर्णनम् ...	११९
२३ ओजसः क्षयकारणम् ...	१२०

विषयाः	पृष्ठम्
२४-२७ ओजसस्त्रिस्तो व्यापदः, विस्त्रादीनामोजःक्षयमेदानां लिङ्गम्	१२०-१२१
२८-३१ ओजःक्षयचिकित्सा	१२१
३२ समुदितदेहस्य क्षयवृद्धिकारणलिङ्गम्	१२१
३३ कृशदेहलादिवर्णनम्	१२२
३४ मध्यमस्य हेतुर्लक्षणं च	१२२
३५ स्थूलकृशयोर्दोषवत्त्वं मध्यमस्य गुणवत्त्वं च	१२३
३६ दोषा एव धातुमलक्षयहेतवः	१२३
३७-३८ दोषादीनां क्षयवृद्धी अनुमानेन ज्ञेये	१२३
३९-४० दोषादीनामसमता कथं ज्ञेया ?	१२४
४१ स्वास्थ्यरूपम्	१२४

षोडशोऽध्यायः १६

१-२ कर्णव्यवबन्धविध्यध्यायोपक्रमः	१२५
३ कर्णव्यवविधिः	१२५-१२६
४ अन्यदेशविद्वज्ञानोपायः	१२६
५ दुर्विदे व्यापचिकित्सा	१२६-१२७
६ सम्यग्विदे पश्चात्कर्म	१२७
७ गतोपद्रवे कर्णे वर्धनोपायः	१२७
८ विवर्धमानकर्णच्छेदहेतवः	१२७
९ पञ्चदशकर्णबन्धाकृतयः	१२७
१०-१३ केषाधिकर्णबन्धानां सन्धानसूत्रम्	१२७-१२८
१४ कर्णबन्धविधिः	१२९
१५ कर्णबन्धे विशेषेण परिहार्याणि	१२९
१६ कर्णभूतः कर्णो न सन्धेयः	१२९
१७ कर्णव्यये पश्चात्कर्म वर्धनं च	१३०
१८-२२ कृष्णकर्णभिवर्धनार्थं ज्ञेययोगः	१३०
२३ अरूढकर्णस्य वर्धने दोषाः	१३०
२४ कीदृशः कर्णो वर्धनीयः	१३१
२५ कर्णबन्धानामभितलकथनं,	१३१
कर्णपाल्यामयास्तचिकित्सा च	१३१-१३२
२६-३० विच्छेपिताया नासिकायाः सन्धानविधिः	१३२
३१ छिन्नौष्ठस्य सन्धानम्	१३३

विषयाः

पृष्ठम्

सप्तदशोऽध्यायः १७

१-२ आमपक्वैपणीयाध्यायोपक्रमः	१३३
३ आमपक्वलक्षणीयव्रणशोथस्य भेदेन दर्शनम्	१३३
४ शोफस्य दोषभेदेन विशेषलक्षणानि	१३४
५ आमपच्यमानपक्वशोफलक्षणं, कफजेषु सम्पूर्णपाकालक्षणेऽपि पाक्वधारणम्	१३४
६ आमदिक्त्रिंश एव वैद्योऽन्ये तस्करुः	१३५
७ पाकस्य दोषत्रयजन्यता	१३५
८ मृतान्तरेण पाकः	१३५
९-१० आमच्छेदादिदोषाः	१३५-१३६
११ शस्त्रकर्मणि पूर्वकर्म	१३६
१२-१३ ,, भोजनविशेषफलम्	१३६
१४-१५ शोषहरक्रियाणामकरणे दोषाः, तथाकरणे च पाकप्रतिबन्धा- भावेऽपि फलम्	१३६
१६ पक्वशोफस्योपेक्षणे दोषाः	
१७-१८ ग्रणस्य सप्तोपक्रमाः	

अष्टादशाध्यायोपक्रमः १८

१-२ आलेपनीयाध्यायोपक्रमः	१३७
३ ग्रनोपक्रमेष्वाल्लेपनबन्धयोः प्राधान्यम्	१३७
४ प्रतिलोमालेपनफलम्	१३७
५ शुष्पमाणो लेपो नोपेक्षितव्यः	१३८
६ व्यवहियमाणालेपप्रदेहचोर्लक्षणम्	१३८
७ आलेपस्य कार्यभेदः, आलेपस्य ग्रामान्यो विषयः	१३८
८-११ आलेपस्य स्थलविशेषे निषेधः	१३९
१२ आलेपस्य विशेषकार्यम्	१३९
१३-१५ दूष्पप्रसादः	१३९-१४०
१६ ग्रणबन्धनद्रव्यानि	१४०
१७ चतुर्दशबन्धविशेषाणां नामतो निर्देशः	१४०
१८ पूर्वोक्तबन्धानां विषयाः	१४०
१९ बन्धयन्त्रणभेदाः	१४१
२० बन्धावनाहणविधिः	१४१

विषयाः	पृष्ठम्
२१ विकेशिकौषधकल्कयोर्विशेषः...	१४१
२२-२४ व्रणस्य देशविशेषबद्धस्य विशेषः...	१४२
२५ दोषविशेषे बन्धविशेषः...	१४२
२६ दोषकालविशेषाद्विशेषः...	१४२
२७ गाढादिस्थानेऽन्यथाकृतानां बन्धानां दोषाः...	१४२
२८ ययोचितबन्धगुणाः...	१४२
२९ बन्धव्यतिरेके दोषाः...	१४२
३०-३१ बन्धस्यात्यन्तगुणवत्त्वम्...	१४३
३२-३३ भवन्ध्या विकाराः...	१४३
३४-३५ देशदोषादीन् विज्ञाय बन्धो निश्चयः...	१४३
३६-४१ व्रणबन्धविधिः...	१४३-१४४
४२-४५ व्रणबन्धगुणाः...	१४४

एकोनविंशोऽध्यायः १९

१-२ व्रणितोपासनीयाध्यायोपक्रमः...	१४४
३-४ व्रणितयोरग्रागारकथनम्...	१४४-१४५
५-६ व्रणिनः शयनम्...	१४५
७-८ सुहृदुपासनफलम्...	१४५
९-१० व्रणिनो दिवास्नाननिषेधः...	१४५
११ उत्थानादिषु व्रणसंरक्षा कार्या...	१४५
१२-१३ व्रणिनश्चतुर्विधकायचेष्टानियमनम्...	१४५
१४-१५ व्रणिनो गन्ध्यङ्गीणां दर्शनादिनिषेधः...	१४६
१६-१७ व्रणिनोऽतिदोषकराहाराः...	१४७
१८-१९ व्रणिनो मद्यपाननिषेधः...	१४७
२० व्रणिनोऽसेव्या वातातपादयः...	१४७
२१-२२ व्रणिभिर्वातातपादीनां ह्यग्रे कारणम्...	१४७
२३ व्रणिनो विक्षिप्यगन्तुव्याधिपरिहारः...	१४७
२४ रक्षोभूतेभ्यो रक्षार्थं धूपघृत्युपहारोदिदानम्...	१४७
२५-२६ रक्षोभूतानां संतर्पणफलम्...	१४७
२७ वेदमन्त्रैः सन्ध्ययो रक्षा कार्या...	१४८
२८ व्रणिनो रक्षार्थं धूपः...	१४८
२९ छत्रातिच्छत्रादीपथीनां शिरसि धारणम्...	१४८
३० न्यजनवीजनादिभिर्गणपालनम्...	१४८

विषयाः

पृष्ठम्

३१ एतस्य रसोऽग्रविधेः फलम्	१४८
३२-३४ अग्निः पथ्या आहारः	१४८-१४९
३५-३७ यथोक्ताहाराचारानुवर्तिनः फलम्	१४९

विंशतितमोऽध्यायः २०

१-२ हिताहितीयाध्यायोपक्रमः	१४९
३ हिताहितविषये ऋक्षीयमतम्	१४९-१५०
४ एकान्तहिताहितहिताहितेति राशित्रयविवरणम्	१५०
५ सर्वप्राणिनां हितो रक्षयात्यायाहारवर्गः	१५०
६ आचारहितम्	१५१
७ हिताहितानि	१५१
८ संयोगादेकान्ताहितानि	१५२-१५३
९ विशेषगुणयोगेन विरुद्धा भावाः	१५३
१० एकान्ताहितसंयोगविरुद्धानि	१५३
११ विरुद्धानां कार्यम्	१५४
१२ हिताहितस्यापि व्याधिहेतुत्वम्	१५४
१३ विरुद्धाशनोद्भूतरोगाणां भ्रिक्त्तिता	१५४
१४ विरुद्धाशनं यतो व्याधिकरं न भवति	१५४
१५-२१ दिग्मेदेन वातगुणकषणम्	१५५

एकविंशतितमोऽध्यायः २१

१-२ अणुप्रश्नाध्यायोपक्रमः	१५६
३-४ वातपित्तकफा एव देहसम्भवस्थितिप्रलयहेतवः	१५६
५ वातादीनां निश्चिः	१५६-१५७
६ वातादीनां सर्वेशरीरचरणामपि विशिष्टं प्रधानस्थानम्	१५७
७ वातादीनां विस्तरं स्थानानि	१५७
८ कफपित्तानिलाणां देहधारकत्वम्	१५८
९ अग्निपित्तयोर्भेदविचारः	१५८
१० पाचकस्य व्यापारः	१५९-१६०
११ पित्तस्य चिकित्सोपयोगिस्वरूपम्	१६०
१२-१३ श्लेष्मणः स्थानकर्माणि	१६०-१६१
१४-१५ श्लेष्मणश्चिकित्सोपयोगिस्वरूपम्	१६१
१६-१७ शोणितस्य स्थानकर्मणम्, लक्षणं च	१६१
१८ दोषसंचयलक्षणानि	१६२

विषयः	पृष्ठम्
१९ वातस्य प्रकोपकारणम्	१६२
२० काले काले वातप्रकोपणम्	१६३
२१ पित्तप्रकोपणकारणम्	१६३
२२ काले काले पित्तप्रकोपणम्	१६३
२३ श्लेष्मप्रकोपकारणम्	१६३
२४ काले काले श्लेष्मप्रकोपणम्	१६४
२५ रक्तप्रकोपकारणानि	१६४
२६ रक्तस्य प्रकोपकालः	१६४
२७ वातादिप्रकोपलक्षणम्	१६४
२८ वातादीनां प्रसरणप्रकोपवर्णनम्	१६४
२९-३० दोषाणां कृत्स्नदेहादिप्रसरस्य कृत्स्नदेहादिविकारेण दर्शनम्	१६५
३१ प्रसरणान्यदोषस्थानगतस्य दोषस्य चिकित्सा	१६५
३२ दोषाणां प्रसरणलिङ्गानि	१६५
३३ दोषाणां स्थानसंश्रयवर्णनम्	१६५-१६५
३४ व्याधीनां व्यक्त्यवस्था	१६५
३५ व्याधीनां भेदावस्था	१६५
३६ संचयप्रकोपप्रसरस्थानसंश्रयादिविदेन वैद्यः	१६७
३७ क्रियाकालानामुत्तरोत्तरगरीयस्त्वम्	१६७
३८ संसर्गे अंशांशबलविकल्पेनानुबन्धानुबन्धिभावः	१६८
३९ संसर्गसंज्ञिपातयोश्चिकित्सासूत्रम्	१६८
४० प्रणशब्दस्य निरुक्तिः	१६९

द्वाविंशतितमोऽध्यायः २२

१-२ प्रणस्रावविज्ञानीयाध्यायोपक्रमः	१६९
३ अष्टौ प्रणाधिष्ठानानि	१६९
४ वास्तुभेदेन प्रणमुखसाध्यत्वादिदर्शनम्	१६९
५ प्रणानामाकृत्याऽपि सुखासुखत्वम्	१७०
६ रोनिवैद्ययोः शुण्णदोषसुखासुखत्वकारणानि	१७०
७ दुष्टप्रणानामाकृतिः	१७०
८ प्राकृतस्राववर्णनम्	१७१
९-१० असाध्यस्राववर्णनम्	१७२
११ . . .	१७२
१२ दोषकृतवर्णभेदेन प्रणावधारणम्	१७२-१७३

विषयाः	पृष्ठम्
७ एष्यविषयाः	१८५
८ आहार्यविषयाः	१८६
९-१२ स्राव्यविषयाः	१८६
१३ सीव्यविषयाः	१८६
१४ अवशिष्टस्य सीव्यस्य प्रपञ्चेन दर्शनम्	१८६-१८७
१५ अन्यथाकरणे दोषः	१८७
१६ सीवनोत्तरकर्म	१८७
१७ अत्र संक्षेपेणोक्तस्य चिकित्सायां विस्तरः	१८७
१८ अष्टविधशस्त्रकर्मणां व्यापदः	१८७
१९-२० हीनादिव्यापदां कारणम्	१८८
२१ अतिशस्त्रयोगः	१८८
२२-२३ मर्मक्षणे सामान्यलक्षणानि	१८८
२४-२७ अममविद्धसिरादिच्छिद्रम्	१८९
२८ सन्ध्यादिमर्मक्षतलक्षणम्	१८९
२८ मांसमर्मक्षतविशेषलक्षणम्	१८९
२९ आत्मच्छेदादिदोषाविष्करणम्	१८९
३० तिर्यक्छेदे दोषाः	१८९
३१-३२ वैद्यं प्रत्याहारेण विश्वासवता भाव्यम्	१८९
३२ विश्वस्ते आहारे वैद्यस्य कर्तव्यम्	१८९
३३ सुप्रयोक्तुः फलम्	१८९
३४ छेदादिकर्मणां विषयविशेषे मेलकविशेषः	१९०

पञ्चिंशतितमोऽध्यायः २६

१-२ प्रनष्टशाल्यविज्ञानीयाध्यायोपक्रमः	१९०
३ शाल्यस्वरूपं, निश्चित्य	१९०
४ शाल्यस्य द्वैविध्यम्	१९०
५ शाल्यशास्त्रनिवेचनं, शारीरागन्तुकयोः शाल्ययोर्लक्षणं, शल्येषु शरस्य प्राधान्यम्	१९०-१९१
६ शाल्यानां शरीरे गतिमेदः	१९१
७ शरीरे शाल्यानि कथं स्थितिं कुर्वन्तीति कथनं, स्वगादिगत- शाल्यानां लक्षणानि	१९१-१९२
८ शाल्यघ्नस्य रोहणे हेतुः	१९२
९ स्वगादिप्रणष्टशाल्यानां विज्ञानोपायाः	१९२-१९३

विषयाः	पृष्ठम्
१७-१२ सर्वस्थानगतानां शल्यानां सामान्यं लक्षणम्	१९३
१३-१४ निःशल्यस्य लक्षणम्	१९३
१५ नष्टशल्यानामाहरणोपयोगिन्यवस्था	१९४
१६ वाक्षादिशल्यान्यनिर्हृतानि रक्तं मांसं च पचन्ति	१९४
१७-१८ सौवर्णादीन्यनिर्हृतानि कालान्तराद्विहीयन्ते	१९४
१९ विषाणादिशल्यानि शरीरेण विशीर्यन्ते	१९४
२० सम्यक्शल्यशो राक्षश्चित्सां कर्तुमर्हति	१९४

सप्तविंशतितमोऽध्यायः २७

१-२ शल्यापनयनीयाध्यायोपक्रमः	१९५
३ द्विविधं शल्यम्	१९५
४ अनवयवस्य शल्यस्योद्धरणे पद्मदशोपायाः	१९५
५ स्वभावादिहेतोर्विषयः	१९५
६ सर्वशल्यानां द्वैविध्येनाहरणोपायः, प्रतिलोमानुलोमाहरणयो- र्विषयः, चक्षुःश्लिष्टं छिन्ना निर्धातयेत्, हस्तेन शक्यं शल्यं हस्तेनैवाद्धरेत्, हस्ताशक्ये शस्त्रक्रिया	१९६
७ शल्याहरणे व्यापश्चित्सा	१९७
८ हृत्ते शल्ये पश्चात्कर्म	१९७
९ हृदयसमीपे पतितेषु विशेषविधिः	१९७
१० अस्थिविदष्टाहरणोपायः	१९७-१९८
११ कुक्ष्याद्यच्छेदनीयप्रदेशोत्तुण्डितानां निर्हरणोपायः	१९८
१२ कर्णवत्तामाहरणोपायः	१९८
१३ कण्ठलग्नजात्रुपशल्याहरणोपदेशः, अजात्रुपे कण्ठासक्तो आहरणम्	१९८
१४ कण्ठलग्नकण्ठकाद्याहरणोपायः	१९८
१५ पानीयप्रवेशादिना अतिपीतजलाहरणोपायः	१९९
१६ कण्ठासक्तप्रासाहरणोपायः	१९९
१७ बाहुरज्ज्वादिपीडितकण्ठप्रकुपितवायुश्लेष्मापहरणम्	१९९
१८ अनुक्तविषयेषु भिषजा स्वयुज्याऽपि शल्याहरणं कर्तव्यम्	१९९
१९ कर्णवच्छल्याहरणे सहदवधानम्	१९९
२०-२१ अनुक्तोपायानुक्तयन्त्रकरणे सूत्रम्	१९९

अष्टाविंशतितमोऽध्यायः २८

१-२ विपरीतव्रणविज्ञानीयाध्यायोपक्रमः	२००
३ मरणपूर्वता रिष्टस्य लक्षणम्	२००

विषयाः	पृष्ठम्
४-५ अरिष्टस्य मरणादवश्यं प्राग्भावः	२०१
६ रिष्टदर्शनेऽपि संवत्सरादिकालविलम्बेन मरणम्	२०१
७ अरिष्टज्ञानदोषः	२०१
८ व्रणस्यारिष्टानि	२०१
९-१० व्रणानां प्राकृतगन्धाः	२०२
११-१२ व्रणानां विकृतगन्धाः	२०२
१३-१५ वर्णगतमरिष्टम्	२०२
१६ शब्दरिष्टम्	२०२
१७ स्पर्शरिष्टम्	२०३
१८-१९ आकृतिरिष्टम्	२०३
२० उपद्रवरिष्टम्	२०३
२१ मेयजविकारयुक्तौ रिष्टम्	२०३
एकोनविंशत्तमोऽध्यायः २९	
१-२ विपरीताविपरीतदूतस्वप्ननिदर्शनीयाध्यायोपक्रमः	२०३
३-४ निर्देश्यदूतादिकथनम्	२०३-२०४
५-६ अशस्ता दूताः	२०४
७-८ अशस्तं दूतवेवादि	२०४
९ अशस्तं दूतसंभाषणम्	२०४
९-१४ अशस्तं दूतचेष्टितम्	२०४-२०५
१५-१६ दूतागमनकाले अशस्तं भिषक्चेष्टितादि	२०५
१७ दूतभिषजोः समागमे अशस्ता चेला	२०५
१८-१९ अशस्वनक्षत्रतिथिकथनम्	२०५
२०-२२ विक्षिष्टरोगेषु विक्षिष्टवेलादि	२०५
२३-२६ प्रशस्तं दूतादिदर्शनम्	२०५-२०६
२७-४० अविपरीतानां विपरीतानां च निमित्तानां दर्शनम्	२०६-२०७
४१ शुभाशुभवायोर्लक्षणम्	२०७
४२-४४ रोगात्रिकित्तानुकूलस्य निमित्तरूपस्य शब्दविशेषस्य दर्शनम्	२०७
४५ यात्रायामप्रशस्तं वैद्यचेष्टितम्	२०८
४६-४८ उक्तविधेरानुरश्चद्वेषादावप्यतिदेशः	२०८
४९-५३ अतिदिष्टादन्यान्यमि विपरीतानि निमित्तानि	२०८
५४-६६ स्वप्नमेदाः शुभाशुभाः	२०८-२०९
६७ विफलः स्वप्नाः	२०९

विषयाः	पृष्ठम्
६८-७४ व्याधिनियताः सप्तारिष्टाः	२१०-२११
७५-८१ शुभलज्जाः	२११

त्रिंशत्तमोऽध्यायः ३०

१-२ परोन्द्रियार्थविप्रतिपत्त्यप्यायोपक्रमः	२१२
३ क्षारीरसकलरिष्टलक्षणम्	२१२
४-६ आतुरप्राणा द्वाद्विप्रतिपत्तिः	२१३
७-८ आतुरप्राणा स्पर्शविप्रतिपत्तिः	२१३
९ आतुरप्राणा रूपविप्रतिपत्तिः	२१३
१० आतुरप्राणा रसविप्रतिपत्तिर्गन्धविप्रतिपत्तिश्च	२१३
११-१२ आतुरप्राणरसविप्रतिपत्तिः	२१३
१३ आतुरप्राणगन्धविप्रतिपत्तिः	२१३
१४ आतुरप्राणस्पर्शविप्रतिपत्तिः	२१४
१५-१६ आतुरप्राणरूपविप्रतिपत्तिः	२१४

एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ३१

१-२ छायाविप्रतिपत्त्यप्यायोपक्रमः	२१५
३ रिष्टाभ्रच्छायाः	२१५
४ क्षीलविकृतेरिष्टलम्	२१५
५-१० ओष्ठावयवयवविकृतेरिष्टलम्	२१६
११-१६ रिष्टभूताः कायावयवक्रियाविप्रतिपत्तयः	२१६
१७-२६ रिष्टभूताः क्षारीरदेशविशेषाधिता व्याधिविशेषाः	२१७
२७-२९ ज्वरातीसारपीनामन्योपद्रवत्वेऽसाध्यलम्	२१७
३० रिष्टानां मरणगमकत्वे हेतवः	२१८
३१-३२ गतायुषां चिकित्साया मोघत्वे हेतुः	२१८

द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ३२

१-२ स्वभावविप्रतिपत्त्यप्यायोपक्रमः	२१९
३ स्वभावविप्रतिपत्तेः संक्षेपेण दर्शनम्	२१९
४ क्षारीरैकदेशादीनामन्यथात्वादीनां विस्तरण फलनम्	२१९-२२०
५-६ सर्वविकारणामनुकारिष्टोपसंग्रहः	२२१
७ अरिष्टज्ञानफलम्	२२१

त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ३३

१-३ (अ) वारणीयाप्यायोपक्रमः	२२२
------------------------------------	-----

विषयाः	पृष्ठम्
३ उपद्रवासाध्योपक्रमः	२२२
४ प्रकृत्या दुश्चिकित्सा महागदाः	२२२
५-६ रोगाणामसाध्यलहेतव उपद्रवाः	२२३
७ मरणख्यापका वातव्याधुपद्रवाः	२२३
८ मरणख्यापकाः प्रमेहोपद्रवाः	२२३
९ ,, कुष्ठोपद्रवाः	२२३
१० ,, अर्शोपद्रवाः... ..	२२४
११ ,, भगन्दरोपद्रवाः	२२४
१२ ,, अस्मर्गुपद्रवाः	२२४
१३ ,, उदरोपद्रवाः... ..	२२४
१४ ,, मूढगर्मोपद्रवाः	२२४
१५-१८ उपद्रवासाध्याः कायचिकित्साव्याधयः	२२४-२२६

चतुर्विंशत्तमोऽध्यायः ३४

१-२ युक्तसेनीयाध्यायोपक्रमः	२२६
३-४ विपादिभ्यो नृपो रक्षणीयः	२२६
५ क्षात्राणां विषययोगभेदाः	२२६
६ तस्य ज्ञानोपायस्य चिकित्सायाश्चातिदेशः	२२७
६-७ विपादन्यस्मादपि नृपते रक्षोपदेशः	२२७
८ वैद्यस्य पुरोहितवशतादर्शनम्	२२७
९-११ नृपस्य विशेषरक्षणे हेतुः	२२८
१२-१४ वैद्यस्योचितप्रदेशवासः, वैद्यस्य यशोहेतुगुणाश्च	२२८
१५ चिकित्सापादाः	२२८
१६-१७ पादचतुष्टये वैद्यस्य प्राधान्यम्	२२८-२२९
१८ इतरपादाभावेऽपि वैद्यस्य कर्मणि साफल्यम्	२२९
१९-२० वैद्यगुणाः	२२९
२१ व्याधितगुणाः	२२९
२२-२३ भेषजगुणाः	२२९
२४ परिचारकगुणाः	२३०

पञ्चविंशत्तमोऽध्यायः ३५

१-२ आतुरोपक्रमणीयाध्यायोपक्रमः	२३०
३ आयुःपरीक्षोपदेशः	२३०

विषयः	पृष्ठम्
४ सामान्यायुर्लक्षणानि, अल्पायुषो मध्यायुषश्च लक्षणस्यातिदेशः	२३१
५-६ दीर्घायुर्लक्षणानि	२३१
७-८ मध्यमायुर्लक्षणानि	२३२
९-११ जघन्यस्यायुषो लक्षणानि	२३२
१२ अङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणं सारथ्य	२३२-२३३
१३ स्त्रीधो णिपुरुषोरःप्रवृत्तीनामज्ञानां यौवन एव संपूर्णमानता ...	२३४
१४-१५ उक्तप्रमाणप्रयोजनम्	२३४
१६ सारिणाप्यायुर्निर्देशः	२३४
१७ प्रकरणोपसंहारः	२३५
१८ व्याधिपरीक्षा, उपद्रवलक्षणं च	२३५
१९ उक्तानुक्तव्याधिचिकित्सासूत्रम्	२३७
२० शत्रुपरीक्षानिर्देशः	२३७
२१ कालस्य शत्रुरूपस्याननुगुणता विधेया	२३७
२२-२३ क्रियाकालहानौ दोषः	२३७
२४ अग्निपरीक्षा	२३८
२५ विषमादीनां चिकित्सोपयुक्तानि लक्षणान्तराणि	२३९
२६ समान्निरक्षणोपदेशपूर्वकं चिकित्सासूत्रम्	२३९
२७ प्रत्यक्षानुपलभ्यस्याग्नेः प्रमाणान्तरेण स्वरूपदर्शनम् ...	२३९
२८ अग्नेः पवनसहायत्वम्	२४०
२९ वयःपरीक्षा	२४०
३० वयोऽवस्थाग्नेदोषदर्शनफलम्	२४०
३१ वयोऽवस्थाविशेषे दोषविशेषवृद्धिः	२४१
३२ क्रियाविशेषेऽपि वयोज्ञानफलम्	२४१
३३ देहपरीक्षा	२४१
३४ देहविशेषविज्ञानानुष्ठेयम्	२४१
३५ बलपरीक्षा	२४१
३६ व्यायामादिशक्त्या बलं परीक्षणीयम्	२४२
३७-३८ सत्त्वपरीक्षा	२४२
३९ प्रकृतिमेपजयोरतिदेशः	२४२
४० सात्त्विकपरीक्षा	२४३
४१ सकलघातम्यव्यापकं सूत्रम्	२४४
४२ देहपरीक्षा	२४४

विषयः	पृष्ठम्
४३ सोपपत्तिकं साधारणस्य श्रेष्ठत्वम्	२४४
४४ अनुगुणदेशजरोगस्य तद्विगुणदेशसंबन्धे चिकित्सितम् ...	२४४
४५ देशजन्यरोगशङ्कायां देशसात्म्यसेवया अभयदर्शनम् ...	२४५
४६-४७ आनुरादिपरीक्षाहेतुं साध्यादिभेदलक्षणम्	२४५
४८ क्रिया कथं कर्तव्या	२४५
४९-५० क्रियमाणक्रियया स्तोकगुणलामेऽपि सर्व कार्या	२४६

पटत्रिंशत्तमोऽध्यायः ३६

१-२ मिश्रकाध्यायोपक्रमः	२४६
३-८ वातादिदोषप्रत्यनीका विम्लापनयोगाः	२४६-२४७
९ व्रणशोथपाचनम्	२४७
१० व्रणशोथदारणम्	२४८
११ व्रणशोथप्रपीडनम्	२४८
१२ शोधनकषायः	२४८
१३-१५ शोधनवर्तिद्रव्याणि	२४८
१६ शोधनकल्कातिदेशः	२४८
१६-१७ शोधनं घृतम्	२४८
१८ शोधनतैलम्	२४९
१९ शोधनचूर्णम्	२४९
२० शोधनी रसक्रिया	२४९
२१ व्रणधूपनम्	२४९
२२-२९ सप्तविधस्य रोपणकपायादेर्दर्शनम्	२४९-२५०
३० व्रणोत्सादनम्	२५०
३१-३२ अवसादनद्रव्याणि	२५०
३३ शोधनरोपणद्रव्याणां समस्तानामलामे कल्पान्तरम्	२५०

सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ३७

१-२ भूमिप्रविभागीयाध्यायोपक्रमः	२५१
३ औषधाहरणयोग्या भूमिः	२५१
४ भूमिपरीक्षाविशेषः	२५२
५ एकीयमतदूषणपूर्वक औषधकालः	२५२
६ भूमिप्रविभागस्यौषधविशेषग्रहणे विनियोगः	२५३
७-८ अभिनवानि भेषजानि शुणवत्तराणि, तदपवादविषयः	२५३

विषयाः	पृष्ठम्
९ केभ्यो भेषजद्रव्याणि ज्ञातव्यानि	२५३
१० ऋतुविशेषे मूलादिग्रहणनियमापवादः	२५४
११-१३ भूमिविशेषेण द्रव्यगुणविशेषः	२५४
१४ कीदृशमोषघट्टव्यं ग्राह्यम्	२५४
१५ जाह्नमीषधग्रहणकालः	२५४
१६ कीदृशो भेषजागारः कार्यः	२५४

अष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ३८

१-२ द्रव्यगुणसंग्रहणीयाध्यायोपक्रमः	२५५
३ अध्यायवक्तव्यार्थपिण्डसूत्रम्... ..	२५५
४-५ विदारीगन्धादिगणः	२५५
६-७ आरस्वधादिगणः	२५६
८-९ सालसादिगणः	२५६
१०-११ वरुणादिगणः	२५६
१२-१३ वीरतर्वादिगणः	२५६
१४-१५ लोघ्रादिगणः	२५७
१६-१७ अर्कादिगणः	२५७
१८-१९ सुरसारीगणः	२५७
२०-२१ मुष्ककादिगणः	२५८
२२-२३ पिप्पल्यादिगणः	२५८
२४-२५ एलादिगणः	२५८
२६-२८ वचादिहरीद्रादिगणौ	२५८
२९-३० श्यामादिगणः	२५८-२५९
३१-३२ बृहत्यादिगणः	२५९
३३-३४ पटोलादिगणः	२५९
३५-३६ काकोल्यादिगणः	२५९
३७-३८ ऊपकादिगणः	२५९
३९-४० सारिवादिगणः	२५९-२६०
४१-४२ अजनादिगणः	२६०
४३-४४ परूषकादिगणः	२६०
४५ प्रियङ्गादिगणः	२६०
४६-४७ अम्बुष्टादिगणः	२६०
४८-४९ न्यग्रोधादिगणः	२६०

विषयाः	पृष्ठम्
५०-५१ गुह्याद्यादिगणः	२६१
५२-५३ उत्पलादिगणः	२६१
५४-५५ सुखादिगणः	२६१
५६-५७ हरीतक्यादिगणः	२६१
५८-५९ पिप्पल्यादिगणः	२६१
६०-६१ आमलक्यादिगणः	२६१
६२-६३ त्रिप्लादिगणः	२६२
६४-६५ लाक्षादिगणः	२६२
६६-६७ लघुपद्ममूलगणः	२६२
६८-६९ बृहत्पद्ममूलगणः	२६२
७०-७१ दशमूलगणः	२६२
७२-७४ विदर्यादिकरमर्दादिगणौ	२६२
७५-७६ कुशादिस्तृणपद्ममूलगणः	२६३
७७-७८ पद्ममूलानां पुनर्गुणविशेषः	२६३
७९ अत्र कृत्स्नोऽपि गणनिर्देशः संक्षेपतः विस्तरस्तस्य चिकित्सितेषु	२६३
८० उक्तगणानां सविशेषा कल्पना	२६३
८१-८२ कार्यमेदाहणानां पृथक्प्रयोगः, गणद्वयत्रयादिमेलकप्रयोगश्च	२६३

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ३९

१-२ संशोधनसंशमनीयाध्यायोपक्रमः	२६४
३ वमनद्रव्यगणः	२६४
४ विरेचनद्रव्यगणः	२६५
५ उभयभागहराणि द्रव्याणि	२६५
६ क्षीरोविरेचनद्रव्याणि	२६५
७ वातसंशमनो वर्गः	२६६
८ पित्तसंशमनो वर्गः	२६६
९ श्लेष्मसंशमनो वर्गः	२६६
१० संशोधनसंशमनानां प्रयोगस्य व्याख्यादिवलापेक्षया मात्रया कर्तव्यदर्शनम्	२६७
११ दुर्बलस्य संशोधनस्य निषेधः	२६७
१२-१३ अवस्थाविशेषेऽपि दुर्बले शोधनप्रयोगः	२६८
१४ संशमनद्रव्यपरिमाणपरिभाषा	२६८
भा० सु० अनु० ४	

विषयाः

पृष्ठम्

चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ४०

१-२ द्रव्यगुणवीर्यविपाकविज्ञानीयाध्यायोपक्रमः	२६८
३ सहेतुकं द्रव्यप्राधान्यप्रतिपादनम्	२६९
४ द्रव्यादपि रसस्य प्राधान्यं द्रव्यप्राधान्यनिषेधश्च	२७०
५ वीर्यप्राधान्यवादिमतम्	२७१
६-९ सामान्येन रसाभिभावकत्वं वीर्यस्य	२७३
१०-१२ विपाकप्राधान्यवादिमतम्	२७३
१३-१४ द्रव्यादिप्राधान्ये सिद्धान्तस्वरूपम्	२७५
१५ पाकादाधयतया द्रव्यस्य प्राधान्यम्	२७७
१६-१८ रसादीनां द्रव्यकार्यत्वाद्व्यस्य प्राधान्यम्	२७८
१९-२१ अस्मिन्त्यद्रव्यस्वभावे मीमांसानिषेधः	२७९

एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ४१

१-२ द्रव्यविशेषविज्ञानीयाध्यायोपक्रमः	२८०
३ सर्वकार्यद्रव्याणां पञ्चभूतारब्धलक्षणं पार्थिवत्वादिविशेषश्च	२८०
४ (१) पार्थिवद्रव्यस्य गुणेन कर्मणा च निर्देशः	२८०
(२) आप्यद्रव्यस्य गुणेन कर्मणा च निर्देशः	२८०
(३) तैजसद्रव्यस्य गुणेन कर्मणा च निर्देशः	२८१
(४) वायवीयद्रव्यस्य गुणेन कर्मणा च निर्देशः	२८१
(५) आकाशीयद्रव्यस्य गुणेन कर्मणा च निर्देशः	२८१
५ सर्वस्यावरजसस्य मेघजलप्रतिपत्तिफलम्	२८१
६ द्रव्याणां गुणविशेषेण कार्यविशेषोदाहरणम्	२८२-२८३
७-९ पार्थिवादिद्रव्यैर्दोषशमनं प्रकोपश्च	२८३
१० अजुष्कायाश्चिकित्साया अतिदेशः	२८४
११ वीर्याणामपि भूतकार्यत्वेन निर्देशः	२८४
१२ दोषाणां स्थानवृद्धिस्तथा द्रव्यहेतुकाः	२८५

द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ४२

१-२ रसविशेषविज्ञानीयाध्यायोपक्रमः	२८५
३ परिपाद्या रसस्य कारणलक्षणप्रतिपादनम्	२८६
४ भूतगुणविशेषेण रसभेदाः, रसविशेषाश्च	२८६
५-६ रसानां वातादिजनकत्वं सोपपत्तिकम्	२८७
७ सौम्यामेयभेदेन रसस्य द्वैविध्यमेकीयमतेन	२८८

विषयानुक्रमः ।

२७

विषयाः	पृष्ठम्
८ (१) कषायरसस्य वातलक्षप्रतिपादनम् २८८	२८८
(२) कटुकरसस्य पित्तलक्षप्रतिपादनम् २८८	२८८
(३) मधुररसस्य श्लेष्मलप्रतिपादनम् २८८	२८८
(४) कटुकस्य श्लेष्मलप्रतिपादनम् २८८	२८८
९ रसलक्षणम् २८८-२८९	२८८-२८९
१० (१) मधुररसस्य गुणकर्माणि अतिसेवनदोषाश्च २८९	२८९
(२) अम्लरसस्य „ „ „ „ „ „ „ „ २८९	२८९
(३) लवणरसस्य „ „ „ „ „ „ „ „ २८९	२८९
(४) कटुकरसस्य „ „ „ „ „ „ „ „ २८९	२८९
(५) तिक्करसस्य „ „ „ „ „ „ „ „ २९०	२९०
(६) कषायरसस्य „ „ „ „ „ „ „ „ २९०	२९०
११ मधुरादीनामाश्रया मधुरादिगणाः षट् २९०-२९१	२९०-२९१
१२ रसादीनां परस्परसंसर्गस्य संख्यया निर्देशः... .. २९१	२९१
१३ रसानामुपयोगे बलवत् एव रसस्य कार्यकर्तृत्वम् २९२	२९२

त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ४३

१-२ वमनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयाध्यायोपक्रमः २९२	२९२
३ वमनीयो मदनफलकल्पः २९२-२९३	२९२-२९३
४ वमनीयो जीमूतककल्पः २९५	२९५
५ वमनीयः कुटजकल्पः २९५	२९५
६ वमनीयः कृतवेधनकल्पः २९५	२९५
७ वमनीय इक्ष्वाकुकल्पः २९५	२९५
८ वमनीयो धामार्गवकल्पः २९६	२९६
९ विषयविशेषे सर्वैः कृतः प्रयोगः २९६	२९६
१०-११- प्रयोगविस्तरकल्पना २९६	२९६

चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ४४

१-२ विरेचनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयाध्यायोपक्रमः २९७	२९७
३-४ मूलग्रहोपयोग्यानां विरेचनीषधीनां त्रिवृदादीनां विधानम् . २९७	२९७
५ वातरोगे त्रिवृत्कल्पः २९७	२९७
६ पित्तजे कफजे च रोगे त्रिवृत्कल्पः २९७	२९७
७-८ वातश्लेष्मणि त्रिवृत्कल्पः २९७	२९७
९-११ सर्वविषयकत्रिवृत्कल्पः २९८	२९८

विषयाः	पृष्ठम्
१२-१३ मोदकभक्ष्यरूपसिद्धकल्पः	३९८
१४ यूयरूपसिद्धकल्पः	३९८
१५ गुटपाकरूपसिद्धकल्पः	३९९
१६-२२ वैरेचना लेहाः	३९९
२३ वैरेचनिको मोदकः	३९९
२४-२५ वैरेचनिकलेहगुटिकयोः प्रयोगः	३००
२६-२७ वैरेचनिकं चूर्णम्	३००
२८-३० वैरेचनिका आसवाः	३००
३१-३४ वैरेचनी पेशी सुषा	३०१
३५-३९ वैरेचनं सौवीरकम्	३०१
४०-४४ वैरेचनिकं सुपोदकम्	३०२
४५ त्रिशृद्धिधानस्यापरवैरेचनेष्वतिदेशः	३०२
४६ दन्तीद्रवन्त्योर्विशेषः	३०२
४७-४८ दन्तीद्रवन्त्योः श्लेष्मयोगाः	३०२-३०३
४९-५१ दन्त्यादिचूर्णम्	३०३
५२-५३ दन्त्यादिमोदकः	३०३
५४-५९ व्योषादिवैरेचनम्	३०३
६०-६१ तिलकस्य त्रिशृद्धिधानार्थः संस्कारः	३०४
६२-६९ हरीतकीकल्पः	३०४
७०-७५ त्रिफलाया गुणाः कल्पश्च	३०५
७२-७५ वैरेचनिकफलेषु हरीतकीविधानातिदेशः	३०५
७६-७७ चतुरमुलकल्पः	३०५
७८-८५ छुहीक्षीरकल्पः	३०५-३०६
८६-८९ वैरेचनिकस्रिशृद्धादिमोदकः	३०६
९१ अनुक्ताक्षपानप्रयोगेषु विरेचनकल्पोपदर्शनम्	३०६
९१ क्षीरादीनामुक्तानां गौरमलापवावधारणम्	३०७
पञ्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ४५	
१-२ द्रवद्रव्यविध्यध्यायोपक्रमः	३०७
३ आन्तरिक्षपानीयगुणाः	३०७
४ पानीयेऽवनिपतिते स्थानविशेषेणान्यतमरसोत्पत्तिः	३०८
५ लोहितादिभूमिभेदेन पानीयरसोत्पत्तावेकीयमतासम्यक्त्वे हेतुः	३०८
६ प्रशस्ततोयगुणाः	३०९

विषयाः	पृष्ठम्
७ जलस्य दोषाः	३०९
८ व्यापन्नजललक्षणम्	३०९
९-११ व्यापन्नोदकवर्जनम्	३०९
१२ व्यापन्नजलप्रतीकारः	३१०
१३ कलुषोदकस्य सप्त प्रसादनानि	३१०
१४ उदकस्य पञ्च निक्षेपणानि	३१०
१५ उदकस्य सप्त शीतीकरणानि... ..	३१०
१६ तोयस्य प्रशस्तं पात्रम्	३१०
१७ आन्तरीक्षस्य मेदाः गुणेन दोषेण च	३१०-३११
१८-२३ नदीतडागादिभेदेन भौमजलस्य गुणविशेषः	३१२
२४-२५ आनूपादिदेशप्रभवजलधर्माः	३१२
२६ ऋतुभेदेनान्तरीक्षाद्युदकसेवनम्	३१२
२७-२८ नवोदकस्य दोषाः	३१३
२९ नदीनां प्रभवस्थानविशेषेण गुणाः	३१३
३० नदीनां गौरवलाघवे हेतुः	३१४
३१ मरुनदीधर्माः	३१४
३२-३३ भौमजलस्यापि संस्कारविषेण गगनाम्बुना तुल्यताकारणम्	३१४
३४ गगनाम्बुगुणातिदेशः	३१४
३५-३७ यद्गुणस्याम्बुनो यत्र प्रयोगस्तदुपदेशः	३१५
३८-४० उष्णस्य विषयान्तरम्	३१५
४१-४२ शीतशीतविषयः	३१५
४३ मन्दपानीयार्हा रोगिणः	३१५
४४ चन्द्रकान्तभवंजलगुणाः	३१५
४५ नारिकेलोदकगुणाः	३१६

अथ क्षीरधर्मः

४७ गव्यादयः क्षीराणामष्ट मेदाः	३१६
४८ क्षीराणां दश गुणाः	३१६
४९ सर्वक्षीराणां सामान्यगुणकर्माणि	३१६
५० गव्यक्षीरगुणाः	३१७
५१-५२ अजाक्षीरगुणाः	३१७
५३ आविकक्षीरगुणाः	३१७
५४ माहिषक्षीरगुणाः	३१७

विषयाः

पृष्ठम्

अथ घृतवर्गः

९६ सामान्यघृतगुणाः	३२२
९७ गव्यघृतगुणाः	३२२
९८ आजघृतगुणाः	३२२
९९ माहिषघृतगुणाः	३२३
१०० औष्ट्रघृतगुणाः	३२३
१०१ आविकघृतगुणाः	३२३
१०२ आश्वघृतगुणाः	३२३
१०३ मानुषीघृतगुणाः	३२३
१०४ हस्तिनीघृतगुणाः	३२३
१०५ क्षीरोत्थघृतगुणाः	३२३
१०६ घृतमण्डस्य गुणाः	३२३
०७-१११ पुराणघृतगुणाः	३२३

अथ तैलवर्गः

१२-११३ सामान्यतैलस्य गुणकर्माणि	३२४
११४ एरण्डतैलस्य गुणकर्माणि	३२५
११५ निम्बादिफललेह्यगुणाः	३२५
११६ अतसीतैलगुणाः	३२५
११७ सपैपतैलगुणाः	३२५
११८ इक्षुदीतैलगुणाः	३२५
११९ कौस्तुभतैलगुणाः	३२५
१२० किरातचिकित्सातैलगुणाः	३२५
१२१ मधूकादितैलगुणाः	३२५
१२२ तुवरकतैलगुणाः, भल्लातकतैलगुणाश्च	३२५
१२३ सरलादिसारलेह्यगुणाः	३२५
१२४ तुम्ब्यादिभेद्यगुणाः	३२६
१२५ यवचिकित्सातैलगुणाः	३२६
१२६ एकैषिकतैलगुणाः	३२६
१२७ आम्रतैलगुणाः	३२६
१२८ अनुक्ततैलगुणज्ञापनम्	३२६
१२९ स्थावरभेदानां तिलतैलगुणत्वम्	३२६

विषयाः	पृष्ठम्
१३० तिलतैलस्य प्राधान्यम्	३२६
१३१ वसादीनां गुणाः	३२७
अथ मधुवर्गः	
१३२ मधुनः सामान्यगुणाः	३२७
१३३ पौत्तिकादयोऽष्टौ मधुमेदाः	३२७
१३४-१३९ पौत्तिकादीनां गुणविशेषाः	३२८
१४०-१४१ अवस्थाविशेषेण मधुनो गुणभेदः	३२८
१४२ मधुनो योगवाहिता	३२९
१४३-१४४ मधुन उष्णविरोधः सोपपत्तिकः	३२९
१४५ हेत्वन्तरयुक्त उष्णविरोधहेतुः	३२९
१४६ उष्णयुक्तस्यापि मधुनो यत्र विरोधो न स सोपपत्तिकः	३२९
१४७ मध्वजीर्णं कष्टावहम्	३२९
अथेक्षुवर्गः	
१४८ इक्षूणां सामान्यगुणाः	३३०
१४९-१५० इक्षूणां द्वादशजातयः	३३०
१५१-१५४ इक्षुविशेषाणां गुणकथनम्	३३०
१५५-१५६ इक्षूणामवयवविशेषेण गुणविशेषः	३३०
१५७-१५८ द्रन्तनिष्पीडितेक्षूणां रसस्य गुणाः, यन्त्रनिष्पीडितेक्षुरसस्य च गुणा, क्षमिपकस्य च गुणाः	३३०-३३१
१५९ फाणितस्य गुणाः	३३१
१६०-१६१ शुङ्गुणाः, पुराणशुङ्गुणाः	३३१
१६२-१६३ शुङ्गस्य संस्कारविशेषेण, नामान्तरं गुणाश्च	३३१
१६४ मत्स्यण्डिकादीनामपनीयमानमलगुणाः	३३२
१६५ शर्करागुणाः	३३२
१६६ मधुशर्करागुणाः	३३२
१६७ यवासशर्करागुणाः	३३२
१६८ अनुशर्करागुणाः	३३२
१६९ मधुकुपुष्पकायकृतफाणितगुणाः	३३२
अथ मद्यवर्गः	
१७०-१७१ मद्यानां सामान्यगुणकर्माणि	३३३
१७२-१७३ माद्रीकमद्यगुणाः	३३३

विषयानुक्रमः ।

३३

विषयाः	पृष्ठम्
१७४ स्वाङ्गूरमद्यगुणाः	३३३
१७५-१७७ सामान्यसुरागुणाः	३३३
१७८ प्रसन्नागुणाः	३३३
१७९ (क) कुधान्यसुरागुणाः	३३३
१७९ (ख) आक्षिकीसुरागुणाः	३३३
१८० कोहलजगलयोगुणाः	३३३
१८१ वक्त्रसगुणाः	३३३
१८२ शुद्धकृतसीधुगुणाः	३३४
१८३ शर्कराकृतसीधुगुणाः	३३४
१८४ पक्करससीधुगुणाः	३३४
१८५ अपक्करससीधुगुणाः	३३४
१८६ फलरसशुद्धकृतसीधुविशेषगुणाः	३३४
१८७ सुरासवगुणाः	३३४
१८८ मध्वासवगुणाः	३३५
१८९ मैरेयगुणाः	३३५
१९० इक्षुरसासवगुणाः	३३५
१९१ मधुकपुष्पकृतसीधुगुणाः	३३५
१९२ (क) अनिर्दिष्टसवगुणज्ञानोपायः	३३५
१९२ (ख) अपरिणतस्य मद्यस्य दोषाः	३३५
१९३ जीर्णस्य मद्यस्य गुणाः	३३५
१९४-१९६ अरिष्टगुणाः	३३६
१९७ अनुक्तानामरिष्टादीनां गुणज्ञानोपायः	३३६
१९८-२०२ मद्यदोषाः	३३६
२०३ मद्यगुणाः	३३७
२०४-२०५ कथं मद्यं मदयति	३३७
२०६-२०९ दोषविशेषेण मदकालविशेषः	३३७
२१०-२११ शुकादिष्वर्मेकयनम्	३३८
२१२ शुक्रस्य योनिमेदेन गुणाः	३३८
२१३ तुषाम्बुसौवीरकयोगुणाः	३३८
२१४-२१६ धान्याम्लगुणाः	३३८
अथ मूत्रवर्गाः	
२१७-२१९ मूत्रसामान्यगुणाः	३३९
२२०-२२१ गोमूत्रगुणाः	३३९

विषयाः

पृष्ठम्

२२२ साहिपमूत्रगुणाः	३३९
२२३ छागमूत्रगुणाः	३३९
२२४ मेयीमूत्रगुणाः	३३९
२२५ आश्वमूत्रगुणाः	३३९
२२६ गजमूत्रगुणाः	३३९
२२७ गार्दभमूत्रगुणाः	३३९
२२८ चट्टमूत्रमानुषमूत्रयोग्यगुणाः	३३९
२२९ उक्तान्यखिलकालदेशाभिज्ञेन भिषजा प्रयोक्तव्यानि	३४०

पट्वत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ४६

१-२ अन्नपानविष्यध्यायोपक्रमः
३ प्राणिनामाहारविषये सुश्रुतस्य प्रश्नः	३४०-३४१

अथ धान्यवर्गः

४ विविधशालीनां नामतो निर्देशः	३४१
५ शालीनां सामान्यगुणाः	३४१
६ लोहितशालिगुणाः	३४१
७ इतरशालीनां नामतो निर्देशः	३४१
८-९ पष्टिकमेदास्तृणप्राथ	३४२
१० गौरपष्टिकगुणाः	३४२
११ शेषपष्टिकगुणाः	३४२
१२ मीहिमेदाः	३४३
१३ मीहीनां सामान्यगुणाः	३४३
१४ कृष्णमीहिगुणाः	३४३
१५-१७ भूमिविशेषेण शात्यादीनां गुणविशेषः	३४३
१८ संत्पाद्यान्यत्र रोपितशालिगुणाः	३४३
१९ छिन्नरूढशालिगुणाः	३४४
२० शालिवर्गोपसंहारः	३४४

अथ कुधान्यादिवर्गः

२१ कौरवृषकादीनि कुधान्यानि	३४४
२२-२३ कोप्रवादिगुणाः	३४४
२४ त्रियङ्गुगुणाः	३४४
२५ मधुली-नान्दीमुख-वक्क-मुकुन्दकानां गुणाः	३४४

विषयावुक्तम् ।

३५

विषयाः	पृष्ठम्
१६ वेश्यवगुणाः	३४४
२७ शमीधान्यकथनम्	३४५
२८-२९ सुद्रगुणाः	३४५
३० मस्त्रमकुष्ठकलायगुणाः	३४५
३१ आढकीगुणाः	३४५
३२ चणकगुणाः	३४५
३३ हरेणुसतीनगुणाः	३४५
३४ मापगुणाः	३४५
३५ राजमापगुणाः	३४५
३६ आत्मगुप्ता-काकाण्डारप्यमापगुणाः	३४६
३७ कुलथगुणाः	३४६
३८ वृन्थकुलथगुणाः	३४६
३९ तिलगुणाः	३४६
४० तिलानामुत्तममध्यमाधममेदाः	३४६
४१-४२ यवगुणाः	३४६
४३ गोधूमगुणाः	३४७
४४-४५ सामान्यतः शिम्बीगुणाः	३४७
४६ सुद्रपण्यादिशिम्बीगुणाः	३४७
४७ वैदलानां शिम्बीगुणाः	३४७
४८-४९ कुसुमातसीसपेपगुणाः	३४८
५० धान्यानां हानार्थं दोषाः	३४८
५१ नवानां विरुढानां च धान्यानां गुणाः	३४८
५२ धान्यवर्गोपसंहारः	३४८

अथ मांसवर्गः

५३ मांसवर्गः	३४८-३४९
५४ जात्रलवर्गः	३४९
५५ एणगुणाः	३४९
५६ हरिणगुणाः	३४९
५७ हरिणमेदाः	३४९
५८ भृंगमातृकागुणाः	३४९
५९ विष्किरवर्गकथनं, तद्गुणाश्च	३४९

विषयाः	पृष्ठम्
६० लावगुणाः	३५०
६१-६२ कृष्णगौरतिसिर्योगुणाः	३५०
६३ क्रकरोपस्वक्रगुणाः	३५०
६४ मयूरगुणाः	३५०
६५-६६ कुकुटगुणाः	३५०
६७ प्रतुदवर्गः	३५०
६८ प्रतुदवर्गसामान्यगुणाः	३५१
६९ मेदाक्षिकाणकपोतयोगुणाः	३५१
७० पारावतगुणाः	३५१
७१ गृहकुलिङ्गगुणाः	३५१
७२ गुहाशयाः प्राणिनः	३५१
७३ गुहाशयानां सामान्यगुणाः	३५१
७४-७५ प्रसङ्गः प्राणिनः, तत्सामान्यगुणाश्च	३५१
७६ पर्णशृणाः	३५२
७७ पर्णशृणानां सामान्यगुणाः	३५२
७८ विलेशयाः प्राणिनः	३५२
७९ विलेशयानां सामान्यगुणाः	३५२
८० शशगुणाः	३५२
८१ गोघागुणाः	३५२
८२-८४ शल्यकाजगरसर्पगुणाः	३५२
८५ ग्राम्याः प्राणिनः	३५३
८६ ग्राम्याणां सामान्यगुणाः	३५३
८७ छागलगुणाः	३५३
८८ मेघगुणाः मेदःपुच्छगुणाश्च	३५३
८९ गन्धगुणाः	३५३
९० एकमात्रमांसगुणाः	३५३
९१-९२ अल्पाभिव्यन्दिनो महाभिव्यन्दिनश्च प्राणिनः	३५३
९३ आनूपवर्गमेदाः	३५३
९४ कृलचराः प्राणिनः	३५३
९५ कृलचराणां सामान्यगुणाः	३५३
९६ गजमांसगुणाः	३५३
९७ शवयमांसगुणाः	३५३

विषयानुक्रमः ।

३७

विषयः	पृष्ठम्
९८ महिषमांसगुणाः	३५३
९९-१०४ रुच-चमर-सुमर-बराह-खड्गि-गोकर्णमांसगुणाः	३५३-३५४
१०५ हंसादयः ह्रवाः प्राणिनः	३५४
१०६ ह्रवानां सामान्यगुणाः	३५४
१०७ हंसमांसगुणाः	३५४
१०८ कौशस्थाः प्राणिनः	३५५
१०९ पादिनः प्राणिनः	३५५
११० कौशस्थानां पादिनां च सामान्यगुणाः	३५५
१११ कर्कटकगुणाः	३५५
११२ मत्स्यानां नादेयसामुद्रमेदेन द्वेविध्यम्	३५५
११३ नादेया मत्स्याः	३५५
११४ नादेयमत्स्यानां सामान्यगुणाः	३५५
११५ रोहितमत्स्यगुणाः	३५५
११६ पाठीनमत्स्यगुणाः	३५५
११७ सरस्वतागादिस्थमत्स्यगुणाः	३५५
११८ सामुद्रा मत्स्याः	३५५
११९ सामुद्राणां सामान्यगुणाः	३५५
१२०-१२१ सामुद्रादीनामुत्तरोत्तरसारत्वम्	३५६
१२२-१२५ नादेयादिमत्स्यावयवानां शुक्लाधवम्	३५६
१२६-१२८ अनुपादेयमांसोपदेशः	३५६
१२९ मांसस्य लिप्तमेदेन शरीरमेदेन च गुणाः... ..	३५६
१३०-१३३ स्थानादिकृतं मांसस्य शुक्लाधवम्... ..	३५७
१३४ आहारविशेषेण मांसस्य गुणाः	३५७
१३५-१३६ उक्तमांसवर्गाणां शुक्लाधवम्	३५७
१३७ कृत्तशरीरप्राप्तौ गुणवदवयवा आद्याः	३५७
१३८ मांसस्य शुक्लाधवनिर्णये परीक्षणीया विषयाः	३५८

अथ फलवर्गः

१३९ दाडिमाद्यम्लफलवर्गः	३५८
१४० दाडिमादिफलानां सामान्यगुणाः	३५८
१४१-१४२ दाडिमगुणाः	३५९
१४३-१४८ आमलक-चदर-सिन्धितिका-कपित्थगुणाः	३५९

विषयाः	पृष्ठम्
१४९-१५१ मातुलङ्गगुणाः	३५९
१५२-१५४ आम्रगुणाः	३५९-३६०
१५५ आम्रातकलकुचगुणाः	३६०
१५६-१६२ करमर्द-त्रियाल-मव्य-पारावत-तिन्तिडीक-कोशाम्र- अम्लीका-नारङ्ग-जम्बीर-ऐरावत-दन्तशठगुणाः	३६०
१६३ कषायरसप्रायफलानि	३६१
१६४ कषायरसप्रायफलानां सामान्यगुणाः	३६१
१६५-१७६ क्षीरशुक्लफल-जाम्बवफल-राजादन-तौदन-तिन्दुक-चाकुल- धान्वन-गात्रेरुक-अश्मन्तक-फल-परुषक-पीष्कर-विल्वः विम्बीफलानां गुणाः	३६१
१७७ तालवीनि मधुरफलानि	३६२
१७८ तेषां सामान्यगुणाः	३६२
१७९-१८१ ताल-नारिकेल-पनसगुणाः	३६२
१८२ द्राक्षादीनि मधुरफलानि	३६२
१८३-१८६ द्राक्षा-काश्मर्य-खर्जूर-मधूकगुणाः	३६२
१८७ वातामादीनि मधुरफलानि	३६३
१८८ तेषां सामान्यगुणाः	३६३
१८९ लवलीफलगुणाः	३६३
१९० वसिरादीनां गुणाः	३६३
१९१-१९३ ऐरावत-दन्तशठ-टङ्क-ऐहृद-शमीफल-छेप्मातकगुणाः	३६३
१९४-१९५ करीराक्षिक-पीलु-तृणशून्यफलगुणाः	३६३
१९६ आरुक्कर-तौवरकफलगुणाः	३६३
१९७ करञ्ज-किंशुक-निम्बफलगुणाः	३६३
१९८ विडङ्गफलगुणाः	३६३
१९९ हरीतकीफलगुणाः	३६३
२०० विसीतकफलगुणाः	३६३
२०१ पुष्पफलगुणाः	३६३
२०२-२०४ जातीकोश-कर्पूर-जातीकटुकफल-कङ्काल-लवङ्ग-लताकस्तूरि- कागुणाः	३६४
२०५-२०८ त्रियाल-विसीतकोलामलक-बीजपूरक-शम्याक-कोशाम्रमज्ज- गुणाः	३६४
२०९ परिपक्वफलानां गुणवत्त्वम्	३६५
२१० ल्याज्यफलानि	३६५

विषयाः

पृष्ठम्

अथ शाकचर्गः

२११ कृष्माण्डादीनि फलशाकानि	३६५
२१२ कृष्माण्डादीनां सामान्यगुणाः	३६५
२१३-२१५ कृष्माण्डकालिन्दाद्युनां गुणाः	३६५
२१६ त्रिपुरसादीनि फलशाकानि	३६५
२१७ त्रिपुरसादीनां सामान्यगुणाः	३६५
२१८-२१९ त्रिपुरसैर्वाटक-कैरुकगुणाः	३६५
२२० क्षीर्णवृन्तगुणाः	३६६
२२१ पिप्पल्यादीनि कटुकफलशाकानि	३६६
२२२ पिप्पल्यादीनां सामान्यगुणाः	३६६
२२३ पिप्पलीगुणाः	३६६
२२४-२२५ मंत्रिचत्वारिंशुष्कमेदेन गुणाः	३६६
२२६-२२७ छुण्ठीगुणाः	३६६
२२८ हिङ्गुगुणाः	३६६
२२९-२३० जीरकद्वयकारव्युपकुटिकागुणाः	३६६
२३१-२३२ (क) कुसुम्बरीगुणाः	३६६
२३२ (ख) जम्बीरगुणाः	३६६
२३३-२३७ मुरस-मुमुय-अर्जक-भूस्तृण-कासमर्दक-शिमु-मधुशिमुगुणाः	३६७
२३८ सारपपक्षाक-गाण्डीर-वैगनामगुणाः	३६७
२३९ चित्रक-तिलपर्णा-वर्षाभूक्षाकगुणाः	३६७
२४०-२४३ मूलकस्यायस्यामेदेन गुणाः	३६७
२४४-२४५ रसोनगुणाः	३६७
२४६-२४७ पलाण्डुगुणाः	३६७
२४८ कलायक्षाकगुणाः	३६७
२४९ कपायमधुरक्षाकानि	३६८
२५० तेषां सामान्यगुणाः	३६८
२५१-२५२ चम्बु-जीयन्ती-वृक्षादनी-फलीगुणाः	३६८
२५३ क्षीरवृक्षोत्पलादीनां गुणाः	३६८
२५४ पुनर्नवादिशाकानि	३६८
२५५ पुनर्नवादीनां सामान्यगुणाः	३६८
२५६ तण्डुलीयादिशाकानि	३६८
२५७ तेषां सामान्यगुणाः	३६८

विषयाः	पृष्ठम्
२५८-२६१ तण्डुलीय-तपोदिका-वास्तुक-चिह्नी-पालङ्गी-अश्वबल्यगुणाः	३६९
२६२ मण्डूकपर्ण्यादितिक्षाकवर्गः	३६९
२६३ तेषां सामान्यगुणाः	३६९
२६४-२७१ मण्डूकपर्णी-गोजिह्वा-सुनिषण्णक-अवल्गुज सतीत-काक- माची-वृहती-पटोल-वार्ताक-ककोटक-कारवेल्लक-अटरूपक- वेत्राम-गुहूची-निम्ब-पर्पट-किरातक्षिफ-वरुण-प्रमुखाडशाक- गुणाः	३६९-३७०
२७२ कालशाककौसुम्भगुणाः	३७०
२७३ नाटिकाशाकगुणाः, चाहिरीगुणाश्च	३७०
२७४ लोणिकावीनि शाकानि	३७०
२७५ एषां सामान्यगुणाः	३७०
२७६ कुन्तलिका-कुण्टिका-राजक्षवक-शटीशाकानां गुणाः	३७१
२७७ हरिमन्थ-कलायशाकगुणाः	३७१
२७८ पूतिकरजगुणाः	३७१
२७९-२८० साम्बूलपत्रगुणाः	३७१

अथ पुष्पवर्गः

२८१ कोविदारदिपुष्पशाकानि	३७१
२८२ आगस्त्यपुष्पगुणाः	३७१
२८३ करीरकुसुमानां गुणाः	३७१
२८४ रक्तदृक्ष-निम्ब-मुष्कक-अर्क-असनकुटजपुष्पगुणाः	३७१
२८५ पद्मपुष्पादीनां गुणाः	३७१
२८६ सिन्धुवार-मालती-मल्लिकापुष्पगुणाः	३७२
२८७ बकुल-पाटल-नाशकेशर-कुङ्कुमपुष्पगुणाः	३७२
२८८-२८९ चम्पक-किञ्चुक-कुरण्टक-गुणाः	३७२
२९० मधुक्षिमुकरीरगुणाः, क्षवकाद्युद्भिदशाकानि	३७२
२९१-२९२ क्षवक-वैष्णुकरीरगुणाः	३७२
२९३ आधारविशेषेणोद्भिदानां गुणविशेषः	३७२
२९४ शुष्कशाकविशेषगुणाः	३७२
२९५ वटक-सिण्ढाकीगुणाः	३७२
२९६ शाकसामान्यगुणाः, शाकेषु पुष्पपत्रफलनालकन्दानामुत्तरो- त्तरगुणत्वं च	३७३
२९७ वर्जनीर्यं शाकम्	३७३

विषयाः

पृष्ठम्

अथ कन्दवर्गः

२९८	विदार्यादिकन्दशाकानि	३७३
२९९	तेषां सामान्यगुणाः	३७३
३००	विदारीकन्दगुणाः	३७३
३०१-३०२	शतावरीगुणाः	३७३
३०३-३०४	विस-शृङ्गाटक-कसेरक-पिण्डालक-सुरेन्द्रकन्दगुणाः	३७३-३७४
३०५	वेण्वङ्कुरगुणाः	३७४
३०६	शाल-सूरण-माणकगुणाः	३७४
३०७	माणकसूरणयोर्विशेषगुणाः	३७४
३०८-३०९	कुमुदोत्पलपद्मवराहकन्दानां गुणाः	३७४
३१०-३११	ताल-नारिकेल-खर्जूरप्रभृतिमस्तकमज्जगुणाः	३७४
३१२	वर्ज्याः कन्दाः	३७४

अथ लवणवर्गः

३१३	सैन्धवादिलवणानां सामान्यगुणाः	३७४
३१४-३२०	सैन्धव-सामुद्र-विड-सौवर्चल-रोमक-औद्विद-गुटिका-लवण- गुणाः	३७५
३२१	ऊपर-वालुकैल-शैलमूलाकरोद्भूतलवणगुणाः	३७५
३२२-३२६	यवक्षार-खर्जिका-ऊपरक्षार-टङ्कणादिगुणाः
३२७-३३१	सुवर्ण-रूप्य-ताम्र-त्रपु-सीस-मुक्ता-विह्वम-वज्र-वैद्य-स्फटिका- दिगुणाः	३७६
३३२	अनुक्तद्रव्यगुणातिदेशार्थोऽनुमानविधिः	३७६
३३३-३४०	धान्यादिवर्गे स्ववर्गे च प्रधानानां निर्देशः	३७६-३७७

अथ कृताश्ववर्गः

३४१	लाजमण्डगुणाः	३७७
३४२	पेयागुणाः	३७८
३४३	विलेपीगुणाः	३७८
३४४	शाकादियुक्तविलेपीगुणाः	३७८
३४५	मण्डादीनां लक्षणम्	३७८
३४६	पायसकृत्तरयोगुणाः	३७८
३४७	ओदनगुणाः	३७८
३४८	भृष्टतण्डुलौदनगुणाः	३७८
३४९	ओदनस्य श्रेष्ठमांसकन्दादियोगे विशेषगुणाः	३७८
३५०	स्पृगगुणाः	३७९

विषयाः	पृष्ठम्
३५१ शाकगुणाः	३७९
३५२-३५३ मांसगुणाः	३७९
३५४ (क) प्रदिग्धमांसगुणाः	३७९
३५५ परिहृष्टमांसगुणाः	३७९
३५६ स्रग्भारपक्वमांसगुणाः	३७९
३५७ शूल्यमांसगुणाः	३७९
३५८-३५९ तैलघृतसाधितमांसगुणाः	३७९
३६०-३६२ मांसकृतरसगुणाः	३८०
३६३ क्षोरावगुणाः	३८०
३६४ लघुतरसमांसगुणाः	३८०
३६५ खानिष्ठगुणाः	३८०
३६६ वैद्यवागुणाः	३८०
३६७ सुद्यूषगुणाः	३८१
३६८ रागाखाडवगुणाः	३८१
३६९ मसृगादिपञ्चमूलयूषगुणाः	३८१
३७० पृषकयूषस्य मृद्वीकादियोगेन गुणविशेषः	३८१
३७१ पटोलनिम्बयूषगुणाः	३८१
३७२-३७३ मूलकयूष-कुल्लथयूषयोगुणाः	३८१
३७४ द्राक्षामालकयूषगुणाः	३८१
३७५ सुदामलकयूषगुणाः	३८१
३७६ यवकीलकुल्लथयूषसर्वधान्यकृतयूषगुणाः	३८१
३७७-३७८ खडकाम्बलिकद्राक्षामूलद्वयमूलतकामूलयूषगुणाः	३८१
३७९ खड्ग-खडयवागु-खाडव-पानकानि	३८१
३८०-३८१ कृताकृतयूषपरिभाषा, कृताकृतयोश्च गुरुलाघवम्	३८२
३८२-३८३ शुष्कधाकविशेषाणां कृताभानां गुणाः	३८२
३८४ राग-खाडवगुणाः	३८२
३८५ रसाक्ष-संगुडवधिरुणाः	३८२
३८६-३८८ द्रव्यान्तरसंयुक्तस्य मन्थस्य लक्षणं गुणाश्च	३८२-३८३
३८९-३९२ पानकविशेषाणां गुणविशेषाः	३८३
अथ भक्ष्यवर्गः	
३९३ (क) भक्ष्यनिर्देशः	३८३
३९३ (ख) क्षीरकृतभक्ष्यगुणाः	३८३

विषयाः	पृष्ठम्
३९४ घृतपूरगुणाः	३८३
३९५ गुडकृतमक्ष्यगुणाः	३८३
३९६ मधुमस्तक-संयाव-पूप-मोदकगुणाः...	३८३
३९७ षट्कगुणाः	३८३
३९८ विष्यन्दगुणाः	३८४
३९९ समिताकृतफेनकादिगुणाः	३८४
४०० मुद्गादिवैसवारगर्भमक्ष्यगुणाः	३८४
४०१ पाल्ल-शङ्कुली-पैष्टिकमक्ष्यगुणाः	३८४
४०२-४०३ मुद्गादिवैदलकृतमक्ष्यगुणाः	३८४
४०४ मापकृतमक्ष्यगुणाः, कूर्चिकाकृतमक्ष्यगुणाश्च	३८४
४०५ अङ्कुरितमुद्गादिकृतमक्ष्यगुणाः	३८४
४०६-४०७ घृततैलपक्कमक्ष्ययोगुणाः	३८५
४०८ संयोगविशेषेण मक्ष्याणां गुणविशेषाः	३८५
४०९ कपालाग्नारपक्वार्ता गुणविशेषाः	३८५
४१० किलाटादिमक्ष्यगुणाः, कुल्मापगुणाश्च	३८५
४११ वाट्यधानोलुम्बगुणाः	३८५
४१२-४१३ सक्तुगुणाः	३८५
४१४ लज्जगुणाः	३८५
४१५ लज्जसक्तुगुणाः	३८५
४१६ पृथुकगुणाः	३८५
४१७ घान्यपिष्टगुणाः, नवपुराणभेदेन तण्डुलगुणाः	३८५
४१८ उक्तानुक्रममक्ष्यगुणावधारणम्	३८६
४१९-४२१ कृताञ्जतयोक्तानां खटादीनां संक्षेपेण गुणविवेचनम्	३८६
४२२-४२३ अनुपानविचारः	३८६
४२४-४२६ अनुपानद्रव्याणां संग्रहः, अनुपानेषु जलस्य श्रेष्ठत्वम्	३८७
४२७-४३५ उष्णोदकाद्यनुपानविस्तरः	३८७
४३६-४३७ पूर्वोक्तानां क्षाल्यादिवर्गाणां पृथक्पृथगनुपानानि	३८८
४३८ धान्तरिक्षतोयानुपानगुणाः	३८८
४३९ यथोक्तानुपानगुणाः	३८९
४४०-४४१ अनुपानस्य प्रदास्तगुणाः	३८९
४४२ अनुपानाभावे दोषाः	३८९
४४३ भोजनादिमध्यान्तोपयुक्तानुपानगुणाः	३८९

विषयाः	पृष्ठम्
४४४ अमुपानानर्हाः	३८९
४४५-४४६ पीतामुपानेन वर्ज्यानि	३८९
४४७ गुरुलाघवचिन्ता स्वभावसंस्कारमात्राद्यपेक्षते	३८९
४४८ गुरुलाघवचिन्तार्हाः पुरुषाः	३८९
४४९ येषु गुरुलाघवचिन्ता नावश्यं कार्या	३८९
अथाहारविधिः	
४५० सद्धानसविचारः	३८९
४५१ सुसंस्कृतस्यान्नस्य स्थानम्	३९०
४५२ आहारदधकृषिपनाशनम्	३९०
४५३-४६१ भोजनस्योपकल्पना	३९०
४६२ भोजनस्थानम्	३९०
४६३ कीदृशान् दितकरम्	३९०
४६४-४६६ कालमेदेनाप्याहारविधिः	३९०-३९१
४६७ आमलकस्य सर्वधोपयोगः	३९१
४६८ मृणालादीनां गुरुत्वेन भोजनात् पूर्वमुपदेशः	३९१
४६९ कर्मं शुभीतिं प्रकृत्यनम्	३९१
४७०-४७१ कात्यादिभोजनानां फलम्	३९१
४७२-४७४ ऋतुमेदेन भोजनकालः	३९२
४७५-४७७ अकालभोजनदोषाः	३९२
४७८ हीनमात्रातिमात्रभोजनदोषाः	३९२
४७९ कीदृशान् सेवितव्यम्	३९२
४८०-४८१ वर्जनीयाजकथनम्	३९३
४८२ यथोत्तरं स्वादुतरं सेव्यम्	३९३
४८३-४८४ भोजने गण्डपकरणगुणाः	३९३
४८५ स्वाद्वजगुणाः	३९३
४८६ स्वाद्वजस्य लक्षणं, भोजने उदकपानविधिश्च	३९३
४८७ दन्तान्तरगताज्जक्षोषनप्रकारः	३९३
४८८ ज्वरणीर्णकालयोर्दोषविशेषप्रकोपः	३९३
४८९-४९० भुक्ते स्मृणः प्रतीकारः	३९३
४९१ भोजनोत्तरं कर्तव्यम्	३९४
४९२ भुक्तान्नस्यैर्यार्थं मनःप्रियशब्दादिविषयसेवनम्	३९४

विषयालुक्रमः ।

४५

विषयाः	पृष्ठम्
४९३ भोजनानन्तरं सेवितञ्जुगुप्सितशब्दादिदोषाः	३९४
४९४-४९५ भोजनोत्तरं वर्ज्यानि	३९४
४९६ रसानामतिमात्राशने दोषाः, मन्देऽमौ द्विर्भोजननिषेधश्च	३९४
४९७ मन्देऽमौ प्रवरादयनिषेधः	३९४
४९८ पिष्टाज्जननिषेधः, चतुर्णां लेह्यपेयादीनां यथोत्तरं गुरुत्वम् ...	३९५
४९९ लघूनां गुरूणां च मात्राविचारः	३९५
५०० विशुष्कस्य द्रवाव्यस्य भक्षणे दोषाभावः, शुष्काज्जनदोषश्च	३९५
५०१ अन्नविदाहहेतुः	३९५
५०२ शुष्कविरुद्धविष्टम्भनामभिव्यापादकत्वम्	३९५
५०३ अजीर्णमेदाः	३९५
५०४-५०५ अजीर्णहेतवः	३९५
५०६-५०७ अजीर्णानां लक्षणम्	३९५
५०८ अजीर्णस्य बहुव्याधिकरत्नम्	३९५
५०९-५११ अजीर्णानां चिकित्सा	३९५
५१२-५१३ समक्षान-विषमाशनाध्यक्षलक्षणम्	३९५
५१४ विदग्धाजीर्णस्य चिकित्सा	३९६
५१५ आमशयगताज्जनविदाहस्य चिकित्सा	३९६
५१६ रसशोषाजीर्णसंशमनम्	३९६
५१७ अजीर्णेऽपि वृक्षुक्षा विनाशकरी	३९६
५१८-५२९ उष्णादिविंशतिगुणानां कर्माणि	३९६
५३० आहारगुणकथनम्	३९७
५३१ आहारावस्थापाकादोषाणां प्रकोपलक्षणम्	३९७
५३२ रसादेवान्येषामपि धातूनामुत्पत्तिः	३९७
५३३ धातुभ्यः क्रमशो मलोत्पत्तिवर्णनम्	३९७
५३४-५३५ अजीर्णे भोजनविचारः	३९७
५३६ एतत्पठनफलम्	३९८

समाप्तमिदं सूत्रस्थानम् ॥

श्रीचक्रपाणिदत्तकृतया
भानुमतीव्याख्यया समुल्लसिता
सुश्रुतसंहिता

सूत्रस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

नमो गणेशाय ॥

गुणत्रयविभेदेन मूर्तित्रयमुपेयुषे ।

त्रयीभुजे त्रिनेत्राय त्रिलोकीपतये नमः ॥ १ ॥

सरस्वत्यै नमो यस्याः प्रसादात् पुण्यकर्मभिः ।

वृद्धिदर्पणसंक्रान्तं जगदध्यक्षमीक्ष्यते ॥ २ ॥

ब्रह्मदक्षाश्विदेवेशधन्वन्तरिसुखान् गुरुन् ।

जगच्छक्तिं गणाधीशं चक्रपाणिर्नमस्यति ॥ ३ ॥

असद्वोधतमच्छन्नसौश्रुताम्भोजबोधिका ।

वासरश्रीरिवारब्धा टीका भानुमती मया ॥ ४ ॥

अथातो वेदोत्पत्तिनामाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

इह धर्मार्थकाममोक्षपरिपन्थिरोगोपशमाय ब्रह्मप्रवृत्तिभिः कृतायुर्वेदतन्त्रेष्वतिविस्त-
रत्वेन संप्रति वर्तमानात्पैदुर्मेधसां पुरुषाणां न सम्यगर्थाधिगमः; तदनधिगमाच्च
तद्विहितानुष्ठानात् तथैवोपलब्धो रजामिति मन्वानः परमकारणिको विश्वामित्रमुतः
सुश्रुतोऽल्पायुर्मेधसामपि सुखोपलभ्यार्थं शाल्यप्रधानमायुर्वेदतन्त्रं प्रणेतुमारब्धवान् । तस्मिंश्च
सूत्र-निदान-शारीर-चिकित्सित-कल्पस्थानमेवात् पद्यस्थानात्मके अर्थवशादागतोत्तरतन्त्रस-
हितेऽभिधातव्ये संक्षेपेण निखिलतन्त्रप्रधानार्थाभिधायकतया सूत्रस्थानमग्रे वक्तव्यम् ।
उक्तं हि—“सूत्रणात् सूचनाच्चैव सरणाच्चार्यसंततेः” (सू. अ. ३) इत्यादि । सूत्र-
स्थानेऽपि तन्त्रबीजभूतपुरुषव्याधौपधकियाकालरूपचतुर्वर्गाभिधायकतया वेदोत्पत्त्यध्याये

- १ ‘यदारोपणसंक्रान्तं’ इति हस्तलिखितपुस्तके पाठः । २ ‘यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः’
इति तारुपत्रपुस्तके न पठ्यते । ३ ‘वर्तमानात्पायुर्मेधसां’ इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।
४ ‘तद्विहितार्थानुष्ठाने’ इति मु. । ५ ‘सुखोपलभ्यार्थं’ इति मु. । ६ ‘तन्त्राङ्गभूत’ इति ह. ।

यज्जने आहुतेन्द्रप्रवृत्तप्रमाणोपपत्तयेनमुनेदोषमितिप्रवरणमनिधनुमुपपत्तः गम्यत्रेन-
प्रवृत्तिहेतुनिधेयप्रयोजनमेवमप्युपपत्तं ओतुमुदिगमपनाय प्रवृत्तार्थेनद्वयनप्रतिपत्तये
एवं निधेयिगतम्—अपानो येनोचितिनामाध्याये व्याख्यात्मक इति । यतो निरभिधेये
कचदगपनां गमिधेये वा निधेयोजने वःकन्नातीशानां प्रेक्षणो प्रवृत्तिनैतान्यते,
तेनादावभिधेयप्रयोजने अभिप्रायः । उच्यते हि—“गमिधेयकचदगपनामिहानिमित्ती-
यमाः । ओतुमन्तरमपि ग्रन्थे नादियन्ते हि गमयतः” इति । गमिधेयदत्तं प्रयोजनपरं
चातो ग्रन्थस्य वचनमिति अभिधेयदत्ताप्रयोजनपरवनिर्वाहार्थं गमिधेयनामकैरभिधे-
नाभिधेयतत्त्वः संवन्नाः, प्रयोजनसत्प्रतीति गम्यमानमभासत्त्वोऽभिधेयत्वः ।
तत्रेह आहुरभिधेयं, यज्जमिति—“आहुरभिधेयं निधेयं” इति । अत्र निधेयं इत्यर्थे
विदेद्युःप्रतिपत्तनप्रवृत्तेरवभासः । परकेऽप्युक्तं—“द्वितीयं मुनिं दुःखमायुस्सत्ता द्वितीय-
तम् । मानं च तच्च यत्रोक्तमायुर्देः ग उच्यते”—(प. सू. भा. १) इति । प्रयोजनं च
व्यापितव्याप्युत्तरमः, तस्यस्य व्याप्युत्तरमं च । यज्जमिति—“द्वितीयं प्रयोजनं व्यापि-
तस्तु व्यापिपरिमीतः तस्यस्य व्याप्युत्तरमं च”—इति । इदमपि न केवत् प्रयोजनं, परंतु
प्रयोजनमायुर्देस्तु धर्माधैक्यमोक्षः आहुतेन्द्रादिप्रवृत्तौ हि पुरतो धर्मोपेक्षणमोक्षश्च
साधयितुमन्तम् । उक्तं हि परके—“धर्मोपेक्षणमोक्षानामोक्षं मूलमुत्तमम्” (प. सू.
भा. १) इति । एते गमिधेयप्रयोजनसंबन्धा येदोषमितिप्रवृत्तेन सूचिताः । येदचन्द्रोऽयं
यज्जोपेन्द्रादिप्रवृत्तेन यज्जोपेन्द्रादिप्रवृत्तं प्रमाणोपपत्तयेनमुनेदोषमितिप्रवृत्तः, स(तं)च पदार्थतत्त्वमुत्तमा
उत्तरप्र तत्त्वमुत्तमभावे ग्रन्थपर एव दर्शयिष्यति । आहुतेन्द्रादिप्रवृत्तं यथा प्रवृत्ताभिधे-
यादि दर्शयति तथाऽत्र ‘आहुरभिधेयं निधेयं’ इत्यादिनिधेयिप्रवृत्तेन सूचयेत् । नन्वादौ
प्रयोजनाभिधानं विप्रतन्त्राकसंसारस्योपेन्द्रादिप्रवृत्तिं विप्रतन्त्रदर्शनात् प्रवरणं, तच्च किं
तत्त्वोपदर्शनेन; अथात्तप्रयोजनाभिधानमेव तत्त्व प्रयोजनायैवसम्भावनेति चेत्, दाह-
प्रवृत्तौ यत्त्वं तदभिहितार्थसंगतादाहप्रवृत्तं यत्त्वतस्तत्त्वधारणीयम्, आहत्वावृत्तौ तु तद-
भिहितप्रयोजनवत्ताधारणात् प्रवृत्तिरिति दाहैतत्ताभयत्वं भवति । अथ यथैवं मन्वते, मा
भवतु प्रयोजनवत्ताधारणात्, अनुवृत्तप्रयोजनवत्तासंदेह एव प्रवृत्तौ अभिप्रेयति; कृत्वा-
दायपि प्रवृत्तिः सस्याय अयंसंदेहादेव, शान्ताद्यप्रवृत्तैरपि सम्भाव्यमानत्वात् । नन्वेव-
मसत्यपि प्रयोजनाभिधाने तत्त्वप्रयोजनमिप्रयोजनदाहदर्शनाच्छास्त्रमेव प्रयोजनवत्ता-
संदेहोपदर्शकमस्तु, तथाऽप्युक्तं प्रयोजनाभिधानेन । सर्वे; नहि सामान्येन प्रयोजनसंदेहः
प्रयोजनविशेषार्थेन तथा प्रवर्तयति यथाऽभिप्रेतप्रयोजनविशेषविषयः संदेहः, अभिप्रेतविशे-
यविषयश्च संदेहो न विशेषविषयस्वरणमन्तरा भवति । अतो ये तावदनुवृत्तमुत्तमप्रमा-
न्यास्तेषामाद्येयादितापकनेतच्छास्त्रं न वैशेष्यमाश्रयत्तत्त्वसंदेहादिप्रयोजनादगार्थं प्रयोजनवि-
शेषाभिधानं, ये पुनः परमर्पेः शुद्धतस्यान्यत् एवावृत्तप्रामाण्यास्तेषां तदभिहितप्रयोजन-

१ ‘प्रामाण्योपदर्शकं’ इति सु. । २ ‘ओतुजनं’ इति सु. । ३ ‘निरभिधेये सप्र-
योजने’ इति सु. ।

ज्ञातधारणेनैव प्रवृत्तिरिति युक्तं प्रयोजनाभिधानम् । प्रयोजनाभिधायिकाव्ये तु स्वल्प-
 प्रयाससाध्ये प्रयोजनसामान्यसंदेहाद्विषयप्राकट्याद्वा प्रवृत्तिरुपपन्ना, तदेवं यदुच्यते—
 'प्रयोजनाभिधायिकाव्ये तु प्रवृत्तौ प्रयोजनमभिधातव्यं, तथा चानवस्थेति' तन्निरस्तं भवति ।
 तन्वस्मिच्छास्त्रे रुजादिकरप्राणहराणां व्याधीनां भूतानामनागतानां च प्रशमनमेतच्छस्त्रो-
 कचतुष्पादसंपत्तिसाध्यतया प्रयोजनमुक्तं, तच्चानुपपन्नं; यतश्चतुष्पादसंपत्तावपि केचिद्रो-
 गपीडिता दृश्यन्ते तथा म्रियमाणाश्च, तथा चतुष्पादविहीना अपि केचिद्रोगमुक्ता जीवन्तश्च
 दृश्यन्ते; ततश्चैतच्छस्त्रोक्तचतुष्पादसंपन्नमेपजस्यारोग्येण सममन्वयव्यतिरेकव्यभिचार-
 दर्शनाच्चैतत् कारणमारोग्ये । एवं च यत्रापि चतुष्पादसंपत्तौ रोगनिवृत्तिर्दृश्यते तत्रा-
 प्यन्वयव्यतिरेकावधृतसामर्थ्यमदृष्टमेव कारणम् । दृष्टं तु तत्र यदृच्छागतमेव, अदृष्ट-
 बलकृष्टं वा । तदनुयायिमेपजोपदेशकत्वाजिप्रयोजनमिदं शास्त्रम् । अत्रोच्यते—मेपजं
 तावदाहाराचाररूपं यस्य दोषस्य विकारस्य वा विपरीतं, तदसति विरोधके तं शमयतीति
 दृष्टम् । यथा—कटुकेन श्लेष्मक्षयः, अग्निना क्षीतप्रशमनम्, आहारेण क्षुद्रपगमः,
 पानीयपानेन पिपासापगमः; एवमादि सामान्येन वृद्धिः, विपरीतेन च ह्रास इति दृश्यते । न
 चात्रापि दृष्टेनैवोपपद्यमानेऽदृष्टमेव कारणमिति कल्पना युक्ता; यतो दृष्टेनानुपपद्यमाने कार्ये
 कारणमदृष्टं कल्प्यते । दृष्टपराभवेन तु सर्वत्रादृष्टकल्पनं प्रामाणिकमेव, यतो यदेवादृष्टं
 कारणत्वेनाभिमतं तद्वृष्टयागादिजन्यं, तद्वदेव मेपजं दृष्टरूपं तावत् कचिदस्तीत्येवं स्वीक-
 र्तव्यम् । यत्र तु विनाऽपि मेपजं व्याधिविगमः, तत्राप्यबुद्धिकारिताहाराचारादेव भेष-
 जातदुपरमः, बलवत्ता वा कर्मणा तत्कालनियतेन व्याध्युपरमः । यदुच्यते—चतुष्पाद-
 संपत्तावपि न व्याध्युपरमः; तन्न, यत्र हि व्याध्युपरमे चतुष्पादसम्पत्तिरप्यपार्थका भवति,
 तत्रावश्यं वैद्यस्य सम्यग्ज्ञानशालिता नास्ति; यतो रोगिणोऽसाध्यरोगता, तेन तस्याज्ञानता ।
 ननु रोगिणरीरादिगताऽरिष्टावसाध्यतालिङ्गाज्ञानं वैद्यस्य दोषो भवतु, यत्र तु समीचीना-
 न्तरादिप्रवृत्तावसिद्धौ सत्यामसाध्यताज्ञानं तत्र कथं प्रथमप्रवृत्तौ वैद्यस्याज्ञानतामुपस्थाप-
 यति, यदुक्तं—“यथाशास्त्रं च निर्णीतो यथाव्याधि चिकित्सितः । न शमं याति यो व्याधिः
 स हैयः कर्मजो बुधैः” इति । तत्रापि बलवत्कर्मजनितासाध्ये व्याधावसाध्यलिङ्गानि भूता-
 न्येव प्रथमं सूक्ष्मतया यदि न ज्ञातानि तदुत्तरकालं च यत्तस्य ज्ञापकमस्ति तदेतल्लक्षण-
 माचार्येण दर्शितम् । न हासाध्ये साध्यलिङ्गानि भवन्ति, साध्ये वाऽसाध्यलिङ्गानि; तदुक्तं
 चरके—“न ह्यलं ज्ञानवात् भिषग्भूमृषुमाहुरमुपस्थातुम्” (च. स्र. अ. १०) इति ।
 हन्त, अदृष्टेन दृष्टमभिभूय मृत्युर्जन्यते रोगो वा दुःखदः; एवं तावत् कचिद् सम्मतं
 सर्वोत्पत्तिमतां चादृष्टं कारणमिति सिद्धान्तः । तेन कर्मैव कारणं जीविते मरणे वा
 आरोग्ये वा रोगे वा; यदुच्यते—“नाकाले म्रियते कश्चिद्विद्धः शरशतैरपि । कालप्राप्तस्य
 कौन्तेय वज्रायन्ते तृणान्यपि” इति । अत्रोच्यते—आहाराचारप्रायश्चित्तस्वस्त्ययनादिपु-
 रुषकारात्त्वैहिकफलं दृष्टम्, अदृष्टं च प्रायो जन्मान्तरकृतं शुभाशुभं शरीरादिनिर्वर्तकं;
 तदेतद्विषयमपि कारणं दृष्टसामर्थ्यात् । तत्र यदा दृष्टमाहारादिशुभमुपचितम्, अदृष्टं
 च धर्मरूपं, शुभमुपचितं भवति, तदा युगनियतवर्षशतरूपस्यायुषः सुखयुक्तस्य च

निष्पत्तिः । यदा तु दैवपुरुषकारयोः शुभमध्यमयोरभ्योन्यानुगुणयोर्योगस्तदा मध्यं मध्यमसुखं युगनियतादल्पं भवति । यदा तु हीनयोर्योगः, तदा हि हीनमसुखमायुर्भवति । एवं यदा दैवमशुभं पुरुषकारश्चाशुभस्तदाऽत्यल्पं दुःखबहुलं चायुर्भवति । एवमशुभदैवपुरुषकारयोर्मध्यमतायां हीनतायां वा उदाहरणमूढम् । एवं यदा दैवं शुभमुत्तमं, पुरुषकारस्तु मध्यो हीनो वा भवति, तदाऽपि फलविशेष ऊहाः । अत्रार्थे चरकः—“इहामिवेशभूतानामायुर्मुक्तिमपेक्षते । दैवे पुरुषकारे च स्थितं तस्य चलाबलम् ॥ दैवमात्मकृतं विद्यात् कर्म यत् पौर्वदैहिकम् । स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यदिहापरम् ॥ चलाबलविशेषोऽस्ति तयोरपि च कर्मणोः । दृष्टं हि त्रिविधं कर्म हीनं मध्यममुत्तमम् ॥ तयोरुदारयोर्युक्तिर्दार्ढ्यस्य च सुखस्य च । नियतस्यायुषो हेतुर्निपरीतस्य चेतया ॥ मध्यमा मध्यमस्योक्ता विशेषं शृणु चापरम् ॥” इति (च. वि. स्था. अ. ३) । अत्र पौर्वदैहिकमिति प्रायेण जन्मान्तरकृतस्यैव इह जन्मनि पाकादुक्तमेतत् । जन्मान्तरकृतं तु यागव्रतज्ञादि प्रायो जन्मान्तर एव फलति । नियतस्येति युगनियतस्य । यदा तु दैवपुरुषकारयोर्विरोधस्तदा दुर्बलं दैवं पुरुषकारेण बलवता हन्यते, बलवता दैवेन दुर्बलः पुरुषकारो हन्यते । एतदेवैव च दैवेन पुरुषकारविरोधं दृष्ट्वा केचित् कर्मवादिनो दैवनियतमेवायुपदिकं वदन्ति, व्यर्थं च पुरुषकारं दैवयुक्तिव्यापश्रयाहाराचाररूपमिति वदन्ति । तदुक्तं चरके “दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते । दैवेन चेतरेत् कर्म विशिष्टेनोपहन्यते ॥ दृष्ट्वा यदेकं भन्यन्ते नियतं मानमायुषः” (च. वि. अ. ३) इति । बलवतोस्तु दैवपुरुषकारयोर्विरोधिर्नोऽनुगुणपदुपस्थानं नास्तीति, विरोधिनां सुखदुःखादीनां योगपथेनानुगुणमभादेव । बलवता तु दैवाख्यकर्मणो धर्माधर्मरूपस्य कालविपाकनियमाद्भवति; विपर्यये त्वबलवत्त्वं पुरुषकारवाधनीयत्वं च भवति । यदाह चरकः—“कर्म किञ्चित्कचित् काले विपाकनियतं महत् । किञ्चित्कालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते” (च. वि. अ. ३) इति । अत्र त्रिविधो नियमः, एकविधश्चानियमः, एवं पक्षचतुष्टयमपि भवति; यथा—इदं कर्म यदि पच्येत तदा तस्मिन्नेव काले पच्येत नान्यत्रेति कालनियमः; यथा—इदं कर्म यत्र क्वचित्काले पच्येतैव, न पच्येतेति न, इति विपाकनियमः । एतौ पक्षौ पुरुषसाध्यरूपतया शास्त्रविषयौ, पाक्षिकस्य नियमस्यासत्त्वात् । तथा, इदं कर्म अस्मिन्नेव काले पच्येतैवेति कालविपाकनियमः; अयमविषयः शास्त्रस्य, पुरुषकारानपेक्षत्वात् । तथेदं कर्म कुत्रचित्काले प्रत्ययं दृष्टमासाद्य पच्येत, यदि वा न पच्येत; तदैपि च प्रायश्चित्तादिप्रतिवृत्तत्वादेव कालविपाकनियमः सर्वथा शास्त्रविषयः । अत्र पक्षचतुष्टये केचिद्वदन्ति—“किञ्चिन्न कालनियतं” इति वदता चरकेण कालानियमरूपो दर्शितः, विपाकनियमस्तु न दर्शितः; कर्मणां विपाकनियमो नास्ति, यदुच्यते—“नाशुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिस्त-

१. ‘आहाराचारयोः’ इति ह. । २. ‘अत एव’ इति सु. । ३. ‘पुरुषकारं पराभूतं’ इति सु. ।

४. ‘बलिष्ठेन’ इति ह. । ५. ‘विषयः’ इति ह. । ६. ‘पुरुषकाराभ्यतया’ इति सु. ।

७. ‘न पच्येतैव च’ इति ह. । ८. ‘पराभूतत्वादेव’ इति चरकटिप्पण्यां पाठः ।

तैरपि । अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्” — इति । किंतु, ‘आयुश्चित्तानां संप्रप्यं दत्तफलकर्मक्षयोपदेशात्, तथा “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन” (गीता अ. ४) इति ज्ञानाग्निना च कर्मक्षयोपदेशाद्विपाकानियमपक्षोऽपि संभवत्येव । तथा च “न हि कर्म महत् किंचित् फलं यस्य न भुज्यते” (च. शा. अ. १) इति वदतां चरकैणापि महतः कर्मणः प्रायश्चित्तावाधनीयस्य विपाकनियमोऽपि दर्शितो भवति । अलमसिद्धि-गतिकर्मविचारेण; शास्त्रस्यारोग्यसाधनाहाराचाररूपगुरुकारोपदेशकत्वेन प्रयोजनवत्त्वं मित्येवं व्यवस्थितं भवेत् । अथेत्यादौ ‘अथ’शब्दो ब्रह्मादिप्रणीततन्त्रेष्वतिविस्तर-त्वादिना अर्थानवधारणाद् रोगोपप्लवस्य तथाऽभीष्टदेवतानमस्कारस्यानन्तर्ये प्रयुक्तोऽपि स्वरूपेण मङ्गलं भवति, उदकाहरणार्थमुपनीयमानोदकुम्भदर्शनमिव प्रस्थितानां; ग्रन्थादौ तु मङ्गलैस्तेवानिरस्तान्तरायाणां ग्रन्थकर्तृश्रोतृणामविज्ञेनेष्टलाभो भवतीति युक्तं मङ्गलो-पादानम् । अथशब्दस्य मङ्गलत्वे स्मृतिः—“ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वयेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेनै माद्रल्लिकाबुभौ ॥” इति । शास्त्रान्तरे च मङ्गलत्वेन दृष्टोऽयं मथशब्दः; यथा—“अथ शब्दानुशासनम्” (पा. म. भा. अ. १ आ. १), “अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः”—(वै. द. अ. १, आ. १) इत्यादौ । ग्रन्थादावभीष्टदेवतानमस्कारः शिष्टाचारपरंपरापरिप्राप्तः परमशिष्टेन सुश्रुतेन कृत एव । व्याख्यानान्तरायभयात्तथा ग्रन्था-निवेशितस्यापि नमस्कारस्य प्रत्यवायापहत्वाच्च ग्रन्थानिवेशनम् । यत्तु शिष्यप्रश्नानन्तर्या-र्थत्वमथशब्दस्य वर्ण्यते, तच्चाहति; न हि श्रोतृन् पुरो व्यवस्थाप्य शास्त्रं क्रियते, श्रोतृन् द्विस्थीकारमात्रेण तु शास्त्रकरणमुचितम् । ‘अतः’शब्दोऽधिकारप्रागवध्युपदेशकः; अत ऊर्ध्वं यदुपदेक्ष्यामो वेदोत्पत्तिर्घञं तदिति; यदि वा, अतःशब्दो हेतौ; येन ब्रह्मा-दिप्रणीतायुर्वेदतन्त्राणामुक्तेन न्यायेनोत्सर्गत्वमिव, अतो वेदोत्पत्तिर्मध्यायं व्याख्यास्यामः । वेदस्यायुर्वेदस्य उत्पत्तिरागतिः, उत्पत्तिशब्दश्चागतिमात्रेऽपि वर्तते; यथा—कृतस्ते धनो-त्पत्तिः ? आगतिरित्यर्थः । वेदोत्पत्तिर्वक्तव्यतया यत्राप्यायेऽस्ति यस्य वा इति मत्वर्थः छः । “मती छः सूक्तसाम्नोः” (पा. अ. ५।१।५९) इत्यनुवर्तमाने “अध्यायानुवाकारयोर्छिक्” (पा. अ. ५।१।६०) इति उत्पन्नस्य छस्य छिक् । ततोऽध्यायेन सह सामानाधिकरण्याद्-ध्यायव्याख्याने प्रतिज्ञा लभ्यते । यदा तु, अकृततन्त्रव्याख्यानप्रतिज्ञस्य तदेकदेशाध्यायप्र-तिज्ञाऽजनकायमानेति तन्त्रव्याख्यानप्रतिज्ञाऽप्यस्मिन् वाक्ये दर्शनीया, तदा ‘वेदस्यायुर्वे-दस्य उत्पत्तिर्यस्मिन् ग्रन्थे स वेदोत्पत्तिः ग्रन्थरूपः, तं व्याख्यास्यामः’ इति योजनीयम् । अध्याय इति अधिपूर्वादिद्वः “इच्छ” (पा. अ. ३।१।२१) इति घञा साध्यते, तेन ‘अधीयत इत्यध्यायः’ । न चानया व्युत्पत्त्या प्रकरणस्थानादिष्वध्यायशब्दप्रसङ्गः, यतो योगरूढेयं संज्ञा प्रकरणसमूह एव वेदोत्पत्त्यादिलक्षणे पङ्कजशब्दवद्वर्तते, न योगमात्रेण वर्तते । उक्तं हि चरकै—“निरुक्तं तन्त्रणात्तन्त्रं स्थानमर्थप्रतिष्ठया । अधिकृत्यार्थमध्याय-

१. ‘उदकाहरणायोपनीयमानः’ इति सु. । २ ‘मङ्गलस्मरणनिरस्तान्तरायाणां’ इति पा० ।
३ ‘तस्मात्’ इति सु. । ४ ‘श्रोतृजनम्’ इति सु. । ५ ‘सम्बन्धत्वमिव’ इति सु. ।

नामसंज्ञा प्रतिष्ठिता” (च. सू. अ. ३०) इति । तन्त्रणादिति हेतु-लिङ्ग-चिकित्साप्रतिपादनादिति; अत्र नामसंज्ञा योगरूढा संज्ञा । यदि वा करणाधिकरणयोरर्थयोः “अध्यायव्या-योवावसंद्धारश्च” (पा. अ. ३।३।१।२) इति सूत्रनिपातनाध्यायपदसिद्धिः । तेन, आधी-यतेऽस्मिन्नेन वाऽर्थविशेष इत्यध्यायः । क्वचिदध्यायशब्दोऽयं योगमात्रेणापि वर्तते, अतस्तस्य प्रकरणादिष्वतिप्रवृत्तिनिषेधार्थं वेदोत्पत्तिर्नामेति पठन्ति; तेन नामशब्देन संज्ञावाचिना वेदोत्पत्तिशब्दः प्रकरणसमूह एव नियम्यते । व्याख्यास्याम इति विपूर्वादा-हपूर्वाच्च ख्यातेर्लटा साध्यम्, चक्षिबस्तु प्रयोगेऽनिच्छतोऽपि व्याख्यातुः कर्तृफलेन संबन्धादात्मनेपदं स्यात् । ‘वि’ इति विशेषे; विशेषपाश्च व्याख्यानगताः समासव्यासा-दयः, तथा व्याधितचिकित्सास्वस्थस्वास्थ्यरक्षणाद् द्वैविध्यं वा विशब्दार्थः । दृष्टश्च विशब्दो वैविध्ये । यथा-विभववान् महानाकाश इति विविचो भवो विभवः देशसवः सर्वमूर्तेः संयोगः, कार्यभवः सर्वत्र शब्दोत्पादः । आढ्यं क्रियायोगे । ये तु मर्यादायामभिविधौ वा आढः प्रयोगं मन्यन्ते तेषामभिप्रायं न विद्मः । यतो मर्यादायामभिविधौ चाढः प्राति-पदिकेन योगः स्यात् । यथा—‘आसमुद्रक्षितीशः, ‘आपाटलीपुत्रादद्यो देवः’; इहपि च तथा । क्रियायोगैर्विरहे “उपसर्गः क्रियायोगे” इति नियमादाह उपसर्गत्वं न स्यात् । तथा चानुपसर्गेणैव व्यवधानाद् चेरुपसर्गस्य प्रयोगो न स्यात्, येनाव्यवहितः सजातीयव्यवहितो वा धातोरुपसर्गो भवति । व्याखेयमयोरपि चानुपसर्गत्वे तदर्थानुगुणाश्रुतभूरिप्रातिपदिकक-ल्पनागौरवप्रसङ्गः स्यात् । तस्मात् श्रुतप्रत्यासन्नक्रियायोगिलम्बेवाखे न्याय्यम् । मर्यादाभिन्न्यासिलम्बध्वार्थः प्रकारवाचि‘वि’शब्दलभ्य एव । अत्र केचित् पट्पदलभ्यस्य सूत्रस्य वदन्ति । अथातो वेदोत्पत्तिनामाध्यायं व्याख्यास्याम इति नामशब्दपाठादष्टसंख्याया मङ्गलत्वेनात्राप्यष्टपदलभेव व्याख्यातुं युक्तम् । यथा मद्यारहरिचन्द्रेण दीर्घबीजितीयेऽ-ध्यायेऽष्टपदलभ्यमुक्तम् । अथ, अतः, वेदोत्पत्तिर्नामेति तद्धितार्थमेकं पदम्, अधि, आर्य, वि, आ, ख्यास्याम इति अष्टपदलभ्यम् । तत्र वर्णो वर्णसमूहो वा पदम्, पदसमुदायविशेषः सूत्रम् । यदुच्यते—“लघूनि सूचितार्थानि खल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः” इति । सूत्रवाक्यसमूहः प्रकरणम् । प्रकरणसमूहोऽध्यायः । अध्यायसमूहः स्थानम् । स्थानसमूहस्तन्त्रम् । तत्र, अथेत्यादि सूत्रं कस्य भवति ? चतुर्विधं—हि—शास्त्रे—सूत्रम् । “अहं हि धन्वन्तरिः” इत्यादि गुस्तूत्रम् । “बायोः प्रकृतिभूतस्य व्यापक्षस्य च कोपैतैः” (नि. अ. १) इत्यादि शिष्यसूत्रम् । “प्रतिरसं पाकः” (सू. अ. ४०) इत्याद्येकीयसूत्रम् । “सुश्रुतप्रथमतः ऊनुः” इत्यादि प्रतिसंस्कर्तृसूत्रम् । अपरे त्विह प्रतिसंस्कर्तृश्रुतिर्नास्तीति कृत्वा प्रतिसंस्कर्तृसूत्रं नास्ति, तेन

१ ‘कर्तुः फलेन’ ह. । २ ‘विभवः सर्वमूर्तेः संयोगः’ इत्येव पठ्यते हस्तलिखितपुस्तके ।

३ ‘प्रयोगमिच्छन्ति, तन्मते आढः प्रातिपदिकेन योगः स्यात्, तथा सति’ इति ह. ।

४ ‘तत्संबन्धोचितभूरिप्रातिपदिककल्पनागौरवप्रसङ्गः स्यात्’ इति चरकव्याख्यायां पाठः ।

५ ‘भूपते !’ इति ह. ।

ग्रन्थकर्तृसूत्रं चतुर्थं वदन्ति । सुश्रुतस्यैव च गुरुपृच्छासूत्रं शिष्यसूत्रमुच्यते । अन्ये तु सुश्रुतसूत्रं ग्रन्थकर्तृसूत्रमिति व्यवस्थापयन्ति । तत्र प्रथममथेत्यादि सूत्रं गुरोरेव, शिष्यस्य सुश्रुतस्य व्याख्यानानधिकारात्; द्वितीयं तु 'यथोवाच' इत्यादिसूत्रं प्रति-संस्कर्तुः, अत एव च उवाचेत्युपपन्नं; सौश्रुतसूत्रे तस्य लिङ्गिधिरनुपपन्नः, धन्वन्तर्युपदेशस्य सुश्रुतं प्रत्यपरोक्षत्वात् । अत्र ब्रूमः—न हि जात्या गुरुत्वमस्ति, सुश्रुतो हि धन्वन्तरि प्रति शिष्योऽपि बुद्धिस्थीकृतान् शिष्यान् प्रति गुरुरपि भवति । यच्च पुनर्द्वितीयसूत्रस्य प्रतिसंस्कर्तृसूत्रतया उवाचेति लिङ्गिधिरुपपाद्यते, अत्र विचार्य—किमिदं द्वितीयसूत्रं पूर्ववाक्यैकवाक्यतापन्नं न वा? यथैकवाक्यतापन्नं तदा 'तथा व्याख्यास्यामो यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः' इति योजनीयं, तथा च व्याख्यास्याम इति कियया एकवाक्यतापन्नमुवाचेति पदमभिन्नकर्तृकं भवितुमर्हति, तथा च कुतो लिङ्गिधिः । अथ नैकवाक्यतापन्नं तदा गौरश्चः पुरुषो हस्तोऽस्मादिवज्जायसंगतिः । किंच यत्र प्रतिसंस्कर्तृश्रुतिरपि नास्ति जतूकर्णे, तत्र कथं "नानाश्रुतिपरिपूर्णकर्णे जतूकर्णे उवाच" इत्यादौ लिङ्गिधिः । तस्मात् सुश्रुत एव ग्रन्थकारत्वेन सूत्राणां प्रणेता । स तु कचित् किंचिदर्थं स्तोत्रं निन्दितुं वाऽऽख्यायिकारूपं पुराकल्पं दर्शयन् किमपि सूत्रं गुरुत्कार्यानुवादरूपतया लिखति, प्रतिसंस्कर्ता तु तं ग्रन्थं पूरयति तथाग्रन्थकर्तृ-तयैव । लिङ्गिधिरस्तु भूतानयतनमात्र एव छन्दोविहितो भाषायामपि भवतीति वर्णनीयम्, अन्यथा जतूकर्णादायुवाचेति न स्यात् । अपि च हरिवंशे धन्योपाख्याने नारदवचने—'मासुवाच' तंथा 'अहमुवाच' इति न स्यात् । यथा—'स मासुवाचाम्बुचरः कूर्मो मानुषदेहधृक्', तथा "स्वयंभूवचनात् सोऽहं वेदान् वै समुपस्थितः । उवाच चैनांश्चेतुरः" (ह. वि. प. अ. ११०) इति । यतश्चेतद् ग्रन्थकर्तुः सुश्रुतस्यैव सूत्रं; तेन, 'अध्याप्याश्च भवन्तो धत्ताः' इत्यस्यानन्तरमेतद् गुरुसूत्रम् 'अथातः' इत्यादि बोद्धव्यम्; किं वा, 'इह खत्वायुर्वेदप्रयोजनं' इत्यस्यादौ । 'स उवाच—एवमस्तु' इत्यस्यानन्तरम् 'अथातः' इत्यादि गुरुप्रतिज्ञासूत्रमिति यद्वर्ण्यते, तन्निरस्तम् । किं च, यदि तत्स्थानगतमेतत् सूत्रं तदा इह किमिति पठ्यते तत्र च न पठ्यते; किं च तत्स्थाननिवेशोऽस्य सूत्रस्य वेदोत्पत्तिरस्मिन्नस्तीति कृत्वा अध्यायनिरुक्तिर्न स्यात्, वेदोत्पत्तेः प्रागुक्तत्वेन वक्ष्यमाणे ग्रन्थे चासंभवात् । मन्वायुर्वेदोपदेशकत्वं तदर्थज्ञाने सति युक्तं, तदर्थंश्च द्रव्याद्यशेषज्ञानाधीनो नान्वयव्यति-रेकाभ्यां वर्षसहस्रैरपि ज्ञातुं शक्यः, नापि प्रत्यक्षविषयः, सर्वज्ञश्च सुश्रुतो न भवति, तत् कथमस्यायुर्वेदार्थव्याख्याने प्रामाण्यमित्याशङ्कां निराचिकीर्तुं गुरुप्रकाशितमर्थं प्रकाशयाम इति दर्शयन्नाह—यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिरिति । जगदर्थसाधनाद् धनुर्मर्मः, तस्यान्तो व्याध्यकालमृत्युसंघादकोऽधर्मः, तस्यारिव्याध्यकालमृत्युनिवर्तनद्वारा, शकन्धादिपाठात् पररूपत्वम् । तथा 'धनुः शल्यं, तस्यान्तर्नीयति गच्छतीति धन्वन्तरिः' इति निरुक्तिवि-

१ 'अपि'शब्दो मुद्रितपुस्तके नास्ति । २ 'स्वयमस्मिन्नीकृतान्' इति सु. । ३ 'यव' इति सु. । ४ 'भूतानयतनपरोक्षे' इति सु. । ५ 'तदा' सु. ।

धितः साधुत्वम् १-भगोऽस्तीत्येति भगवान् । “ऐश्वर्यस्य समस्तस्य भाहात्म्य-यथासोः श्रियः” १ कामस्यायं प्रयत्नस्य पर्णा भग इतीदृशना” इति; तथा “उत्पत्तिकारणं चैव भूतानामागतिं गतिम् १ वेत्ति विद्यामविद्यां च स ज्ञेयो भगवानिति”; एवंभूतं भगयुक्तत्वं च धन्वन्तरिरमरवत्त्वेन ब्रह्मादिगुरुपरंपरागतायुर्वेदार्थज्ञानप्रकर्षेण च बोद्धव्यम् । प्रत्सादेवंभूतधन्वन्तरिणा व्याख्यातमर्थमहं व्याख्यास्यामि तदप्रामाण्याशङ्का नास्तीति गुरुकार्यानुवादरूपतया स्वकीयतत्त्वस्य शिष्यप्रवृत्त्यङ्गं प्रामाण्यं दर्शयति । उवाचेत्यत्र तु यथा लिङ्ग्यतिस्त्वया दर्शितवान् ॥ १ ॥ २ ॥

१ अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृतमाश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं (श) धन्वन्तरिमौपघेनचवैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीरगो-पुररक्षितस्तुतप्रभृतय ऊचुः—भगवन् ! शरीरमानसागन्तुभि-व्याधिभिर्विधिवेदनाभिघातोपद्रुतान् सनाथानप्यनाथवद्विचित्रमानान् विप्रशतश्च मानवानभिसमीक्ष्य मनसि नः पीडा भवति, तेषां सुखैषिणां रोगोपशमार्थमात्मनश्च प्राणयानार्थं प्रजाहितहेतोरायुर्वेदं श्रोतुमिच्छाम-इहोपदिश्यमानम्, अत्रायत्तमैहिकमासुखिकं च श्रेयः; तद्भगवन्तमुप-पन्नैः स्मः शिष्यत्वेनेति ॥ ३ ॥

प्रयोगोपशान्तिमायुर्वेदोत्पत्तिमायुर्वेदाविष्कृतागमोपदर्शनार्थमाह—अथ खल्वित्यादि । अथशब्द आनन्त्ये, अधिकारे वा; तेन रोगोत्पादानन्तरं रोगाधिकारे वेत्यर्थः । खल्वशब्दः प्रकारे । काशिर्वाणसी, तद्वासिनां राजा काशिराजः । तेषामनेकत्वे विशेषणमाह—दिवोदास(श)मिति । दास(श)शब्दो “दास(श)गोत्रो संप्रदाने”—इति संप्रदाने निपातितः । दिवितिशब्देनात्र तात्त्व्याद्देवा अभिधीयन्ते । दिवो दास(श) इति वक्तव्ये पठितस्युरूपे पठ्या अलुक्, तेन देवानामपि संप्रदानविषय इत्यर्थः । राज्यव्या-संगाद्याकुलचित्तलमिरासार्थमुक्तम्—आश्रमस्थमिति; तेन राज्यं परित्यज्य वानप्रस्थाश्रमगैत-मित्यर्थः । भगवन्तमिति पूर्वं व्याकृतमेव । अमरवरमिति अमरश्रेष्ठम् । ऋषिगणपरिवृ-त्तमिति देवर्षि-राजर्षि-ब्रह्मर्षिगणैः परिवृतम् । एवंभूतर्षिपरिवृतत्वं त्वमरवत्त्वेनैवोपपन्नम् । ऋषिगणपरिवृतत्वेन शुद्धसत्त्वर्षिगणसेवितायुर्वेदागमोऽविष्कृतो भवतीति दर्शयति । धन्वन्तरेर्विशुद्धज्ञानस्य काशिराजगुरुपविप्रहंसंभवत्वेन कदाचिद्विशुद्धज्ञानान्तरायः स्यादिति अमरवरत्वादिविशेषणम्; तथा गुरोर्व्यथार्थां स्तुतिरपि च पुण्यहेतुरिति कृतम् । प्रभृतिप्रहणाद्गोत्रादयो गृह्यन्ते । औपघेनवादिभिः सर्वैरेव गुरुभ्यैर्यति इति सर्वेषामु-पादानं, तेन बहुभिः श्रोतव्यमित्येतदपि सूचितम् । अत्र यद्यपि सुश्रुत एव ग्रन्थकर्तृतया

१-“भोजसुश्रुतप्रभृतयः” इति ता. । २-“प्रजाहितहेतोः” इति तादृशपुस्तके न पठ्यते ।
३-“उपपन्नैः” इति ता. । ४-“दिवः पुशब्देनात्र वरत्वा देवता अभिधीयन्ते” इति सु. ।
५-“उपगतं” इति सु. । ६-“विशुद्धशीलस्य” इति ह. । ७-“अर्पित” इति सु. ।

प्रश्नाधिकारित्वेन च प्रधानं, तथाऽपि गतमानतया पश्चादात्मानं निवेशितवान् । १० किमु-
 सुरित्याह—भगवन्नित्यादि यावच्छिष्यत्वेनेति । मानसागन्तुरोगाभ्यां प्राधान्यादिह
 पूर्वं शरीरव्याघ्युपदानं; शरीरद्वारेण मानसव्याघ्युपलम्भात् तदनु मानसविधानं; तदनु
 आगन्तोः, शरीरमनोऽधिष्ठानात् । वेदना दुःखं, तेन नानाप्रकारेण संबन्धोऽभिधातः,
 तेनोपहतान् वियोजितोचितवाद्यानःकायचेष्टान् । विक्रोशत इति आर्तनादं रुदतः । सनाथा-
 नपीति स्वामिपित्रादिसंभवेन सनाथान्; तेषां च व्याधिनोक्षे असमर्थत्वादानाथवदिति
 कृतम् । पीडा चापधेनवादीनां महात्मनां परदुःखप्रहणेच्छयां सत्यां तत्प्रशमाशक्तत्वादेव
 भवति । एषामिति मानवानाम् । सुखैषिणामिति तेषामेव रोगोपशमद्वारेण सुखैषिणां; किंवा
 रोगोपशमरूपसुखैषिणाम् । यदुक्तं चरके—“सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च”
 (च. सू. अ. ९) इति । आत्मनश्च प्राणयात्रार्थमिति औपधेनवादीनां तदर्थानुष्ठानानु-
 त्पन्नरोगतया स्वास्थ्यपरिपालनं, स्वाभाविकव्याधिप्रतीकाररसायनाभ्यां जीवितस्य परितः
 प्रत्यवायहेतुतः पालनार्थं प्राणानां जीवितस्य यात्रा पालनं प्राणयात्रा; एतेन व्याधिपरिमोक्षः
 स्वास्थ्यरक्षणं चायुर्वेदप्रयोजनमुक्तम् । प्रत्यासर्गं प्रयोजनं दर्शयित्वा परमायुर्वेदप्रयोजन-
 माह—अत्रायत्तमित्यादि । ऐहिकं श्रेयः कामार्थां, आधुनिकं पारलौकिकं धर्ममोक्षी,
 अत्रायत्तमिति आयुर्वेदजनितनीरोगतया साध्यमानत्वेन । तदिति हेतौ । उपपन्नाः स्मः
 शिष्यत्वेनेति तथैव विद्याश्रवणाधिकारात् ॥ ३ ॥

तानुवाच भगवान्—स्वागतं च; सर्वे एवामीमांस्या अध्याप्याश्च
 भवन्तो वत्साः ॥ ४ ॥

स्वागतमिति आगमने कल्याणप्रश्नः । अध्याप्या इत्यध्याप्यगुणशृङ्गा-श्रवण-ग्रहण-
 धारणोद्द्युक्तेन । वत्सा इति अनुकम्पाविशेषादध्ययनोचितवचःसंपत्तेः ॥ ४ ॥

इह खल्वायुर्वेदोऽष्टाङ्ग उपाङ्गमथर्ववेदस्यानुत्पाद्यैव प्रजाः श्लोकशत-
 सहस्रमध्यायसहस्रं च कृतवान् स्वयम्भूः, ततोऽल्पायुष्टमल्पमेधस्त्वं
 चालोक्य नराणां भूयोऽष्टाङ्गां प्रणीतवान् । तद्यथा—शाल्यं, शालाक्यं,
 कायचिकित्सा, भूतविद्या, कौमारभृत्यम्, अगदतन्त्रं, रसायनतन्त्रं,
 वाजीकरणतन्त्रमिति ॥ ५ ॥

अथ शिष्येषु मध्ये कदाचित् कोऽपि विशेषमपेक्षत इत्यायुर्वेदमग्नमेदेन दर्शय-
 द्वाह—इह खल्वित्यादि । इहेति धन्वन्तरिरात्मानं निर्दिशति । मय्येवाष्टाङ्गायुर्वेदो
 ज्ञातत्वात्; किंवा इह खल्विति वाक्यालङ्कारे । अष्टौ शाल्यादीन्यग्नान्यस्येति अष्टाङ्गः ।
 शाल्याद्यष्टाङ्गानामष्टमहावाक्यरूपाणां पुनरेकवाक्यतया संपूर्णायुर्वेदाभिधेयकं महावाक्य-
 वच्चातिमहावाक्यम्, अष्टाङ्गान्यस्येत्यन्यपदार्थवाच्यमस्येवेति । तेनाष्टानामज्ञानां

१ 'स्वस्वरक्षणं' इति सु. । २ 'आसुसिर्क' इति सु. । ३ 'नाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्योक्तं'
 इति सा. । ४ 'ज्ञातत्वेनोक्तः' इति ह. । ५ 'संपूर्णायुर्वेदाभिधायि' इति सु. ।

समाहारोऽथाङ्ग इति नार्हति; अत्र हि पक्षे जीप्रसयव्यावृत्तिः पुंलिङ्गतानिर्देशश्च कष्टसाध्यः । समुदायिभ्योऽन्यः समुदायोऽनन्यो चेति पक्षद्वयं तीर्थिकदर्शने बौद्धदर्शने च समानं, परं तीर्थिकदर्शने अनारब्धकार्याणामपि समुदायिनां वनमैलादिप्रत्यये व्यवहारे च बहुलं संख्यानिमित्तं, बौद्धानां तु अनादिवासनायत्नप्रतीयमानोऽलीक एकताध्यवसायः । यदुच्यते—“बुध्यैकं भिद्यते वस्तु मित्रं चैकत्वमृच्छति । बुद्ध्यवस्था विभज्यन्ते ता ह्यर्थस्य विधायिकाः” इति । उपाङ्गमिति, अर्थवैकदेशमूलत्वात्; यदुक्तं—“नवधा अर्थवर्णो वेदो वाकोवाक्यमितिहासः पद्य पुराणानि वैद्यकम्” इति । अनुत्पाद्यैव प्रजा इति वचनेनाङ्गीकृतप्रजापालनहेतुतामायुर्वेदस्य दर्शयति । शतसहस्रमिति लक्षम् । श्लोकोऽनुष्टुप्छन्दसा गायत्रीच्छन्दसा वा । ब्रह्मण आयुर्वेदकरणं प्रजापैतिसुप-वेष्टुम् । अल्पायुष्टमल्पमेघस्त्वं चालोक्येति धर्महासात्, कालान्तरभौवि वा अल्पायुष्टा-चालोक्य । अष्टमेति वक्ष्यमाणशल्याष्टप्रकारेण; अल्पायुष्टत्वमेघस्त्वेऽपि कश्चित् किञ्चि-दपि शक्यति, ततो व्यवहारसिद्धिरिति भावः । तद्यथेत्युपदर्शने । शल्यमिति—“शल्यं हिंसायामित्यस्माच्चौरादिकगिणन्तात् ‘एरच्’ (पा. अ. ३।३।५६) इति वच् । ‘शल्यं शलः’ इति विवक्षायां, “तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ” (पा. अ. ५।१।३८) इत्यनुवर्तमाने “गोचोऽसंख्यापरिमाणव्यादिर्द्यत्” (पा. अ. ५।१।३९) इति ह्यवत्त्वाद् यत् । तेन शल्यं हिंसोचितसंयन्धः, तदाहरणार्थं तन्मपि शल्यं, वक्ष्यमाणप्राधान्यात् प्रथममुक्तम् । तदनु शल्यकर्मसामान्यात् प्रधानशिरोविषयत्वाच्छालाक्यम् । शल्यका पटलवेधनी, तस्याः कर्म शालाक्यं; ब्राह्मणादित्वात् प्यन्, तत्प्रधानं तन्त्रं शाला-क्यम् । प्राधान्यं च तस्य प्रधानबहुर्विषयतया । एवमन्यत्रापि प्राधान्याद् व्यपदेशः । तदनु बहुविषयतया शेषाङ्गप्राधान्याच्च कायचिकित्सा; कायस्याभेधिकित्सा । तदुक्तं भोजे—“जाठरः प्राणिनामभिः ‘काय’ इत्यभिधीयते । यत्तं चिकित्सेत् सीदन्तं स वै कायचिकित्सकः”—इति । शारीरचिकित्सानन्तरं मनोऽधिष्ठानरोगशमकतया भूतविद्या, विद्याप्रद्वेगेन च देवाद्यष्टभूतानां दुर्विज्ञेयानां ज्ञानमेव प्रधानमिति दर्शयति; किंच देवानां ज्ञानं स्वरूपतत्त्वस्था प्रकोपहेतुतत्त्वस्था प्रशान्तिहेतुतथेति कृत्वाऽर्थसंग्रहः । तदनु कौमारश्रुत्यं, भूतविशेषपूतनादिचिकित्साया वक्ष्यमाणत्वात् । कुमारानां मृतिघोरणं पोषणं च, तस्येदमिति कौमारश्रुत्यम् । ‘तस्येदम्’ (पा. अ. ४।३।१२०) इत्यण् । कुमारस्याज्ञानेन विषसंभवविषविषाकारसंभवात् तदनु अगदतन्त्रं, विष-गर्भ-वैरोधिक-रोगो गदः, तत्प्रतिषेधकत्वात् अगदः, तत्प्रतिपादकतन्त्रमगदतन्त्रम् । एषु चागद-रसा-यन-वाजीकरणेषु तन्त्रतयाऽनतिप्रसिद्धेषु तन्त्रशब्दप्रयोगः शल्यादितुल्यताप्रतिपादनार्थः; शल्यादिषु तु प्रसिद्धत्वादेव तन्त्रशब्दो न कृतः । तदनुगतविशेषत्वात् सर्वशल्यादिप्रत्य-नीकत्वाच्च तदनन्तरं रसायनतन्त्रम् । रसादीनां प्रशस्तानामयनं लभोपायो रसायनम् । तदुक्तं

१ बौद्धतद्दर्शने इत्यर्थः । २ ‘प्रजापतये उपदेशार्थम्’ इति मु. । ३ ‘कालान्तरा-विमोबादा’ इति मु. । ४ ‘तस्येदमित्यण्’ इति मु. प्रुक्तके नास्ति ।

चरके—“लाभोपायो हि शस्त्रानां रसादीनां रसायनम्” (च. चि. अ. १ पा. १) । पारिशेष्याद्वाजीकरणतन्त्रम् । अवाजिनं वाजीकुर्वन्ति येन तद्वाजीकरणम् । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ (पा. अ. ६।३।१३७) इति दीर्घत्वम् । येन वाऽस्य स्त्रीषु व्यज्यते तद्वाजीकरणम् । तदुक्तं चरके—“येन नारीषु सामर्थ्यं वाजिवल्लभते नरः । ब्रजेचाप्यधिकं येन वाजीकरणमेव तत्” (च. चि. अ. २, पा. ४) इति ॥ ५ ॥

अथास्य प्रत्येकाङ्गलक्षणसमासः—तत्र, शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठ-पाषाणपांशुलोहलोष्टास्थिवालनखपूयास्त्रावदुष्टव्रणान्तर्गम्यशल्योद्धरणार्थं षष्ठ्या विधानैः, यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानव्रणविनिश्चयार्थं च; शालाक्यं नामोर्ध्वजत्रुगतानां श्रवणनयनवदनघ्राणादिसंश्रितानां व्याधीनामुपशमनार्थं; कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंश्रितानां व्याधीनां ज्वररक्तपित्तशोषोन्मादापसारकुष्ठमेहातिसारादीनामुपशमनार्थं; भूतविद्या नाम देवांसुरगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनैराग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्मबलिहरणादिग्रहोपशमनार्थं; कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणघात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थिनां च व्याधीनामुपशमनार्थम्; अगदतन्त्रं नाम सर्पकीटलूतामूषकादिदुष्टविषव्यञ्जनार्थं विविधविषसंयोगोपशमनार्थं च; रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मन्धाबलंकरणं रोगापहरणसमर्थं च; वाजीकरणतन्त्रं नामाल्पदुष्टक्षीणशुष्करेतसामाप्यायनप्रसादोपचयजनननिमित्तं ग्रहर्षणजननार्थं च ॥ ६ ॥

शल्यारङ्गविशेषां शातुं प्रतिलक्षणं संक्षेपेणाह—अथास्येत्यादि । एकमेकमङ्गं प्रति लक्षणानां समासः संक्षेपः प्रत्येकाङ्गलक्षणसमासः । तृणादीनां, तथा दुष्टव्रणस्य, तथाऽन्तर्गत(र्भ)शल्यस्य उद्धरणार्थमिति प्रत्येकमुद्धरणशब्दः संवध्यते । दुष्टव्रणस्यान्तस्तृणाद्याहरणार्थमित्यन्ये । षष्ठ्या विधानैरिति द्वित्रणीयोक्तैरपतर्पणार्थै रक्षाविधानान्तैः; इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । जत्रु ग्रीवामूलं, जत्रुण ऊर्ध्वमूर्ध्वजत्रु । घ्राणादीत्यादिग्रहणाच्छिरःकपालादिग्रहणम् । उत्तरतन्त्रे प्रतिपादितक्रमग्राह्या ज्वरानन्तरमतीसारः पठितः, तस्यान्ते पाठोऽतिसारस्य सर्वाङ्गीणदोषारब्धत्वात्, अन्येषामपि तन्मध्यपाठेन सर्वाङ्गीणदोषारब्धत्वप्रतिपादनव्यतिकर्मं वदन्ति । शान्तिकर्म बलिहरणादिना ग्रहाणां देवादीनामुपशमनो यस्तदर्थः; यदि वा ग्रहणं ग्रहो देवानामावेशस्तदुपशमार्थम् । दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थितानामिति दुष्टस्तन्येन

१ ‘सर्वशरीरावस्थितानां व्याधीनामुपशमकरणार्थं ज्वरशोफयुक्तरक्तपित्तोन्मादापसार-प्रमेहातीसारादीनां च’ इति ता. । २ ‘देवदानव’ इति ता. । ३ ‘विनायकनागग्रहोप-सृष्टचेतसां’ इति ता. । ४ ‘विषवेगोपशमनार्थं’ इति ता. । ५ ‘शुक्राप्यायन’ इति ता. । ६ ‘तृणादीनां शल्यान्तानां’ इति सु. । ७ ‘अन्ये तु तस्यान्ते पाठेन’ इति पा० । ८ ‘ग्रहणाद’ इति सु. ।

दुष्टप्रेहेण च जातानाम् । विपव्यजनार्थमिति विपव्यजनं विपप्रकाशनं, तदर्थम् । वयःस्था-
पनं-प्रशस्ततरुणवयःस्थापननं; यदुच्यते—“अस्य प्रयोगाद्वपैशतमजरं च वयस्तिष्ठति”
(च. वि. अ. १, पा. २) इत्यादि । अनियतायुषि युगनियतादधिकस्यायुषः करणम्
आयुःकरणम् । अल्पशुक्रं प्रकृत्यैव यदल्पशुक्रं, तस्याप्यायनाय; दुष्टं दोषतः, तस्य प्रसा-
दाय; क्षीणं स्वमानात् प्राकृतात्, तस्योपचयाय; शुष्कमल्पत्वत्पाच्छुष्कमिव, तस्य जननाय;
इति विभागः । यदि वाऽल्परेतसो बाला असंपूर्णधातुत्वात्, क्षीणशुक्राः मध्या निमित्ततः
क्षीणशुक्राः, शुष्करेतसो वृद्धाः, एषामाप्यायनोपचयजननानि ययासंख्यं; प्रसादस्तु
दुष्टरेतसः सर्वोवस्थान् । ग्रहपेणजननार्थमिति प्रायः सुस्थस्य । वाजीकरणं च त्रिविध-
मुच्यते । यदुक्तं—“शुक्रस्युतिकरं किञ्चित् किञ्चिच्छुक्रविवर्धनम् । सुतिवृद्धिकरं किञ्चि-
त्रिविधं वृष्यमुच्यते”—इति । तत्र सुतिकरं स्त्रीस्पर्शादि, वृद्धिकरं क्षीरादि, सुतिवृद्धिकरं
मापादि ॥ ६ ॥

एवमयमायुर्वेदोऽष्टाद्व उपदिश्यते; अत्र कस्मै किं वर्ण्यतामिति ॥७॥

एवमित्यादि । अत्रेति प्रदर्शितमेदाहृतत्रेषु । यद्यपि च शारीरमानसेत्यादिना शिष्यैः
सामान्येनायुर्वेदः प्रार्थितस्तथाऽपि सुखमचिरेण प्रतिसत्त्वमेकैकाहृततत्रग्रहणे कदाचिदे-
तेऽर्थिन इति मत्वा शुरोः प्रश्नः—कस्मै किं वर्ण्यतामिति ॥ ७ ॥

त ऊचुः—सर्वेषामेवास्माकं शल्यज्ञानं मूलं कृत्वोपदिशतु भगवा-
निति ॥ ८ ॥

स उवाचैवमस्त्विति ॥ ९ ॥

शिष्याणामुत्तरं—सर्वेषामित्यादि । सामान्येनायुर्वेदं प्रार्थ्यापि संप्रति शल्यप्रार्थनं यत्कि-
ञ्चिदावाधकरं तत् सर्वं शल्यमिति कृत्वा शल्यविज्ञानेनैवाशेषवाच्याध्वंज्ञानसिद्धेः; यदु-
च्यते—“यत्किञ्चिदावाधकरं तत् सर्वं शल्यसंज्ञितम् । व्याप्तान्यज्ञान्यतोऽनेन शल्यज्ञानेन
भूरिणा” इति । तथा चोत्तरतश्चे शालाक्यादितत्रवाच्यमभिधास्यति । ‘शल्यज्ञानं मूलं
कृत्वा’ इत्यत्र क्वचित् ‘शल्यज्ञानमलङ्घ्य’ इति पठ्यते । अलङ्घ्येति शालाक्यादितत्रेणा-
लङ्घ्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

त ऊचुर्भूयोऽपि भगवन्तम्—अस्माकमेकमतीनां मतमभिसमीक्ष्य
सुश्रुतो भगवन्तं प्रक्षयति, अस्मै वोपदिश्यमानं वयमप्युपधारयि-
ष्यामः ॥ १० ॥

स उवाचैवमस्त्विति ॥ ११ ॥

संप्रति अन्यकारः सुश्रुतः शिष्यप्रवृत्त्यर्थमात्मनः प्रकर्षं भङ्गग्रन्तरेण प्रतिपादयन्,
तथा शुक्रप्रश्नोत्तराधिकारे औपषेनवादिबहुशिष्यप्रश्नसंबोधनेन अन्यमिस्तरां निराचि-

कीर्तुरात्मन एव गुरुप्रश्नाधिकारवृत्तान्तं दर्शयति—त ऊर्ध्वभूयोऽपीत्यादि । एवंप्रायं च सब्रह्मचारिषु ग्रन्थकृता प्राधान्यं तथ्यमतथ्यं वा दर्शितमेव । यदुक्तं चरके—“बुद्धेर्विशेषस्तत्रासीन्नोपदेशान्तरं सुनेः । तन्मस्य कर्ता प्रथममभिवेशो यतोऽभवत्” (च. सू. अ. १) इति । एवं चापधेनवादित्येषु गुरुर्ध्वच्छकलमौपधेनवादीनामुपपन्नम् । एकमतीनामिति एकजातीनाम् ॥ १० ॥ ११ ॥

वत्स सुश्रुत ! इह खत्वायुर्वेदप्रयोजनं—व्याध्युपसृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः, स्वास्थ्यस्य रक्षणं च ॥ १२ ॥

एवं स्थिते प्रश्नाधिकारिणं सुश्रुतं संबोध्याह—वत्स सुश्रुतेत्यादि । यद्यपि रोगोपशमार्थमिति वदता आयुर्वेदप्रयोजनमुद्दिष्टमेव, तथाऽप्युपदर्शितमेव प्रयोजनं सुख्यमायुर्वेदप्रयोजनमिति दार्ढ्यार्थं दर्शयति—इहायुर्वेदप्रयोजनमित्यादि (इहेति रोगस्वस्थाधिकारप्रवृत्तायुर्वेदे, व्याधिमोक्षः स्वास्थ्यरक्षणं च; अन्यत्र तु नैष्ठिकचिकित्सायां शारीरवक्तव्यायां मोक्षः प्रयोजनम्) इह तु सामान्येनायुर्वेदप्रयोजनमेव प्रयोजनमिति कृत्वा सामान्येनायुर्वेदप्रयोजनाभिधानं; व्याधिमोक्षादिफलमपि पुरुषप्रयोजनकलात् प्रयोजनमुच्यते । स्वास्थ्यरक्षणं स्वस्थत्वे व्यवस्थापनम् । केचिद्ग्रन्थकाराश्चकाराद याप्ययापनमायुर्वक्तृपक्षे प्रयोजनमिति वदन्ति । किंतु आयुर्जननं स्वास्थ्यरक्षणविशेष एव, याप्ययापनं लघिकव्याधिपरिमोक्ष एव, अनागताधिकव्याधिरक्षणतया आभिमानिकस्वास्थ्यरक्षणमेव वातादिप्रकृतीनामिव स्वास्थ्यरक्षणमाहुः; अदुक्तं चरके वातादिप्रकृतीन् सदातुरागनभिधाय—“विपरीतगुणस्तेषां स्वास्थ्यवृत्तौ विधिर्हितः” (च. सू. अ. ७) इति ॥ १२ ॥

‘आयुरस्मिन् विद्यते’, अनेन चाऽऽयुर्विन्दन्ति, इत्यायुर्वेदः ॥ १३ ॥

उक्तं प्रयोजनं शास्त्रेण संघट्टं निरुक्त्या दर्शयन्नाह—आयुरस्मिन्नित्यादि । आयुःशरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः, तच्च सोपाधिकमिष्टाग्निप्रेतम् । यदुक्तं चरके—“हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् । मानं च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते” (च. सू. अ. १) इति । एवंभूतमायुरस्मिच्छले ज्ञानसाधनीभूते ज्ञायत इत्यायुर्वेदः; एवं ज्ञानार्थविदिपक्षे निर्वचनम् । “यस्य च भावेन भावलक्षणम्” (पा. अ. २।३।३८) इति सप्तमी, केचित् “निमित्तात् कर्मसंयोगे” (का. वा.) इति सप्तमीं वर्णयन्ति, यथा—“वर्मणि द्वीपिनं हन्ति” इत्यादौ, तच्च नातिसंगतं पश्यामः । सत्तार्थविदिपक्षेऽप्यायुरस्मिन् प्रतिपाद्यतयाऽस्तीत्यर्थः । विचारार्थविदिपक्षे आयुरस्मिन् हिताहितरूपतया विचार्यते । एवं निरुक्तिश्रयेणार्थायुर्वेदाभिधेयेनायुषा सममभिधानाभिधेयलक्षणः संबन्ध उक्तः; आयुर्वोर्जनेन विन्दतीत्यनेन प्रयोजनशास्त्रयोर्जन्यजनकलक्षणः संबन्ध

- १ ‘युर्वै प्रश्नकर्तृत्वं’ इति सु. । २ ‘अर्थ पाठो मुद्रितपुस्तके नोपलभ्यते । ३-उच्यते । ४-इत्यस्याग्नि-“तस्मात्तदपि प्रयोजनं पुरुषस्येत्यर्थः”—इति सु.पुस्तकेऽधिकः पाठः । ५ ‘ग्रन्थकारा’ इति सु. पुस्तके नास्ति ।

उक्तः । विन्दतीति लभ्यते । आयुर्लभश्च शास्त्रादेयोपादेयज्ञानजननद्वारा हेयो-
पादेयहानोपादानकरणाद्भवति । चरके तु ज्ञानार्थ एव विदिरुक्तः, आयुर्लभस्यापि
ज्ञानसाध्यतया । यदुक्तं—“हिताहिततः सुखासुखतः प्रमाणाप्रमाणतश्च तदायुर्वेद-
यतीत्यायुर्वेदः, यतश्चायुष्यान्यनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि वेदयति ततोऽप्यय-
मायुर्वेदः” (च. सू. अ. ३०) इति ॥ १३ ॥

तस्याङ्गचरमाद्यभागमग्र्यक्षानुमानोपमानैरविरुद्धमुच्यमानमुपधार-
य ॥ १४ ॥

प्रकृतमाह—तस्याङ्गत्वादि । अङ्गवरत्नमग्रे प्रदर्शयते । आगमयति बोधयति सूक्ष्म-
विप्रकृष्टानर्थानित्यागमः । अनेनाप्तवचनं निर्दोषवाक्यं लक्ष्यते, निर्दोषता च वेदस्या-
पौरुषेयत्वादेव; किंवा न्यायमतानुसारेण निर्दोषपुरुषकृतत्वादेव । एवमन्यदपि मनुष्य-
वाक्यादि यत्तिर्दोषपुरुषप्रणीतं तदाप्तवचनम् । यदुक्तं चरके—“आप्ताः शिष्टा विदुदास्ते
तेषां वाक्यमसंशयम् । सर्वं वदन्ति ते कस्मान्नोरजस्तमसो मृषा (च. सू.
अ. ११)” इति । प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षम् । अनेन च साक्षात्कारवत् प्रमाणजनकं प्रत्यक्ष-
मिति लक्ष्यते । अत्र लिङ्गल्लिङ्गसंबन्धग्रहणात् पश्चाद् व्याप्तिस्मरणवत्किङ्गपरामर्शपूर्णं
ज्ञानमनुमानम् । अनेन च कारणात् कार्यानुमानं, तथा कार्यात् कारणानुमानं,
तथा कार्यकारणभूतात् स्वभावसंबन्धाद्वा व्याप्यव्यापकानुमानं यथाक्रमं पूर्ववत्,
शेषवत्, सामान्यतो दृष्टं च संगृहीतम् । उप समीपे आगमाहितसादृश्यज्ञान-
संस्कारस्य मानं ज्ञानमुपमानम् । अनेन च ‘प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्’
(न्या. द. अ. १, भा. १, सू. ६) इत्युपमानलक्षणं गमयति । यथा मुद्गस्त्वम्बस्तथा
मुद्गपर्णीति आगमाहितसंस्कारस्य मुद्गस्त्वम्बसदृशे वस्तुनि सादृश्यं पर्यतोऽयमसौ
मुद्गपर्णीशब्दवाच्य इति संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतीतिरुपमानफलम् । भट्टमते सादृश्यज्ञानं वा
उपमानफलम् । अत्र चागमस्य शास्त्रे प्राधान्यात् प्रथममागमः कृतः, तदनु प्रमाणानां
मूलत्वात् प्रत्यक्षं, तदनु सत्पूर्वैकत्वादनुमानं, तदनु अवशिष्टत्वादुपमानम् । एतैः प्रमाणै-
रविरुद्धमवाधितमुच्यमानमुपदिश्यमानमुपधारय । आगमादीनि च शान्यत्रोपजीव्यत्वा-
दिना बलवन्ति तान्येव बाधकत्वेन संभाव्यानि । आगमविरुद्ध उपदेशो यथा—‘ब्राह्मणेन
सुरा पेया’ इति । ‘गौडी वैष्टी च माध्वी च विहैया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथैवान्या
न पेया ब्रह्मवादिभिः’ इति वेदमूलस्मृतिरुपागमवाधितोऽयम् । प्रत्यक्षविरुद्ध उपदेशो
यथा—‘क्षत्र्यमिदं गोघटादि, प्रत्यक्षमेव ह्यक्षत्र्यं प्रतिभाति गोघटादि । अनुमानविरुद्ध
उपदेशो यथा—सावयवाः परमाणवः । अयं ह्युपदेशः परमाणुप्राहकानुमानेन निवचयव-
परमाणुबोधकेन बाध्यते । उपमानवाधित उपदेशो यथा—उपमानप्रतीतमुद्गपर्णीस्त्वम्बस्य,
नार्यं मुद्गपर्णीशब्दवाच्यो मुद्गपर्णीस्त्वम्ब इत्युपदेशः । नन्वेतच्छास्त्रोपदेशस्यागम-

१ ‘प्रत्यक्षमागमानुमानोपमानैः’ इति ड. । २ ‘मुद्गः’ इति सु. । ३ ‘मट्टनये’ सु. ।

४ ‘प्रत्यक्षमूलकत्वात्’ इति सु. ।

विरोधोऽस्ति; तथा ह्यागमे श्रूयते 'मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि' इति । इह तु रोमिवृत्ते स्वस्थ-
वृत्ते च तत्र तत्र मांसोपदेशाद्विंसा विधीयते । अथ मतं—मांसं विहितमत्र, तच्च स्वयं
मृतस्य ग्राह्यं; तन्न, स्वयंमृतादीनां निषेधात् । तथा हि—“शुष्कपूतिव्याधितविष-
दिग्धविद्धसर्पहृतजीर्णकृशावालानामसात्म्यचारिणां च मांसं नादरीत” (सू. अ. ४६)
इति वचनात्, तथा मांसविधौ च प्रत्यग्रमांसवचनाद्विंसाऽनुमतैवात्र । तथेहोक्त-
‘ब्रह्मचर्यमहिंसा च’ (चि. अ. २८) इतिवचनादपि हिंसा विरुद्धा । अत्रैके वदन्ति—
हिंसानिषेधवाक्यं यथा वेदे—“अग्नीषोमीयं पशुमालमेत” इत्यादौ विहितहिंसां परि-
त्यज्यान्यत्र निषिद्धत्वेनाधर्महेतुस्तथेहापि वेदैकदेशरूपे स्वस्थातुरहितत्वेन विहितमांसार्थ-
क्रियमाणहिंसाव्यतिरेकेण हिंसा दोषवती व्यवस्थाप्येति न विरोधः । किं तु नायमायुर्वेदः
सर्वथा धर्मार्थसाधनं विधत्ते, येन वेद इवेह विहितत्वादेव धर्मसाधनम्, एतन्निषिद्ध-
त्वादेव वा अपथ्याचरणादीनामधर्महेतुत्वं; किं तु आरोग्यसाधनमिह विधीयते । तद्य-
यधर्मफलमपि भवति, तथाऽपि भूरिभ्रेयश्चतुर्वर्गमूलारोग्यसाधकतथेहोपादेयमेव ।
उच्यते हि—“भूयसां श्रेयसामर्थेऽत्पीयसां पापानामारम्भो न दोषाय” इति । अथवा
विहितत्वादायुर्वेदस्य सर्वथा वेदरूपतया तद्विधिवान्यानां धर्मोपदेशकत्वम् । तथाऽपि
नात्र हिंसा विधीयते, सद्यस्कादिगुणवन्मांसभक्षणं हि रागत एव प्रवृत्तम् । तच्चारोग्य-
साधनतया विधीयते । कामाद्यलब्धो ह्यर्थो विधिविषयः । न हि ‘इयेनेनाभिचरन् यजेत’
इत्यत्र रागलब्धेऽप्यभिचारे विधिविषयता धर्महेतुत्वं भवति । तथा स्वयमकृतायामपि
हिंसायां व्याधैः स्वदृष्ट्यै कृतहिंसोपकृतमांसेनापि भक्षणमुपपद्यते । तस्मादत्र हिंसायां
भूरिभ्रेयःसाधकाद्यरोग्यहेतुतया उपदेशो नागमविरुद्धः । अनया दिशा अभक्ष्यमांसादि-
भक्षणोपदेशोऽपि समाधेयः । सांख्येऽपि कृतूपकाराऽपि हिंसा स्वयमधर्महेतुः, हिंसोप-
कृतस्तु कतुरभीष्टखर्गादिफलः, यदुक्तं चाचरूपतिमिश्रैः “हिंसौ हि पुरुषस्य दोषमा-
वक्ष्यति क्रतोश्चोपकरिष्यतीति” (सांख्यतत्त्वकौमुदी का. २) को विरोधः ॥ १४ ॥

एतद्व्यङ्गं प्रथमं, प्रागभिघातव्रणसंरोहोद्यच्छशिरःप्रधानसन्धानाच्च ।
श्रूयते हि यथा—“रुद्रेण यज्ञस्य शिरश्छिन्नमिति, ततो देवा अश्विना-
वभिगम्योच्चुः—भगवन्तौ नः श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथः, भवद्भ्यां यज्ञस्य
शिरः सन्धातव्यमिति । तावूचतुरेवमस्त्विति । अथ तयोरर्थं देवा इन्द्रं
यज्ञभागेन प्राप्तादयन् । ताभ्यां यज्ञस्य शिरः सन्धितम्” इति ॥ १५ ॥

शल्यस्याद्यत्वे हेतुमाह—एतद्धीत्यादि । हिंसाब्दोऽवधारणे । प्रागिति शारीरव्याधिभ्यः
प्राक् । अभिघातजो व्रणो अभिघातव्रणः, तस्य संरोहः शल्येन कृत इत्यर्थः । श्रूयते

१ ‘अथ मांसं विहितं यत्र तत्र च’ इति सु. । २ ‘तन्निषेधवाक्यानां’ इति ह. । ३ ‘भविष्यति
दिंसा प्रत्यवाप्यहेतुः’ इति सु. । ४ ‘व्रणसंरोहणकरणात्, यश्चशिरःप्रधानसंधानाच्च; श्रूयते हि
‘पुरा रुद्रेण यज्ञस्य शिरश्छिन्नमभिभ्यां पुनः सन्धितमिति’ इति ता. । ५ ‘व्याधैः’ इति सु. ।

हि “देवासुरसंग्रामे देवा असुरैरभिहता विक्षेताम्ना ब्रह्माणसुपगताः, ब्रह्मणा तु शल्यो-
पदेशेन कृतवणसंरोहाः संपादिताः” इति । उपपत्त्यन्तरमाह—यज्ञशिर इत्यादि । अत्रापि
प्रागिति संवच्यते । यज्ञशिर एव प्रधानं यज्ञशिरःप्रधानम् । अत्रैवैतिह्यमाह—श्रूयते
हीत्यादि । सन्धिरितो जात इति तारकादित्यादितच् ; एवं चास्त्रिभ्यां हेतुभ्यां सन्धितमिति
योजना ॥ १५ ॥

अष्टानापि चायुर्वेदतन्त्राणामेतदेवाधिकमभिमर्तम्, आशुक्रियाकर-
णाद्यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानात् सर्वतन्त्रसामान्याच्च ॥ १६ ॥

शाल्यस्य वरले हेतुमाह—अष्टानामपीत्यादि । वरलसाधकमाशुक्रियाकारित्वमेवैतस्य कुत
इत्याह—यन्त्रादिप्रणिधानात् । यन्त्रादिप्रणिधानं चाश्वेव क्रियते । यदुच्यते—“सकृदेवो-
पहरेच्छस्त्रमाशु च” (सू. अ. ५) इति । तत्राप्याश्वेव रोगोपशमलक्षणं क्रियां
करोति, सेनास्य विरेण व्याधिप्रशमलक्षणक्रियाकारिषु कायविक्रित्तादिषु मध्ये युक्तं वर-
लम् । हेतुन्तरमाह—सर्वतन्त्रसामान्याचेति । सर्वतन्त्रसामान्यं सर्वशाल्यक्रियादितन्त्रविषय-
व्यापकत्वम् । यदुक्तं—“यत्किंचिदावाधकरं तत् सर्वं शल्यसंज्ञितम् । व्याप्त्यन्त्रान्यतोऽनेन
शल्यज्ञानेन भूरिणा” इति । एतच्च शाल्यक्रियादिषु नास्तीति शल्यस्य वरले हेतुः । ये तु
‘अधिकक्रियाकरणात्’ इति पठन्ति, तन्मतेऽपि यन्त्रादिप्रणिधानात् सर्वतन्त्रसामान्याद-
धिकक्रियाकारित्वं हेतुम् ॥ १६ ॥

तदिदं शाश्वतं पुण्यं स्वर्गं यशस्यमायुष्यं वृत्तिकरं चेति ॥ १७ ॥

शिष्याणां प्रवृत्त्यर्थं श्रोतसाहनाय च शास्त्रस्य प्रशस्यं रूपमाह—तदिदमित्यादि ।
शाश्वतं नित्यत्वात् । पुण्यं पुण्यहेतुत्वात् । स्वर्गं स्वर्गहेतुत्वात् । वृत्तिकरं शरीरयात्राया
वृत्तेर्वर्तनस्य च कारकत्वात् । नित्यत्वं चायुर्वेदस्यापरापरसन्तानयोगात्, न तु वाक्यरूपस्य
ऋग्वेदादिवत् कूटनित्यत्वम् । वेदबलित्वले हि पौरुषेयश्रुतिर्न स्यात् । यथा—स्वर्गभूः
कृतवानायुर्वेदं, सुश्रुतः कृतवानित्यादि । चरकेऽपि प्रवाहनित्यत्वमेवायुर्वेदस्यार्थरूपस्य
तदर्थप्रतिपादकतया ग्रन्थरूपस्य बोधम् । तदुक्तं—“सोऽयमायुर्वेदो नित्यः, अनादित्वात्
स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वाद्, भावस्वभावनित्यत्वाच्च” (च. सू. अ. ३०) इति । अनादि-
त्वादिति सन्तानानादित्वादुक्तं, सुश्रुतादिकृतत्वेऽपि चास्य सुश्रुतादितन्त्ररूपायुर्वेदस्य परमाप्त-
ब्रह्मोपलब्धायुर्वेदार्थस्याविच्छिन्नतत्पुरुषपरम्परागतस्य प्रतिपादकतया प्रागाम्यः ; ब्रह्मणश्चायुर्वेदा-
र्थबोधः सर्वतोऽप्याहृतज्ञानतया स्मरणरूपः । यदुक्तं चरके—“बुभुषे यं पितामहः”
(च. सू. अ. १) इति । बोधश्च ब्रह्मणः स्मरणमेव ; तच्च नित्यैव वेदवाक्यस्मरणात्
(वा तदर्थस्मरणम् । तद्वाक्यानपेक्षस्य वा स्मरणे कथावशात् स्मरणम्) । सर्वं च

१ ‘विकृष्टाज्ञा’ इति सु. । २ ‘यतदेवाधिकमाशु’ इति ता. । ३ ‘कारित्वमस्य’ इति
सु. । ४ ‘चास’ इति सु. । ५ ‘नित्यार्थवेदवाक्यस्मरणात्’ इति सु. । ६ अयं पाठो
सुश्रुतपुस्तके नास्ति ।

परमाप्तवाक्यमूलतया मन्त्रादिप्रणीतस्मृतिवाक्यवत् सुश्रुतादितन्त्राणां प्रामाण्यं, नित्यत्वं च प्रवाहनीत्यन्तात् । तदेवं तन्त्रस्य कृतत्वादिसन्दा अन्यरूपे तन्त्रे मुख्या एव ॥ १७ ॥

ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे, तस्मादश्विनौ, अश्विभ्या-
मिन्द्रः, इन्द्रादहं, मया त्विह प्रदेयमर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः ॥ १८ ॥

ब्रह्मा प्रोवाचेति प्रशब्द आदिकर्मणि । प्रजापतिर्देवः । इन्द्रादहमिति इन्द्रस्यासंका-
मितविशलेन शिष्यार्थितया तत आयुर्वेदग्रहणं धन्वन्तरेः । उच्यते हि—“तन्मयगुरुमुखा-
दधीत्य यो न प्रयच्छत्यन्तेवासिभ्यः स यल्ल ऋणी गुरुजनस्य गृहदेनौ विन्दति” इति ।
प्रदेयमिति प्रथममिह मर्त्यं देयम् ॥ १८ ॥

भवति चात्र—

अहं हि धन्वन्तरिराद्रिदेवो जराकृजामृत्युहरोऽमराणाम् ॥

शैल्याङ्गमङ्कैरपरैरुपेतं प्राप्तोऽस्मि गां भूय इहोपदेष्टुम् ॥ १९ ॥

प्रवृत्तौ शिष्यान् प्रोत्साहयितुमात्मरूपमाह—अहं हीत्यादि । त्रिविधा देवाः—आदि-
देवा ब्रह्मादयः, कर्मदेवा इन्द्रादयः, प्रजैननदेवा युषकार्तिकेयादयः । अतो विशेष-
णम्—आदिदेव इति । आदिदेवत्वेन शङ्करत्वं केचिद्वदन्ति; शङ्करत्वेन च सर्वज्ञतायां
शिष्यायामपीन्द्रादायुर्वेदप्रवर्णं गुरुपूर्वक्रमपालनार्थमिति वदन्ति । किं तु सर्वज्ञत्वे तु
ब्रह्मवदायुर्वेदोपदेशे नितरामुपादेयता स्यादिति मन्यामहे । जरादिहरत्तममृतदानेन
धन्वन्तरिणा कृतं; कृजा च देवानामासीदेव; यदुच्यते—“खालित्वं गरुडध्वजस्य
शिरसि, सावित्रणं ब्रह्मणो, धीरं चापि जलोदरं च वरुणस्येन्दोस्तथैव क्षयः । पुष्णो
दन्तगता कृजः, सुरपतेर्नैत्रामया दाक्षणा, लिङ्गातिर्भुवनेश्वरस्य, धनदस्याभूषणानात्ययः”
इति । गां भुवं, प्राप्तोऽस्मि अवतीर्णोऽस्मि, काशिराजरूपेणेत्यर्थः; भूयः पुनः, पूर्वं
जरादिहरणाय स्वर्गं प्राप्तः, गामिह लोके ॥ १९ ॥

तत्रास्मिच्छास्त्रे पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इत्युच्यते । तस्मिन्
क्रिया, सोऽधिष्ठानं; कस्मात्? लोकस्य द्वैविध्यात्; लोको हि द्विविधः
स्थाचरो जङ्गमश्च; द्विविधात्मक एवाद्येयः सौम्यश्च, तज्ज्वल्यस्त्वात्;
पञ्चात्मको वा; तत्र चतुर्विधो भूतग्रामः—संलेदजजरायुजाण्डजोद्भि-
ज्जर्संज्ञः; तत्र पुरुषः प्रधानं, तस्योपकरणमन्यत्; तस्मात् पुरुषोऽ-
धिष्ठानम् ॥ २० ॥

संप्रति शल्यवक्तव्यपुरुषादिचतुष्टये प्रधानमुपकर्तव्यमाश्रयपुरुषमाह—तत्रास्मिन्नि-
त्यादि । तत्रेति पूर्वोदितशल्यप्रत्ययमर्शकम् । अस्मिन्निति क्रियाधिकरणतया बुद्धिस्थी-
कारात् पुरोवर्तितानिर्देशः; एतेन चिकित्साधिकारादस्मिन् वक्तव्ये शल्ये यथावक्ष्यमाणः

१ ‘तद्रूपोवाच’ इति ता. । २ ‘शल्ये महच्छास्त्रवरं गृहीत्वा’ इति ता. । ३ ‘प्रयो-
जनदेवा’ इति सु. ।

भा० सु० ३

पुरुषः, मोक्षाधिकारे तु शरीरे वक्तव्यः पञ्चविंशतितत्परूपश्च भविष्यतीति । पञ्च च तानि महाभूतानि चेति पञ्चमहाभूतानि पृथिव्यतेजोवाय्वाकाशरूपाणि । शरीरमस्यास्तीति शरीरी । अनेन शरीरसंबन्धयोगश्चात्मा गृह्यते; अन्यया लघ्वक्षरत्वेन 'आत्मा' इति कृतं स्यात् । शरीरसंबन्धयोगस्य चाल्मनोऽनादिकर्म, परं शरीरसंबन्धो मनःसंबन्धादेव । तदुक्तं चरके—“गतिप्रवृत्त्योस्तु निमित्तमुक्तं मनः सद्योपं बलवच्च कर्म ।” (च. शा. अ. २) इति; तथा—“भूतैश्चतुर्भिः सहितः सुसंस्मैर्मनोजवो देहमुपैति देहात्” (च. शा. अ. २) इति । समवायः पञ्चमहाभूतशरीरेणां पञ्चमानकर्मसंपादितः कर्मफलभोगयोग्यः संबन्धविशेषः, शरीररूपश्च पञ्चमहाभूतशरीरिनेलकरूपः । एतादृशमेव संबन्धविशेषं दर्शयितुमन्यशरीररूपं च पञ्चमहाभूतशरीरिसंयोगसाधारणं संयोगशब्दं परित्यज्य समवायशब्दो यथोक्तसंबन्धविशेषगमको दर्शितः । पुरुषशब्देन चेह सामान्येन प्राणिवाचिनाऽपि प्रकरणात्मनुरूप्य एव पुरुष उच्यते । यतो 'मानवानभिसमीक्ष्य' इत्यादिना, तथा 'तस्योपकरणमन्यत्' इत्यादिना नरजातिरेवात्र पुरुषोऽपि कृतः । सामान्यशब्दोऽपि प्रकरणाद्विशेषोऽपि वर्तते एव । यथा—ब्राह्मणान् भोजयेदिति वचनेन प्रकरणादामन्त्रितब्राह्मणेष्वेव ब्राह्मणशब्दो वर्तते । 'उच्यते' शब्देन च पञ्चविंशतितत्त्व(म)रूपं पुरुषं, तथा चेतनमात्रं पुरुषं मोक्षोद्यर्थविचारणीयं परित्यज्य व्याप्यधिकरणं चिकित्साविषयं च यथोक्तं पुरुषं ग्राहयति । उक्तं हि चरके—“चेतनाधातुरत्येकः स्मृतः पुरुषसंज्ञकः” (च. शा. अ. १) इति । पञ्चविंशतितत्त्वरूपं च पुरुषं शरीरे दर्शयिष्यति; तदेवं चरकोक्तपुरुषलक्षणेन समं तुल्यार्थता भवति । यदुक्तं तत्र—“सत्त्वमात्मा शरीरं च त्रयमेतत् त्रिदण्डवत् । लोकस्तिष्ठति संयोगात् तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम्” (च. सू. अ. १) इति । तत्र ह्यात्मग्रहणेन मनसोऽग्रहणात् सत्त्वशब्देन मनो गृहीतम्, इह तु शरीरिशब्देन समनस्क आत्मा गृह्यत इति तुल्यार्थता । 'शरीरं पुरुषः' इति क्वचित् पाठः । तत्रापि यथोक्तसमवाय एव शरीरमिति वाच्यम् । समवाय(शब्द)श्च यद्यपि संबन्धवचनस्तथाऽपि संबन्धपरतैत्रत्वात् संबन्धस्य संबन्धिन एवात्र समवेताः पुरुषशब्देनोक्ताः । न खैवं व्याख्याने श्रुतशरीरेऽपि पुरुषशब्दप्रसक्तिः, तत्र हि व्यापकत्वेनात्मनः सद्भावेऽपि शरीरिशब्दोपात्तमनःसंबन्धाभावात् । इन्द्रियाणां च भौतिकेन्द्रियपक्षे पञ्चमहाभूतग्रहणेन ग्रहणम्, आहङ्कारिकेन्द्रियपक्षे तु शरीरिग्रहणेन ग्रहणं वाच्यम् । कस्मादेवंभूत एवात्र पुरुष उच्यते ? न पुनश्चेतनाधातुमात्ररूपः प्राणिमात्ररूपो वेत्याह—तस्मिन् किञ्चेति । क्रिया व्याधिहय स्वास्थ्यपालनरूपा च तस्मिन् पुरुषे । कुतः पुनस्तस्मिन्नेव क्रिया ? न पुनर्हस्त्यवादावपि प्राणिमात्रे ? इत्याशङ्क्यां हेतुगर्भं विशेषणमाह—सोऽधिष्ठानमिति । स एव नरजातिः पुरुषो यस्मादिहायुर्वेदविधेयचिकित्साकरूपायाः क्रियायाः, तथा क्रियासंपाद्यफलस्यारोप्यादेरधिष्ठानमाश्रयो न तु गजादिः; तस्मात्तस्मिन्नेव क्रिया ।

१. 'योगत्वं' इति सु. । २. 'परंपरोपसंबन्धः' इति ह. । ३. 'पुरुषशब्देन' इति ह. ।
४. 'मोक्षाद्यनुविचारणीयं' इति सु. । ५. 'परत्वात्' इति सु. । ६. 'ग्राह्याः' इति सु. ।

अथ कथं गजादयो वृक्षादयोऽपि नास्याधिष्ठानमित्याशङ्का, ततः प्रश्नः—कस्मादिति । तदत्र प्रधानत्वेन नर एवाधिकारीति दर्शयन्नाह—लोकस्य द्वैविध्यादित्यादि । लोकद्वैविध्ये नरव्यतिरिक्तस्य स्थावरजङ्गमस्य यस्मान्नरोपकरणत्वं, नरस्त्वपकार्यः, तस्मात्तत्र एव प्रधानत्वादधिष्ठानमिति प्रकरणार्थः । प्रधाननरविषेचनार्थमुक्तं द्वैविध्यं विभज्यते—स्थावरो जङ्गमश्च । स्थावरः स्थितिशीलो वृक्षादिः, जङ्गमो गमनशक्तो नरकारितुरगादिः । द्विविधताविवरणप्रस्तावाधिकित्तोपयुक्तं प्रकारान्तरेण द्वैविध्यमाह—द्विविधात्मक एवाभ्यः सौम्यश्च । द्विविधः अभीपोमरूप आत्मा स्वभावो यस्य स तथा; अग्निभूताधिदेवतस्वभाव आग्नेयः, सोमभूताधिदेवतस्वभावः सोम्यः । यद्यपि सर्वं द्रव्यं सौम्यमाग्नेयं च पाद्यभौतिकमिति कृत्वा पद्यभूतारब्धं सर्वं, तथाऽपि नस्तु स्वाभाव्यात् प्रायः क्वचिदग्निगुणस्यौष्ण्यस्याधिक्यं भवति, क्वचित् सोमगुणस्य शैत्यस्याधिक्यं भवतीत्याह—तन्मूयस्त्वादिति । अत एवोत्पत्तावपि “सौम्यं शुक्रमार्तवमाग्नेयम्” (शा. अ. ३) इत्यभिधास्यति । पृथिव्यादिगुणोत्कर्षतया पद्यात्मकत्वमपि भवतीत्याह—पद्यात्मको वेति । प्रत्येकभूतगुणाधिक्यं च भूमिप्रविभागीयाध्याये वर्णनीयम् । जङ्गमप्रमेदं वर्णयितुं जङ्गमप्रकारानाह—तत्रेत्यादि । भूतग्रामः प्राणिसमूहः । आदौ संखेदजपाठ ऊष्मणो जरायुजादावपि कारणत्वात्; तदनु जरायुजाभिधानं, प्राधान्यात्; तदनु अण्डजाभिधानम्, उद्भिज्जैभ्यो बहुपयोगात् । केचित् “ब्रह्मणोऽपि संखेदजादिक्रमेण प्रजासृष्टिरित्ययमेव क्रम उक्तः” । जरायुजाः नरादयः, संखेदजाः अण्डजाः पक्षिप्रभृतयः, उद्भिज्जाः मेकादयः । एवं प्रपञ्चिते लोके नरस्य प्रधानत्वेनाह—तस्योपकरणमन्यदिति । अन्यत् पश्चादि वृक्षादि चेह शास्त्रे नरोपकरणतया प्रतिपादनीयं, पुरुषत्वोपकार्य एव; तथा जङ्गमेभ्यः क्षीर-नख-रोम-चर्म-मूत्र-घसा-मांसादि नरोपकरणतया वक्तव्यं, वृक्षादयश्चाहारोपधादिना विनियोज्याः । यद्यपि पश्चादिवृक्षाद्युपकारकत्वं पुरुषस्य पानीयदानादिना, तत् स्तोपकार्यमेवेति न तदुपकरणता पुरुषस्य । अपिच नर एव धर्मार्थकाममोक्षसाधकतया उपदेशानुष्ठानक्षमतया च विशेषेणोपकारविषयमधिकरोति, नरोपकारेणैव पश्चाद्युपकारो भवति । येन पश्चादयो जन्मान्तरमासाद्य मनुष्यतां यास्यन्त्येव । वृक्षास्तु चेतनावन्तोऽपि तमच्छन्नज्ञानतया शास्त्रोपदेशाविषया एव । यदुच्यते—“वृक्षगुल्मं बहुविधं विविधास्तृणजातयः । अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ॥ एतदन्ताश्च गतयो ब्रह्मायाः परिकीर्तिताः” (मनुस्मृति. अ. १) इति । सोऽधिष्ठानमिति प्रतिज्ञातमर्थमितरलोकोपकरणीयतया व्यवस्थापितं निगमनेन पुनर्दर्शयति—तस्मात् पुरुषोऽधिष्ठानमिति; निगमनत्वादेव न पुनरुक्तिः ॥ २० ॥

तद्दुःखसंयोगा व्याधय इत्युच्यन्ते ॥ २१ ॥

संप्रत्यधिष्ठाने ज्ञाते निवर्त्यो व्याधिर्ज्ञेय इति तल्लक्षणमाह—तद्दुःखसंयोगा व्याधय इति । एवं यद्यपि व्याधिज्ञानापीना चिकित्सेति प्रथमं व्याधिलक्षणमधिकरोति, तथाऽप्या-

भयं पुरुषं विना व्याधिरपि न संभवतीति प्रथमं पुरुषोऽभिहित इति साधु कृतम् । तदिति निर्दिष्टपुरुषप्रत्ययवर्माकं, दुःखं प्रतिकूलवेदनीयमात्मगुणः, तदर्थं संयोगो येषां ते तथा; किंवा संयोगशब्दः करणापादानाधिकरणार्थे घना साध्यः; अनेनापि येन हेतुना, यतो वा, यस्मिन् वा सति, दुःखं संयुज्यते स व्याधिः । संयोगशब्देन सम्यग्योग-वाचिना यथोक्तपुरुषसंमूर्च्छनविशेषो लभ्यते, तेन दुःखार्थं युज्यमानानां शीतातपादीनां शरीरे संमूर्च्छनविशेषाभावात् व्याधित्वम् । अनेन लक्षणेन चरके “विकारो धातुवैषम्यं” (च. सू. अ. १) इत्यनेनोक्तस्य वातादिवैषम्यप्रपञ्चस्य दुःखजनकस्य मानसस्य च कामादेस्तथा प्रनष्टशल्यादीनां तथा स्वाभाविकानां क्षुब्धरादीनां दुःखाय संप्रयुज्यमानानां मुख्यं लक्षणं भवति । चरकोक्तलक्षणेन तु मानसादीनां कष्टस्य प्रहर्षं, मानसानामग्रहणमेव वा, शरीरलक्षणस्यैव तत्रोक्तत्वात् । न्यच्छ-व्यङ्ग-तिलकालकादयस्त्विह विकृतिरूपतया ज्ञापिता दुःखहेतवो भवन्ति, स्वल्पकण्ठादिकारका नैत्येतल्लक्षणयुक्ता इति नाव्याप्तिर्लक्षणस्य । ये तु दुःखस्यैव संयोगा व्याधय इति लक्षणार्थं वदन्ति, तन्मते ऽवरादीनां प्रसिद्धं व्याधित्वं परास्तं स्यात् । तथा व्याधिदुःखयोरेकत्वे वक्ष्यमाणं “तच्च दुःखं समविधे व्याधातुपनिपतति” (सू. अ. २४) इति परास्तं स्यात् । दुर्दृष्टं खं स्रोतः दुःखं दुष्टस्रोतः, तन्निमित्तकः संयोगो येषां ते व्याधयः; तदुक्तं—“कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावताम् । यत्र सङ्गः खवैगुण्याद् व्याधिस्तत्रोपजायते”—(सू. अ. २४) इति तु पक्षो मानसव्याध्यग्राहकत्वोद्भाव्यते ॥ २१ ॥

ते चतुर्विधाः—आगन्तवः, शारीराः, मानसाः, स्वाभाविकाश्चेति २२

व्याधीनां सामान्येन लक्षितानां विभागमाह—ते चतुर्विधा इति । तत्राप्यागन्तूनां प्रागभिधानं प्रागभावित्वात् पूर्वमुक्तादेव । आगन्तुकारणजा आगन्तवः । तदनन्तरं शारीरा बहुलादेवोक्ताः । तदनु मानसाः स्वाभाविकापेक्षया चिकित्सात्तरतम्यविषयतयोक्ताः । कर्मादिताः पुरुषस्वभावादेव हेतुन्तरनिरपेक्षस्यज्जयमानाः स्वाभाविकाः । एतच्चतुर्विध्योपदर्शनं भिन्नचिकित्सितत्वादिना ज्ञेयम् । तथा हि—आगन्तौ क्षतोष्णप्रशमनार्थं मधुसर्पिर्दानादि ज्ञेयं, शरीरेषु दोषापेक्षिणी प्रायश्चित्त्वा, मानसेषु ज्ञानविज्ञानादिरूपा, स्वाभाविकेष्वहारादिरूपा रसायनादिरूपा च ॥ २२ ॥

तेषामागन्तवोऽभिघातनिमित्ताः (॥ १ ॥);

उद्दिष्टे चातुर्विधे आगन्तून् विवृणोति—तेषामित्यादि । अभिहननमभिघातः शङ्ख-भूत-विषामि-संप्रहारादिभिर्ज्ञेयः । यदुक्तं चरके—“ये भूतविषवाय्वमिसंप्रहारादिसंभवाः ॥ नृणामागन्तवो रोगाः प्रज्ञा तेष्वपराध्यति” (च. सू. अ. ७) इति ॥ (१) ॥

शारीरास्त्वन्नमूला चातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः (॥ २ ॥);

—१ ‘संपद्यते’ इति ह. । २ ‘युज्यमानानां’ इति सु. १. —३ ‘स्वा(खया)पिताः’ इति सु. ।

४ ‘त्वादुष्टत्वाज्ज्ञाप्यते’ इति सु. ।

शारीराणां व्यवहितं प्रत्यासन्नं च कारणं, तत्र चाणं कारणमाह—शारीरास्त्वज-
मूला इति । अन्नशब्देनेह रोगकारणप्रस्तावाद्विषममजं योग्यत्वाद्वाह्यम् । अन्नवैषम्यं
च वक्ष्यमाणद्वादशाशनप्रविचारवैषम्येण । मूलशब्दः प्रधानकारणवचनः, यथा ‘प्राणिनां
पुनर्मूलमाहारः’ इत्यत्र; तेन द्वादशाशनप्रविचारविषमाजप्रधानकारणका इत्यर्थः । प्राधान्यं
तु विषमाजस्य भूरिशारीररोगकारणतया; ततश्चाप्रधानरोगकारणान्तरमपि सूचितं
भवति । तेन यदुक्तं चरके—“कालयुद्धीन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या न चाति च । द्वयाश्र-
याणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः” (च. सू. अ. १) इति; तथाऽत्रैव “शारीराणां
विकाराणामेव वर्गश्चतुर्विधः । प्रकोपे प्रक्षमे चैव हेतुरुक्तश्चिकित्सकैः” इति; तत्सर्वं सूच-
नात् संगृहीतं भवति । अन्ये तु विषमाजविशेषणतया विषमाजसाहचर्याद्विषमकाला-
दिसंग्रहणं व्याख्यायन्ति; तच्च नातिस्फुटम् । अन्नमूला इत्यनेन शारीररोगोत्पत्तौ
प्राधान्यव्यापनार्थमुक्तनाव्याप्तिं मन्यमानः प्रत्यासन्नहेतुकथनेन सर्वशारीररोगव्यापकल-
क्षणान्तरं दर्शयन्नाह—वात-पित्त-कफ-शोणित-सज्जिपातवैषम्यनिमित्ता इति । अत्र प्रथमं
वात उक्तः, आशु भूरिविकारकर्तृत्वादिना प्राधान्यात्; तदनु पित्तं, श्लेष्मापेक्षया
भूरिविकारकर्तृत्वादिना प्राधान्यात्तथाऽऽशुकारित्वाच्च; शोणितमन्ते कृतं, तस्य मतमे-
देनादोषत्वात् । तथा हि शोणितं स्वातरुयेणाद्वैपकत्वात् प्रकृत्यनारम्भकत्वाच्च पर-
मार्थतो न दोषः; तथाऽपि शाल्यतन्त्रेऽस्मिन् व्रणः प्रधानं, व्रणेषु मध्ये भूरिदाहवेदनादि-
र्विकारहेतुतया व्रणपाके च स्वयमपि पाकप्रयोजकत्वादिना प्राधान्येन दृष्टत्वादोषवदुपचा-
रादोषतयोक्तम् । यदुक्तं—“कालान्तरेणाभ्युदितं तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसृज्य ।
पचत्यतः शोणितमेव पाको मतोऽपरेषां विदुषां द्वितीयः” ॥ (सू. अ. १७) इति ।
अत एव व्रणप्रश्नेऽप्युक्तं “तदेभिरेव दोषैः शोणितचतुर्थैः शरीरमिदं धार्यते” (सू. अ.
२१) इति । यत्र त्वेपा विवक्षा नास्ति तत्र कायचिकित्सावच्छोणितं निरस्य
त्रय एव दोषा उच्यन्ते । तदुक्तं—“सर्वेषामेव व्याधीनां वातपित्तश्लेष्माण एव मूलं,
तल्लिङ्गत्वात्” (सू. अ. २४) इत्यादि । एषां संनिपतनं मेलकः सनिपातः द्वाभ्यां
त्रिभिश्चतुर्भिर्वा । एषां प्रधानां वैषम्यं क्षयेग वृद्ध्या वा क्षयवृद्धिभ्यां वा ज्ञेयम् । संनि-
पातवैषम्यं तु यद्यपि वातायवयववैषम्येणैव लब्धं, यतो यथाभूता प्रत्येकं वातादयो विकृ-
तास्तथाभूता एव ते मेलकेऽपि; यदुक्तं चरके—“निदाने पूर्वैमुद्दिष्टा या पृथग्वृद्धजा-
कृतिः । संसर्गसंनिपातानां तथा चोक्तं खलक्षणम्” (च. चि. अ. ३) इति । अत्रापि
चोक्तम्—“सर्वजे सर्वलिङ्गानि” (उ. तं. अ. ३९) इति । तथाऽपि नार्थ सिद्धान्तः
यत् संयुज्यमानलक्षणयुक्त एव परं संयोगो भवति, किंतु क्वचित् संयोगमहिम्नैव संयु-
ज्यमानधर्मातिरिक्तं कार्यं भवति । यथा मधु-घृतसंयोगे मारकत्वं, यदुक्तं चरके—“सं-
योगस्तु द्वयोर्वह्नां वा द्रव्याणां संहतीभावः, स विशेषमारभते, यं नैकैकज्ञो द्रव्याणि;

१ ‘चये कोपे क्षमे चैव’ इति पा. । २ ‘भूरिविकारोत्पत्त्यात्’ इति सु. । ३ ‘त्रिविधा
प्रोक्ता वा पृथग्वृद्धवराकृतेः’ इति पा० ।

यथा—संशु-सर्विषोः” (च. वि. अ. १) इत्यादि । तथा पुनरुक्तमवयवप्रभावात्मानेन संमुदायप्रभावात्मानमभिधाय “नखैवं खलु सर्वत्र; नहि विकृतिविषमसमवेतानां नाना-
त्मकानां परम्परेण चोपहतानामन्यैश्च विकल्पनैर्विकल्पितानामवयवप्रभावात्मानेन समु-
दायप्रभावतत्त्वमध्यवसातुं शक्यम् । तथायुक्तं हि समुदाये समुदायप्रभावतत्त्वमेवोपलभ्य
ततो द्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं व्यवस्येत्” —(च. वि. अ. १) इति । विकृत्या कारणव-
त्कहितया विषमः प्रकृत्यननुगुणः समवायो विकृतिविषमसमवायः, प्रकृत्या संयुज्यमानानां
स्वभावेन समोऽनुगुणः समवायः प्रकृतिसमसमवायः; एतत् पक्षद्वयं संसर्गाधारब्धे व्याधौ
भवति, तेनात्र विकृतिविषमसमवायरूपं वैषम्यं प्रहीतुं संनिपातग्रहणं कृतम् । तथा हि
सुश्रुते—“सर्वलिङ्गं तु” इत्यतिदेशं कृत्वा पुनर्विकृतिविषमसमवायारूपज्वरलक्षणार्थमुक्तं
यद् “विशेषं चात्र मे शृणु । नात्युष्णशीतः” (च. तं. अ. ३९) इत्यादि; तथा चरकेऽपि
“निदाने पूर्वमुद्दिष्टं” इत्युक्त्वाऽपि पुनरुक्तं यत्—“संनिपातज्वरसोर्ध्वमतो वक्ष्यामि
लक्षणम् । क्षणे दाहः क्षणे शीतं” (च. चि. अ. ३) इत्यादिना विकृतिविषमसमवा-
यारूपज्वरलक्षणम् । ननु वातादयः परस्परं विरुद्धगुणाः, “विरुद्धगुणसंनिपाते तु भूयसाऽ-
ल्पमवजीयते” (च. वि. अ. १) इति वचनं, तेन वायुना रूक्षविशदगुणेन
हिमघुगुणपिच्छलगुणः कफो हन्तव्यः, एवं पित्तोष्णोष्णदिगुणेन शीतोदिरगुणः कफो वायुर्वा
हन्तव्यः, एवं दोषाणां संनिपात एव न संभवति, कुतस्तस्य कार्यं व्याधिरिति । मैवं,
विरोधिभावानां कार्योक्तयनेऽन्यत्र दृष्टत्वात्तदृष्टमाकल्पयितुं पार्यते, यतोऽन्यत्र तोय-
दहनयोर्विरोध उपलब्धः, तत् किं पाश्चात्तोरुक्तद्रव्यारम्भेऽपि तयोर्विरोधात् पाश्चात्तोरुक्तं
द्रव्यं न भवति? तोयामिगुणातिरेकत्वादम्भो रसो न भवति? तस्मादुपलब्धत्वादोषमे-
लकस्य तज्जन्यस्य च संसर्गादिजन्यव्याधिरूपस्य स्वभावे पर्यनुयोगो न युक्तः । “विरु-
द्धगुणसंनिपाते हि भूयसाऽल्पमवजीयते” इति वचनं वस्तुस्वभावोपपादितविषयव्यति-
रेकेण चरितार्थम् । वस्तुस्वभावस्तु उत्सर्गोपवादन्यायाद्वाचको भवत्येव । यथा—
त्रिदोषकरद्रव्यगता गुणा दोषानसमात् कुर्वते परं, न तु दोषविरुद्धगुणत्वेन दोषहरणं
कुर्वते, त्रिदोषकर्तृत्वप्रभावात् । तथाऽऽमलकेऽमलत्वं वातं हन्ति, माधुर्यशैत्ये पित्तं घृतं,
श्लेष्माणं च कपायतिक्तत्वे; न लम्बं पित्तं जनयति, कषायशैत्यादिपराभूतं वा वातं जन-
यतीत्यादि । यदुक्तं—“हन्ति वातं तदमलत्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः । कर्कं कषायतिक्त्वात्
फलेभ्योऽप्यधिकं तु तत्” (सू. अ. ४६) इति । तस्माद्दोषाणां विरुद्धगुणत्वेऽपि
स्वभावोऽयं—यत्—न परस्परमुपप्रन्तीति दृष्टत्वादेवावधार्यते । एवंभूतस्वभावत्वे तु दोषाणा-
मदृष्टमेव कारणं, प्राणिनां दुःखजनकाधर्मेण हि ते विरोधेन निवेशिताः, अतः संसर्गा-
दिजन्यव्याधयः प्राणिनः पीडयन्ति । यदुक्तं दृढबलसंस्कारे—“विरुद्धैरपि न त्वेते
गुणैर्घ्नन्ति परस्परम् । दोषाः सहजसात्म्यत्वादोरं विषमहीनिव” —(च. चि. अ. २६) इति ।
सहजं स्वाभाविकं दैवकृतम्, अनेन च व्याख्यानेन “यथा दोषाः सहजत्वेन सहोत्पन्नत्वेना-
न्योन्यं नोपघ्नन्ति तथा रसरक्षादीनपि सहजाताम् नोपहन्त्युः” इत्यादि यदुच्यते कैश्चित्

तदनभ्युपगमादेव निरस्तम् । दोषाः परस्परं नोपगन्ति—इति वचनं प्रायोऽनुपघातपरं, तेन क्वचिदुपघातोऽपि भवतीत्येके; यथा—अभिवृद्धेन वायुना दुर्बलस्य श्लेष्मणः क्षयः, तथा अक्षमया वातेन सोष्मणा कफस्यैव दुःशोषणादक्षमरी भवतीति । तथा चरके—“कालदृष्यप्रकृतिभिर्दोषस्तुल्यो हि संततम् । निष्प्रत्यनीकं कुरुते” (च. चि. अ. ३) इति वचनान् प्राकृतानां वातादीनामविरोधो विरोधश्चोक्तः । तथा रसविमाने दोषाणामपि विकृतिविपमसमवायारब्धानामुक्तं यत् “परस्परेणोपहतानां” (च. वि. अ. १) इत्यादि, तदेवं क्वचिद्विरोधेऽपि भूयोऽविरोधात् संसर्गसंनिपातसंभवो व्यवस्थित एव । ननु चरके वातादीनां वैषम्यमेव व्याधिः “विकारो धातुवैषम्यम्” (च. सू. अ. ९) इत्यनेनोक्तः, इह तु वातादिवैषम्यनिमित्तव्याधिवैषम्यकारणक उच्यते, तत् कथं न विरोधः? । ब्रूमः—इहाद्यं धातुवैषम्यमव्यपदेश्यं सूक्ष्मतया परित्यज्य तत् आरब्धाध्यायदिरूपधातुवैषम्यविशेषाः सर्वे एव व्याधयो गृह्यन्ते; आद्यं तु धातुवैषम्यमल्पत्वात् प्रतीकारलयाय अविषयतया चोपेक्षितम् । चरकेण धातुसाम्यरूपारोग्यव्यतिरिक्तसर्वावस्थान्याप्त्यर्थं सूक्ष्मदृष्टितया तादृ-क्षणमुक्तं, तेन चरकेऽपि प्रदेशान्तरे रोगव्यवहाराय धातुवैषम्य एव व्याधिरुक्तः । यथा—“स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकारसङ्गा बहवः शरीरे” (च. सू. अ. १९) इत्यादिना । दोषाणां स्वमानक्षीणतारूपे तु वैषम्ये दोषलिङ्गानिर्दोषवैषम्यकार्यतया व्यवस्थाप्या, यदुक्तं—“क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं” (च. सू. अ. १७) इति । द्विविधं हि दोषाणां लिङ्गं—स्वभावरूपं तथा कार्यभूतं; तत्र दोषक्षयात् कार्यरूपलिङ्गक्षये कारणत्वं व्यक्तमेव, दोषस्वभावरूपलिङ्गक्षये तु दोषक्षयस्य कारणत्वं सूक्ष्मं गवेषणीयमल्पत्वादुपेक्षणीयं वा ॥ (२) ॥

मानसास्तु क्रोधशोकभयहर्षविपादेष्वर्थाभ्यसूयादैर्न्यमात्सर्यकामलोभप्रभृतय इच्छाद्वेषमेदैर्भवन्ति (॥ ३ ॥) ;

संप्रति मानसानाह—मानसास्त्रित्यादि । क्रोधो द्वेषमेदः, येन प्रज्वलितमिवात्मानं मन्यते; शोकः पुत्रादेरमीष्टस्य निष्प्रत्याशवियोगचिन्तनं; भयं पीडाहेतावशक्यपरिहाराज्ञानं; हर्षः सुखचिन्तनं; विपादोऽनुष्ठेये आत्मनोऽशक्तताज्ञानम्; ईर्ष्या समविभागनीयद्रव्ये पराभिनिवेशप्रतिषेधेच्छा; अक्षीयप्रमाणवस्तुपरित्यागेच्छा (?) असूया, यथा—अवर्जनीयादुदपानात् ‘मा उदकं पिब’ इति; दैन्यं निरुपकरणतया आत्मनि निन्दितः प्रत्ययः; परगुणभूखपिधानेच्छा मात्सर्यः; कामिनीविषया प्रार्थना कामः; लोभो विषयेषु पुनः पुनः प्रार्थना; आदिग्रहणात् मानमदादीनां ग्रहणम् । इच्छाद्वेषमेदैर्भवन्तीति इच्छामेदाः शोक-हर्ष-दैन्य-लोभादयः, द्वेषमेदाः क्रोधेर्ष्याऽसूया-मदादयः । एते च मानसास्तदात्तेन स्थित्वा च दुःखजनकत्वाद् व्याधयः, हर्षादयो हि न तदात्तेन दुःखहेतवः (॥ ३ ॥)

स्वाभाविकास्तु क्षुत्पिपासाजरास्त्युनिद्राप्रकृ (भृ) तयः (॥ ४ ॥) २३

स्वामाविका इत्यादि । सुखदुःखभाजककर्मारब्धशरीरस्वभावादेव भूताः । तथा हि क्षुत्-पिपासा-निद्राः शरीरस्थित्यर्थमेव कर्मणा कृताः; न हि क्षुत्-पिपासान्तरेणाहारपाने, आहारपाको वा निद्रा विना भवति; जरा तु कर्माधेययुगनियतमृत्युपूर्वतनकार्यं; मृत्यु-वृद्धेन चेद् मृत्युप्रत्यासन्ना मर्मेमेदादयो भण्यन्ते, त एव हि दुःखजनकत्वेन व्याधिरूपा भवन्ति ॥ २३ ॥

त एते मनःशरीराधिष्ठानाः ॥ २४ ॥

मनः शरीराधिष्ठाना इति मनोऽधिष्ठानाः कामादयः, शरीराधिष्ठाना अर्जुनादयः, मनःशरीराधिष्ठाना अपस्वारादयः । तत्र मानसः प्रथमं मनः पीडयति, पञ्चान्तरिणम्, एवं शरीरोऽपि प्रथमं शरीरे भूतः पञ्चान्तरिणः पीडयति । यदुक्तं चरके ज्वरमधिकृत्य, “शरीरो आयते पूर्वं देहे, मनसि मानसः” (च. वि. अ. ३) इति । पुरुषलक्षणे-नात्मनः शरीरेषु गृहीतेष्वात्मा निर्विकारतया व्याध्यधिष्ठानं नोक्तः । यदुक्तं चरके— “निर्विकारः परस्वात्मा सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैः । चैतन्ये कारणं, निष्ठो दृष्ट पश्यति हि क्रियाः” (च. सू. अ. १) इति ॥ २४ ॥

तेषां संशोधनसंशमनाहाराचाराः सम्यक्प्रयुक्ता निग्रहहेतवः ॥ २५ ॥

व्याधीनां सूत्रं हिला तेषां चिकित्सासूत्रमाह—तेषामिलादि । दोषं व्याधिं च शोधयति वह्निर्निःसारयतीति शोधनम्; एतद् द्विविधं—वह्निःशोधनम्, अन्तःशोधनं च । अन्तःशोधनं वसन-विरचनादि, वह्निःशोधनं शस्त्र-क्षाराम्युद्धर्तनादि । संशम्यते व्याधिरनेनेति संशमनं, तदपि बाह्यमालेपन-परिषेकाभ्यङ्गादि, आभ्यन्तरं पानन-लेखन-वृंहण-रसायनादि । यदुक्तं—“न शोधयति यदोषान् समाजोदीरयत्यपि । समीकरोति कुट्टांश्च तत्वं संशमनमुच्यते—” इति । आह्वयत इत्याहारोऽशितपीतलीढखादितमेदवान्; व्याधिप्रशमनं प्रति प्रधानकारणतया पृथक् पाठः । उच्यते हि—“विनाऽपि मेघजै-व्याधिः पथ्यादेव निवर्तते” इति । आचरणम् आचारः काय-वाल्गनःकर्म; कायिकं कर्म गमनव्यवायमृत्त्यादि, चायिकं पाठनीतादि, मानसं चिन्ताध्यानादि; एतदपि व्याधिनिग्रह-कारणं, संशोधन-संशमनादेतदपि पृथगेवान्तःपरिमाजैनवह्निःपरिमाजैनमेपजाहाराचार-तया व्यवहियमाणतया आहारादपि पृथक् पठितम् । सम्यक्प्रयुक्ता इति देशकालवीन् समीक्ष्यानुगुणतया युक्ताः । किंवा आह्वयत इत्याहारः सर्वमभ्यङ्गादि व्यवायव्यायामादि च गृह्यते, तयोः प्रत्येकं विशेषणं संशोधनं संशमनं चेति; संशोधनसंशमनत्वं चाहाराचारयोरेयोक्तं यथायोग्यतया योजनीयम् । स्वास्थ्यवृत्तिकरोऽपि ह्याहारो यदि व्याधिप्रशमे व्याप्रियते तदा शमन एव भवति ॥ २५ ॥

प्राणिनां पुनर्भूतमाहारो यलवर्णौजसां च । स पदसु रस्तेष्वायत्तः; रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः; द्रव्याणि पुनरोपधयः । तास्तु द्विविधाः—स्थावरा जङ्गमाश्च ॥ २६ ॥

इदानीमुक्तसंशोधनादौ स्थावरादिमेदेनौपधद्रव्यं निर्देष्टुमाहारमेव तावत् प्राधान्यव्याप-

नार्थमाह—प्राणिनामित्यादि । आहारप्राधान्यख्यापनं वा स्थावरविद्रव्यमौपधरूपं व्याकरि-
ष्यति । मूलमिति प्रधानकारणं, प्रधानत्वं हि शुक्रशोणितसंयोगात् प्रभृत्याहारस्य
प्राणिकारणत्वात्; साधारण्येन प्राणिनामिति वचनं सर्वप्राणिमूलतयाऽप्याहारस्य प्राधान्य-
ख्यापनार्थम् । प्राणिमूलत्वेनैव प्राणिगतवलादिहेतुत्वे लब्धे पुनस्तद्वचनमुपादेयवलादि-
मूलतया विशेषोपादेयतोपदर्शनार्थम् । बलं व्यायामादिक्रियानुमेया शक्तिः; वर्णः प्रशस्तो
गौरादिरेव; रसादीनां धातूनां यत् परं सारं हृदि स्थितं तदोजः; चलोऽसोरेवं मेदेऽपि
धातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीये यद् वक्ष्यति—“तद् बलं तदेवौजः” (सू. अ. १५) इति,
तस्यार्थस्तत्रैव दर्शनीयः । स पदसु रसेष्वप्यत इत्यनेन वीर्याद्यपेक्षत्वेऽपि रसप्रधानतामा-
हारस्य दर्शयति । अत एव “एकरसाहारः कर्शनीयानां, सर्वरसाभ्यवहारो बलकराणाम्”
(च. सू. अ. २५), तथा “पूर्वं मधुरमश्रीयात्” (सू. अ. ४६) इत्यादिना रसद्वारा
भूय आहारोपदेशः । रसाः पुनर्द्रव्याश्रयिण इति रसप्रसङ्गेन संशोधनोक्तं कर्मवद्भ्रमं
निर्देष्टुमुक्तम् । द्रव्याणि पुनरौपधय इति प्राधान्येन रसाधारतयोपयुज्यमानानि
द्रव्याण्यौपधयः । तेन शुद्धानां वातादिभूतानामिहामहर्णं, जलस्य लाहारग्रहणेनैव
ग्रहणमिति व्याख्यानयन्ति । औपधिशब्देन चेह स्थावरजग्नमवत् पार्थिवानामपि ग्रहणम् ।
तदुक्तं चरके—“पुनस्तन्निविधं क्षेयं जाग्रमौद्भिदपार्थिवम्—” (च. सू. अ. १) इति ।
तथाऽत्रापि “लोको हि द्विविधः स्थावरो जग्नमथ” इति निर्देशेनैव लोकविवृत्यर्थं पार्थि-
वोऽपि वक्तव्यः । तथाऽपि तास्तु द्विविधा इत्यनेन कपायादिभूरिकल्पनोपयोग्यतयाऽ-
वयवमेदेन चोपयोज्यतया स्थावरजग्नमरूपा उक्ताः, पार्थिवानामतद्वत्कर्मकारित्वेनाग्रह-
णम् । एतद्विविधावयवविवरणान्ते च विशिष्टौपधिलादेव पार्थिवौ उक्ताः ॥ २६ ॥

तासां स्थावराश्चतुर्विधाः—वनस्पतयो, वृक्षा, वीरुध, ओपधय
इति । तासु, अपुष्पाः फलवन्तो वनस्पतयः; पुष्पफलवन्तो वृक्षाः; प्रतौ-
नचत्यो वीरुधः; फलपाकनिष्ठा ओपधय इति ॥ २७ ॥

पुष्पं विना फलवत्यो वनस्पतय उदुम्बरादयः । पुष्पादुत्पन्नफला वृक्षा आम्रादयः ।
प्रतानो लतासंस्थानः, तद्वत्यो बल्लीप्रभृतयो वीरुधः । फलस्य पाकोद्भूतनाशाः शाल्या-
दयः, पाकनाशाः क्षवकादयः । एता वनस्पत्यादिसंज्ञा आगमसिद्धाः प्रतिपाद्यन्ते, उक्तं हि
हारीतेऽपि—“फली वनस्पतिर्ज्ञेयो, वृक्षाः पुष्पफलोपगाः । ओपधयः फलपाकान्ता, लता
शुल्माश्च वीरुधः” इति ॥ २७ ॥

जङ्गमाः खल्वपि चतुर्विधाः—जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिजाः । तत्र
पशुमनुष्यव्यालादयो जरायुजाः, खगसर्पसरीसृपप्रभृतयोऽण्डजाः, कृमि-
कीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः, इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिजाः ॥ २८ ॥

जग्नममेदानाह—जरायुजेत्यादि । पूर्वोक्तसंस्वेदजादीनां जरायुजादिक्रमेण कथनं

जरयुजादीनां जातावप्रतिनियमं सूचयति । तथाहि—पक्षिषु जलकदयश्च जरयुजाः, सर्पेष्वहिपताका जरयुजा, पिपीलिकाः काश्चित् संसेदजाः काश्चिदण्डजा इत्यादि । अत्र प्रज्ञानामग्रेऽभिधानं मेपजप्रस्तावे प्राधान्यात् । व्याला हिंसपशवो व्याघ्रादयः, किंवा सर्प-विशेषोऽहिपताका व्यालः ॥ २८ ॥

तत्र स्थावरेभ्यस्त्वक्पत्रपुष्पफलमूलकन्दनिर्यासस्वरसादयः प्रयो-जनवन्तः; जङ्गमेभ्यश्चर्मनखरोमरुचिरादयः ॥ २९ ॥

स्थावरवयवग्रहणे आदिग्रहणात्तैल-क्षार-कण्टकादयो गृह्यन्ते । जङ्गमेभ्य इत्यादावादि-ग्रहणाद् वसाऽस्थि-सुरादयः ॥ २९ ॥

पार्थिवाः सुवर्णरजतमणिमुकामनःशिलाभृत्कपालादयः ॥ ३० ॥

संप्रति यथोक्तात् संवन्धात् पार्थिवानाह—पार्थिवा इत्यादि । पार्थिवा इह स्थावरज-मभेदं राशिद्वयं परित्यज्य पृथ्वीविकारा उच्यन्ते । सुवर्णं यद्यप्यन्यशास्त्रे आग्नेयमुक्तं, तथाऽपीह गुरुलकाठिन्याभ्यां पार्थिवमेवोच्यते । आदिग्रहणालोहमलसिकतासुधादीनां ग्रहणम् ॥ ३० ॥

कालकृतास्तु प्रवातनिवातातपच्छायाऽत्योत्प्लावतमःशीतोष्णवर्षाहिः
माससंज्ञवादयः, कालविशेषास्तु निमेषकाष्टाकलासुहृताहोरात्रपक्षमा-
सत्वेयनादयः सर्वेत्सरविशेषाः ॥ ३१ ॥

संप्रति स्थावरपदिवद् व्याधिशामकतया व्याधिकारणतया च प्रवातादयो वक्तव्याः, ते च प्रायः कालकृता एव भवन्तीति कालकृतास्तिस्त्वादिना ग्राह्यः । परमार्थ-तस्त्वकालकृताश्च पुरुषप्रयत्नकृतव्यजनादिनाऽपि प्रवातादयो भवन्ति । अत्र च प्रवा-तेन वातः, उष्णेन तेजः, वर्षेण जलं गृह्यते, तमसा ज्योत्स्नया चाकाशमपि गृह्यते । यदुच्यते—“आलोक्यतमसी व्योम” इति । तदेवमगृहीतजलानलानिलाकाशरूपं भूतचतुष्टयं कालकार्यं संप्रगृहीतम् । हिमसंज्ञवस्तुषारतोयम्, अग्निसंज्ञवो दुर्दिनम्; आदिग्रहणात् करका-निपातादयो गृह्यन्ते । प्रवातादिप्रयोजनं च “प्रवातं वर्जयेत्” (च. सू. अ. २५) “निवा-तमागारमाश्रयेत्” (च. वि. अ. ७) तथा “शीते शीतप्रतीकारमुष्णे क्षोष्णनिवारणम्” (सू. अ. ३५) इत्यादिग्रन्थेषु सूच्यमेव । कालकृतास्तिस्त्वत्र कालं प्रतिपादयितुमुपा-ध्यवच्छिन्नामेव कालमेदानाह—कालविशेषा इत्यादि । निरुपाधिस्तु कालो नेहोपयुक्त इति न दर्शितः । कालविशेषा इति उपाधिभिन्नकालविशेषाः, ते च निमेषादयः, निमेषादिप्रयोजनं च कालप्रकरणे प्रतिपाद्यमिति नेह विवृतम् ॥ ३१ ॥

त एते स्वभावत एव दोषाणां संवयप्रकोपप्रशमप्रतीकारहेतवो भवन्ति प्रयोजनवन्तश्च ॥ ३२ ॥

१ “क्षीरनिर्याससारलेहस्वरसाः” इति ता. । २ “पार्थिवास्तु सुवर्णरजतमणिमुकामनः” इति ता. ।
३ “माससंज्ञनसंवत्सरपञ्चविशेषाः” इति ता. ।

कालविशेषाणां सुदिष्टानां प्रयोजनमाह—त एते स्वभावत एवेत्यादि । स्त्रीयो भावोऽसाधारणशीतोष्णवर्षादिलक्षणः, ततो दोषाणां संचयादिहेतवो भवन्ति । दोषशब्देन चेह तत्कार्या विकारा आद्याः, यतो दोषा एव हि तत्तदवस्थागता विकाराः । तत्र पित्तस्य वर्षांस्तु चयः, शरदि प्रकोपो, हेमन्ते प्रशम इत्यादि ऋतुचर्योक्तम् । ऋतुवदहोरात्रेऽपि दोषचयादयो भवन्ति । प्रकोपशब्देन प्रकोपप्रसरस्थानसंश्रयादयोऽपि वक्तव्याः । प्रकृष्टः कोपः प्रकोपः, स च प्रसरादिसाधारणः । प्रशमशब्देन चेह कालकृत एव पुरुषप्रयत्ननिरपेक्षः प्रशम उच्यते; यथा हेमन्ते पित्तप्रशमः, ग्रीष्मे कफप्रशमः, इत्यादि ज्ञेयम् । प्रतीकारहेतव इत्यनेन तु पुरुषेण क्रियमाणे प्रतीकारे कालस्यानुगुणतया हेतुभावो दर्शयते; यथा—वर्षांस्तु वस्त्रिः, शरदि विरेचनं, वसन्ते वमनं; पूर्वाह्ने विरेचनं, ज्वरे सप्ताहादनन्तरमौषधदानमित्याद्यनुसरणीयम् । प्रयोजनवन्तश्च भवन्तीत्यनेन तु भेषजाद्युपकारफलैर्न प्रयोजनवत्तां दर्शयति । यथा—“लाजोत्पलोशीरकुचन्दनानि दत्त्वा प्रवाते निशि वासयेत्” (उ. त. अ. ४८) इति । यथा—“स खल्वाप्यो रस एकैकस्मिन् धातौ त्रीणि त्रीणि कलासहस्राण्यवतिष्ठते” (सू. अ. १४) इति । यथा—“क्षेहं मात्रासहस्रं तु चारयेत्”; तथा—“अहोरात्रादपि क्षेहः प्रत्यागच्छन्नं दुप्यति” (नि. अ. ३७) इति बहुशास्त्रगतमूल्यम् ॥ ३२ ॥

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

शारीराणां विकाराणामेव वर्गश्चतुर्विधः ।

प्रकोपे प्रशमे चैव हेतुरुक्तश्चिकित्सकैः ॥ ३३ ॥

इदानीं मुखग्रहणार्थं दुर्बोधतानिरासार्थं चाधिकार्थं च बहुश्लोकेनाभिधानं प्रवृत्तः श्लोकाभिधानमेव ब्रूते—भवन्ति चात्र श्लोका इति । अस्मिन्नर्थे उक्ते तदनुसन्धानं तदनुसन्धानेऽपि चार्थे इति श्लोका भवन्तीत्यर्थः । एतच्च परापरतन्त्रेषु क्रियमाणतया शिष्यशुद्धिसमाधानफलतया च क्रियते । श्लोकाभिधानफलं चरके यथा—“गद्योक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः राम-नुगीयते । तद् व्यक्तियवसायार्थं द्विरुक्तं तन्न गृह्यते” (च. नि. अ. ८) इति । शारीरादिविकारा उक्तलक्षणाः । एष वर्गश्चतुर्विध इति स्थावर-जगम-पार्थिव-कालकृतरूपः । कालो वर्षादिरूपो यत् पित्तचयादि करोति तदपि कालकृतवर्षादिसाधारण एव करोति, तेन कालकृतेनैव कालकार्यावरोधः । प्रकोप इत्युत्पादः, अस्ति हि प्रकोपशब्द उत्पादे; यदुक्तमक्षपाने—“कोपनं कफचातानां दुर्नाम्नां चायिकं दधि” (सू. अ. ४५); तथा चरकेऽप्युक्तं—“पित्तोत्पन्नानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसाम्” (च. नि. अ. १४) इति; तथा “कुसुमभतैलमुष्णं तु विपाके कटुकं गुरु । विदाहि च विशेषेण सर्वरोगप्रकोपणम्” (च. सू. अ. २७) इति । यदा तु प्रकोपशब्देनेह दोषावस्थाविशेष उच्यते, तदा

१ ‘लाजाजलोशीरकुचन्दनानि’ इति सुश्रुतपुस्तके टिप्पण्यां पाठान्तरम् । २ ‘गद्योक्ते’ इति पाठः ।

विकाराणामित्यनेन दोषाणामित्यर्थ उच्यते । तथा पुनः प्रशमे इत्यनेनाशक्ययोजनायां विकारा एव वेद्याः; अन्यथा हि चतुर्वर्गस्य विकारप्रशमकलं न लभ्यते । किंच यदि प्रकोपशब्देन प्रसरादयः कथमपि लभ्यन्ते, तदा चयहेतुता चतुर्वर्गस्य नोक्ता स्यात्, तथा दोषेषु स्वमानक्षीणेषु विकारकारिषु प्रकोपशब्दो न वर्तते । (अत्र कश्चिदपि प्रयोगो भवतीति कृत्वा चयं परित्यज्य प्रकोप इति कृतम् । उच्यते हि—“न केवलं चयं प्राप्य दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् । अन्यथाऽपि प्रकुप्यन्ति हेतुबाहुल्यतो बलात्” इति । तथा बलवद्विग्रहाद्राद्युः, क्रोधात् पित्तं, तथा विषाहोप-संचयं विनाऽपि दोषप्रकोपो भवति । संचयः प्रकोपश्च ऋतुचर्योक्त एव परं भवतीति वदन्ति । एतच्च यथाऽस्माभिर्व्याख्यातमनारतं, तथा किंचिच्चयप्रकोपोदाहरणेषु सूक्ष्मतया वैकुं पार्यते । चयग्रत्याख्यानेन वा तत्र प्रकोपोऽपि ग्रत्याख्यातुं शक्यते । येन तत्र प्रसरावस्थ एव दोषो बलवद्विग्रहादौ भूतः, नच दोषचयस्त्वभावैककारणकः, अन्यथाऽपि स्त्रोकस्त्रोकं सेव्यमानहेतुना उपचयरूपस्य चयस्य दुर्निवारत्वात् । व्रणप्रश्ने तु ‘प्राक् संचय-हेतुवक्तुः’ (सू. अ. २१) इत्यभिधानमुक्तसंचयोदाहरणार्थवादित्वादौपपन्नम् । ततश्च तदेतत्ता न स्यादिति कथंचिद्देशकालबलावत् कृत्वाऽपि तदभिधाने कल्पनागौरवं स्यादिति प्रकोपशब्द उत्पादार्थ एव न्याय्यः । अत्र च मेपजाभिधानप्रस्तावे स्थावरादीनां विकार-हेतुताभिधानं प्रस्तावगतत्वादुच्यते; तथा हि ‘एवमेतत् पुरुषो व्याधिः’ इत्यादौ मेपजले-नैवैनमर्थं संप्रहीष्यति । तथा चागन्तूनां मानसानां च प्रशमहेतुमेव परमविधास्यति । अत्र प्रशमेचेत्यनेन याप्ययापनं याप्यव्याधावधिकदोषप्रशमनेनैव स्वास्थ्यरक्षणं चानागतारोग-प्रशमनेन लभ्यते । एतच्चोक्तचतुर्वर्गस्योक्तपथ्यरूपतया विकारशामकलमपथ्यरूपतया च विकारजनकलं दर्शयति, न तु कृत्वा विकारस्य जनकं प्रशमकं च संश्लेषति । तेन स्वतन्त्राणां शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धार्यानां तथा कौयवाह्यनःकर्मणां च विकारजनक-शमकानां ग्रहणमिति न दोषः । तत्संग्रहणपक्षेऽपि स्थावरादिनाहारग्रहणादाहारसहचरि-तस्यापि ग्रहणमैर्यसत्वं (?) तेन शब्दादीनां कर्मणां च ग्रहणमित्येके । अन्ये स्वेतदोष-परिहाराथमाहारः, तथाऽऽचारः, तथा पार्थिवः, तथा कालः, इति वर्गचतुष्टयार्थं कृत्वाऽऽ-चारेण कायवाह्यनःशब्दादिग्रहणं वदन्ति ॥ ३३ ॥

आगन्तवस्तु ये रोगास्ते द्विधा निपतन्ति हि ॥

मनस्यन्ये शरीरेऽन्ये तेषां तु द्विविधा क्रिया ॥ ३४ ॥

शरीरपतितानां तु शारीरवदुपक्रमः ॥

मानसानां तु शब्दादिरिष्टो वर्गः सुखावहः ॥ ३५ ॥

आगन्तूनां मेपजदर्शनार्थं विभागमाह—आगन्तव इत्यादि । मनसि भौतिकोन्मादा-

१ ‘अत्र कश्चित्’ इत्यादि ‘दोषोपपन्नम्’ इत्यन्तः पाठो मुद्रितपुस्तके टिप्पण्यां लिखितः ।

२ ‘बोहुं’ इति पा० । ३ ‘अधिकविकात्प्रशमनेन’ इति मु. । ४ ‘कायात्मनः संयोगस्य कर्मणां च’ इति ह. । ५ ‘ममागस्थम्’ इति मु. ।

दयः, शरीरे अभिघातव्रणादयः । शारीरवदुपक्रम इति स्थावरद्वारेव क्षतोष्मप्रतिषेध-
कल्पनादिना कर्तव्यः । मानसानां त्वित्यत्र मानसशब्देन मानसलेनोक्ताः क्रोधादयोऽपि
ग्राह्याः; एतेन मानसस्यापि कीर्तितस्य भेदजमुक्तं भवति । स्वाभाविकानां तु शारीरत्वा-
च्छारीरचिकित्सेव प्रोक्ता भवतीति तेषां न पुनः पृथग्भेदविषयतया निर्देशः । शब्दा-
दिरिति शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धाः । स चेष्टशब्दादिभेदजम्, अनिष्टस्य शब्दादेर्मानसव्या-
धिजनकत्वात् । मानसानां स्तिति तु शब्दो भिन्नकमार्थः समुच्चयार्थश्च; तेन ज्ञानविज्ञाना-
दीनां च मानसव्याधिहरणां ग्रहणम् । यदुक्तं—“प्रक्षाम्यत्वीषधैः पूर्वो दैवयुक्तिव्यापा-
श्रयैः । मानसो ज्ञानविज्ञानधैर्यस्मृतिसमाधिभिः” (च. सू. अ. १) इति । यदि वा
शब्दादिरित्यत्रादिशब्देन प्रकारवाचिना इष्टशब्दवन्मानसविकारप्रशमकप्रकाराः स्पर्शा-
दयो ज्ञानविज्ञानादयश्च गृह्यन्ते ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

एवमेतत् पुरुषो व्याधिरौषधं क्रियाकाल इति चतुष्टयं समासेन
व्याख्यातं भवति । तत्र पुरुषग्रहणात् तत्संभवद्रव्यसमूहो भूतादिरुक्त-
स्तदङ्गप्रत्यङ्गविकल्पाश्च त्वद्वांसास्थिसिरास्त्रायुप्रभृतयः, व्याधिग्रहणा-
द्वात-पित्त-कफ-शोणित-संज्ञिपात-वैषम्यनिमित्ताः सर्वे एव व्याधयो
व्याख्याताः, औषधग्रहणाद्द्रव्य-रस-गुण-वीर्य-विपाकानामादेशः, क्रिया-
ग्रहणात् स्नेहादीनि च्छेद्यादीनि च कर्माणि व्याख्यातानि, कालग्रहणात्
सर्वक्रियाकालानामादेशः ॥ ३६ ॥

इदानीं तत्रास्मिन् पञ्चमहाभूतेत्यादिग्रन्थोक्तमर्थं संगृह्णाति—एवमित्यादि । पञ्चमहाभू-
तेत्यादिना पुरुषः, तद्दुःखेत्यादिना व्याधिः, तेषां संशोधनसंशमनेत्यादिना औषधं,
कालविशेषास्तित्यादिना क्रियाकाल उक्तः; अपरे तु कालकृता इत्यादिना क्रियाकालं
वदन्ति । क्रियाणां स्नेदवमनादीनां तथा छेद्यादीनां च प्रवृत्ति-निवृत्त्युपदर्शनकालः क्रिया-
कालः; एवं च क्रियाविशेषेऽपि कालः क्रियार्थमुपाधीयमानतया क्रियां प्रति प्रधानं
भवति, क्रियैव तु विधेयतया प्रधानं भवति; एतेन यदुच्यते—“कालयोगे क्रियाविशेष-
णत्वेनाप्राधान्यं स्यात्; ‘तस्मिन् क्रिया’ इति वचनाच्च क्रिया प्रधानीभूता, तस्मात् क्रिया
औषधेन विशेषणीया, पुनः क्रियया च कालो विशेषणीयः” इति तन्निरस्तं भवति,
कल्पनागौरवात् । संप्रति, एतच्चतुष्टयप्रपदेन सकलतन्त्रार्थव्यापकतया धीजमिति
वक्तव्यम्, अतः पुरुषादीनां यथा निखिलतन्त्रार्थव्यापकत्वं तदाह—तत्र पुरुषग्रहणादि-
त्यादि । संभवत्यस्मात् पञ्चमहाभूतादिरूपध्वित्सापुरुष इति संभवः, स एव द्रव्यसमूहः,
तस्य विशेषणं—भूतादिरिति । भूतानि आदीनि येषां तानि शुक्रशोणितादीनि गृह्यन्ते ।
अन्ये तु ‘भूतानामादिभूतादिः’ इति कृत्वा प्रकृत्यादीनि पञ्चतन्मात्रान्तानि ग्राह्यन्ति ।
यदुच्यते—“प्रकृतेर्महासुतपद्यते, महतोऽहङ्कारः, स च त्रिविधः—वैकारिको भूतादिसैज-
सश्च । तत्र वैकारिकात्तैजससहायादेकादशेन्द्रियाणि भवन्ति, भूतादेस्तु तैजससहायात्

पञ्च शब्दतन्मात्रादीनि भवन्ति । तेभ्यस्तन्मात्रेभ्यः पञ्च खादीनि शब्दादिगुणानि
 मंहाभूतानि भवन्ति ।” (शा. अ. १) इति । शुक्रशोणितादीनां च तत्संभवद्रव्यसमूह-
 शब्देन ग्रहणम्, आत्मनः पञ्चमहाभूतानां च पुरुषग्रहणेन मुख्यमेव ग्रहणम्, एवं
 सर्वैर्ग्रहणं भवत्येव; परन्तु शास्त्रकारेण शरीरे स्वयमेव भूतादिशब्दार्थः शुक्रादिविषय
 एव व्यवस्थापितः, यतो “भूतेभ्यो हि परं यस्माज्जास्ति चिन्ता चिकित्सिते” (शा. अ.
 १) इत्युक्त्वा, भूतेभ्यः परं नास्तीत्येतदर्थेऽयं ग्रन्थो हेतुतया बोधात्—“यतोऽभिहितं
 तत्संभवद्रव्यसमूहो भूतादिरुक्तः” (शा. अ. १) इति । अत्र यदि भूतादिशब्दः
 प्रकृत्यादिभूतादपि परं ग्राहयति तदा कथं भूतेभ्यस्तु परं चिन्ता नास्तीति प्रतिपादनहेतुतां
 भजन्ते, तस्माद् यद्यपि योगिना नैष्ठिकचिन्तायां चिकित्सायां प्रकृत्याद्यपि चिन्तनीयं
 भवत्यपि, तथाऽपि शास्त्रकारेणैव एवं व्याख्यातत्वाच्च प्रकृत्यादिग्रहणमिह भूतादि-
 शब्दार्थः । अङ्गं वैश्वः प्रभृतिः, प्रत्यङ्गं पाण्यादि, तद्विकल्पा अङ्गुलिप्रभृतयः । लंगादिषु
 प्रभृतिग्रहणेन स्रोतोधमन्यादीनां ग्रहणम् । सर्वे एवेति चतुर्विधा अपि व्याधयः ।
 सौपथग्रहणेन निर्दिष्टानां संशोधनादीनां स्थावरादीनां ग्रहणं तावन्मुख्यमेव, साक्षादनु-
 कानां द्रव्य-रस-गुण-वीर्य-विपाकानामप्यादेशः । द्रव्यग्रहणेन द्रव्यशक्तेरित्यव्यवस्थित-
 वाच्यायां ग्रहणम् । गुणशब्देन वीर्यव्यतिरिक्तानां गुणानां संयोगप्रभृतीनां ग्रहणम् ।
 केचित्तु गुणशब्दं न पठन्त्येव, तन्मते वीर्यादिकार्यतया श्रेष्ठगुणकार्यग्रहणम् । वीर्यं
 शीतगुणं च, यदि वा शीतोष्णाद्यष्टविधम् । विपाक इह मधुर-कटुरूपतया द्विविधः ।
 उच्यते हि—“तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित् किञ्चिद्वीर्येण सेवितम् । किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं
 हन्ति करोति वा” (सू. अ. ४०) इति । क्रियाग्रहणादिति क्रियाकालशब्दोपात्तात्
 क्रियाग्रहणात् । ज्ञेयादीनीत्यादिशब्दात् ज्ञेदन-विरेचनादीनां ग्रहणम् । तथा छेद्यादीनी-
 त्यादिशब्दाद् ज्ञेयादीनां ग्रहणम् । अत्र च शल्यतन्त्रतया यद्यपि छेद्यादिक्रिया, प्रघाना,
 तथाऽपि प्लेद्यादिक्रियाणामपि ज्ञेयादिक्रियापूर्वकतया ज्ञेयादिक्रियायाः प्रथममभिधानम् ।
 यदुच्यते—“सपवेक्ष्य यन्त्रयित्वा घृताभ्यर्चं गुदं” (चि. अ. ६) इत्यादि । कालग्रहणात्
 क्रियाकालावरोध इति ज्ञेयादिक्रियाज्ञतया; “प्रतप्तकनकनिकरपीतलोहिते सवितरे जेहं
 पिबेत्” (चि. अ. ३१); “सर्वज्ञेयान् जीर्णानि प्रयुञ्जीत” इत्यादिना विहितक्रियाकाला-
 वरोधः । यस्तु कालः स्वरूपेण सौम्यगुणातिरिक्तत्वादिना चयादि करोति स मेघजग्रहण-
 गृहीतः परम् ॥ ३६ ॥

अचति चात्र—

बीजं चिकित्सितस्यैतत् समासेन प्रकीर्तितम् ॥

सर्विशमध्यायशतमस्य व्याख्या भविष्यति ॥ ३७ ॥

इदानीमेतदुक्तं चतुष्टयं शल्यचिकित्सितपरसुश्रुततन्त्राभिधेयार्थस्य प्रसवहेतुतया बीज-
 मेव भवतीति दर्शयन्नाह—बीजमित्यादि । बीजं यथा तरोः प्रसवहेतुः, तथैव चिकित्सित-

१ ‘अङ्गं धात्वादि’ इति ह. । २ ‘स्थावरादीनां’ इति सु. पु. नास्ति ।

चतुष्टयस्य तन्नाभिषेयस्य धीर्जं; निमित्तित्तमज्जेन चिकित्साद्वैपतया कृत्वा एव तन्नाभ्योऽ-
भिधीयते । विशदयध्यायकृतः स्तोमो विशदः । 'तदस्तोम' इति उणादितटप्रत्ययान्तः ।
यथा—विशदः स्तोमः, विशदः स्तोमः । तेन विशोनाध्यायसमूहेन सहितं सर्वविशम् ; अध्यायार्ध-
तमपि वेदोत्पत्त्याध्यायशतम् । चे तु सहितं विशदमिति कृतोत्तरतश्च सहितं विशदमध्याय-
शतं व्याख्यानयन्ति; किंवा शलवणा यवागूरितिचद्वजविशदमध्यायशतमिति व्याख्यानयन्ति,
ऊनविशदशततां च वेदोत्पत्तिमध्यायं गतत्वादव्याख्येयमिति परित्यज्य वर्णयन्ति, तन्मते
अध्ययनदानिके 'वेदोत्पत्तिः शिष्यनयः' इत्याधारभ्य 'सर्वविशमध्यायशतं पञ्चसु स्थानेषु
विभक्तं भवति' इति, तथा "सर्वविशमध्यायशतमेतदुर्णं विभागद्वयः" इति च विरुप्यते
सूत्रस्य विवरणादिना विशेषेणाख्या व्याख्या । तत्र यद्यपि वेदोत्पत्त्यध्यायेनार्धचतुष्टयस्य
सूत्रार्ण भूतमेव तथाऽपि वक्ष्यमाणाध्यायेः सह मिलित्वैव संपूर्णा व्याख्या भविष्यतीत्यनेन
निर्दिष्टम् ॥ ३७ ॥

तत्र सर्वविशमध्यायशतं पञ्चसु स्थानेषु । तत्र सूत्र-निदान-शारीर-चि-
कित्सित-कल्पेभ्यश्चशास्त्रविभज्योत्तरे तन्ने शेषानर्थान् वक्ष्यामः ॥ ३८ ॥

यत् सर्वविशमध्यायशतमस्य व्याख्या भविष्यतीति तथाध्यायशतं सर्वविशं पञ्चसु स्थानेषु ।
अर्थवशादिति अर्थगत्या योऽध्यायो यत्र श्लोकस्थानार्धं वक्तुमधिकरोति तत्रैव विभज्य,
इति योजना । अथ क्रमेतावानेव तन्नार्थः ? तथा सति उत्तरतश्च वक्ष्यमाणार्थानभिधाना-
न्यूनता स्यादित्याह—उत्तरे तन्ने शेषानर्थानिति । अत्राप्यर्थवशाद्विभज्य व्याख्यास्याम्
इति योजना । अत्रार्थवशात् "यत् किञ्चिदावापकं तत् सर्वं शास्त्रसंज्ञितम्" इति कृत्वा
शास्त्रव्याख्यावर्णनमम् । यद्वक्ष्यति—"अधिकृत्य कृतं यस्मात्तन्नेतदुपद्रवान्" (उ. सं.
अ. १) इत्यादि । अथ विभज्येति शालाक्यादिषु विभज्य ॥ ३८ ॥

भवति चात्र—स्वयम्भुवा प्रोक्तमिदं सनातनं

पठेद्धि यः काशिपतिप्रकाशितम् ।

स पुण्यकर्मा भुवि पूजितो नृपे-

रसुक्षये शक्रसलोकतां व्रजेत् ॥ ३९ ॥

इति सौश्रुते शाल्यतन्ने सूत्रस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इदानीं परमाप्तप्रणीतायुर्वेदाध्ययनफलं शिष्यश्रोतादकमाह—स्वयम्भुवेत्यादि । स्वय-
म्भूर्वाग्ना । पठेदिति विशिष्टार्थानुसंधानतः पठेत् । पुण्यकर्मा इति पुण्यहेतुविशिष्टपाठकर्मा ।
पूजितो नृपेरिति व्याधिविमोक्षकतया धनसंमानादिना पूजितः, एतद्विदिकं फलम् ; असुक्षये
प्राणविगमे शक्रसलोकतां शक्रसमानलोकतां व्रजेत्, एतच्च पारलौकिकं फलम् । यदा
'शक्रसलोकतां' इति पाठस्तदा शक्रपूजितलोकतामित्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तकृतायां सुश्रुततात्पर्यटीपिकायां भागमत्यां सूत्रस्थाने

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्यन्तरिः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये 'पठेत्तु' इत्यादिना पाठ उक्तः । न चोपनीतस्तेन सुखं दत्तुमन्यनार्थं शिष्योपनयनीयौऽभिधीयते—अथात इत्यादि । उपनयनं दीक्ष, तदधिकृत्य हुनोऽध्याय उपनयनीयः । पूर्ववक्तप्रत्ययः । आग्रनारुनो यद्यपि वेदपाठार्थं पूर्वमुपनीया एव, तथाऽपि यथा प्रचीपाठ्यमासीत् प्रविष्टोऽयं श्रुत्वाऽपनयेदाध्ययनं, तथा आनुपूर्वदाध्ययनेऽपि पुनर्दाक्षयिषोपसर्पेदोपनयनं बोद्धव्यम् ॥ १ ॥ २ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामन्यतममन्यवयवयः शीलशौर्यशौचार्यित्वविनय-
शक्तियलमेधाभृतिस्मृतिमतिप्रतिपत्तिमुक्तं तनुजिह्वोष्ठदन्ताग्रमृजुवक्रा-
क्षिनासं प्रसन्नचित्तपापचेष्टेः शस्तं च भिषक् शिष्यमुपनयेत् । से हि
गुणयान्, तस्मै देयम् । अतो विपरीतगुणं नोपनयेत् । शूद्रमपि गुण-
यन्तमनुपनीतमध्यापयेदित्येके ॥ ३ ॥

उपनयनयोग्यं पुरपमाह—ब्राह्मणेत्यादि । अन्यदोऽन्नानुपूर्वदाध्यामियुक्तं; यस्य इति
प्रपन्नमध्यमगेवाध्ययनोचितत्वात्; शीलं नैतानिकं श्रुतं, तच्चेद प्रपन्नमुचितमार्गप्रवृत्ति-
स्वरूपं शृण्वे; शौर्यं हुर्मैषु भिषकेषु गम्भ्यं; शौचं स्नानादि वाग्रनान्तरं च भगःशुद्धिः;
वीर्यत्वं प्रकृते शार्ये शौर्यं; विनय इन्द्रियजयः; शक्तिरिह दासप्रदण्डलक्षणा शक्तिर्ज्ञेया;
यलं व्यायामादिक्रमं शैवं, ततो हि गुरुचेष्टापाठदो च हनो भवति; मेधा धारणावती
शुद्धिः; भृतिर्नियमातिनया शुद्धिः; स्मृतिः अतीतार्थस्मरणं; प्रतिपत्तिरुपदिष्टार्थबोध इति
शौर्यः । तनुशब्दो जिह्वारिगिरिभिः, प्रसन्नश्चक्षुः चित्तारिगिरिभिः संगम्यते । चेष्ट
कायव्यापार इति । तनुजिह्वादयो वर्णोच्चारणारितानर्थतयोपदेयाः, तनुजिह्वादयः
सन्धिष्यलक्षणं वा । एते च गुणाः स्वरूपकथनेनैवाध्ययनोपकारकाः प्रतिमान्तीति न
पुनरन्ययनानुगुणतया व्याख्याताः । तस्मै देयमित्यनेनैवाध्ययनमुपनयेतयामर्थलक्षायामपि
पुनः 'ततो विपरीतगुणं नोपनयेत्' इति वचनं विपरीतगुणस्य क्षान्त्यासायोग्यतया सर्व-
थापुनयेतादृशेनार्थम् । तेन यथोक्तगुणेषु एकद्विगुणाभावेऽप्युपनयेता सूचिता भवति ।
शूद्रमपीत्यादि अन्यमनार्थं मन्यन्ते, तन्त्रान्तरैषु शूद्रानधिकारदर्शनात् । यदुक्तं चरके—
“स चाध्येतव्यो ब्राह्मण-राजन्य-वैश्यैः” (च. सू. अ. ३०) इति, आलुकिनाऽप्युक्तं—
“वेदोपवेदलाभ कथमिच्छद्वैरभ्येतव्यम्” इति वर्णत्रयाध्येयता दर्शिता भवति । किं तु
सच्छूद्रस्य वैश्यविध्यतिदेशात्; यथा—“ननस्कारेण मन्त्रेण वैश्यशान् समापयेदिति”

१ ताउपपुस्तकेऽध्येय एव पाठ उपलभ्यते । २ 'हुर्मैषुविषादगम्भ्य' इति सु.
टिप्पण्यात् । ३ 'अथित्वं प्रकृते शार्ये देयम्' एव पाठो सु. पु. नास्ति । ४ 'व्याहताः'
इति सु. । ५ 'पञ्चमशास दापयेत्' इति सु. ।

पठनात् पचयज्ञाधिकारः सच्छूद्रस्य, तथाऽऽयुर्वेदेऽपि शिष्टाचारपरम्परापरिप्राप्तः सच्छू-
द्रस्याधिकार इत्यन्ये । तन्त्रान्तरेषु तु शूद्रानधिकारः सामान्येन शूद्राधिकारप्रतिषेधपरो न
वैश्यवच्छूद्राधिकारं निषेधयति, तथा क्षत्रीतेऽप्युक्तम्—“अक्षुलीनं त्यजेत् शिष्यं” इत्यादौ
“वियोनिं म्लेच्छजानि च” इति पुनर्म्लेच्छनिषेधात् सच्छूद्रस्य प्रसक्तिर्यादुक्तैव;
अन्यथा शूद्रमात्रानधिकारे म्लेच्छस्य प्रसक्तिरेव नास्ति, ततः कुतस्त्वभिषेधः ? ॥ ३ ॥

उपनयनीयस्तु ब्राह्मणः प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रेषु प्रशस्तायां
दिशि शुचौ समे देशे चतुर्हस्तं चतुरक्षं स्थण्डिलमुपलिप्य गोमयेन,
दर्भैः संस्तीर्य, रत्नपुष्पलाजभक्तैर्देवताः पूजयित्वा विप्रान् भिषजश्च,
तत्रोल्लिख्याभ्युक्ष्य च दक्षिणतो ब्रह्माणं स्थापयित्वाऽग्निमुपसमाधाय,
खदिरपलाशदेवदारुविल्वानां समिद्धिश्चतुर्णां वा क्षीरिवृक्षाणां (न्यग्रो-
धोदुम्यराश्वत्थमधूकानां) दधिमधुघृताकामिर्दावादीमिकेन विधिना
सप्रणवामिर्महाव्याहृतिभिः स्तुत्रेणाज्याहुतीर्जुहुयात्, ततः प्रतिदेवत-
मूर्तींश्च स्वाहाकारं कुर्यात्, शिष्यमपि कारयेत् । ब्राह्मणस्त्रयाणां
वर्णानामुपनयनं कर्तुमर्हति, राजन्यो द्वयस्य, वैश्यो वैश्यस्यैवेति ॥ ४ ॥

उपनीयस्त्रिधादी ब्राह्मण इति वचनं ब्राह्मणादिषु ब्राह्मणस्य श्रेष्ठत्वात्, तेन क्षत्रियादा-
नपि वक्ष्यमाणो विधिर्ज्ञेयः । प्रशस्तता तिथ्यादीनां ज्योतिःशास्त्रेऽध्ययनं प्रति विहितत्वेन,
तथा अध्येतृपुरुषापेक्षया नक्षत्रादिशुद्ध्या होया । मुहूर्ताः शिवभुजगादयः । प्रशस्ता दिक्
उत्तरपूर्वा च । स्थण्डिलो वेदिष्ठा । दार्वादीमिको विधिर्याशिकप्रसिद्धः । शिष्यं च
स्वाहाकारं कारयेदिति शिष्यं च होमं कारयेत् । देवता ब्रह्मादयः, ऋषयो धन्वन्तरिप्रभृ-
तयः । ब्राह्मणस्त्रयाणामित्याचनार्थं यदन्ति, यतो याजनं ब्राह्मणस्यैव कर्म न क्षत्रियादेः ।
ब्राह्मण एवोपनेता, तदधिकृतत्वात्; उपनीतस्तु क्षत्रियादिरध्यापको नोपाध्याय इति
न दोषः ॥ ४ ॥

ततोऽग्निं त्रिः परिणीयाग्निसाक्षिकं शिष्यं ब्रूयात्—कामक्रोधलोभ-
मोहमानादृक्कारेर्ष्यापाश्रव्यपैशुन्यानृतालस्यायशस्यानि हित्वा, नीचन-
खरोम्णा शुचिना कपायचाससा सत्यव्रतब्रह्मचर्याभिवादनतत्परेणा-
चक्ष्यं भवितव्यं, मदनुमतस्यानगमनशयनासनभोजनाध्ययनंपरेण भूत्वा
मद्विप्रयहितेषु वर्तितव्यम्; अतोऽन्यथा ते वर्तमानस्याधर्मो भवति,
अफला च विद्या, न च प्राकाश्यं प्राप्नोति ॥ ५ ॥

ततोऽग्निमिस्रादि । परिणीयेति प्रदक्षिणीकृत्य । मोहोऽज्ञानं तिथ्याज्ञानं वा, आत्मनि
विशेषैः सङ्गुणारोपणादुत्कृष्टप्रत्ययो ज्ञानः, अशक्तेऽप्यात्मनि शक्यप्रत्ययोऽद्विष्टारः ।

१. ‘अक्षुलीनं’ इति सु. । २. ‘गोचर्ममात्रं स्थण्डिलं’ इति सा. । ३. ‘उपनीतस्य तु
क्षत्रियादेः’ इति सु. । ४. ‘आत्मनि सदसङ्गुणाध्यारोपणादुत्कृष्टप्रत्ययो ज्ञानः’ इति सु. ।

कामादि व्याहृतं यदुत्पटं च । नीचनखलादि तथैवागमेषु विद्याप्रदणोपदेशात् । आक्ष-
यम्—आयुर्वेदाद्यप्रकाशकत्वं; किंवा ख्यातिः ॥ ५ ॥

अहं वा त्वयि सम्यग्वर्तमाने यद्यन्यथादर्शां स्यामेनोभागभवैयमफल-
विद्यश्च ॥ ६ ॥

शिष्येऽपि स्वप्रवृत्ति नियमयन्नाह—अहं वेत्यादि । अन्यथादर्शां शुणवति शिष्ये दोष-
दर्शां । एनोभाक् पापभाक् ॥ ६ ॥

द्विजगुरुद्विरभिन्नप्रवृत्तितोपनतसाध्वनाथाम्युपगतानां चात्मवा-
न्धवानामिव स्वमेवजैः प्रतिकर्तव्यम्, एवं साधु भवति; व्याधशाकु-
निकपतितपापकारिणां च न प्रतिकर्तव्यम्, एवं विद्या प्रकाशते मित्र-
यशोधर्मार्थकामांश्च प्राप्नोति ॥ ७ ॥

द्विजगुरुविद्यादिना विद्याप्रदणान्ते चिकित्साकले कर्तव्यं नियमयति । व्याधः पशुवधा-
जीवः, शार्ङ्गनिकः पक्षिवधवृत्तिः, पतितो महापातकी, पापकर्ता उपपातकी । प्रकाशत
इति धर्मप्रभावात् स्वयं प्रकाशते । कारुणिकले सत्यपि महाऽपमैफलतया व्याधादयो न
प्रतिकर्तव्याः, व्याधादिविकित्सको हि तत्क्रियमाणाधर्मफलं समते; किं च तान् प्रति
निषिद्धत्वादेव चिकित्सायाः करणेऽधर्मो भवति । मित्रादिलभो यथाविहितकरणात् लोक-
सेमत्या धर्मोत्पादाच्च ॥ ७ ॥

भवतश्चात्र—

कृष्णेऽष्टमी तन्निधनेऽहनी द्वे शुक्लाह्वयेऽप्येवमहर्द्विसन्ध्यम् ।

अकालविद्युत्स्तनयित्वुघोषे स्वतन्त्राप्रक्षितिपव्यथास्तु ॥ ८ ॥

इमशानयानायतर्नाहवेपु महोत्सवोत्पातिकदर्शनेषु ।

नाध्येयमन्येषु च येषु विप्रा नाधीयते नाशुचिना च नित्यम् ॥ ९ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने शिष्योपनयनीयो

नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

उपनीतेन शास्त्रमन्त्रेयं, यस्मिन् काले तदनध्ययनं तं कालज्ञेनेन दर्शयन्नाह—कृष्ण
इत्यादि । कृष्णे कृष्णपक्षे । तन्निधन एव अहनी द्वे इति प्रत्यासत्तत्वाच्चतुर्दशीप्रतिपदौ;
किंवा तन्निधने द्वे अहनी इत्यनेन चतुर्दशी अमावास्या च गृह्यते, प्रतिपदिषेधस्तु
'येषु विप्रानाधीयते' इत्यनेन लभ्यते । कृष्णपक्षविधिं शुक्लेऽप्यतिदिशति—शुक्ला-
ह्वयेऽप्येवमिति । अत्रापि गृहितत्वात् कृष्णपक्षस्य प्रथमोपादानम् । अहो निशया समं
सन्ध्याद्वयम्—अहर्द्विसन्ध्यम्, एतेन मध्याह्ने सन्ध्या व्युदस्यति । अकालविद्युता पौषादि-

१ दारणचन्द्रस्तु 'इमशानयानायतर्नाहवेपु' इति पठति, व्याख्यानयति च 'अव-
भतोऽवतनः आहवो युद्धं यशो वा यत्र नगरे ग्रामे वा वेपु' इति । २ 'कालवर्जनेन'
इति सु. । ३ 'तन्निधन इति कृष्णपक्षान्ते अमावस्यायां, तथा अहनी द्वे' इति सु. ।
४. 'अहर्निशय' इति ह. ।

भासचतुष्टये वर्षं लक्षयति । शकालस्तनयितुषोपः सन्ध्यामेघधनिः । तर्पणं चलं, राष्ट्रं मण्डलं, सिद्धिषो राजा, एषां स्वर्गीयानां व्यथास्तु नाप्येयम् । नानं हस्तादि, आयतनं वधस्थानं, आहवः संश्रमः । मद्योत्सवः शक्रपञ्चोत्थानादि, उत्पाताधीत्यादिभ्यः भूकम्पादयः । येषु विप्रा नाधीयत इत्यनेन सूतफाट्शरीनां ग्रहणं; यद्यपि येषु विप्रा नाधीयत इत्यनेन सर्वं लभ्यते, तथाऽपि घातस्थानध्यायकथने न्यूनतापरिहारार्थमनध्यायकथनं; सर्वाकथनं तु विस्तरभयात् । अनध्यायाध्यायनेन च विप्रा तत्फलानधिगमा भवति, अन्यो विशेषः शास्त्रान्तरप्रसिद्धो ज्ञेयः ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति श्रीनक्षत्रानिदत्तविरचितायां मुद्रततःपर्यन्तीपिठ्यायां भानुमत्यां
शिष्योपनयनीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अधातोऽध्ययनसंप्रदानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

उपनीवेन शक्रनप्येतव्यमिति तदनन्तरनध्ययनसंप्रदानीयः ॥ १ ॥ २ ॥

प्रागभिहितं सर्विशमध्यायशतं पञ्चसु स्थानेषु । तत्र सूत्रस्थानमध्यायाः पट्टचत्वारिंशत्, षोडश निदानानि, दश शारीराणि, चत्वारिंशदधिकित्सतानि, अष्टौ कल्पाः, तदुत्तरं पट्टपट्टिः ॥ ३ ॥

अध्ययनस्याप्येतव्यशास्त्रकमाधीनत्वाद्ध्येतव्यशास्त्रार्थक्रमे षष्ठ्ये सुश्रितं मूलक्रममुबदति—प्रागित्यादि । सूत्रस्थानादिष्वध्यायसंख्यां नियमयति—तत्रेत्यादिना ।

वेदोत्पत्तिः शिष्यनयस्तथाऽध्ययनदानिकः ॥

प्रभाषणाग्रहरणाद्युत्तुचर्याऽथ यान्त्रिकः ॥ ४ ॥

शस्त्रावचारणं योग्या विदित्या क्षारकल्पनम् ॥

अग्निकर्म जलौकारूपो ह्यध्यायो रक्तवर्णनम् ॥ ५ ॥

दोषधातुमलाद्यानां विज्ञानाध्याय एव च ॥

कर्णव्यधामपक्वेपावालेषो द्रण्युपासनम् ॥ ६ ॥

हिताहितो द्रणप्रश्नो द्रणास्त्रावश्च यः पृथक् ॥

कृत्याकृत्यविधिव्याधिसमुद्देशीय एव च ॥ ७ ॥

विनिश्चयः शस्त्रविधौ प्रनष्टप्रानिकस्तथा ॥

शाल्योद्धृतिर्येणप्रानं दूतस्वप्ननिर्दर्शनम् ॥ ८ ॥

पञ्चेन्द्रियं तथा छायासमावाहकृतं तथा ॥

घारणो युक्तसेनीय आतुरक्रमभूमिकौ ॥ ९ ॥

मित्रकाण्ड्यो द्रव्यगणः संशुद्धौ शमने च यः ॥

द्रव्यादीनां च विज्ञानं विज्ञेयो द्रव्यगोऽपरः ॥ १० ॥

रसज्ञानं वमनार्थमध्यायो रेचनाय च ॥

द्रवद्रव्यविधिस्तद्वदन्नपानविधिस्तथा ॥ ११ ॥

सूचनात् सूत्रणाञ्चैव स्मरणाच्चाथसन्ततेः ॥

पटुत्वारिंशदध्यायं सूत्रस्थानं प्रचक्षते ॥ १२ ॥

वेदोत्पत्तिरित्यादिना सूत्रस्थानाध्यायानाह । एषां आध्यायानां संबन्ध इह दुरधिगमल्लोच्यते; प्रत्यध्यायमेवाध्यायार्थप्रतीक्षा सुखज्ञानतया संबन्धो व्याकरणीयः । एकत्रैवाध्यायसंग्रहेन सुखं शालार्थस्मरणं भवतीत्यध्यायसंग्रहकरणं शक्तिष्वन्येष्वपि चरकादिषु कृतम् । सूत्रस्थाननिरुक्तिमाह—सूचनादित्यादि । सूचनमेकदेशेनोक्तानुक्तग्रहणं, यथा—स्थावरैर्भ्यश्च स्मरसाद्याः प्रयोजनवन्त इत्यत्रायथाब्देन कण्टकभस्मादयः सूच्यन्ते । सूत्रणं संक्षेपेण सर्वार्थान्निधानं, यथा “तद्वुःखसंयोगा व्याधयः” (सू. अ. १) इति, अनेन लक्षणेन सर्वव्याप्यनिधानम् । स्मरणं प्रतीतार्थादर्थगतिलभ्यमानं, यथा—“औषधग्रहणाद् द्रव्य-रस-वीर्य-विपाकानामादेशः” (सू. अ. १) इति । अथ हि औषधं रसादीन् प्रत्याख्याय न भवतीति रसादिलाभः । पटुत्वारिंशदध्यायमिति पूर्वोक्तनियमनम् ॥ ४-१२ ॥

वातव्याधिकमर्शांसि साश्मरिश्च भगन्दरः ॥

कुष्ठमेहोदरं मूढो विद्रधिः परिसर्पणम् ॥ १३ ॥

ग्रन्थिवृद्धिस्तुद्रशूकभस्त्राश्च मुखरोगिकम् ॥

हेतुलक्षणनिर्देशान्निदानानीति षोडश ॥ १४ ॥

हेतुलक्षणनिर्देशादिति अत्र हेतुग्रहणेन वाह्यरूपायान्तरवातादिहेतुग्रहणं, --लक्षणशब्देन पूर्वरूपरूपोपशयसंग्रहयोऽभिधीयन्ते । यद्यपि हेतुरपि व्याधिपरीक्षायां लिङ्गं भवति, तथाऽपि तस्य व्याधिगमकत्वाद्विशिष्टं व्याधिजनकत्वमप्यस्तीति पृथक् पाठः । निःपूर्वादिशेषेः पृषोदरादिस्त्राभिदानसिद्धिरित्येके, निर्देशादित्यर्थक्यनमात्रमित्यन्ये, ‘निदीयते निश्चयते व्याधिरनेनेति निदानम्’ इति निरुक्तिर्भवति ॥ १३ ॥ १४ ॥

भूतचिन्ता रजःशुद्धिर्गर्भावक्रान्तिरेव च ॥

व्याकरणं च गर्भस्य शरीरस्य च यत् स्मृतम् ॥ १५ ॥

प्रत्येकं भर्मनिर्देशः सिरावर्णनमेव च ॥

सिराव्यघो घमनीनां गर्भिण्या व्याकृतिस्तथा ॥ १६ ॥

निर्दिष्टानि दशैतानि शरीराणि महर्षिणा ॥

विज्ञानार्थं शरीरस्य भिषजां योगिनामपि ॥ १७ ॥

शरीराणीतिपदेनैव शरीरप्रतिपादकतया भूतानीति शरीराणि । अत एवोक्तं—विज्ञानार्थं शरीरस्येति । भिषजां शरीरज्ञानं विशुद्धशुक्लवर्णवर्णतया भर्ममन्यादिविमानेनो-

१ ‘दस्यायाः’ इति पा० । २ ‘निगमनम्’ इति मुं. । ३ ‘संप्राप्तीनां व्याधिलिङ्गानां ग्रहणम्’ इति सु.।

पेयुक्तं, योगिनामपीत्यनेनाव्यक्तजन्यतादिरूपेण ज्ञानं मोक्षोपयुक्तादुपकारि योगिनाम्;
एतच्चानुपपन्नप्रयोजनं शास्त्रस्य बहुविधतया प्राशस्त्योपदर्शनायम् ॥ १५-१७ ॥

द्विघ्नणीयो घ्नणः सद्यो भक्षानां वातरोगिकम् ॥

महावातिकमर्शोति सादमरिश्च भगन्दरः ॥ १८ ॥

कुष्ठानां मूत्रतां चापि मैहिकं पैडिकं तथा ॥

मधुमेदचिकित्सा च तथा चोदरिणामपि ॥ १९ ॥

मूढगर्भचिकित्सा च विद्रधीनां विसर्पिणाम् ॥

ग्रन्थिवृद्धपुष्टशानां तथा च क्षुद्ररोगिणाम् ॥ २० ॥

शूकदोषचिकित्सा च तथा च मुखरोगिणाम् ॥

शोफस्यानागतानां च निषेधो मिश्रकं तथा ॥ २१ ॥

वाजीकरं च यत् क्षीणे सर्वावाघशमोऽपि च ॥

मेधायुष्करणं चापि स्वभावव्याधिवारणम् ॥ २२ ॥

निवृत्तसंतापकरं कीर्तितं च रसायनम् ॥

ज्योत्स्नयोगिकः स्वेदो वमने सविरेचने ॥ २३ ॥

तयोर्व्यापच्चिकित्सा च नेत्रवस्तिविभागिकः ॥

नेत्रवस्तिविपत्तिस्तथा चोत्तरवस्तिकः ॥ २४ ॥

निरुद्धक्रमसंप्रश्च तथैवातुरसंशकः ॥

धूमनस्यविधिश्चान्त्यश्चत्वारिंशदिति स्मृताः ॥ २५ ॥

प्रायश्चित्तं प्रशमनं चिकित्सा शान्तिकर्मे च ॥

पर्यायास्तस्य निर्देशाच्चिकित्सास्थानमुच्यते ॥ २६ ॥

चिकित्सितस्य व्यवहारार्थं पर्यायानाह—प्रायश्चित्तमिलादि । प्रायश्चित्तवद् व्याधिप्रशम-
कत्वात्; प्रायश्चित्तं हि व्याध्यारम्भकानामक्षयाद् व्याधिप्रशमं करोति, एवं चिकित्सित-
मपि दैवयुक्तिव्यापाश्रयं हेतुव्याधिविपरीतत्वाद् व्याधिप्रशमं करोति । तस्य निर्देशादिति
चिकित्सितस्य निर्देशात् ॥ १८-२६ ॥

अन्नस्य रक्षा विज्ञानं स्याद्वरस्येतरस्य च ॥

सर्पदष्टविषज्ञानं तस्यैव च चिकित्सितम् ॥ २७ ॥

दुन्दुमेर्मुपिकाणां च कीटानां कल्प एव च ॥

अष्टौ कल्पाः समाख्याता विषमेपजकल्पनात् ॥ २८ ॥

विषमेपजकल्पनादित्यनेनात्र विषमेपजकल्पनायामेव कल्पशब्दः समयसिद्ध इति
दर्शयति; न तु यथा चरके वमन-विरेचन-मेपजकल्पनायां कल्पशब्दः ॥ २७ ॥ २८ ॥

सर्विंशमध्यायशतमेवमेतदुदीरितम् ॥

पञ्चस्थानकं तन्त्रमुपसंहरति—सर्विदामित्यादि । सर्वविदामन्दाधैस्तु प्रथमाध्याय एव व्याकृतः ॥

अतः परं खनाग्नैव तन्त्रमुत्तरमुच्यते ॥ २९ ॥
अधिकृत्य कृतं यस्मात्तन्त्रमेतदुपद्रवान् ॥
औपद्रविक इत्येष तस्याभ्युत्थानिरुच्यते ॥ ३० ॥
सन्धौ वर्त्मनि शुक्ले च कृष्णे सर्वत्र दृष्टिषु ॥
संविज्ञानार्थमध्याया गदानां तु प्रति प्रति ॥ ३१ ॥
चिकित्साप्रविभागीयो वाताभिष्यन्दवारणः ।
पैतस्य श्लैष्मिकस्यापि सौधिरस्य तथैव च ॥ ३२ ॥
लेख्यमेधनिषेधौ च छेद्यानां वर्त्मदृष्टिषु ॥
क्रियाकल्पोऽभिघातश्च कर्णोत्थास्तच्चिकित्सितम् ॥ ३३ ॥
घ्राणोत्थानां च विज्ञानं तद्गदप्रतिषेधनम् ॥
प्रतिश्यायनिषेधश्च शिरोगदविषेधनम् ॥ ३४ ॥
चिकित्सा तद्गदानां च शालाक्यं तन्त्रमुच्यते ॥

क्रमागतमुत्तरतन्त्रमाह—अतः परमित्यादि । खनाग्नैवेति ख-खनाग्रा शालाक्यतन्त्र-कुमारतन्त्रमित्यादिनाग्रा वक्ष्यमित्यर्थः; अन्ये तु खनाग्रा इत्युत्तरतन्त्रमिति नाग्नैति व्याख्यानयन्ति । संप्रत्युत्तरतन्त्रप्रथमाध्यायस्य औपद्रविकस्य विरुक्त्या शल्यस्रोत्तर-तन्त्रे संबन्धं दर्शयन्नाह—अधिकृत्येत्यादि । उपद्रवानिति घ्राणोपद्रवानुत्तरतन्त्रप्रति-पाद्यान् रोगान् । तस्याभ्युत्थानादिति उत्तरतन्त्रप्रधानत्वात् । प्राधान्यं च शल्यतन्त्राभिषेय-त्रणप्रयोजकोपद्रवविषेधकत्वात् । अयं चोपद्रवशमकतया उत्तरतन्त्रसंबन्धो विश्वमान-तया दर्शितो भवति, नान्यैतन्त्रसंबन्धं निषेधयति । तेन “यत् किञ्चिदाबाधकं तत् सर्वं शल्यसंज्ञितम्” इत्यादिषड्व्यमाणोत्तरतन्त्रसंबन्धो न विरुध्यते ॥ २९-३४ ॥

नवग्रहाकृतिज्ञानं रुक्न्दस्य च निषेधनम् ॥ ३५ ॥
अपस्मारशकुन्योश्च रेवत्याश्च पुनः पृथक् ॥
पूतनायास्तथाऽन्ध्यायाः शीतपूतनमण्डिका ॥ ३६ ॥
नैगमेपंचिकित्सा च ग्रहोत्पत्तिः सयोनिजा ॥
कुमारतन्त्रमित्येतच्छारीरेषु च कीर्तितम् ॥ ३७ ॥

तथाऽन्ध्याया इत्यन्धपूतनायाः । शारीरेषु च कीर्तितमिति कुमारतन्त्राभिषेयं गर्भाव-
क्रान्ति-प्रतिमासविधि-जातकर्मादि बहु शारीरस्थाने कीर्तितम् ॥ ३५-३७ ॥

१ ‘शल्ये उत्तरतन्त्रसंबन्धं’ इति सु. । २ ‘निषेधकत्वात्’ इति सु. । ३ ‘विषयतया’
इति सु. । ४ ‘नानेनान्यमुत्तरतन्त्रसंबन्धं’ इति सु. ।

ज्वरातिसारशोषाणां गुल्महृद्रोगिणामपि ॥
पाण्डूनां रक्तपित्तस्य मूर्च्छायाः पानजाश्च ये ॥ ३८ ॥
तृष्णायाश्छर्दिद्विफानां निषेधः श्वासकासयोः ॥
स्वरमेदचिकित्सा च कृम्युदावर्तिनोः पृथक् ॥ ३९ ॥
विस्त्रिफारोचकयोर्मूत्राघातविरुच्छ्रयोः ॥
इति कायचिकित्सायाः शेषमत्र प्रकीर्तितम् ॥ ४० ॥

कायचिकित्सायाः शेषमित्यनेन कृष्टमेहादिकायचिकित्साविषयः शल्यविषयतया कीर्ति-
तश्चिकित्सित इति दर्शयति ॥ ३८-४० ॥

अमानुषनिषेधश्च तथाऽऽपस्फारिकोऽपरः ॥
उन्मादप्रतिषेधश्च भूतविद्या निरुच्यते ॥ ४१ ॥
रसमेदाः स्वस्यवृत्तं युक्तयस्तान्निकाश्च याः ॥
दोषमेदा इति श्रेया अध्यायास्तन्नभूषणाः ॥ ४२ ॥
तत्रभूषणा इति सर्वतन्त्रार्थगतत्वं दर्शयति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

श्रेष्ठत्वादुत्तरं येतत्तन्त्रमाहुर्महर्षयः ॥
बहुर्यसंग्रहाच्छ्रेष्ठमुत्तरं चाऽपि पश्चिमम् ॥ ४३ ॥
उत्तरतन्त्रनिरुक्तं श्रेष्ठत्वादुत्तरमिति श्रेष्ठत्वात्तदुत्तरशब्दस्यैवार्थः । श्रेष्ठे एव
हेतुः—बहुर्यसंग्रहाच्छ्रेष्ठमिति । उत्तरं वाऽपि पश्चिममिति पद्यादभिधीयमानम् ॥ ४३ ॥
शालाफ्यतन्त्रं कौमारं चिकित्सा कायिकी च या ॥
भूतविद्येति चत्वारि तन्त्रे तूत्तरसंश्रिते ॥ ४४ ॥
वाजीकरं चिकित्सातु रसायनविधिस्तथा ॥
विषतन्त्रं पुनः कल्पाः शल्यज्ञानं समन्ततः ॥ ४५ ॥

बहुर्यसंग्रहकलमेवोत्तरतन्त्रस्याह—शालाफ्यमित्यादि । अथार्थराज्ञानामनुपल्लात् फय-
मष्टाङ्गमिदं तन्त्रमित्याह—वाजीकरमित्यादि । शल्यज्ञानं समन्तत इति पक्षस्यपि स्थानेषु;
किंवा कृत्त्रे एव तन्त्रे शल्यज्ञानं, यदुक्तं “यत् किंचिदावाधकरं तत् सर्वं शल्य-
संश्रितम् । व्याप्त्यवज्ञान्यतोऽनेन शल्यज्ञानेन भूरिणा ॥” इति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

इत्यष्टाङ्गमिदं तन्त्रमादिदेवप्रकाशितम् ॥

विधिनाऽधीत्य युञ्जाना भवन्ति प्राणदा भुवि ॥ ४६ ॥

विधिनेति पदं युञ्जाना इत्यनेन च संबध्यते । तेन विधिनेति कर्मदर्शनानन्तरं विधि-
वयोजनं च दर्शयति ॥ ४६ ॥

एतच्चवक्ष्यमध्वेयम्, अधीत्य च कर्माप्यवक्ष्यमुपासितव्यम्, उभ-
यङ्को हि मिषम् राजाहो भवति ॥ ४७ ॥

एतदेव स्फोरयति—एतद्वीत्यादि ॥ ४७ ॥

भवन्ति चान्—

यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः ॥

स मुह्यत्यातुरं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवम् ॥ ४८ ॥

केवलशास्त्रज्ञदोषमाह—यस्मिन्त्यादि ॥ ४८ ॥

यस्तु कर्मसु निष्णातो घाष्टर्याच्छास्त्रवहिष्कृतः ॥

स सत्सु पूजां नामोति वधं चर्च्छति राजतः ॥ ४९ ॥

केवलकर्मज्ञदोषमाह—यस्तु कर्मस्मिन्त्यादि । घाष्टर्यादिति नैद्यसां निष्यदृष्टकर्मतादिर्जनितप्रागल्भ्यात् । वधं चर्च्छति राजत इति एवंभूतवैद्यस्य लोककण्टकस्य व्याघ्रादेरिव राज्ञा वधः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

उभावेतावनिपुणावसमर्थौ स्वकर्मणि ॥

अर्धवेदधरावेतावेकपक्षाविव द्विजौ ॥ ५० ॥

अज्ञवैद्यातुभौ निदर्शनेन दर्शयति—उभावित्यादि । उभावेताविति अनिपुणौ द्वाविति समर्थनीयौ । किंवा एतौ सर्वतो ज्ञाने अनिपुणौ, आरूपपूर्वादिनः किंनि रूपम् । अर्धवेदधराविति शास्त्रज्ञान-कर्मज्ञानरूपत्वादायुर्वेदस्य एकैकज्ञानादध्ववेदधरौ । पुनरेताविति परितो गतौ ॥ ५० ॥

ओपध्योऽमृतकल्पास्तु शस्त्राशानिविपोपमाः ॥

भवन्त्यश्नैरुपहृतास्तस्मादेतौ विवर्जयेत् ॥ ५१ ॥

अमृतकल्पमप्यशोपहितं विषवद्वाधकं भवतीति दर्शयन्माह—ओपध्य इत्यादि । शस्त्रादिदृष्टान्तत्रयं कस्यचित् किञ्चित् प्रसिद्धं भविष्यतीति कृत्वा; किंवा शास्त्रवन्मर्मच्छेदं कृत्वा किञ्चिन्मारयति, किञ्चिद्वज्रवज्रदण्डमिति मारयति, किञ्चिद्विषवत् संज्ञानाशं कृत्वा मारयतीति दर्शयति । अशैरिति शास्त्रकर्मानभिज्ञैः ॥ ५१ ॥

छेद्यादिष्वनभिज्ञो यः स्नेहादिषु च कर्मसु ॥

स निहन्ति जनं लोभात् क्रुवैद्यो नृपदोपतः ॥ ५२ ॥

यस्त्वभयशो मतिमान् स समर्थोऽर्थसाधने ॥

आहवे कर्म निर्बोद्धुं द्विचक्रः स्यन्दनो यथा ॥ ५३ ॥

एकदेशेऽपि कर्मानभिज्ञनिन्दामाह—छेद्यादिष्वित्यादि । छेद्यादि शस्त्राभिसारादि कर्म । स्नेहादि स्नेह-स्नेह-वमन-विरेचनादिकर्म । यस्त्वभयज्ञ इति शास्त्रज्ञः कर्मज्ञश्चोच्यते,

द्वयोरपि पार्श्वगोष्ठ द्विनकः; तेन चतुष्पदः प्रसिद्धः स्यन्दनो भवति । किंवा 'छेपादि-
प्वनमिहा ये' इत्यादि (बहुवचनान्तः) पाठः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अथ वत्स ! तदेतदध्येयं यथा तथोपधारय मया प्रोच्यमानम्—अथ
शुचये कृतोत्तरासङ्गायाव्याकुलायोपस्थितायाध्ययनकाले शिष्याय
यथाशक्ति गुरुपदिशेत् पदं पादं श्लोकं वा, ते च पदपादश्लोकाभ्यः
क्रमेणानुसंधेयाः, एवमेकैकशो घटयेदात्मना चानुपठेत्; अनुममवि-
लम्बितमविशङ्कितमननुनासिकं शुच्यकाक्षरमपीडितपर्णमक्षिभुघौष्ठ-
हस्तैरनभिनीतं सुसंस्कृतं नात्युष्णं नातिनीचं स्वरेः पठेत् । न चान्त-
रेण कञ्चिद्भजेत् तयोरधीयानयोः ॥ ५४ ॥

संप्रति प्रकृतमाह—अथ यत्तेत्यादि । यत्स इति प्रकृतमिष्यसुधुतसंभोधनम्, अये-
त्युपनयनस्य तथा त्रिःपदं व्यस्यानन्तर्यं । शुचित्वापरद्वारा एतेन याऽध्ययनोपकारि
व्यक्रमेण । उपस्थितायेति विधिवत् शरीरस्थिताय । यथाशक्तीति हीनशक्तये पदं, मध्य-
मशक्तये पादम्, उत्तमशक्तये श्लोकमुपदिशेत् । पादसन्धेन च श्लोकपाद उच्यते । यत्र
तु युक्तप्रत्ययस्यैव श्लोकपादपरिमाणो ग्रन्थो होयः । एवं श्लोकशब्दोऽपि प्रायो
द्वात्रिंशदक्षरमात्रवाक्यं प्रादयति । क्रमेणानुसंधेया इति श्लोकं श्लोकं गृहीतं पुनरेकीकृत्य
पठनीयम् । घटयन्निति शिष्यं घटयितुं योजयन् । अहृतमिति श्रुतं सन्निकृष्टवर्णं, तद्विप-
रीतम् । अविलम्बितं नातिविलम्बितम् । अवशङ्कितमिलनेनागमोच्चारणं गदूदादिदोषप-
त्पादनिरासार्थम् । अननुनासिकमिति रुमणनमासीननुनासिकांस्त्वयत्ता होयम् । अपीडित-
मिति प्रयत्ने तात्त्वादिकरणरपीडितम् । अक्षिभुवाभिनयो गुरुमक्षममितिनिन्दितत्वात्
कार्यः । सुसंस्कृतमिति अनुस्वारविसर्जनीयादिसहितं श्राव्यं पठेत् । न चेसादिना पठतो-
र्गुरुशिष्ययोर्मध्ये कस्यचिद्गमनमधर्मवशादन्तरायकरं निषेधयति ॥ ५४ ॥

भवतश्चात्र—

शुचिर्गुरुपरो दक्षस्तन्द्रानिद्राविषर्जितः ॥

पठन्नेतेन विधिना शिष्यः शास्त्रान्तमाप्नुयात् ॥ ५५ ॥

वाक्यसौष्टवेऽर्थविज्ञाने प्रागल्भ्ये कर्मनैपुणे ॥

तदभ्यासे च सिद्धौ च यत्तेताध्ययनान्तगः ॥ ५६ ॥

इति सौधुते शाल्यतन्त्रे सूत्रस्थानेऽध्ययनसंप्रदानीयो
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

१ 'किंवा छेपादिप्वनमिहा इत्यनेन छेपादिवाक्यकर्मानभिध उच्यते । परतुभयश्च इत्यनेन
छेपादियु तथा छेपादियु शास्त्रकर्मको येनागुच्येते' इति शुद्धिप्रस्ताके पाठः । 'शेपादिप्वन-
मिहो परछेपादियु' इति च. । २ 'गणपदप्रः' इति चैव साधु. ।

शास्त्रान्तगमनहेतून् गुणानाह—शुचिरित्यादि । शुरुपरत्वाद्गुरुः प्रसन्नो यत्नेनाप्या-
पयति । तन्ना इन्द्रियसंमोहः । वाक्सौष्टवं सम्यग्वाक्यप्रतिपादकत्वम् । अर्थविज्ञानं
वाक्यार्थतत्त्वज्ञानम् । प्रागल्भ्यात् कृच्छ्रानपि रोगान् साधयितुं सोत्साहो भवति । कर्मनै-
पुण्यं क्लृप्तादिकर्माभिज्ञत्वम् । तदभ्यास इति कर्माभ्यासे । एतच्च कर्मनैपुण्यहेतुतयोपात्तं;
किंवा कर्मनैपुण्यं कर्मसम्यक्प्रयोगः, तदभ्यासस्तु कर्मनैपुण्यस्यैवार्थम् । सिद्धाविति
साध्यसाधने, एतेन क्लृप्तासाध्यावरोधः; विद्धौ वा फलरूपायाम्; इयमेव यन्त्रायत्तसाधन-
विकित्तोत्तमीचीनत्वे यतनं कारयति । चकारौ परस्परसमुच्चये ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुतसात्पर्यदीपिकायां भानुमत्यां
सूत्रस्थानेऽध्ययनसंप्रदानीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

सुश्रुतयोऽध्यायः ।

अथातः प्रभाषणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् घन्वन्तरिः ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायेऽध्ययनान्तगोऽर्थविज्ञाने यत्तेतुल्यकम्, अतोऽधीतशास्त्रस्यार्थविज्ञानार्थं प्रभा-
षणीयोऽभिधीयते । प्रकृतं भाषणं प्रभाषणम्, अर्थतो ग्रहणं श्रुतस्येत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥
अधिगतमप्यध्ययनमननुभाषितमर्थतः खरस्य चन्दनभार इव केवलं
परिश्रमकरं भवति ॥ ३ ॥

भवति चात्र—

यथा खरश्चन्दनभारवाही भारस्य वेत्ता न तु चन्दनस्य ।

एवं हि शास्त्राणि यद्व्यधीत्य चायैषु मूढाः खरवद्ब्रह्मन्ति ॥ ४ ॥

अधिगतमिति पाठेन गृहीतम् । अधीयत इत्यध्ययनं शास्त्रम् । अननुभाषितमर्थतः
इति अध्ययनस्यानु पश्चादर्थतो भाषितं पठितमनुभाषितं, तद्विपर्ययेणाननुभाषितम्;
अनुपाब्देन वाऽध्ययनपूर्वकमेवार्थग्रहणं दर्शयति । खरस्येत्यनेन सर्वयानुपयोगमध्ययन-
मात्रस्य दर्शयति । खरस्य हि चन्दनं सर्वयानुपकारकम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

तस्मात् सविशमध्यायशतमनुपदपादभ्रोकमनुवर्णयितव्यमनुश्रोतव्यं
च; कस्मात्? सूक्ष्मा हि द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकदोषघातुमलाशयमर्म-
सिरास्त्रायुस्सन्ध्यस्थिगर्मसंभवद्रव्यसमूहविभागास्तथा प्रनष्टशाल्योद्धर-
णम्रणविनिश्चयमश्वविकल्पाः साध्ययाप्यप्रत्याख्येयता च विकाराणा-
मेवमाद्यभ्यान्ते विशेषाः सहस्रशो ये विचिन्त्यमाना विमलविपुलबुद्धे-

१ 'यन्त्रायत्तविकित्तासर्वदे' इति ह. । २ 'अप्रभाषितं' इति पा० । ३ 'अनुपकरणं'
इति ह. । ४ 'सन्ध्यस्थिविभागाः' इति हा. ।

रपि बुद्धिमाकुलीकुर्युः किं पुनरल्पबुद्धेः, तस्मादवद्यमनुपदपादश्लोक-
मनुवर्णयितव्यमनुश्रोतव्यं च ॥ ५ ॥

तस्मादित्यादि । अत्र सर्विदामित्यत्र सहितं विदामिति व्याख्या घटते, सशब्देनोत्तर-
तन्त्रप्रहरणार्थम् । अनुपदेत्यादिना पदार्थप्रतिसंधानेन वाक्यार्थमागन्तुं व्याख्यातोऽध्येयमिति
पिण्डार्थः । अनुपदपादश्लोकमित्यनुशब्दो वीप्सार्थः कर्मप्रवचनीयः, ततो द्वितीया; तेन पदं
पादं श्लोकमनुवर्णनीयमित्यर्थः । विदितपदपदार्थ एवात्राधिकारी शिष्यः, स च स्वयमेवार्थ
ज्ञास्यतीत्याशङ्क्यां कस्मादिति प्रश्नः; उत्तरं—सूक्ष्मा हीत्यादि । सूक्ष्मा इति प्रत्येकं द्रव्यादि-
विभागा इत्यनेन संवच्यते । द्रव्यस्य पादभौतिकस्य एकैकभूतोत्कर्षादिविभागाः सूक्ष्माः;
रसाः पणमधुरादयः, तेषां व्यस्तसमस्तानां त्रिषष्टिभेदादयो विभागाः; गुणा गुरुलघुत्वा-
दयः, तेषां न्यूनाधिकत्वादयो विभागाः; धीर्मे द्विविधं क्षीतमुष्णं च, यदि वाऽऽविधं
क्षीतोष्ण-विशद-पिच्छिल-सिग्ध-रूक्ष-मृदु-तीक्ष्णरूपं, तस्य विभागा उत्कर्षापकर्षादयः;
विपाकौ मधुरकटु, तयोरपि घलत्रत्त्वावलत्रत्त्वादयो विभागाः; प्रभावस्तु तन्त्रान्तरसंमतः,
अत्रापि द्रव्यशक्तिगृहीतोऽचिन्त्यवीर्यप्रदणगृहीतो वा; दोषा वातादयः, तत्रेदा त्रिषष्टि-
प्रकाराः; धातवो रसादयः, मला मूत्र-पुरीष-खमल-खेद-नखादयः, एषां दुष्टादुष्टादयो
विभागाः; आशयाः सप्त, गर्भाशयोऽष्टमः, सप्तोत्तरं मर्मशतं, सप्त विराशतानि, नव
आयुशतानि, सन्धयो दशोत्तरे द्वे शते, अस्थिशतानि त्रीणि, एषामेत एव विभागा दुष्ट-
त्वादयः; गर्भः संभवति यस्मात् तस्य पुनः पद्मभूतशुक्रशोणितोदेर्द्रव्यसमूहस्य विभागाः
सूक्ष्मा इत्यर्थः । तथा प्रनष्टं शल्यमग्र्यमु लगादिमणयस्तु तथा धमनीस्रोतोऽस्थिविरादिषु,
उद्धरणमपि प्रनष्टशल्यस्य अनववद्धस्य पद्मदशभिः स्वभावादिभिर्हेतुभिः, मध्येमांसावव-
धस्य तु प्रतिलोमानुलोममेदेन द्वौ विकल्पौ; मणनिक्षयो वातादिमेदेन सप्तमादिमेदेन; भग्नं
सन्धिमुर्कं पक्षिधविकल्परूपं, द्वादशविकल्परूपं फण्डविभग्नम् । साध्यतादयः सूक्ष्माः सुख-
साध्यकृच्छ्रसाध्यासाध्यत्वादिना । एवमादय इत्यत्रादिशब्दः प्रकारवाची, तेनाष्टविधच्छे-
द्यादिभेदप्रदणम् । अनुचिन्त्यमाना इति गुरुश्रुतादपि पश्चाच्चिन्त्यमानाः तत्तद्देशकालादि-
सहकारिविरोधाविरोधेन प्रवृत्त्यर्थं चिन्त्यमानाः । विशुद्धयद्गुविषयबुद्धेरपि-निसर्गदुर्बोधतया
बुद्धिमाकुल्यन्ति, अश्रुतशास्त्रलेन स्वल्पबुद्धेर्नितरां बुद्धिमाकुल्यन्तीति । प्रकरणार्थ-
मुपसंहरति—तस्मादित्यादि ॥ ५ ॥

अन्यशास्त्रोपपन्नानां चार्थानामिहोपनीतानामर्थवशात्तेषां तद्विद्येभ्य
एव व्याख्यानमनुश्रोतव्यं, कस्मात् ? न ह्येकस्मिन् शास्त्रे शक्यः सर्वशा-
स्त्राणामवरोधः कर्तुम् ॥ ६ ॥

ननु श्रवणेऽप्यस्य शास्त्रस्य व्याकरणसांख्यादिव्युत्पादितार्थस्य सूत्रमात्रेणात्रोक्तत्वात्
कथं सम्यगर्थवागम इत्याह—अन्यशास्त्रेत्यादि । अन्यशास्त्रविषयस्य द्वादशस्तुतस्याभिधाने
हेतुमाह—अर्थवशादिति । अर्थवशात् प्रयोजनवशादित्यर्थः । तत्र व्याकरणविषयार्थ इदं

दोषस्वभावज्ञानाय उक्तः, यथा—‘वा’ गतिगन्धनयोः, ‘तप’ संतापे, ‘श्रिय’ आलिङ्गने; एभ्यो धातुभ्यः कृद्विहितैः प्रत्ययैर्वात-पित्त-श्लेष्माण इत्यादि; तथा शोणितवर्णनीयेऽयं व-
शादधिकधात्वाद्वातप्रतिपेधार्थं सांख्यदर्शनार्थं उक्तः, यथा—“सतां भावानामभिव्यक्तिः”
(सू. अ. १४) इति; तथा सर्वकालकर्मनिपेधार्थं ज्योतिषशास्त्रार्थं उक्तः, यथा—“प्रश-
स्तेषु तिथिकरणेषु” (सू. अ. ५) इत्यादि । तद्विधेभ्य इति व्याकरणाद्यभिहितः । ननु
तेऽप्यर्था इह कस्माद्विस्तरेण सुखज्ञानार्थं नोच्यन्ते—इत्यादि कस्मादिति प्रष्टव्यं—
नहीत्यादि । शास्त्रार्थविस्तराभयान्न शक्य इति तात्पर्यम् ॥ ६ ॥

भवन्ति चात्र—

एकं शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयम् ॥

तस्माद्विदुश्चुतः शास्त्रं विज्ञानीयाच्चिकित्सकः ॥ ७ ॥

एकमित्यादौ शास्त्रनिश्चयमिति शास्त्रार्थनिश्चयम् । शास्त्रमित्यादौ शुरोरेव श्रोतव्यं न
स्वयं पुस्तकमादाय चिन्तनीयमित्याह ॥ ७ ॥

शास्त्रं गुरुमुखोद्गीर्णमादायोपास्य चासकृत् ॥

यः कर्म कुरुते वैद्यः स वैद्योऽन्ये तु तत्कराः ॥ ८ ॥

शौचं गुरुमुखाच्छ्रुत्वैवोपास्यमित्याह—शास्त्रं गुरुमुखोद्गीर्णमित्यादि । उपास्य चासकृदिति
शास्त्रार्थं कर्म वा पुनः पुनरुपास्य । अन्ये तु तत्कराद्येवैवृत्तयः; उपेत्य वित्तहरणात्तथा
जीवितहरणाच्च चौरा इव राज्ञो वध्याः ॥ ८ ॥

औपघेनवमौरभं सौश्रुतं पौष्कलावतम् ॥

शेषाणां शल्यतन्त्राणां मूलान्येतानि निर्दिशेत् ॥ ९ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने प्रभाषणीयो

नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

संप्रति स्वशास्त्रमिभ्याज्ञाननिराधाय यानि तन्त्राण्युपास्यानि तान्याह—औपघेनव-
मित्यादि । एषां मूलत्वेन परस्परानिर्वादेन संदिग्धान्युदासः कर्तव्य इति भावः ॥ ९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीपिकायां भानुमत्यां

सूत्रस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातोऽप्रोपहरीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

पूर्वोभ्याये शास्त्रं गुरुमुखोद्गीर्णमित्यादिना शास्त्रमभ्यस्य कर्म कर्तव्यं, तच्च कर्म कर्मो-
पकरणानि प्रायउपयुक्तान्यपि संपाद्य कर्तव्यम्; अतः कर्मणामपि उपकरणान्युपपाद्यानि

१ ‘अधिकधात्वाद्वातप्रतिपेधार्थं’ इति ह. २ ‘व्याकरणादिविज्ञः’ इति सु. ।

३ ‘शास्त्रार्थनिपेधानुसारेण शास्त्रं गुरुमुखाच्छ्रुत्वैवोपासितव्यमित्याह’ इति ह. ।

प्रतिपादयितुमग्नोपहरणीय उच्यते । कर्मणामग्रे उपहरणं येषां मन्त्र-शस्त्रादीनां तानि
अग्नोपहरणानि, तान्यधिकृत्य कृतोऽध्यायः अग्नोपहरणीयः ॥ १ ॥ २ ॥

त्रिविधं कर्म—पूर्वकर्म, प्रधानकर्म, पश्चात्कर्मति; तद्व्याधिं प्रत्यु-
पदेक्ष्यामः ॥ ३ ॥

कर्माज्ञाने सति तदग्नोपहरणाज्ञानात् सामान्यतो यावत्संभावि कर्माह—त्रिविधं कर्म-
स्यादि । अत्र प्रधानत्वेन वैषम्यमणवियये पूर्वकर्म लङ्घनादि विरेकान्तं, प्रधानकर्म
पाटनशोधनादिकं, यलवर्णाभिजननं पूर्वकृतकर्मनिर्वाहार्थं पश्चात्कर्म । तदुक्तं कैशित्—
“लङ्घनादि विरेकान्तं पूर्वकर्म मणस्य तु । पाटनं रोपणं यच्च प्रधानं कर्म तत् स्मृतम् ॥
यलवर्णाभिकार्यं तु पश्चात्कर्म समादिशेत् ॥” इति । किं तु मणशोधप्रशमाय क्रियमाणं
लङ्घनादि प्रधानकर्मैव, तस्यामवस्थायां प्रधानकर्मोपकारकं पूर्वकर्म भवति; यथा वमनादौ
श्लेहश्लेदादि दोषविलयनादिकर्तुतया प्रधानवमनादिकर्मोपकारकं भवति; यथा पेयादि
शोधनकृतकार्यनिर्वाहकतया पश्चात्कर्म भवति । मणे तु पाटने प्रधानकर्मणि कर्तव्ये
पाचनं पाटनोपकारितया पूर्वकर्मति युक्तं; वचनं हि—“तस्योपनादौः पक्वस्य पाटनं
हितमुच्यते” इति । एवमन्यदपि प्रधानकर्मोपकारकं पूर्वकर्मोदाहार्यम् । तत् त्रिविधं
कर्मोत्तरं बहु वक्ष्यन्त्यादि वक्ष्यमित्याह—तथाधिमित्यादि । प्रतिशब्दो वीप्सावृत्तिः,
तेन व्याधिं प्रति प्रतीत्यर्थः, कर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया ॥ ३ ॥

अस्मिन्स्तु शास्त्रे शास्त्रकर्मप्राधान्याच्छैल्यकर्मैव तावत् पूर्वमुपदेक्ष्या-
मस्तत्सम्भारांश्च ॥ ४ ॥

इह कर्मविशेषानुदाहरणेऽपि शास्त्रकर्मण एवाग्नोपहर्तव्यानि यथोपदर्शनीयानि भवन्ति,
तदाह—अस्मिन्नित्यादि ॥ ४ ॥

तच्च शास्त्रकर्माष्टविधं; तद्यथा—छेद्यं, मेधं, लेख्यं, वेध्यम्, पण्यम्,
आहार्यं, विस्त्राव्यं, सीव्यमिति ॥ ५ ॥

अग्नोपहरणोपकर्तव्यं शास्त्रकर्मैव भेदयन्नाह—तथेत्यादि । छेयादिशब्दा भाव एव
कृत्यान्ताश्छेदादिवाचकाः, किंवा छेयादिविषयोपन्यासश्छेदादीनां सुखावधोपायः; तेनार्शः-
प्रभृतिच्छेदे कर्मणि छेदरूपं विषयशब्देन विषयलक्षणतयोच्यते । एवं मेयादियु व्याख्ये-
यम् । छेद्यं निःशेषतोऽर्शःप्रभृति, मेधं बृहन्मुखेन विप्रश्नादि, वेध्यमल्पमुखेन विरोदरादि ।
एण्याहरणयोरपि हिंसाहेतुतया शास्त्रकर्मात्मकता; पक्षविधत्वं परमार्थतः शास्त्रकर्मणो
भवति ॥ ५ ॥

अतोऽन्यतमं कर्म चिकीर्षता वैद्येन पूर्वमेधोपकल्पयितव्यानि
भवन्ति, तद्यथा—यन्त्रशास्त्रक्षाराग्निशलाकाभृजलौकालावृजाभ्यचौ-

१ ‘उपहरणविषये’ इति ह. । २ ‘अस्य तु शास्त्रस्य’ इति ता. । ३ ‘पूर्वं शास्त्रं भार-
तयोपदेक्ष्यामः’ इति ता. ।

प्रिचुप्रोतसूत्रपत्रपट्टमं धुधुतवसापयस्तैलतर्पणकपायालेपनकदकव्यञ्ज-
नशीतोष्णोदककटाहादीनि, परिकर्मिणश्च स्निग्धाः स्थिरा बलवन्तः ॥६॥

पिबुः तूलः, प्रो(श्रो)तः कर्पटः, तर्पणं जलशुताः शक्वः, एते चासहर्षिपासादौ दानाभ्यो-
पहतैव्याः, कपायो ग्रणक्षालनार्थः क्वायः, आदिशब्दात् कवलिकाशरावादयः । परिकर्मिण
इति सर्वकर्मकर्तारः; स्निग्धत्वमाहुरे प्रधानगुणत्वात् प्रथममुक्तं, स्थिरा अचञ्चलमनसः ॥६॥

ततः प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रेषु दध्यक्षताभ्रपानरक्षैरग्निं
विश्रान् भिपजश्चार्चयित्वा, कृतबलिमङ्गलस्वस्तिवाचनं लघुमुक्तवन्तं
प्राञ्चुखमातुरमुपवेष्टय, यन्त्रयित्वा, प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्मसिराभ्रायुस-
न्ध्यस्थिधमनीः परिहरन्, अनुलोमं शलं निदध्यादापूयदर्शनात्,
सकृदेवापहरेच्छस्त्रमाशु च; महत्स्वपि च पाकेषु द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा
शस्त्रपदमुक्तम् ॥ ७ ॥

ततः प्रशस्तेष्वित्यादौ प्रशस्त एव तिथ्यादौ कृतं कर्म सिध्यत्यभिधेनेति दर्शयति ।
मुक्तवतो बलवत्तया शस्त्रवेदनासहसाङ्कं—मुक्तवन्तमिति । प्राच्या दिशः प्रशस्तत्वात्
प्राञ्चुखमिति । शस्त्रपातपीडाचलनेनान्यत्र शस्त्राघातशङ्कानिरासार्थं यन्त्रयित्वेति । प्रतिजोमं
रोमोपघातात् शस्त्रकुण्ठता सीमा च रुक् सम्भवति, अत उक्तम्—अनुलोममिति । आपूय-
दर्शनादित्यनेन पूयप्राप्तौ दूरे शस्त्रप्रणिधानं निषेधयति । सकृदिति एकवारमेव । आशु चेति
आश्वेन न चिरं, चकार एवकारश्च समुच्ये । शस्त्रपदप्रसारणं नियमयन्नाह—महत्स्व-
पीत्यादि । द्व्यङ्गुलमिति द्व्यङ्गुलायतम्, एवं त्र्यङ्गुलमिति । त्र्यङ्गुलं वा अतिमहादेशे
गम्भीरपाके च । गम्भीरताप्रमाणं च पूयदर्शनादित्यनेनैव दर्शितम्; अन्ये तु गाम्भीर्यं
एव द्व्यङ्गुलादि क्षणयन्ति ॥ ७ ॥

: तत्रायतो विशालः समः सुबिभक्तो निराश्रय इति व्रणगुणाः ॥ ८ ॥

वैद्यकृतव्रणगुणानाह—तत्रैत्यादि । आयतो दीर्घः, विशालो तिष्ठोर्णः, समो निम्नो-
न्नतरहितः, सुबिभक्तो हीनातिरिक्तलक्षदोपरहितः । अत्र पक्षे एवंभूतशस्त्रपदयोग्यतया
व्रणशोथाकृतित्वमः । किंवा तत्रायतैत्यादि व्रणशोथविशेषणम्; तत्र पक्षे सम इति सम-
पाकः, सुबिभक्त उत्सङ्गादिरहितः, आयतत्वं विशालत्वं च पूर्ववदेव । अत्र पक्षे
शोथापेक्षया वैद्येन व्रणकरणाद् व्रणाकृतित्वमः । व्रणगुणा इति व्रणे कर्तव्ये शोथगुणाः ।
यैदि वा शोथोऽपि व्रणहेतुतया व्रण उच्यते ॥ ८ ॥

पकेन वा व्रणेनाशुध्यमाने नान्तरा बुद्ध्याऽवेक्ष्यापरान् व्रणान्
कुर्यात् ॥ ९ ॥

१. 'पूयमाशुचरं' इति सु. । २. 'अत्र' इति सु. । ३. 'नान्तरेति समीपे दि. कृतो
व्रणोऽपार्थको भवतीति । मध्यनिकटार्थयोनिकटार्थसंबन्धराशब्दस्य नगर्धनशब्देन समा-
साम्बन्धे दूरे वेत्यर्थः' इति हारारणचन्द्रः ।

भुक्त्वतः कर्मोपदिष्टं; तस्य रोगविशेषेष्वपवादमाह—मूढगर्भेऽद्यादि । एवंजपूर्णकोष्ठ-
तया यन्त्रदानपीडनादिना कष्टं मरणं वा भवति । अशोषिकारे तु अनिलप्रशमनार्थं
“स्निग्धमर्जं द्रवप्रायं भुक्त्वन्तं” (वि. अ. ४) इति वचनं तथा भोजनं दर्शयतीति न
विरोधः । मुखरोगे तु घृणादिनाऽऽहारप्रत्यागमनात् कर्मविरोधः ॥ १४ ॥

ततः शस्त्रमवचार्य, शीताभिरंजित्वातुरमाश्वस्य, समन्तात् परिपी-
ड्याहुल्या, व्रणं परिमृज्य, प्रक्षाल्य कषायेण, मो(हो)तेनोदकमादाय,
तिलकल्कमधुसर्पिःप्रगाढामौषधयुक्तां नातिस्निग्धां नातिरुक्षां वर्ति
प्रणिदध्यात्; ततः कल्केनाच्छाद्य, घनां कवलिकां दत्त्वा, वस्त्रपट्टेन
बध्नीयात्; वेदनारक्षोघ्नैर्धूपैर्धूपयेत्, रक्षोघ्नेश्च मन्त्रे रक्षां कुर्वीत ॥ १५ ॥

शीताभिरंजित्वाश्वस्य प्राणरक्षार्थम् । समन्तात् पीडनं दोषनिर्गमनार्थम् । परि-
मृज्येति समीकरणार्थम् । कषायेणेति सद्योव्रणहितकषायेण, अन्ये तु शोधनकषायेणेति
वदन्ति । वर्ति प्रणिदध्यादिति व्रणाशये गतावुत्सङ्गे च विकेशिकासंज्ञां व्रणास्त्रानार्थं
तिलकल्कादियुक्तां पटवर्तिं दत्त्वा । कल्केनेति सद्योव्रणहितकल्केनेति, अपरे शोधन-
कल्केनेति वदन्ति । कवलयति व्यौषधद्रव्यमिति कवलिका, पलाशोदुम्बरिकादीनां भग्ना-
क्तानां खल्वप्रादिकृता । वध्नीयादिति व्रणदोषोचितकोपादिबन्धेन व्रणलेपबन्धविधि-
निर्दिष्टेन योजयेत् । वेदनारक्षोघ्नैरिस्नेनेन वेदनारक्षोहननमेव धूपप्रयोजनं मुख्यं, मक्षि-
कादिप्रतिषेधादि च गौणं प्रयोजनं धूपस्य दर्शयति ॥ १५ ॥

ततो गुग्गुल्वगुग्गुसर्जरसवचागौरसर्पपचूर्णैर्लघ्वणिम्वपत्रविमिश्रैरा-
ज्ययुक्तैर्धूपयेत्; आज्यशेषेण चास्य प्राणान् समालमेत ॥ १६ ॥

वेदनारक्षोघ्नादिदर्शयति—ततो गुग्गुल्वित्यादि । आज्यशेषेणेति धूपोपयुक्तशेषपट्टेन ।
प्राणानिति तदाधारतया हृदयं लक्षयति ॥ १६ ॥

उदकुम्भाद्यापो गृहीत्वा प्रोक्षयन् रक्षाकर्म कुर्यात् । तद्व-
क्ष्यामः—॥ १७ ॥

कृत्यानां प्रतिधातार्थं तथा रक्षोभयस्य च ॥

रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥ १८ ॥

नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः ॥

अभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या भन्तु तान् सदा ॥ १९ ॥

पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ॥

दिक्षु चास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वां ते नमस्कृताः ॥ २० ॥

१ ‘‘अशोषिकारे’’ इति सु. । २ ‘‘अग्निः परिपिड्यातुरमाश्वस्य’’ इति ता. । ३ ‘‘तिल-
कल्कमधुसर्पिःप्रगाढां वर्ति प्रणिधाय व्रणेनाच्छाद्य कवलिकां दत्त्वा बन्धेनोपपादयेत्’’ इति ता. ।
४ ‘‘यथा रक्षांस्त्रय ब्रह्माः’’ इति ता. ।

पान्तु त्वां सुनयो ब्राह्मया दिव्या राजर्षयस्तथा ॥
 पर्षताश्चैव नद्यश्च सर्वाः सर्वे च सागराः ॥ २१ ॥
 अग्नी रक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च ॥
 सोमो व्यानमपानं ते पजन्यः परिरक्षतु ॥ २२ ॥
 उदानं विद्युतः पान्तु समानं स्तनयित्तवः ॥
 बलमिन्द्रो बलपतिर्मनुर्मन्ये मतिं तथा ॥ २३ ॥
 कामांस्ते पान्तु गन्धर्वाः सस्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ॥
 प्रज्ञां ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमण्डलम् ॥ २४ ॥
 चक्षुः सूर्यो दिशः श्रोत्रे चन्द्रमाः पातु ते मनः ॥
 नक्षत्राणि सदा रूपं छायां पान्तु निशास्तव ॥ २५ ॥
 रेतस्त्वाप्याययन्त्वापो रोमाण्योपधयस्तथा ॥
 आकाशं खानि ते पान्तु देहं तव वसुन्धरा ॥ २६ ॥
 वैश्वानरः क्षिरः पातु विष्णुस्तथ पराक्रमम् ॥
 पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्माऽऽत्मानं ध्रुवो भुवौ ॥ २७ ॥
 एता देहे विशेपेण तव नित्या हि देवताः ॥
 एतास्त्वां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥ २८ ॥
 स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति देवाश्च कुर्वताम् ॥
 (स्वस्ति ते चन्द्रसूर्यौ च स्वस्ति नारदपर्वतौ) ॥
 स्वस्त्यग्निश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगाः ॥ २९ ॥
 पितामहकृता रक्षा स्वस्त्यायुर्वर्धतां तव ॥
 ईतयस्ते प्रशाम्यन्तु सदा भव गतव्यथः ॥ ३० ॥
 इति स्वाहा ॥

एतैर्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्याभ्याधिविनाशनैः ॥

मयैवं कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥ ३१ ॥

ग्रणे शोणितपूयादिंसंभवात् प्रसक्तक्षोभयपरिहारार्थं रक्षाकर्म्म निर्दिष्टाच्चाह—उद-
 कुम्भाच्चैत्यादि । उदकुम्भादिति मन्त्राद्योपात्तोदकुम्भात् । प्रोक्षयन्निति वक्ष्यमाणमन्त्रैः
 कृत्यानामित्यादिभिर्दीर्घमायुरवाप्नुहीत्यन्तैः ॥ १७—३१ ॥

ततः कृतरक्षमातुरमागारं प्रवेश्य, आचारिकमादिशेत् ॥ ३२ ॥

ततः कृतरक्षमित्यादि । आचारिकमादिशेदिति एवमाहाराचारौ कर्त्तव्यावित्युपदिशेत् ।
 आचारशब्देन चरतेर्गतिभक्षणार्थत्वादाहारोऽपि लब्धः । तेन प्रणितोपासनीयवक्ष्यमाण
 आचारः सर्वो गृह्यते ॥ ३२ ॥

१ 'दिशन्तु च निरामयन्' इति ता. ।

ततस्त्वृत्तीयेऽहनि विमुक्त्यैवमेव वधीयाद्वत्तपदेन; न चैनं त्वरमा-
णोऽपरेद्युर्मोक्षयेत् ॥ ३३ ॥

ततस्तृतीयेऽद्वनीत्यादावेवमेवेति सद्योमणोक्तकपायादिना पूर्ववद्वन्धनम् ; अपरेऽत्रापि
शोधनकपायादिनेति वदन्ति ॥ ३३ ॥

द्वितीयदिवसपरिमोक्षणाद्विप्रथितो व्रणश्चिरादुपसंरोहति, तीव्र-
जश्च भवति ॥ ३४ ॥

द्वितीयदिवसमोक्षे दोषमाह—द्वितीयेत्यादि । विप्रयितो ग्रन्थिरूपः सम्यगनङ्कुरित इति यावत् ॥ ३४ ॥

अत ऊर्ध्वं दोषकालयलादीनवेक्ष्य कपायालेपनबन्धाहाराचारान्
विदध्यात् ॥ ३५ ॥

अत ऊर्ध्वमिति तृतीयदिवसादूर्ध्वम् । वातादयो दोषाः, कालो हेमन्तादिः, नल-
मुत्तामादिदेवभिन्नम् । अत्र शरीरेऽपि व्रणे शस्त्रेण कृतं पाटनमित्यागन्तुलमप्यस्तीति
कृत्वा अयं सद्योन्नयवत् कषायादिप्रयोगं नदन्ति; तदूर्ध्वं तु शरीरव्रणनयेव कषायादि-
प्रयोगः । यन्तु “कषायमधुराः शीताः क्रियाः श्लिग्धाथ योजयेत् । सद्योन्नयानां सताहं
पश्चात् पूर्वोत्थमाचरेत्” (चि. अ. २) इति विधानं, तत् खड्गादिजनितसद्योन्नयविवरणेनैव,
नेह शस्त्रकृतपाटनमात्रे भवितुमर्हति । ये तु प्रथमत एव शोधनकषायेण क्षालनं शोधन-
कल्कदानं च वदन्ति, तैर्बद्धकृतपाटनेऽप्यस्य ययोजनविनिर्गणशोधनार्थं दीयते, तथा कषाय-
कल्कदानमपि शोधयत्नाव्रणस्य शोधनं वदन्ति; सद्योन्नयनहितकषायकल्को हि सन्धान-
रोपणकारकौ, न चात्र बुद्धे व्रणे सन्धानं रोपणं वा मुख्यतयोज्यमिति । ऊर्ध्वमित्यनेन
तु दोषकालाद्यपेक्षं कषायाद्युच्यते; प्रथमं सामान्येन शोधनं कृतमिति विशेषः ॥ ३५ ॥

न चैनं त्वरमाणः सान्तरदौर्बं रोपयेत्; स ह्यल्पेनाप्यपचारेणाभ्यन्त-
रमुत्सङ्गं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति ॥ ३६ ॥

अशुद्धे व्रणे रोपणप्रयोगं निषेधयन्नाह—न चैनमित्यादि ॥ ३६ ॥

भवन्ति छात्र—

तस्मादन्तर्वहिष्वैव सुशुद्धं रोपयेद्भणम् ॥

रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् ॥

हर्षं क्रोधं भयं चापि यावत् स्थैर्योपसंभवात् ॥ ३७ ॥

हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते चापि मोक्षयेत् ॥

ज्यहाद् द्व्यहाच्छरद्भीष्मवर्षास्त्रपि च बुद्धिमान् ॥ ३८ ॥

तस्मादित्यादौ अन्तःशुद्धिर्वातादिचेदनाविगमात्, बहिःशुद्धिः रक्तस्नायादिशुद्ध्या ।

१ 'द्वितीयदिवसे तु विप्रथितो' इति सु. । २ 'वर्णरत्नादिशुभ्या' इति सु. ।

हृदेऽप्यजीर्णादिवर्जनं पुनरागमनभयात् । आदिग्रहणाद्भयादिग्रहणमुक्तम् । तृतीयदिन-
मोक्षं हेमन्तादिषु व्यवस्थापयन् निषिद्धं च द्वितीयदिनमोक्षं ग्रीष्मादिषु दर्शयन्नाह—
हेमन्ते शिशिरे चैवेत्यादि । हेमन्तादिषु शीतलेन पैत्तिकव्रणस्य ग्रहेऽपि मोक्षणं भव-
तीति चकारेण सूच्यते; तथा ग्रीष्मादौ पैत्तिकस्य शीघ्रतरमपि मोक्षो भवतीति च वर्षा-
दिष्वपि चेति चकारेण दर्शयते । तेन पैत्तिकं व्रणं शरदि ग्रीष्मे द्विरहो वर्षायादि-
स्यप्यपि रुद्धं भवति । अत्र 'हेमन्ते च वसन्ते च प्रातृदृक्काले च मोक्षयेत्' इत्याद्यपि
पाठः, तं च प्रातृदृक्कालस्यापादश्रावणरूपस्योष्णतया न हेमन्तादिवत् ज्वहवन्धनविषयत्व-
मिति नानुमन्यन्ते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अतिपातिषु रोगेषु नेक्षेद्विधिमिमं भिषक् ।

प्रदीप्तागारवच्छीघ्रं तत्र कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ॥ ३९ ॥

संप्रत्युपहर्तव्यं संपाद्य कर्म कर्तव्यं, तथा ज्वहादिमोक्षः कर्तव्यः, इत्यादिकमुक्तं विधि-
मतिपातिषु रोगेषु व्यभिचारयन्नाह—अतिपातिभित्यादि । अतिपातिषु आशुकारिषु ।
तेनाशुकारिषु अकृतागोपहरणस्यापि कर्म कर्तव्यं, वन्धनं मोक्षणं चालोक्य शीघ्रतरं
कर्तव्यमिति प्रदीप्तागारदृष्टान्तेन दर्शयति ॥ ३९ ॥

या वेदना शस्त्रनिपातजाता तीव्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः ॥

घृतेन सा शान्तिमुपैति सिक्ता कोष्णेन यष्टीमधुकांश्चिन्तेन ॥ ४० ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थानेऽगोपहरणीयो नाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अतिपातिरोगेषु खरादिनिर्देशप्रस्तावेन खरया तात्कालिकीं वेदनां चिकित्सितुमाह—
या वेदनेत्यादि । प्रदुनोति उपतापयति । 'प्रतनोति' इति पाठपक्षे व्याप्नोतीत्यर्थः । अत्र
वातपित्तवेदनायां केदात् कोष्णत्वाच्च वायुर्माधुर्याच्च पित्तं प्रशाम्यतीति ॥ ४० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीपिकायां भानुमत्यां

सूत्रस्थानेऽगोपहरणीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथात ऋतुचर्यमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये हेमन्तादयः ऋतव उक्ताः, ते च स्वरूपतो नोक्ताः, अतस्तदुदाहरणोपोद्धातेन
ऋतुचर्याध्यायारम्भः । चर्या चरणम्, ऋतुषु ऋतूनां वा चर्या ऋतुचर्या; तदधिकृत्य

१ 'पैत्तिकव्रणस्य पाकभयं नास्ति, तेन ज्वहान्मोक्षः; ग्रीष्मादिपूष्णतया पाकभयमस्तीति
ज्वहान्मोक्षाभिधानम् । यतश्च व्रणमपेक्ष्य मोक्षणं, तेन हेमन्तादौ पैत्तिकस्य ज्वहान्मोक्षणं
भवतीति चकारेण सूच्यते' इति सु. । २ 'नेक्षेतेर्गं विधि' ता. ।

कृतोऽध्यायः ऋतुचर्यः, तम्; उत्पन्नच्छप्रत्ययस्य पूर्वबहुक् । किंवा ऋतुचर्यार्थाऽध्यायः ऋतुचर्यं उच्यते, तादर्थ्यात्; यथा ओदनार्थे तण्डुले ओदनशब्दः, ओदनं पचतीति प्रयोगात् । यदा तु 'ऋतुचर्यम्' इति पाठस्तदा "गदमदचरयम्" (पा. अ. ३।१।१००) इत्यादिना यत्; चर्यशब्दश्चरणीयाहारविहारार्थः । यदा 'ऋतुनां चर्या' इति निरुक्तिः, तदा ऋतुनां रसाद्युत्पादकत्वं चर्यादिकारकवत्त्वं च चर्याशब्दार्थः । यदा तु 'ऋतुषु चर्या' इत्यर्थे दृष्टः, तदा 'वर्षा-हेमन्त-ग्रीष्मेषु संवितानां शरद्वसन्तप्रावृट्सु प्रकुपितानां निर्दरणं कर्तव्यम्' इत्यादि चर्याशब्दार्थः । ऋतुचर्याप्रसङ्गेन चापराधप्रतिपादनमिह हेयम् ॥१॥२॥

कालो हि नाम स्वयम्भूरनादिमध्यनिधनः । अत्र रसव्यापत्संपत्ती जीवितमरणे च मनुष्याणामायत्ते । स सूक्ष्ममपि कलं कलीयत इति कालः, संकलयति कलयति वा भूतानीति कालः ॥ ३ ॥

अथ, कलादिव्यवहारस्य कालाधीनत्वात् कालस्वरूपमाह—कालो हीत्यादि । हिशब्द संपदर्शने । नामेति प्रसिद्धौ । भवनं भूः सत्ता, सत्कारणादेव भूरस्येति स्वयंभूः, नित्य इत्यर्थः । यतः स्वयंभूरत एवानादिमध्यनिधन इति योज्यम् । निधनमन्तः । स्वयंभूत्वेनैव नित्यत्वे लब्धे अनादित्वादिकथनं लोकप्रसिद्धमनित्यवैधर्म्यं दर्शयितुम् । कालं चैवकोपयुक्तोपाधि-संबन्धकृतेन धर्मेण निदर्शयन्माह—अत्रेत्यादि । व्यापदप्रशस्ताऽप्यल्पतरत्वात् पूर्वसूत्रा । रसप्रवहणेनात्र रसवद्भूतत्वं निर्देष्टव्यं तदितरगुणांश्च लक्षयति । मनुष्याणामिति अत्राधिकृत-त्वाभिर्देशः, तेन पश्चादीनामपि जीवनमरणे कालाधीने हेये । अत्र च कालसम्यगयोगेन रससंपद, जीवितं च; कालायोगादिना तु रसव्यापत्, मरणं चेति विभागः; तेनेकरूपात् कालात् कथं विरुद्धं (कार्यद्वयसंभव) इति नोद्भावनीयम् । यस्तु नैशेषिकमते 'सर्वो-त्पत्तिमतां निमित्तकारणं कालः' इति कृत्वा निरुपाधेरेव कालस्य रसव्यापत्त्यादौ कारणत्वं, तद्वैधर्मे निरुपयोगमेव, प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुपयुक्तत्वात् । कालस्य निरुक्त्या स्वरूपं दर्शयन्माह— स सूक्ष्ममपीत्यादि । कलीयत इति संख्यायते कलादिभागः, तेन सूक्ष्ममपि निमेषादिकं व्याप्य कालः संख्यायते, निमेषादेरपि कालविशेषत्वेन लोके प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । कलीयत इति 'कल' संख्याने इति शुरादिष्यन्तात् कर्मणि लकारे "जेरिति" (पा. अ. ६।४।५१) इत्यत्र व्यवस्थितविभाषानुवृत्तिर्णचो लोपाभावः, "अकृत्सावैधातुकयोः" (पा. अ. ७।४।२५) इति धीर्बलम् । किंवा 'न लीयते' इति पाठः, तदा सूक्ष्ममपि निमेषादिविभागं न लीयते न तिरो-भवति सर्वं निमेषादि व्याप्नोतीत्यर्थः । एतच्चार्थकथनम् । किंवा पृषोदरादित्वात् तन्निरुप्ये कालशब्दः साम्यः । निरुक्त्यन्तराभ्यां सर्वभूतोत्पत्तिविनाशे हेतुत्वमाह—संकलयति कलयति चेति । संहरणात् संकलयति; कलयत्युत्पादयति, संख्यानस्योत्पादे सति भावाद्भुत्वार्थता ॥ ३ ॥

१ 'संकलयति कलयति वा' इति क. । २ 'सत्कारणाधीना स्वत एव' इति सु. । ३ 'रसद्वारा द्रव्यं' इति ह. । ४ 'कारणे' इति सु. । ५ 'यतश्चार्थकथनम्' इति सु. उ. नास्ति । ६ 'वदुत्पादार्थता' इति सु. ।

तस्य संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो गतिविशेषेणाक्षिनिमेषकाष्टा-
कलासुहृताहोरात्रपक्षमाससर्वयनसंवत्सरयुगप्रविभागं करोति ॥ ४ ॥

संप्रति निरुपाधेः कालस्यैवानुपयुक्तत्वात् सोपाधि कालं व्याकृतुमुद्यतः सोपाधेः काल-
स्योपयुक्तं रूपमाह—तस्य संवत्सरात्मन इत्यादि । यद्यपि जीवाधिककालस्य निमेषाद-
योऽपि भेदाः सन्त्युपयुक्ताश्च, तथाऽपि ते परस्परविलक्षणाः, अतो न तेः सकलौपा-
धिककालनिर्देशः कर्तुं शक्यः, यथेष्टं पुनरुपस्थाप्य तादृशं एव भवति, अत उक्तं—
संवत्सरात्मन इति । यस्तु पञ्चवर्षे युगे संवत्सरपरिवत्सरादिभेदकथनं, तत्रैह धारं
प्राय उपयोगीति नाहतमत्र, तन्त्रान्तरव्याहृतत्वात्; ते पञ्चयुगमित्यादिना मन्त्रानुपयोगा-
द्युगव्यकरणं भविष्यतीति न विरोधः । कालस्य च यद्यपि चन्द्रगत्यादयोऽपि नानाप्रकारा
भेदकाः सन्ति, तथाऽप्यादित्यगतिरेव शीतोष्णादिभेदमापादयतीति निमेषादिषु काल-
भेदिकासंमतिरित्याह—भगवानित्यादि । यद्यपि च निमेषादौ निमेषोऽन्मेषादि कालावच्छे-
दकं, तथाऽपि निमेषादेः शीतोष्णादिविशेषानाधायकत्वात् सूर्यगतेषु शीतोष्णादि-
विशेषाधायकत्वादिनिमेषादिक्रियावद्भिन्न(च्छिन्ना) सूर्यगतिरेव निमेषादिकालावच्छेदिका हेत्या-
वेन सुधृतं—भगवानादित्यो गतिविशेषेण निमेषादिप्रविभागं करोतीति । निमेषादयोऽन्मेष-
वक्ष्यमाणः । गतिविशेषेणेति रश्मिराद्यवस्थानरूपगतिविशेषेण । एते हि चरतो दिवाकरस्य
गतिविशेषाः सूक्ष्मा अपि शीतोष्णादिविशेषात् परस्परं विशेषा भवन्ति ॥ ४ ॥

तत्र लघ्वक्षरोच्चारणमात्रोऽक्षिनिमेषः, पञ्चदशाक्षिनिमेषाः काष्टा,
त्रिंशत्काष्टाः कला, विंशतिकलो सुहृत्, कलादशभागश्च, त्रिंशन्सुहृत्-
महोरात्रं, पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः, स च द्विविधः—शुक्लः कृष्णश्च,
तौ मासः ॥ ५ ॥

तत्रैत्यादि । लघ्वक्षरोच्चारणमात्रो निमेष इति लघुरकारादिरक्षरो यापत्या सूर्यगत्या
उच्यते तावद्गत्यवच्छिन्नः कालो निमेषः, सूर्यगतिस्तु अस्मदादिनित्यपरोक्षा, तेन निमेष-
पादिक्रियेयं सा लक्ष्यते । निमेषादिप्रयोजनं यथा—“क्षेपं मात्रासङ्घर्षं तु भारवेदि प्रयो-
गतः” इति । मात्रासङ्घर्षो हि निमेषपर्यायः । यदुक्तं—“निमेषोन्मेषणं पुंसां स्फोटनं वाऽपि
चाहुतेः । अक्षरस्य लघोर्वाऽपि मात्रा तूच्चारणं भवेत् ॥” इति । काष्टाप्रयोजनं तु कला-
वच्छेदकत्वमिह हेयम् । आगमसिद्धत्वाच्च काष्टाविभागो दर्शितः । कलाप्रयोजनं यथा—
“स खल्वप्यो रस एकैकस्मिन् धातौ त्रीणि त्रीणि कलासहस्राण्यवतिष्ठते” (सू. अ.
१४) इति । सुहृत्प्रयोजनं—“स यदि सुहृत्स्थितस्मादृशं पय” (सू. अ. ४५)
इत्यादि । दिनादिप्रयोजनं तु “अहोरात्रादपि केहः प्रत्यागच्छन् पश्यति” (चि. अ.
३७) इति; “पक्षाद्विरेको बान्तस्य” (चि. अ. ३६) इति; तथा—“मासेन रसः शुक्लो-

१ ‘उपन्याकरणं’ इति सु. । २ ‘राशिरास्यंशकसङ्गममागादिचाररूपगतिविशेषेण’ इति
इ. । ३ ‘लघ्वक्षिनिपातमात्रः’ इति सा. । ४ ‘वा तथाऽहुतेः’ इति सु. ।

भवति” (सू. अ. १४) इत्यादि शास्त्रेषु बहुषु व्यक्रमेव । कलाया दशभागश्चेति दशमो भागः दशभागः काष्ठात्रयमित्यर्थः । एतदेव च सुहृत्तमानप्रमाणं यच्छोणितवर्णनीये मासप्रमाणं कलाया सर्वतन्त्रसिद्धं वदन्ति—“अष्टादशसहस्राणि संख्या ह्यस्मिन् समुच्चये । कलानां नवतिश्चैव स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः” (सू. अ. १४) इति । एतद्धि काष्ठात्रयाधिकविंशतिकलामुहूर्तेन परं पूर्यते । तेन यद्भोजेऽप्युच्यते “त्रिंशत् काष्ठाः कलां विद्यान्मुहूर्तं विंशतिः कलाः” इति, तथा भालुकितन्त्रे “त्रिंशत्कलो मुहूर्तस्तु विज्ञेयः कुशलैर्नरैः” इति; स लिपिदोषात् पाठो वर्णनीयः । (तत्र तु ऋतुसमयाद्वा ज्ञेयः ।) इह तु परतन्त्रग्रहणमौपघेनवादितन्त्रसंमत्या ज्ञेयम् । स द्विविधः शुक्लः कृष्णश्चेति अमावास्यादिपूर्णिमास्यादि पक्षद्वयं प्रायः उपयुक्तं दर्शयितुं कृतम् । तेन शुक्लकृष्णव्यतिमिश्रोऽपि पक्षदशाहोरात्ररूपः पक्षो भवति; यथा—“पक्षाब्जातरसं पिबेत्” इत्यादौ । अत्र हि सन्धानदिनादारभ्य पक्षदशाहेन पक्षः । तौ मास इति पक्षदशाहस्यो पक्षौ शुक्लकृष्णौ । पक्षद्वयस्य तु मासश्चन्द्रगतिवृत्तौ नेहादित्यगतिभिरेकाले प्रधानतया निर्देश्यः ॥ ५ ॥

तत्र माघादयो द्वादश मासाः संवत्सरः, द्विमासिकमृत्तुं कृत्वा षडृतवो भवन्ति; ते च शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः; तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः, मधुमाघचौ वसन्तः, शुचिशुक्रौ ग्रीष्मः, नभोनभस्यौ वर्षाः, इषोर्जौ शरत्, सहःसहस्यौ हेमन्त इति ॥ ६ ॥

तत्र माघादय इत्यादि । माघादयो द्वादशेत्यादौ संवत्सर इति वचनं न संवत्सरनिर्देशपरं, किंतु माघादिद्वादशमासानां संवत्सररूपतया पुनस्तेनैव क्रमेणावृत्तिः, न त्रयोदशादिमाससंभव इति दर्शयितुं; तेनाक्रमेण संवत्सरोदाहरणं तथा द्विः संवत्सरोदाहरणमिति न संभावनीयम् । द्विमासिकमिति माघादिद्विमासिकम् । द्वादश मासाः षडृतवो भवन्तीति योजना । तपो माघः, तपस्यः फाल्गुनः, मधुः चैत्रः, माघवो वैशाखः, शुचिः ज्येष्ठः, शुक्र आपाढः, नभोनभस्यौ श्रावणभाद्रौ, इषोर्जौ आश्विनकार्तिकौ, सहः अग्रहायणः, सहस्यः पौषः ॥ ६ ॥

त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः कालप्रविभागकरत्वाद्यने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरं च । तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्ताः; तेषु भगवानाप्यायते सोमः, अमल्लवणमधुराश्च रसा यलवन्तो भवन्ति, उत्तरोत्तरं च सर्वप्राणिनां यलमभिवर्धते । उत्तरं च शिशिरवसन्तग्रीष्माः; तेषु भगवानाप्यायतेऽर्कः, तिर्यकपांयकट्टकाश्च रसा यलवन्तो भवन्ति, उत्तरोत्तरं च सर्वप्राणिनां यलमपहीयते ॥ ७ ॥

शीतोष्णवर्षलक्षणा इत्यधिकशीतोष्णवर्षलक्षणाख्यः, साधारणशीतोष्णवर्षलक्षणाश्च त्रयः, इति षडृतवः । चन्द्रादित्ययोरित्यादौ शिशिराद्याः षडृतवो द्वे अन्ये भवत

इति योजना । चन्द्रादित्ययोः कालप्रविभागकरत्वादिति कर्कटादिराशिषट्कगत्या तथा मकरादिराशिषट्कगत्या च सूर्यस्य यथाक्रमं दक्षिणोत्तरायणस्वरूपे परमार्थतो भिन्नेऽपि चन्द्रादित्ययोर्बलवत्त्वेन वर्षशीतोष्णादिप्रयोजकेन कालेन प्रविभागदित्यर्थः । एतेन प्रथम-प्रतिपादितमादित्यगतेरयनप्रविभागकरत्वमविरुद्धं भवति । दक्षिणाभिमुखगमनं हि सूर्यस्य दक्षिणायनम्, उत्तराभिमुखगमनं चोत्तरायणमुच्यते; न तु चन्द्रगतिः काऽप्यत्रायन-भेदिका । बलवत्त्वं तु दक्षिणायने चन्द्रस्य यद्भवति तदादित्यगतिवशादेव, एवं वायुबलवत्त्वमप्यादित्यगतिवशादेवोचितकाले स्वभावव्यवस्थितं भवतीति सिद्धान्तः । माघादिक्रमेणोत्तरायणनिर्देशे प्राप्ते प्रथममत्र दक्षिणायननिर्देशः, तस्य बलजनकलेन प्रशस्तत्वात् । तेषु भगवानाप्यायते सोम इति आदित्यस्य दक्षिणकर्कटादिराशिगति-महिम्नैव सोमस्य बलवत्त्वं ज्ञेयम्; एवमर्कस्यापि बलवत्त्वमुत्तरमकरादिराशिगतिप्रभा-वाज्ज्ञेयम् । अत्र वर्षासु अम्लो रसोऽपां पिदाह्वाद्भवति, वर्षासु दक्षिणायनतया विसर्ग-रूपत्वे सति यद्यपि सौम्यत्वं, तथाऽप्यादानप्रकर्षादितोष्णतायाः क्षीयमाणाया अपि महत्त्वादुष्णोऽम्लो रसो भवति । एवं शरदि आश्विनेऽर्कस्य घृद्धत्वादुष्णो लवणो रसः सोमघृष्ट्या च मनाक् क्षिप्तो भवति; तथा कार्तिकेऽपि किञ्चित्क्षीयमाण-स्यार्कस्य लवणे उष्णतां प्रति कारणत्वं ज्ञेयम् । हेमन्ते तु सोमबलवत्त्वप्रकर्षादर्कस्य चातिहीनबलवत्त्वाच्छीतः क्षिप्तो गुरुश्च मधुरो रसो भवतीति युक्तमेव । एवं शिशिर-वसन्तयोरादानमहिम्ना क्षीयमाणस्यापि चन्द्रस्य विसर्गादित्यवलतया घलवत्त्वमेव, तेन तिक्तकपायो रसो बलवन्तौ भवतः, आदानमहिम्ना तु तावेव रुक्षौ भवतः । वैशाखेऽपि च कपायस्य शीतस्योत्पत्तिर्विसर्गादित्यौल्यस्यैवत्यल्पत्वाज्ज्ञेया । ग्रीष्मे लर्कस्य बलवत्त्वादुष्णो लघू रुक्षश्च कटुर्भवतीति युक्तम् । किं तु कपायो रसो रुक्षतमः, रुक्ष-तरश्च कटुः । यदुक्तं चरके—“रुक्षात् कपायो रुक्षाणामुत्तमो मध्यमः कटुः” (च. सू. अ. २६) इति । तेन कटो रुक्षतरस्योत्पादो वसन्ते प्राप्नोति, कपायस्य च ग्रीष्मे, तस्मात् कालमहिमाऽप्यत्राचिन्त्यो रसोत्पादकारणं ज्ञेयम् । वर्षादिषु चाम्लादीनां घल-बलमुक्तं, न तु सर्वथाऽम्लदिल्लं; तेन यदुच्यते—“द्रव्याणां तेष्वृत्तप्वम्लादिरसता-भिधानाद् द्रव्यगुणव्यवस्थितरसद्रव्याभिधानं व्यर्थम्” इति, तच्चिरस्तं भवति । काल-महिम्ना एवम्लदेर्वलवत्त्वं वर्षादी, तथा प्रकृत्या मधुरादिरसो द्रव्येऽनुरसत्वेनाम्लादि-र्भवति, न तु स्वभावभूतरसनाशः । यथा—शाहारस्य पट्टसस्यापि मधुराम्लकटुकैरव-स्थापार्कैः श्लेष्मादिजननमुक्तं, नलवस्थापाकजरसैः प्राकृताहाररसकार्यनाशः क्रियते, येन तत्र मधुरादयः स्वं स्वं कार्यं कुर्वन्त्येव; तद्वदिहापि प्रकृतिभूतरसकार्यं तथा काला-दितरसकार्यं च यथाभूतमेव पित्तचयादि कल्पनीयम् । वर्षादिपूतरोत्तरवलोपचयेऽप्या-दानादित्यदुर्बलतया हीनं मध्यं तथोत्तमं क्रमाद्वलं भवति, तथा शिशिरादौ घलापच-येऽपि विसर्गादित्यवलवत्तयोत्तमं मध्यमं हीनं च यथाक्रमं चलं भवति । तदुक्तं चरके—

“आदायन्ते च दौर्बल्यं विसर्गादानयोर्दृणाम् । मय्ये मय्यं बलं त्वन्ते भेष्टमप्रे निनिर्दिष्टे”
(च. सू. अ. ६) इति ॥ ७ ॥

भवति चात्र—

शीतांशुः क्लेदयत्युर्वीं विवस्वान् शोषयत्यपि ॥

तावुभावपि संश्रित्य चायुः पालयति प्रजाः ॥ ८ ॥

उक्तमर्थं वायुव्यापाराधिककथनयुक्तमुपसंहरन्नाह—सोम इत्यादि । क्लेदयतीति वर्षे-
शिशिराभ्याम् । उभावपि संश्रित्यनेन वायोयोगवाहितयोभयार्थकर्तृतया प्रजापालनं
दर्शयति । एतेन क्लेदनं केवलं तथा शोषणं वा न प्रजापालनं किं तु मिलितं, तच्च वायुना
क्रियते, ताभ्यां वा मिलिताभ्यां क्रियत इति लभ्यते । यदुक्तं चरके—“तावैताव-
र्कवायुं सोमश्च कालमार्गस्वभावपरिग्रहीताः कालर्तुरसदोपबलनिर्घृतिप्रत्ययभूताः ससुप-
दिदयन्ते” (च. सू. अ. ६) इति ॥ ८ ॥

अथ खल्वयने द्वे युगपत् संवत्सरो भवति । ते तु पञ्च युगमिति
संज्ञां लभन्ते । स एव निमेषादियुगपर्यन्तः कालश्चक्रवत् परिवर्तमानः
कालचक्रमित्युच्यत इत्येके ॥ ९ ॥

संवत्सरं क्रमप्राप्तमाह—अथ खल्वयने इत्यादि । युगपत् मिलिते । एतन्नायनद्वयात्-
फलं वत्सरस्य रजोत्पत्त्यादौ प्रसिद्धतरं, तेन “परिवत्सरो याप्यः” (च. नि. अ. ११)
इत्यादौ रोगोत्पाददिनात् प्रभृति पुनस्त्वदुर्गसंबन्धितदिनप्राप्त्या वर्षेण गणनीयम् । युग-
माह—ते तु पञ्चेत्यादि । ते तन्त्रान्तरप्रसिद्धाः संवत्सरपरिवत्सरादिसंज्ञाः पञ्च युगमिति
संज्ञां लभन्ते । युगाश्च घृहस्पतिचारसहितादित्यगतिविशेषात् पञ्चा वर्षैर्द्वादशरूपाः परि-
वर्तन्ते । यदुक्तमपूरचिते—“अब्दाष्टमुक्तं शक्रराजकालं संशोध्य पञ्चा विषयेर्विभज्य ।
युगानि नारायणपूर्वकाणि लब्धा विशेषाः क्रमशः समाः स्युः” इति । अत्र नारायणपूर्वकाः
“विष्णुः सुरेशः” इत्यादिना द्वादशायुगाधिपा उक्ताः; तथा प्रतियुगं वर्षाणामसाधारण्यः
संज्ञा देवताशोकाः । यथा—“संवत्सरोऽग्निः परिवत्सरोऽर्क इदा मतः शीतमयूखमाली ।
प्रजापतिश्चाप्यनुवत्सरः स्यादिवत्सरः शैलस्तुताधिपश्च” इत्यादिबहुप्रपञ्चेनोक्ताः । तथा
काश्यपीये ओक्तं—“कालचक्रं तु वर्षाणां पञ्चानां संप्रवर्तते । युगसंज्ञा च देवहैस्त्रयं संप-
रिक्तीतिता” इत्यादि । इह तु युगैः प्रयोजनस्यानतिप्रयोजनत्वादशस्यतार्थं संज्ञामात्रेण कीर्त-
नमिति हेयम् । एतन्निमेषादिकालकथनेन पुनरावृत्तौ स्वरूपतया सर्वकालकथनं भवतीति
दर्शयन्नाह—स एव इत्यादि । चक्रवदिति चक्रं यथा भ्रममाणं पुनस्तदेव भ्रमते, एवं

१ ‘सोमः क्लेदयते भूमिं सूर्यः शोषयते पुनः’ इति ता. । २ ‘उक्तमर्थमनुवदन्’ इति
ह. । ३ ‘ते द्वे अयने वर्षाः । संवत्सरः, परिवत्सरः, इदानत्सरः, इदत्सरः, वत्सरः,
इत्येवं पञ्च वर्षाणि । ते पञ्च युगमिति संज्ञां लभन्ते’ इति ता. । ४ ‘तद्वत्संबन्धि’ इति
मु. । ५ ‘युगव्युत्पादनस्य’ इति मु. ।

निर्मेषादयोऽपि युगान्ताः कालचक्रं भवति । एके इति रसचत्वादिजनकशिखिराद्यनुक्रम-
वादिनः, तेन 'इह तु' इत्यादिना दोषचयादिकारकर्तुर्मेदोऽन्यथाविपक्ष इति भवति; किंवा
एकं इति युगान्तकालचक्रवादिनः, तेन कलियुगादिरूपयुगचक्रवादिनोऽपरे सन्तीति
सूचितम् ॥ ९ ॥

इह तु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृषः षडृतवो भवन्ति दोषोपच-
यप्रकोपोपशमनिमित्तं; ते तु भाद्रपदाद्यन द्विमासिकेन व्याख्याताः;
तद्यथा—भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः, कार्तिकमार्गशीर्षौ शरत्, पौषमाघौ
हेमन्तः, फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः, वैशाखज्येष्ठौ ग्रीष्मः, आपाढभावणौ
प्रावृद्धिति ॥ १० ॥

रसवादार्थोक्तमाह्वयतिरिक्तं दोषचयादिप्रयोजनमायुर्वेदोपयुक्तं दर्शयन्नाह—इह
त्वित्यादि । अनेन च प्रकारेणाप्रोपयुक्तः प्रावृडाद्यनुक्रमोऽप्यस्तीति प्रदर्शयते; न तु
पूर्वोक्तऋतुकमः खण्ड्यत इति ज्ञेयम् । अत एव प्रयोजनविषय उक्तः—दोषोपचयप्रकोपो-
पशमनिमित्तमिति । अयं च दोषचयादिक्रमो रसोत्पादकमाह्वयति; तेन हेतुभूतो रसो-
त्पादकमः प्रथममुच्यते, दोषचयादिक्रमस्तु कार्यतया कारणधीन इति पश्चादुच्यते । दोष-
चयादिनिमित्ततया च शिखिरादौ दोषशोधनप्रयोजनसम्पत्त्यस्य "तत्र वर्षाहेमन्तग्रीष्मेषु
संचितानां" इत्यादिनाऽपि वक्ष्यमाणं लभ्यत एव । एतेन "एवमेते प्रावृडादयः
षडृतवः संशोधनमधिकृत्य विभज्यन्ते" (च. वि. अ. ८) इति चरकवचनं च संगतं
भवति । चयादिकारकक्रममेदमाह—तत्र भाद्रपदेत्यादि । प्रावृद्धिति प्रथममष्टिलक्षितः
कालः । अशब्दोऽयमत्रादिकर्मणि । अत्र पक्षे शिखिरो नास्ति । चरकेऽपि तस्याशितोये
रसचलोत्पादार्थं शिखिरादिक्रमो दर्शितः, तदनु रोगभिपन्नजतीये संशोधनमधिकृत्य
प्रावृडादिक्रम उक्तः; यथा—"हेमन्तग्रीष्मवर्षाश्चेति शीतोष्णवर्षलक्षणास्तत्र ऋतवो
भवन्ति, तेषामन्तरेष्वितरे साधारणास्तत्र प्रावृद्शरदयसन्ताः" (च. वि. अ. ८) इत्यादि;
तथा तत्रैव वृद्धयल्लेनाप्युक्तम्—"अत्युष्णायर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः । तदन्तरे
प्रावृडाया ज्ञेयाः साधारणास्तत्र ॥ प्रावृद् शुक्रनभौ ज्ञेयौ शरदूर्जसहौ पुनः । तपसश्च
मधुश्चैव वसन्तः शोधनं प्रति" (च. वि. अ. ६) इति । तदेवं चरके सुश्रुते च प्रयो-
जनं विशेषेण ऋतुकमद्वयस्य दर्शितम् । काश्यपतन्त्रे यो देशमेदे(न) ऋतुमेदक्रम उक्तः
स इहाचमत्तः । उक्तं हि काश्यपीये—"भूयो वपेति पर्जन्यो गङ्गाया दक्षिणे जलम् । तत्र
वर्षाप्रावृडाख्यौ ऋतू तेषां प्रकल्पितौ ॥ तस्या एवोत्तरे देशे हिमवद्वैप्रसङ्गुले । भूयः
शीतमतस्त्रेषां वसन्तशिखिरावृत्तः" इति । अयं च काश्यपमते देशमेदेन ऋतुमेदो देश-
मेदप्रयुक्ताहाराचारविशेषैर्मवगमयति । यथा—मरुदेशे ग्रीष्मस्यैव प्रधानतया चिरं

१ 'सूचयते' इति सु. । २ 'रसाधीकर्तुं क्रमात्' इति सु. । ३ 'हिमवद्वैप्रसङ्गुले' इति
सु. । ४ 'पव गमयति' इति सु. ।

आग्निविधिः कियते, आसूये च वसन्तविधिरेव प्रायः कियते । यदि तु देशविशेष-
नियत एव प्रावृद्धादिः शिशिरादिश्च क्रमः स्यात्तदा चरके प्रयोजनविशेषोद्देशेन तत्कर्म-
भसंगतं स्यात् । रसाद्युत्पत्तिक्रमे श्रावणभाद्रपदौ वर्षारूपौ, दोषचयादिक्रमे च भाद्राश्विनी
वर्षारूपौ । श्रावणभाद्रपदयोस्तत्पद्यमानोऽप्यम्लो रसो दुर्बलतया पूर्वलोहितवातप्रकोप-
प्रकर्षवति शरीरे न तथा पित्तचर्यं करोति, यथा—आदानाहितदुर्बलशरीरे वर्षादौ
विसर्गो बलं जनयन्नपि न बलजनकतया लक्ष्यते, तेन श्रावणे भासि न पित्तचर्यो दर्शितः,
भाद्रे तु बलवत्तयाऽम्लो रसः पित्तचर्यं करोतीति व्यपदिश्यते । एवमाश्विनेऽपि भाद्रान्त-
प्रवृद्धोऽम्लो रसः क्षीयमाणोऽपि वृद्ध एव लवणरससहकारितया च पित्तचर्यं करोति,
यथा—आदानादौ ऋतुप्रवृद्धं बलं क्षीयमाणमपि प्रकृष्टमेव सत् स्वकार्यं करोतीति; तदेवं
दोषचयाद्यर्थे ऋतुक्रमे भाद्राश्विनयोः पित्तचर्यकर्तृत्वमुपपन्नम् । अनया दिशा पौषमाघ-
योरपि कफचर्यकर्तृत्वम्, अग्रहायणस्य च कफचर्यं प्रत्यनुपपादेयत्वं वर्णनीयम् ।
वैशाखज्येष्ठयोस्तत्पगतसौम्यगुणतया वातचर्यकर्तृत्वमुपपन्नमेव ॥ १० ॥

तत्र, वर्षास्त्रोपधयस्तरुण्योऽरुपवीर्या आपश्चाप्रशान्ताः क्षितिमल-
प्रायाः, ता उपयुज्यमाना नभसि मेघावतते जलप्रक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्न-
देहानां प्राणिनां शीतवातविष्टस्मितानीनां विदहन्ते, विदाहत् पित्त-
संचयमापादयन्ति; स संचयः शरदि प्रविरलमेघे वियत्युपशुष्यति
पङ्केऽर्ककिरणप्रविलायितः पैत्तिकान् व्याधीजनयति । ता एवोपधयः
कालपरिणामात् परिणतवीर्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्यापश्च प्रशान्ताः
क्षिग्धा अत्यर्थं शुर्व्यश्च, ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुं-
पारपवनोपस्तस्मितदेहानां देहिनामविदग्धाः स्नेहाच्छैत्याद्गौर्यादुपले-
पोश्च श्लेष्मसंचयमापादयन्ति; स संचयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रविलायितं
ईषैस्तन्वदेहानां देहिनां श्लेष्मिकान् व्याधीजनयति । ता एवोपधयो
निदाघे निःसारा रूक्षा अतिमात्रं लब्धो भवन्त्यापश्च, ता उपयुज्य-
मानाः सूर्यप्रतापोपशोपितदेहानां देहिनां रौक्ष्याल्लघुत्वाच्च वायोः संच-
यमापादयन्ति; स संचयः प्रावृषि चात्यर्थं जलोपक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्न-
देहानां देहिनां शीतवातवर्षेरितो वातिकान् व्याधीजनयति । एवमेव
दोषाणां संचयप्रकोपहेतुरुक्तः ॥ ११ ॥

‘संप्रति ऋतून् विमज्य तेषां चयादिहेतुत्वं यथा भवति तथाऽऽह—तत्र वर्षास्त्रियादि ।
तरुण्यः अमिनवाः; अत एवाल्पवीर्याः; अमिनवत्वं च वर्षजातपल्लावादितया पूर्वसिद्धा-
नामप्योपधीनां हैयम् । विदहन्त इति कालप्रभावादम्लरसोद्गमादग्निमात्राच्च ।
शीतवातविष्टस्मितानीनामिति शीतेन कुपितो वातः शीतवातस्तेन व्याहृतामीनाम् । अत्र च

१ ‘शीतवातवर्षोपधस्मितानीनां’ इति ता. । २ ‘उपलेपित्वादि’ इति ता. । ३ ‘ईषैस्त-
न्वदेहानां’ इति ताडपत्रमुल्लेखे न पश्यते ।

क्षीणबलशरीरत्वादिसहितः शीतकुपितो वातो बद्धिमान् करोति, न वैषम्यमिति ज्ञेयम् । शीतकाले तु शीतगुणयुक्तोऽनिलो बहिरनिर्गच्छद्दुष्मणो निरोधादुत्पद्यते शरीरे वृद्धिमा-
दधातीति न विरोधः । विदाहादिति ओषधीनामर्षा च । पैत्तिकान् व्याधीनिति अम्लीका-
विपासापरिदाहादीन् । ता एवेत्यादि । मन्दकिरणत्वाद्भानोरिति श्लेष्मचयातुगुणत्वं काल-
महिम्ना भानोः । सतुपारोपस्तम्भितदेहानामिति सद्यः तुपारेण वर्तते इति सतुपारश्चन्द्रमाः ।
तेनाप्यायितदेहानाम् । अविदग्धा इति मधुरपाकं गताः । ज्ञेयादिवदोषधीनामर्षा च
गुणैभ्यः समानः श्लेष्मा चीयत इत्याह—ज्ञेयादित्यादि । प्रविलयित इति भाषया धनति-
तीक्ष्णतया भानोर्विलयनमात्रं दर्शयति, न शोषणं श्लेष्मणः । श्लेष्मिकान् व्याधीनिति
अग्नेपददयोत्प्रेषणादीन् । ता एवोषधयो निदाघे निःसार इति अपगतरीम्यांशाः, अत एव
रूक्षा लघ्वश्च समगुणं वातं चिन्वन्ति । अत्र ग्रीष्मे उष्णेऽपि वातस्य रुक्षगुणप्राधान्या-
द्यो भवति । रीक्ष्यं तु वायोः प्रधानो गुण इति कटुकेन रुक्षोष्णेन वातवृद्धिनिदर्शनात्,
तथा मधुरेण शीतस्निग्धेन वातप्रशमदर्शनाच्चावगम्यते । यदि शीतत्वमपि वाते प्रधानं
स्यात् तदा न कटुकेनोष्णेन वृद्धिः, मधुरेण वा शीतेन न प्रशमः स्यात्; शीतत्वं च
वायोरायुर्वेदसिद्धान्ते । रूक्षत्वं वायोः प्रथमनिर्देशात् प्रधानमिति सत्यमेव, परं कटुना
वातवृद्धिः रीक्ष्यलाघववैश्याद्यैर्भूरिभिर्वातसमानगुणै रीक्ष्यैर्मभिभूय क्रियते, मधुरेण च
क्षेहान्मायुर्यंगारवात् पैत्तिकित्याद्य वातजय इति “विरुद्धगुणसंनिपाते भूयसाऽल्पमव-
जीयते” (च. वि. अ. १) इति न्यायादेवोपपन्नमिति पश्यामः । विस्त्रोक्तमुपसंहरति—
एवमेव इत्यादि ॥ ११ ॥

तत्र वर्षाहेमन्तग्रीष्मेषु संचितानां दोषाणां शरद्वसन्तप्रावृद्धसु च
प्रकुपितानां निर्हरणं कर्तव्यम् ॥ १२ ॥

अत्र चयप्रकोपावसरे पूर्वमेकवर्गेण सूचितस्यापि प्रशमस्यानभिधानं प्रकोपानन्तर-
वक्तव्यशुद्धेः प्रस्तुतत्वात्, अत एवानन्तरं शुद्धिविधानमित्यत आह—तत्र वर्षेत्यादि ।
प्रकुपितानामित्यत्र प्रशब्देन बहुलेन कोपः शोधनविषय इति दर्शयति । बहुदोषे हि
शोधनं भवति । यदा तु तत्र ऋतूक्तविध्याऽऽहारादिना मध्यमलो दोषो भवति तदा
पाचनादि कर्तव्यं, यदा स्वल्पदोषता तदा लघुनादि कर्तव्यमिति दर्शयति । प्रकुपितानां
निर्हरणं कर्तव्यमिति वक्तव्ये यत् पुनः शरद्वसन्त-प्रावृद्धसु निर्हरणं कर्तव्यमिति वदति,
तेनोत्सर्गतः साधारणशीतादिगुणतया शरदादावेव शोधनं दर्शयति, वर्षाहेमन्तग्रीष्मेषु
लतियोगाच्छोधनं निषेधयति । यदुक्तं चरके—“साधारणेष्टुपु वमनादीनां प्रवृत्तिः,
निवृत्तिः पुनरितरेषु” (च. वि. अ. ८) इति । आत्ययिके पुनर्व्याधौ वर्षादावपि शोधनं;
यदुक्तं चरके—“आत्ययिके पुनः कर्मणि” (च. वि. अ. ८) इत्यादि । एतच्चात्रापि
प्रावृद्धसु चेति चकारेण सूचितमिति ज्ञेयम् । अयं चार्तवो दोषत्रयादिः ऋतुविपरीताहाय-

१ ‘प्रथमनिर्देशात्’ इति सु. पु. नास्ति । २ ‘जीर्णं’ इति सु. । ३ ‘प्यातुगुणं’
इति ह. ।

चारमकुर्वतां भवति, ऋतुविपरीताहारचारक्रमे सति चाल्यो भवति न भवत्येव वा, इति च ज्ञेयम् । तत्र शरदादीनां हि दिमासिकत्वेऽपि तन्मन्त्रतरदर्शनाच्छेषनभासव्यवस्था । तदुक्तं कपिलवचने—“मघौ सहे नभैति च मासि दोषान् प्रवाहयेत् । नभनैश्च विरैकैश्च निरुहैः साजुवासनैः” इति । तथा चरकैऽप्युक्तं—“माघवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः । सहस्यप्रथमे चैव बाहयेदोपसंचयम्” (च. सु. अ. ६) इति । माघवो वैशाखस्तस्य प्रथमधैत्र्यः, नभस्यो भाद्रस्तस्य प्रथमः श्रावणः, सहस्यः पौषस्तस्य प्रथमो मार्गशीर्षः । भट्टारहरिचन्द्रस्तु सहस्रचन्द्रमकारान्तं कृत्वा तत्प्रथमं कार्तिकमाह, पठति च—“कार्तिके श्रावणे चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । वर्षादिसंचितान् दोषान् त्रिमासान्तरितान् हरेत्” इति । अस्मिन् पक्षे त्रिमासान्तरितत्वं दुर्घटं कपिलवचनैवविरोधश्च ॥ १२ ॥

तत्र पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते, श्लैष्मिकाणां निदाघे, वातिकानां शरदि, खभावत एव; त एते संचयप्रकोपोपशमो व्याख्याताः ॥ १३ ॥

शुद्धिमभिधाय प्राकृतमुपशममाह—तत्र पैत्तिकानामित्यादि । वातिकानां शररीति वर्षाप्रावृषोऽस्त्यरुक्षशीतगुणतया ऋतुद्वये वातकोपसिद्धति, पित्तकफमभ्यान्तरे ऋतुवृषाभ्यामिति । उपसंहरति—खभावत इत्यादि । खभावत इति कालस्य शीतादिगुणतः ॥ १३ ॥

तत्र, पूर्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गं, मध्याह्णे श्रीष्मस्य, अपराह्णे प्रावृषः, प्रदोषे वार्षिकं, शारदमर्धरात्रे, प्रत्युपसि हैमन्तमुपलक्षयेत्; एवमहोरात्रमपि वर्षसिव शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषोपचयप्रकोपोपशमैर्जानीयात् ॥ १४ ॥

सांवत्सरिकं विधिं दिवसेऽप्यतिदिशमाह—तत्र पूर्वाह्ण इत्यादि । वासन्तिकं लिङ्गमिति कफप्रकोपः । अत एव तत्र पूर्वाह्णे वसनं देयमित्यादिकफप्रकोपावुगुणं बहु धात्रे विधानम् । मध्याह्णे श्लैष्मिकमिति भानोर्वलवत्वाच्छ्लैष्मस्ययादिलक्षणम् । अत एव श्लैष्मक्षयेऽत्र विरेचनमुक्तं—“मध्याह्णे तु विरेचनम्” इत्यादिना; उच्यते च—“श्लेष्मोत्तरच्छर्दयति ह्यदुःखं विरिच्यते मन्दकफस्तु सम्यक्” (च. सि. अ. १) इति । प्रावृषेऽप्यमिति वातकोपलक्षणम् । अत एवाजुवासनं वातशमनं विधीयतेऽपराह्णे, वातिकज्वरस्याभ्यागमनमभिदृष्टिर्वेति । चरकैः तु निरुहदानं यत् “मध्याह्णे किंचिदावृत्तं दद्यादास्थापनं युक्तम्” इत्यनेनोक्तं तत्तदैव स्फुटस्रोतसि शरीरे स्रोतःशुद्धिकरस्य निरुहस्य यौगिकत्वादिति ज्ञेयम् । प्रदोषे वार्षिकमिति पित्तचयहेतुत्वं, शारदमर्धरात्रे इति पित्तकोपहेतुत्वं, प्रत्युपसि हैमन्तमिति पित्तप्रशमहेतुत्वं, कफचयहेतुत्वं च हैमन्तं लिङ्गं ज्ञेयम् । एते स्वाहोरात्रावयवविशेषाः खभावादेव शीतोष्णादिसंज्ञ-

१ ‘नभसे’ इति सु. । २ ‘कपिलवचनविरोधश्च’ इति सु. । ३ ‘मध्यमे दिने’ इति ह. ।

विशेषैर्युक्तं दोषचयादिहेतवो भवन्तीत्यनुभवादागमाच्चावधार्यते । तेनार्धरात्रेऽपि कालमहिर्नैव पित्तप्रकोपो ज्ञेयः । यत्तु, अर्धरात्रे प्रायोऽज्ञविदाहो भवति, तेनार्धरात्रे पित्तप्रकोपो भवति स आहारावस्थाकृतः पित्तप्रकोपो न कालकृतः, तस्मात् काल-स्वभाव एवात्र कारणं वक्ष्यम् । अन्यत्राप्युक्तं—“नक्षत्रदिनर्तुसुकांशैर्व्याधिकालो ययामलम्” (वा. सू. अ. १) इति । यत्तु प्रणप्रश्ने प्रभातस्य वातप्रकोपकत्वं, मध्याह्नस्य पित्तप्रकोपकत्वं, प्रदोपस्य कफप्रकोपकत्वं, तत्पूर्वकालकृतचयक्रमेण भवतीति नेह मुख्यतया वर्ण्यते; यदि वा तदपि मध्याह्नादौ ग्रीष्मादिलक्षणतया ग्राह्यम् । अयं चाहोरात्रावयवकृतदोषचयादिरहोरात्रावयवपूर्वाह्नादिस्वभावनियतोष्णत्वादिकृतोऽल्प-कारणतया स्वल्पः, ऋतुकृतस्तु भूरिचिरकालानुगतकारणतया महान् चिरकालव्यापकः, तदनयोर्भिन्नहेतुसमानयोरनुभवागमसिद्धयोर्न बाध्यवाधकभावः । तेन शरत्काले प्रत्यूषसि हेमन्तिकलिज्ञतया यः पित्तप्रशमो नासी शरदाहितपित्तप्रकोपं प्रशमयति, किं त्वर्धरात्रप्रभावजनितपित्तप्रकोपं प्रशमयति, शरदाहितस्तु पित्तप्रकोपोऽनुवर्तते एव; शरदर्थरात्रे तु ऋतुकृतः पित्तप्रकोपो चलवानस्ति, अर्धरात्रमहिमकृतश्च भवतीति नितरां पित्तप्रकोपो लक्ष्यते । यथा—दिवा सूर्यतेजस्यभिजनितं च यदा तेजो भवति तदा तेजो वृद्धतरं भवति, एवमन्यत्राप्यहोरात्रावयवे वर्णनीयम् । शीतोष्णवर्षत्यादौ शीतेन प्रत्यूषम्, उष्णेन मध्याह्नमर्धरात्रं च, वर्षेण प्रदोषं, पूर्वाह्नादौश्च साधारण-शीतादिना जानीयात् । प्रदोषे च सोमैगुणातिरेको (कात्) वर्षेणमिव वर्ष इति विज्ञेयम् । चयादयश्च प्रभातादौ व्याहृता एव ॥ १४ ॥

तत्र, अव्यापन्नेष्वृतुष्वव्यापन्ना ओषधयो भवन्त्यापश्च; ता उपयु-ज्यमानाः प्राणायुर्वलवीर्यौजस्कुर्यौ भवन्ति ॥ १५ ॥

इदानीं यथोक्तानामृतुनामव्यापनाभां सहेतुकं कार्यान्तरमाह—तत्राव्यापनेष्वित्यादि । ओषधय इह सर्वाहारद्रव्याणि । प्राणशब्देनात्रामिसोमादयो ग्राह्याः, चलं शक्तिः, वीर्यं मानसं चलमुत्साहसंज्ञकम्, ओजः सप्तधातुरारं; किंवा प्राणः शक्तिः, बलमुपचयः । ननु, अव्यापन्नेष्वृतुष्वव्यापन्ना ओषधय आपश्च दोषचयादिकर्तृतयोक्ताः, ता एव कथं प्राणादि-हेतवो भवन्ति ? दोषजनकं हि प्राणाद्युपघातकं भवति । मैवं, तासामव्यापकत्वेनेह प्राणादि-जनकत्वं, यत्तु दोषचयहेतुत्वं तत्कालस्वभावाहिताम्लमधुरादिगुणोत्कर्षाद्भवदपि प्राणादि-जनितसान्ध्यतादिरूपं व्याहन्ति दृष्टेयात्; यथा—आहारस्य शरीरपुष्ट्यादिजनकत्वं च भवति, अप्रतिक्रियायां शरीरोपघातकमलमृन्नादिहेतुत्वं च भवति, तद्वदेतदपि ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

तासां पुनर्व्यापदोऽदृष्टकारिताः । शीतोष्णवातवर्षाणि खलु विपरीता-न्योषधीर्व्यापादयन्त्यपश्च । तासामुपयोगाद्विधिरोगप्रादुर्भावो मरको वा भवति । तत्र, पुराणाभिरोपधिभिरनुपहृतवीर्याभिः क्रियाः कुर्याः १६

१ ‘क्रेमगुणातिरेकः’ इति ह. । २ ‘दृष्टत्वाद्’ सु. । ३ ‘अव्यापन्नानामोषधीनामर्पा चोपयोगः’ इति. ड. ।

अव्यापन्नमूलानामोषधीनामपां चाव्यापदमभिधाय तासां व्यापदः सहैतुकाः आह—
तासां पुनरित्यादि । अदृष्टकारित्वमेव विवृणोति—शीतोष्णेत्यादि । अदृष्टकारित्वलो-
प्यादिवैपरीत्येन शीताद्यात्मकानामृतानामयोगातिरिक्तयोगमिध्यायोगलक्षणा व्यापदोऽभिमतः ।
एतदेव चाध्यायान्ते वक्ष्यति—स्वयुगेरतिरिक्त्युक्तेष्वित्यादिना । पुराणमिति अव्याप-
समयोद्धृताभिः ॥ १६ ॥

कदाचिदव्यापनेष्वप्युत्तुपु कृत्याभिशापक्रोधाधर्मैरुपपद्यन्ते जन-
पदाः, विषौषधिपुष्पगन्धेन वा चायुनोपनीतेनाक्रम्यते यो देशस्तत्र
दोषप्रकृत्यविशेषेण कासश्वासवमथुप्रतिश्रयाय शिरोरुज्ज्वरैरुपपद्यन्ते,
ग्रहणक्षत्रचरितैर्वा, गृहदारशयनासनयानवाहनमणिरत्नोपकरणगर्हित-
लक्षणनिमित्तप्रादुर्भावेर्वा ॥ १७ ॥

संप्रति, ऋतुव्यापदो जनसाधारणरोगकारणत्वमभिधाय प्रकरणादपरमपि जनसाधारण-
रोगकारणमाह—कदाचिदित्यादि । कृत्वा राक्षसी अभिचारजाता, अभिशापो गुरुसिद्ध-
धीनां, क्रोधो राक्षसस्य । विषौषधौ अतिनिन्द्यादिकाः (?); गन्धेन गन्धवद्भ्यं सूक्ष्मं
गृह्यते, निराश्रयस्य गन्धस्य गलभावात् । ग्रहाः सूर्योदयः, तेषामिह चरितं दृष्ट्यारो-
हेयः; नक्षत्राणां चाक्षिप्याधीनां चरितमिह दृष्टग्रहयुक्तादि हेयम् । ग्रहादीनां गर्हित-
लक्षणनिमित्तं गार्हितच्छायाप्रादुर्भावादीनि । एतानि च लक्षणानि जनपदोद्धृंसं गमयन्ति,
अधर्म एव तु तैः सूचितो जनपदोद्धंसकारणमिति हेयम् ॥ १७ ॥

तत्र, परित्यागशान्तिकर्मप्रायश्चित्तमङ्गलजपहोमोपहारेज्याञ्जलिनम-
स्कारतपोनियमदयादानदीक्षाभ्युपगमदेवताब्राह्मणगुरुपरैर्भवेदित्यम्,
एवं साधु भवति ॥ १८ ॥

ऋतुव्यापदादिश्रुतानां गदानां यथासंभवं चिकित्सामाह—तत्रेत्यादि । परित्यागे
व्यापन्नानामोषधीनां गृहादीनां च, शान्तिरिन्द्रियजयः, प्रायश्चित्तमधर्मक्षयार्थं क्रियमाणं
चान्द्रायणादि, उपहारः सपञ्चर्बलिः, तपः पञ्चतपादि, नियमो मौनादि, दीक्षा गुरुपूर्व-
क्रमेण मन्त्रादिग्रहणम्, अभ्युपगमो देवतादिसदनमिदं दास्यामीत्युक्तिः । एतच्च दैवव्य-
पाधयेव प्रायश्चित्तिसतसुकं यथोक्तव्यापदामधर्मैर्नैव प्राय उत्पादादिति हेयम् ॥ १८ ॥

अत ऊर्ध्वमव्यापन्नानामृतानां लक्षणान्युपदेक्ष्यामः ॥ १९ ॥

वायुर्वात्युत्तरः शीतो रजोधूमाकुला दिशः ॥

छन्नस्तुपारैः सविता हिमान्छा जलाशयाः ॥ २० ॥

दर्पिता ध्वाङ्गखङ्गाहमहिपोरभ्रकुञ्जराः ॥

रोध्रमियङ्गुपुञ्जागाः पुष्पिता हिमसाह्वये ॥ २१ ॥

१ 'श्रुतः क्रोधाधर्मैः' इति ड. । २ 'गृहदार' शब्दो तादृशपुस्तके न पश्येते ।
३ 'अचिन्तिन्दादिकाः' इति मु. । ४ 'स्वानपरित्यागः' इति ड. । ५ 'देवतादियमनं' इ. ।

क्षिशिरे शीतमधिकं वातघृष्टवाकुला दिशः ।
 शेषं हेमन्तवत् सर्वं विप्रेयं लक्षणं युधैः ॥ २२ ॥
 सिद्धविधाधरवधूचरणालक्तकाङ्क्षिते ॥
 मलये चन्दनलतापरिष्वङ्गाधियासिते ॥ २३ ॥
 याति कामिजनानन्दजननोऽनङ्गदीपनः ॥
 दम्पत्योर्मानभिदुरो वसन्ते दक्षिणोऽनिलः ॥ २४ ॥
 दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः ।
 किंशुकाम्भोजवकुलचूनाशोकादिपुष्पितैः ॥ २५ ॥
 कोकिलापट्टपदगणैरुपगीता मनोहराः ॥
 दक्षिणानिलसंवीताः सुमुखाः पल्लवोज्ज्वलाः ॥ २६ ॥
 ग्रीष्मे तीक्ष्णांशुरादित्यो मारुतो नैर्ऋतोऽसुखः ॥
 भूस्तता सरितस्तन्व्यो दिशः प्रज्वलिता इव ॥ २७ ॥
 भ्रान्तचक्राक्षयुगलाः पयःपानाकुला मृगाः ॥
 ध्वस्तवीरुचृणलता विपर्णाङ्कितपादपाः ॥ २८ ॥
 प्राचृष्यस्वरमानन्दं पश्चिमानिलकपितैः ॥
 अम्बुदैविषुदुद्घोतप्रसृतैस्तुमुलसनैः ॥ २९ ॥
 कोमलश्यामशष्पादया शक्रगोपोज्ज्वला मही ।
 कदम्बनीपकुटजसर्जकेतकिभूषिता ॥ ३० ॥
 तत्र वर्षासु नद्योऽम्भश्छन्नोखाततटद्रुमाः ॥
 बाष्पः प्रोक्तुलकुमुदनीलोत्पलविराजिताः ॥ ३१ ॥
 भूरव्यक्तस्थलध्वञ्चा वायुशस्योपशोभिता ॥
 नातिगर्जत्सयन्मेघनिरुद्धार्कप्रदं नभः ॥ ३२ ॥
 यमुरुणः शरद्यर्कः श्वेताभ्रविमलं नभः ॥
 तथा सरांस्यम्बुरुद्वैर्मान्ति हंसांसघट्टितैः ॥ ३३ ॥
 पद्मशुष्कहुमाकीर्णा निम्नोन्नतसमेपु भूः ।
 व्याणसत्ताम्रधन्वककाशासनविराजिता ॥ ३४ ॥

केचित् 'अत ऊर्ध्वं' इत्यादिग्रन्थमव्यापनार्तुक्षणमिदं पठन्ति ॥ १९—३४ ॥

स्वगुणैरतिगुक्तेषु विपरीतेषु वा पुनः ॥
 विपमेष्वपि वा दोषाः कुप्यन्त्युतुषु देहिनाम् ॥ ३५ ॥
 इदं सन्ते श्रेष्ठाणं पित्तं शरदि निर्दरेत् ॥
 वर्षासु शमयेद्वायुं प्राग्विकारसमुच्छ्रयात् ॥ ३६ ॥

इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने ऋतुचर्या
 नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इदानीं व्यापदो येन प्रकारेण भवन्ति, व्यापकेषु तेषु यद्भवति, तदाह—स्वगुणैरि-
त्यादि । ऋतूनां स्वगुणाः शीतोष्णवर्षतत्साधारणत्वादयः । अतियुक्तमस्तीति तत्सादि,
विपरीतत्वमशीतत्वहीनशीतत्वादि, विषमं चान्यर्तावन्यर्तुधर्मयोगः । दोषकोपोऽत्र यथा-
योग्यतया हेयः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यव्याख्यायां भानुमत्यां
सूत्रस्थाने ऋतुचर्याध्यायः षष्ठः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो यन्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

अप्रोपहर्णीये कर्मकरणार्थमप्रोपहर्तव्येषु प्रथमं यन्त्रमुक्तम्, अतः सर्वकर्मापेक्षणीय-
कालविशेषाभिधायकतया ऋतुचर्यं प्राक्प्रस्तुतमभिधाय, यन्त्रविधिरेव प्रागुद्दिष्टयन्त्रप्रति-
पादकोऽभिधीयते । यन्त्राणां विधिः कल्पना संख्यानमाकारादिकथनरूपा ॥ १ ॥ २ ॥

यन्त्रशतमेकोत्तरम्; अत्र हस्तमेव प्रधानतमं यन्त्राणामवगच्छ,
तद्धीनत्वाद्यन्त्रकर्मणाम् ॥ ३ ॥

असंख्येयमेदलेऽपि यन्त्राणां यथास्थूलं संख्यानियममाह—यन्त्रशतमित्यादि ।
एकोत्तरमिति एकाधिकम् । यद्यपि रूढ्या योगेन च पञ्चसु स्वस्तिकयन्त्रादिषु यन्त्रशब्दो
वर्तते, तथाऽपि शल्याहरणोपायो यन्त्रमिति परिभाषया उपयन्त्रेषूपशब्दसूचिता-
प्राधान्येषु पाण्यादिषु च वर्तते । तत्रापि सर्वयन्त्राणां हस्ताधीनतया हस्तं स्वीति—
यन्त्राणां हस्तयन्त्रमेवेत्यादि । कङ्कसुखस्य स्वस्तिकयन्त्रेषु प्राधान्यं भविष्यति ॥ ३ ॥

तत्र, मनःशरीरावाधकराणि शल्यानि; तेषामाहरणोपायो
यन्त्राणि ॥ ४ ॥

मन इत्यादिना यन्त्रविषयमुपदर्श्य यन्त्रलक्षणमाह—तेषामित्यादि । आहरणोपाय
इत्यपनयनोपायः ॥ ४ ॥

तानि पट्टप्रकाराणि; तद्यथा—स्वस्तिकयन्त्राणि, संदंशंयन्त्राणि,
तालयन्त्राणि, नाडीयन्त्राणि, शलाकायन्त्राणि, उपयन्त्राणि, चेति ॥ ५ ॥

यन्त्राणामुपयुक्तान् मेदानाह—तानि पट्टित्यादि । स्वस्तिकः चतुरङ्गः पिष्टकनिकारः
ख्यातः, तत्सदृशं स्वस्तिकयन्त्रम् ॥ ५ ॥

१ 'स्वर्णाससंघिकोतःकान्सिकोष्ठगतश्लयोद्धरणार्थमुपदिश्यते यन्त्रशतमेकोत्तरम्' इति
वा. । २ 'यन्त्राणां हस्तयन्त्रमेव प्रधानतममवगच्छ' इति चक्रपाणिदत्तस्य मतः पाठः स्यात् ।

तत्र चतुर्विंशतिः स्वस्तिकयन्त्राणि, द्वे संदंशयन्त्रे, द्वे एव तालयन्त्रे, विंशतिर्नाड्यः, अष्टाविंशतिः शलाकाः, पञ्चविंशतिरूपयन्त्राणि ॥ ६ ॥

तानि प्रायशो लीहानि भवन्ति, तत्प्रतिरूपकाणि चा तदलामे ॥ ७ ॥

लीहानीति सुवर्णादिलोहयु(क्त)ानि । प्रायोप्रहणसूचितं लीहलव्यभिचारमेवाह—तत्प्र-
तिरूपकाणि वेति; दन्तशृङ्गादिदृशानि च यन्त्राणि भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तत्र, नानाप्रकाराणां व्यालानां मृगपक्षिणां मुखैर्मुखानि यन्त्राणां प्रायशः सदृशानि; तस्मात्तत्सादृश्यादागमादुपदेशादन्ययन्त्रदर्शनाद्यु-
क्तितश्च कारयेत् ॥ ८ ॥

समाहितानि यन्त्राणि खरश्शृङ्गमुखानि च ॥

सुदृढानि मुरूपानि सुग्रहाणि च कारयेत् ॥ ९ ॥

यन्त्राणामसंख्येयत्वेऽपि प्रसिद्धानामाकृतिं सारूप्याभिर्दिशन्नाह—तत्र नानेत्यादि ।
व्यालानामिति हिंसाणाम् । मृगपक्षिणामिति पक्षिणः प्रसह्य एव श्येनादयो हिंसाः । प्रायो-
प्रहणाद्विनाऽपि व्यालमुखसादृश्यं नापीयन्त्रादीनि भवन्तीति दर्शयति; व्यालमुखसादृश्यं
तु वक्ष्यमाणस्वस्तिकयन्त्राणामेव । यन्त्रकरणज्ञानोपायान् कात्स्न्येनाह—तस्मादित्यादि ।
तत्सादृश्यादिति व्यालमुखसादृश्यात् । आगमादिति शास्त्ररूपागमात् । यथा—अक्षोभग-
न्दरयस्त्रियन्त्रादीनां शास्त्रागमादेवाकारकथनं भविष्यति । उपदेशादिति वृद्धवैद्योपदेशात्;
ते हि वृद्धवैद्यपरंपरागतमेवोपदिशन्ति । अन्ययन्त्रदर्शनं तु विनाऽपि सादृश्यं प्राप्तवचनं
वा वृद्धोपदेशं वा ग्रामाणिककृतमिदं यन्त्रमिति यन्त्रकरणं प्रयोजयतीति हेतुन्तरं भवति ।
समाहितानीति यथास्थानं निविष्टाययवानि ॥ ८ ॥ ९ ॥

तत्र स्वस्तिकयन्त्राणि—अष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि, सिंहव्याघ्रवृकतरङ्ग-
वृद्धीपिमार्जारशृगालमृगैर्वाककायकङ्कुररचासभासशशघात्युलूक-
चिल्लिदयेनगृध्रक्रौञ्चभृङ्गराजाञ्जलिकर्णावभञ्जननन्दीमुखमुखानि, मसू-
राकृतिभिः कीलैरवचद्धानि, मूलेऽङ्गुलशवदाष्टतचारङ्गाणि, अस्थिविद-
ष्टशल्योद्धरणार्थमुपदिश्यन्ते ॥ १० ॥

मिहदयो वीर्यं व्याह्रयेयाः । कीलावचद्धानं स्कन्धदेशे होयम् । आशुतवारताणीति
भुमवारङ्गाणि ॥ १० ॥

सनिग्रहोऽनिग्रहश्च संदंशौ षोडशाङ्गुलौ भवतः; त्वद्व्यांससिरास्त्रायु-
गतशल्योद्धरणार्थमुपदिश्येते ॥ ११ ॥

सनिग्रहः सवारक्तो नापितत्येव, 'नासाशोधनी' इति ह्यातः । अनिग्रहः शुवर्ण-
कारत्येव ॥ ११ ॥

तालयन्त्रे द्वे-द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालवदेकतालद्वितालके, कर्णेनासा-
नाडीशल्यानामाहरणार्थम् ॥ १२ ॥

तालक्षिते यन्त्रे तालयन्त्रे । मत्स्यतालवदिति मत्स्य(ताल)वदेकतालमनववदे शल्ये,
द्वितालं खववदे शल्ये । यदा तु 'तालवत्' इति पाठस्तदा मत्स्यमिह मेकटमत्स्यमाहुः,
तन्मुखवदेकतालकद्वितालके । एतच्च यन्त्रद्वयमप्रसिद्धं; मत्स्यविशेषस्य मुखवद्वर्तुलदीर्घ-
मुखीखवयवा नासाशोधनी द्वितालकी, एतदेकार्धरूपमानताप्रमेकतालकमिति वा ॥ १२ ॥

नाडीयन्त्राणि-अनेकप्रकाराणि, अनेकप्रयोजनानि, एकतोमुखान्यु-
भयतोमुखानि च; तानि स्रोतोगतशल्योद्धरणार्थं, रोगदर्शनार्थम्,
आचूषणार्थं, क्रियासौकर्यार्थं चेति; तानि स्रोतोद्वारपरिणाहानि,
यथायोगदीर्घाणि च । तत्र भगन्दराशौघणयस्त्युत्तरवस्तिमूत्रवृद्धिद्वि-
द्वधूमनिरुद्धप्रकाशसन्निरुद्धगुदयन्त्राप्यलावृष्टयन्त्राणि चोपरिष्टाद-
क्ष्यामः ॥ १३ ॥

नाडीनन्मध्यसुविराणि नाडीयन्त्राणि । एकतोमुखानीति अशौयन्त्रादीनि स्थूल-
मूलमुखानि । उभयतोमुखानीति स्थूलमुखानि वस्तियन्त्राणि स्रोतोगतशल्योद्धरणार्थं
निरुद्धप्रकाशदियन्त्राणि; तानि स्रोतोगतमलैदिशल्योद्धरणरोगोपदर्शनार्थमुभयपार्श्व-
च्छिद्राशौभगन्दरयन्त्रादीनि, क्रियासौकर्यार्थमेकपार्श्वच्छिद्राशौयन्त्रादीनि, आचूषणार्थं
शृङ्गालवृषणादियन्त्राणि । नाडीयन्त्रप्रपञ्चनार्थमग्रे वक्तव्यतामाह—तत्र भगन्दरेत्यादि ।
भगन्दराशौयन्त्रे द्वे दर्शनकर्माथे; वस्तिनेत्रं चतुर्विधं पट्टदशद्वादशाङ्गुलं वयो-
मेदात्; उत्तरवस्तिनेत्रं द्विविधं स्त्रीपुरुषविषयमेदादिह विवक्षितं; धूमनेत्रं
त्रिविधं—ऋद्धिकवैरेचिकप्रायोगिकमेदात्, अत्र कासहरवामनीयनेत्रयोरपि वैरेचनिक-
तया विरेचनीयेऽन्तर्भावः; अवशिष्टं यन्त्रमेकैकं हेयम् ॥ १३ ॥

शलाकायन्त्राप्यपि नानाप्रकाराणि, नानाप्रयोजनानि, यथायोगपरि-
णाहदीर्घाणि च । तेषां गण्डूपदसर्पफणशरपुङ्खबडिशमुखे द्वे द्वे, एषण-
व्यूहज्वालनाहरणार्थमुपदिश्येते; मसूरदलमात्रमुखे द्वे किञ्चिदानताप्रे
स्रोतोगतशल्योद्धरणार्थं; पट्ट कार्पासकृतोष्णीपाणि प्रमार्जनक्रियासु;
त्रीणि दर्व्याकृतीनि खल्लमुखानि, क्षारौषघप्रणिधानार्थं; त्रीण्यन्यानि
जाम्बघवदनानि, त्रीण्यङ्कुशवदनानि, पट्टेवाशिकर्मसंभिम्रेतानि; नासा-
वृद्धहरणार्थमेकं कोलास्थिदलमात्रमुखं खल्लतीक्ष्णौष्ठम्; अस्त्रनार्थमेकं
कलायपरिमण्डलमुभयतोमुकुलाग्रं; मूत्रमार्गविशोधनार्थमेकं मालती-
पुष्पवृन्ताग्रप्रमाणपरिमण्डलमिति ॥ १४ ॥

१ 'कर्णेनासास्रोतोगतशल्योद्धरणार्थम्' इति ता. । २ 'च; तानि' इति तादृशपुस्तके
न पठ्यते. ३ 'मलादिदर्शनार्थानि' इति सु. ।

शालाकायन्त्राणां यथायोगपरिणाहदीर्घतयाऽव्यवस्थितमानतां बुद्धिमेतत्कल्पनीयामाह—
शालकेत्यादि । गण्डपदेत्यादौ मुञ्जशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । गण्डपदेत्यादौ सादृश्यं च,
यन्त्रमुखे हेयम् । अश्मरीनिर्दिष्टं यन्त्रमप्रवक्त्रं सर्पफण इव । तेषां चतुर्णामेपणादि-
कर्मचतुष्टयं यथासंख्यं ज्ञेयम् । व्यूहनमूर्धाकरणमुत्तुण्डितस्य छित्तवोद्धरणार्थं, यारप्तानु-
सरणमित्यन्ये । कार्पासकृतोष्णीपाणीति तूलकवेष्टितमुराणि । अत्र च शालाकायन्त्रेषु
तुल्यरूपाणामपि यन्त्राणां पञ्चदिसंख्यानियमः प्रायस्तावत्तैव कर्मसमाप्तिं सूचयति ।
जम्बूफलवद्भदनं यस्य तत्, जाम्बौष्ठमिति प्रतिद्वयम् । अङ्गुलवदनमिति एतदेव खट्वापादव-
दनंततया खट्वापादनाहुः । कोलास्थिदलमिह कोलास्थिमज्जदलं ज्ञेयम् । तीक्ष्णीष्ठमिति
च्छेदः । अञ्जनार्थं कल्पयप्रमाणवर्तुल्यं, तथाष्टाङ्गुलं शालाकायवचनाद्वयति ॥ १४ ॥

उपयन्त्राण्यपि—रज्जुवेणिकापट्टचर्मन्तवल्कललतावस्त्राष्ट्रीलादममु-
द्गरपाणिपादतलाङ्गुलिजिह्वादन्तनखमुखवालाश्वकटकशाखाष्ट्रीवनप्रवा-
हणहर्षायस्कान्तमयानि क्षाराग्निभेषजानि चेति ॥ १५ ॥

उपयन्त्राणीत्यादौ वेणिका सन्दृष्टगुणत्रयकृता; चर्मन्तधर्मावयवः; वल्कलमुदुम्बरादि-
त्वगादि घ्रणवन्धनार्थम्; अष्ट्रीलादम अष्ट्रीलावद्भर्तुलादम, अष्ट्रीला च कर्मकाराणां प्रतिद्वयं;
पाणिपादतलमित्यत्र तलत्वेनैकं विवक्षितं, तलशब्दस्तु स्वरूपे, हस्तयन्त्रस्यैव प्राधान्यात्
पाणिः प्रथमेव ग्रहीतुमधिकरोति, तेनाश्वशाखे एकधिकल्पेन निर्दिष्टत्वादेकत्वेन गणनीये,
उक्तं हि हि शल्यापनयनीये—“शल्यवारजं निर्भुज्य चट्वा तथाश्वककटके पषाण्ग्यां गृह्य-
शाखायां वा चट्वाऽपहरेत्” (सू. अ. २७) इत्यादि; जिह्वा अक्षिरजःशल्यादीना-
मवलेहनेनापनयार्थः; मुखमाचूषणार्थः; ट्रीवनं कण्ठगतश्लेष्मादिशल्यनिरसनार्थः; प्रवाहणं
पुरीपाथुश्लेष्मादिनिर्हरणाय यत्रः; हर्षः क्रोधादिशल्यापहरणार्थः; अयस्कान्तः पापाण-
मेदो लौहमेदः, स च आकर्षक-द्रावक-भ्रामक-बुम्बकमेदापातुर्विधोऽपि गृह्यते; भयं
क्रोधापस्मारादिशल्यापहरणार्थम्; अग्निक्षारयोर्दुर्नामादिशल्यापहरणोपायतया यन्त्रत्वं मेद-
नादिशल्यकर्मसाधनतया चानुशस्त्रेऽपि पाठो भविष्यति, भवति चैकस्मिन्नेव हि पुरुषे
क्रियाद्वययोगात् पौचकः पाठक इति च व्यपदेशः । भेषजशब्देन शल्योपनयनीयोक्त-
पाचनस्यानवयवशल्यापहरणोपायस्य ग्रहणं बोद्धव्यम् । तथा स्वभावशब्दगृहीतानां क्षय-
ध्वादीनां ग्रहादनेन ग्रहणम् । प्रमार्जनादीनां चेहानुक्तानामपीह यन्त्रकर्मतया ग्रहणं;
तेन तेषां प्रमार्जनादिसाधनयन्त्र एव पाण्यादौ यथायोग्यतयाऽवरोधः । प्रतिमपेक्षु अङ्गु-
लीकर्मतया अङ्गुल्यामवरोद्धव्यः ॥ १५ ॥

एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा ॥

संघो कोष्ठे धमन्यां च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥ १६ ॥

एतामीत्यादिनोक्तानां यन्त्राणां बुद्ध्या विचार्य यद्यत्राधिकरोति तत्तत्र योज्यं; साक्षा-
द्बुद्धप्रपञ्चत्वाच्चोक्तमिति दर्शयति ॥ १६ ॥

१ ‘पव’ इति ऋ. । २ ‘इयुलायं’ इति सु. ।

—यन्त्रकर्माणि तु—निर्घातनपूरणधन्धनव्यूहनवर्तनचालनविवर्तनविहरणपीडनमार्गविशोधनविकर्षणाहरणाञ्छनोन्नमनविनमनभञ्जनोन्मथनाचूपणैपणदारणर्जुकरणप्रक्षालनप्रधमनप्रमार्जनानि चतुर्विंशतिः ॥ १७

यन्त्रकर्माणि यथासंभवमाह—यन्त्रकर्माणीत्यादि । निर्घातनमित्येतत् चालयित्वा निर्हरणम्, इत्येतत् चालनमित्येकै; पूरणं वस्त्रिनेत्रादिना; व्यूहनं प्रागुक्तं; चालनं स्थलान्तरनयनं; वर्तनं विकीर्णस्य वर्तुलीकरणं; विवर्तनं कर्णेऽवलम्ब्य कर्णलम्बावयवमोक्षार्थं पार्श्वान्तरनयनं; विवरणं प्रकाशनं, विरणमिति पाठपक्षे शल्यापहरणे क्रियमाणेऽस्थ्यैः प्रकृतिभूतस्य निर्गच्छतः प्रतिधन्धो विरणं; पीडनं व्रणादीनां पृषादिनिर्गमार्थं; मार्गशोधनं मूत्रादिसक्ते शलाकाप्रणयनादिना हेयं; विकर्षणं विग्रह्याकर्षणम्; आहरणमनववद्धस्यापि नयनम्; आञ्छनं कुञ्चितस्याहुल्यादेरायामनम्; उन्नमनमूर्ध्वनयनम्; विनमनमधोनयनं; भञ्जनं शल्यकर्णादेर्मर्दनम्; उन्मथनं नष्टशल्यस्य ज्ञानायालोडनम्; आचूपणं दुष्टरुधिरादेः शृङ्गादिना, एपणं व्रणगत्याद्यनुसरणम्; दारणं शिरःकर्णौद्धिधाकरणम्; प्रधमनं घूर्णस्य मादीयन्त्रेण प्रणयनम् ॥ १७ ॥

स्वबुद्ध्या चापि विभजेयन्नं कर्माणि बुद्धिमान् ॥

असंख्येयविकल्पत्वाच्छल्यानामिति निश्चयः ॥ १८ ॥

इदानीं स्थूलोपग्रहेणैतद्यन्त्रसंख्याकथनं; यन्त्रकर्मसंख्याकथनं च, परमार्थतस्तु यन्त्राणि तत्कर्माणि चासंख्येयानीति दर्शयन्माह—स्वबुद्ध्यादि । यन्नं स्वबुद्ध्या विभजेत्, कर्माणि च स्वबुद्ध्या विभजेत् । ‘यन्त्रकर्माणि’ इति तु पाठपक्षे यन्त्राणामेव कल्पनं मुख्यं हेयं, कर्मणि तु तत्कल्पनात् कर्मणां चासंख्येयत्वं फलति । असंख्येययन्त्रकल्पने च हेतुमाह—असंख्येयेत्यादि ॥ १८ ॥

तत्र अतिस्थूलम्, असारम्, अतिदीर्घम्, अतिह्रस्वम्, अप्राहि, विपमप्राहि, वक्रं, क्षिथिलम्, अत्युन्नतम्, मृदुकीलं, मृदुमुखं, मृदुपाशम्, इति द्वादश यन्त्रदोषाः ॥ १९ ॥

यन्त्राणां दोषान् वक्तुमाह—तत्रेत्यादि । असारम् असारलौहादिषटितम् । क्षिथिलं पीडनाक्षमम् । अत्युन्नतं स्थूलकोटिकम् । मृदुपाशं तनुपाशम् ॥ १९ ॥

पदैर्दापैर्विनिर्जुक्तं यन्त्रमष्टादशाहुलम् ॥

प्रशस्तं मिपजा हेयं तद्धि कर्मसु योजयेत् ॥ २० ॥

स्वस्तिकयन्त्राणामेव बहुविधतया प्रधानत्वादुक्तदोषाणां च प्रायस्त्रयैव दर्शनादेतैरित्यादिना स्वस्तिकयन्त्राण्येवाह । अष्टादशाहुलत्वं स्वस्तिकयन्त्राणाम्, अन्येषां तु यथाकथितं यथायोरयं च हेयम् ॥ २० ॥

दृश्यं सिंहमुखाद्यैस्तु गूढं कङ्कमुखादिभिः ॥

निर्हरेत शनैः शल्यं शस्त्रयुक्तिव्यपेक्षया ॥ २१ ॥

दृश्यमित्यादौ स्थूलमुखतया दृश्ये सिंहमुखादयः, सूक्ष्मतया तद्दृश्ये कङ्कमुखादयः ।
आदिशब्दः प्रकारवाची, तेन कङ्कमुखादौ सूक्ष्ममुखानां ग्रहणं, सिंहमुखादौ तु स्थूल-
मुखानां ग्रहणम् ॥ २१ ॥

विवर्तते साध्ववगाहते च शल्यं निगृह्योद्धरते च यस्मात् ॥

यन्नेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि चैव ॥ २२ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने यन्त्रविधिर्नाम

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

बहुविषयतया कङ्कमुखं स्तौति—विवर्तत इत्यादि । विवर्तते निवर्तते साधु तथाऽव-
गाहते विवर्तते च साधु, एवं गृह्णाति साधु, उद्धरते च साधु, इति योज्यम् । अधि-
कारि सर्वत्र उचितत्वात्; 'अधिकारि' इति वा पाठः, स चापि सुगमः ॥ २२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने
यन्त्रविधिर्नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातः शस्त्रावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

यन्त्रदर्शितस्य व्याधेः छेदादिशस्त्रकर्माहतेति यन्त्रविध्यनन्तरं शस्त्रावचारणीय उच्यते
॥ १ ॥ २ ॥

विंशतिः शस्त्राणि; तद्यथा—मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रि-
कोत्पलपत्रकार्धधारसूचिकुशपत्राटीमुखशरारिमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चककु-
ठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकयडिशदन्तशङ्कुषण्य इति ॥ ३ ॥

शस्त्रावचारणं छेदाद्यर्थं शरीरे शोभनं, तच्च शस्त्रावचारणं शस्त्रज्ञानपूर्वकमिति शस्त्र-
भेदानेवाग्रे ग्राह—विंशतिः शस्त्राणीत्यादि । संख्येयनिर्देशात् संख्यायां लब्धायामपि
संख्योपादानं संख्येयदुर्वोधलनिरासार्थं, तन्त्रान्तरीयन्यूनाधिकसंख्यानिरासार्थं च ॥ ३ ॥

तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे स्यातां छेदने लेखने च, वृद्धिपत्रनखशस्त्रमु-
द्रिकोत्पलपत्रकार्धधाराणि छेदने भेदने च, सूचीकुशपत्राटीमुखः
शरारिमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चकानि विस्त्रावणे, कुठारिकाव्रीहिमुखारावेत-
सपत्रकाणि व्यधने सूची च, यडिशं दन्तशङ्कुश्चाहरणे, षण्ण्येषणे
आनुलोम्ये च, सूच्यः सीवने; इत्यष्टविधे कर्मण्युपयोगः शस्त्राणां
व्याख्यातः ॥ ४ ॥

निर्दिष्टानां मण्डलाग्रादीनामष्टविधे कर्मणि विषयभेदमाह—तत्र मण्डलाग्रेस्यादि । अत्र चकारेणान्यदपि तद्वैतकर्म ममुचिनोति; एवमन्यत्रापि चकारेण योग्यकर्मान्तरं सूच्यते । अत्र शस्त्रे वदितः पठ्यते यस्त्रे च, उभयत्राप्याहरणं कर्म कर्तव्यं, तथा एषपण्यपि शस्त्रे यस्त्रे च पठ्यते, एषणं चोभयत्रापि कर्मोक्तं, तत् कथमनयोभेदः ? । तत्रैके वदन्ति—यत्—“मानभेदादत्र भेदः । यस्त्रे अनियतमानो वदितः, एषणी च । यदुक्तं शेषयन्त्रप्रमाणे—“यथायोगपरिणाहदैर्घ्याणि” (सू. अ. ७) इति । शस्त्रे तु “नरावर्धन्येषणावष्टाहुले, शेषाणि तु पडहुलानि” इत्यनेन वदितः पडहुलः । अपरे तु वदन्ति—यत्—“मानमात्रं न यन्त्रलघातलघोः प्रयोजनं; तेन शस्त्रोक्तवदितैषण्योः कर्मभेदोऽप्यस्ति सूचितः; तेनायं भेदः—एषणी तावदानुलोभ्ये च पठ्यते, आनुलोभ्यं च विस्त्रावणमुच्यते, वदितोऽपि शास्त्रान्तराभावे व्यधनादि कर्म ऊह्यम्” इति । किं तु, एषणमात्रं च शास्त्रकर्मतयोक्तं यन्त्रकर्मतया च, तदनयोरपि भेदो व्युत्पाद्यः, अनेदो वा ? अनेदपक्षे तु यथा कर्माभिन्नं यन्त्रशस्त्रयोः, तथा वदितैषण्यवपि यन्त्रं शस्त्रं च भवत इति कल्पनीयम् । परं यन्त्रकर्माहरणमेषणं च शरीरहिंसाव्यतिरेकेण क्रियमाणं हेतुं, शास्त्रकर्माहरणमेषणं च शरीरहिंसायुक्तम् । शस्त्रं हि शरीरहिंसकमिति ‘शस्त्र’ हिंसाव्यतिरेकेण धातुर्यादपि भवति । तेन यत्राहरणे एषणे वा शरीरावयवहिंसा तच्छस्त्रकर्म, शरीराहिंसकं तु यन्त्रकर्म । अनेनैव च कर्मभेदेन यन्त्रशस्त्रयोरपि भेद इति पर्यायः । सूच्य इति वक्ष्यमाणव्युत्पत्तिरिति भेदाद्बहुवचनम् ॥ ४ ॥

तेषामथ यथायोगं ग्रहणसमाप्तोपायः कर्मसु वक्ष्यते—तत्र वृद्धिपत्रं वृन्तफलसाधारणे भागे गृह्णीयात्, भेदनान्येवं सर्वाणि, वृद्धिपत्रं मण्डलाग्रं च किञ्चिदुत्तानेन पाणिना लेखने बहुशोऽवचार्यं, वृन्ताग्रे विस्त्रावणानि, विशेषेण तु बालवृद्धसुकुमारभीरुनारीणां राज्ञां राजमौज्राणां च त्रिकूर्चकेन विस्त्रावयेत्, तलप्रच्छादितवृन्तमङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां व्रीहिमुखं, कुठारिकां वामहस्तन्यस्तामितरहस्तमध्यमाङ्गुल्याऽङ्गुष्ठविष्टव्ययाऽभिहन्त्यात्, आराकरपत्रैषण्यो मूले, शेषाणि तु यथायोगं गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

तेषामित्यादि । यथायोगमिति यथा भेदादि शास्त्रकर्म युक्तं योग्यं भवति तथा शास्त्रग्रहणं वक्तव्यमित्यर्थः । वृन्तफलसाधारण इति वृन्तफलमध्ये । भेदनान्येवमिति वृन्तफलमध्ये । मण्डलाग्रं बहुश इति “सकृदुपाहरेच्छस्त्रं” (सू. अ. ५) इत्यस्यापवादः । तलप्रच्छादितमिति हस्ततलपिहितं, हस्तेन गृहीतत्वात् । विष्टव्येति स्वम्भनाभिर्वाहितवेगया । शेषाणीत्यनुक्तानि चेतसपत्रादीनि । यथायोगमिति यथा सम्यग्योगः ॥ ५ ॥

तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । तत्र नखवर्धन्येषण्या-

१ ‘तच्छस्त्रं’ इति सु. । २ ‘राजपुत्राणां’ इति पा० ।

घटाङ्गुले, सूच्यो वक्ष्यन्ते, (प्रदेशिन्यप्रपर्वप्रदेशप्रमाणा मुद्रिका, दशाङ्गुला शरारिमुखी, सा च कर्तरीति कथ्यते) शेषाणि तु पङ्कटुलानि ॥६॥

संक्षेपेण शस्त्राकारं दर्शयन्नाह—तेषामित्यादि । नामभिरिति अनुगतार्थेर्नामभिः, तद्यथा—उत्पलपत्राकृत्त्यादिना उत्पलपत्रमित्यादिनामार्थानुगमः । प्रायेणेति वचनादागम-
मेतत्तन्नामागमान्तरं च समानतश्च शस्त्राकाराभिधायकं दर्शयति । शस्त्राणां प्रमाण-
माह—नखवर्धनीत्यादि । वर्धनी छेदनी; 'वृधु' छेदने, इत्यस्यात् साध्यम् । सूच्यो
वक्ष्यन्त इत्यष्टविधशस्त्रकर्माध्याये यदुल्लादिमानेन वक्ष्यन्ते । शेषाणि पङ्कटुलानीति अत्र
प्रायःशब्दोऽप्याहार्यः; तेन तन्त्रान्तरोक्तपत्रादिमानमेदोऽनुमत इति वदन्ति । किंतु
एतत्तन्त्राभिहितं शेषाणां पङ्कटुलत्वं साक्षादुक्तत्वादिवाचाधनीयं तावद्भवति, तन्त्रान्तरोक्तमान-
मेदोऽपि क्वचिदवयवविशेषेऽपि भवतीति युक्तम् । अत्र तन्त्रान्तराणि समुदायार्थमर्थविशेष-
प्रतीत्यर्थं च लिख्यन्ते । यथा मण्डलाग्रे भोजः—“द्वे मण्डलाग्रे ये प्रोक्ते एकं वृत्तमुखं
तयोः । तीक्ष्णधारं दृढं कार्यमेकं तस्य धुराकृतिः”—इति; तथा भाल्लुकिः—“यदग्रे मण्डलं
वृत्तं धुरसंस्थानमेव च । मण्डलाग्रं विजानीयात् प्रमाणे तु पङ्कटुलम्” इति । करपत्रे तन्त्रान्तरं
“द्वादशाङ्गुलीर्यं स्यात्तनु चाचित्तकण्टकम् । करपत्रं विजानीयादिपगाकृतिमानतः”—
इति । वृद्ध्या लक्षितं पत्रमस्येति वृद्धिपत्रम् । अत्र तन्त्रान्तरं—“सप्ताङ्गुलं प्रमाणेन वृद्धि-
पत्रं द्विलक्षणम् । अत्रितं वाऽऽयताग्रं च कारयेत् कुञ्जलो भिपक् ॥ सप्ताङ्गुलं, विभज्येतत्
प्रमाणं वृद्धिपत्रयोः । अर्धमेकाधिकं वृत्तं फलं त्रिषु च कारयेत्” इति; एकाधिकमित्येका-
ङ्गुलाधिकं त्र्यङ्गुलरूपमर्थमेवं सप्ताङ्गुले वृद्धिपत्रे चतुरङ्गुलस्य वृत्तेन गतत्वात् त्र्यङ्गुलफल-
मुक्तमुपपन्नं भवति । अथैवायताग्रं वृद्धिपत्रं धुरमाहुः; अत एव ‘धुरकर्तरीकासदंशैः’
इत्याचार्यवचनं धुरसंज्ञान्तरवचनादुपपन्नं भवति । नखशस्त्रे भोजः—“नखानां छेदने कार्यं
शस्त्रमष्टाङ्गुलयतम् । अर्धाङ्गुलं मुखं तस्य तीक्ष्णधारं तु कल्पयेत्”—इति । मुद्रिकाशस्त्रं
‘धुर’ इति प्रसिद्धं; तत्र भाल्लुकिः—“मुद्रिकया विवर्द्धं स्याद्वृद्धिपत्रसलक्षणम् ।
यदुलं मुद्रिकाशस्त्रं धुरसंस्थानमेव च” इति । उत्पलपत्रे भोजः—“तुल्यमुत्पलपत्रेण
तीक्ष्णधारं समाहितम् । पङ्कटुलं प्रमाणेन शस्त्रमुत्पलपत्रकम् ॥ तत्फलं त्र्यङ्गुलायामं
कार्यमङ्गुलविस्तृतम्” इति । अर्धधारमिति चक्रधारमिति प्रसिद्धे भोजः—“अर्धधारं तु
कर्तव्यं शस्त्रमष्टाङ्गुलयतम् । उरस्यङ्गुलविस्तारं फलं तद्व्यङ्गुलं भवेत्” इति । उरसीति
क्रोडे । अध्यर्धधारमिति पाठपक्षे अधिकमर्थं धारा यथेति क्षेपम् । अत्र पक्षे भोजेऽपि
‘अध्यर्धधारं’ इति पठितव्यम् । कुशपत्रे तन्त्रान्तरं—“वृत्तं स्यात् त्र्यङ्गुलं चाग्रे कुशपत्र-
सलक्षणम्” इति । आटी वर्धनीनाम पक्षिविशेषः, तत्सदृशमुलमाटीमुग्रम् । अत्र तन्त्रा-
न्तरं—“वृत्तं सप्ताङ्गुलं विद्यात्तस्याग्रे फलमिष्यते । आटीमुखप्रकारं हि फलमष्टाङ्गु-
लयतम्” इति । शरारिः पक्षी; स द्विविधो धवलस्कन्धो रक्तशीर्षश्च, धवलस्कन्धः
शरारीति प्रसिद्धः, शरारिमुखसदृशमुखं शस्त्रं शरारिमुखं, ‘कर्तरी’ इति लोके प्रसिद्धम् ।
अत्र तन्त्रान्तरं—“आनुपूर्व्यायतां तीक्ष्णां प्रमाणेन दशाङ्गुलम् । त्रिभागे कीलयोगं

हि जानीयात् कर्तरी भिपक्” इति । पाशवती कर्तरी बन्धनकीलवती, अकीलऽपि कर्तरी भवत्यर्थनापितानामिव । मध्ये मुखं यस्य तदन्तर्मुखं; तत्र तन्त्रान्तरम्—“सताहुलं प्रमाणेन जिह्वाधारेण चाहुतम् । शस्त्रमन्तर्मुखं नाम चन्द्रार्धमिव चोदृतम्” इति । अत्रैव श्याताहुलिशास्त्रावरोधः । त्रिकूर्चके तन्त्रान्तरम्—“अहुलानि तथाऽष्टौ च शस्त्रं कार्यं त्रिकूर्चकम् । फलैरन्तर्मुखाकारैरहुलैरन्वितं त्रिभिः ॥ एकैकस्य फलस्यैवामन्तरं ग्रीहि-संमितम् । वृत्तं(न्तं) पद्याहुलयामं कार्यं रुचकभूषितम्” इति । कुठारिकाया वृत्तं स्यात् सार्धपद्याहुलयतम् । फलमर्धाहुलयामं गोदन्तसदृशं समम्” इति । ग्रीहिमुखे भोजः—“शस्त्रं ग्रीहिमुप कार्यमहुलानि पडायतम् । अहुलं तस्य वृत्तं स्यात् फलं तु चतुरस्रम् ॥ तन्मुप ग्रीहिविस्तारं तसु चंम्(गु)दकण्टकम्” इति । आराचमैकारणां शस्त्रं; तत्र तन्त्रान्तरम्—“आरा छष्टाहुलयामा कर्तव्या तु विशोपते । तिलप्रमाणं तु फलं तस्याः कार्यं समाहितम् ॥ दूर्वाङ्कुरपरीणाहं वृत्तं गोपुच्छसंनिभम्” इति । चेतसपत्रे भोजः—“तीक्ष्णमहुलिविस्तारं चतुरस्रमायतम् । अहुलानि च चलारि वृत्तं कार्यं विज्ञानता” इति । बहिषो तन्त्रान्तरम्—“बहिषो चापि कर्तव्यौ प्रमाणेन दशाहुलौ । खानसस्तु तयोरेक एको नाखानतो भवेत् ॥ अर्धपद्याहुलं वृत्तं शेषे कार्यं मुखं तयोः । अर्धचन्द्राकृतिमुखं कार्यं नाखानतस्य तु ॥ आनतं नामयेतत्र बहिषं च भिपग्वरः” इति । दन्तशङ्को तन्त्रान्तरम्—“कार्यः पङ्कजलायामो दन्तशङ्कुर्विज्ञानता । शङ्कुवच मुपं तस्य कार्यमर्धाहुलयतम् ॥ चतुरस्रं समं चैव तीक्ष्णधारे समाहितम् । वृन्ताग्रं तस्य कर्तव्यं शस्त्रग्रीहिमुखाकृति ॥ कपालिकां शर्करां च दन्तस्थां तेन शोषयेत्” इति । एषण्यां तन्त्रान्तरम्—“व्रणैस्वासां परीणाहो मुखं गण्डपदाकृति” इति ॥ ६ ॥

तानि सुप्रहाणि, सुलोहानि, सुधाराणि, सुरूपाणि, सुसमाहितसु-
खाग्राणि, अकरालानि, च; इति शस्त्रसंपत् ॥ ७ ॥

शुण्वपदमाह—तानीत्यादि । सुप्रहाणीति सुचारुतानि; शृण्वन्तेऽस्मिन्निति प्रहो
वोरुम् । सुमुखलमभिधायापि सुधारलाभिधानं धारायां यजातिशयं दर्शयति, तदधीन-
स्ताच्छस्त्रापाकरणम् । अकरालानि अदन्तुराणि ॥ ७ ॥

तत्र धारा भेदनानां मासूरी, लेखनानामर्धमासूरी, व्यधनानां विस्त्रा-
घणानां च कैशिकी, छेदनानामर्धकैशिकीति । बहिषं दन्तशङ्कुभ्रान-
ताग्रे । तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रमुख्येपणी गण्डपदाकारमुखी च ॥ ८ ॥

यस्य शस्त्रस्य थयाकारा धारा कार्या तस्मिदर्शनमाह—तत्र धारेत्यादि । मासूरी मधुर-
धारासदृशी । कैशिकी केशप्रमाणा । अर्धकैशिकी अर्धकेशप्रमाणा । तीक्ष्णकण्टकमुखत्वं
बहिषस्य, प्रथमयवपत्रमुखत्वं चैषण्या भवति । तेनानुलोम्ये चेत्यनेन विस्त्राघणं पूर्वमुक्तं

१ ‘अश्वनापितानामिव’ इति सुद्रितपुस्तके न पठ्यते । २ ‘सार्धसप्ताहुलयतम्’ इति
सु. । ३ ‘केशाग्रार्धप्रमाणा’ इति सु. ।

घटते । अन्ये पुनः कर्मानुगुणेनैव धारालभात् 'तत्र धारा मेदनीनां' इत्याधारभ्य 'एषणी गणहृपदमुखी च' इत्यन्तं ग्रन्थं न पठन्ति । एषणीनां तीक्ष्णकण्टकमुखलत्रयमयवपत्रसु-
खलगणहृपदमुखलमेदाद्बहुत्वं, तेन 'एषण्य एषणे' इति बहुवचनमुपपन्नं भवति ॥ ८ ॥

तत्र चक्रं, कुण्ठं, खण्डं, खरधारम्, अतिस्थूलम्, अत्यल्पम्, अति-
दीर्घम्, अतिह्रस्वम्, इत्यष्टौ शस्त्रदोषाः । अतो विपरीतगुणमाददीत,
अन्यत्र करपत्रात्; तद्धि खरधारमस्थिच्छेदनार्थम् ॥ ९ ॥

शस्त्रदोषानाह—तत्र वक्रमित्यादि । संख्येयनिर्देशादेव संख्यालभे पुनरष्टाविति वचनं
परसंमतदोषाणामत्रैवान्तर्भावार्थम् । अन्यत्र करपत्रादिति करपत्रस्य करालस्यैव पूजि-
तत्वात् ॥ ९ ॥

तेषां पायना त्रिविधा क्षारोदकतैलेषु । तत्र क्षारपाथितं शरशल्या-
स्थिच्छेदनेषु, उदकपाथितं मांसच्छेदनमेदनपाटनेषु, तैलपाथितं सिरा-
व्यधनक्षायुच्छेदनेषु ॥ १० ॥

तेषां पायनेत्यादि । पायना घटना । निवृत्तशस्त्रनिर्वापनं तत्तद्व्यतिशेपेण शक्तिविशेषकरं
भवतीति दर्शयन्नाह—पायना त्रिविधेत्यादि ॥ १० ॥

तेषां निशानार्थं श्लक्ष्णशिला मापवर्णा; धारासंस्थापनार्थं शाल्म-
लीफलकमिति ॥ ११ ॥

सुधारकारकं धारासंस्थापनं चाह—तेषामित्यादि । निशानार्थमिति अनिश्चितशस्त्राणां
निशानार्था । धारासंस्थापनार्थमिति निश्चितानां धारासंस्थापनार्थम् ॥ ११ ॥

भवति चात्र—

यदा सुनिश्चितं शस्त्रं लोमवाहि सुसंस्थितम् ॥

सुगृहीतं प्रमाणेन तदा कर्मसु योजयेत् ॥ १२ ॥

एवं संस्कृतशस्त्रस्य कर्मयोजनायोग्यावस्थामाह—यदेत्यादि । लोम चोढुं स्वभावो
यस्येति लोमवाहि । सुसंस्थितमिति न विघटितम् । प्रमाणेनेति यथोक्तैर्न लक्षितम् ।
सुगृहीतमिति यथोक्तग्रहणस्थानवृत्तफलमध्यादिगृहीतं, किंवा ग्रहणार्थोक्तशस्त्रप्रदेशप्रमाणेन
गृहीतमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुसविन्दजलौकोमिक्षारनख-
गोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरवालाङ्गुलय इति ॥ १३ ॥

शिश्नां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् ॥

त्वक्सारोदिवर्तुर्वर्गं छेद्ये मेघे च बुद्धिमान् ॥ १४ ॥

आहार्यच्छेद्यमेधेषु नखं शक्येषु योजयेत् ॥

विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात् क्षारबद्धिजलौकसाम् ॥ १५ ॥

ये स्युर्मुखगता रोगा नेत्रवर्त्मगतान् ये ॥

गोजीशफालिकाशाकपत्रैर्विस्त्रावयेत् तान् ॥ १६ ॥

एष्येष्वेपण्यलामे तु वालाङ्गुल्यङ्कुरा हिताः ॥

संप्रति वालादीनां शस्त्रानर्हणां शस्त्रालामे - वा प्रयोगार्थमनुशस्त्राण्याह—अनु-
शस्त्राणीत्यादि । अनुशस्त्रं हीनशस्त्रम् । स्वकसारो वंशः, - तस्य लग्नं प्राप्या; कुरुविन्दो
लोहिताश्मविशेषो रत्नमेदः । छेद्यादीनादिशब्देन प्रकारवाचिना भेदादीनां शस्त्र-
कर्माणां प्रयत्नतो मेदः (१) । आहार्येत्यादि नखविषयः । शक्येष्विति नखशक्येष्वआहार्यो-
दिषु । गोजी दार्वापत्रिका, शाखोटको वा; शाकः पाश्चात्यप्रसिद्धः ॥ १५-१६ ॥—

शस्त्राण्येतानि मतिमान् शुद्धशैफ्यायसानि तु ॥ १७ ॥

कारयेत् करणे प्राज्ञैः कर्मरैः कर्मकोविदैः ॥

शस्त्राणि यथा साधु भवन्ति तदाह—शस्त्राणीत्यादि । शुद्धं मलहीनं, शैफ्यं तीक्ष्णम् ।
करणे शस्त्रकरणे । प्राज्ञैरिति अभ्यासान्वितैः । कर्मकोविदैरित्यनेन शस्त्रकर्माभिज्ञतया
शस्त्रकरणेऽपि प्रागल्भ्यं दर्शयति; किंवा करणप्राप्तैरिति राजकर्मस्थाननिबद्धैः तै
हि राजसंगततया अविस्वादका भवन्ति ॥ १७ ॥—

प्रयोगद्वयस्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवति नित्यशः ॥ १८ ॥

तस्मात् परिचयं कुर्याच्छस्त्राणां ग्रहणे सदा ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने शस्त्रावचारणीयो

नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

न केवलं शस्त्रसंपत् सिद्ध्यर्थमित्याह—प्रयोगज्ञसेत्यादिना । प्रकृष्टा-योजना प्रयोगः,
तज्ज्ञानं च कर्मदर्शनादभ्यासाच्च भवति । अत आह—तस्मादित्यादि । शस्त्राणां ग्रहणे
इति शस्त्राणां प्रयोगज्ञाने; ग्रहणं हि ज्ञानतो ग्रहणमत्रोच्यते । तच्च वक्ष्यमाणयोग्यासूत्रीयं
ग्रहणोपायमुपक्षिपति । 'प्रमाणज्ञस्य' इति वा पाठः । तत्र प्रमाणं शस्त्राणां वृन्तमध्यादि-
देशो यथोक्त एव, तज्ज्ञस्य; अस्मिन् पक्षे ग्रहणस्तुतिरियम् ॥ १८ ॥—

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने

शस्त्रावचारणीयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो योग्यासूत्रीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

१ 'करणप्राप्तं कर्मरं कर्मकोविदम्' इति ड. ।

प्राशुक्तं 'शस्त्राणां ग्रहणे परिचयं सदा कुर्यात्,' तेनोपोद्धातेन शस्त्रादीनां सम्यग्योग-
ज्ञानार्थं योग्यासूत्रीयोऽभिधीयते । कर्तव्यकर्मणः सम्यग्योगाय तत्सहस्रकर्माभ्यासो
योगः, तेन योगाय सम्यग्योगाय प्रभवतीति योग्या; प्रभवतीत्यर्थे तद्धितः; जीर्णं
स्वभावात्, मैत्रीवत्, तस्याः सूत्रं योग्यासूत्रम् । सूत्रत्वेन च योग्याया एकदेशाभिधानं
वक्ष्यमाणं दर्शयति ॥ १ ॥ २ ॥

अधिगतशास्त्रार्थमपि शिष्यं योग्यां कारयेत् । ज्ञेयादिषु छेद्या-
दिषु च कर्मपथमुपदिशेत् । सुबहुश्रुतोऽप्यकृतयोग्यः कर्मस्वयोग्यो
भवति । तत्र, पुष्पफलालावूकालिन्दकत्रपुसै(सो)र्वारुककर्कारुकप्रभृतिषु
छेद्यविशेषान् दर्शयेत्, उत्कर्तनापकर्तनानि चोपदिशेत्, दृतिवस्तिप्र-
सेवकप्रभृतिपूदकपङ्कपूणेषु मेद्ययोग्यां, सरोम्णि चर्मण्यात्तते लेख्यस्य,
मृतपशुसिरासूतपलनालेषु च वेध्यस्य, घृणोपहतकाष्ठवेणुनलनालीशु-
ष्कालावूमुखैष्वैष्यस्य, पनसविम्बीविल्वफलमज्जमृतपशुदन्तैष्वाहार्य-
स्य, मधुच्छिष्टोपलिप्ते शालमलीफलके विस्राव्यस्य, सूक्ष्मघनवस्त्रान्तयो-
र्मृदुचर्मन्तयोश्च सीव्यस्य, पुस्तमयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु बन्धनयोग्यां,
मृदुषु मांसखण्डेष्वग्निक्षारयोग्यां, मृदुचर्ममांसपेशीषूतपलनालेषु च
कर्णसन्धिघन्ध्ययोग्याम्, उदकपूर्णघटपार्श्वस्रोतस्यलावूमुखादिषु च
नेत्रप्रणिधानवस्तिव्रणवस्तिपीडनयोग्यामिति ॥ ३ ॥

अधिगतशास्त्रार्थमपीत्यादि । अपिशब्देन योग्याया अवश्यकर्तव्यतामाह । छेद्यादि-
ष्वित्यत्रादिशब्देन प्रकारवाचिना मेद्यादीनां शस्त्रकर्मणां ग्रहणम् । ज्ञेयादिष्वित्यत्रादि-
शब्देन प्रकारवाचिना स्वेदवस्तिवमनादीनां ग्रहणम् । योग्यां कारयेदित्यस्यैवार्थं व्याक-
रोति—कर्मपथमुपदिशेदिति । कर्मणोऽपेक्षितनैरुज्यसाधकस्य छेद्यादेः ज्ञेयादेश्च पन्था
इव पन्थाः अपेक्षितसाध्यप्राप्त्युपायः, तमुपदिशेत् 'शिष्याय' इति शेषः । एतेन, एवमेवं
छेद्यादयः कर्तव्या इति वक्ष्यमाणयोग्याविषये शिष्यप्रवर्तनं योग्याकारकत्वं शूरोरिति
फलति । योग्याफलमेव व्यतिरेके फलालम्बेनाह—सुबहुश्रुतोऽपीत्यादि । सुः पूजायां,
योगाय सम्यग्योगाय प्रभवतीति योग्यः, तद्विरुद्धोऽयोग्यः । एतेन चाकृतकर्मणः कर्म-
समारम्भेऽपटुलं लोकसिद्धमेव दर्शितं भवति; किंवा योग्यां कारयेच्छेद्यादिव्यति-
च्छेदः । आदिशब्देन प्रकारवाचिना मेद्यादीनां घन्ध्यन्नप्रणिधानादीनां च योग्याभ्या-
सानां सर्वेषामेव ग्रहणम् । ज्ञेयादिष्वित्यनेन च योग्याया अविषयाः ज्ञेहपानवमनविरे-
चनादयः शिक्षाविषयप्रस्तावादुच्यन्ते । ज्ञेहपाने हि न क्रियाभ्यासरूपा योग्या सम्य-
गस्ति; शरीरव्याधिदेशकालाद्यपेक्षा तु योजना तत्र साधनाङ्गमस्ति; अतस्तदुपदेशार्थ-
माह—ज्ञेयादिषु कर्मपथमुपदिशेदिति । कर्म चिकित्सा ज्ञेहप्रयोगादिरूपा; तत्पथमिति
तदुपायमुपदिशेदित्यर्थः । एतच्च प्रस्तावागतमुक्तं; तेन सुबहुश्रुतोऽपीत्यादिना योग्यैव

प्रकृता चच्यत इति- सङ्गतं भवति । छेषविशेषा गोतीर्थलङ्कारादयः । उत्कर्तनम्
कर्त्तव्येन्दनम् । इति धर्मपुटकः । पुस्तमयो वल्लादिरचितः पुरुषः ॥ ३ ॥

भवतश्चात्र—

एवमादिषु मेधावी योग्याहंषु यथाविधि ॥

द्रव्येषु योग्यां कुर्वाणो न प्रमुह्यति कर्मसु ॥ ४ ॥

- एषणादीनामनन्तमेदतया न कात्स्न्येन योग्याविषयः शक्यः प्रतिपादयितुमिच्छा—
एवमादिष्वित्यादि ॥ ४ ॥

दृष्टान्तमात्रमेतावदुपदिष्टमशेषतः ।

यस्य यज्ञेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समाचरेत् ॥ ५ ॥

इति सौश्रुते शक्यतन्त्रे सूत्रस्थाने योग्यासूत्रीयो

नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अनुक्तयोः विषये ग्रहणार्थमाह—दृष्टान्तमात्रमित्यादि । अशेषत इति अशेषं वीक्ष्यः
अशेषत इति उत्तरेण संबध्यते । यस्य कर्मणः सदशविषयतया यत्र द्रव्ये योग्या तत्र
तत्र योग्यां समाचरेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने
योग्यासूत्रीयो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो विशिखानुप्रवेशनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

• शास्त्रज्ञानवतः कृतयोग्यतया निष्पन्नस्य निष्पन्नचित्ताकर्मण्यधिकार इति योग्या-
सूत्रीयाग्रन्तरे यथा चिकित्सा आचरितव्या तदुपदर्शकं विशिखानुप्रवेशनीयमाह ।
विशिखाऽत्र कर्ममार्ग उच्यते, एतदुद्दिष्टानुप्रवेशनं; यदि वा विशिखा रथैव, तस्यां
चिकित्सार्थमनुप्रवेशनम् ॥ १ ॥ २ ॥

• अधिगततन्त्रेणोपासिततन्त्रार्थेन दृष्टकर्मणा कृतयोग्येन शौखं निग-
दता राजानुज्ञातेन वीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवस्त्रपरिहितेन छत्रवता
वण्डहस्तेन सोपानत्केनानुद्धतवेशेन सुमनसा कल्याणामिव्याह-
रेणारुहकेन बन्धुभूतेन भूतानां सुसहायवता वैद्येन विशिखाऽङ्ग-
प्रवेष्टव्या ॥ ३ ॥

१ 'तस्मात् कौशलमन्विच्छन् शस्त्रकारादिकर्मसु' इति ड. । २ 'शालार्थं निम्बद्वयं'
इति वा. । ३ 'चरितव्या' इति वा. ।

यादृशस्य विशिखानुप्रवेशनाधिकारस्वमाह—अधिगतत्वेत्यादि । अधिगततन्त्रेणेति पाठतो गृहीततन्त्रेण । उपासिततन्त्रार्थेनेति यथाविध्यभ्यस्ततन्त्रार्थेन । शालं निगदतेति पाठतोऽर्थतश्च प्रस्तावागतमपेक्षितं शास्त्रप्रदेशं कथयता । निष्पन्नेन वैद्येन प्रजापालके राक्षि आत्मा गुणतो दर्शनीयः, ततो राज्ञा परीक्ष्य वैद्यः प्रजारक्षार्थमनुमन्तव्य एव धर्मः, अनिष्पन्नवैद्यो गुणतधिकित्सां कुर्वाणो लोकापकारकतया राज्ञा शासनीयः, यदुक्तं—“कुर्वैद्यो वषमर्हति राजतः”—(सू. अ. ३) इति; अतो वैद्यत्वं निष्पन्नं दर्शयितुमाह—राजानुमतेनेति । नीचनखरोमता रूक्षनखरोमता, अनेन चार्ज्यं तथा शुचिता कर्मक्षमता च भवति । छत्रवत्त्वमातपादिप्रतिषेधाय । दण्डहस्तत्वं स्वस्तितादिनिषेधाय । उपानतु पादुका, साऽपि कण्टकादिनिषेधाय । एतेषां च गुणाश्वके मात्राप्तीतीये “इत्तेर्विधमनम्” (च. सू. अ. ५) इत्यादिना विस्तरोक्ता ज्ञातव्याः । अनुदत्तानामार्याणां वेशो वस्त्रकेशादिरचना अनुदत्तवेशः । सुमना इति प्रशस्तकारुण्यादिगुणवन्मनाः । कल्याणं कल्याणाय वा अभिव्याहारो यस्य स तथा । कुहक इति ‘कुह’ विस्मयने, इत्यत्र निष्पन्नः; परवचनस्य दम्भादिना विस्मायकोऽभिधीयते; तद्विपरीतोऽकुहकः । सहायदोषेण प्रसजत्तु दोषनिरासार्थं, तथाऽसहायस्य सर्वकार्येष्वेव गमननिषेधादुक्तं—सुसहाय-वतेति ॥ ३ ॥

ततो दूतनिमित्तशकुनमङ्गलानुलोभ्येनातुरगृहमभिगम्य, उपविश्य, आतुरमभिपश्येत्, स्पृशेत्, पृच्छेच्च; त्रिभिरेतैर्विज्ञानोपायै रोगाः प्रायशो वेदितव्याः (इत्येके तच्च न सम्यक्; पद्धिधो हि रोगाणां विज्ञानोपायः, तद्यथा—पञ्चभिः श्रोत्रादिभिः प्रश्नेन चेति) ॥ ४ ॥

बन्धुभूतेनेतिवचनाद्विशिखानुप्रवेशे देवसंपत्तिमूचकमपेक्षणीयमाह—ततो दूतेत्यादि । बैयानयनाय प्रधाय साऽऽगतः पुरुषो दूतः, निमित्तमनुलोगमुरभिवातादि, शकुनं पक्षिविशेषदर्शनरतादि, मङ्गलं पूर्णकुम्भादिदर्शनम्, एषामनुलोभ्यं शुभसूचकता । पृच्छेत्तेति चकारेण प्राणेन श्रोत्रेणानुमानेन न प्रहणं सूच्यते । अत एव त्रिभिरित्यादौ ज्ञानोपायान्तरसूचकं प्राय इति सूचितम् । एतेन शब्देन वातमणवातातिसारदिज्ञानं, तथा पूतिगन्धेन पित्तातिसारमणादिज्ञानं भवति; तथा पिपीलिकोपसारेण यन्माधुर्यानुमानान्मेहविशेषावधारणं, तदप्यनुगतं सूचितं भवति । रसनप्रत्यक्षं स्वातुरगतं नेच्छन्त्येव । यदाह चरकः—“गनुष्यो हि गनुष्यस्य कथं रसमाप्नुयात्”—(च. दं. अ. २) इत्यादि । अन्यतया तु तारकाक्षणोपायम्, अत एव चरके द्विमणये—“दर्शनस्पर्शनं प्रश्नः परीक्षा त्रिविधा मता” (च. चि. अ. २५) इत्युक्तम् । दर्शनादिपूर्वकं तु यदनुमानं तद्दर्शनाद्युपायतया दर्शनादिग्रहणगृहीतमेव, अत एव विज्ञानोपायैरिति कृतं; तेन

(१ ‘निष्पन्नत्वेन’ इति ह. । २ वयं पाठश्चक्रासंगतः । ‘त्रिभिरेतैर्विज्ञानोपायैर्दीर्घानुलोऽन्वेषाद्युपपन्नं वेदितव्याः’ इति ता. । ३ ‘तदप्यनुमितं भवति’ इति सु. ।

दर्शनादि प्रत्यक्षादौ साक्षादुपायः, परंपरया चानुमानमपि तत्पूर्वकं भवत्येव; अत एवायुः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षशरीरादिसंयोगतयाऽप्रत्यक्षमपि आयुर्वैलस्य दर्शनविषयतया दर्शनप्रत्यक्षे-
प्यायुरुक्तम् । आगमस्त्वायुर्वेदतत्त्वस्यो व्याधिसरूपादिज्ञापकः परीक्षकस्य वैयस्यं श्रुत-
शालिताविशेषलब्ध एव । यदुक्तं चरके—“द्विधैव परीक्षा ज्ञानवर्ता प्रत्यक्षमनुमानं च”
(च. वि. अ. ४) इति । अनेन च न्यायेनाभिमतसर्वभोगादिना मेघसिद्धयेऽधिक-
परीक्षा ‘श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैः प्रक्षेपेन च’ इत्यादिना ‘तत्त्वज्ञानीयैर्जानीयाद्’ इत्यन्तेन
पठन्ति; एकै तन्नानुमन्यन्ते । प्रक्षेपेन चेह तद्विषयमुत्तररूपं वचनं लौकिकागमरूपं
युज्यते ॥ ४ ॥

तत्र दृष्ट्वा शरीरोपचयापचयावायुवर्णवैकृतं छायां चातुरस्य
मिपगजानीयात्; स्पृष्ट्वा शीतोष्णादीन् स्पर्शविशेषान् विपरीताविपरी-
तान् ज्वरशोपादिषु; पृष्ट्वा देशे काले जातिं सात्म्यमातङ्गसमुत्पत्तिं
वेदनासमुच्छ्रायमग्निं वातमूत्रपुरीषाणां प्रवृत्तिमप्रवृत्तिं चेति ॥ ५ ॥

तत्रेत्यादिना दर्शनपरीक्षणीयमाह । आयुषो दर्शनपरीक्षणीयत्वं यथा भवति तथा-
कृतमेव । वर्णवैकृतमकस्मादन्यथाभावो वर्णस्य । छायाविक्रैतिष्व पाञ्चभौतिकी । चकारात्
प्रमादिदर्शनप्राप्त्यग्रहणम् । अत्र छायाप्रभयोर्भेदे चरकः—“वर्णमाकामति च्छाया भातु
वर्णप्रकाशिका । आसन्ना लक्ष्यते छाया प्रभा दूरात् लक्ष्यते” (च. इ. अ. ७) इति ।
शीतादीनीलत्रादिशब्देन कठिनमृदादीनां स्पर्शप्राप्ताणामुपग्रहः । स्पर्शविशेषादिति
स्पर्शप्राप्ता विधेया विपरीता अस्माभाविका; स्वाभाविकास्तत्विपरीताः । यत्र प्रायो
विपरीताविपरीतादि संभवति तदाह—ज्वरशोपादिष्विति । ज्वरे हि सङ्गज्वादाविपरीतः
मुष्णत्वम्, एवं शोषेऽपि सर्वाङ्गज्वरयुक्ते उष्णत्वमविपरीतं शीतलं तु विपरीतम् । ये तु
शोषस्थाने शोथं पठन्ति तन्मते शोषे क्वचित् पित्तकृते मार्दवमविपरीतं काठिन्यं तु
विपरीतमित्यादि ज्ञेयम् । प्रक्षेपेन प्रश्नविषयोत्तरवचनेन । देशो भूमिरादुरस्य; तत्र भूदे-
शोऽनूपपादि; आतुरस्तु श्लेष्मग्रैकृत्यादिः प्रक्षेपेन ज्ञेयः । कालोऽपि नित्यगः ऋत्वादि; आव-
स्थिकोऽपि बालादिभेदवान् तथा ज्वराद्यवस्थामेदवान् । अयं च देशकालभेदो व्याधु-

१ ‘तत्र, ओषेन्द्रियविधेया विधेया रोगेषु मृणाक्तावविशानीयादिषु वक्ष्यन्ते—‘तत्र सफेनं
रक्तमीरयन्निलः सद्यश्चो निर्गच्छति’ (सु. अ. २६) इत्येवमादयः, स्पर्शनेन्द्रियविधेयाः
शीतोष्णरक्षणकर्कशशुद्धकठिनत्वादयः (स्पर्शविधेया) ज्वरशोपादिषु, चक्षुरिन्द्रियविधेयाः
शरीरोपचयापचयायुर्वैकृतवर्णविकारादयः, रसनेन्द्रियविधेयाः प्रमेहादिषु रसविधेयाः, प्राणे-
न्द्रियविधेया अरिष्टलिङ्गादिषु मृणानाममृणानां च गन्धविधेयाः, प्रक्षेपेन च विज्ञानीयादेशं कालं
जातिं सात्म्यमातङ्गसमुत्पत्तिं वेदनासमुच्छ्रायं बलमन्तराग्निं वातमूत्रपुरीषाणां प्रवृत्तिमप्रवृत्तिं
कालप्रकर्षादींश्च विधेयात् । आत्मसदृशेषु विज्ञानाभ्युपायेषु तत्त्वज्ञानीयैर्जानीयाद्’ इति ८ ।

२ ‘छाया च पाञ्चभौतिकी’ इति सु. । ३ ‘श्लेष्मप्रकृत्यादिभेदेन’ इति ह. ।

तत्स्यादौ समानासमानत्वादिना प्रश्नपूर्वकोत्तरप्रतिपन्नो व्याध्यादिवलवत्त्वादिज्ञापको भवति । जातिर्माहणत्वादिरूपा; साऽपि प्रकृतिविशेषं जातिप्रसक्तं गमयन्ती व्याधिविशेषं गमयति । अन्ये तु जातिशब्दं देशकालाभ्यां प्रत्येकमभिसंचयन्ति । सात्म्यं द्विविधं चेष्टाहारमेवात् । यदुक्तं “यो रसः कल्पते सम्यक् सुखित्वाय निषेधितः । व्यायामजात-
मन्यद्वा तत् सात्म्यमिति निर्दिशेत्” (सू. अ. ३५) इति । चतुर्विधं वा सात्म्यम्, ऋतु-
चेष्टादेशव्याधिसात्म्यमेवात् । तदुक्तं—चरके “इत्युक्तमृतुसात्म्यं यत्” (च. सू. अ. ६) इत्यादिना “चेष्टितं चाद्यमेव च” “इत्यन्तेन । आतङ्कः समुपपद्यते अस्मादिति आतङ्कसमुत्पत्तिर्निदानम् । वेदनासमुच्छ्रायो वेदनोत्पत्तिः, वेदनासंस्थानमिति यावत् । अमिर्विषमादिभेदेन चतुर्विधः । अप्रवृत्तिं चेति चकारेण रक्तपित्तोर्ध्वगलादिग्रहणम् ॥ ५ ॥

भवति चात्र—

मिथ्यादृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव च ॥

तथा दुष्परिमृष्ट(प्र)ाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकम् ॥ ६ ॥

तस्मात् परीक्ष्याः सततं भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥

शुकिना व्याधयः सर्वैः प्रमाणैर्दर्शनादिभिः ॥ ७ ॥

इदानीमुक्तदर्शनादीनि समीचीनान्येव सम्यग्ज्ञानहेतुनीति दर्शयन्नाह—मिथ्येत्यादि । मिथ्यादृष्टाः भ्रान्तदर्शनदृष्टाः । दुष्परिमृष्टा इत्यनेन दुराख्याता इति लक्षयति । ‘प्रमाणे-
रिति प्रमाणरूपैर्दर्शनप्रश्नैः; न तु प्रमाणभासैः, तेषां व्यामोहहेतुत्वात् । सर्वैरित्यनेन यथासंभवं दर्शनादिप्रमाणसंलवमपि दर्शयति । यथा च दर्शनादिना प्रमाणग्रहणं तथा दर्शितमेव प्राक् ॥ ६ ॥ ७ ॥

एवमभिसमीक्ष्य साध्यान् साधयेत्, याध्यान् यापयेत्, असाध्या-
न्नेवोपक्रमेत्, परिसंचत्सरोत्थितांश्च विकारान् प्रायशो वर्जयेत् ॥ ८ ॥

परीक्षाप्रयोजनमाह—एवमित्यादि । प्रवृत्तिप्रस्तावदित्वाप्रवृत्तिविषय इत्याह—परि-
संचत्सरोत्थितांश्चेत्यादि । अत्र प्रायोग्रहणात् परिसंचत्सराणामपि वर्षापनीयरक्तगुल्मादी-
नामुपक्रमणीयत्वमाह ॥ ८ ॥

तत्र साध्याः खल्वपि व्याधयः प्रायेणैषां दुश्चिकित्स्यतमा भवन्ति;
तद्यथा—श्रोत्रियनृपतिस्त्रीबालवृद्धभीरुराजसेवककितवदुर्बलवैद्यविद-
ग्धव्याधिगोपकदरिद्ररूपणक्रोधनानामनात्मघतामनाथानां च; एवं
निरूप्य चिकित्सां कुर्वन् धर्मार्थकामयशांसि प्राप्नोति ॥ ९ ॥

पुरुषविशेषेणापि क्रियाकष्टत्वमाह—तत्र साध्याः खल्वपीत्यादि । अत्र श्रोत्रियः
शिष्याप्ययनादिना भेषजं न करोति; नृपतिर्भृत्यभयात्, स्त्री लज्जया, बालवृद्धयोरसाहस-
तया भेषजासम्यग्योगः, एवगन्येष्वपि यथासंभवं कारणमूत्रम् ॥ ९ ॥

भवति चात्र—

स्त्रीभिः सहास्यां संवासं परिहासं च वर्जयेत् ॥

दत्तं च ताभ्यो नादेयमन्नादन्यद्विपर्वैः ॥ १० ॥

इति सौश्रुते शतयतन्त्रे सूत्रस्थाने विशिखानुप्रवे-

शनीयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वैयस्य विशिखायां विशेषपरिहर्तव्यमाह—स्त्रीभिरित्यादि । आस्या अवस्थानम्, एतच्च पतिपरोक्षे बोद्धव्यम् । अन्नादन्यदित्यनेनार्त्तं दृष्टिहेतुतया गृहीतव्यमिति दर्शयति; भर्त्रा लघुमतं यत् स्त्रीदत्तं तदिह तदलघुमतलेनैव ग्राह्यं; चरके हि भर्त्रालघुमतं स्त्रीदत्तं न ग्राह्यमित्युक्तमिति ॥ १० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने
विशिखानुप्रवेशनीयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः क्षारपाकविधिमाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

अग्नेपहरणीये शस्त्रमनु शस्त्रकर्मणो रक्तसावनिषेधकतया छेद्यादिबहुविषयतया च क्षार उद्दिष्टः, अतो यथाव्याख्यातोपोद्धातौ योग्यासूत्रीयविशिखानुप्रवेशनीयो समाप्य, क्रमागतः क्षारपाकविधिरेवोच्यते । क्षारस्य पचनं पाकः, विधिरवचारणं, तावधिकृत्य कृतोऽध्यायो ज्ञेयः ॥ १ ॥ २ ॥

शस्त्रानुशस्त्रेभ्यः क्षारः प्रधानतमः, छेद्यमेद्यलेख्यकरणान्निद्रोषघ्नत्वा-
द्विशेषक्रियावचाराणाञ्च ॥ ३ ॥

वैयट्ठरप्रवृत्त्यर्थमधिकृतस्य क्षारस्य सहेतुकं सुविमाह—शस्त्रानुशस्त्रेभ्य इत्यादि । शस्त्राणि मण्डलाप्रादीनि, अनुशस्त्राणि लक्ष्मणरादीनि । छेद्यादिकर्तृत्वं क्षारस्य भगन्दर-
च्छेद-नाडीदारण-कुष्ठछेदनादिना; विशेषक्रियावचारणं च पितृरक्तसंभूतेऽर्शसि आदौ क्षार एव विशेषेणावचार्यते, नाग्निः; यदुक्तं—‘क्षारेणैव गृधुना रक्तपित्तनिमित्तानि (वि. अ. ६) इति । त्रिदोषप्रसमुक्तं नानौपधिषमवायादित्यादिना साधयिष्यति । एतच्छेद्यादि-
बहुविषयत्वं न मण्डलाप्रादीनां लक्ष्मणरादीनां वा प्रत्येकं समुदितमस्ति यथा क्षारे, इति क्षारस्य प्रधानतमत्वं सिद्धम् । यन्तु वक्ष्यति—“क्षारादग्निर्गरीयान्” (सू. अ. १२)

१ ‘दत्तं ताभ्यो न गृहीयादन्नादन्यद्विपक्व सदा’ इति ता. । अस्याग्निं वाङ्मन्त्रपुस्तके श्लोक-
द्वयमधिकं पठ्यते; यथा—“विदोत्पत्तिः शिष्यदीक्षा दानमध्ययनस्य च । प्रभाषणं चाग्रहरस्तुत्रव्यां
तथैव च ॥ यश्चक्षुःसावचारी च योग्यासूत्रीय एव च । विशिखानुप्रवेशश्च प्रोक्तो वै प्रथमो
दश ॥” इति ।

इति, तद्वातश्लेष्मानुबन्धरक्षार्थः प्रवृत्तिदाहे, अभिदग्धानामपुनः प्ररोहादिति हेतुना विविष्टविषये दृशितमिति न बहुविषयत्वादितोक्तक्षारप्राधान्यं विनिवृण्ति; न चैवं शङ्खादपि प्राधान्ये शङ्खादग्नेऽभिधानं क्षारस्य प्रसज्जति, अनुशङ्कतयाऽप्रधानत्वस्यापि विवक्षितत्वात् ॥ ३ ॥

तत्र क्षरणात् क्षणनाद्वा क्षारः; नानौषधिसमवायाच्चिदोषघ्नः, शुक्लत्वात् सौम्यः, तस्य सौम्यस्यापि सतो दहनपचनदारणशक्तिरविरूढाऽऽग्नेयौषधिगुणभूयिष्ठत्वात्, कटुक उष्णस्तीक्ष्णः पाचनो विलयनः शोधनो रोपणः स्तम्भनो लेखनः कृम्यामकफकुष्ठविषमेदसामुपहन्ता पुंस्त्वस्य चातिसेवितः ॥ ४ ॥

छेद्यादियोग्यधर्म क्षारस्य निरुक्तिद्वयेनाह—तत्र क्षरणादित्यादि । क्षरणादिति दुष्टमांसादिचालनात् शातनादित्यर्थः । क्षणनादिति पक्षे पृषोदरादित्यादौ पक्षिद्धिः । त्रिदोषघ्नत्वे हेतुमाह—नानौषधिसमवायादिति; वातपित्तकफहरौषधिमेलनकृतात्, अत्र प्रवृत्तिसमवायायारब्धत्वाद् वातादिहरणमेव करोतीति दृष्टत्वादवधार्यते; न तु संयोगमहिमाऽत्रादृष्टचरः कल्पनीयः । न च वाच्यं यद्—वातहरादिक्षारद्रव्याणां दग्धत्वाच्च तद्गुणान्वयो भवन्तीति; दृष्टो हि भवन्त्यपि प्रवृत्तिगुणान्वयः; उक्तं हि—“सक्षौद्रमिन्दीवरभस्मवादि निहन्ति रक्तम्” (उ. तं. अ. ४५) इत्यादि । दहनादिगुणतयाऽऽग्नेयत्वं क्षारस्य स्फुटं, पित्तज्यानुगुणं तु सौम्यत्वमस्फुटं स्फोरयन्नाह—शुक्लत्वात् सौम्य इति । अभास्वरं हि शुक्लत्वमस्यैव । यदुक्तं—“तेजोधातुर्यदाऽब्धातुप्रायो भवति तदा गर्भं गौरं करोति” (शा. अ. २); तथा “श्लेष्मा श्वेतो गुरुः” (सू. अ. २१) इति; तथा “ओजः सोमात्मकं शुक्लं शीतम्” (सू. अ. १५) इत्यादि । सौम्यत्वेऽप्यस्य न शीतत्वम्, उष्णत्वस्यैव दर्शनात्; भूतानां चादृष्टविशेषयन्त्रितो मेलकविशेषः समानाश्रयमपि गुणं नारभते; यथा—आमलके तेजः अम्लत्वमारभते गोष्णत्वं, रक्तशाल्यादौ पृथिवीजले माधुर्यमारभते न गौरवमित्यादौ बहु दृश्यते; अत एव घृते सौम्यत्वं पठित्वाऽपि शीतमिति पाठ उपपन्नः । सौम्यस्यापि क्षारस्य यथा दहनादिकर्तृत्वं विशेषेण भवति तदाह—तस्येत्यादि । अत्र चाग्नेयांशेन भूयसाऽपि विरुद्धस्य सौम्यकार्यस्य पित्ताशौयोगिकत्वस्य न विरोधः; तत्तु दृष्टत्वाद् व्युत्पादितमेव । पाचन इति व्रणशोधयस्याजीर्णस्य च । विलयनः शोथस्य वातकफभूयिष्ठस्य । शोधनो दुष्टव्रणस्य । रोपणत्वं तु विशुद्धस्य यथा क्षारो व्रणं शोधयति सम्यग्युक्तः, तथा शुद्धः सन् स्वयमेव व्रणो रोहतीति रोपयतीति रोपणः; शुद्धे तु व्रणे क्षारस्य मांससिरादिक्षारकतया स्वतन्त्रस्य द्रव्यान्तरयुक्तस्य वा प्रयोगो न दृश्यत इति; तेन तिलवच्च द्रव्यविशेषयोगाच्छोधनत्वं रोपणत्वं च क्षारस्य भवति । स्तम्भन इति शोणितप्रवृत्तिस्तम्भनः । किम्यादिहन्तृत्वं यथायोग्यतया पानीयेन प्रतिसारणीयेन च हेयम् । पुंस्त्वस्य चातिसेवित इति पानीयक्षार एव गुरुमादावपि यथोक्ताभ्यासातिरेकसेवितो ज्ञेयः ॥ ४ ॥

१ ‘रोपणः शोषणः’ इति ड. ।

भा० सु० ११

आहार्यच्छेद्यमेघेषु नखं शक्येषु योजयेत् ॥

विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात् क्षारवद्विजलौकसाम् ॥ १५ ॥

ये स्थुर्मुखगता रोगा नेत्रवर्त्मगतोश्च ये ॥

गोजीशेफालिकाशाकपत्रैर्विस्त्रावयेत्तु तान् ॥ १६ ॥

पद्मेष्वेपण्यलामे तु घालाङ्गुल्यङ्कुरा-हिताः ॥

संप्रति बालावीनां शस्त्रानर्हणां शस्त्रालामे - वा प्रयोगार्थमनुशङ्काप्याह—अनु-
शस्त्राणीत्यादि । अनुशस्त्रं हीनशस्त्रम् । स्वक्सारो वंशः, तस्य लङ् प्राप्ता; कुरुविन्दो
लोहितादमविशेषो रत्नमेदः । छेद्यादीत्यत्रादिशब्देन प्रकारवाचिना शेषादीनां शस्त्र-
कर्मणां प्रयत्नतो मेदः (?) । आहार्येत्यादि नखविषयः । शक्येष्विति नखशक्येष्वेवाहार्थ-
विषु । गोजी दार्वापत्रिका, शाखोटको वा; शाकः पाश्चात्यप्रसिद्धः ॥ १५-१६ ॥—

शस्त्राण्येतानि मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु ॥ १७ ॥

कारयेत् करणे प्राज्ञैः कर्मरैः कर्मकोविदैः ॥

शस्त्राणि यथा साधु भवन्ति तदाह—शस्त्राणीत्यादि । शुद्धं मलहीनं, शैक्यं तीक्ष्णम् ।
करणे शस्त्रकरणे । प्राज्ञैरिति अभ्यासान्वितैः । कर्मकोविदैरित्यनेन शस्त्रकर्मभिन्नतया
शस्त्रकरणेऽपि प्रागल्भ्यं दर्शयति; किंवा करणप्राज्ञैरिति राजकर्मस्थाननिर्देशः; ते
हि राजसंगततया अविसंवादका भवन्ति ॥ १७ ॥—

प्रयोगज्ञस्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवति नित्यशः ॥ १८ ॥

तस्मात् परिचर्य कुर्याच्छस्त्राणां ग्रहणे सदा ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने शस्त्रावचारणीयो

नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

न केवलं शस्त्रसंपत् सिद्ध्यर्थमित्याह—प्रयोगज्ञस्येत्यादिना । अकृष्टा योजना प्रयोगः,
तज्ज्ञानं च कर्मदर्शनादभ्यासाच्च भवति । अत आह—तस्मादित्यादि । शस्त्राणां ग्रहणे
इति शस्त्राणां प्रयोगज्ञाने; ग्रहणं हि ज्ञानतो ग्रहणमनोच्यते । तच्च वक्ष्यमाणयोग्यासूत्रैर्न
ग्रहणोपायमुपक्षिपति । 'प्रमाणशस्य' इति वा पाठः । तत्र प्रमाणं शस्त्राणां वृत्तमप्यादि-
देशो यथोक्त एव, तज्ज्ञस्य; अस्मिन् पक्षे ग्रहणस्तुतिरियम् ॥ १८ ॥—

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने

शस्त्रावचारणीयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो योग्यासूत्रीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

१ 'करणप्राप्तं कर्मरैः कर्मकोविदैः' इति ड. ।

प्राशुक्तं 'शस्त्राणां ग्रहणे परिचयं सदा कुर्यात्,' तेनोपोद्धातेन शस्त्रादीनां सम्यग्योग-
ज्ञानार्थं योग्यासूत्रीयोऽभिधीयते । कर्तव्यकर्मणः सम्यग्योगाय तत्सदृशकर्मभ्यासो
योगः, तेन योगाय सम्यग्योगाय प्रभवतीति योग्या; प्रभवतीत्यर्थे तद्धितः; क्षीलं
स्वभावात्, मैत्रीवत्; तस्याः सूत्रं योग्यासूत्रम् । सूत्रलेन च योग्याया एकदेशाभिधानं
वक्ष्यमाणं दर्शयति ॥ १ ॥ २ ॥

अधिगतशास्त्रार्थमपि शिष्यं योग्यां कारयेत् । ज्ञेयादिषु छेद्या-
दिषु च कर्मपथमुपदिशेत् । सुबहुश्रुतोऽप्यकृतयोग्यः कर्मस्वयोग्यो
भवति । तत्र, पुष्पफलालावूकालिन्दकत्रपुसै(सो)र्वारुककर्कारुकप्रभृतिषु
छेद्यविशेषान् दर्शयेत्, उत्कर्तनापकर्तनानि चोपदिशेत्, इतिवस्तिप्र-
सेवकप्रभृतिपूदकपङ्कपूर्णेषु मेद्ययोग्यां; सरोमिणि चर्मण्यातसे लेख्यस्य;
मृतपशुसिरासुत्पलनालेषु च वेध्यस्य; घृणोपहतकाष्ठवैणुनलनालीशु-
ष्कालावूमुखेऽवेध्यस्य; पनसविस्वीघिल्वफलमज्जमृतपशुदन्तेष्वाहार्य-
स्य; मधुच्छिद्योपलिप्ते शास्त्रमलीफलके विज्ञाव्यस्य; सूक्ष्मघनचस्त्रान्तयो-
र्मुदुचर्मन्तयोश्च सीव्यस्य; पुस्तमयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु बन्धनयोग्यां;
मृदुषु मांसखण्डेष्वभिधारयोग्यां, मृदुचर्ममांसपेशीषुत्पलनालेषु च
कर्णसन्धिवन्धयोग्याम्; उदकपूर्णघटपार्श्वस्रोतस्यलावूमुखादिषु च
नेत्रप्रणिधानवस्तिव्रणवस्तिपीडनयोग्यामिति ॥ ३ ॥

अधिगतशास्त्रार्थमपीत्यादि । अपिशब्देन योग्याया अवश्यकर्तव्यतामाह । ज्ञेयादि-
ष्वित्यत्रादिशब्देन प्रकारवाचिना मेधादीनां शास्त्रकर्मणां ग्रहणम् । ज्ञेयादिष्वित्यत्रादि-
शब्देन प्रकारवाचिना स्वेदवस्तिवमनादीनां ग्रहणम् । योग्यां कारयेदित्यस्यैवार्थं व्याक-
रोति—कर्मपथमुपदिशेदिति । कर्मणोऽपेक्षितनैरुज्यसाधकस्य ज्ञेयादेः ज्ञेयादेश्च पन्था
इव पन्थाः अपेक्षितसाध्यप्राप्त्युपायः, तमुपदिशेत् 'शिष्याय' इति शेषः । एतेन, एवमेवं
ज्ञेयादयः कर्तव्या इति वक्ष्यमाणयोग्याविषये शिष्यप्रवर्तनं योग्याकारकत्वं गुरोरेति
फलति । योग्याफलमेव व्यतिरेके फलालाभेनाह—सुबहुश्रुतोऽपीत्यादि । सुः पूजार्था,
योगाय सम्यग्योगाय प्रभवतीति योग्यः, तद्विरुद्धोऽयोग्यः । एतेन चाकृतकर्मणः कर्म-
समारम्भेऽपटुत्वं लोकविद्वमेव दर्शितं भवति; किंवा योग्यां कारयेच्छेद्यादिष्विति
च्छेदः । आदिशब्देन प्रकारवाचिना मेधादीनां बन्धयन्त्रप्रणिधानादीनां च योग्याभ्या-
सानां सर्वेषामेवं ग्रहणम् । ज्ञेयादिष्वित्यनेन च योग्याया अविषयाः ज्ञेहपानवमनविर-
चनादयः शिक्षाविषयप्रस्तावाङ्गव्यन्ते । ज्ञेहपाने हि न क्रियाभ्यासरूपा योग्या सम्य-
गस्ति; शरीरव्याधिदेशकालाद्यपेक्षा तु योजना तत्र साधनाशमस्ति; अतस्तदुपदेशार्थ-
माह—ज्ञेयादिषु कर्मपथमुपदिशेदिति । कर्म चिकित्सा ज्ञेहप्रयोगादिरूपा; तत्पथमिति
तदुपायमुपदिशेदित्यर्थः । एतच्च प्रस्तावागतमुक्तं; तेन सुबहुश्रुतोऽपीत्यादिना योग्यैव

प्रकृतां चक्षत इति-सर्वतं भवति । छेपविशेषा गोतीर्थलक्षणप्रत्ययः । अर्धवेदनम् ऊर्ध्वच्छेदनम् । दतिश्चर्मपुटकाः । पुस्तमयो वस्त्रादिरन्वितः पुरुषः ॥ ३ ॥

भवतश्चात्र—

एवमादिषु मेधावी योग्याहोषु यथाविधि ॥

द्रव्येषु योग्यां कुर्वाणो न प्रमुह्यति कर्मसु ॥ ४ ॥

एणांसीनामनन्तभेदतया न कारस्त्वेन योग्याविषयः शक्यः प्रतिपादयितुमिच्छाह—
एवमादिष्वित्यादि ॥ ४ ॥

दृष्टान्तमात्रमेतावदुपदिष्टमशेषतः ।

यस्य यन्नेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समाचरेत् ॥ ५ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने योग्यासूत्रीयो

नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अनुक्तयोग्याविषये ग्रहणार्थमाह—दृष्टान्तमात्रमित्यादि । अशेषत इति अशेषं वीक्ष्यः
अशेषत इति उत्तरेण संवध्यते । यस्य कर्मणः सदृशविषयतया यत्र द्रव्ये योग्या तस्य
तत्र योग्यां समाचरेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने
योग्यासूत्रीयो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो विशिखानुप्रवेशनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

शास्त्रज्ञानवतः कृतयोग्यतया निष्पन्नस्य निष्पन्नचिकित्साकर्मण्यधिकार इति योग्या-
सूत्रीयानन्तरं यथा चिकित्सा आचरितव्या तदुपदर्शकं विशिखानुप्रवेशनीयमाह ।
विशिखाऽत्र कर्ममार्गो लक्ष्यते, एतद्विद्वानुप्रवेशनं, यदि वा विशिखा रघ्वेव, तस्यां
चिकित्सार्थमनुप्रवेशनम् ॥ १ ॥ २ ॥

अधिगततन्त्रेणोपासिततन्त्रार्थेन द्वयकर्मणा कृतयोग्येन शौख्यं निग-
दता राजानुज्ञातेन नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवस्त्रपरिहितेन छत्रवता
दण्डहस्तेन सोपानत्केनानुद्धतवेशेन सुमनसा कल्याणाभिव्याह-
रेणाकुहकेन यन्त्रभूतेन भूतानां सुसहायवता वैद्येन विशिखाऽर्जु-
प्रवेष्टव्या ॥ ३ ॥

१. 'तस्मात् कौशलमन्विच्छन् शस्त्रापादिकर्मसु' इति क. । २. 'शस्त्रार्थं निष्पन्नं'
इति ता. । ३. 'चरितव्या' इति ता. ।

यादृशस्य विशिष्टानुप्रवेशनाधिकारस्तमाह—अधिगतत्वेत्यादि । अधिगततन्त्रेणेति पाठतो गृहीततन्त्रेण । उपासिततन्त्रार्थेनेति यथाविध्यभ्यस्ततन्त्रार्थेन । शास्त्रं निगदतेति पाठतोऽर्थतश्च प्रस्तावागतमपेक्षितं शास्त्रप्रदेशं कथयता । निष्पन्नेन वैद्येन प्रजापालके राक्षि आत्मा गुणतो दर्शनीयः, ततो राज्ञा परीक्ष्य वैद्यः प्रजारक्षार्थमनुमन्तव्य एव धर्मः, अनिष्पन्नवैद्यो गुणतधिकृतां कुर्वाणो लोकापकारकतया राज्ञा शासनीयः, यदुक्तं—“कुर्वैद्यो वधमर्हति राजतः”—(सू. अ. ३) इति; अतो वैद्यत्वं निष्पन्नं दर्शयितुमाह—राजानुमतेनेति । नीचनखरोमता क्लृप्तनखरोमता, अनेन चार्जवं तथा शुचिता कर्मक्षमता च भवति । छत्रवत्त्वमातपादिप्रतिषेधाय । दण्डहस्तत्वं स्वलितादिनिषेधाय । उपानन् पादुका, साऽपि कण्टकादिनिषेधाय । एतेषां च गुणाश्चरके मात्राशीतीये “इतेर्विधमनम्” (च. सू. अ. ५) इत्यादिना विस्तरोक्ता ज्ञातव्याः । अनुद्धतानामायोगां वैद्यो वस्त्रकेशादिरचना अनुद्धतवैद्यः । सुमना इति प्रज्ञास्वकारुण्यादिगुणवन्मनाः । कल्याणं कल्याणाय वा अभिव्याहारो यस्य स तथा । कुहक इति “कुह” विस्मयने, इत्यत्र निष्पन्नः; परवृत्तनाय दम्भादिना विस्मायकोऽभिधीयते; तद्विपरीतोऽकुहकः । सहायदोषेण प्रसजतस्तु दोषनिरासार्थं, तथाऽसहायस्य सर्वकार्येष्वेव गमननिषेधादुक्तं—सुसहायवतेति ॥ ३ ॥

ततो दूतनिमित्तशकुनमङ्गलानुलोम्येनातुरगृहमभिगम्य, उपविश्य, आतुरमभिपश्येत्, स्पृशेत्, पृच्छेच्च; त्रिभिरेतैर्विज्ञानोपायै रोगाः प्रायशो वेदितव्याः (इत्येके तच्च न सम्यक्; पद्धिषो हि रोगाणां विज्ञानोपायः, तद्यथा—पञ्चभिः श्रोत्रादिभिः प्रज्ञेन चेति) ॥ ४ ॥

यन्धुभूतेनेतिवचनाद्विशिष्टानुप्रवेशो दैवसंपत्तिस्त्वचकमपेक्षणीयमाह—ततो दूतेत्यादि । बैयानयनाय प्रधाय चाऽऽगतः पुरुषो दूतः, निमित्तमनुलोमशुरभिवातादि, शकुनं पक्षिविशेषदर्शनयतादि, मङ्गलं पूर्णकुम्भादिदर्शनम्, एषामनुलोम्यं शुभसूचकता । पृच्छेचेति चकारेण घ्राणेन श्रोत्रेणानुमानेन च ग्रहणं सूच्यते । अत एव त्रिभिरेत्यादौ ज्ञानोपायान्तरसूचकं प्राय इति सूचितम् । एतेन शब्देन चातम्रणवातातिसारादिज्ञानं, तथा पूतिगन्धेन पितातिसारप्रणादिज्ञानं भवति; तथा पिपीलिकोपरागणेन यन्माधुर्यानुमानान्मेहविशेषावधारणं, तदप्यैतुगतं सूचितं भवति । रसनप्रत्यक्षं त्वातुरगतं नेच्छन्त्येव । यदाह चरकः—“मनुष्यो हि मनुष्यस्य कथं रसमाप्नुयात्”—(च. ई. अ. २) इत्यादि । अन्यतया तु तत्साक्षाजोषाम्, अत एव चरके द्विगुणीये—“दर्शनस्पर्शन-प्रश्नैः परीक्षा त्रिविधा मता” (च. चि. अ. २५) इत्युक्तम् । दर्शनादिपूर्वकं तु यदनुमानं तदर्शनाद्युपायतया दर्शनादिग्रहणगृहीतमेव, अत एव विज्ञानोपायैरिति कृतं; तेन

: १ ‘निष्पन्नत्वेन’ इति ह. । २ अयं पाठश्चकासंगतः । ‘त्रिभिरेतैर्विज्ञानोपायैर्वाधु-
पोऽव्याधुपश्च वेदितव्याः’ इति तत्. । ३ ‘तदप्यनुमितं भवति’ इति सु. ।

दर्शनादि प्रत्यक्षादौ साक्षादुपायः, परंपरया चानुमानमपि तत्पूर्वकं भवत्येव; अत एवायुः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपरीरुदिसंयोगतयाऽप्रत्यक्षमपि आयुर्वैलस्य दर्शनविषयतया दर्शनप्रत्यक्षे-
ष्वयुक्तम् । आगमस्वायुर्वेदतत्परूपो व्यापित्यरूपादिज्ञापकः परीक्षकस्य वैद्यस्य श्रुत-
शालिताविशेषलक्ष्य एव । यदुक्तं चरके—“द्विधैव परीक्षा ज्ञानवती प्रत्यक्षमनुमानं च”
(च. वि. अ. ४) इति । अनेन च न्यायेनाभिमतसर्वभ्रोत्रादिना नेपजसिद्धयेऽधिक-
परीक्षा ‘भ्रोत्रादिभिरिन्द्रियैः प्रश्नेन च’ इत्यादिना ‘तत्स्थानीयैर्जानीयाद्’ इत्यन्तेन
पठन्ति; एके तजानुमन्यन्ते । प्रश्नेन चेह तद्विषयमुत्तररूपं वचनं त्रैकिङ्गागमरूपं
गृह्यते ॥ ४ ॥

तत्र दृष्ट्वा शरीरोपचयापचयावायुर्वैलैक्यं छायां चातुरस्य
भिपरजानीयात्; स्पृष्ट्वा शीतोष्णादीन् स्पर्शविशेषान् विपरीताविपरी-
ताञ्च ज्वरशोपादिषु; पृष्ट्वा देशं कालं जातिं सार्वभ्यमातङ्गसमुत्पत्तिं
वेदनासमुच्छ्रायमग्निं वातमूत्रपुरीषाणां प्रवृत्तिमप्रवृत्तिं चेति ॥ ५ ॥

तत्रेत्यादिना दर्शनपरीक्षणीयमाह । आयुषो दर्शनपरीक्षणीयत्वं यथा भवति तथा-
कृतमेव । वर्णवैकृतमकस्मादन्यथाभावो वर्णस्य । छायाविक्रैतिथ पाञ्चभौतिकी । चक्राष्ट
प्रभादिदर्शनप्राप्तमहणम् । अत्र छायाप्रभयोर्भेदे चरकः—“वर्णमाकामति च्छाया मातु
वर्णप्रकाशिका । आसत्ता लक्ष्यते छाया प्रभा दूरात् लक्ष्यते” (च. हं. अ. ७) इति ।
शीतादीनीत्यत्रादिशब्देन कठिनमृद्धादीनां स्पर्शप्राप्ताणामुपग्रहः । स्पर्शविशेषादिति
स्पर्शप्राप्ता विशेषा विपरीता अस्वाभाविकाः; स्वाभाविकास्तुविपरीताः । यत्र प्रायो
विपरीताविपरीतादि संभवति तदाह—ज्वरशोपादिष्विति । ज्वरे हि सहजत्वादविपरीत-
मुष्णत्वम्, एवं शोषेऽपि सर्वाङ्गज्वरयुक्ते उष्णत्वमविपरीतं शीतत्वं तु विपरीतम् । ये तु
शोषस्थाने शोथं पठन्ति तन्मते शोथे क्वचित् पित्तकृते मार्दवमविपरीतं कठिणं तु
विपरीतमित्यादि ज्ञेयम् । प्रश्नेन प्रश्नविषयोत्तरवचनेन । देशो भूमिगतुरथः तत्र भू-
शोऽनूपादिः, आतुरस्तु श्लेष्मप्रैक्यादिः प्रश्नेन ज्ञेयः । कालोऽपि नित्यगः ऋत्यादिः, आन-
स्थिकोऽपि वालादिभेदवान् तथा ज्वराद्यवस्थाभेदवान् । अयं च देशकालभेदो व्याप्य-

१ ‘तत्र श्रोतेन्द्रियविषेया विशेषा रोगेषु ऋणास्त्रावविज्ञानीयादिषु वक्ष्यन्ते—‘तत्र सकेन
रक्तमीरयन्निलः सशब्दो निर्गच्छति’ (च. अ. २६) इत्येवमादयः, स्पर्शनेन्द्रियविषेयाः
शीतोष्णरक्षणकर्कशसूक्ष्मकठिनत्वादयः (स्पर्शविशेषा) ज्वरशोकादिषु, चक्षुरिन्द्रियविषेयाः
शरीरोपचयापचयायुर्वैलक्षण्यबलवर्णविकारादयः, रसनेन्द्रियविषेयाः प्रमेहादिषु रसविशेषाः, प्राणे-
न्द्रियविषेया अरिष्टलिङ्गादिषु ऋणानामङ्गणानां च गन्धविशेषाः, प्रश्नेन च विज्ञानीयादेशं, कालं
जातिं सार्वभ्यमातङ्गसमुत्पत्तिं वेदनासमुच्छ्रायं बलमन्तराग्निं वातमूत्रपुरीषाणां प्रवृत्तिमप्रवृत्तिं
कालप्रकर्षादींश्च विशेषान् । आत्मसङ्क्षेपे विधानांशुपायेषु तत्स्थानीयैर्जानीयाद्’ इति ड. ।
२ ‘छाया च पाञ्चभौतिकी’ इति सु. । ३ ‘श्लेष्मप्रैक्यादिभेदेन’ इति ह. ।

त्पत्त्यादौ समानासमानत्वादिना प्रथमपूर्वकोत्तरप्रतिपक्षो व्याध्यादिवलवत्त्वादिज्ञापको भवति । जातिर्मादृशणत्वादिरूपाः साऽपि प्रकृतिविशेषं जातिप्रसक्तं गमयन्ती व्याधिविशेषं गमयति । अन्ये तु जातिशब्दं देशकालाभ्यां प्रत्येकमभिसंबध्नन्ति । सात्म्यं द्विविधं चेष्टाहारमेवात् । यदुक्तं “यो रसः कल्पते सम्यक् सुखित्वाय निषेधितः । व्यायामजात-
मन्यद्वा तत् सात्म्यमिति निर्दिशेत्” (सू. अ. ३५) इति । चतुर्विधं वा सात्म्यम्, ऋतु-
चेष्टादेशव्याधिसात्म्यमेवात् । तदुक्तं—चरके “इत्युक्तमृतुसात्म्यं यत्” (च. सू. अ. ६) इत्यादिना “चेष्टितं चाशमेव च” “इत्यन्तेन । आतङ्कः समुपपद्यते अस्मादिति आतङ्कसमुत्पत्तिर्निदानम् । वेदनासमुच्चयः वेदनोत्पत्तिः, वेदनासंस्थानमिति यावत् । अभिनिविपमादिभेदेन चतुर्विधः । अप्रवृत्तिं चेति चकारेण रक्तपित्तोर्ध्वगत्वादिग्रहणम् ॥ ५ ॥

भवति चात्र—

सिध्यादृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव च ॥

तथा दुष्परिपुष्टाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकम् ॥ ६ ॥

तस्मात् परीक्षयाः सततं भिषजा सिद्धिसिच्छता ॥

युक्तिना व्याधयः सर्वैः प्रमाणैर्दर्शनादिभिः ॥ ७ ॥

इदानीमुक्तदर्शनादीनि समीचीनान्येव सम्यग्ज्ञानहेतूनीति दर्शयन्नाह—मिथ्येत्यादि । सिध्यादृष्टाः भ्रान्तदर्शनदृष्टाः । दुष्परिपुष्टा इत्यनेन दुराख्याता इति लक्षयति । प्रमाणै-
रिति प्रमाणरूपैर्दर्शनप्रभैः न तु प्रमाणभासैः, तेषां व्यामोहहेतुत्वात् । सर्वैरित्यनेन यथासंभवं दर्शनादिप्रमाणसंलवमपि दर्शयति । यथा च दर्शनादिना प्रमाणग्रहणं तथा दर्शितमेव प्राक् ॥ ६ ॥ ७ ॥

पथमभिसमीक्ष्य साध्यान् सांधयेत्, याप्यान् यापयेत्, असाध्या-
नैवोपक्रमेत्, परिसंचत्सरोत्थितांश्च विकारान् प्रायशो वर्जयेत् ॥ ८ ॥

परीक्षाप्रयोजनमाह—एवमित्यादि । प्रवृत्तिप्रस्तावापितश्चाप्रवृत्तिविषय इत्याह—परि-
संचत्सरोत्थितांश्चेत्यादि । अत्र प्रायोग्रहणात् परिसंचत्सराणामपि वर्षापनीयरक्तगुल्मादी-
नामुपक्रमणीयत्वमाह ॥ ८ ॥

तत्र साध्याः खल्वपि व्याधयः प्रायेणैषां दुश्चिकित्स्यतमा भवन्ति;
तद्यथा—श्रोत्रियनृपतिस्त्रीवालवृद्धभीरुराजसेवककितचतुर्द्वैलवैद्यविद-
ग्धव्याधिगोपकदरिद्रकृपणक्रोधनानामनात्मवतामनाथानां च; एवं
निरूप्य चिकित्सां कुर्वन् धर्मार्थकामयशांस्ति प्राप्नोति ॥ ९ ॥

पुरुषविशेषेणापि क्रियाकष्टमाह—तत्र साध्याः खल्वपीत्यादि । अत्र श्रोत्रियः
शिष्याध्ययनादिना भेषजं न करोति; नृपतिर्दृष्टुभयात्, स्त्री लज्जया, वालवृद्धयोरसाहस-
तया भेषजातम्यग्योगः, एवमन्येष्वपि यथासंभवं कारणमूयम् ॥ ९ ॥

भवति चात्र—

जीभिः सहास्यां संवाप्तं परिहाप्तं च वर्जयेत् ॥
दत्तं च ताभ्यो नादेयमन्नादन्यद्विपर्वैः ॥ १० ॥

इति सौश्रुते शस्यतन्त्रे सूत्रस्थाने विशिखानुप्रवेशनीयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वैयस्य विशिखायां विशेषपरिहर्तव्यमाह—जीभिरित्यादि । आस्या भवस्थानम्, एतच्च प्रतिपरोक्षे बोद्धव्यम् । अन्नादन्यदित्यनेनाश्रमं श्रुतिहेतुतया गृहीतव्यमिति दर्शयति; अन्नाश्रमं यत् स्त्रीदत्तं तदिह तदननुमतत्वेनैव ग्राह्यं; चरके हि अन्नाननुमतं स्त्रीदत्तं न ग्राह्यमित्युक्तमिति ॥ १० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने विशिखानुप्रवेशनीयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः क्षारपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोपाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

अमोपहर्षणीये शस्त्रमनु शस्त्रकर्मणो रक्तस्त्रावनिषेधकतया छेयादिबहुविषयतया च क्षार उद्दिष्टः, अतो यथाव्याख्यातोपोद्धातो योग्यासूत्रीयविशिखानुप्रवेशनीयो समाप्तः, फलगतः क्षारपाकविधिरेवोच्यते । क्षारस्य पचनं पाकः, विधिरवचारणं, तावद्विज्ञेयं कृतोऽध्यायो ज्ञेयः ॥ १ ॥ २ ॥

शस्त्रानुशस्त्रेभ्यः क्षारः प्रधानतमः, छेद्यमेद्यलेख्यकरणाज्जिदोषप्रत्याक्षिशेषक्रियावचाराणाञ्च ॥ ३ ॥

वैद्यातुरप्रवृत्त्यर्थमधिकृतस्य क्षारस्य सहेतुकां स्तुतिमाह—शस्त्रानुवाक्येभ्य इत्यादि । शस्त्राणि मण्डलाप्राचीनि, अनुशस्त्राणि लङ्कसारादीनि । छेयादिकर्तृत्वं क्षारस्य भगन्दर-च्छेद-नाभीदारण-कुण्डलेखनादिना; विशेषक्रियावचारणं च पितृरक्तसंभूतेऽर्शसि आदौ क्षार एव विशेषोपायवचार्थे, नामिः; यदुक्तं—‘क्षारेणैव शृङ्गान् रक्तपित्तिनिमित्तानि (वि. अ. ६) इति । मिदोपमल्लमुक्तं नानौषधिसमवायादित्यादिना साधयिष्यति । एतच्छेयादि-बहुविषयत्वं न मण्डलाप्राचीनां लङ्कसारवीनां वा प्रत्येकं समुदितमस्ति यथा क्षारे, इति क्षारस्य प्रधानतमत्वं सिद्धम् । यत्तु वक्ष्यति—“क्षारादभिर्गरीयान्” (सू. अ. १२)

१ ‘दत्तं ताभ्यो न शूकीयादन्नादन्यद्विपक्वं सदा’ इति ता. । अस्याग्रे तावत्पत्रगुस्तके श्लोक-द्वयमधिकं पठ्यते; यथा—‘वेदोत्पत्तिः शिष्यदीक्षा दानमध्ययनस्य च । प्रभाषणं चाग्रहरवृत्तयो तथैव च ॥ यत्रशस्त्रावचारो च योग्यासूत्रीय एव च । विशिखानुप्रवेशश्च मोक्तो वै प्रथमो दश ॥’ इति ।

इति, तद्वातश्लेष्मानुबन्धरक्षाः प्रवृत्तिदाहे, अभिदग्धानामपुनः प्ररोहादिति हेतुना विशिष्टविषये दृष्टितमिति न बहुविषयत्वादिनोक्तक्षारप्राधान्यं विनिहन्ति; न चैवं शस्त्रादपि प्राधान्ये शस्त्रादग्रेऽभिधानं क्षारस्य प्रसज्यति, अनुशस्त्रतयाऽप्रधानत्वस्यापि विवक्षितत्वात् ॥ ३ ॥

तत्र क्षरणात् क्षणनाद्या क्षारः; नानीपधिसमवायाच्चिदोपघ्नः, शुक्रत्वात् सौम्यः, तस्य सौम्यस्यापि सतो दहनपचनदारणशक्तिरविरुद्धाऽऽग्नेयौपधिगुणभूयिष्ठत्वात्, कटुक उष्णस्तीक्ष्णः पाचनो विलयनः शोधनो रोपणः स्तम्भनो लेखनः कृम्यामकफकुष्ठविषमेदसामुपहन्ता पुंस्त्वस्य चातिसेवितः ॥ ४ ॥

छेयादियोग्यधर्म क्षारस्य निरुक्तिद्वयेनाह—तत्र क्षरणादित्यादि । क्षरणादिति दुष्टभांसादिचालनात् श्रान्तनादित्यर्थः । क्षणनादिति पक्षे धृषोदरादित्यादपत्तिरिति । त्रिदोषप्रलेहेतुमाह—नानीपधिसमवायादिति; वातपित्तकफहरौपधिमेलनकृतात्, अत्र प्रकृतिसमसमवायारब्धत्वाद् वातादिहरणमेव करोतीति दृष्टत्वादवधार्यते; न तु संयोगमहिमाऽचादृष्टचरः कल्पनीयः । न च वाच्यं यद्—वातहरादिक्षारद्रव्याणां दग्धत्वात् तद्गुणान्वयो भवसनीति; दृष्टो हि भवस्यपि प्रकृतिगुणान्वयः; उक्तं हि—“सक्षौद्रमिन्दीवरभस्मवादि निहन्ति रक्तम्” (उ. तं. अ. ४५) इत्यादि । दहनादिगुणतयाऽऽग्नेयत्वं क्षारस्य स्फुटं, पित्तजग्न्यनुगुणं तु सौम्यत्वमस्फुटं स्फोरयमाह—शुक्रत्वात् सौम्य इति । अमाशरं हि शुक्रं ज्ञमस्त्वैव । यदुक्तं—“तेजोधातुर्यदाऽऽधातुप्रायो भवति तदा गर्भं गौरं करोति” (सा. अ. ९); तथा “श्लेष्मा क्षेतो गुरुः” (सू. अ. २१) इति; तथा “ओजः सोमात्मकं शुक्रं शीतम्” (सू. अ. १५) इत्यादि । सौम्यत्वेऽप्यस्य न शीतत्वम्, उष्णत्वस्यैव दर्शनात्; भूतानां चादृष्टविशेषयन्त्रितो मेलकविशेषः समानाश्रयगपि गुणं नारभते; यथा—आमलके तेजः अम्लत्वमारभते नोष्णत्वं, रक्तशाल्यादीं पृथिवीजले माधुर्यमारभते न गौरयमित्यादीं बहु दृश्यते; अत एव धृते सौम्यत्वं पटित्वाऽपि शीतमिति पाठ उपपन्नः । सौम्यस्यापि क्षारस्य यथा दहनादिकर्तृत्वं विशेषेण भवति तदाह—तस्येत्यादि । अत्र चाभियांशेन भूयसाऽपि विरुद्धस्य सौम्यकार्यस्य पित्ताक्षौयोगिकत्वस्य न विरोधः; तत्तु दृष्टत्वाद् व्युत्पादितमेव । पाचन इति ग्रणशोधस्याजीर्णस्य च । विलयनः शोधस्य वातकफभूयिष्ठस्य । शोधनो दुष्टग्रणस्य । रोपणत्वं तु विशुद्धस्य यथा क्षारो ग्रणं शोधयति सम्यग्युक्तः, तथा शुद्धः सन् स्वयमेव ग्रणो रोहतीति रोपयतीति रोपणः; शुद्धे तु ग्रणे क्षारस्य भांससिखादिक्षारकतया स्वतन्त्रस्य द्रव्यान्तरयुक्तस्य वा प्रयोगो न दृश्यत इति; तेन तिलवज्ज द्रव्यविशेषयोगाच्छोधनत्वं रोपणत्वं च क्षारस्य भवति । स्तम्भन इति शोणित्वातिप्रवृत्तिस्तम्भनः । किम्यादिहन्तृत्वं यथायोग्यतया पानीयेन प्रतिसारणीयेन च क्षेयम् । पुंस्त्वस्य चातिसेवित इति पानीयक्षार एव गुल्मादावपि यथोक्ताभ्यासातिरेकसेवितो क्षेयः ॥ ४ ॥

१ ‘रोपणः शोपणः’ इति च ।

भा० शु० ११

अ छिन्विषः—प्रतिसारणीयः, पानीयश्च ॥ ५ ॥

अ द्विविध इत्यादि । प्रतिसारणीय इति पानीय इति चार्हं कृतः ॥ ५ ॥

तत्र प्रतिसारणीयः कुष्ठकिटिभद्रमुमण्डलकिलासमगन्धराजुंराशौ
दृष्टमणनाडीचर्मफीलतिलकालकन्यच्छव्यङ्गमशकषाशहमिविषादिषु
पदिष्यते सप्तसु च मुखरोगेषूपजिह्वाधिजिह्वोपकुशदन्तवैषमेषु शिथु
च रोहिणीषु, एतेष्वेवानुशस्त्रनिपातनमुक्तम् ॥ ६ ॥

किटिभाषि कुष्ठत्वेन गृहीतमपि पुनरिहाविशयक्षारसाम्यतया पठितम्; आदिशब्देन
वस्मीकादीनां ग्रहणम् । तिस्रो रोहिण्य इति असाध्यसंनिपातजशोमितजरोहिर्दन्त
स्यतया क्षारसाम्यरोहिणीनयं श्रेयम् । अनुशस्त्रनिपातनमिति क्षारनिपातनम् ॥ ६ ॥

पानीयस्य गुरुस्मोदराभिसङ्काजीर्णारोचकानाहशर्करादमर्याभ्यन्त-
रविद्विभ्रिहमिविषारीः सूपयुज्यते । अहितस्तु रक्पिलज्वरिणपित्तप्रह-
तिबालहृच्छुद्धंलभननदमूर्च्छातिमिरपरीतेभ्योऽन्येभ्यश्चेतिपेयः ॥ ७ ॥

पानीयस्य गुरुस्मोदराभिसङ्काजीर्णारोचकानाहशर्करादमर्याभ्यन्त-
रविद्विभ्रिहमिविषारीः सूपयुज्यते । अहितस्तु रक्पिलज्वरिणपित्तप्रह-
तिबालहृच्छुद्धंलभननदमूर्च्छातिमिरपरीतेभ्योऽन्येभ्यश्चेतिपेयः ॥ ७ ॥

अं श्वेतं रक्तं पित्तं कफं चैव । अतः सप्तैव पेयं चैव ॥ ८ ॥

पानीयस्य गुरुस्मोदराभिसङ्काजीर्णारोचकानाहशर्करादमर्याभ्यन्त-
रविद्विभ्रिहमिविषारीः सूपयुज्यते । अहितस्तु रक्पिलज्वरिणपित्तप्रह-
तिबालहृच्छुद्धंलभननदमूर्च्छातिमिरपरीतेभ्योऽन्येभ्यश्चेतिपेयः ॥ ७ ॥

अं श्वेतं रक्तं पित्तं कफं चैव । अतः सप्तैव पेयं चैव ॥ ८ ॥

आव्येतरं विभज्य पुनरग्रावधिधयेत् । तत एव क्षारोदकात् कुडचम-
भ्यर्घं वाऽपनयेत् । ततः कटशर्कराभस्मशर्कराक्षीरपाकशङ्कनाभीरग्नि-
वर्णाः कृत्वाऽऽयसे पात्रे तस्मिन्नेव क्षारोदके निविश्य, पिष्ट्वा, तेनैव
द्विप्रोमेऽष्टपलसंमितं शङ्कनाभ्यादीनां प्रमाणं प्रतिवाप्य, सततमप्रम-
त्तश्चैनमवघट्टयन् विपचेत् । स यथा नातिसान्द्रो नातिद्रवश्च भवति
तथा प्रयतेत । अथैनमागतपाकमवतार्यानुगुप्तमायसे कुम्भे संवृतमुख्ये
निदध्यादेव मध्यमः । एव चैवाप्रतीवापः पक्वः संव्यूहिमो मृदुः ।
प्रतीवापे यथालाभं दन्तीद्रवन्तीचित्रकलाङ्गलीपूतिकप्रवालतालपत्री-
विडसुवर्चिकाकनकक्षीरीहिङ्गवचातिविषाः समाः श्लक्ष्णचूर्णाः शुक्ति-
प्रमाणाः प्रतीवापः । स एव सप्रतीवापः पक्वः पाक्यस्तीक्ष्णः ॥ ९ ॥

(तेषां यथाव्याधिवलमुपयोगः ॥ १० ॥)

अथेसादौ अयशब्दो मङ्गले, मङ्गलाचरणं च शल्यतन्त्रेषु प्रतिसारणीयक्षारवि-
धिप्राधान्यं सूचयति । शरवीतिवचनेन तत्रैवामेयसौम्यक्षारार्थं भेपजग्रहणमित्याचार्य-
वचनादवधार्यते । गिरिसानुजमित्यनेन तद्देशजाग्राप्तौ तत्समानजाग्रलदेशेऽपि ग्रहण-
मृद्गम् । शुचिरुपवसन्निति क्षारह्रमस्थितभूतविघ्ननिषेधार्थम्, एवमेव च ग्रहणे भेपज्यं
गुणयुक्तं भवतीति दर्शयितुं च । प्रशस्तदेशजमिति श्वप्रदमशानादिरहितदेशजमित्यर्थः ।
अनुपहतमिति किम्याद्यनुपहतम् । मध्यवयसमिति चालट्टद्वयोरपूर्णक्षीणवीर्यलात् ।
कालमुष्ककमिति कालपुष्पं घण्टापाटलिमाह; स च बहुविधः, उक्तं हि विश्वा-
मित्रे—“श्वेतपुष्पः कालपुष्पो रक्तपुष्पस्तथैव च । पीतपुष्पो वरस्तेषु कालपुष्पः
प्रकीर्तितः” इति । अधियास्येति समन्त्रवलिकर्मादिनाऽधियासनं कृत्वा, भोजे हि
पठ्यते—“प्राशुखोपगतस्तत्र बलिं दत्त्वा चक्षुर्दिशम् । वृक्षाभ्यासे ततो ब्रूयात्
प्राजलिः प्रयतः स्तुवन् ॥ निवसन्तीह भूतानि यान्यस्मिन् कानिचिद्गुणे । अप-
क्रामन्ति तच्छ्रेयः परार्थे श्वो एयं ह्रमः ॥” इति । वैकृतं शाखामङ्गलादि, अद्भुतं
रक्तवर्षादि । निवात इति सम्यग्दाहार्थम् । चितिर्दाहस्थानम् । तिलनालैरवीपनं शक्त्य-
तिशमार्थमिति वचनादुद्धीयते । काष्ठरसो भस्मनि गलितो द्रवः शर्करासहशलाद्
भस्मशर्करोच्यते । तथा च निघण्टुः—“मुष्ककादृष्टमानानु रसः प्रच्यवते यदा ।
भस्मना सह संयुक्तः काठिन्यमुपगच्छति ॥ तं भस्मशर्करामाहुः” इत्यादि । अनेनैव कल्पे-
नेति छेदननिवातदेशचित्तिकरणादिना । अश्वकर्णः सर्जमेदः; इन्द्रश्वः कुटजमेद एव,
तेन कुटजोऽत्र चरकोकलीमुंमेदाद् द्विविधो हि प्राहः; कोपातकी घोषकः, सा च
बृहत्कल्म अल्पफला पीतपुष्पा, श्वेतपुष्पा इति चतुष्प्रकारा । “मुष्ककस्य तथा

१ जयं पाठश्चक्रासंमतः, ताडपत्रपुलकेऽपि न पठ्यते । २ ‘वक्तव्य’ इति सु. । ३ ‘इति
वचनादुद्धीयते’ इति सु. मुस्तके नास्ति ।

कुटजादीनां प्रयक्षादेन मुष्ककेनैकेनापि क्षारपाके इति दर्शयति" इत्येकं । तथा ह्यन्यत्र पठ्यते—“तोषे कालकमुष्ककस्य विपचेद्भ्रूसाढकं पङ्कणे” इत्यादि । अन्ये तु “एकीकृतपाठेन सर्वभस्मना तुल्यता स्यात्, मेदोपादाने त्वर्धं मुष्ककभस्म, अपरेषां च मिलितानामर्धं ग्राह्यमिति सूचयति” इति व्याख्यानयन्ति । मिलितभस्मपाकेन नानौपधिसमवायोऽपि दर्शितो व्यक्तो भवति; केवलमुष्ककभस्मपाके तु भिन्नानलसंबन्धादावापप्रतिवापमात्रकृतो नानौपधिसमवायस्त्रिदोषप्रत्नापेक्षो वर्णनीयः । मिलितपाठोऽपि दृश्यते; तथा ह्युक्तमन्यत्र—“क्षारदायन्यतमस्मिन्नामेयकाले कालमुष्कककाष्ठानि ध्रुवः हून्यार्द्राणि संगृह्य चित्रकपलाशमल्लातककदल्यपामार्गमिभितानि सव्यग्दन्धानि भस्मद्रोणमुदकद्रोणैः पद्भिरेकीकृत्य विपाचयेत् पादशेषितम्” इत्यादि । मुष्ककादीनां क्षारकरणविधानमेतत् । क्षारभस्मपाकस्तु मुष्ककादीनां सर्वेषामेव व्यस्तानां मिलितानां च भवतीत्यनेन लभ्यते । नानौपधिसमवायारब्धत्वं तु चाप्यभिजलपृथिव्याद्यौषधारब्धत्वात् क्षारस्योद्भूतामेयस्य सौम्यस्य भवति; तेनामेयमुष्ककशङ्खनाभिमात्रावचयत्यपि क्षारस्य तन्त्रान्तरोक्तस्य त्रिदोषप्रत्नमुपपन्नं भवति । ततः क्षारद्रोणमुदकद्रोणैः पद्भिरेति भस्मद्रव्यात्; पङ्कणोदकपरिभाषेयं; तेनान्यत्रापि क्षारपाके पङ्कणमुदकं भवति । “यथोक्तैर्मूर्धैर्वा” इति पाठपक्षोऽत्रापानोक्तैर्गवादिमूर्धैर्वा पङ्कणैरिति हेयम् । स इति क्षारकाथः । तमादायेति एकविंशतिवारपरिमितस्त्रावणेनादाय । इतरमिति क्षारकंकम् । यथोक्तं चाच्छपैष्ठिल्यादि प्रायस्त्रिभागावशिष्टे काये भवति, अत एव त्रिभागावशिष्टं कायप्रहणार्थं केचित् पठन्ति—“द्विद्रोणेऽष्टपलसंमितमवाप्य” इति; ये तु न पठन्ति ते तन्त्रान्तरदर्शनाच्चतुर्भागावशिष्टं कायं वदन्ति । तत् एवेति परिष्ठावितृण्णीतात् । कुडवमिति अष्टौ पलानि, अर्धमिति द्वादशपलानि । एतत् पृथक्करणं च कटशर्करादिनिर्वापणार्थम् । कुडवाध्यर्धकुडवविकल्पश्च कटशर्करादीनामावापानां निर्वापणाल्पभूयस्त्वविकल्पात् क्षारतैश्च्यमार्दवकारकत्वं सूचयति । कटशर्करा गात्रैष्टिका, भस्मशर्करा व्याकृतैव, क्षारपाकः शुष्किका । आयसे पात्रे इति लोहपात्रे; अस्मैवातिष्ठत्वेन क्षारमेवत्वात्; किंवा लोहपात्रे एव शक्त्यतिशयः क्षारस्य भवतीति वचनादुत्तीयत्वे, यदुच्यते—“यथा कुर्वन्ति स उपायः” (सू. अ.) इति । पिष्टेति निषेकचूर्णितशेषं पिष्ट्वा । अत्र कटशर्करादीनामावापादीनां ये “द्विद्रोणेऽष्टपलसंमितम्” इति पठन्ति, तन्मते प्रत्येकमष्टपलत्वेन द्वात्रिंशत्पलानि भवन्ति, तथा च द्विद्रोणे क्षारोदके द्विप्रस्थमात्र आवापः षोडशांशो भवति । षोडशांशेन आवापेन पाक्यवशः श्रेष्ठः क्षारो भवति, चतुर्भागावापेन संव्यूहिमसंज्ञो मृदुः । यदुक्तं—“तुर्येणाष्टमकेन षोडशमवेनांशेन संव्यूहिमो मध्यः श्रेष्ठ इति क्रमेण विहितः क्षारोदकच्छङ्कः” इति । अत्र संव्यूहिम इति मृदुः । तदनुसारेण क्षारमार्दवे विवक्षिते चतुर्थभागेन कटशर्करादि देयं, मध्ये तु क्षारे विवक्षिते अष्टमेन भागेन देयं, श्रेष्ठे तीक्ष्णे विवक्षिते षोडशभागेन

वार्तव्यमित्येषां संव्यूहिमादिव्यवस्था । तथा क्षारो द्विविधः—सप्रतीवापोऽप्रतीवापश्च ।
 आवापानन्तरं यत् पुनः शक्त्यतिशयार्थं वीर्यते स प्रतीवापः । अत्राप्रतीवापो मृदुः
 संव्यूहिमसंज्ञः, सप्रतीवापश्च पाक्यसंज्ञस्तीक्ष्णः । अयं चापि क्षारो द्विविधः, यदुक्तं
 भोजे—“संव्यूहिमस्तथा पाक्यो द्विविधः क्षार इष्यते । पाक्यस्तु सप्रतीवापस्ती-
 क्ष्णोऽन्यस्तु भवेत् पुनः ॥ सुधादिवर्गं पिष्ट्वा तु सिधेत् क्षारोदकैः शनैः । तेनैव तं
 पुनः पिष्ट्वा त्वयःपात्रे निधापयेत् ॥ एष संव्यूहिमः क्षारो मृदुः संपरिकीर्तितः” इति ।
 ईदृशीमेव च सप्रतीवापतां दर्शयितुं प्रतीवापमाह—प्रतीवापे यथाशालामित्यादि ।
 द्रवन्ती चीरितपत्रा दन्ती; पूतिकः कण्टकिकरञ्जः, तस्य पङ्कजाः; तालपत्री तालमूली;
 कनकक्षीरी ‘कङ्कष्ट’ इति व्यवहियते । शुक्तिप्रमाणा इति प्रत्येकमर्धपलप्रमाणाः ।
 दन्त्यादीनां ग्रहणं तीक्ष्णत्वेन तद्योगेनेह तीक्ष्णता भवतीति वचनादुच्यते; अयः-
 कुम्भस्थापनमाधारविशेषोऽपि शक्त्यतिशयार्थं भवतीति; क्षारावस्थानयोग्यतया तु
 लोहमाण्डस्थापनं सोपपत्तिकमेव ॥ ९ ॥ १० ॥

क्षीणवले तु क्षारोदकमावपेद्वलकरणार्थम् ॥ ११ ॥

कालादिवशाद्धीनशक्तिके क्षारे भूते चलजनोपायमाह—क्षीणवल इत्यादि । क्षारो-
 दकमिति यथोक्तविधानगृहीतक्षारोदकम् । अत्र च क्षारपाके तन्त्रान्तरक्षारप्रयोगा बहुवो-
 दद्वार्याः श्रूयन्ते, तत्सारूप्यकल्पनयेद्वापि नानाप्रकारां व्याख्यां कुर्वन्ति, तस्य न मां
 धिनोति, येन भिन्नाभिप्रायाणां प्रयोगाणां नैकवाक्यता भवति; यथा तन्त्रान्तरीय-
 गुग्गुलुवादिप्रयोगाणां; प्रधानक्षारकार्यत्वेन विरोधिता प्रयोगभेदेऽपि भवति, तथाऽपि
 क्षिप्यव्युत्पत्त्यर्थं तन्त्रान्तराणि क्षारप्रयोगे लिख्यन्ते । तत्र विश्वामित्रः—“पटाढके
 जले पचनविशेषाच्चतुर्भागावशिष्टपदप्रस्थे तच्चतुर्भागं कल्कमध्यर्धप्रस्थप्रमाणं दापयेत्”
 इत्यादि । तथा—“क्षारोदकचतुर्भागं कल्कमेव प्रयोजयेत् । द्रव्याणां शुष्कचूर्णानां
 शुक्तिमात्रं प्रदापयेत्” इति । तथा भोजः—“शुक्तिं शकं सुधां चैव शर्करां च तथैव
 च । भागोत्तराणि कुर्वीत समाहृत्योपधानि च ॥” इत्यादि । तथा विश्वामित्रः—
 “एकौ भागः शर्करयाः सौधाश्चलार एव च । द्वौ शुक्तेश्चापि विज्ञेयावेकः शङ्खस्य
 शुक्तिः” इति । तथा तन्त्रान्तरं—“तोये काल्पमुष्ककस्य विदचेऽस्मादकं पदगुणे,
 पात्रे लोहमये दृढे विपुलधीर्द्वयोः शनैर्घटयन् । दग्ध्वाऽसौ बहु शङ्खनाभिश्चकलान्
 पूतावशेषे क्षिपेत्, यथेरण्डजनालमेव दहति क्षारो वरो वाक्शतात्” इति । तथा—
 “शर्करैकभागो, द्वौ शुक्तीनां, चतुर्युगं शङ्खात्” इति । तथा—“प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे
 कृतमश्लपूर्वकम् । कालमुष्ककमादाय दग्ध्वा भस्म समावपेत् ॥ आढकं त्वेकमादाय
 जलद्वारे पचेद्विपक्वम् । चतुर्भागावशिष्टं तु वस्त्रपूतेन चारिणा ॥ शङ्खचूर्णस्य कुडवं प्रक्षिप्य
 विपचेत् पुनः । शनैर्मृद्वमिता पार्श्वं यावत् सान्द्रतनुर्भवेत् ॥ सर्जिकायावश्चाभ्यां

शुण्डीमारिचपिप्पलीः । यचामतिविषां रैव दिह्विन्नकयोस्तथा ॥ एषां चूर्णं निमिषेण
पृथक्त्वेनाष्टमापकम् । दर्व्यां संपठितं चापि स्थापयेदायसे षटे ॥ एष बहिसवः क्षमः
कीर्तितः कदम्पादिभिः” इति । एवमारि षड् विस्तरभयाद्यं लिह्यते ॥ ११ ॥

भवतश्चात्र—

नैवातितीक्ष्णो न मृदुः शुक्लः ऋक्षोऽथ पिच्छिलः ॥
अविप्यन्दी शिथः शीघ्रः क्षारो ह्यष्टगुणः स्मृतः ॥ १२ ॥
अतिमार्दवश्चैत्यौष्ण्यतैक्ष्ण्यपैच्छिद्यसान्द्रताः ॥
सर्पिताऽपक्ता हीनद्रव्यता दोष उच्यते ॥ १३ ॥

क्षारगुणान् दोषांश्चाह—नैवातीत्यादि । ऋक्षोऽकर्कशः; ‘मृत्नः’ इति पाठपक्षेऽपि
स एवार्थः । अविप्यन्दी अप्रसरणशीलः । शिथ इति कल्याणकारितया, किंवा शिवः
सौम्यः; ‘समः’ इति पाठपक्षे नातिसान्द्रो नातिद्रव इत्यर्थः । शुण्णशब्दश्चायं प्रशस्त्यर्थ-
गुणवचनः, तेन संप्रत्ययपयुक्तकटुरसादिशुण्णनिषेधार्थम् ‘अष्टगुणः’ इति कृतम् । अतिमार्द-
वेत्यादावतिशब्दः प्रत्येकं सान्द्रतापर्यन्तं संबध्यते । अपक्ता हीनपाकादिना ॥ १२ ॥ १३ ॥

तत्र क्षारसाध्यव्याधिव्याधितमुपवेद्य निवातातपे देशेऽसंबावेऽ-
त्रोपहरणीयोक्तेन विधानेनोपसंभृतसंभारं, ततोऽस्य तमवकाशं निरी-
क्ष्यावष्टुष्यावलिख्य प्रच्छयित्वा छित्वा शलाकया क्षारं प्रतिसारयेत्,
वत्सा चाकृशतमात्रमुपेक्षेत ॥ १४ ॥

तत्र क्षारसाध्येत्यादि । अवष्टुष्येत्यादिपक्षत्रये पित्तदुष्टमुत्तानमवष्टुष्य, वातदुष्टमनल्य-
गाढं घाऽवलिख्य, कफदुष्टमवगाढं च प्रच्छयित्वेति व्यवस्था । छित्वेति तु ऐश्वर्येण ।
चाकृशतमात्रमिति तावत्तैव कालेन शुण्णवत्क्षारकर्मकर्तृत्वात्; वाक् लघ्वक्षरोच्चारणम् ।
अत्युद्भूत इति गगनमध्यगते, सम इति उदितमात्रात्युद्भूतमध्ये; अनेन न्यायेन क्षारयति-
तीक्ष्णयां ग्रीष्मवत्, शिशिरे तु प्रभूतशीते हेमन्तवत्, वर्षाखगुद्गतशीतोष्णासु वसंतवत्
क्षारकालो लक्षणीयः ॥ १४ ॥

एवं निपतिते व्याधौ कृष्णता दग्धलक्षणम् ॥
तत्राम्लवर्गः शमनः सर्पिर्मधुकसंयुतः ॥ १५ ॥
अथ चैत् स्थिरमूलत्वात् क्षारदग्धं न क्षीर्यते ॥
इदमालेपनं तत्र समग्रमवधारयेत् ॥ १६ ॥
अम्लकाजिकबीजानि तिलान् मधुकमेव च ॥
अपेक्ष्य समभागानि तेनैवमनुलेपयेत् ॥ १७ ॥

१ ‘प्रतिसार्ये चाकृशतमात्रं’ इति ता. । २ यतश्चास्यानुसारी चक्रपाणिंसमतः पाठोऽङ्कु-
पलम्भत्वाच्च मूले सन्निवेशितः ।

तिलकटुकः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः ॥
 रसेनाम्लेन तीक्ष्णेन वीर्योष्णेन च योजितः ॥ १८ ॥
 आग्नेयेनाग्निना तुल्यः कथं क्षारः प्रशस्यति ॥
 एवं चेन्मन्यसे वत्स ! प्रोच्यमानं निबोध मे ॥ १९ ॥
 अम्लवर्जान् रसान् क्षारे सर्वानेव विभावयेत् ॥
 कटुकस्तत्र भूयिष्ठो लवणोऽनुरसस्तथा ॥ २० ॥
 अम्लेन सह संयुक्तः स तीक्ष्णलवणो रसे ॥
 माधुर्यं भजतेऽत्यर्थं तीक्ष्णभावं विमुञ्चति ।
 माधुर्याच्छममामोति वह्निरङ्गिरिवाहृतः ॥ २१ ॥

एवं निपतित इति क्षारसाधितोपलक्षणं, किंवा निपतित इति क्षारापनीते व्याधौ कृष्णता दग्धलक्षणं हेयम् । एतच्च दाहे हेयं लक्षणं, विकारोपशमादि उदर्कहेयमग्रे वक्ष्यति । अम्लवर्गः सौवीरकतुषोदकादिः । स्थिरमूलत्वेन दग्धलक्षणं च भवति, न च निःशेषव्याधिशान्तनं, तत्रायं लेपः—अम्लकाक्षिकेत्यादि । रसेनाम्लेनेत्याद्याक्षेपपरिहारे शिष्यबुद्धिबुद्ध्यर्थम् । कटुकस्तत्र भूयिष्ठ इति स्वरूपकथनम् । लवणोऽनुरस इति तु अम्लेन सह योगे माधुर्यगमनानुगुणम् । अत एव कटुकं विहाय 'स तीक्ष्णो लवणो रसे' इति पठितम् । अन्ये तु कटुकोऽनुरसो भूयिष्ठो लवण इति योजयन्ति; उक्तमत्रैवाध्याये 'कटुक' इति, चरके "कटुलवणभूयिष्ठः" इति क्षारः पठितः । एतच्च वह्निरन्तश्चाम्लेन क्षारमाधुर्यनयनात् क्षारविकारहननं सूच्यते । यदुक्तं चरके मदांसेऽम्लेन मद्येनान्तर-क्षारविकारशमनं, यथा हि—"क्षारो हि याति माधुर्यं क्षीप्रमम्लोपसंहितः" (च. नि. अ. २४) इति; बाधे तु क्षारे क्षीतस्पर्शत्वादप्यम्लं क्षारदाहं हन्ति । यदुक्तं विश्वामित्रे—"यतश्चोष्णतमः क्षारः शैल्यं चाम्लरसेऽधिकम् । तस्मात् सैकप्रदेहाभ्यामम्लं क्षारं निवर्तयेत्" इति ॥ १५—२१ ॥

तत्र सम्यग्दग्धे विकारोपशमो लाघवमनाज्ञावञ्च, हीनदग्धे तौदक-ण्डुजाड्यानि व्याधिवृद्धिश्च, अतिदग्धे दाहपाकरागज्ञावाङ्गमर्दक्लमपि-पासामूर्च्छाः स्युर्मरणं च ॥ २२ ॥

सम्यग्दग्धादिलक्षणमाह—तत्रेत्यादि । विकारोपशमादि उत्तरकाले हेयम् ॥ २२ ॥

क्षारदग्धव्रणं तु यथादोषं यथाव्याधि चोपक्रमेत् ॥ २३ ॥

क्षारदग्धव्रणमिति हीनातिदाहजं व्रणम् । यथादोषमित्यादिना हेतुविपरीतां व्याधि-विपरीतां च चिकित्सामाह ॥ २३ ॥

अथ नैते क्षारकृत्याः—तद्यथा—दुर्बलबालस्यविरभीरुसर्वाङ्गशूनो-
 वरिरूपित्तिगर्भिण्युतुमतीप्रबुद्धज्वरिप्रमेहिरुक्षक्षतक्षीणदृष्टानामूर्च्छोप-
 हुतहृत्पापवृत्तोद्दृत्तफलयोनयः; तथा मर्मसिराज्ञायुसन्धितदणास्थि-

सेवनीधमनीगलनाभिनखान्तःशेफलोतःस्वल्पमांसेषु च देशेष्वङ्गोष्ठ
न दद्यादन्यत्र घर्म्मरोगात् ॥ २४ ॥

नेत्रे क्षारकृत्वा इत्यादिना प्रतिसारणीयपानीययोरपि यथासंभवमविषया उच्यन्ते ।
सर्वाङ्गश्लोदरी प्रतिषेधविषयः, श्लोदरे क्षारविधानात् । श्लोदोऽन्नाल्पशुक्रः, तस्य क्षारः
सर्वथा पुंस्त्वं हन्यात्; अशुक्रस्य पुंस्त्वाभादेव न तद्वाधा । उद्धतमूर्ध्वगतं फलमण्डं
योनिर्था यस्य प्राणिनः; तथा अपशृतमधोगतं फलं योनिर्वा यस्य, नासौ क्षारकृत्;,
फलयोनिशब्देनान्ये गर्भाशयमाहुः । ममंल्यादिना देशविशेषेणापि निषेधनाह । तरुणास्थि
प्राणकर्णम्रीवाक्षिकूटास्थि । सेवन्यः पच गिरसि जिह्वशेफसोरेकैका इति सह । मर्म-
शहीतेऽपि नाभिपठनं दोषातिशयसूचनार्थम् । अल्पमांसदेशाः जानुललाटादयः ॥ २४ ॥

तत्र क्षारसाध्येष्वपि व्याधिषु शूनगात्रमस्थिशूलिनमङ्गद्वेषिणं हृद-
यंसन्धिपीडोपद्रुतं च क्षारो न साधयति ॥ २५ ॥

अवस्थायां क्षारनिषेधमाह—तत्र क्षारसाध्येष्वपीत्यादि ॥ २५ ॥

भवति चात्र—

विपाग्निशस्त्राशानिमृत्युकल्पः क्षारो भवत्यल्पमतिप्रयुक्तः ॥
स धीमता सम्यगनुप्रयुक्तो रोगान्निहन्त्यादचिरेण घोरान् ॥ २६ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने क्षारपाकविधिर्नामै-
कादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

क्षारो योग्यायोग्यप्रयोगान्महाशुणो महादोषश्च भवतीति दर्शयन्नाह—विषेत्यादि ।
विपादिभूरिदृष्टान्तो विपादिवत् संज्ञानाशादिना प्रकरणसाधकलक्ष्यापनार्थम् । एवंभू-
तोऽप्ययमाशुदारुणरोगोपहर्तृत्वात् क्रियत इत्याह—स धीत्यादि ॥ २६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीपिकाख्यायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने
क्षारपाकविधिर्नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातोऽग्निकर्मविधिर्मध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

दाहकलसाधर्म्यात् क्षारमनु अग्निर्वाच्य इति तदध्यायारम्भः । अग्निकर्मविधिर्मधि-
कृत्य कृतोऽध्यायोऽग्निकर्मविधिः ॥ १ ॥ २ ॥

क्षारादग्निर्गरीयान् क्रियासु व्याख्यातः, तद्गन्धानां रोगाणामपुनर्भा-
वाङ्गेष्वजशस्त्रक्षारैरसाध्यानां तत्साध्यत्वाच्च ॥ ३ ॥

क्षारादभिर्गरीयानित्यादिना कार्यविशेषे बह्वेऽपि गरीयस्त्वं क्षाराद्दर्श्यते, पूर्वं तु क्षारप्राधान्यं बहुविषयत्वादिनोक्तं, तेन भिन्नविषयतया क्षाराभ्योः परस्परप्राधान्याभिधानं न विरोधि, यथा चरके—“कुष्ठं दीर्घरोगाणां” (च. सू. अ. २५) इत्यनेन राजयक्ष्मणोऽपि कुष्ठप्राधान्यं दीर्घरोगतयोक्तं, पुनश्च—“राजयक्ष्मा रोगसमूहानां” (च. सू. अ. २५) इत्यनेन वैवर्ण्यरौक्ष्यसुप्त्यादिलक्षणरूपरोगसमूहात् कुष्ठाच्च राजयक्ष्मप्राधान्यमुच्यते । क्रियास्विति कार्येषु; स्वशक्त्या यथा क्षीघ्रं दाहमर्शः प्रसूतिषु करोति न तथा क्षारः । हेत्वन्तरमाह—तद्गन्धानामित्यादि । क्षारेण हि महामूले व्याधौ सम्यग्दाहलक्षणकृष्णतायुक्ते दाहे कृतेऽपि पुनर्विरोहनिषेधाय काञ्जिकबीजादिलेपेन घातनमुक्तम्—“अथ चेत् कृतमूलत्वात्” (सू. अ. १०) इत्यादिना, अग्निना सम्यग्दाहे त्वेवं नास्ति; यत्तु चरके “पुनर्विरोहः” (च. चि. अ. १४) इति, तदसम्यग्दग्धविषयमिति; उक्तं हि चरके—“अंशस्तत्र सुदारुणः । पुंस्त्वोपघातः” (च. चि. अ. १४) इत्यादि । अत्र क्षारादिभ्रंश एवासम्यग्गोमादिलक्षणे पुंस्त्वोपघातादिषु पुनर्विरोहः पठितः, तद्वैवात्र कुसमाधानान्तरे क्लिश्यन्ते व्याख्यातारः । हेत्वन्तरमाह—मेघजेत्यादि । यत्र मेघजादीनि न शक्नोति तन्नामेः क्षमत्वाद् गरीयस्त्वमुक्तं, यदुक्तं—“महान्ति प्राणवतश्चित्त्वाऽग्निना दहेत्” (चि. अ. ६) इति; किंवा क्रियासु यद्गरीयस्त्वं प्रतिज्ञातं तद्धेतुत्वेन यथोक्तेन साध्यत इति व्याख्येयम् । अन्यव्याख्यानं तु प्रपञ्चमयादिह न दर्शितम् ॥ ३ ॥

अथेमानि दहनोपकरणानि भवन्ति; तद्यथा—पिप्पल्यजाशकृद्गोदन्तशरशलाकाजाम्बवौष्ठेतरलौहाः क्षौद्रगुडक्षेदाश्च । तत्र, पिप्पल्यजाशकृद्गोदन्तशरशलाकास्तवग्गतानां, जाम्बवौष्ठेतरलौहा मांसगतानां, क्षौद्रगुडक्षेदाः सिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिगतानाम् ॥ ४ ॥

अथेत्यादौ राशित्रयकरणं वक्ष्यमाणदाहयोग्यराशित्रयमेदात् । क्षेदाधेति चकारात् सर्जरसमधूच्छिद्यदिग्रहणम् । जाम्बवौष्ठो जम्बूफलसदृशोष्ठः प्रसिद्ध एव, अनेन च लौहग्रहणम्; इतरलौहास्त्राग्रजतादयः ॥ ४ ॥

तन्नामिकर्म सर्वर्तुषु कुर्यात्, अन्यत्र शरङ्गीष्माभ्यां; तन्नाप्यात्ययिकेऽभिकर्मसाध्ये व्याधौ तत्प्रत्यनीकं विधिं कृत्वा ॥ ५ ॥

तत्रेत्यादौ आत्ययिक इति अभिकर्माकरणे यन्नात्ययो भवति तत्रैव निषिद्धेऽपि कालेऽस्मिदाहमाह । तत्प्रत्यनीकमिति शरङ्गीष्मप्रत्यनीकं शीतविधिमित्यर्थः; यदुक्तम्—“उष्णे कोष्णनिवारणम्” (सू. अ. ३५) इति ॥ ५ ॥

सर्वव्याधिष्वृत्तुषु च पिच्छिलमन्नं भुक्तवतः कर्म कुर्वीत ॥ ६ ॥

१ ‘भुक्तवतः; मूढगर्भोदमरीभगन्दरीदराशौमुखरोगेभ्यःभुक्तवतः’ इति ड. । ‘अदमरीभगन्दराशौमुखरोगेभ्यःभुक्तवतः’ इति हा. ।

पिच्छिलमन्नमग्निरूक्षगुणकृतवातशमनम्, एतच्च पिच्छिलान्नभोजनमपेक्षुशक्तत्वेन च कर्मणि विहितभोजनान् व्याधीन् प्रति ज्ञेयं; तेनार्शःप्रयतिषु भुक्वतामेव दाहः ॥ ६ ॥

तत्र द्विविधमग्निकर्मादुरेके—त्वग्दग्धं, मांसदग्धं च; इह तु सिरा-
स्त्रायुसन्ध्यस्थिष्वपि न प्रतिपिद्धोऽग्निः ॥ ७ ॥

अग्निकर्मण्येकीयमतमाह—तत्र द्विविधमित्यादि । उक्तं हि काश्यपेन—“न सिरा-
स्त्रायुसन्ध्यस्थिमर्मस्त्रापि कथंचन । दंशस्योत्कर्तनं कार्यं दाहो वा भिषजाऽग्निना” इति ।
स्वमतमाह—इहेत्यादि । ‘विहित’ इति भाषां त्यज्त्वा ‘न प्रतिपिद्ध’ इति भाषया केव-
लाल्पिकरोग एव परं सिरादौ क्षौद्रादिद्रव्यनियमेन चाग्निर्विधातव्ये इति दर्शयति, तेन
सिरास्त्रायादौ दाहैप्रसवनिषेधात् परमतमप्यनुमतं भवति ॥ ७ ॥

तत्र, शब्दप्रादुर्भावो दुर्गन्धता त्वक्संकोचश्च त्वग्दग्धे, कपोतवर्ण-
ताऽल्पध्वयधुवेदना शुष्कसंकुचितव्रणता च मांसदग्धे, कृष्णोन्नतव्रणता
स्त्रावसन्निरोधश्च सिरास्त्रायुदग्धे, रूक्षारणता कर्कशस्थिरव्रणता च
सन्ध्यस्थिदग्धे ॥ ८ ॥

तत्र शब्देत्यादीनि सम्यग्दग्धलक्षणानि ॥ ८ ॥

तत्र शिरोरोगाधिमन्थयोर्भूललाटशङ्खप्रदेशेषु दहेत्, वर्त्मरोगेष्व्वा-
ट्रालककप्रतिच्छन्नां दृष्टिं कृत्वा वर्त्मरोमकूपान् । त्वङ्मांससिरास्त्रायु-
सन्ध्यस्थिस्थितेऽन्युग्रजि वायावुच्छिन्नकठिनसुप्तमांसे व्रणे ग्रन्थ्यशो-
ऽर्बुदभगन्दरापचीन्ध्रीपदचर्मकीलतिलकालकान्धृद्विसन्धिसिराच्छेद-
नादिषु नाडीशोणितातिप्रवृत्तिषु चाग्निकर्म कुर्यात् ॥ ९ ॥

शरीरप्रदेशेषु रोगभेदादभ्यवचारणमाह—तत्रेत्यादि । उग्ररुज्जीति उग्रशलादिवेदना-
वति । व्रणे इति सामान्यव्रणे उच्छिन्नकठिनसुप्तमांसे । ग्रन्थ्यादयस्तु स्वरूपेणैवाग्नि-
विषयाः ॥ ९ ॥

तत्र बलय-चिन्दु-विलेखा-प्रतिसारणानीति दहनविशेषाः ॥ १० ॥

आकारभेदेन दहनभेदानाह—तत्र बलयेत्यादि । बलयादयः प्रसिद्धाः । प्रतिसारणं
रोगदेशं प्रत्यवधारणं बहेक्यस्रचतुरस्रादिभेदेन ॥ १० ॥

भवति चात्र—

रोगस्य संस्थानमवेक्ष्य सम्यङ्कुरस्य मर्माणि बलावलं च ॥

व्याधिं तथर्तुं च समीक्ष्य सम्यक् ततोऽध्यवस्येद्विपग्निकर्म ॥ ११ ॥

ययोचाग्निकर्मप्रवृत्तिनिवृत्तिविषयविवेचनोपायमाह—रोगस्येत्यादि । संस्थानं वर्तुलादि-
बलयादि प्रवृत्तिविषयः । मर्माणीति सप्तोत्तरशतानि ययोक्तानि परिहार्याणि । बलमग्नि-

१ ‘दातव्यः’ इति सु. । २ ‘दाहप्रसरतिपेयाद’ इति सु. ।

प्रवृत्तिविषयम्, अवलं निवृत्तिविषयमिति बलाबलम् । व्याधिमेभिप्रवृत्तिविषयं ग्रन्थ्य-
र्बुदादि, निवृत्तिविषयं रक्पित्तादि । ऋतुं हेमन्तादि प्रवृत्तिविषयं, निवृत्तिविषयं शरद्रीष्म-
रूपम् । सम्यगित्यभिप्रवृत्तिविषयं सम्यक् परिच्छिद्याभिकर्माध्यवस्येत् ॥ ११ ॥

तत्र सम्यग्दग्धे मधुसर्पिर्भ्यामभ्यङ्गः ॥ १२ ॥

तत्र सम्यग्दग्धेत्यादि ॥ १२ ॥

अथेमानंशना परिहरेत्—पित्तप्रकृतिमन्तःशोणितं भिन्नकोष्ठमनुवृ-
त्तशल्यं दुर्बलं बालं वृद्धं भीरुमनेकव्रणपीडितमस्वेद्यांश्चेति ॥ १३ ॥

अन्तःशोणिते पाकभयाद् दाहनिषेधः । अनेकव्याधिपीडिते अग्निविरुद्धव्याधि-
पीडिते, अग्निविरुद्धव्याधिवृद्धिभयादग्निपीडासहलाच्च । अस्वेद्या वक्ष्यमाणाः “पाण्डुर्मेही
रक्पित्ती विपातः” (चि. अ. ३२) इत्यादिना ॥ १३ ॥

अत ऊर्ध्वमितरथादग्धलक्षणं वक्ष्यामः । तत्र, स्निग्धं रुक्षं वाऽऽ-
(वा)श्रित्य द्रव्यमग्निर्दहति; अग्निसंततो हि स्नेहः सूक्ष्मसिरानुसारि-
त्वात्त्वगादीननुप्रविश्याद्यु दहति; तस्मात् स्नेहदग्धेऽधिका रुजो
भवन्ति ॥ १४ ॥

पूर्वोक्तलगादिदाहलक्षणेन सर्वदाहानामज्ञानात् प्रकरणान्तरेण च सर्वदाहं ज्ञापय-
न्माह—अत ऊर्ध्वमित्यादि । इतरथेति वलयादि परित्यज्य स्नेहादिदाहेनान्यथादाहः;
अयं च यद्यपि सिरादिदाहलक्षणेनोक्तस्तथाऽपि वलयाद्याकाराभावाद्बक्ष्यमाणोऽप्रसजता-
विशेषाच्चैतरथाऽपि भवति, तथा वलयादिषु स्नेहादिषु च दाहेषु प्रमादाद् वैद्यदोषाद्वा
अयोगातियोगात् छुष्टदुर्दग्धातिदग्धानां लक्षणानि, तत्प्रसङ्गात् सामान्यदग्धलक्षणा-
भिधानं चैतरथादग्धलक्षणं ज्ञेयम्; एतदेवाह—तत्रेत्यादि । रुक्षदाहस्य वलयादिना
व्याप्तत्वाद्बलयाद्यव्याप्तं स्निग्धदाहमाह—अग्निसंततो हीत्यादि ॥ १४ ॥

तत्र सुष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धं चेति चतुर्विधमग्निदग्धम् ।
तत्र यद्विचर्णे हृष्यतेऽतिमात्रं तत् सुष्टं; यत्रोत्तिष्ठन्ति स्फोटस्तीवा-
श्चोपवाहरागपाकवेदनाश्चिराच्चोपशाम्यन्ति तदुर्दग्धं; सम्यग्दग्धमन-
वगाढं तालवर्णं सुसंस्थितं पूर्वलक्षणयुक्तं च; अतिदग्धे मांसावलम्बनं
गात्रविश्लेषः सिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिव्यापादनमतिमात्रं ज्वरदाहपिपासा-
मूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति, व्रणश्चास्य चिरेण रोहति, रुद्धश्च विवर्णो
भवति । तदेतच्चतुर्विधमग्निदग्धलक्षणं पूर्वोक्तकर्मप्रसाधकं भवति ॥ १५ ॥

तत्र सुष्टेत्यादौ छुष्टदुर्दग्धयोर्हानदग्धरूपत्वेऽपि भिन्नलक्षणचिकित्सितत्वाद् भेदो-
पपादनम्, अत एव चतुर्विधत्वं शङ्कानिरासार्थं कृतम् । विवर्णेमिति पाण्डुवर्णम् । हृष्यत
इत्यभितापेन स्थित इव । चोपस्त्राकृष्यत इव । तालवर्णं पूर्वलक्षणयुक्तं च पूर्वोक्तल-
गादिसम्यग्दाहलक्षणयुक्तं च; तानि च क्वचिदुत्सर्गोपवादन्यायेन, यथा,—मांसदग्धे

कथोतवर्णताऽपवादः, कश्चित् समुचयेन । पूर्वोक्तकर्मप्रसाधकं भवतीति । पूर्वोक्तशिरो-
रोगादिविषय-बलयाद्यभिकर्मणः प्रसाधकं सम्यग्योगकारकं भवति । कुत्रापि हेयतया,
सम्यग्दाहलक्षणं चोपादेयतया ज्ञातं सदेयं परित्यज्योपादेयं प्रवर्तयत् पूर्वोक्तभिकर्मणः
साध्यसाधकं भवतीति । 'आत्मकर्मप्रसाधकं' इति पाठपक्षेऽपि हेयोपादेयज्ञानादिति
वैयस्य सम्यग्योगकारककर्मसाधकं भवतीत्यर्थः । यदि वा पूर्वोक्तमधुसर्पिरभ्यङ्गसाधकं
चेतत् कुत्रापि भवतीति; चकाराद्वक्ष्यमाणकुत्रापिचिकित्सितसाधकं भवतीति व्याख्या-
नयन्ति ॥ १५ ॥

भवन्ति चात्र—

अग्निना कोपितं रक्तं भृशं जन्तोः प्रकुप्यति ॥

ततस्तेनैव वेगेन पित्तमस्याभ्युदीर्यते ॥ १६ ॥

तुल्यवीर्यं उमे ह्येते रसतो द्रव्यतस्तथा ॥

तेनास्य वेदनास्तीवाः प्रकृत्या च विद्वहते ॥ १७ ॥

स्फोटः शीघ्रं प्रजायन्ते ज्वरस्तृष्णा च याधते ॥

चिकित्सार्थं दोषद्वयमाह—अग्निनेत्यादिना । तेनैवाग्निना पित्तप्रकोपोपपत्तिमाह—
तुल्यवीर्यं इत्यादि । वीर्यं उष्णम्, रसः कटुः, द्रव्यं तेजः । रसतो द्रव्यतश्चेति रसद्रव्या-
भ्यामपि तुल्ये इत्यर्थः । तेनास्य वेदनास्तीवा इत्यत्र अग्निकोपितेन रक्तेन पित्तेन च ।
प्रकृत्या चेति दाहरूपसमावेन; रक्तमपि हि विदग्धं पित्तवद्भवति; यदुक्तं—“विदाह-
यास्य पित्तवत्” (सू. अ. २१) इति; चकाराद्वयस्य ताभ्यां मार्गावरोधात् कुप्यति ।
एतद्वेदनातीव्रत्वादि सामान्यं सम्यग्दग्धे प्रायो भवति ॥ १६ ॥ १७ ॥—

दग्धस्योपशमार्थाय चिकित्सा संप्रवक्ष्यते ॥ १८ ॥

सुप्तस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं तथीपघम् ॥

शरीरे स्विन्नभूयिष्ठे स्विन्नं भवति शोणितम् ॥ १९ ॥

प्रकृत्या ह्युदकं शीतं स्कन्दयत्यतिशोणितम् ॥

तस्मात् सुखयति ह्युष्णं ननु शीतं कथंचन ॥ २० ॥

शीतामुष्णां च दुर्दग्धे क्रियां कुर्याद्विपक्व पुनः ॥

घृतालेपनसेकांस्तु शीतानेवास्य कारयेत् ॥ २१ ॥

सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरीम्लक्षचन्दनैरितिकैः ॥

सामृतेः सर्पिणा क्षिण्णैरालेपं कारयेद्विपक्व ॥ २२ ॥

ग्राम्यान्तूपौदकैश्चैनं पिष्टैर्मौसैः प्रलेपयेत् ॥

पित्तविद्विधिवच्चैनं संततोष्माणमाचरेत् ॥ २३ ॥

अतिदग्धे विशीर्णानि मांसान्युद्धृत्य शीतलाम् ॥

क्रियां कुर्याद्विपक्व पश्चाच्छालितण्डुलकण्डनैः ॥ २४ ॥

तिन्दुकीत्वक्कपालैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ॥
 व्रणं शुङ्खीपत्रैर्वा छादयेदथवौदकैः ॥ २५ ॥
 क्रियां च निखिलां कुर्याद्विषक् पित्तविसर्पवत् ॥
 मधूच्छिष्टं समधुकं रोध्रं सर्जरसं तथा ॥ २६ ॥
 मज्जिष्ठां चन्दनं मूर्वां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ॥
 सर्वेषामग्निदग्धानामेतद्रोपणमुत्तमम् ॥ २७ ॥
 केहदग्धे क्रियां रूक्षां विशेषेणावचारयेत् ॥

दग्धस्येत्यादि । कुतः इष्टे व्याधिसमानमग्निप्रतपनमित्याह—शरीर इत्यादि । खिन्न-
 भूयिष्ठ इति खोकाखिन्ने । उदकमिति दाहप्रत्यनीकतया धीयमानमुदकम् । स्कन्दयतीति
 स्स्यानीकरोति । स्कन्नेन च शोणितेनानिर्गच्छता तेजसाऽऽवृतमार्गेण च वायुना पच्य-
 मानं दाहादि करोति; उष्णक्रियया तु रक्तं विलीयते, तेजोऽपैति, वायुरनुलोभो भवति,
 इत्युष्णैरल्पशः क्रिया सुखयतीति वाक्यार्थः; इयमेव च विरुद्धाधिकारिणी क्रिया शास्त्रे
 उच्यते । अत्रैवार्थे तन्त्रान्तरं—“स्याने रक्ते हिमनौष्ण्यानिष्कमेऽनुगतो वहिः ।
 घेदना वर्धते तेन रुधिरं च विदह्यते ॥ उष्णं निष्कामयन् कुर्याद्दूष्माणं मन्दतां रुजः ।
 तस्मात् सुखयति ह्युष्णं न तु शीतं कथंचन” इति । शीतामुष्णमिति अवगाढभागे
 निर्वापणाय शीताम्, अनवगाढभागे रक्तविलयनायोष्णां; व्यत्यासाच्छीतामुष्णां चेति
 लक्ष्ये । तत्परं घृतालेपादि शीतमेव दुर्दग्धे ज्ञेयम् । तुगाक्षीरी वंशरोचना । अमृता गुडची ।
 सन्ततोष्माणमिति बहुलोप्यतावस्थायाम् । पित्तविद्रधिबदिति “पैतिकं शर्करालजा-
 मधुकैः” (चि. अ. १६) इत्याद्युक्तक्रियातिदेशः । शालितण्डुलकण्डनैरिति शालि-
 तण्डुलकण्डनोद्भवगुण्डकैः । तिन्दुकीत्वक्कपालैरिति तिन्दुकीफलकर्परैः; किंवा ‘तिन्दु-
 कीत्वक्कपालैः’ इति पाठः, तत्र तिन्दुकीत्वक्, तथा कषायैश्च कषायवृक्षैः । ‘कपालैः’
 इति पाठपक्षे मृत्कपालैरित्यर्थः । पित्तविसर्पवदिति अनेन “कशेरुशृङ्गाटकपद्मगुन्द्रा”
 (चि. अ. १७) इत्याद्युक्तचिकित्सातिदेशः । मधूच्छिष्टमित्यादिना रोपणं, घृतं केचित्
 पठन्ति ॥ १८—२७ ॥—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूमोपहतलक्षणम् ॥ २८ ॥
 श्वंसिति क्षौति चात्यर्थमत्याधमति कासते ॥
 चक्षुषोः परिदाहश्च रागश्चैवोपजायते ॥ २९ ॥
 सधूमकं निश्वसिति ध्रेयमन्यत्र वेत्ति च ॥
 तथैव च रसान् सर्वाञ् श्रुतिश्चास्योपहन्यते ॥ ३० ॥
 तृष्णादाहज्वरयुतः सीदत्यथ च मूर्च्छति ॥
 धूमोपहत इत्येषः, शृणु तस्य चिकित्सितम् ॥ ३१ ॥

१ ‘श्वंसित्वाधमाति चात्यर्थं कासते क्षवते भ्रशन्’ इति ता. ।

नृपिन्द्रियममं द्वादां यतो वा तर्कमगुषु वा ॥
 मधुरान्तां रसो वाऽपि यमनाय प्रदापयेत् ॥ ३२ ॥
 यमतः कोमलुतिः स्याद्भ्रमगन्धश्च नदयति ॥
 पिपिनाऽनेन दाम्पयिनि मदनक्षयमुत्तराः ॥ ३३ ॥
 दाहमुन्नामृष्टाऽनामंशमसतामसाश्च दारुणाः ॥
 मधुरैरेवणास्तंश्च कटुकैः कान्तप्रदैः ॥ ३४ ॥
 सन्ध्यामृष्टानीन्द्रियाणान् मनश्चाप्य प्रसीदति ॥
 शिरोविरेचनं चाम्ने दद्याद्योनेन दाम्पयिन् ॥ ३५ ॥
 लक्ष्मिंशुष्यते चाम्ने शिरोप्रीतिं च देहिनिः ॥
 अविदादि लघु मित्रममादात् चाम्ने कल्पयेत् ॥ ३६ ॥

[illegible]

उज्जययानांनयैर्दग्धये दीतः कार्यो विधिः सदा ॥
 हिमययानिलैर्दग्धये जिहयमुप्यं च दान्यते ॥ ३७ ॥
 तथाऽतितेजसा दग्धये सिद्धिर्नैकान्तिफी मता ॥
 इन्द्रयज्ञातिदग्धयेऽपि जीयति प्रतिकारयेत् ॥
 स्नेहाभ्यङ्गयपीयेकः प्रदेष्टुश्च तथा भिषक् ॥ ३८ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे मूत्रस्थानेऽग्निकर्म-
विधिर्नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

दग्धचिह्नमाप्रगतेन मन्त्रान्यप्रापि दग्ध इति लोकाभ्यहाराभ्युक्तिरुक्तमाह—उष्ण-
मातिलादि । उष्णयुषो पात्र उष्णमानः । हिमोपमानोऽपि दाहव्यहारादिम-
न्त्रमानवर्षादिनोपपातविह्वलमाह—हिमत्लादि । उष्णोऽत्र सीतेष्वरीलार, अग्निश्च
पातप्रतिह्वलनात् । अतिसेवो वज्रादि । नैकास्तिरितिभाषया मन्त्रान्दग्धे सिद्धिरिति
अवतीति दशोक्तिः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इति श्रीनृपाजिदशधिरचितायां शुभुत्तात्पर्यटीकायां भाग्यनुत्तां सप्तस्थाने
ऽष्टिकर्मविधिनां ह्यदशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातो जलौकोऽवचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

पृथग्ध्यायप्रयोजकानुशस्त्रपारिदोष्यादमिकोपितरक्तं सुखोपायत्वाच्च जलैकसामध्या-
योऽभिधीयते । जलैकोऽवचारणमधिकृत्य कृतोऽध्यायो जलैकोऽवचारणीयः । तेन
शृङ्गालवृक्षयनमप्यत्र भवति प्रतिज्ञातम् ॥ १ ॥ २ ॥

नृपाल्यवालस्थविरभीरुदुर्यलनारीसुकुमाराणामनुग्रहार्थं परमसुकु-
मारोऽयं शोणितावसेचनोपायोऽभिहितो जलैकसः ॥ ३ ॥

परमसुकुमार इति शृङ्गालवृक्षोः सुकुमारयोरपि श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्र वातपित्तकफदुष्टशोणितं यथासंख्यं शृङ्गजलैकोऽलालुभिरवसे-
चयेद्विशेषतश्च विस्त्राव्य, सर्वाणि सर्वैर्वा ॥ ४ ॥

विशेषतश्च विस्त्राव्यमिति पूर्वेण संवध्यते । तेन वातादिदुष्टे शृङ्गादिविधानं मुख्यम् ।
रक्तं हि चरके—“भिषग्वातान्धितं रक्तं विपाणेनाशु निर्हरेत् । पित्तान्धितं जलैको-
भिरलालुभिः कफान्धितम्” (च. वि. अ. २१) इति । विशेषतो योग्यतायामित्यर्थः ।
सर्वाणि सर्वैर्वेति वातादिदुष्टे शृङ्गादिनियमं निषेधयति; उष्णप्राप्तावयोग्यतायां यत्
प्राप्यते यद्वा योग्यं भवति तेनैव हर्तव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

स्निग्धं श्लक्ष्णं समधुरं गवां शृङ्गं प्रकीर्तितम् ॥

तस्माद्वातोपशृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥ ५ ॥

शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसंभवा ॥

तस्मात् पित्तोपशृष्टे तु हिता सा त्ववसेचने ॥ ६ ॥

अलालु कटुकं रूक्षं तीक्ष्णं च परिकीर्तितम् ॥

तस्माच्छ्लेष्मोपशृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥ ७ ॥

यद्वृणयोगाच्छृङ्गादीनां वातादिदुष्टरक्तविषयता तदाह—स्निग्धं श्लक्ष्णमित्यादि । शीता-
धिवासा शीतसंघदा शीतलेत्यर्थः । वारिसंभवेति तृणजलैकप्रतिषेधार्थम् । मधुरेति
मधुरार्थक्रियाकारित्वात् ॥ ५-७ ॥

तत्र प्रच्छित्ते तनुवस्तिपटलावनन्देन शृङ्गेण शोणितमवसेचयेदाचूप-
णात्, सान्तर्दीपयाऽलाल्या ॥ ८ ॥

शृङ्गादिना यथा रक्तावसेचनं कार्यं तदाह—तत्रेत्यादि । (उत्सेधो दीर्घम् । त्र्यङ्गुला-
वष्टम्भेनेति त्र्यङ्गुलाग्रप्रदेशातिक्रामकेन । अश्वहनः करवीरस्तस्य पुष्पवृन्तस्याग्ने

१ ‘शृङ्गालवृक्षां सुकुमाराभ्याम्’ इति सु. । २ ‘कलैर्वा’ इति सु. । ३ ‘उष्णं सगधुरं
स्निग्धं’ इति ड. । ४ अस्याग्रे “अर्धचन्द्राकृति शृङ्गं, तनुः सप्तगुणायतम्” । प्रच्छित्ते
दापयेत् पूर्वमाख्येनाचूपयेद्वली” इति तादृशपुस्तकेऽधिकः पाठः उपलभ्यते । ५ ‘अन्तर्दीपि-
नाल्यपुना’ इति ता. । ६ () एतस्याख्यानमूलभूतपाठस्यनुपलब्धत्वात् मूले संनिवेशितः ।

सदृशमुपरि शृङ्गाप्रे छिद्रमिति वाक्यार्थः । तोदादि वातदुष्टशोणितलिङ्गम् । भूर्जैत्यादिना अलावुविधिः । नातिवेदनावतीति अतिवेदनापाकाभिमुखे शृङ्गस्यालम्बाद्य शोथदरणादि-
मयात् प्रतिषेधः) ॥ ८ ॥

जलमासामायुरिति जलायुकाः, जलमासामोक इति जलौकसः ॥ ९ ॥

जलायुकाविधौ वक्तव्ये विस्तरभयात्तद्दर्शनानुवादपूर्वकं तासां लक्षणमाह—जलमि-
त्यादि । जलमायुर्हेतुत्वादायुच्यते । ओक इति निवासस्थानम्, अनेनापि तृणजलौका-
निषेधः ॥ ९ ॥

ता द्वादशः तासां सविपाः षट्, तावत्स एव निर्विषाः ॥ १० ॥

तत्र सविपाः—कृष्णा, कर्तुरा, अलगर्दा, इन्द्रायुधा, सामुद्रिका,
गोचन्दना चेति । तासु, अक्षनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा, चर्मिमत्स्य-
वदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्तुरा, रोमशा महापाश्र्वा कृष्णमुखी अल-
गर्दा, इन्द्रायुधवदूर्ध्वराजिभिश्चित्रा इन्द्रायुधा, ईषदसितपीतिका
विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका, गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृ-
तिरणमुखी गोचन्दनेति । तामिदंष्ट्रे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डू-
मूर्च्छां ज्वरो दाहश्छर्दिर्मदः सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महा-
गदः पानालेपननस्यकमोदिषूपयोज्यः । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यम् ।
इत्येताः सविपाः सचिकित्सिता व्याख्याताः ॥ ११ ॥

एवेत्यवधारणं तन्त्रान्तरोक्तसविपाष्टजलौकानिषेधार्थं, तत्रोक्ताधिकद्वयस्य पदसंज्ञोक्ता-
खेवारोधात् । सविषाणामुपन्यासः परित्यागार्थं, दैवतो लभ्यानां विपत्तिकृत्सार्वार्थं च ।
कचिच्छिन्नः कचिदुन्नतः कुक्षिर्यस्याः सा छिन्नोन्नतकुक्षिः । रोमशेव दृश्यते इति
रोमशा । गोवृषणवदिति गवाण्डवदिति । महागदः सर्पदंष्ट्रचिकित्सिते वक्तव्यः । इन्द्रा-
युधादष्टमसाध्यमिति असाध्यसर्पदंष्ट्रलक्षणतुल्यतया हेयं, तथेह सविपदंष्ट्रलक्षणतया दंशे
श्वयम्बादय उक्तास्तेऽपि तीव्रा इन्द्रायुधादष्टे हेयाः ॥ १० ॥ ११ ॥

अथ निर्विषाः—कपिला, पिङ्गला, शङ्कुमुखी, मूपिका, पुण्डरीक-
मुखी, सावरीका चेति । तत्र, मनःशिलारक्षिताभ्यामिव पाश्र्वाभ्यां
पृष्ठे श्लिङ्गा मुद्रवर्णा कपिला, किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाऽऽधुगा
च पिङ्गला, यक्रवर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी, मूपिका-
कृतिवर्णाऽनिष्टगन्धा च मूपिका, मुद्रवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्ड-
रीकमुखी, श्लिङ्गा पञ्चपञ्चवर्णाऽष्टादशाङ्गुलप्रमाणां सावरीका, सा च
पश्वर्यः इत्येता अविषा व्याख्याताः ॥ १२ ॥

अथ निर्विषा इत्यादि । मुद्रवर्णेति हरितमुद्रवर्णा । यक्रवर्णेति यक्रसदृशानीललोहित-
वर्णा । मूपिकाकृतिवर्णेति मूपिकालङ्गुलकृतिः, तद्रवर्णा च । सा पश्वर्य इति अतिविद्या-
ल्लवा ॥ १२ ॥

तासां यवनपाण्ड्यसह्यपौतनादीनि क्षेत्राणि; तेषु महाशरीरा बल-
वत्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्विपाश्च विशेषेण भवन्ति ॥ १३ ॥

तत्र, सविपमत्स्यकीटदर्दुरमूत्रपुरीषकोथजाताः कलुषेष्वम्भःसु च
सविपाः; पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवलकोथ-
जाता विमलेष्वम्भःसु च निर्विपाः ॥ १४ ॥

भवति चात्र—

क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः सलिलाढ्यसुगन्धिषु ॥

न च संकीर्णचारिण्यो न च पङ्केशयाः सुखाः ॥ १५ ॥

केचित् तासां यवनादीनि क्षेत्राणि पठन्ति, अन्ये तु सविपाणां सविपकीटादिकोथस्य
तथा निर्विपाणां पद्मादिकोथस्य क्षेत्रतयोक्तलान् पठनीयानीति वदन्ति; तथा क्षेत्रेषु विच-
रन्तीत्यादि श्लोकं केचित् पठन्ति । न च संकीर्णचारिण्य इति विषादि विरुद्धाद्वाराभुजः,
शैवलायशनं ह्यविरुद्धमुक्तम् ॥ १३-१५ ॥

तासां प्रहणमार्द्रचर्मणा, अन्यैर्वा प्रयोगैर्गृहीयात् । अथैनां नवे
मंहति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य निदध्यात्; भक्ष्यार्थं चासामुप-
हरेच्छैवलं बलूरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य; शय्यार्थं तृणमौदकानि
च पत्राणि; ज्यहाज्यहाद्याभ्योऽन्यज्जलं भक्ष्यं च दद्यात्; सप्तरात्रात्
सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत् ॥ १६ ॥

तासामित्यादि । अन्यैर्वा प्रयोगैरिति नवनीताकजह्वासांसपेक्षिकाद्युपायैर्वा गृहीयात् ।
नवघटस्थापनादिविधानं तथैव जलीकसां सम्यगरोगत्वेनावस्थानात्, तथैव निर्विप-
त्वाच्च ॥ १६ ॥

भवति चात्र—

स्थूलमध्याः परिक्लिष्टाः पृथ्व्यो मन्दविचेष्टिताः ॥

अग्राहिण्योऽल्पपायिन्यः सविपाश्च न पूजिताः ॥ १७ ॥

अपोपणीयाः प्राह—स्थूलमध्या इत्यादि । स्थूलमध्या विकृतत्वादग्राहिण्यदिदोषाच्च न
पोपणीयाः ॥ १७ ॥

अथ जलीकोदसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा, विरुक्ष्य
चास्य तमवकाशं मृदोमयचूर्णैर्यथरुजः स्यात्; गृहीताश्च ताः सर्प-
रजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिलसरकमध्ये मुहूर्तस्थिता विगत-
क्लमा ज्ञात्वा तामी रोगं ग्राहयेत्; ऋक्षणशुक्लार्द्रपित्तप्रोतावच्छन्नां
कृत्वा मुखमपावृणुयात्; अगृह्णन्त्यै क्षीरविन्दुं शोणितविन्दुं वा दद्यात्,
भा० सु० १३

शस्त्रपदानि वा कुर्वीत; यद्येवमपि न गृहीयात्तदाऽन्यां ग्राहयेत्, यदा च निविशतेऽश्वसुरवदानं कृत्वोन्नम्य च स्कन्धं तदा जानीयाद्गृहीतीति; गृह्णन्तीं चाद्रवस्त्रावकृष्टां कृत्वा धारयेत्; दंशे तोदकण्डुप्रादुर्भावैर्जानीयाच्छुद्धमियमादत्त इति। शुद्धमाददानामपनयेत्; अथ शोणितगन्धेन न मुञ्चेन्मुह्यमस्याः सैन्धवक्षूणेनावकिरेत्। अथ पतितान् तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगार्ज्वा तैललवणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां शनैः शनैरनुलोममनुमार्जयेदामुखात्, वामयेत् तावद्यावत् सम्यग्वान्तलिङ्गानीति। सम्यग्वान्ता सलिलसरके न्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत्। या सीदती न चेष्टते सा दुर्वान्ता, तां पुनः सम्यग्वामयेत्। दुर्वान्ताया व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति। अथ सुवान्तां ध्रुवेवत् सन्निदध्यात् ॥ १८ ॥

अयेत्यादि। संवेदयेति शाययित्वा। ययरुज इति सङ्ख्ये विरुद्धेन रुजाशुद्धिभयात्तत्र कर्तव्यमिति। सर्पपरजनीकल्कलेपनादि निर्बेपत्ताय। सरकः पात्रम्। विगतमला इति अपगतबाह्यमलाः। जलायुका प्रभावात् प्रथमं दुष्टमेव रक्तमादत्ते। यदुक्तं—“संयुक्ताद्दुष्टशुद्धाद्याज्जलैका दुष्टशोणितम्। आदत्ते प्रथमं हंसः क्षीरं क्षीरोदकादिव” इति। अतो दुष्टरक्ते गृहीते शुद्धरक्तज्ञानोपायानाह—दंशे तोदेत्यादि। प्रादुर्भावेरिति प्रकर्षेण तोदां शुद्धवैः, मनाक् तोदादि दुष्टरक्तप्रहणेऽपि भवति। अत्र शुद्धशोणितधातुक्षये कफकार्यं कण्डूर्न युकेति कण्डू केचिन्न पठन्ति; किं तु तृप्यज्जलैकामुखोद्भूतकफेन प्रथमं शुद्धरक्ताकर्षणे कण्डुरुपपद्यते। तण्डुलकण्डनं तण्डुलगुण्डकः। केनिज्जलायुकाया असम्यग्वमने इन्द्रमदं व्याधिं पठन्ति, तद्वक्षणानिर्देशात् पठनीय इत्यन्ये ॥ १८ ॥

शोणितस्य योगायोगानवेक्ष्य शतघौतघृताभ्यङ्गः, तत्पिबुधारणं वा; जलौकोन्नयान् मधुनाऽवघट्टयेत्, शीताभिरङ्गिः परिवेचयेद्गृहीत वा, कपायमधुरस्निग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिह्यादिति ॥ १९ ॥

शोणितस्येत्यादौ अयोगशब्देनातिथोगमिथ्यायोगानां ग्रहणम्। अयोगे मधुनाऽवघट्टणं रक्तसाधार्यं, यदुक्तमन्यत्र—“अशुद्धौ स्त्रावयेद्रक्तं हरिद्रायुष्माक्षिकैः” इति; सम्यग्योगे शतघौतघृताभ्यङ्गः; अतियोगे शीताभिरङ्गिः सेकः, तथा म्रणमुखबन्धः; मिथ्यायोगे कपायप्रदेहादिः शेषदुष्टशोणितप्रसादार्थमिति व्याख्यानमस्ति। यदा तु योगशब्देनायोगातिथोगग्रहणं तदा शीतलजलसेकादि सर्वमतिथोगचिकित्सितम्। शोणितावसेचनं तु बलदोषरोगदर्शनं विशुद्धिं चापेक्ष्य कर्तव्यं; यदुक्तं चरके—“बलदोषप्रमाणाद्वा विशुद्ध्या रुधिरस्य वा। शोणितं स्त्रावयेज्जन्तोराशयं प्रसमीक्ष्य वा” (च. सू. अ. २४.) इति ॥ १९ ॥

भवति चात्र—

क्षेत्राणि ग्रहणं जातीः पोषणं सावचारणम् ॥

जलौकसां च यो वेत्ति तत्साध्यान् स जयेद्भवान् ॥ २० ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने जलौकोऽवचारणीयो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

केचित् 'क्षेत्राणि' इत्यादिसंप्रदृष्टोक्तं पठन्ति । तत्र च कर्मेति चिकित्सा ॥ २० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततत्पर्यटीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने जलौकोऽवचारणीयसूत्रोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अधातः शोणितवर्णनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

“शोणितस्य योगायोगमवेक्ष्य” (सू. अ. १३) इतिवचनाच्छोणितं जिज्ञासितम्, अतः शोणितं कारणतः कार्यतः प्रकृतितो विकृतितत्त्विकिसिततत्त्व वर्णयितुं शोणितवर्णनीयोऽभिधीयते ।

तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य पङ्क्तस्य द्विविधवीर्यस्याष्टविधवीर्यस्य चाऽनेकगुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक्परिणतस्य यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स 'रसः' इत्युच्यते; तस्य हृदयं स्थानं, स हृदयाच्चतुर्विंशतिधमनीरनुप्रविश्योर्ध्वेगा दश दशाधोगामिन्यश्चतस्रश्च तिर्यग्गाः कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्पयति वर्धयति धारयति यापयति चाहृष्टहेतुकेन कर्मणा । तस्य शरीरमनुसरतोऽनुमानादतिरूपलक्षयितव्या क्षयवृद्धिवैकृतैः । तस्मिन् सर्वशरीरावयवद्रोषघातुमलाशयानुसारिणि रसे जिज्ञासा— किमयं सौम्यस्तैजसः ? इति । अत्रोच्यते—स खलु द्रवानुसारी कोहनजीवनतर्पणधारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यवगम्यते ॥ ३ ॥

तत्र शोणितस्य कारणाधीनत्वाच्छोणितप्रभवं रसमेव कारणकमोत्पत्तिलक्षणस्थानकियाकार्यनिर्दिष्टाह—तत्रेत्यादि । चतुर्विधस्येति अक्षित-पीत-लीढ-खादितमेदेन । पाषाभौतिकस्येति पृथिव्यादिपञ्चभूतात्मकस्य । द्विविधवीर्यस्येति क्षीतोष्णवीर्यमेदेन । अष्टविधवीर्यस्येति मतान्तरेण क्षीतोष्ण-स्निग्ध-रूक्ष-विशद-पिच्छिल-मृदु-तीक्ष्णवीर्यमेदेन । अनेकगुणस्येति अन्नपानवक्तव्यगुरुलघुद्रवादिभिर्वीर्यशब्दाष्टगुणतिरिक्तैर्दशभिः, तथाऽपरैश्चानुक्तैः संख्यापरिमाणादिभिर्गुणैर्युक्तस्य; गुणानां दर्शनमेदेन बहुविधमानतया संख्यानवधारणेन 'अनेकगुणस्य' इति कृतम् । परिणतस्येत्यनेनोपयोगे लब्धे उपयुक्तस्येति

पदं सम्यगुपयोगदर्शनार्थम् । तेन तत्र चतुर्विधस्येत्यादिविशेषणलब्धमाहारस्य देशकाल-
 पुरुषापेक्षम् “अनन्यमना अहसन्नजल्पन् भुञ्जीत” (च. वि. अ. १) इत्याद्येवंप्रकारं
 सम्यगुपयोगं दर्शयति । तत्र चतुर्विधस्येत्यादिविशेषणमनुपलब्धमपि । प्रशस्तचतुर्विधल-
 पाद्यभौतिकलादिग्रहणार्थं, तेन प्रकृति-करण-संयोग-राशीनां सम्यक्त्वं लभ्यते । तत्र
 सम्यक्पाद्यभौतिकलादिभिः प्रशस्ताकृतिराहारद्रव्यस्य लभ्यते, अक्षितादिसम्यक्त्वेन
 सम्यक्करणं वा लभ्यते । राक्षिस्तु मात्रारूपः परिणामगुणसम्यक्त्वेन लभ्यते, संयोगस्तूप-
 योगगुणसम्यक्त्वेन लभ्यते । तदेवं चरके प्रकृति-करण-संयोग-राक्षि-देश-कालोपयोग-
 संस्थोपयोक्तृमान्याहारविधिविशेषायतनान्युक्तानीह सम्यक्त्वेनोक्तानि भवन्ति । यद्यपि
 चैतत्सामग्रीहीनोऽप्याहारो रसकारणं भवत्येव, तथाऽपि वक्ष्यमाणानामभितर्पणादिकर्तुं
 यथोक्ताहारोत्पन्नरसस्यैवेति दर्शयितुं विशेषणमनुनेयं हेयम् । सम्यगिति विशेषणमसम्य-
 कपरिणामेन रसस्यामताप्रतिपेक्षार्थं, यदुक्तं—“आमाशयस्यः कायभिर्दैर्बल्यादविपा-
 चितः । आश आहारघातुर्यः स आमः परिकीर्तितः” इति । यथोक्तगुणसंपन्नादपि
 आहारान् रात्रिजागरणशोकादिभिर्रसम्यकपरिणामोऽपि संभवतीति युक्तं सम्यगिति
 विशेषणम् । तेजोरूपः सार इति प्रसादरूपो निर्मलमांग इति यावत् । यथा “रसादीनां
 शुक्रान्तांतां यत् परं तेजः” (सू. अ. १५) इत्यत्र तेजःशब्देन निर्मलमांगः प्रसादरूप
 उच्यते, तथा चरके—“मयूखैर्जगतः सारं, भीष्मे पेयीयते रविः” (च. सू. अ. ६)
 इत्यत्रापि स एवार्थः । अनेन च विशेषणेन वृक्षादिसारवदिह न कठिनरूपता, विवक्षितेति
 फलति । किंवा तेजो घृतं तद्रुद्रुत इति तेजोभूतः, तेन घृतं यथा तत्कादिमलीकृत्य सार-
 ङ्गमिव्यज्यते, तथा रसोऽप्याहारस्थितमलांशं परित्यज्य घृतवत् सारतया भवति । परम-
 सूक्ष्म इति अतिसूक्ष्मावयवः; अत एव सूक्ष्मलोतोऽनुसारितमस्य भवति । तस्य हृदयं
 स्थानमिति ओजसाऽनाकान्तहृदयप्रदेशः स्थानमिति हेयम् । ओजोऽपि “हृदि तिष्ठति
 मच्छुद्धं” (च. सू. अ. १७) इत्यादिना हृदयस्थानत्वेनोक्तत्वात् । हृदयस्थानस्यापि
 कुल्लशरीरपोषणं रसस्य दर्शयति—स हृदयादित्यादि । तर्पयति प्रीणाति । जीवयतीति
 जीवनहेतुतया । वर्धयतीति स्नामिक्षीयमाणं शरीरं पोषणेन वर्धयति । केचित् तर्पयति
 गर्भसपरासंस्तया नाख्या तर्पयति चालं; जीवयति मध्यं, ‘जीवयति’ इत्यस्य स्थाने ‘वार-
 यति’ इति पाठः, तत्रापि स एवार्थः; यापयति शुद्धं, वृद्धस्य शौर्यमाणधानुतया यापनमेव
 रसकार्यम् । कुतः पुनरेव रसस्याचेतनस्यापि व्यापार इत्याह—अदृष्टेत्यादि । येनैवादृष्टेन
 शरीरमारब्धं तेनैवादृष्टेन हेतुना रसस्येदृशं कर्म व्यापारो भवतीत्यर्थः; किंवा अदृष्टहेतु-
 केनेति जन्मान्तरकृतेन शुभाशुभहेतुना कर्मण्येवदृष्टेन सहितो रस एव करोति । रसस्या-
 गमदर्शितायां कृत्स्नशरीरगतौ दार्ढ्यार्थमनुमानमप्याह—तस्येत्यादि । शरीरमनुसरतो
 गतिरिति शरीराजुसरणरूपा गतिरिति फलति । अनुमानलिङ्गमाह—क्षयवृद्धिवैकृतेरिति ।
 रसस्य क्षयेण वृद्ध्या विकारेण च शरीरस्य क्षयवृद्धिविकारा यतो भवन्ति, तेन समवायि-

कारणतया रसः कार्यरक्तादिशरीरदेशगत एव कारणं भवतीत्यर्थः । ये तु क्षयविकारै-
र्दृष्टिविकारैश्चेति धोजेयन्ति, तन्मते रसविकारेण शरीरविकाररूपं लिङ्गमेव गृहीतं स्यात् ।
रसस्य सौम्यत्वं दर्शयितुं विचारयन्नाह—तस्मिन्नित्यादि । तत्र दोषमलानुसारित्वं रसस्य
साक्षात् संभवति; तेन तदवच्छब्दोपानुसारित्वेन तदनुसारित्वं हेयं; यदपि रसगतमलंशेन
रसादिमलरूपश्लेष्मपित्तधातुमलानामुत्पादात्तदनुसारित्वं रसस्य, तदपि वातं प्रति तथाऽऽ-
हारमलं प्रति नास्तीति प्रथमैव व्याख्या तत्रानुसरणीया । स खल्वित्यादिना सौम्यश्लेष्मा-
मेयपित्तसाधारणी-धर्मो संशयहेतु दर्शयित्वा सौम्यत्वे हेतुमाह—हेतुनेत्यादि ॥ ३ ॥

स खल्वप्यो रसो यकृत्प्लीहानौ प्राप्य रागमुपैति ॥ ४ ॥

श्लोकौ चात्र भवतः—

रजितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ॥

अव्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥

रसस्याप्यलं व्युत्पाद्यं रक्तेहेतुतां दर्शयन्नाह—स खल्वित्यादि । आप्य इत्याप्योऽपि
रागलमुपैति । यकृत्प्लीहानावित्यनेन तत्र रजकपित्तसंघन्धं दर्शयति । यदुक्तं—“यकृत्-
प्लीहोर्धत्पित्तं तस्मिन् रजकोऽभिरिति संज्ञा” (सू. अ. २१) इति । एवमेवार्थं
पुत्रग्रहणार्थः श्लोकेनाह—रजिता इत्यादि । शरीरस्थेनेति यकृत्प्लीहरूपशरीरदेशस्थेन ।
प्रसन्नेनेति अग्निगुणेन । आप इति रसरूपा आपः, अनेन चापूषाब्दोच्चेन रसेन
रजकेनाभिना च निष्पादनाभिधानाच्छोणितस्योभयजन्यतया सौम्याभेयलमाचार्येणोक्तम् ।
तथा पांशुभौतिकलाभिधानेऽपि शोणितं राग एवाभ्यात्मकतागमकोऽभिधातव्यः । तथा
यत्र रसस्य कारणत्वेऽपि तद्वर्गसौम्यत्वांनुगतिर्न भवति तत्रापि इति आप्य इति च भाषां
परित्यज्य रसस्यैव कारणत्वं वदति । यथा—“रसादेव ज्ञिया रक्तं” इति । उभयात्मकत्वे-
नैव च शोणितमनुष्णाशीतं भवति । तद्वक्ष्यति ग्रंथप्रभे—“अनुष्णाशीतं मधुरं क्षिणं रक्तं
च वर्णतः” । शोणितं गुरु विषं स्याद्विदाहृथास्य पित्तवत्” (सू. अ. ३१) इति ।
मुष्णलावतेऽप्युक्तम्—“आहारस्य यत् परं धाम तदभिना रजितं रक्तत्वं प्रतिपद्यते, तत्
सौम्याभेयलादुष्णप्रवैथाभिवर्धते” इति; तथा भोजेऽप्युक्तम्—“अनुष्णाशीतं मधुरं क्षिणं
रक्तं च वर्णतः” । शोणितं गुरु विषं स्याद्विषं चोष्णमेव च” इति । वाग्भटेऽपि—“मधुरं
रक्तं किंचिदशीतोष्णमसंहतम् । “लोहितम्” (वा. सू. अ. २७) इति । यत्तु पित्तप्रको-
पणैः प्रकोपप्रधानं तदुष्णशोणितस्याभेयताकारणतया युक्तं, प्राकृतं तु न पित्तहेतोरुत्प-
द्यते । तथाहि प्राकृतरक्तक्षये “अम्लशीतप्रार्थना” (सू. अ. १५) इत्यनेन सौम्याभेय-
हेतुप्रार्थनया सौम्याभेयलमेवोक्तम् । तथा “पित्तवच्छोणितजः” (सू. अ. १७) इति
पित्तसमानलक्षणाभिधानं यत्, तथा चिकित्सायां “आगन्तौ रक्तजे च लेप एवोऽभि-
पूजितः” इत्यनेन पित्तविहितलेपाभिधानं तदुष्णरक्तसोष्णतयाऽऽभेयलस्वीकारादेवो-
पपन्नम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

रसादेव स्त्रियो रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्तते ॥

तद्वर्षाद्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ ६ ॥

आर्तवशोणितं त्वान्नैयम्, अग्नीपोमीयत्वादभेदस्य ॥ ७ ॥

आर्तवस्योपधातुत्वेऽपि गर्भहेतुतया प्राधान्यादुत्पादमाह—रसादेवेत्यादि । अत्र च कर्मवशात् कालविशेषे आविर्भावतिरोभावौ हेतौ । अस्य धातुशोणिताद्विशेषमाह,— आर्तवशोणितं त्वान्नैयमिति । तु शब्दः पूर्वस्मात् सौम्यामेयाद्रक्तावर्तयति । अस्य च सौम्याद्रसादुत्पन्नस्यामेयत्वं परिणामविशेषादेव कारणविसदृशं कार्यं भवति, यथा तेजसः पार्थिवो धूमो भवति, इधुरसाच्छ्महेतोर्बिदोपकारि फाणितं भवति । अस्त्येवामेयत्वात्-गमे हेतुमाह—अग्नीपोमीयत्वादभेदस्येति । यदि ह्यार्तवमाभेयं न स्यात्तदा सौम्यशुक्रमे-यार्तवारब्धतया सर्वतश्चसिद्धमभितोमारब्धत्वं न स्यादिति भावः; धातुशोणिते त्वप्रति-येधादविरुद्धेनानुमतम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

पाञ्चभौतिकं त्वपदे जीवशोणितमाहुराचार्याः ॥ ८ ॥

विस्मृता द्रवता रागः स्पन्दनं लघुता तथा ॥

भ्रूम्यादीनां गुणां हेतुते दृश्यन्ते चात्र शोणिते ॥ ९ ॥

मतान्तरमाह—पाञ्चभौतिकमित्यादि । जीवशोणितमिति धातुशोणितम् । पञ्चभूता-धगमकलक्षणान्याह—विस्मृतेत्यादि । यत्तु रक्ते तद्विषयमप्युद्धृतं नास्ति, तत् साधारणतया पञ्चभूतानां पाञ्चभौतिकलघुव्यत एवेति भावः । ये तु 'आर्तवं शोणितं' इति पठित्वा आर्तवं धातुशोणितं त्वामेयमिच्छन्ति, अमेदं च तयोर्वेदन्ति, तन्मते अग्नीपोमी-यत्वादिति हेतुर्न धातुशोणिते सङ्गतस्त्वान्तरमिरोधय; धातुपधालोदैकरूपता स्वतन्त्र-परतन्त्रासम्भवेति दोषः ॥ ८ ॥ ९ ॥

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते ॥

मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जः शुक्रं तु जायते ॥ १० ॥

इदानीं रसाद्रक्तोत्पत्तिप्रसङ्गेन सर्वधातूनामेवोत्पत्तिकममाह—रसादित्यादि । रसाद्रक्तो-त्पत्तिः पुनः कालविशेषेण "स खलु ग्रीणि" इत्यादिना वक्ष्यमाणेन रक्तानुत्पाददर्शनार्थ-मुच्यते । अत्र प्रवर्तते इति प्रशब्दः प्रकर्षवाची, तेन रसादिगतमलांश्चात् "कफः पित्तं मलः येयु" (सू. अ. ४६) इत्यादिना वक्ष्यमाणमलोत्पत्तिरप्यपकृष्टांशजन्या सूचिता भवति । यदुक्तं चरके—"रसात् स्तन्यं तथा रक्तमम्लजः कण्डराः सिराः । मांसाद्रसा लवः पदं च मेदसः आयुस्सन्धयः" (च. वि. अ. १५) इति । शुक्रं तु जायते इत्यनेन पुनरुत्पादोपधिधानेन शुक्रस्य विशिष्टं मलांशरहितमुत्पादं दर्शयति; शुक्रं हि स्वाभिपच्यं मानमपि निर्मलपुवर्णवत् सहस्रशः पच्यमानमप्येवमेव । यत्तु इमं शुक्रमलतया कैश्चिदुच्यते तन्न, शास्त्रेऽनभिहितत्वात्, तथा स्त्रीणां च सशुक्रतया इमं प्रसक्तैः; तस्मा-च्छुक्रं च लोमविशेषतयाऽस्थिमलमेव । रसादिषु च रक्तोत्पादो नापूर्वोत्पादः, रसादीनां

जन्मप्रवृत्तिव्यवस्थितत्वात्; तेन तत्समानभागेन पोषणमिदं जननं हैयम् । अत्र च रसाद्रकाद्युत्पादने केचिदिदं वदन्ति—यत्—रसोऽग्निपच्यमानो रक्तां याति, रक्तं च मांसतामित्यादिपूर्वधातुपरिणामेनोत्तरोत्तरधातुत्पादः; यथा—क्षीरादधि भवति, दध्मो नवनीतं, नवनीतादुतमित्येकः पक्षः । किंवा रस एव रक्तं प्रथमं ज्ञायति, तत्र रक्तस्थानसंयन्धाद्रक्तसादृश्यं रक्तव्यपदेशं चानुभवति, रक्तं च रक्तसमानेन स्तोकेनांशेन पोषयति; ततो रक्तमाह्लाव्य मांसमाह्लावयति, तत्रापि मांससमानेनांशेन मांसपोषणं करोति, मांससादृश्यं मांसशब्दाभिधेयतां चानुभवति; एवमुत्तरोत्तरधातुन्-रस एवाह्लावयति; यथा—केदारनिषिकं कुल्याजलं प्रत्यासन्नां केदारीमाह्लावयतीति द्वितीयः पक्षः । एतदेवोक्तं हारीतेन यत्—“रसः सप्ताह्यदर्वाक् परिवर्तमानः श्वेत-कपोत-हरित-हारीद्र-पद्म-किंशुकरालककरसरप्रव्यश्चायं यथाक्रमं सप्तदिवसपरिवर्ताद्गर्णपरिवर्तमापद्यमानः पित्तोष्णोपरागाच्छोणितत्त्वमापद्यते” इत्यादि । अत्रापि ‘तत्रैषां धातूनां’ इत्यादिना, तथा ‘स खलु त्रीणि त्रीणि’ इत्यादिना रसेनैव पोषणमनेनैव न्यायेन वक्तव्यम् । किंवाऽऽहार-रस उत्पन्नो मित्रैरेव मार्गैः स्थायिरस-रुधिर-मांसादीन् रसरुधिरादिसमानेनांशेन तर्पयति । तत्र यः प्रत्यासन्नो धातुस्तपोपको रसधातुस्त्वं शीघ्रं पुष्पाति, यस्तु विदूरधातु-स्वस्य सूक्ष्मविदूरमार्गतया चिरेण पोषणं भवति, एवं मित्रैरेव मार्गैर्धातुपोषणं भवति; तेन रक्तपोषणकालादुत्तरकालं मांसपोषको रसभागो मांसं पोषयति, तथा मांसपोषणादुत्तरकालं मेदःपोषको रसभागो मेदः पोषयति । तेन रसाद्रक्तमित्यादेरयमर्थः—यद्रस-पुष्टिकालादुत्तरकालं रक्तं प्रवर्तते, रक्तपुष्टिकालादुत्तरकालं मांसं प्रवर्तते इत्यादि । अस्मिन् पक्षे यदुक्तं “विष्मूत्रमाहारमलः सारः प्रागीरितो रसः । स तु व्यानेन विक्षिप्तः सर्वान् धातून् प्रतर्पयेत्” (सृ. अ. ४६) इति, तथा “तस्मिन् धातुमलाशयानुसारिणि रसे” इति च मुख्यार्थं भवति; तथा चरकेऽपि—“क्षोतसा च यथा स्नेहं धातुः पुष्यति धातुना” (च. चि. अ. ८) इति च मुख्यार्थं भवति । तेन यथा खले उत्पतितानां कपोतानां भिन्न-दिग्गामिनां स्त्रीयस्त्रीयमार्गेणैव गच्छतां गम्यदेशस्य प्रत्यासन्नत्वविप्रकृष्टत्वादिमेदेन शीघ्रं चिरेण वा गमनं भवति तद्वत् । इति क्षीरदधिन्याय-केदारीकुल्यान्याय-सलेकपोतन्यायात् त्रिधा धातुपोषणक्रमः । तत्रैतेषु पक्षेषु सर्वात्मपरिणामे त्रिचतुरोपवासेन नीरसत्वं देहस्य स्यात्, मांसोपवासाच्च शुक्रमयं शरीरं स्यादिति नेष्यते । केदारीकुल्यापक्षे तु रसाद्रकादि-पोषणं मुख्यार्थतया भवति, यदपि रकादिर्मांसादिपोषणं तदपि रसादेव रकादिधर्मतया, रकादिव्यपदेशभाजो भवतीति व्युत्पादितमेव । यस्तु रसस्य सर्वधातुदोषमलशयानुसारित्व-मुक्तं, तदपि रकादिपोषकतया, तथा हृदयस्थायिरसस्य कृत्स्नदेहव्यापकतया चोपपन्नम् । एवं चरकेऽप्युक्तं “व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा । युगपत् सर्वतोऽजस्रं देहं विक्षिप्यते सदा” (च. चि. अ. १५) इत्यादि, तदप्युक्तन्यायेनैवोपपन्नम् । यदपि मांसादिना समानेन मांसादेरेव पोषणं, तदपि धात्वाह्लावनन्यायेन गच्छतांऽपि रसेन

तद्धातुसमानेनाशेनैव तद्धातुपोषणादुपपन्नं, कृष्णं तु प्रभावाद्यंथा खलेकपोतन्याये विद्-
मपि शुक्रं प्रभावाच्छीघ्रं याति तथाऽत्रापि शीघ्रमेव दृष्योत्पन्नो रसो रक्षादिधातुशीघ्रः
माहावयतीति युक्तम् । एवमनया दिशाऽन्यदप्यत्र दूषणमुद्धार्यम् । तेनायं पक्षस्तावत्
साधुः । खलेकपोतपक्षेऽपि यथा रसाद्रक्षमित्यादिपक्षो गौणतया भवति तद्वर्जितमेव ।
यत्तु चरके “रक्तं विबद्धमार्गत्वान्मांसादीन् प्रपद्यते” (च. वि. अ. ८) इत्युक्तं, तत्
कृत्स्नदेहचारिशोणिताभिप्रायेण, न पोषकरक्षाभिप्रायेणेति व्यवस्थाप्यते । यत्तु “एकैकस्मिन्
धातौ शीणि” इत्यादिना धातोरवस्थानकाल उक्तः, स पूर्वपूर्वरक्षादिधातुलङ्घनकाले विद्-
गामिरसस्मेति व्यवस्थाप्यते । एवमनयोर्महाजनोपगीतयोगतिरुपदर्शिता भवति । खरसस्त-
स्याक्तं केदारीकुल्यान्याये । यत्वन्येः खलेकपोतन्यायस्वीकारेण चरके सन्ततज्वरस्य
द्वादशाश्रयलमिसाद्युक्तं, तत्र बुध्यामहे । येन सन्ततस्य द्वादशाश्रयत्वं दोषमहिम्ना
कृत्स्नदेहव्यापकतया “यथा धातुस्तथा मूत्रं पुरीषं चानिलादयः । युगपच्चानुपपद्यन्ते
नियमात् सन्तते ज्वरे” (च. वि. अ. ३) इत्यादिनोक्तं; दोषाणां च कुपितानां संप्राप्ति-
विशेषात् किमगम्यमस्ति देहे येन यावद्रसमेव परं सर्वधात्वादिव्यापकं सर्वधातुदूषणेऽ-
पेक्षन्त इति ॥ १० ॥

तत्रैतेषां सर्वधातूनामन्नपानरसः प्रीणयिता ॥ ११ ॥

रसजं पुरुषं विद्याद्रसं रक्षेत् प्रयत्नतः ।

अन्नापात् नाद्य मतिमानाचाराच्चाप्यतन्द्रितः ॥ १२ ॥

रसाद्रक्षमित्याद्युक्ते अन्ये रसस्यैवोक्तं न्यायेन सर्वधातुतर्पकत्वं दर्शयन् रसस्य
प्राधान्यमाह—तत्रैषामित्यादि । अन्नपानादिकाहेनोत्पन्नरसोऽन्नपानरसः । सर्वधातूना-
मित्यत्र सर्वशब्देन स्थायिरसमपि गृह्णाति । यदुक्तं चरके—“पुष्पन्ति लाहाररसाद्रसः
रुधिरमांस” (च. सू. अ. २८) इत्यादि । ननु यथैवं, तत् किं रसद्वयं ? तथा चाष्ट-
धातुलं शरीरस्य ? मैवम्; एक एवायमाहाररसो द्विप्रस्थानः पोष्यपोषकभेदेन, तत्र पोष्यो
रसांशः सर्वशरीरचारी पोषकेन रसांशेन समानेन निःशं पाकान्तरानपेक्षेणैवाल्पीयसा
युज्यते, अवशिष्टस्तु रक्षादिपोषको रक्तं याति, तत्र रक्तस्थेनाग्निना यथावक्ष्यमाणकाल-
जातपाकात् कर्क मलं लक्ष्णा रक्तसमानेनांशेनाल्पीयसा सर्वया रक्तीभूतेन रक्तं पोषयति;
शेषस्तु मांसादिसमानो रसभागो मांसादीन् याति, तत्रापीदृश्येव पाकव्यवस्था; तेन स्थायि-
पोषकरसयोः कर्मभेदाद्भेदोऽभिधीयते, पाकान्तर-स्थानान्तर-गत्यन्तराभावाच्चैकताऽपि ।
तेन क्वचिद्भेदविषयायां “पुष्पन्ति लाहाररसात्” (च. सू. अ. २८) इत्याद्युक्तं भवति,
अमेदविषयायां तु “रसाद्रक्तं” (च. वि. अ. १५) इत्याद्युक्तमिति युक्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

तत्र ‘रस’ गतौ, धातुः; अहरहर्गच्छतीत्यतो रसः ॥ १३ ॥

रसस्य निरुक्त्या स्वरूपमाह—तत्र रसगतावित्यादि । अहरहर् इति प्रतिदिनोत्पन्नः
किंवा अहरहरिति अहर्निशोपलक्षणम् ॥ १३ ॥

१ ‘यतेन रसरक्तयोः’ इति ह. ।

स खलु त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदश च कला एकैकस्मिन्
धाताववतिष्ठते; एवं मासेन रसः शुक्नीभवति स्त्रीणां चार्तवम् ॥ १४ ॥

भवति चात्र—

अष्टादशसहस्राणि सङ्ख्या ह्यस्मिन् समुच्ये ॥

कलानां नवतिः प्रोक्ता स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः ॥ १५ ॥

तस्य पच्यमानस्य प्रकर्षेण प्रतिधात्वस्थानकालमाह—स खल्वित्यादि । धाताविति
रकादिधातौ । अत्र त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदशकलाधिकानि पद्याहोरात्राणि भवन्ति ।
(येन विंशतिः कलाः काष्ठाश्च तिस्रो मुहूर्तं, त्रिंशन्मुहूर्तं चाहोरात्रं, त्रिंशच्च भवन्ति
काष्ठाः कलाः, तेनाहोरात्रेण पङ्कलाशतानि तिस्रश्च कला भवन्ति ।) एतच्च पद्याहोरात्रं
कलासहस्रत्रयं पञ्चदशकलाधिकं भवति । तेन रकादिपद्धात्वस्थानकालपदपद्याहसं-
कलनया वक्ष्यमाणाष्टादशसहस्राणि नवतिःकलाधिकानि मासेन भवन्ति; एतदेवाह—एवं
मासेनेत्यादि । रसस्यैकाहोत्पन्नस्य तद्दिनं परित्यज्य शोणितता पद्याहेन पूर्णा, एवं रसो-
त्पाददिनेन समं रक्तातोत्पत्तिदिनात् सप्तमात् पूर्वं रसस्य रक्तापत्तिर्हारीतेनात्रस्य सप्ताहाद-
र्वाक् परिश्रुतिरित्यनेनोक्ताऽविरुद्धा भवति । एवं च रकादिपद्धातुस्था अमयः पूर्वेधातु-
पाचकाः स्वधातुष्मरूपमात्रं भवन्ति, रसामिस्तु स्वधातुमात्रोष्मरूप एव, एवं सप्तधातु-
मयः । ओजस्तु सप्तधातुसाररूपमपि पृथगेन्द्रिकं सप्तधातुसारमेवेति दर्शयिष्यामः । स्त्रीणां
चार्तवमिति मासेन रसः स्त्रीणामार्तवतां यातीत्यर्थः । यद्यपि रसादार्तवं मासादवर्गमेव
भवति, तथाऽपि रजसः सूक्ष्मविप्रकृष्टमार्गतया मासेन भवनं, यदुक्तं विश्वामित्रेण—
“सूक्ष्मकेशप्रतीकाशा चीजरक्तवहाः सिराः । गर्भाशयं तीर्षयन्ति मासाद्भोजाय कल्पते”
इति । अत्र चीजभूतरक्तं चीजरक्तमार्तवमित्यर्थः । अत्र यदि नामार्तवस्य रक्तरूपता
स्त्रोकेनापि कालेन भवति, तथाऽपि तस्य गर्भाशयप्राप्तिर्मासेनैव भवति, गर्भाशयगतं च
तन्मुखात्तवशब्दचाच्यम्, अतो मासेन तद्भवनाभिधानं युक्तम् । अन्ये मासेनोपच-
यादाविर्भावमार्तवस्य मासेनेति वदन्ति । ये तु, आर्तवशब्दं स्त्रीशुके वर्णयन्ति, तन्मते
अशास्त्रीयेयं व्याख्या । यदपि, “घृतकुम्भो यथैवाग्निमाश्रितः प्रविलीयते । विसर्पत्यार्तवं
पुंसां तथा स्त्रीणां समागमे” (शा. अ. २) इति कैश्चित् पठ्यते, तद्यद्यर्थः, तदा तत्रा-
र्तवशब्देन रज एवोच्यते, तद्वि मैथुनसमये पुरुष(चीज)ग्रहणाय विसर्पति, स्त्रीशुकं
तु शुक्रशब्देन पुरुषस्त्रीसाधारणेन मांसादिवत् प्राप्तमेव । यस्तु स्त्रीशुकस्य गर्भानारम्भ-
कलं, तद्वचनादेव तथा नारीरजसो गर्भारम्भकलादेव लब्धम् । उक्तं च तन्त्रान्तरे—
“स्त्रीणां शुक्रं न गर्भाय भवेद्गर्भाय चार्तवम्” इति । स्त्रीशुकं च कचिदाश्रयीभूतं गर्भा-

१ अयं पाठो हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते । २ ‘पूर्णं’ इति सु. । ३ ‘मांसतोत्पत्तिः’
इति सु. । ४ ‘स्वधातुष्ममात्रोष्मरूपः’ इति ह. । ५ ‘पृथङ्ग गणितं’ इति सु. । ६ ‘पूर-
यन्ति’ इति सु. ।

रम्भकं वक्तव्यं; यथा—“मुद्यतः शुक्रमन्योन्यमनस्थिस्रष्ट्र जायते” (शा. अ. २) इति । उक्कालस्य कलसंकलनमाह—अष्टादशेत्यादि । एतच्च व्याकृतार्थमेव प्राक् । परतन्त्रम् असमानतन्त्रम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

स शब्दार्चिर्जलसन्तानवदणुना विशेषेणानुधावत्येवं शरीरं केवलम् ॥ १६ ॥

ननु च तन्त्रान्तरेऽष्टाहच्छुकोत्पत्तिरुक्ता; यदुक्तं पाराशरे—“आहारोऽद्यतनो यः श्रो रसत्वं संनियच्छति । शोणितत्वं तृतीयेऽहि, चतुर्थे मांसतामपि ॥ मेदस्त्वं पञ्चमे, षष्ठे लस्थित्वं, सप्तमे लिखात् । मज्जत्वं, शुक्रतां यायाजियमात्त्वष्टमे ण्टणाम्” इति; चरकेऽप्युक्तं—“पङ्क्तिः केचिदहोरात्रैः केचित् सप्तभिरेव च । इच्छन्ति मुनयः प्रायो रसस्य परिवर्तनम्” (च. वि. अ. १५) इति; तदेवाशङ्क्याह—स शब्दार्चिर्जलसन्तानवदित्यादि । यदेतन्मासेन रसस्य शुक्रलाभिधानं तत् पराकाष्ठया हेयम्, अर्वागपि लम्भिप्रकर्षोत्तःशुद्धिप्रकर्षादस्य शुक्रतोत्पत्तिर्भवति, तन्त्रान्तरोक्ता बुद्धिः कल्पनीया च । यदुक्तं चरके—“सन्तस्या भोज्यधातूनां परिश्रुतिस्तु चक्रवत्” (च. वि. अ. १५) इति । अत्र हि चक्रस्य बाह्यबाहकप्रकर्षाप्रकर्षाभ्यां यथा परिश्रुतिः शीघ्रं विरेण वा भवति, तथा रसस्यापीति वाक्यार्थः । तेनेहापि शब्दवदनुसरतीत्यनेन सप्यः पैरिश्रुतिक्रम उच्यते; अर्चिर्वेदित्यनेन शीघ्रः, अर्चिःसंतानो हि शब्दसंतानादपि शीघ्रः; जलसंतानवदित्यनेन चातिमन्दः परो मासेन पराश्रुतिरूपः कस उच्यते । अन्यत्राप्युक्तं—“केचिदाहुरहोरात्रात् पट्टहादपरे परे । मासेन याति शुक्रलमन्ये पाकक्रमादिति” (च. वि. अ. १५) इति । अणुना विशेषेणेति सूक्ष्मेण सूक्ष्मबुद्धिगम्येनेति यावत् । यत् शब्दसंतानवर्तिर्यगमनं रसस्य, अर्चिःसन्तानवच्चोर्ध्वगमनमुच्यते, जलसन्तानवच्चोर्ध्वगमनमुच्यते, तच्च शब्दस्य सर्वदिग्गमित्यादनुपपन्नम्; ऊर्ध्वाधस्तिर्यगमनं च रसस्य “हृदयाच्चतुर्विंशतिधमनीः” इत्यादिनोक्तम् ॥ १६ ॥

वाजीकरण्यस्त्वोपधयः स्वचलगुणोत्कर्षाद्विरेचनवदुपयुक्ताः शुक्रं शीघ्रं विरेचयन्ति ॥ १७ ॥

मासेन रसः शुक्लीभवतीत्यादिनोक्तशुक्रमदनापवादमाह—वाजीकरण्यस्त्वित्यादि । स्वबलं द्रव्यस्वभावः, गुणोत्कर्षो गुणस्वभावः, तस्मात् स्वचलगुणोत्कर्षाद् व्यस्तात् समस्ताच्च । यदुक्तं चरके—“द्रव्याणि द्रव्यप्रभावाद् गुणप्रभावाद्द्रव्यगुणप्रभावाच्च कैर्मकारीणि भवन्ति” (च. सू. अ. २६) इति । शुक्रमाशु विरेचयन्तीति विरेचनमिह विरेचनदृष्टान्तानुगुणतया दृष्यक्रमोपलक्षणमुक्तं; तेन शुक्रबुद्धिः, तथा शुक्रबुद्धिः, तथा शुक्रबुद्धितुष्टी च लक्षयति । तत्र दृश्यं पादलेपादि, स्तुतिकरं क्षीरादि, दृष्टिकरं माषादि ।

१ ‘व्याकृतार्थमेव’ इति सु. । २ ‘पोष्यधातूनां’ इति सु. । ३ ‘पराश्रुतिक्रमः’ इति सु. । ४ ‘मासात् प्रयाति’ इति सु. । ५ ‘कामुर्कोणि’ इति सु. ।

तदुक्तं—“शुकश्रुतिकरं किञ्चित् किञ्चिच्छ्रुतविवर्धनम् । श्रुतिवृद्धिकरं किञ्चिद्विधिं वृष्यमुच्यते” इति । वाजीकरण्य इति बहुवचनमाद्यर्थे, यथा “सप्तमी शौण्डेः” (पा. अ. २।१।४०) इत्यत्र; तेन वत्सजीवनादीनामप्याशुकारित्वं सूचितं भवति । एतदेव चरकैऽप्युक्तं यत्—“वृष्यादीनां प्रभावस्तु पुष्पाति यलमाशु हि” (च. चि. अ. १५) इत्यादि ॥ १७ ॥

यथा हि पुष्पमुकुलस्यो गन्धो न शक्यमिहास्तीति वक्तुं, नैव नास्तीति; अथ चास्ति, सतां भावानामभिव्यक्तिरिति कृत्वा, केवलं सौक्ष्म्यान्नाभिव्यज्यते; स एव विवृतपत्रकेशरे पुष्पे कालान्तरेणाभिव्यक्तिं गच्छति; एवं बालानामपि वयःपरिणामाच्छ्रुतप्रादुर्भावो भवति, रोमराज्यादयश्च विशेषा नारीणाम् ॥ १८ ॥

बालानां हर्षादिशुककार्याभावेऽपि शुकसद्भावमुत्तरकालीनकार्यदर्शनेन सहस्रान्तं दर्शयन्नाह—यथा हीलादि । न शक्यमिति साक्षादनुपलब्धत्वाच्च शक्यं, नैव नास्तीत्यत्र वक्तुं शक्यमिति योजना । सतां भावानामिति साक्षादनुपलब्धानामव्यकादीनाम् । अथ चास्तीति सतामेवाविर्भाव इति सांख्यदर्शनेनेत्यर्थः । वयःपरिणामादिति तारुण्याद् । रोमराज्यादय इत्यत्रापिशब्दाद् रजःप्रादुर्भावस्तत्तत्तन्वाद्यो ग्राह्याः । नारीणामित्युपलक्षणं, तेन पुंसां च इमं प्रवृत्तिं ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

स एवाश्वरसो वृद्धानां परिपक्वशरीरत्वादप्रीणनो भवति ॥ १९ ॥

अश्वरसस्य क्वचिदप्रीणनत्वमप्याह—त एवेत्यादि । परिपक्वशरीरत्वादिति शरीरारम्भककर्मणाऽनुगतेन वातप्रचलतया क्षीयमाणधातुत्वेन च पक्वमिव पतनोन्मुखीकृतशरीरत्वादित्यर्थः । अप्रीणन इति ईपत्रीणनः ॥ १९ ॥

त एते शरीरधारणाद्धातव इत्युच्यन्ते ॥ २० ॥

उक्तानां रसादीनां धातुशब्दनिरुक्तिमाह—त इत्यादि । धारणादिति धारणप्रकर्षात्; तेन दोषाणामपि साम्यावस्थितानां देहधारकाणामपि धारकत्वप्रकर्षाभावाच्च मुख्यं धातुत्वम् । यस्तु “किञ्चिदोषप्रशमनं किञ्चिद्धातुप्रदूषणम्” (च. सू. अ. १) इत्यत्र धातुशब्देन दोषाणामपि प्रहणं, तद् गौणधातुशब्दो गज्ज्ञेयम् । उक्तं हि—“दोषा ह्यपि धातुशब्दं लभन्ते” इति । धारणशब्देन च धारणं पोषणं चेह विवक्षितं, तेनोपधातूनां किञ्चिद्धारणत्वेऽपि पोषणाभावाच्च धातुत्वम् । उक्तं हि भोजे—“सिरास्त्रायुवसास्तन्यत्वचो गतिविवर्जिताः । धातुभ्यश्चोपजायन्ते तस्मात् उपधातवः” इति । अत्र हि गतिविवर्जिता इत्यनेन धालन्तरपोषणार्था गतिर्निषिध्यते । शुकं स्त्रोत्रपोषकतया धारणपोषणयोगाद्धातुवै ॥ २० ॥

तेषां क्षयवृद्धी शोणितनिमित्ते, तस्मात्तदधिकृत्य वक्ष्यामः । तत्र केनिलमरुणं कृष्णं परुषं तनु शीघ्रगमस्कन्दि च वातेन दुष्टं; नीलं पीतं

हरितं श्यावं चिह्नमनिष्टं पिपीलिकामक्षिकाणामस्कन्दि च पित्तेन दुष्टं, गैरिकोदकप्रतीकाशं स्निग्धं शीतलं बहलं पिच्छिलं चिरञ्जीवि मांसपे-
शीप्रभं च श्लेष्मदुष्टं; सर्वलक्षणसंयुक्तं काञ्जिकामं विशेषतो दुर्गन्धि च
सन्निपातदुष्टं; द्विदोषलिङ्गं संसृष्टम् ॥ २१ ॥

संप्रत्यध्यायप्रकृतं शोणितमेव व्याकुर्वेन्नाह—तेयमित्यादि । शोणितस्यापि क्षयवृद्ध्या
कचित्रसे उपलब्धात् क्षयवृद्धिनिमित्तत्वं; यदुक्तं चरके—“परस्परपक्षसम्भाद् धातु-
स्नेहपरम्परा” (च. चि. अ. १५) इति । मांसादावुपलब्धात् कारणतया तथा जीव-
त्वेन स्थितिप्रलयकारणतया च तेषां क्षयवृद्धौ शोणितनिमित्ते इत्युक्तं, तदुक्तमधिकृतं
कुलाऽऽह—फेनिलमित्यादिवातादिदुष्टरक्तलक्षणानि । औस्कन्दि असंहतम् । अरूपस्यापि
वायोः प्रभावेणारुणादिवर्णकर्तृत्वं ज्ञेयम् । ‘पित्तवद्रक्तैर्’ इति पाठपक्षे प्रदेशान्तरदुष्टेन
रक्तैर्न यदा प्रदेशान्तरे रक्तं दृश्यते तदा लक्षणं ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

इन्द्रगोपकप्रतीकाशमसंहतमविवर्णं च प्रकृतिस्थं जानीयात् ॥ २२ ॥

संहतविपरीतत्वेन तन्विति वक्तव्ये, यदसंहतमिति वदति तेन संहतमात्रनिषेधेनाति-
तत्तुल्यमपि नेच्छति । इन्द्रगोपकप्रतीकाशमिति इन्द्रगोपकोऽत्र लोहितो विवक्षितः ।
इन्द्रगोपकवर्णनैव वर्णे लब्धे ‘अविवर्णम्’ इतिवचनं वातादिप्रकृतीनामपि नराणां ये
शोणितवर्णा भवन्ति तेषामप्यविवर्णतया ग्रहणार्थम् । यदुक्तं चरके—“तपनीयेन्द्रगोपामं
पद्मालककसंनिभम् । गुञ्जाफलसवर्णं च विशुद्धं विद्धि शोणितम्” (च. सू. अ. २४);
तेन लोहितेन्द्रगोपवर्णः समधातोः; शेषा वातादिप्रकृतिशोणितवर्णा ज्ञेयाः ॥ २२ ॥

विज्ञाव्याप्यन्यत्र वक्ष्यामः ॥ २३ ॥

विज्ञाव्याप्यन्यत्रेति अष्टविधशस्त्रकर्मणि “ज्ञाव्या विद्रवयः” (सू. अ. २५) इत्या-
दिना ॥ २३ ॥

अथाविज्ञाव्याः—सर्वाङ्गशोफः, क्षीणस्य चाम्लभोजननिमित्तः,
पाण्डुरोग्यशोसोदरिशोपिगर्भिणीनां च भवत्यथः ॥ २४ ॥

पाण्डुरोग्यादीनां प्रादेशिका अपि शोधा न विज्ञाव्याः ॥ २४ ॥

शस्त्रविज्ञावर्णं द्विविधं—प्रच्छन्नं सिराव्यधनं च ॥ २५ ॥

तत्र, ऋज्वसंकीर्णं सूक्ष्मं सममनघगाढमनुत्तानमाशु च शस्त्रं पात-
येन्मर्मसिरास्त्रायुसन्धीनां चानुपघाति ॥ २६ ॥

विज्ञावर्णं शोणितविज्ञावर्णं शस्त्रानुशस्त्राभ्याम् । तत्रानुशस्त्रं शृङ्गादि विज्ञावर्णमुक्त-
मभे; शस्त्रेऽपि यथा ग्रहणं तदुक्तम्, अवशिष्टमनुक्तमाह—तत्र ऋज्विज्ञादि । एतच्च

१ ‘जीवनत्वेन’ इति सु. ।

रूप(रक्त)विस्त्रावणविषयं व्यधनस्य “कुठारिकां वामहस्तन्यस्तां” (सू. अ. ८) इत्यादि-
नोक्तत्वात्, तदवशेषोऽपि सिराव्यधे वक्तव्यः । असंकीर्णमिति नातिप्रत्यासन्नम् । सूक्ष्मं
यथायोग्यतया, प्रच्छन्नसिराव्यधनयोरपि वा योज्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

तत्र, दुर्दिने दुर्विद्धे शीतवातयोरस्त्रिन्ने भुक्तमात्रे स्कन्तत्वाच्छोणितं
न स्त्रवत्यल्पं वा स्त्रवति ॥ २७ ॥

मदमूर्च्छाश्रमार्तानां वातविण्मूत्रसंगिनाम् ॥

निद्राभिभूतभीतानां नृणां नासृक् प्रवर्तते ॥ २८ ॥

शोणितस्य स्त्रावणे अयोगातियोगौ सहेतुलक्षणौ चिकित्सार्थमाह—तत्र दुर्दिन इत्यादि ।
दुर्विद्ध इति पार्श्वतोऽन्यत्र वा विद्धे । स्कन्तत्वादिति दुर्दिनादिस्त्यानीकृतत्वात् ॥ २७ ॥ २८ ॥

तद्गुणं शोणितमनिर्द्ध्यमाणं शोफदाहरागपाकवेदना जनयेत् ॥ २९ ॥

तद्गुणं शोणितमिति यन्त्रपीडागतमनिर्गतं संस्रस्तम् ॥ २९ ॥

अत्युष्णेऽतिस्त्रिन्नेऽतिविद्धेऽहैर्विस्त्रावितमतिप्रवर्तते, तदतिप्रवृत्तं
शिरोऽभितापमान्ध्यमधिमन्थतिमिरप्रादुर्भावं धातुक्षयमाक्षेपकं दाहं
पक्षाघातमेकाङ्गविकारं हिक्कां श्वासकासौ पाण्डुरोगं मरणं चापा-
दयति ॥ ३० ॥

शिरोऽभितापः शिरःशूलम् । एते शिरोऽभितापादयो रक्तक्षयजवातकृताः । विस्त्रा-
वणमिध्यायोगस्तु अत्रैवोक्ताविस्त्राव्यविस्त्रावणं विस्त्राव्यस्याविस्त्रावणं वा ज्ञेयम् । स चाति-
योगयोगलक्षणमेव प्राय इति पृथङ्लोकः ॥ ३० ॥

तस्मान्न शीते नात्युष्णे नास्त्रिन्ने नातितापिते ॥

यवागूं प्रतिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्भिषक् ॥ ३१ ॥

सम्यग्योगस्त्रावणं सहेतुकमाह—तस्मान्न शीत इत्यादि । यवागूं प्रतिपीतस्येत्यादि
प्रतेर्वाप्यसार्थत्वाद् द्विजिर्वा यवागूपानम् । तिलतण्डुलयवागून्वात्र सद्यःसहनतया विव-
क्षिता ॥ ३१ ॥

सम्यग्गत्वा यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते ॥

शुद्धं तदा विजानीयात् सम्यग्विस्त्रावितं च तत् ॥ ३२ ॥

लाघवं वेदनाशान्तिर्व्याधैर्वैगपरिक्षयः ॥

सम्यग्विस्त्राविते लिङ्गं प्रसादो मनसस्तथा ॥ ३३ ॥

त्वग्दोषा ग्रन्थयः शोफा रोगाः शोणितजाश्च ये ॥

रक्तमोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥ ३४ ॥

विस्त्रावितस्य विस्त्रावणशुद्धरक्तस्य च लक्षणमाह—सम्यगित्यादि । गत्वा यदा
सम्यक्प्रक्रमवतिष्ठते तदा शुद्धं विजानीयात् । सुविस्त्रावितपक्षे सम्यग्गत्वेति सम्यक्

प्रवर्ततेन कृत्वा स्वयमेवावतिष्ठते तदा सम्यग्विद्वत्प्रवर्तितं ज्ञेयमित्यर्थः । रक्तशुद्धियुक्तसम्यक्-
स्वावणलक्षणान्तराग्याह—लाघवमित्यादि । शोणितजां रोगा विसर्पादयो व्याधि-
समुद्देशोक्ताः ॥ ३२—३४ ॥

अथ स्वस्वप्रवर्तमाने रक्ते पलाशीतशिवकुष्ठतगरूपोष्ठाभेद्रक्षाविड-
ङ्गचित्रकत्रिकटुकागारधूमहरिद्राकार्कुरनक्तमालफलैर्यथालाभं त्रिभि-
श्चतुर्भिः समस्तैर्वा चूर्णीकृतैर्लवणतैलप्रगाढैर्ब्रणमुखमवधर्पयेत्, एवं
सम्यक् प्रवर्तते ॥ ३५ ॥

अयोगेनास्त्रावे चिकित्साग्राह—अथाप्रवर्तमान इत्यादि । शीतविषः कर्पूरम् । यथाला-
भेनैवात्र त्रिचतुःप्रयोगसिद्धौ पुनस्त्वचनमेकद्विद्वयनिषेधार्थम् ॥ ३५ ॥

अथातिप्रवृत्ते रोध्रमधुकप्रियङ्गुपत्तङ्गनैरिकसर्जरसरसाञ्जनशास्म-
लीपुष्पशङ्खशुक्तिमाषयवगोधूमचूर्णैः शनैः शनैर्ब्रणमुखमवधर्पयेत् कृत्य-
ब्रेणावपीडयेत् सालसजार्जुनारिमेदमेपशृङ्गधवधन्वनत्वग्भिर्वा चूर्णि-
ताभिः क्षौमेण वा ध्मापितेन समुद्रकेनलाक्षाचूर्णैर्वा, यथोक्तैर्ब्रणवन्धन-
द्रव्यैर्गाढं बध्नीयात्, शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः प्रदेहपरिपेक्षो-
पचरेत्, क्षारेणाग्निना वा दहेद्यथोक्तं, व्यादानन्तरं तामेवातिप्रवृत्तां
सिरां विधेयत्, काकोल्यादिकाथं वा शर्करामधुमधुरं पाययेत्, पण्ड-
रिणोरभ्रशशमहिपवराहाणां वा रुधिरं, क्षीरयूथरसेः सुस्निग्धैश्चाश्ली-
यात्, उपद्रवांश्च यथास्वमुपचरेत् ॥ ३६ ॥

रक्षातिप्रवृत्तौ चिकित्साग्राह—अयातीत्यादि । पतङ्गं कुचन्दनम् । ध्मापितेनेति दग्धेन ।
यथोक्तैरिति आलेपाध्यायोक्तैः क्षौमादिभिः । पुनः सिराव्यधनं गतिविच्छेदार्थम् । दाहः
सिरासंकोचार्थम् । एते च रक्तक्षापनोपायाः यथोक्तं बलवत्तया करणीया इति स्वयमेव
दर्शयिष्यति । रक्षातिवृत्तौ मेघजग्राह—काकोल्यादीत्यादि । अत्र पित्तप्रकृतेः क्षीरेण,
वाते रसेन, कफे यूषणेत्यादि कल्पनीयम् । यथास्वमिति स्वस्वचिकित्सितेनैव ॥ ३६ ॥

भवन्ति चात्र—

धातुक्षयात् क्षुते रक्ते मन्दः संजायतेऽनलः ॥
पवनश्च परं कोपं याति तस्मात् प्रयत्नतः ॥ ३७ ॥
तं नातिशीतैर्लघुभिः स्निग्धैः शोणितवर्धनैः ॥
ईषदम्लैरनम्लैर्वा भोजनैः समुपाचरेत् ॥ ३८ ॥

धातुक्षयादित्यादौ धातुक्षयो बलक्षयकरतयाऽभिमान्यं करोति । उच्यते हि—
“आदानदुर्बले देहे पक्वा भवति दुर्बलः” (च. सू. अ. ६) इति । नातिशीतैरित्यने-
नतिशीतोष्णतया शोणितवर्धकत्वम् । लघुत्वेनामिवर्धनता । स्निग्धत्वेन वातशमनत्वम् ।
ईषदम्लतादि इच्छाशुणतया ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

चतुर्विधं यदेतद्धि रुधिरस्य निवारणम् ॥

संधानं स्कन्दनं चैव पाचनं दहनं तथा ॥ ३९ ॥

व्रणं कषायः संधत्ते, रक्तं स्कन्दयते हिमम् ॥

तथा संपाचयेद्भस्म, दाहः संकोचयेत् सिराः ॥ ४० ॥

अस्कन्दमाने रुधिरे संधानानि प्रयोजयेत् ॥

संधाने भ्रश्यमाने तु पाचनैः समुपाचरेत् ॥ ४१ ॥

कल्पैरेतैस्त्रिभिर्वैद्यः प्रयतेत यथाविधि ॥

असिद्धिमत्सु चैतेषु दाहः परम इष्यते ॥ ४२ ॥

पूर्वोक्तस्थापनयोगानामुत्तरोत्तरं गरीयस्त्वेन पूर्वपूर्वासिद्धौ कर्तव्यतोपदर्शनार्थः
माह—चतुर्विधमित्यादि । सन्धानं व्रणस्य, स्कन्दनं रक्तस्य, पाचनं तथा दाहश्च
व्रणस्यैव । कषाय इति कषायरसद्रव्यं लोधादि । शीतमिति शीताच्छादनेत्यादिनोक्तं,
स्कन्दयते स्त्यानीकरोति । भस्मेति दग्धक्षौमभस्मादि । यथोक्तव्रणवन्धसिराव्यधावपि
सन्धानहेतुतया सन्धानान्तर्भूताविति न चातुर्विध्याधिक्यम् । श्लेषे दाहमिधानं
महाविभ्रमकतया ज्ञेयम् ॥ ३९—४२ ॥

शेषदोषे यतो रक्ते न व्याधिरतिवर्तते ॥

सावशेषे ततः स्थेयं न तु कुर्यादतिक्रमम् ॥ ४३ ॥

देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरेणैव धार्यते ॥

तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥ ४४ ॥

रक्तातियोगस्य महाव्यापत्तिकतया परिहारप्रकारमाह—शेषदोषे इत्यादि । न व्याधि-
रतिवर्तते इति संशमनेनापि जीयत इत्यर्थः । मूलमिति मांसादिहेतुतया । धार्यते इति
नीरक्तस्य देहत्वासंभवात् । जीवमिति जीवधारकत्वात् । तदुक्तं—“रक्तं जीवयति”
(सू. अ. १५) इति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

सुतरक्तस्य सेकाद्यैः शीतैः प्रकुपितेऽनिले ॥

शोकं सतोर्वं कोष्णेन सर्पिषा परिषेचयेत् ॥ ४५ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने शोणितवर्णनीयो

नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

सुतरक्तलेखाद्यवस्थान्चिकित्सितम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने

शोणितवर्णनीयश्चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातो दोषधातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये “तेषां क्षयवृद्धी शोणितनिमित्ते” (सू. अ. १४) इत्यनेन धातूनां क्षयवृद्धी उक्ते, ते च प्रतिकर्तव्यतया जिज्ञासिते, अतस्तदभिधानप्रसङ्गात्तदोपमल-
सहितधातुक्षयवृद्धिविज्ञानार्थं दोष-धातु-मल-क्षयवृद्धिविज्ञानीयोऽभिधीयते । अत्र च
धातुशब्देन उपधातूनामोजसश्च ग्रहणात् तत्क्षयाद्यभिधानम् । आदौ च दोषाभिधानं
तन्निमित्तत्वाद्भातुक्षयवृद्धोक्त्यर्थम् । दोषधातुमलाश्च तथा तत्क्षयश्च तथा वृद्धिश्चेति विग्रहा-
द्दोषादीनां साम्यावस्थालक्षणाभिधानमप्यत्र युक्तं; किंवा दोषादीनां क्षयवृद्धयोः प्रकृति-
ज्ञानानन्तरीयकतया दोषादिस्वरूपाभिधानं हेयम् ॥ १ ॥ २ ॥

दोषधातुमलमूलं हि शरीरं, तस्मादेतेषां लक्षणमुच्यमानमुप-
धारय ॥ ३ ॥

कुतः पुनरेतेषां स्वरूपादि ज्ञातव्यमित्याह—दोषेत्यादि । हि यस्मादर्थः । तत्र मूल-
मित्यारम्भकत्वात् । तेषां लक्षणमिति दोषादीनां प्रकृतिस्थानां तथा क्षीणानां तथा
वृद्धानां च क्रमेणोच्यमानमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्र, प्रस्पन्दनोद्ब्रह्मनपूरणविवेकधारणलक्षणो वायुः पञ्चधा प्रवि-
भक्तः शरीरं धारयति (॥ १ ॥);

तत्र प्रकृतिज्ञानाधीनत्वाद्धिक्तेः प्राकृतमेव कार्यरूपं वातादीनां प्रकृतिस्थानां लिङ्गं
क्रमेणाह—तत्र प्रस्पन्दनेत्यादि । स्वरूपं तु यदेषां रूक्षशीतादि तद्वातव्याधिग्रणप्रश्नादौ
वक्तव्यं; स्वरूपं हि वातादीनां कार्यगम्यमेव, तेन कार्यमेवात्र प्राधान्यादुच्यते । चरकेऽपि
‘कार्यमेवोक्तं—“दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथाबलम् । क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं
समाः स्वं कर्म कुर्वन्ते” (च. सू. अ. १७) इति । अत्रापि लिङ्गं व्यक्त्वात् कार्यमेवो-
च्यते । तथा पुनस्तत्रैव त्रिशोधीये “उत्साहोच्छ्वास” (च. सू. अ. १८) इत्यादिना
वातादीनां कर्मैव प्रकृतिहानिवृद्धिलक्षणमुक्तम् । प्रस्पन्दनं व्यानस्य; उद्ब्रह्मनिन्द्रि-
यार्थानामुदानस्य; पूरणं प्राणस्य; विवेकः पृथक्करणं रसमूत्रादीनां समानस्य; धारणम-
वेगकाले अपांनस्य, मूत्रादिप्रवर्तनमप्यविरुद्धम् । किंवा सर्वकर्मैव तत्साम्यात् सर्व-
वातानां; अत्र पक्षे पञ्चधा प्रमेदः स्थानभेदादिना वक्ष्यमाणो हेयः (॥ १ ॥) ॥

रागपक्षयोजस्तेजोमेधोष्मकृत् पित्तं पञ्चधा प्रविभक्तमग्निकर्मणाऽनु-
ग्रहं करोति (॥ २ ॥);

यथेत्यादि । पित्तकर्मैषु रागो रजकपित्तस्य, पक्तिः पाचकस्य, तेजो मेधा च साधकस्य;
तेजोऽत्र नायनं, तदालोककस्य; ऊष्मा शरीरोष्मा, स लक्ष्यप्राज्ञकपित्तस्य कर्म (॥ २ ॥) ॥

१ ‘ओजो’ इति सु. ।

सन्धिसंश्लेषणस्नेहनरोपणबृंहणतर्पणवल्लैर्यकृच्छ्रेष्मा पञ्चधा प्रवि-
भक्त उदककर्मणाऽनुग्रहं करोति ॥ ४ ॥

सन्धीत्यादि कफकार्यम् । अत्र सन्धिसंश्लेषणं सन्धिसन्धानं, स्नेहनं शरीरस्य, रोपणं
व्रणस्य, बृंहणं सौम्यलैघनत्वाभ्यां शरीरस्य, तर्पणलमपि सौम्यत्वाद्, बलकारित्वं च रक्ते-
ऽप्युक्तं “प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा” (च. सू. अ. १८) इत्यनेन ॥ ४ ॥

रसः प्रीणयति, रक्तं जीवयति, मांसं लेपयति, मेदः स्नेहयति, अस्थि
धारयति, मज्जा पूरयति, धैर्यच्यवनवीजार्थकृच्छ्रुकम् (॥ १ ॥);

रसः प्रीणयतीत्यादि प्राकृतधातुकर्म । प्रीणयति तर्पयति धातुः; तृप्तिप्रयोजकतया
च सकर्मकत्वम् । जीवयतीति जीवं धारयति । लेपयति अस्थ्यादि लेपयति । धारयतीति
शरीरं दृढीकृत्य धारयति । धैर्यच्यवनं मैथुनप्रयोजकतया । बीजार्थं गर्भजननो-
द्देयः (॥ १ ॥) ॥—

पुरीषमुपस्तम्भं वाय्वग्निधारणं च, चस्तिपूरणविक्लेदकृन्मूत्रं, स्वेदः
क्लेदत्वक्कसौकुमार्यकृत् (॥ २ ॥);

पुरीषं निःसारमपि आशयवलकारितया वाय्वग्निधारणमुपस्तम्भं च करोति ।
यदुक्तं—“सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विद्वलम्” (च. चि. अ. ८) इति (॥ २ ॥) ॥

यथोक्तरक्तलक्षणमार्तत्वं गर्भकृच्च, गर्भो गर्भलक्षणं, स्तन्यं स्तनयोरा-
पीनत्वजननं जीवनं चेति ॥ ५ ॥

यथोक्तरक्तलक्षणमित्यातैवरूपरक्तस्य यत्तुलक्षणमुक्तं “मासि मासि व्यहं सवेत्”
इत्यादि, तदेवास्य प्रकृतिस्थस्य लक्षणम् । स्तन्यं जीवनमिति बालजीवनम् ॥ ५ ॥

तत्र विधिवत् परिरक्षणं कुर्वीत ॥ ६ ॥

इदंशे वातादीनां साम्ये कर्तव्यमाह—तत्रेत्यादि । विधिवदिति स्वास्थ्यरक्षणाय
वक्ष्यमाणविधिना, परितः सर्वतो वातादीनां रक्षणं कर्तव्यम् ॥ ६ ॥

अत ऊर्ध्वमेपां क्षीणलक्षणं वक्ष्यामः । तत्र, घातक्षये मन्दोष्णताऽ-
ल्पधाक्त्वमग्रहणं मूढसंज्ञता च, पित्तक्षये मन्दोष्माश्रिता निम्नभता
च, श्लेष्मक्षये रूक्षताऽन्तर्दाह आमाशयेतराशयशून्यता (सन्धि-
शैथिल्यं सृग्णा दौर्बल्यं प्रजान्तरणं) च ॥ ७ ॥

१ ‘सौम्य-स्नेहनत्वाभ्यां’ इति सु. । २ ‘रसस्तुष्टिं प्रीणनं रक्तपुष्टिं च करोति,’ रक्तं
वर्णप्रसादं मांसपुष्टिं जीवयति च, मांसं शरीरपुष्टिं मेदसश्च, मेदः स्नेहस्वेदो दृढत्वं पुष्टिमश्नां
च, अस्तीनि देहधारणं मज्जः पुष्टिं च, मज्जा क्लेशं बलं शुक्रपुष्टिं पूरणमश्नां च करोति, शुक्रं
धैर्यच्यवनं प्रीतिं देहबलं हर्षं बीजार्थं च” इति बृहहणसंमतः पाठः । ३ ‘प्राणवाय्वग्निधारणा-
वष्टम्भकृत् पुरीषं’ इति ता. । ४ ‘गर्भलक्षणमार्तत्वं’ इति ता. । ५ ‘आमाशयेतराशयशून्यता
शिरसश्च’ इति ता. । ६ अयं पाठस्तादृशप्रपुस्तके न पठ्यते चक्रेणाभ्याख्यातश्च ।

अत ऊर्ध्वमित्यादि वातादिक्षयलक्षणम् । मन्दचेष्टता सकलप्राकृतवातक्रियाणामल्पता । गूढसंज्ञताऽसम्यग्ज्ञानम्, एतच्च प्राकृतवायोरिन्द्रियार्थसंप्राप्तिरस्य वैगुण्यादुपपन्नम् । चकारादनुक्तप्राकृतकर्महानिः, एवं पित्तश्लेष्मणोरपि बाध्या । अन्तर्दाह इति श्लेष्मक्षये प्राकृतेनापि पित्तेन क्रियमाणतापस्य निःप्रलनीकत्वमपि सद्यतया ज्ञेयम् । यत्तु श्लेष्मक्षयेऽविरोधितया पित्तवृद्धिर्मवतीति यदुक्तमन्यैः, तदयुक्तं, न हि दोषाणां विरुद्धकर्मणामपि विरोधो भवतीति; “विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्नन्ति परस्परम्” (च. वि. अ. २९) इत्युपदर्शन(र्शित)मेव । चरके “विरोधिनाम्” (च. सू. अ. १८) इत्यनेन क्षीणदोषकर्मविरुद्धानां वा वृद्धिरिति दर्शितम्; अन्यथा पित्तवृद्धिः श्लेष्मक्षये लिङ्गं, श्लेष्मवृद्धिश्च पित्तक्षये लिङ्गं स्यात्, तथ नेष्यते । वायोस्तु पित्तश्लेष्मणोर्पातुरूपयोः क्षये वृद्धिर्भवेत्, “वायोर्धातुक्षयात् कोप” (च. वि. अ. २८) इति वचनात् । इतराक्षयाः श्लेष्मण एव चर-शिर-सन्धयः; अत्रामाशयस्य साक्षादुपादानादिशेषेण शून्यतोऽप्य ज्ञेया ॥ ७ ॥

तत्र स्वयोनिवर्धनान्येव प्रतीकारः ॥ ८ ॥

अत्र चिकित्सासूत्रमाह—तत्र स्वयोनीत्यादि । स्वयोनीति वक्ष्ये यद् वर्धनमधिकं करोति, तेन स्वयोनिश्च यद्वातादीनां कपायादितया आमलकादि प्रतिभाति तन्निरसार्थं; तदिदं स्वयोनिस्त्वेषि पच्यत्प्रभाववाधितत्वात्त वर्धनं; तथा प्रभावादपि यत् कफादिवर्धनं मत्स्यादि तदपि गृह्यते । किंवा वातादीनां स्वयोनिभूतवर्धनं ? तत्र वायोर्वातुरेव योनिः, पित्तस्याग्निः, कफस्यापः । एवं धातुमलक्षयेऽपि स्वयोनिवर्धनं व्याख्येयम् । तत्र पञ्चभूतात्मकत्वेन, रस आप्यः, रक्तं तेजोजलात्मकं, मांसं पार्थिवं, मेदो जलपृथिव्यात्मकम्, अस्थि पृथिव्यात्मकं, मज्जा शुक्रं वाप्यं, मूत्रं जलजलात्मकं, पुरीषं पार्थिवम्, धातुवर्धनं, स्नेहः स्तन्यं चाप्यम् ॥ ८ ॥

रसक्षये हृत्पीडाकम्पशोषशून्यतास्त्वृणा च, शोणितक्षये त्वक्पाकप्यमम्लशीतप्रार्थना सिराशैथिल्यं च, मांसक्षये स्किग्गण्डौष्ठोपस्थोरुवक्षःकक्षापिण्डकोदरप्रीवाशुष्कता रौक्ष्यतोदो गात्राणां सदनं धमनीशैथिल्यं च, मेदःक्षये स्त्रीहाभिवृद्धिः सन्धिःशून्यता रौक्ष्यं मेदुरमांसप्रार्थना च, अस्थिक्षयेऽस्थिशूलं दन्तनखभङ्गो रौक्ष्यं च, मज्जाक्षयेऽरूपशुक्रता पर्वमेदोऽस्थिनिस्तोदोऽस्थिशून्यता च, शुक्रक्षये मेदूवृषणवेदनाऽशक्तिर्मथुने चिराद्वा प्रसेकः, प्रसेके चात्परकशुक्रदर्शनम् ॥ ९ ॥

रसक्षय इत्यादौ हृत्त्वन्दः पीडाकम्पशोषशून्यताभिर्योज्यः; एते च रसक्षये वृद्धवाताद्भवन्ति । चकारादिहान्यत्र च रसादीनां स्वकर्महानिः परधालपचयश्च ज्ञेयः । लक्ष्णपारुष्यं रक्तेन स्निग्धश्चक्षुस्त्वक्ताभिधानात् । अम्लशीतप्रार्थना सौम्यामेयलाद्रक्तस्य स्वयोनितया भवति । सिराशैथिल्यं पूरकरत्वात्पतया । स्किग्गादिशुष्कता तेषां विशेषेण मांस-

स्थानतया तच्छोषात् । धमनीशैथिल्यं मांसक्षये सुषिराधारतया । स्त्रीहाभिवृद्धिरुदरे मेदःक्षये वृद्धवातेनोदरशून्यतया च स्त्रीहा स्थानाद् भ्रष्टो वर्धते । मेदुरमांसप्रार्थना मेदोजनकतया मेदुरमांसस्य । वक्ष्यति—“दोषधातुमलक्षणी च लक्षणीऽथवा नरः । स्वयोनिवर्धनं तत्तदन्नपानं प्रकाङ्क्षति” इत्यादि । दन्तनखभङ्गोऽपि तत्प्रभवस्थित्यादेव । भ्रूक्षये शुक्रक्षयाभिधानं कारणक्षये कार्यक्षयोपलक्षणं, तेनान्यत्राप्ययमर्थ उच्यते । शून्यताऽस्त्रभ्रमपूरकतया ज्ञेया । तत्र अल्पशुक्ररक्तदर्शनं च शुक्रक्षयेऽपि प्रकुपितेन वायुना हर्षोदीरितेन च रक्तानयनाद्भवति ॥ ९ ॥

.. तत्रापि स्वयोनिवर्धनद्रव्योपयोगः ॥ १० ॥

अत्र चिकित्सामाह—तत्रापीत्यादि । एतच्च प्रागेव व्याख्यातम् ॥ १० ॥

पुरीषक्षये हृदयपार्श्वपीडा सशब्दस्य च वायोरूर्ध्वगमनं कुक्षौ संचरणं च, मूत्रक्षये वस्तिरोदोऽल्पमूत्रता च, अत्रापि स्वयोनिवर्धनद्रव्योपयोगः । स्वेदक्षये स्पर्शवैशुण्यं स्तब्धरोमकूपता त्वक्शोषः स्वेदनाशश्च; तत्राभ्यङ्गः स्वेदोपयोगश्च ॥ ११ ॥

स्वेदक्षये स्पर्शवैशुण्यमिति स्वेदक्षयवृद्धवातेन हेयं; स्तब्धरोमकूपता स्वेदक्षयेन शुष्कत्वान् । स्वेदोपयोग इत्यत्र स्वेदशब्देन स्वेदस्तथा स्वेदनं चरणायुधादि गृह्यते ॥ ११ ॥

आर्तवक्षये यथोचितकालादर्शनमल्पता वा योनिवेदना च; तत्र संशोधनमात्रेयानां च द्रव्याणां विधिवदुपयोगः । स्तनक्षये स्तनयोम्लीनता स्तन्यासंभवोऽल्पता वा; तत्र श्लेष्मवर्धनद्रव्योपयोगः । गर्भक्षये गर्भोस्पन्दनमनुन्नतकुक्षिता च; तत्र प्राप्तवस्तिकालायाः क्षीरयस्तिप्रयोगो मेघान्नोपयोगश्चेति ॥ १२ ॥

आर्तवक्षय इत्यादौ योनिवेदना तद्देशाभिपूरकार्तवक्षयकुपितेन वायुना । तत्र शोधनमित्यनेन स्रोतःशुद्ध्यर्थं शोधनं; तच्च वमनं विरेचनं चोर्ध्वधःस्रोतःशुद्धिकरतया, आर्तवस्रोतश्च शुक्रवहमेव, यदुच्यते शारीरे—“ते एव रजमभिवहतो नारीणामार्तवसंज्ञम्” (शा. अ. ९) इति । अभेयानामिति सुरादीनाम् । विधिवदित्यनेन शोधनपूर्वकमुपयोगं मात्रादिना योग्येन युक्तं दर्शयति । श्लेष्मशब्देनाद्रव्यं दर्शयति । प्राप्तवस्तिकालाया इति प्राप्ताष्टमासायाः, तत्रैव हि गर्भिण्या वस्तिमभिधास्यति । मेघान्नं घृहणार्थं, मेघ्याण्डेति पाठपक्षे मेघ्याण्डं वस्ताण्डादि ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

अत ऊर्ध्वमतिवृद्धानां दोषधातुमलानां लक्षणं वक्ष्यामः । वृद्धिः पुनरेषां स्वयोनिवर्धनात्युपसेवनाद्भवति । तत्र, वातवृद्धौ वाक्पातुष्यं कार्यं कौण्ड्यं गात्रस्फुरणमुष्णकामिता निद्रानाशोऽल्पबलत्वं गाढ-

वर्चस्त्वं च; पित्तवृद्धौ पीतावभासता संनापः शीतकामित्वमल्पनिद्रता
मूर्च्छा चलहानिरिन्द्रियद्वैर्वल्यं पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं च; श्लेष्मवृद्धौ
शौक्ल्यं शैल्यं शैर्यं गौरवमवसादस्तन्द्रा निद्रा सन्ध्यस्थिश्लिष्टता
च ॥ १३ ॥

क्रमोद्बुद्धिलक्षणमाह—अत ऊर्ध्वमित्यादि । तत्रेत्यादि काष्ण्यं वायुना प्रभावेन कियते ।
उष्णकामिता वायोः शीतत्वात् । निद्रा मनसो निद्रत्या भवति; यदुक्तं—“यदा तु मनसि
ह्लान्ते कर्मात्मानः क्लृप्तान्विताः । विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः” (च. सू.
अ. २१) इति; तत्र वायुना मनोभ्रमणाग्निद्रा न भवति । पित्तस्याप्युष्णतया मनाभ्रनो-
विज्ञोपाग्निद्रा खल्पा भवति । मूर्च्छा पित्तेन युक्तैव; यदुक्तं—“मूर्च्छा पित्ततमःप्राया”
(शा. अ. ४) इति । सन्ध्यस्थिश्लिष्टता सन्धिश्लेषककफवृद्ध्या युक्तैव ॥ १३ ॥

रक्तोऽतिवृद्धो हृदयोत्क्लेशं प्रसेकं चापादयति; रक्तं रक्ताङ्गाक्षितां
सिरापूर्णत्वं च; मांसं स्निग्गण्डौष्ठोपस्थोरुवाहुजङ्घासु वृद्धिं शुक्लाः
प्रतां च; मेदः स्निग्धाङ्गतामुदरपार्श्ववृद्धिं कासश्वासादीन् दौर्गन्ध्यं
च; अस्थ्यध्यस्थीन्यधिदन्तांश्च; मज्जा सर्वाङ्गनेत्रगौरवं; शुक्रं शुक्रा-
श्मरीमतिप्रादुर्भावं च ॥ १४ ॥

रसवृद्धो हृदयोत्क्लेशो हृत्कासः । प्रसेको मुखस्त्रावः । उदरस्य तत्पार्श्वस्य च वृद्धिः ।
अधिदन्ता अधिकदन्ताः । अस्थ्यस्थि अधिकास्थि ॥ १४ ॥

पुरीषमाटोपं कुक्षौ शूलं च; मूत्रं मूत्रवृद्धिं मुहुर्मुहुः प्रवृत्तिं वस्तितो-
दमाध्मानं च; स्वेदस्त्वचो दौर्गन्ध्यं कण्डू च ॥ १५ ॥

पुरीषमित्यादि । आटोपम् ईषत्सशब्दमाप्मानम् । मूत्रवृद्धिमिति प्रचुरमूत्रनिर्गमम् ।
मुहुर्मुहुः प्रवृत्तिसत्यैव ॥ १५ ॥

आर्तवमङ्गमर्दमतिप्रवृत्तिं दौर्गन्ध्यं च; स्तन्यं स्तनयोरापीनत्वं मुहु-
र्मुहुः प्रवृत्तिं तोदं च; गर्भो जठराभिवृद्धिं स्वेदं च ॥ १६ ॥

आर्तवं वृद्धतया वातरोधादङ्गमर्दं करोति । अत्रानुक्तानां नेत्रादिमलानामुक्तानां च
वृद्धिलक्षणार्थं चरकोपं चकारेण सूचितं भवति । यदुक्तं—“मूलवृद्धिं शुद्धतया लघवा-
न्मलसंशयम् । मलायनानां शुष्येत सङ्गोत्सर्गादतीव च” (च. सू. अ. ७) इति । एवं
च वातादिरसादिलक्षणान्यपि तत्र तत्र कृतचकारैश्चरकोक्तानि सूचितानि ज्ञेयानि ॥ १६ ॥

तेषां यथास्वं क्षपणमविरुद्धैः क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्वीत ॥ १७ ॥

पूर्वं पूर्वोऽतिवृद्धत्वाद्धर्षयेद्धि परं परम् ॥

तस्मादतिप्रवृद्धानां घातानां हासनं हितम् ॥ १८ ॥

१ ‘क्रमातिवृद्धिः’ इति सु. । २ ‘संशोषणं क्षपणं च क्षयादविरुद्धैः’ इति ड. ।

अत्र चिकित्सासूत्रं—तेषामित्यादि । अविरोद्धेति वृद्धस्य तथा क्षपणं कर्तव्यं यथाऽन्यदोषस्य धातोर्वा वृद्धिः क्षयो वा न भवतीति भावः । प्रतीतिं प्रतिक्षणं च बहुदोषे संशोधनेनाल्पे संशमनेन च कर्तव्यम् । धालादीनां च यद्यपि वृद्धिर्व्याधिरूपतया दोषः कृतैव, तथाऽपि रसाद्याश्रयवशादपि तद्गतदोषाणां चिकित्साविशेषो भवतीति ज्ञेयम् । तथाऽपि क्षयेऽपि पूर्वं क्षीणः परधातुं क्षपयति परश्च पूर्वमिति ज्ञेयम् । यदुक्तं—“क्षीणे रेतस्वनन्तराः । क्षीयन्ते धातवः” (उ. त. अ. ४१) इति । तस्माद्बुद्ध्याः क्षीणा वा धातवो नोपेक्षणीया इति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥

वल्लक्षणं धलक्षयलक्षणं चात ऊर्ध्वमुपदेक्ष्यामः । तत्र रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत् परं तेजस्तत् खल्वोजस्तदेव धलमित्युच्यते; स्वशास्त्रसिद्धान्तात् ॥ १९ ॥

संप्रति धातुसारभूतत्वेन धालभिन्नस्योजसस्तथा तत्कार्यस्य धलस्य च प्रयोजनं वशाद्भवेदेन खरूपं क्षयं च चिकित्सार्थमाह—वल्लक्षणमित्यादि । रसादीनां शुक्रान्तानां यत् परं तेजः सारं श्रुतमधुस्थानीयं, प्रत्येकमेव रसादीनां यत् उत्कृष्टोऽस्य सारभागः स मिलित्वा हृदयप्रधानस्थानत्वात् तत्रस्थ एव च धमनीभिरपि हृदयमूलभिः कृत्स्नं शरीरं तर्पयति धलहेतुश्च धातूनां भवति, शुक्रशोणितसंसर्गात् प्रभृति शरीरमधितिष्ठते स्वकर्मणा तदोजः । तथापि परापरभेदेन द्विविधः; तत्र यत् परमष्टिबिन्दुकं तद्वृद्धिं तिष्ठति, यत्तु ततो बहु तदपरं शरीरं प्रीणयति । यदुक्तमन्यत्र—“प्राणायतनस्योजसोऽष्टौ बिन्दवो हृदयाभिताः” इति । तथा चरकेऽपि—“हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीपत्तपीतकम् । योजः शरीरे संख्यातं तस्माद्भासाशुच्छति” (च. सू. अ. १७) इत्यादि । अत्रेपदित्यल्पं, तथा—“तावच्चैव श्लेष्मण ओजसः प्रमाणम्” (च. शा. अ. ७) इत्यनेनार्धांशलिलः मुक्तमोजसः । नानावर्णत्वं चास्य नानावर्णसर्वधातुसाररूपत्वादेव । यदुक्तं—“भ्रमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा संहियते मधु । तद्वदोजः शरीरेभ्यो शुणः संहियते मृणाम्” (च. सू. अ. १७) इति । न तु शुक्रप्रसादरूपमोज इति प्रश्नः, तद्धि न शब्दादिह प्रतीयते; किं च तथा सति रसादीनामपि परंपरयाऽप्योजसः सारत्वाभिधानेन शुक्रान्तानां मिलित्वाभिदध्यात्, न तु रसादीनामिति । ननु यदि शुक्रसारमोजो न भवति, तदा यदुच्यते चरके—“यत् सारमादौ गर्भस्य यत्तु गर्भरसाग्रसः । संवर्तमानं हृदयं समाविशति यत् पुनः” (च. सू. अ. ३०) इत्यादि; तत् कथं ? न हि शुक्रशोणितसंयोगे जीवाधिष्ठितामत्रे धातवः सन्ति, यत्प्रसादमेलकरूपं तत्रौजः स्यात्; अस्ति तु शुक्रं, तेन तत्प्रसादपक्षे तदा तस्यावस्थानमुपपन्नम् । मैवं, तदाऽपि शुक्रशोणिते धीजिरूपतया सर्वधातूनां विद्यमानत्वात्, तदुक्तं कलनोपदर्शने—“सर्वधातुकरूपीभूतो भवत्यन्यकविग्रहः” (च. शा. अ. ४) इति; तद्यौजो धातुभ्यो न भिन्नमिति कृत्वा सप्तधातुकरूपम् । दहनस्यापि धालभावनकल्पनं स्थानविशेषात् कार्यविशेषात् । भेदेनाप्योजोऽ-

भिधीयत इति नेदव्यवहारोऽनेदस्य भोजोपातोः सिद्धो भवति । यत्तु चरके रसे तथा
 श्लेष्मपि च भोजःशब्दप्रयोगः, स रसे सारवचने, यथा—“मलीभवति तत् प्रब-
 कल्पते किंचिदोजसे” (च. चि. अ. ८) इति; यत्र कफे लोजःशब्दप्रयोगः स सार-
 रूपधातुकार्यकारितया बलहेतुसाधर्म्याच्च, यथा—“प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा विकृतो मल
 उच्यते । स चैर्वाजः स्मृतः कफे स च पाप्मोपरिदग्धे” (च. सू. अ. १७) इति ।
 तदेव बलमित्यनेन बलहेतुताप्रकरणेन बलशब्दवाच्यता, न तु परमार्थतो बलमेवोक्तः;
 यतः “प्राणिनां पुनर्गुल्मादाये बलवर्णजसां च” (सू. अ. १) इत्यनेनानयोर्भेदं भक्ति,
 तथा शीरगुणे “बल्यं धुंघनगोजः साम्यादभिवर्धयेत् । कृत्वा नो हितम्” इति यद्वक्ष्यति
 नेदप्रतिपादकं, तेन बलं शक्तिः शरीरस्य भारहरणादिगम्या, सा च प्रायः भोजःसमा-
 धया, भोजः संबन्धादेवेतरधातवो विशेषेण बलिनो भवन्ति; तेनौजोधर्मतया बलस्य
 द्वयसादिरूपविरहितस्य समानवर्धनीयत्वरूपताविरहिततया भोजस्य रसादिरूपतया
 भोजःसमानरसादियुक्तेन समं चिकित्सार्थमभिधानमाह; एवं नेदोऽप्युक्तं—“बलं यदोजो
 मर्त्यानां तदोज इति निर्दिशेत् । रसादीनां प्रसादस्तु शुक्लाक्तानां च उत्तमः”
 इति । अत्रापि हि निर्दिशेदिति भाषया प्रयोजनवशेनामेदोपदर्शनोभोजोबलयोरेति
 दर्शितम्; एतदेवोक्तमिहापि “तदेव बलमित्युच्यते, स्वशास्त्रसिद्धान्तात्” इति । अत्र
 स्वशास्त्रसिद्धान्तेन समं सिद्धं बलौजसोरभेदं दर्शयति । अभेदोपदर्शने प्रयोजनं चोक्तमेव ।
 ननु ययोजः शक्तिर्बलं तेजः प्रभावाहितो धातुर्वा शक्तिशक्तिमतोर्नित्यसंबन्धेनेति किं
 मेदेन “बलवर्णजसां” (सू. अ. १) इत्यादौ बलौजसोरभिधानम्? उच्यते—बल्य-
 मांसवत्सुकुटादि विशेषेण बलशुक्लनोजो जनयति, ओजोजनकेन तु साधारणबलशुक्ल-
 नोजो जन्यते, तेनौजोजनकत्वेऽपि बल्यत्वाभिधानं विशेषार्थं, यथाऽऽमेयेध्वेव भेदो
 बल्यन्तमभि जनयति “नालं केहसमिद्धस्य शमनार्थं सुगुर्वपि” (च. सू. अ. १३)
 इति । बलं च यद्यपि तद्भातुमलदोषाद्याधारतयाऽप्युक्तं, यथा—“सर्वधातुक्षयार्थं
 बलं तस्य हि विद्वलम्” (च. चि. अ. ८) इति; अनेन मलाधारं बलशुक्लं, तथा
 “दन्वोर्बलं स्वरयलं” (च. सू. अ. ५) इत्यादिना, तथा “बलं भवति चाधिकम् ।
 शिरोरुहकपालानां” (च. सू. अ. ५) इत्यादिना; तथा प्रकृतिसारसंघननायाधयतया च
 चरके प्रपञ्चेन बलशुक्लं, तथाऽपि कृत्स्नदेहबलसाधारणतया धात्वादिबलस्यापि भोजो-
 हेतुतयाऽत्र प्राधान्येन भोजो बलमित्युक्तम् । यदुक्तं चरके—“योनौजसा वर्तयन्ति
 प्रीणिताः सर्वधातवः” (च. सू. अ. ३०) इति । यत्तु बलशब्देनोपचयोऽप्यभि-
 धीयते, तन्न युक्तम् । यतः “केचित् कृशाः प्राणवन्तः, स्थूलाश्चापबला नराः”
 (च. अ. ३५); तथा—“स्थूलः प्रमेही बलवानिदृकः कृशास्तथाऽन्यः परिदुर्बलश्च”
 (च. चि. अ. ६) इत्यनेन स्थूलादेवेन बलाभिधानात् । यत्तु लोकोक्तो दुर्बलशब्देन
 कश्चित् कृशाभिधानं, तत् कृशो प्रायो दुर्बलदर्शनादुपचारमिधानम् ॥ १९ ॥

१ ‘भेदोभोजो मर्त्यानां’ इति सु. ।

तत्र बलेन स्थिरोपचितमांसता सर्वेचेष्टास्वप्रतिघातः स्वरवर्णप्रसादो वाह्यानामाभ्यन्तराणां च करणानामात्मकार्यप्रतिपत्तिर्भवति ॥ २० ॥

ओजःकार्यमाह—तत्र बलेनेत्यादि । स्थिरोपचितमांसत्वं सर्वधातुहेद्वरूपतया मांसाप्यायनादुक्तं, स्थिरत्वं स्थायित्वं, मांसं चेह बहिर्देश्यमानकार्यतयोक्तं, तेनेतरेषामपि धातूनां स्थिरत्वमुपचितत्वमनेनैवोक्तं ज्ञेयम् । सर्वेचेष्टास्वप्रतिघात इत्यत्र चेष्टा कायपरिस्पन्दः, अत्र बलरूपतयौजसो बलसंपाद्यक्रियास्वप्रतिघातो ज्ञेयः । स्वरवर्णप्रसादश्चोजःकार्यमेव । वाह्यानामिति पाष्वादीनां कर्मेन्द्रियरूपकरणानाम्, आभ्यन्तराणामिति चक्षुरादीनां मनःसहितानाम्; आत्मकार्यमेषां विसर्गादि तथा शुष्मादि तथा चिन्तनादि च । प्रतिपत्तिरनुष्ठानम् । तेन सर्वेन्द्रियाणां स्वकार्यप्रतिपत्तिरोजोमुपहादवतीति वाक्यार्थः । तत्रेन्द्रियाणि यदि भौतिकानि तदा विशिष्टभूतमयेनौजसा तद्वलवृंहणं युक्तमेव; यदुक्तं—“शरीरं ह्यपि सत्त्वमनुविधीयते सत्त्वं च शरीरम्” (च. शा. अ. ४) इति । एतदेवोजःकार्यं चरके व्यतिरेकेण दर्शितं; यथा—“विमेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः । दुःस्थायो दुर्मना रुक्षः क्षामधाप्योजसः क्षये” —(च. सू. अ. १७) इति ॥ २० ॥

भवन्ति चात्र—

ओजः सोमात्मकं क्षिप्रं शुक्लं शीतं स्थिरं सरम् ॥

विविक्तं मृदु मृत्तं च प्राणायतनमुत्तमम् ॥ २१ ॥

देहः सावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाः ।

यद्रक्तं सर्वभूतानां न कचिन्नावतिष्ठते ॥ २२ ॥

चिकित्साज्ञानार्थमोजो गुणैराह—ओज इत्यादि । शुक्लमिति प्राधान्येन शुक्लं, तेन तन्त्रान्तरोक्तरक्तत्वाद्यनुगमोऽप्यविरुद्धः । यस्तु जीवरक्तरूपतयौजसो रक्तादिवर्णताभिधानं, तत्र युक्तं, प्राणायतनं हि रक्तं हृदयस्थं जीवरक्तमुच्यते, तस्य लोकोरूपता चरकेणोक्ता । अन्ये शुक्लस्थाने खच्छमिति पठन्ति, तच्चरके “शुद्धं (अं)” (च. सू. अ. १७) इति पाठाद्युक्तम् । स्थिरमिति स्थायि । सरमिति देहव्यापकतया; यदा तु ‘रसं’ इति पाठस्तदा प्रधानकल्पनया मधुररसमित्यर्थः । विविक्तमिति प्रत्यग्रं, तेन च प्रत्यग्रैरेव धृतादिभिर्वर्धते न पर्युपितैरिति लभ्यते; किंवा विविक्तं श्रेष्ठगुणं, तथाऽपि श्रेष्ठगुणैर्धृतादिभिर्वर्धत इत्यर्थः । मृत्तं स्पर्शसुखम् । प्राणायतनमुत्तममिति अग्निः सोमो वायुः सत्त्वं पञ्चेन्द्रियाणि भूतात्मा मनश्चेति प्राणाः; तेषामायतनं तदुपघातेन तदुपघातात् । उत्तममित्यनेन इतरशक्लादिप्राणायतनेषूत्तमत्वम् । यदुक्तं चरके—“दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः । शङ्खौ मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रौजसी शुदम्”—(च. सू. अ. २९) इति । तस्य हृदयस्थस्यापि देहव्याप्तिं तदभावे च शरीरनाशमाह—देह इत्यादि । “देहः सावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाम् । यद्रक्तं सर्वभूतानां न कचिन्नावतिष्ठते”—इति ॥ २१ ॥ २२ ॥

१ “तदभावाच्च शीर्षेन्द्रे शरीराणि शरीरिणाम्” इति ख. ।

अभिघातात् क्षयात् कोपाच्छोकाद्यानाच्छ्रमात् क्षुब्धः ।
 ओजः संक्षीयते ह्यभ्यो धातुग्रहणनिःसृतम् ॥
 तेजः समीरितं तस्माद्विस्त्रंसयति देहिनः ॥ २३ ॥

तस्य क्षयकारणमाह—अभिघातादित्यादि । धातवो गृह्यन्ते यैस्त्वानि धातुग्रहणानि
 स्रोतांसि 'ओजोवाहीनि, यदुक्तं—“ओजोवहाः शरीरे या विधम्यन्ते समन्ततः”—
 (च. सू. अ. ३०) इति । किंवा धातुग्रहणस्रोतःस्थानतया धातुग्रहणं हृदयं, ततो
 निःसृतं धमनीभिरेव । किंवा 'निष्ठितं' इति पाठः, तदा ओजोवाहिस्रोतःसु हृदि स्थित-
 मित्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्य विभ्रंशो व्यापत् क्षय इति त्रयो दोषाः, लिङ्गानि भवन्ति
 सन्धिविश्लेषो गात्राणां सदनं दोषच्यवनं क्रियासन्निरोधश्च विभ्रंशे,
 स्तब्धगुणनाश्रता वातशोफो वर्णमेदो ग्लानिस्तन्द्रा निद्रा च व्यापन्ने,
 मूर्च्छा मांसक्षयो मोहः प्रलापो मरणमिति च क्षये ॥ २४ ॥

भवन्ति चात्र—

त्रयो दोषा बलस्योक्ता व्यापद्विस्त्रंसनक्षयाः ॥
 विश्लेषसादौ गात्राणां दोषविस्त्रंसनं श्रमः ॥ २५ ॥
 अप्राचुर्यं क्रियाणां च बलविस्त्रंसलक्षणम् ॥
 गुरुत्वं स्तब्धताऽङ्गेषु ग्लानिर्वर्णस्य मेदनम् ॥ २६ ॥
 तन्द्रा निद्रा वातशोफो बलव्यापदि लक्षणम् ॥
 मूर्च्छा मांसक्षयो मोहः प्रलापोऽज्ञानमेव च ॥ २७ ॥
 पूर्वोक्तानि च लिङ्गानि मरणं च बलक्षये ॥

तस्य क्षयमेदानाह—तस्येत्यादि । विभ्रंशः च्युतिः स्वस्थानाद्, व्यापदोषदुष्टे सति
 गुणहीनत्वं, क्षयः स्वमानादल्पता । लिङ्गानि भवन्तीत्युत्तरेण सन्धिविश्लेषणादिना
 योज्यम् । दोषविस्त्रंसनं दोषच्यवनं मलमूत्रयोर्वातादीनां वा भ्रंशः । क्रिया कायवाक्यनसां
 क्रिया; अत्र नयन्तर्भावदर्शो वा निरोधः । अत्र चकारेणौजसः स्वकर्मगुणहानिश्च
 ज्ञेया । मूर्च्छा सर्वथा चेतनानाशः ॥ २४-२७ ॥

तत्र विभ्रंशे व्यापन्ने च क्रियाविशेषैरविरुद्धैर्वलमाव्याययेत्; इतरं तु
 मूढसंज्ञं वर्जयेत् ॥ २८ ॥

क्रियाविशेषैरिष्योऽजोवर्धकैस्तद्विशेषविशेषकैश्च । अविरुद्धैरिष्यभ्यामविरुद्धैः । बलमि-
 त्योजः । इतरमित्यनेनैव लब्धे मूढसंज्ञामिति विशेषणं मूढसंज्ञायामेव वर्तनार्थम् ॥ २८ ॥

यस्य धातुक्षयाद्वायुः संज्ञां कर्म च नाशयेत् ॥
 प्रक्षीणं च बलं यस्य नासौ शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ २९ ॥

१ 'विस्त्रंसः' इति शु. ।

दोषधातुमलक्ष्णीणो बलक्ष्णीणोऽपि वा नरः ॥

स्वयोनिवर्धनं यत्तदन्नपानं प्रकाङ्क्षति ॥ ३० ॥

यद्यदाहारजातं तु क्षीणः प्रार्थयते नरः ॥

तस्य तस्य स लाभे तु तं तं क्षयमपोहति ॥ ३१ ॥

एतदेवाधिकं वक्तुं श्लोकेनाह—यस्येत्यादि । धातुक्षयादिति भोजः क्षयात् । संज्ञा ज्ञानं, कर्म व्यापारः, एतयोरुपरम एव मूर्च्छा । प्रक्षीणं बलमित्यत्र बलं शक्तिः । अत्र 'दोष-धातु'—इत्यादि श्लोकद्वयं केचित् पठन्ति; तत्र बलक्षीण इति क्षीणौजाः । स्वयोनिवर्धन-शब्दार्थः प्रागेव व्याकृतः । क्षीणस्य समानद्रव्यप्रार्थना चादृष्टवशात् स्वभावभूता ज्ञेया । अत्र दोषादिक्षयवृद्धिप्रकरणे प्रतिकर्तव्या भोजसो वृद्धिर्नाभिहिता, तस्यायुर्वृद्धिप्रति-र्विकारत्वेनाभिमतत्वादेव ॥ २९-३१ ॥

रसनमिच्छमेव स्थूलं काश्यं च । तत्र श्लेष्मलाहारसेविनोऽध्यशन-शीलस्याव्यायामिनो दिवास्वप्नरतस्य चाम एवाजरसो मधुरतरश्च शरीरमनुक्रामन्नतिस्नेहान्मेदो जनयति, मेदसोऽतिवृद्धत्वाज्जाठर्यमापादयति; तमतिजाठरं क्षुद्रश्वासपिपासाधुत्वप्रसङ्गात्तदौर्गन्ध्य-क्रथनगात्रसादगद्गदत्वानि क्षिप्रमेवाविशन्ति, सौकुमार्यान्मेदसः सर्व-क्रियास्वसमर्थः, कफमेदोनिरुद्धमार्गत्वाच्चाल्पव्यवायो भवति, आवृत-मार्गत्वादेव शेषा धातवो नाप्यायन्तेऽत्यर्थमतोऽल्पप्राणो भवति, प्रमेहपिडकाज्वरभगन्दरविद्रधिवातविकाराणामन्यतमं प्राप्य पञ्चत्व-मुपयाति, सर्व एव चास्य रोगा बलवन्तो भवन्त्यावृतमार्गत्वात् कोतसाम्; अतस्तस्योत्पत्तिहेतुं परिहरेत् । उत्पन्ने तु शिलाजतुगुग्गुलु-गोमूत्रत्रिफलालोहरजोरसाक्षनमधुयवमुद्रकोरदूषकश्यामाकोहालका-दीनां विरुक्षणच्छेदनीयानां च द्रव्याणां विधिवदुपयोगो व्यायामो लेखनचस्त्युपयोगश्चेति ॥ ३२ ॥

संप्रति समुदितदेहस्य क्षयवृद्धिकारणलिङ्गमाह—रसेत्यादि । अत्र चकारान्मध्यशरीरलं च वक्तव्यं गृह्यते । अध्यशनम् अजीर्णमोजनम् । तत्र आम एवेति आमाशयतया मधुर-तरश्चेति ज्ञेयः; न तु "आमाशयस्थः कायामेदौर्बल्यादविपाचितः" इत्यादिनोक्तः, तस्य रोगहेतुतया आमाशयस्थत्वेन च मेदोजनकत्वायोगात् । जाठर्यमिति वृहज्जठरत्वम्, एतच्च प्रथमस्थौल्योत्पत्तिकारणं, तेन स्थूलस्य बलवदमितया मधुर उत्पाद इति नोद्भावनीयम्; उत्पन्नोऽपि स्थौल्येऽतिमात्रत्वादिना आहार आमो मधुररस(तर)श्च भवतीति युक्तम् । क्रथनम् अकस्मादुच्छ्वासवरोधः; यदुक्तं—“श्वासरोधो हि योऽकस्मात् स काषः क्रथनं च तत्” इति । अल्पप्राणता शेषधातुनाप्यायनादेव । प्रमेहपिडकाः प्रमेहा-

१ 'व्यादृतः' इति सु. । २ 'तदतिसौख्यमापादयति; तमतिस्थूलं' इति वृहज्जठरसंमतः पाठः

भा० सु० १६

अयपिडकाः शरायिकायाः । उद्दालको वनकोद्रवः । आदिग्रहणाच्छयोमाकगवेधुकादि-
ग्रहणम् । विधिवदिति पुरुषामिमात्रापलायनगुणतयोपयोगः । छेदनवसिर्न्या—
“त्रिफलाकायगोमूत्रक्षौद्रक्षारसमन्विताः । कृपकादिप्रतीवापा वस्तयो लेखना मताः”
(चि. अ. ३८) इति । चकारापरकोकं “शुक्र चातर्पणं धेष्टं स्थूलानां कर्शनं प्रति”
(च. सू. अ. २१) इति समुचिनोति ॥ ३२ ॥

तत्र पुनर्वातलाहारसेविनोऽतिव्यायामव्यवायाध्ययनभयशोकघ्यान-
रात्रिजागरणपिपासाक्षुत्कपायाल्पाशनप्रभृतिभिरुपशोषितो रसधानुः
शरीरमननुक्रामन्नल्पत्वान्न प्रीणाति, तस्मादितिकाश्यं भवति, सोऽति-
कृशः क्षुत्पिपासाशीतोष्णघातवर्षभारादानेध्यसहिष्णुर्वातरोगप्रायोऽ-
ल्पप्राणश्च क्रियासु भवति, श्वासकासशोषघ्नीहोदराग्निसादगुल्मरक्त-
पित्तानामन्यतममासाद्य मरणमुपयाति, सर्व एव चास्य रोगा चलवन्तो
भवन्त्यल्पप्राणत्वात्, अतस्तस्योत्पत्तिहेतुं परिहरेत् । उत्पन्ने तु पय-
स्याश्वगन्धाविदारिगन्धाशतावरीचलातिचलानागचलानां मधुराणाम-
न्यासां चौपधीनामुपयोगः, क्षीरदधिघृतमांसशालिपट्टिकयवगोधूमानां
च, दिवास्वप्नग्रहचर्याव्यायामबृंहणवस्त्युपयोगश्चेति ॥ ३३ ॥

तत्रेत्यादि कृषादेहसादिवर्णनम् । एतदपि क्षीणरसजन्यतया रसनिमित्तं कार्यमुक्तम् ।
अल्पप्राण इति अल्पबलः । क्रियासिति उक्तभारहरणादिव्यतिरिक्तासपि क्रियासु । सर्वे
एव रोगा अस्य चलवन्तो भवन्तीति यद्यप्यभिज्ञेपेण स्थूलकृशयोर्बलं तथाऽपि स्थूले
विज्ञेपेण चलवन्त इति ज्ञेयम् । केचिदेनमेवार्थं दर्शयितुं स्थूले ‘बलवत्तरा’ इति पठन्ति ।
यदुक्तं चरके—“स्थौल्यकार्ये वरे कार्यं समोपकरणौ हि तौ । यद्युभौ व्याधिरागच्छेत्
स्थूलमेवातिपीडयेत्” (च. सू. अ. २१) इति । पयस्या क्षीरकाकोली, । नागबल्य
गोरक्षतण्डुला । बृंहणवस्त्यर्थेया—“बृंहणद्रव्यनिष्कायाः कल्कैर्मधुरकैर्युताः । सर्पिर्मांस-
रसोपेता वस्तयो बृंहणा मताः” (चि. अ. ३८) इति ॥ ३३ ॥

यः पुनरुभयसाधारणान्यासेवेत तस्यान्नरसः शरीरमनुक्रामन् समान्
धातुनुपचिनोति, समधातुत्वान्मध्यशरीरो भवति सर्वक्रियासु समर्थः
क्षुत्पिपासाशीतोष्णघातवर्षातपसहो बलवान्श्च, स सततमनुपालयि-
तव्य इति ॥ ३४ ॥

मध्यस्य हेतुं लक्षणं चाह—यः पुनरित्यादि । उभयसाधारणानीति नातिभिरध-
रुक्षाधीनि । समानिति समत्वेन, उपचिनोतीति पोषयति । सर्वक्रियासमर्थत्वेनैव बल-
वत्त्वे लब्धे बलवांश्चेति वचनं स्थायिवलवत्त्वोपदर्शनार्थम् । अनुपालयितव्य इति
वक्ष्यमाणस्वस्थवृत्तेन रक्षणीयः ॥ ३४ ॥

भवन्ति चात्र—

द्वावपि गहितावेतौ सदा स्थूलकृशौ नरौ ॥

श्रेष्ठो मध्यशरीरस्तु कृशः स्थूलास्तु पूजितः ॥ ३५ ॥

एतदेव सुखग्रहणार्थं स्थूलतिनिन्दां युक्तामाह—द्वावपीत्यादि ॥ ३५ ॥

दोषः प्रकुपितो धातून् क्षपयत्यात्मतेजसा ॥

इन्द्रः स्वतेजसा वह्निरुखागतमिवोदकम् ॥ ३६ ॥

(संप्रति दोषाणामेव धातुबलक्षयहेतुत्वमाह—दोष इत्यादि ।) अथ धातुक्षयस्य विकाररूपतया द्व्यकालचेष्टाविशेषकार्यत्वेऽप्यवश्यं दोषकार्यत्वं वक्तव्यं, विनादोषं विकारानभ्युपगमादिति दोषकार्यतां धातुक्षयलक्षणाभाह—दोषः प्रकुपित इत्यादि । धातु-शब्देनात्र धारणार्थकतया मला उपधातवश्च गृह्यन्ते । आत्मतेजसेति आत्मप्रभावेन । अत्र पित्तस्य वातस्य च क्षयहेतुत्वं संक्षोपणत्वादुपपन्नं, श्लेष्मणश्च यदि क्षयहेतुत्वं वक्तव्यं तदा श्रोतोऽवरोधकतया, यद्वक्ष्यति—“कफप्रधानदोषैर्हि रुद्धेन रसवर्त्मसु । क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः” (उ. त. अ. ४१) इति । अग्निदृष्टान्तस्तु कफस्य क्षयकारणतामात्रेण योज्यः । यत्तु “स्वतेजसेति स्वस्वभूतात्म(मि)ना” इति व्याख्यानयन्ति, तत् सर्वथाऽसंगतमेव । धातुक्षये च दोषकारणत्वव्युत्पादनेन धातुवृद्धावपि कारणत्वं दोषाणां सुगममिति साक्षान्नोक्तम् । धातूनां वृद्धिक्षयाभ्यामेव च दोषाभिसंबद्ध-दुष्टताऽप्युक्ता भवति । यतो धातूनां दुष्टतायामपि तद्गुणानां वृद्धिर्हानिर्वाऽवश्यं स्वीकर्तव्या; तेन धातूनां वृद्धिः, क्षयः, तथा दुष्टत्वं चेति त्रिधाऽपि विकारोऽवरोद्धो ज्ञेयः । किंवा धातूनां क्षयवृद्धौ उक्ते एव; ततश्च दोषदुष्टतामप्यनेनाह—दोषः प्रकुपित इत्यादिना । क्षपयतीति दुष्ट्या स्वधर्महीनान् करोति । अस्मिन् पक्षे श्लेष्मणाऽपि धातुदुष्टिर्मुख्यैव भवतीति ॥ ३६ ॥

वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात्तथैव च ।

द्रोषधातुमलानां तु परिमाणं न विद्यते ॥ ३७ ॥

एषां समत्वं यद्यापि भिषग्भिरवधार्यते ॥

न तत् स्वास्थ्यार्हते शक्यं वक्तुमन्येन हेतुना ॥ ३८ ॥

यतः क्षयवृद्धौ प्राकृतमानापेक्षे, तच्चेह नोक्तं, कृत इत्याह—वैलक्षण्यादित्यादि । वीर्य-हृस्व-स्थूल-कृश-धाल-वृद्धादीनां वैलक्षण्यात्, शरीरवैलक्षण्यां च तद्दोषादिमानं वैलक्षण्याभि-त्यर्थः । अस्यापित्यादिति दोषादिभिः संबध्यते; तेन पूर्वाह्ने वसन्ते च कफो वृद्धः, ग्रीष्मे सार्यं च क्षीण इत्यादिना तत्तद्वृद्धिक्षयहेतुप्राप्त्याऽपि दोषधातुमलानामनियतमा-नत्वादित्यर्थः । न विद्यत इति नियतं मानं न विद्यते यच्छालकारेण निदर्शयतेति भावः । अथ कथं तर्हि दोषादिसाम्यव्यवहार इत्याह—एषामित्यादि । एषां दोषादीनां व्यस्तानां

समस्तानां च साम्यं स्वास्थ्येन व्यक्तेन च वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र सर्वथा स्वास्थ्येन सर्व-
साम्यं, वातादीनां च प्रतिप्रतिकथितप्राकृतलक्षणरूपस्वास्थ्येन प्रतिप्रतिवातादिसाम्यं
वक्तव्यम् । हेतुनेति लिङ्गेन । एतच्च प्राकृतलक्षणयोगेन साम्यज्ञानम् । ये लज्जत्यादिमा-
नेन साम्यं दोषादीनां वदन्ति चरकभोजादयः, तैरपि प्राकृते मानाभावात्-साम्य-
गमकं स्वास्थ्यमेव स्वीकृतं तस्याज्जत्यादिमाननिर्देशात् ; तस्मात्तदेवापरत्रापि स्वास्थ्यज्ञा-
पनमस्त्विति भावः । चरकेऽपि समस्तस्वस्थपुरुषस्य दोषादेरज्जत्यादिमानमुक्तं स्वरूप-
ख्यापनार्थं ; स्वरूपकथनं च योगिनां तथा भिषजां रसादिवैषम्यमानप्रतीत्या ततोवक्त-
व्यापि द्रव्यस्य विषमोपयोगार्थतयैल्लभिप्रायः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

दोषादीनां त्वसमतामनुमानेन लक्षयेत् ॥

अप्रसन्नेन्द्रियं वीक्ष्य पुरुषं कुशलो भिषक् ॥ ३९ ॥

स्वस्थस्य रक्षणं कुर्यादस्वस्थस्य तु बुद्धिमान् ॥

क्षपयेद्बुद्ध्येषापि दोषधातुमलान् भिषक् ॥

तावद्याचदरोगः स्यादेतत् साम्यस्य लक्षणम् ॥ ४० ॥

अथ दोषादीनामसमता कथं ज्ञेयेत्याह—दोषादीनां त्वसमतमित्यादि । असमता वृद्धि-
हानिर्वा । अनुमानेनेति दोषाद्विषयवृद्धिप्रतिपादितनैसर्गिकेणानुमानेन । तत्तद्दोषाद्यसमताया-
मनुगतं सामान्येन लिङ्गं दर्शयंश्चिकित्सासूत्रसंग्रहमाह—अप्रसन्नेन्द्रियं । अप्रसन्नेन्द्रियत्वं
सर्वदोषादिविकारमात्रगतत्वेनोक्तं, यतोऽवदयं विकारे दुःखकारिणि मनोवाक्स्पर्शो-
दिषु चाऽन्यतममिन्द्रियं विकृततया अप्रसन्नं भवति । बुद्धिमानित्यनेन विशेषविकृतवाता-
दिलिङ्गज्ञानवानुच्यते । क्षपयेदिति वृद्ध्या, बुद्ध्येदिति क्षीणान् । क्षपणवर्धनावद्युपदर्शनं
यावदरोगः स्यादिति । कथमियदवधि क्षपणं वर्धनं वा कर्तव्यमित्याह—एतत् साम्यस्य
लक्षणमिति । एतदरोगत्वं दोषधातुमलसाम्यस्य स्वास्थ्यस्य लक्षणं, स्वास्थ्यार्था च
चिकित्सेति भावः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः ॥

प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ ४१ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने दोषधातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीयो
नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथारोग्यमेव स्वास्थ्यं कथं ज्ञेयमित्याह—समदोष इत्यादि । समदोषत्वमिदं
यद्यपि ऋत्नहोरात्रावस्थानियततत्तद्दोषवृद्धिक्षययुक्तत्वेन नास्ति, तथाऽपि तस्याल्पत्वेना-
व्यपदेश्यत्वासंभवाद् व्यपदेश्यदोषवैषम्यविरहि समदोषत्वमिह गृह्यते; अत एव सूत्रं
इत्यभिधीयत इति पारिभाषिकमुक्तेजकदोषवैषम्यविरहिदोषसाम्यं स्वास्थ्यमुक्तम् । सुष्ठु
निर्विकारत्वेनावतिष्ठत इति स्वस्थः । समदोषत्वमेव कुतो ज्ञायत इत्याह—समाग्निः समधा-
तुमलक्रिय इति । समा प्राकृती धातूनां मलानां च क्रिया प्राकृतकर्मरूपा यस्य स तर्था;

अत्र क्रियाग्रहणं समक्रियैव धातुमलानां परोक्षणां प्रायः सामान्यावगतिरिति सूचनार्थः
धातुग्रहणेन उपधास्वादीनां च धारकाणां ग्रहणम् । अस्यादिसमतयैव दोषाः समा
लक्ष्यन्ते; एतेन च व्याख्यानेन यदुच्यते दोषसाम्येनैवाभ्यादिसाम्यं लब्धं तत् किं
पुनरुच्यत इति निरस्तं भवति । अथ समाभिलाष्यन्तर्वर्तितया दुर्विज्ञेयं कथं ज्ञेयमि-
त्याह—प्रसञ्जात्मेन्द्रियमना इति । आत्मादिप्रसञ्जता हि दुःखरूपाभ्यादिवैषम्यात्मकविकार-
विरहितत्वेन भवति; न हि दुःखयोगे सत्त्वात्मादिप्रसञ्जता संभवति; आत्मादिप्रसादश्च
आत्मनि व्यक्त-एव, परमात्मनि च प्रसादोऽवगम्यत इति भावः । आत्मादित्रयाभिधानं
च त्रिभिरेव मिलितैर्निर्दुःखताज्ञानरूपप्रसञ्जतानुभवात्, यदुक्तं—“आत्मा ज्ञः करणैर्यो-
गाज् ज्ञानं स्वस्य प्रवर्तते” (च. शा. अ. १) इति । करणानि च ज्ञाने मनःषष्ठितानी-
न्द्रियाणि, तेन प्रसञ्जात्मेन्द्रियमनस्त्वमेव स्वास्थ्यलक्षणमव्यभिचारि व्यक्तं च; तत्परिकर-
तया वैयक्यसिद्धान्तोपयुक्ततया च समदोषत्वाद्यभिधानमिति युक्तं पश्यामः । अन्ये तु
समदोषत्वं स्वास्थ्यलक्षणमभिधाय समाभ्यादिविशेषणानामधिकमपि प्रयोजनमिच्छन्ति,
यतोऽभिधातुमलानामनइन्द्रियाणीति पक्षत्रयापेक्षाचिकित्साविशेषसूचनार्थमभ्यास्यभिधानं,
तेनाभ्यपेक्षया कायादिप्रयोगस्तथा रसदुष्टस्वाद्यपेक्षया रसादिशुद्धिकारकचिकित्साभिधानं
शास्त्रोक्तं सूचितं भवति, तथा मनस्करक्षीरघृतादिप्रयोगं तथेन्द्रियहितचक्षुष्यादिविधानं
च सूचितं भवतीत्यादि वदन्ति, तच्च सर्वं शास्त्रे बहुधा प्रतिपादितम्, इह लक्षणावसरे
न संगतमिति ॥ ४१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीकायां भातुमत्यां सूत्रस्थाने
दोषधातुमलक्षयशुद्धिविज्ञानीयोऽध्यायः पञ्चदशः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः कर्णव्यधधन्धविधिर्मध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायोक्तस्वस्थाधिकारात् स्वस्थविषयकर्णव्यधधन्धविधिरुच्यते । तेनाधिकारानु-
वृत्तिरिह संबन्धः । उच्यते हि—अधिकारानुवृत्तिः शेषत्वं तात्पर्यं जात्यभेदो नामकीर्तनं
चेति पञ्चाध्यायसंबन्धाः । स्वस्थे च बाले कर्णव्यधः, तदुक्तं भोजे—“कालेष्वेतेषु
दोषाणां बालानां कर्णयोर्व्यधः । सह गात्रैर्विवर्धन्ते, कर्णपाल्यश्च खानि च”
इति ॥ १ ॥ २ ॥

रक्षाभूषणनिमित्तं बालस्य कर्णौ विध्येते । तौ पष्ठे मासि सप्तमे वा
शुक्लपक्षे प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रेषु कृतमङ्गलस्थितिवाचनं

१ ‘प्रतन्नादेव गम्यते’ इति मु. । २ अस्याभि ‘सर्वे शुद्धाः’ इत्यधिकं पठ्यते इत्यल्लिखित-
पुस्तके । ३ ‘तादर्थ्यं’ इति मु. ।

धात्र्यङ्गे कुमारधराङ्गे वा कुमारमुपवेदय वालश्रीडनकैः प्रलोभ्याभिसा-
न्वयन् भिषग्बामहस्तेनाकृष्य कर्णे दैवकृते छिद्र आदित्यकरावभासिते
शनैः शनैर्दक्षिणहस्तेनर्जु विध्येत्, प्रतनुकं सूच्या, बहलमारयाः, पूर्वै
दक्षिणं कुमारस्य, वामं कुमारीः, ततः पिञ्चुवर्तिं प्रवेशयेत् । शोणित-
बहुत्वेन वेदनया चान्यदेशविद्धमिति जानीयात्, निरुपद्रवतया
तद्देशविद्धमिति ॥ ३ ॥

तत्राहो न यदृच्छया विद्धास्तु सिरासु कालिका-मर्मरिका-लोहितिकासु-
पद्रवा भवन्ति । तत्र, कालिकायां ज्वरो दाहः श्वयधुर्वेदना च भवति;
मर्मरिकायां वेदना ज्वरो ग्रन्थयश्च; लोहितिकायां मन्यास्तम्भापतानक-
शिरोग्रहकर्णशूलानि भवन्ति । तेषु यथास्वं प्रतिकुर्वीत ॥ ४ ॥

रक्षार्थं कुमारतन्त्रं “कर्णव्यधे कृते बालो न ग्रहैरभिभूयते । भूयतेऽस्य मुखं
तस्मात् कार्यस्तत्कर्णयोर्व्यधः” इति । यद्यपि च कर्णयोर्व्यधेन त्रणिनि बाले रक्षोभयं भवति,
तथापि तदल्पकालं प्रतिकर्तव्यं च, तेन चिरकालं रक्षार्थं तदल्पं त्यज्यत एव, यथादोष-
महोपायेर्विचरन् चिरकालमिदृशकारकं तत्कालमल्पाभिमान्यकारकमपि क्रियते । कर्ण-
व्यधस्तु कुलस्थित्या त्रिवर्षे पञ्चवर्षे वा बाले कर्तव्यः । स सिद्ध संवत्सरादिभाद्र मास-
मारभ्य षष्ठे मासे माघे वा सप्तमे फाल्गुने कर्तव्य इत्याह—तौ तु षष्ठ इत्यादि । मुहूर्ताः
शिवशुक्लादयः; तिथ्यादिप्राशस्त्यं ज्योतिषशास्त्रे ज्ञेयम् । अभिसान्तनं बालस्य कर्ण-
व्यधशब्दभयपरिहारार्थम् । दैवकृते छिद्रे इति देवेन कर्णव्यधार्थं सूर्यालोकदृश्यमानप्रतनु-
प्रदेशरूपं सिरादिमी रहितं निर्लोहितागमनं च कृतमस्तीति भावः । प्रतनुकं पतलं,
बहलं घनं वदन्ति । अत्र केचिद्वदन्ति—यतः सिराव्यधाय्याये “कर्णयोश्चतस्रः, तासां
शब्दचहामेकैकां परिहरेत्” (शा. अ. ८) इति वक्ष्यति, तेन तदधिकसिराभिधानमिद्वानु-
कमिति; किं तु तत्र स्थूलविभागेन स्थूलसिराचतुष्कमुक्तम्, इह तु सूक्ष्मसिराव्यधे-
नाधिकं वक्तव्यं, यतो भोजेऽपि “लोहिता मर्मरी कृष्णाः कर्णपालिभिताः सिराः । तासां
तु व्यधने दोषाननुपूर्वेण मे शृणु ॥ मन्यास्तम्भोऽपतानश्च शूलो वा लोहिताव्यधात् ।
वेदना ग्रन्थयश्चैव मर्मरीव्यधनात् स्मृताः ॥ कालिकाव्यधनाच्छोयो ज्वरो दाहश्च जायते”
इति । त्रयः स्थूलविभागेनात्र पठिताः सिराः, तन्त्रान्तरे सूक्ष्मविभागेन द्वाप्तवतिः
पठ्यन्ते । एतत्सिरात्रयवर्जनं च दैवकृतच्छिद्रव्यधादेव भवति । यथास्वमिति ज्वरादि-
चिकित्सयैव ॥ ३ ॥ ४ ॥

“क्षिप्रजिह्वाप्रशस्तसूचीव्यधाद्वाहतरवर्तित्वाहोपसमुदायादप्रशस्तव्य-
धाद्वा यत्र संरम्भो वेदना चा भवति तत्र वर्तिसुपहृत्याशु मधुकैर-

१ ‘विद्धायां सिरायां ज्वरो दाहः श्वयधुर्वेदनाग्रन्थिमन्यास्तम्भापतानकशिरोग्रहकर्णशूलानि
भवन्ति’ इति ता. ।

ण्डमूलमङ्गिष्ठायवतिलकल्कैर्मधुघृतप्रगाढैरालेपयेत्तावद्यावत् सुरुद्ध
इति; सुरुद्धं चैनं पुनर्विध्येत्; विधानं तु पूर्वोक्तमेव ॥ ५ ॥

दोषसमुदायादिति पूर्वमेव व्यथानन्तरं वा दोषप्रकोपात् । संरम्भः श्वश्रुदाहादि-
योगः ॥ ५ ॥

तत्र सम्यग्विद्वद्भ्यामतैलेन परिपेचयेत्, त्र्यह्नात्र्यह्नाच्च वर्ति स्थूलतरां
दद्यात्, परिषेकं च तमेव ॥ ६ ॥

आमतैलमिति अभिनवापकृतैलम् ॥ ६ ॥

अथ व्यपगतदोषोपद्रवे कर्णे वर्धनार्थं लघु वर्धनकं कुर्यात् ॥ ७ ॥

वर्धनकमपामार्ग-कांपास-निम्बादिकाष्टमयं दोषापेक्षया प्रकृत्वपेक्षया वा क्रियते ॥ ७ ॥

एवं विवर्धितः कर्णश्छिद्यते तु द्विधा नृणाम् ॥

दोषतो वाऽभिघाताद्वा सन्धानं तस्य मे शृणु ॥ ८ ॥

दोषत इति शरीरदोषक्षेमात् ॥ ८ ॥

तत्र समासेन पञ्चदशकर्णवन्धाकृतयः । तद्यथा—नेमिसन्धानक-
उत्पलभेद्यको बल्लूरक आसङ्गिमो गण्डकर्ण आहार्यो निर्वेधिमो व्यायो-
जिमः कपाटसन्धिकोऽर्धकपाटसन्धिकः संक्षिप्तो हीनकर्णो वल्लीकर्णो
यष्टिकर्णः काकौष्ठक इति । तेषु, पृथुलायतसमोभयपालिनैमिसन्धा-
नकः; वृत्तायतसमोभयपालिरुत्पलभेद्यकः; ह्रस्ववृत्तसमोभयपालिर्बल्लू-
रकः; अभ्यन्तरदीर्घकपालिरासङ्गिमः; बाह्यदीर्घकपालिर्गण्डकर्णः;
अपालिरुभयतोऽप्याहार्यः, पीठोपमपालिरुभयतः क्षीणपुत्रिकाश्रितो
निर्वेधिमः; स्थूलाणुसमविपमपालिर्व्यायोजिमः; अभ्यन्तरदीर्घकपालि-
रितराल्पपालिः कपाटसन्धिकः; बाह्यदीर्घकपालिरितराल्पपालिर्ध-
कपाटसन्धिकः । तत्र दशैते कर्णवन्धविकल्पाः साध्याः; तेषां नामभि-
रेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । संक्षिप्तादयः पञ्चासाध्याः । तत्र
शुष्कशङ्कुलिरुत्सन्नपालिरितराल्पपालिः संक्षिप्तः; अनधिष्ठानपालिः
पर्यन्तयोः क्षीणमांसो हीनकर्णः; तनुविपमाल्पपालिर्बल्लोकर्णः; प्रथित-
मांसस्तब्धसिराततसूक्ष्मपालिर्यष्टिकर्णः; निर्मांससंक्षिप्ताग्राल्पशोणित-
पालिः काकौष्ठक इति । वन्ध्येष्वपि तु शोफदाहारागपाकपिडकास्त्राव-
युक्ता न सिद्धिमुपयान्ति ॥ ९ ॥

भवन्ति चात्र—

एकैव तु भवेत् पालिः स्थूला पृथ्वी स्थिरा च या ॥

तां द्विधा पाटयित्वा तु छित्त्वा चोपरि सन्धयेत् ॥ १० ॥

१. अस्यामे 'तेषां नामभिरेवाकृतयो व्याख्याताः' इत्यधिकश्रवणसंमतः, पाठो भवेत्,
दीकार्या तथा व्याख्यातत्वात् ।

गण्डादुत्पाद्य मांसेन सानुबन्धेन जीवता ॥
कर्णपालीमपालेस्तु कुर्यान्निलिख्य शास्त्रवित् ॥ ११ ॥

यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह ॥
कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विद्धा विवर्धयेत् ॥ १२ ॥

आभ्यन्तरायां दीर्घायां बाह्यसन्धिकदाहृतः ॥
बाह्यायामिह दीर्घायां सन्धिराभ्यन्तरो भवेत् ॥ १३ ॥

तत्रेत्यादिना बन्धविशेषार्थं तथाऽसंघेयकर्णपरित्यागार्थं च पाल्याकृतिविशेषानाह । यद्यपि दश कर्णा अत्र बन्धनार्हा वक्तव्याः, पञ्चासाध्यलाभ बन्ध्याः, तथाऽपि पञ्चदश-कर्णबन्धाकृतय इति वचनादबन्ध्यानामपि बन्ध्यसंभावनामात्रं बन्धसंबन्धाज्ज्ञेयम् । येन 'कर्णाकृतय' इति पठन्ति तद्वन्ध्यः स्पष्ट एव । तद्यथेत्युपदर्शनेनामी नेमिसन्धानकादयो नित्यकर्मदर्शनादभ्यासाच्च प्रायो ज्ञातव्याः । पृथुल्यत इत्यादिना नेमिसन्धानकादिवि-पयमाह । नेमिसन्धानक इति नेमिसन्धानबन्धेन बन्धनीयः । एवमुत्पलमेवकादावपि व्याख्येयम् । एतद्वन्धानां चान्वयमुक्तं यत्—तेषां नामभिराकृतयो व्याख्याता इति । पृथुले विस्तृते, समे समप्रमाणे, नेमिचक्रस्येव । वृत्तेत्यादौ पूर्वस्याहस्तत्त्वं पाल्योर्विशेषः; अत एवोत्पलतुल्यतया उत्पलमेवको बन्धो भवति । हस्तेत्यादावनतिदीर्घत्वं विशेषः, अत्रानेकसो बहुरवत् पाटनं कृत्वा बहूरकं बन्धं वदन्ति । एते त्रयो बन्धाः 'समोभय-पालयः । अभ्यन्तरो गण्डदेशः, एतद्विपर्ययेण बाह्यः; अत्र दीर्घैकपालिकं बन्धद्वयं; तत्राभ्यन्तरैकपालेर्बहिरासजनादासक्तिमः, बाह्यैकपालेस्तु गण्डात् कृतेन मांसेन योजनाद् गण्डकर्णः; एतयोः सन्धानश्लोकौ केचित् पठन्ति, यथा—“एकैव तु भवेत् पालिः स्थूलं पृथ्वी च या स्थिरा । तां द्विधा पाटयित्वा तु छित्त्वा चोपरि सन्धयेत् ॥”;

तथा—“गण्डादुत्पाद्य मांसेन सानुबन्धेन जीवता । कर्णपालिमपालेस्तु कुर्यान्निलिख्य शास्त्रवित्” इति । अत्रापालिः ईपत्पालिः; आहार्य इत्युभयपार्श्वतोऽप्याहृत्य मांसं योजनीयः । यस्य पालिद्वयं मूलत एव छिन्नं स पीठोपमपालिः; 'निर्वधिम इति पुनः प्रदेशान्तरवेधेन निष्पन्नः । अस्य लक्षणं केचित् पठन्ति—“यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह । कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विद्धा विवर्धयेत्” इति । एतदपालिकं बन्धद्वयम् । अणुस्थूलसमविषमपालिरिति अणुस्थूलत्वाभ्यां पालिरेका समा, अपर विषमा यस्य स तथा; तत्र वैषम्यं लिखित्वा बन्धेन योज्यत इति व्यायोजिमः । अभ्यन्तरदीर्घैकपाल्या बाह्यपालेरपिधानाद् बाह्यः कपाटसन्धिकः । बाह्यदीर्घैकपाल्या त्वभ्यन्तरहृत्खपाले-रल्पपिधानादर्थकपाटसन्धिको भवति । अत्रैव पठन्ति—“बाह्यायामिह दीर्घायां सन्धिराभ्यन्तरो भवेत्” इति । एते च त्रयो बन्धा विषमपालयः । दशैते बन्ध्या इति एतेषु बन्धः कार्यकरो भवति । असाध्यानाह—तत्रेत्यादि । शुष्कशङ्कुलिरिति शुष्कपाल्यधिष्ठानः । इतरा गण्डदेशानुया अल्पा पालिर्यस्य । अनधिष्ठानपालिरिति अल्पत्वेनाविद्यमानपाल्यधि-ष्ठान इत्यर्थः । पर्यन्तयोरिति गण्डबाह्यकर्णयोः । ततः प्रततः विषमा च स्थूलत्वं लम्बाभ्यां

पालिर्यस्य स तथा । प्रथितमांससिरासन्तता सूक्ष्मा च पालिर्यस्य स यद्यीकर्णः । निर्मासित्यादौ काकौष्ठसदृशत्वात् काकौष्ठकः । एते च पक्ष पालयोऽपि पाल्यल्पताक्षीणरक्त-
त्वादिना बन्धनायोग्या एव; कथंचिद्दद्यादपि न सिध्यन्तीत्यसाध्याः । एतेषामसाध्यत्वे
हेतुमाह—बन्धेष्वपीत्यादि; किंवा पूर्वपामेव दशानां बन्ध्यानामसिद्धी हेतुमाह—
बन्धेष्वपीत्यादि । दाहादिभिरुपद्रवैर्बन्धनार्हा अपि न सिध्यन्तीत्यर्थः ॥ ९-१३ ॥

अतोऽन्यतमं बन्धं चिकीर्षुरग्नोपहरणीयोक्तोपसंभृतसंभारं, विशेषत-
श्चाग्नोपहरेत् सुरामण्डं क्षीरमुदकं धान्याम्लं कपालचूर्णं चेति; ततो-
ऽङ्गनां पुरुषं वा प्रथितकेशान्तं लघु भुक्तवन्तमातैः सुपरिगृहीतं च
कृत्वा, बन्धमुपधार्य, छेद्यमेद्यलेख्यव्यधनैरुपपन्नैरुपपाद्य, कर्णशोणित-
मवेक्ष्य दुष्टमदुष्टं वेति; तत्र चातदुष्टे धान्याम्लोष्णोदकाभ्यां पित्तदुष्टे
शीतोदकपयोभ्यां श्लेष्मदुष्टे सुरामण्डोष्णोदकाभ्यां प्रक्षाल्य कर्णौ,
पुनरवलिख्यानुन्नतमहीनमविषमं च कर्णसन्धिं सन्निवेश्य, स्थितरक्तं
संदध्यात् । ततो मधुघृतेनाभ्यज्य, पित्रुप्रोतयोरन्यतरेणावगुण्ठ्य, सूत्रे-
णानवगाढमनतिशिथिलं च वस्त्रा, कपालचूर्णेनावक्षीर्याचारिकमुपदि-
शेत्, द्वित्रणीयोक्तेन च विधानेनोपचरेत् ॥ १४ ॥

अतोऽन्यतममित्यादि । विशेषतश्चोपहरेदिति सुरादिभिरत्र प्रक्षालनाद्युपयोगस्य वक्ष्य-
माणत्वात् । पुरुषशब्देन जातिवचनेनाङ्गनालमेऽप्यङ्गनावचनं विशेषेण कर्णव्यधेऽधिकृत-
त्वदर्शनार्थम् । यदुक्तं भोजे—“सकुण्डलानि यीप्तानि शोभन्ते वदनानि तु । भोज ! स्त्रीणां
विशेषेण कृतैः कर्णविभूषणैः” इति । प्रथितकेशान्तं ग्रणे केशसंबन्धपरिहारार्थम् । लघु-
भोजनं विवाहपरिहारार्थम् । छेद्यादिकर्तव्ये बन्धनानुगुणं यत्तत् कर्तव्यम् । कपालचूर्णमिह
शरावचूर्णमिच्छन्ति । आचारिकमिति प्रणितोपासनीयवक्ष्यमाणव्रणितार्चं कर्तव्य-
तयोपदिशेत् । द्वित्रणीयोक्तेनेति आलेपादिनाऽत्र योग्येन ॥ १४ ॥

भवति चात्र—

विघट्टनं दिवास्त्रमं व्यायाममतिभोजनम् ॥

व्यवायमशिसंतापं वाक्श्रमं च विवर्जयेत् ॥ १५ ॥

अत्र विशेषेण वर्जनीयान्याह—विघट्टनमित्यादि । विघट्टनं चालनम् ॥ १५ ॥

न चाशुद्धरक्तमतिप्रवृत्तरक्तं क्षीणरक्तं वा संदध्यात् । स हि चातदुष्टे
रुद्धोऽपि परिपुटनवान्, पित्तदुष्टे दाहपाकरागवेदनावान्, श्लेष्मदुष्टे
स्तब्धः कण्डूमान्, अतिप्रवृत्तरक्ते श्यावशोफवान्, क्षीणोऽल्पमांसो
न वृद्धिमुपैति ॥ १६ ॥

१. ‘अवेक्षेत तदुष्ट’ इति पा० । २. ‘आन्नपानेनोपचरेत्’ इति शा. ।

भा० सू० १७

अशुद्धरकमिति वातोद्विदुष्टरकम् । वातदुष्टे 'रक्ते' इति शेषः, परिपुटनम् । अतिप्रवृत्ते रक्ते इयावत्त्वं शोधवत्त्वं च ज्ञेयम् । क्षीण इति क्षीणरकः । तस्य सन्धाने दोषा अल्पमांसे न वृद्धिसुपयाति चेति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

आमतैलेन त्रिरात्रं परिपेचयेत्, त्रिरात्राच्च पित्तं परिवर्तयेत् । स यदा सुरुद्धो निरुपद्रवः सवर्णो भवति तदैव शनैः शनैरभिवर्धयेत् । अतोऽन्यथा संरम्भदाहपाकरागवेदनावान्, पुनश्छिद्यते वा ॥ १७ ॥

अतोऽन्ययेति असम्यग्बुद्धवर्धने ॥ १७ ॥

अथाप्रदुष्टस्याभिवर्धनार्थमभ्यङ्गः । तद्यथा—गोधाप्रतुक्विष्किरान् पौदकवसामज्जानौ पयः सर्पिस्तैलं राजसर्षपजं च यथालाभं संभृ-
त्याकीर्लकैवलाऽतिवलाऽनन्ताऽपामार्गाश्वगन्धाविदारिगन्धाक्षीरशु-
क्लाजलशूकमधुरवर्गपयस्याप्रतीवापं तैलं वा पाचयित्वा स्वतुशुतं निद-
ध्यात् ॥ १८ ॥

स्वेदितोन्मर्दितं कर्णं स्नेहेनैतेन योजयेत् ॥

अथानुपद्रवः सम्यग्बलवांश्च विवर्धते ॥ १९ ॥

(यथाश्वगन्धायष्ट्याह्वैस्तैलैश्चोद्धर्तनं हितम् ॥

शतावर्यश्वगन्धाम्यां पयस्यैरण्डजीवनैः ॥ २० ॥

तैलं विपक्वं सक्षीरमभ्यङ्गात् पालिवर्धनम् ॥)

कर्णवर्धनार्थं सम्मर्दनयोगिनिहमाह—तद्यथा गोघेत्यादि । प्रतुदा लब्धादयोऽन्नपान-
वकव्याः, विष्किरा लावादयः, आनूपा महिषादयः । राजसर्षपः श्वेतसर्षपः, तस्य
तैलम्, एवं हि निहोऽयम् । पयश्चात्र पाकार्यद्रवान्तरातुकेष्वतुशुणमेव । ये तु पयःस्थाने
सर्पिः पठन्ति, तन्मते जलसाध्योऽयम्; अन्ये तु चतुःस्नेहेनैव पयःसाध्यं पठन्ति ।
अलर्कः अर्कमेदः, जलशूको जलतुणासक्तो भवति 'जलशूका' इति प्रसिद्धः । प्रतीवापः
कल्कः । ये तत्र मधुरगणं पठन्ति पयस्यां च, तन्मते पयस्या क्षीरनिदारी । तैलं वेति
तैलमेव वा ॥ १८-२० ॥

ये तु कर्णा न वर्धन्ते स्वेदस्नेहोपपादिताः ॥ २१ ॥

तेषामपान्नादेशे तु कुर्यात् प्रच्छानमेव तु ॥

चाह्यच्छेदं न कुर्यात् व्यापदः स्युस्ततो ध्रुवाः ॥ २२ ॥

यद्धमात्रं तु यः कर्णं सहस्रैवाभिवर्धयेत् ॥

आमकोशी समाध्मातः क्षिप्रमेव विमुच्यते ॥ २३ ॥

- १ - 'कर्णमेन अक्षयेद्बुधः' इति ता. । - २ - अयं पाठस्ताड्यप्रत्ययके - न - पठ्यते ।
३ 'जलमुखा' इति सु. ।

एवमवर्धमानकर्णविधानान्तरमाह—ये हिल्यादि । अपाङ्गछेयमिति अपाङ्गमनु-
कर्णं, तिर्यक् छेयं, बाह्यछेदे तु व्याधयः स्युस्ततो ध्रुवाः; तत्र छेयं कर्णमुद्रिकाया
अधस्तिर्यक् कर्तव्यं; प्रच्छानमपि छेददेश एव, अन्ये बन्धनदेशे वदन्ति ॥ २१-२३ ॥

जातरोमा सुवर्त्मा च त्रिष्टसन्धिः समः स्थिरः ॥

सुरूढोऽवेदनो यश्च तं कर्णं चर्धयेच्छनैः ॥ २४ ॥

संधितकर्णस्य वर्धनयोग्यावस्थामाह—जातरोमेत्यादि ॥ २४ ॥

अमिताः कर्णचन्धास्तु विक्षेयाः कुशलेरिह ॥

यो यथा सुनिविष्टः स्यात्तं तथा विनियोजयेत् ॥ २५ ॥

कर्णचन्धानां कर्णलताविशेषे बहुविधत्वमाह—अमिता इत्यादि । एतेनाविष्कृता एते
दश चन्धा उच्चा इति भावः । यो यथेति यः कर्णो यथा सुनिविष्टो भवति स तेनोक्ते-
नानुक्तेन च बन्धनेन बन्धनीय इत्यर्थः ॥ २५ ॥

(कर्णपाल्यामयाञ्चूणां पुनर्वक्ष्यामि सुश्रुत ! ॥

कर्णपाल्यां प्रकुपिता वातपित्तकफास्त्रयः ॥ १ ॥

द्विधा वाऽप्यथ संसृष्टाः कुर्वन्ति विविधा रुजः ॥

विस्फोटः स्तब्धता शोफः पाल्यां दोषे तु वातिके ॥ २ ॥

दाहविस्फोटजननं शोफः पाकश्च पैत्तिके ॥

कण्डूः सश्वयथुः स्तम्भो गुरुत्वं च कफात्मके ॥ ३ ॥

यथादोषं च संशोध्य कुर्यात्तेषां चिकित्सितम् ॥

स्वेदाभ्यङ्गपरीपेकैः प्रलेपास्तृषिमोक्षणैः ॥ ४ ॥

मृद्धीं क्रियां बृंहणीयैर्यथास्वं भोजनैस्तथा ॥

य एवं वेत्ति दोषाणां चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥ ५ ॥

अत ऊर्ध्वं नामलिङ्गैर्वक्ष्ये पाल्यामुपद्रवान् ॥

उत्पाटकश्चोत्पुटकः श्यावः कण्डूयुतो व्रणी ॥ ६ ॥

अवमन्थः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा ॥

स्नाही च दाहवाश्चैव शृण्वेषां क्रमशः क्रियाम् ॥ ७ ॥

अपामार्गः सर्जरसः पाटलालकुचत्वचौ ॥

उत्पाटके प्रलेपः स्यात्तैलमेभिश्च पांचयेत् ॥ ८ ॥

शम्पाकशिंशुपूतीकान् गोधामेदोऽथ तद्वसाम् ॥

चाराहं गव्यमैणेयं पित्तं सर्पिश्च संसृजेत् ॥ ९ ॥

लेपमुत्पुटके दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम् ॥

गौरीं सुगन्धां संश्यामामनन्तां तण्डुलीयकम् ॥ १० ॥

दद्यावे प्रलेपनं दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम् ॥
 पाठां रसाजनं क्षौद्रं तथा स्यादुष्णकाञ्चिकम् ॥ ११ ॥
 दद्यालेपं सकण्डूकं तैलमेभिश्च साधितम् ॥
 वणीभूतस्य देयं स्यादिवं तैलं विजानता ॥ १२ ॥
 मधुकक्षीरकाकोलीजीवकाद्यैर्विपाचितम् ॥
 गोघावराहसर्पाणां वसाः स्युः कृतचुङ्घणे ॥ १३ ॥
 प्रलेपनमिदं दद्यादवसिच्यावमन्थके ॥
 प्रयौण्डरीकं मधुकं समङ्गां धवमेव च ॥ १४ ॥
 तैलमेभिश्च संपक्वं शृणु कण्डूमतः क्रियाम् ॥
 सहदेवा विश्वदेवा अजाक्षीरं ससैन्धवम् ॥
 पतैरालेपनं दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम् ॥ १५ ॥
 ग्रन्थिके गुटिकां पूर्वं स्नाययेदवपात्य तु ॥
 ततः सैन्धवचूर्णं तु घृष्टा लेपं प्रदापयेत् ॥ १६ ॥
 लिखित्वा संस्रुतं घृष्टा चूर्णलोभस्य जम्बुले ॥
 क्षारेण प्रतिसार्यनं शुद्धं संरोपयेत्ततः ॥ १७ ॥
 मधुपर्णी मधुकं च मधुकं मधुना सह ॥
 लेपः स्नाविणि दातव्यस्तैलमेभिश्च साधितम् ॥ १८ ॥
 पञ्चवक्त्रैः समधुकैः पिष्टैस्तैश्च घृतान्वितैः ॥
 जीवकाद्यैः ससर्पिष्कैर्दह्यमानं प्रलेपयेत् ॥ १९ ॥

कर्णपाल्यामयानित्यादीन् केचिदत्र पठन्ति; तानन्ये मिथके विक्रित्सये पठित्वापि
 न पठन्ति । तथाऽपरे वृषगिलादिना चतुरः पाल्यामयान् पठन्ति । तथाऽपरे ज्वराद-
 नादीनपि सचिकित्सितान् पठन्ति । एतद्वयमनार्यं वदन्ति ॥ (१-१९) ॥

विस्लेपितायास्त्वथ नासिकाया वक्ष्यामि सन्धानविधिं यथावत् ॥
 नासाप्रमाणं पृथिवीरुहाणां पत्रं गृहीत्या त्वयलम्बितस्य ॥ २६ ॥
 तेन प्रमाणेन हि गण्डपाश्यादुत्कृत्य यद्वं त्यथ नासिकाग्रम् ॥
 विलिख्य चाशु प्रतिसंदधीत तत् साधुबन्धैर्भिषगप्रमत्तः ॥ २७ ॥
 सुसंहितं सम्यगतो यथापञ्चाहीद्वयेनभिसमीक्ष्य यज्ञा ॥
 प्रोक्ष्य चैनामयचूर्णयेत् पतङ्गयष्टीमधुकाञ्चिकैश्च ॥ २८ ॥
 संघ्राय सम्यक् पिशुना सितेन तैलेन सिञ्चेदसकृत्सिलानाम् ॥
 घृतं च पाय्यः स नरः सुजीर्णं स्निग्धो विरेच्यः स यथोपदेशम् ॥ २९ ॥
 कटं च सन्धानमुपागतं स्यात्तदर्पशोपं तु पुनर्निहन्तेत् ॥
 शीनां पुनर्पेषयितुं यत्नेत समां च कुर्यादतिबृद्धमांसाम् ॥ ३० ॥

(नाडीयोगं विनौष्टस्य नासासन्धानवद्विधिम् ॥

य एवमेव जानीयात् स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ३१ ॥)

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने कर्णव्यधवन्धविधिर्नाम
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अन्ये नासासन्धानविधिमत्र 'विष्टेपिताया' इत्यादिना पठन्ति । स च सुबोध एव । परमेनमप्यनार्यं वदन्ति । वैकृतफलत्वात् सैन्निधसन्धानमपि केचित् पठन्ति । दाक्षिणा-
त्वास्तु कर्णकोटिव्यधनं तदुत्पापनं च सचिकित्सितं पठन्ति, तमप्यनार्यं वदन्ति ॥ २६-३१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीपिकायां भातुमत्यां सूत्रस्थाने
कर्णव्यधवन्धविधिर्नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथात आमपकैपणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोद्याच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये शोथवान् भवतीत्यनेन शोथोऽभिहितः, तस्य चामता पक्ता च चिकि-
त्साविशेषार्थं ज्ञातव्या भवति, अतस्तदभिधानार्थमामपकैपणीयोऽभिधीयते । एषणं
ज्ञानं, तेनामपक्कमधिकृत्य कृतोऽध्यायो ज्ञेयः, पच्यमानता चाप्यामग्रहणगृहीता इह
वक्तव्या ॥ १ ॥ २ ॥

शोफसमुत्थाना ग्रन्थिविद्रव्यलजीप्रभृतयः प्रायेण व्याधयोऽभिहिता
अनेकारूतयः, तैर्विलक्षणः पृथुर्ग्रथितः समो विपमो वा त्वद्वत्तांसस्थायी
दोषसंघातः शरीरैकदेशोत्थितः 'शोफ' इत्युच्यते ॥ ३ ॥

ग्रन्थ्यादिषु शब्दैर्विशेषेषु प्राय इहामपकलक्षणलक्षणीयं ग्रणशोथं मेदेन दर्शय-
त्वाद्—शोथसमुत्थाना इत्यादि । शोथरूपतया उत्तिष्ठन्त इति शोथसमुत्थानाः
प्रायेणामिहिता इति संबन्धः, तेन केचिन्नाभिहितास्तन्त्रान्तरोक्ताः प्रमेहक्षुद्रपिडकादयः,
तेभ्यो विलक्षण इति विलक्ष्यमाणविशिष्टलक्षणत्वादेव विलक्षणः । पृथुर्विस्तीर्णः । ग्रथितो
ग्रन्थिरिवोन्नतः । समो विपमो वेति वा शब्दः प्रत्येकं पृथ्वादिभिर्योजनीयः । संघात इति
दोषद्वयसमुच्चयः । लक्ष्मांसस्थायीत्यनेन लक्ष्मांसस्थत्वमवश्यंभावितयोक्तं, तेन ग्रण-
शोथस्येतरवास्तुस्थत्वमपि ज्ञेयमत्र भवत्येव । एकदेशोत्थितत्वेन सर्वैसरशोथादपाकिनो
व्यावर्तयति । शोथ इत्युच्यत इति प्रकरणाद्वृणशोथ उच्यत इति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

१ अयं श्लोकस्तादृशप्रपुस्तके न पश्यते । २ 'सैन्निधसन्धानमपि' इति सु. ।

३ 'शब्दविशेषेषु' इति मुद्रितप्रपुस्तके न पश्यते ।

स पट्विधो वातपित्तकफशोणितसन्निपातागन्तुनिमित्तः । तस्य दोषरूपव्यञ्जनैर्लक्षणानि व्याख्यास्यामः । तत्र, वातशोफः कृष्णोऽरुणो वा पुरुषो मृदुरनवस्थितास्तोदादयश्चात्र वेदनाविशेषा भवन्ति; पित्तशोफः पीतो मृदुः सरक्तो वा शीघ्रानुसार्योषादयश्चात्र वेदनाविशेषा भवन्ति; श्लेष्मश्वयथुः पाण्डुः कठिनः स्निग्धः शीतः स्निग्धो मन्दानुसारी कण्ठ्यादयश्चात्र वेदनाविशेषा भवन्ति; सर्ववर्णवेदनः सन्निपातश्वयथुः पित्तवच्छोणितजोऽतिकृष्णश्च; पित्तरक्तलक्षण आगन्तुलोहितावभासश्च ॥ ४ ॥

तस्येत्यादि । दोषरूपव्यञ्जनैरिति दोषरूपैः कृष्णादिभिः, व्यञ्जनैश्च तदितरेवेदनादिभिल्लिङ्गैः; किंवा दोषरूपख्यापकैरित्यर्थः । तोदादय इत्यादिशब्देन मेदच्छेदादयो वातवेदनाविशेषा ग्राह्याः । एवं पित्तश्लेष्मणोरप्यादिशब्दार्थ उच्येयः । वातादिसूत्रे शोणितात् पश्चात् सूत्रितः संनिपातो विवरणेऽप्रेऽभिधीयते, वातादिलक्षणातिदेशस्याव्यवधानेन ज्ञापनार्थः; सूत्रे तु वाताद्यनन्तरं शोणितपाठो वातादिधर्मासञ्जनार्थम् ॥ ४ ॥

स यदा बाह्याभ्यन्तरैः क्रियाविशेषैर्न संभावितैः प्रशमयितुं क्रियाविपर्ययाद्बहुत्वाद्वा दोषाणां तदा पाकामिमुखो भवति । तस्यामस्य पच्यमानस्य पकस्य च लक्षणमुच्यमानमुपधारय । तत्र, मन्दोष्मता त्वक्सवर्णता शीतशोफता स्थैर्यं मन्दवेदनताऽल्पशोफता चामलक्षणमुद्दिष्टं; सूचीभित्तिव निस्तुद्यते, दृश्यत इव पिपीलिकाभिः; तामिश्च संसर्प्यत इव, छिद्यत इव शस्त्रेण, भिद्यत इव शक्तिभिः, ताड्यत इव दण्डेन, पीड्यत इव पाणिना, घट्यत इव चाङ्गुल्या, दह्यते पच्यत इव चाग्निक्षाराभ्याम्, ओषचोपपरीदाहाश्च भवन्ति, वृश्चिकविद्ध इव च स्थानासनशयनेषु न शान्तिमुपैति, आध्मातवस्तिरिवाततश्च शोफो भवति, त्वग्वैवर्ण्यं शोफाभिर्वृद्धिर्ज्वरदाहपिपासामकारुचिश्च पच्यमानलिङ्गं; वेदनोपशान्तिः पाण्डुताऽल्पशोफता बलीप्रादुर्भावस्त्वक्परिपुष्टनं निम्नदर्शनमङ्गुल्याऽवपीडिते प्रत्युन्नमनं वस्ताविवोदकसंवरणं पूर्यस्य प्रपीडयत्येकमन्तमन्ते चावपीडिते मुहुर्मुहुस्तोदः कण्ठवन्नतता व्याधेरुपद्रवशान्तिर्भक्ताभिकाङ्क्षा च पकलिङ्गम् । कफजेषु तु रोगेषु गैर्भीरुगतित्वादभिघातजेषु वा केषुचिदसमस्तं पकलक्षणं दृष्ट्वा पकमपकमिति मन्यमानो भिषक्लोहमुपैति; तत्र हि त्वक्सवर्णता शीतशोफता स्थैर्यमल्परुजताऽश्मवच्च घनता, न तत्र मोहमुपेयादिति ॥ ५ ॥

१-१ 'सन्निपातश्वयथुः सर्वदोषलिङ्गोपेतः' इति ता. । २ 'शक्यते' इति ता. । ३ 'गम्भीरानुगतत्वाद्' इति ता. ।

स यदेत्यादि । न संभावित इति न योजितः । क्रियाविपर्ययोऽसम्यक्त्वात् । बहुलाद्वा दोषाणामिति दोषाणां बहुलेन शमयितुं सम्यगुपक्रान्तोऽपि पाकमिमुखो भवति । तस्येख्यनेन यद्यपि ज्वणशोथः प्रत्यवमृश्यते तथाऽपि ग्रन्थ्यादीनामप्येतदेवामादिलक्षणं समानतयोक्तम् । तीव्रदाहोपद्रवे वेदनोपशम इति शान्तिः । कफजेष्वित्यादिना संपूर्णपाकालक्षणेऽपि पाकावधारणं क्वचिदाह—कफजे गम्भीरे तथा शूलजे च गम्भीरे अन्तःपाके शीततादि भवति । तत्रान्तर्दाहादिना पाकादिकावधारणम् । न तत्र मोहमुपेयादिति शेषविदाहादिपूर्वलक्षणैः पाकं जानीयादित्यर्थः ॥ ५ ॥

भवन्ति चात्र—

आमं विपच्यमानं च सम्यक्पक्वं च यो भिषक् ॥

जानीयात् स भवेद्वैद्यः शोपास्तस्करवृत्तयः ॥ ६ ॥

तस्करवृत्तय इति अज्ञानादपि निषिद्धचिकित्साकर्तृतया ॥ ६ ॥

वाताहतं नास्ति रुजा न पाकः पित्ताहतं नास्ति कफाच्च पूयः ॥
तस्मात् समस्तान् परिपाककाले पचन्ति शोफांश्च एव दोषाः ॥ ७ ॥
कालान्तरेणाभ्युदितं तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य ॥
पचत्यतः शोणितमेव पाको मतोऽपरेषां विदुषां द्वितीयैः ॥ ८ ॥

पाकस्य दोषत्रयजन्यतामाह—वाताहत इत्यादि । यद्यप्यत्र त्रयाणामपि पाककारणत्वमुक्तं तथाऽपि पाके कारणतया पित्तं प्रधानमेव, पूयत्वं च श्वेतलघनत्वाभ्यां कफकार्यम् । मतान्तरेण पाकमाह—कालान्तरेणेत्यादि । कालान्तरं विदाहावस्था, तत्र पित्तप्रकोपो विदाहकारणतया पित्तस्य भवति । वशे कृत्वेत्यायत्तौ कृत्वा, शीतत्वेन पाकप्रतिबन्धकावभिभूयेति यावत् । शोणितं पचतीत्यनेन शोणितार्थार्थासादिपाकोऽपि लभ्यते, शोणितं तु मतान्तरेण दोषतया प्राधान्येन साक्षादुक्तम् । एतच्च मतान्तरमपि रुद्धत्वादप्रतिषेधेनानुमतमेव । पूर्वोक्तपाकेऽपि हि पित्तप्राधान्यमस्त्येव, पाकतया च शोणितमपि तत्र लभ्यत एव ॥ ७-८ ॥

तत्र, आमंच्छेदे मांससिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिव्यापादनमतिमात्रं शोणितमिति प्रवृत्तिर्वेदनाप्रादुर्भावोऽचदरणमनेकोपद्रवदर्शनं क्षतविद्रधिर्वा भवति । स यदा भयमोहाभ्यां पक्वमप्यपक्वमिति मन्यमानश्चिरमुपेक्षते व्याधिं वैद्यस्तदा गम्भीरानुगतो द्वारमलममानः पूयः स्वमाश्रयमव-

१ 'नतं रुजा वातमृते च पित्तं पाकः कफं चापि विना न पूयः । तस्माद्विपाकं परिपाककाले प्रयान्ति शोफास्त्रिभिरिव दोषैः' इति ता. । २ अस्यामे 'द्रव्याणां चन्दनादीनां दग्धानां भेदता यथा । तद्वत् पित्तोष्मणा दग्धं रक्तं पूयमिहोच्यते' इत्यधिकः श्लोकः पठ्यते तादृशप्रसङ्गे । ३ 'सातलेन' इति ह. ।

दायोत्सङ्गं महान्तमवकाशं कृत्वा नाडीं जनयित्वा कृच्छ्रसाध्यो भवत्य-
साध्यो वेति ॥ ९ ॥

आमच्छेददोषे क्षतविद्रधिः विरुद्धक्षतेऽनन्तरभावी विद्रधिः । भयादिति भयादपि
पाटनमीरुतया पक्वमपक्वमेव द्रवयति । उत्सङ्गः प्रणोत्सङ्गः कोटर इत्यर्थः ॥ ९ ॥

भवति चात्र—

यदिछनस्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते ॥

श्वपचाविच मन्तव्यौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ १० ॥

आमच्छेदादिदोषमाह—यदिछनतीत्यादि । अत्रामशब्देन पच्यमानस्यापि ग्रहणम् ।
श्वपचखण्डालः ॥ १० ॥

प्राक् शस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेदातुरं भिषक् ॥

मद्यपि पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं यो वेदनाऽसहः ॥ ११ ॥

शस्त्रकर्मणि प्रागुक्तमपि भोजनं विशेषार्थं प्रकरणागततया ग्राह—प्राणिभ्यादि ।
वेदनासह इत्यकारप्रत्येयात् ॥ ११ ॥

न मूर्च्छेत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥

तस्मादवश्यं भोक्तव्यं रोगेष्टूकेषु कर्मणि ॥ १२ ॥

प्राणो ह्याभ्यन्तरो नृणां बाह्यप्राणगुणान्वितः ॥

धारयत्यविरोधेन शरीरं पाञ्चभौतिकम् ॥ १३ ॥

भोजनविशेषफलमाह—न मूर्च्छेतीत्यादि । उपेक्ष्यति भोजनीयत्वेनोक्तेषु मूढगर्भादि-
वर्जितेषु । प्राण इति चलम् ; बाह्यप्राण आहारः, प्राणहेतुत्वादुच्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥

अल्पो महान् वा क्रियया विना यः समुच्छिन्नतः पाकमुपैति शोफः ॥

विशालमूलो विषमं विद्रव्यः स कृच्छ्रतां यात्यवगाढदोषः ॥ १४ ॥

आलेपविस्त्रावणशोधनैस्तु सम्यक्प्रयुक्तैर्यदि नोपशाम्येत् ॥

पच्येत शीघ्रं सममल्पमूलः सपिण्डितश्चोपरि चोन्नतः स्यात् ॥ १५ ॥

शोषहरक्रियाणामकरणे दोषं तथा करणे च पाकप्रतिबन्धाभावेऽपि फलं श्लोकद्वये-
नाह—अल्पो महान् वेत्यादि । विषमं विद्रव्य इति क्रियाव्यतिरेकेण विषममूलतया
भवति । शीघ्रपाकादयो गुणा आलेपादिना दोषक्षपणाद्भवन्ति ॥ १४ ॥ १५ ॥

कक्षं समासाद्य यथैव वह्निर्वोद्वीरितः संदहति प्रसह्य ॥

तथैव पृथोऽप्यग्निनिःसृतो हि मांसं सिराः ज्ञायु च ज्ञादतीह ॥ १६ ॥

कक्षं समासाद्येसादिश्लोकं केचित्तुक्तस्याप्यर्थस्य दृष्टान्तेन, सूत्रग्रहणार्थं पठन्ति ॥ १६ ॥

आदौ विम्लापनं कुर्याद्वितीयमवसेचनम् ॥
 तृतीयमुपनाहं तु चतुर्थी पाटनक्रियाम् ॥ १७ ॥
 पञ्चमं शोधनं कुर्यात् पष्ठं रोपणमिष्यते ॥
 एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमं वैकृतापहम् ॥ १८ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने आमपक्वैपणीयो नाम
 सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

आदौ विम्लापनमित्यादि च पठन्ति । तेन च वक्ष्यमाणपक्षुपक्रमानामन्तर्भावेन
 सप्तसं सुखबोधार्थमुच्यते । तत्र विम्लापनेन शोधविलयनं सर्वमुच्यते, विस्त्रावणेन तु
 रक्तस्त्रावणविरचनादि गृह्यते, एवमपरेऽपि यथायोगमुपक्रमाः सर्वे चान्तर्भावनीयाः;
 किंवा यक्षुपक्रमेषु प्राधान्यात् सप्तमी कथ्यन्ते इति ॥ १७ ॥ १८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुतात्पर्यदीपिकायां भासुमत्या
 सूत्रस्थाने आमपक्वैपणीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथात आलेपनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् चन्वन्तरिः ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायोक्तव्रणोपक्रमतया आलेपनं तदनुपपन्नं च चन्धमभिधातुमालेपनीयोऽ-
 भिधीयते । आलेपनमधिकृत्य कृत इत्यालेपनीयः, तेन व्रणवन्धविधानमिह नोत्पन्नम् ।
 अन्ये तु 'आलेपव्रणवन्धविधि' इति पठन्ति ॥ १ ॥ २ ॥

आलेप आद्य उपक्रमः, एष सर्वशोफानां सामान्यः प्रधानतमश्च, तं
 च प्रतिरोगं वक्ष्यामः । (ततो चन्धः प्रधानं, तेन शुद्धिर्व्रणरोपणमस्थि-
 संधिस्थैर्यै च) ॥ ३ ॥

आलेप आद्य उपक्रम इति शोधमेव प्रयोगपेक्षया लेपस्याद्यत्वमुक्तं, तेन द्विव्रणीये-
 ऽपत्तर्पणस्याद्यत्वमुक्तं न विरोधि । सामान्य इति सर्वत्र शोथविहितत्वात् । प्रधानतमत्वमस्य
 प्रथमभूतशोथवस्थाप्रशमकत्वादेव । तस्य सर्वशोथसमानत्वेन यथावसरं वक्तव्यतामाह—
 तं प्रसीत्यादि । इह तु तस्य विधिमात्रं वक्ष्यामो न तु तत्प्रयोगानिति भावः ॥ ३ ॥

तत्र प्रतिलोममालिम्पेत्, प्रतिलोमे हि सम्यगौषधमवतिष्ठतेऽनुप्र-
 विशति च रोमकूपान् स्वेदवाहिभिश्च सिरामुखैर्वीर्यं प्राप्नोति । तस्य
 प्रमाणं माहिपाट्रैश्चर्मोत्सेधमिच्छन्ति ॥ ४ ॥

१ अयं पाठस्तदुपपत्तये न पठ्यते, चक्रेणाभ्याख्यातम् । २ तादृशपुस्तके 'प्रविशति
 च रोमकूपैः' एतावदेव पठ्यते ।

भा० सु० १८

प्रतिलोममिति लोमाभिमुखम् । अत्र महिषचर्मोत्सेधता परं प्रमाणं लेपस्य ।
तनुत्वं तु यद्वक्ष्यमाणमालेपस्य तदुक्तमानादपेक्षेण ॥ ४ ॥

न च शुष्यमाणमुपेक्षेत, अन्यत्र पीडयितव्यात्, शुष्को ह्यपार्थको
रुक्करश्च ॥ ५ ॥

पीडयितव्यादिति पीडयितव्यवर्णकृतादालेपात् । वक्ष्यति हि—“शुष्यमाणमुपेक्षेत
लेपनं पीडनं प्रति” (चि. अ. १) इति । अपार्थक इति नीरसतया न कार्यकरः ॥ ५ ॥

आलेपप्रदेहयोरन्तरं—तत्र, आलेपः शीतस्तनुरविशोषी विशोषी वा;
प्रदेहस्तृष्णः शीतो वा बहलोऽवहुरविशोषी च ॥ ६ ॥

शास्त्रे व्यवहियमाणालेपप्रदेहयोर्लक्षणमाह—आलेपेत्यादि । अन्तरं भेदः । विशोषी
चेति पीडयितव्ये विशोषी । प्रदेहलक्षणे शीतो चेति वाते पित्तशोणितानुगते हेयः ।
बहल इति उक्तप्रमाणः, ततोऽपि वा घनः; बहलत्वेनायं बहिरर्निर्गच्छद्भ्रमरोधादा-
तकफहन्ता; तदुक्तं चरके—“रुक्षणसूक्ष्मघनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् । लग्न-
स्योष्मणो रोधाच्छीतकृत्स्वन्याऽगुरोः (च. वि. अ. ३०) इति । चरके तुपनाह-
शब्देनायं प्रदेहो ह्युष्ण एव लग्नतोष्मरोधात् स्नेदकृदुक्तः; यथा—“व्यायाम उष्ण-
सदनं गुरु प्रावरणं क्षुधा । बहुपानं भयकोधातुपनाहाहवातपाः ॥ स्नेदयन्ति दशैतानि
नरमग्निगुणाहते” (च. सू. अ. १४) इति । तेनेहापि पाक्षिकमुक्तमुष्णत्वमत्यर्थशीते
व्याधौ हेयम् ॥ ६ ॥

तत्र, रक्तपित्तप्रसादकृदालेपः; (प्रदेहो वातश्लेष्मप्रशमनः;) शोघनो
रोपणः शोफवेदनापहश्च, तस्योपयोगः क्षताक्षतेषु; यस्तु क्षतेषूपयु-
ज्यते स भूयः ‘कल्क’ इति संज्ञां लभते निरुद्धालेपनसंज्ञां, तेना-
स्त्राघसञ्जिरोधो मृदुता पूतिमांसापकर्षणमनन्तदौषता व्रणशुद्धिश्च
भवति ॥ ७ ॥

आलेपस्य कार्यभेदमाह—तत्र रक्तेत्यादि । प्रदेहोऽत्र कार्यभेदेनानिर्दिष्टो गुणालेचन-
तया वातश्लेष्मप्रशमनो हेयः । केचित् ‘वातश्लेष्मप्रशमनः प्रदेहः’ इति पठन्त्येव ।
आलेपस्य सामान्यविषयमाह—शोघन इत्यादि । क्षताक्षतेष्विति व्रणेश्चण्ये च । भूय
उपयुज्यते यः क्षतेषु स कल्क इति संज्ञां लभते इति योज्यम् । निरुद्धा आलेपनसंज्ञा
यस्य स तथा, यदा ‘निरोप्यालेपनसंज्ञा’ इति पाठस्त्वदांऽपि स एवार्थः । अनन्तदौषेयत्र
दोषशब्देन पूयमुच्यते; यथा “तत्र तत्र व्रणं कुर्याद् यथा दोषो न तिष्ठति” (स.
अ. ५) इत्यत्र पूयं दोषशब्देनोच्यते । व्रणशुद्धिश्चेति चकाराव्रणरोपणं च ॥ ७ ॥

न चालेपं रात्रौ प्रयुजीत, शैत्यविहतोष्मणस्तदनिर्गमाद्विकार-
प्रवृत्तिरिति ॥ ८ ॥

(प्रदेहसाध्ये व्याधौ तु हितमालेपनं दिवा ॥

पित्तरक्ताभिघातोत्थे सविषे च विशेषतः ॥ ९ ॥

न च पर्युषितं लेपं कदाचिद्वचारयेत् ॥

उपर्युपरि लेपं च न कदाचित् प्रदापयेत् ॥ १० ॥

रूग्माणं वेदनां दाहं घनत्वाज्जनयेत् स हि ॥

न च तेनैव लेपेन प्रदेहं दापयेत् पुनः ॥

शुष्कभावात् स निर्वायौ युक्तोऽपि स्यादपार्थक्यैः ॥ ११ ॥)

आलेपं कालविशेषे निषेधयज्ञाह—न चालेपमित्यादि । अत्र हेतुमाह—शैत्येत्यादि । रात्रिस्त्राभाविकशैत्यात् संश्रुतरोमकूपलात् पुनरालेपनेनापि प्रणोष्मा बहिरनिर्गच्छन्-
वरुद्धो विवृद्धः सञ्जितरां ग्रणे ग्रणशोथे वा दाहपाकौ करोतीति भावः । यस्तु प्रदेहो
वातश्लेष्मविषयोऽपि किंशोथे स रात्रावपि देयोऽविरुद्धत्वात्; पाचनलेपस्तु पाचकत्वा-
देव दातव्यः; तथा घृतप्रदेहो निर्वापणतया दीयत एव, क्षीरशीतजलादिकेकधः; तथा
ग्रणकल्कोऽप्यहोरात्रस्यायिवन्धविहित एव, उक्तं च वैतरणे—“सर्वेषां निशां प्राप्य
प्रलेपं विनिवर्तयेत् । क्षीरसर्पिःप्रलेपस्तु हितः प्रच्छादने तथा ॥ वर्जयेद्द्वन्वपटेन त्वक्-
पाकेषु कथंचन । रात्रौ तु शीतैलं मुक्त्वा प्रलेपमवधा(चा)रयेत् ॥ न च पर्युषितं कल्कं
कदाचिद्वता(चा)रयेत् । न च तेनैव लेपेन पुनः शोथं प्रलेपयेत्” इति ॥ ८-११ ॥

अविदग्धेषु शोफेषु हितमालेपनं भवेत् ॥

यथास्त्रं दोषशमनं दाहकण्डूरुजापहम् ॥ १२ ॥

त्वक्प्रसादनमेवाश्रयं मांसरक्तप्रसादनम् ॥

दाहप्रशमनं श्रेष्ठं रुजाकण्डूविनाशनम् ॥ १३ ॥

मर्मदेशेषु ये रोगा गुह्येऽपि तथा नृणाम् ॥

तत्र संशोध्य कायं हि कुर्यादालेपनं भिषक् ॥ १४ ॥

(पद्मभागं पैत्तिके क्लृप्तं चतुर्भागं तु घातिके ॥

अष्टभागं तु कफजे क्लृप्तमात्रां प्रदापयेत् ॥ १५ ॥)

लेपस्य विशेषकार्यमाह—अविदग्धेष्वित्यादि । हितमिति शोथकारकवातादिप्रतिकूल-
तया हितम् । यथास्त्रमिति यो यस्य जनको दोषः; तत्र दाहः पित्तस्य, कण्डूः कफस्य,
रुजा वायोः । दोषप्रशमनमभिधाय दूष्यप्रसादमाह—त्वक्प्रसादनमित्यादि । अग्न्यमिति

१ ‘शैत्यापु श्लेष्मण ऊर्ध्वं विवृत्तरोमकूपलाद्ग्रमाणं करोति’ इति सा. । ‘मा भूच्छैत्यमिहि-
तोष्मणः’ इति ड. । २ अयं पाठस्ताडपत्रपुस्तके न पठ्यते, चक्रेणाग्याख्यातश्च । ३ ‘अपा-
किशोथे’ इति सु. पु. न पठ्यते । ४ ‘पीडनं’ इति सु. । ५ ‘संशोधनार्थं तेषां’ इति ड. ।

श्रेष्ठम् । पुनर्दाहकण्डविनाशनमिति द्रव्यमहिमभूतकण्डप्रशमकलोपदर्शनार्थम् । तत्र संशोध्य कायमिति वचनाद्देहं शोधयित्वा देयं; कोपं सुगमम् ॥ १२-१५ ॥

अत ऊर्ध्वं व्रणवन्धनद्रव्याण्युपदेक्ष्यामः; तद्यथा—क्षौमकार्पासावि-
कटुकूलकौशेयपत्रोणीचीनपट्टचर्मोन्तवल्कलालावृशकललाविदलरज्जु-
तूलफलसन्तानिकालौहानीति; तेषां व्याधि कालं चावेक्ष्योपयोगः;
प्रकरणतश्चैषामादेशः ॥ १६ ॥

आलेपनानन्तरं योग्यतया व्रणवन्धनद्रव्याण्येव तावदाह—अत ऊर्ध्वमित्यादि । क्षौमं
शणतनुवस्त्रम्; आविकं मेपलोमकृतं; दुकूलं वल्कलविशेषभवं; कोपेयं कोपकार-
जन्तुकृततन्तुमयं; पत्रोणं पतनीतिख्याततन्तुमयं; चीनपटं चीनदेशमयं वस्त्रम्;
अन्तवल्कलं तद्वल्कलमध्यमयं वल्कलं; विदलं लतादिपाटनमध्यं; तूलफलं शास्म-
लीफलं, तस्य तूलरचितैतान्तवं बन्धार्थमुपयुज्यते; सन्तानिकां कुशलसन्तानिका,
कुशलसन्तानिका मर्कटविशेषगृहं वा; आदिशब्दादस्यवालीनां ग्रहणम् । प्रकरण-
तश्चैषामादेश इति शास्त्रप्रदेशेषु क्षौमादीनामुपयोग आदिष्टव्य इत्यर्थः । तत्र विषे रज्ज्वा
अरिष्टावन्धो वक्तव्यः, सा च बन्धादिभिर्बद्धा विपप्रतीकारिणी भवेति; सन्तानिकया
रक्षातिप्रवृत्तिनिवारणे बन्धनं; लौहैः सुवर्णादिभिर्दन्तबन्धो वक्तव्य इत्यनुसरणी-
यम् ॥ १६ ॥

तत्र कोशदामस्वस्तिकालुवेष्टितम्रे (मु)तोलीमण्डलस्थनिकायमक-
खट्वाचीनविबन्धवितानगोफणाः पञ्चाङ्गी चेति चतुर्दश बन्धविशेषाः ।
तेषां नामभिरेवाकृततयः प्रायेण व्याख्याताः ॥ १७ ॥

तत्र कोशमङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वसु विदध्यात्, दाम संवाचेऽङ्गे, सन्धिकूर्च-
कभ्रस्तनान्तरतलकर्णेषु स्वस्तिकम्, अनुवेष्टितं शास्त्राद्यु, ग्रीवामेढ्योः
मु(प्र)तोलीं, वृत्तेऽङ्गे मण्डलम्, अङ्गुष्ठाङ्गुलिमेढ्राग्रेषु स्थनिकां, यमल-
मणयोर्यमकं, हनुशङ्खगण्डेषु खट्वाम्, अपाङ्गयोश्चीनं, पृष्ठोदरोरःसु
विघन्धं, मूर्धनि वितानं, चिबुकनासीष्ठास्यस्तिष्ठ गोफणां, जनुष ऊर्ध्वं
पञ्चाङ्गीमिति; यो वा यस्मिन् शरीरप्रदेशे सुनिविष्टो भवति तं तस्मिन्
विदध्यात् ॥ १८ ॥

बन्धानाह—तत्र कोपेत्यादि । एषां लक्षणमाह—एषां नामभिरेवेत्यादि । प्रायेणे-
तिवचनादुपदेशमपि सर्वबन्धानां नामान्वयमात्रादुद्दिश्येयानां सूचयति । तत्र कोपेत्यादि-

१ 'वल्कललताविदल' इति सा । २ 'बन्धनविशेषमयं' इति ह । ३ 'तूलरचितान्तरं'

इति सु । ४ 'सन्तानिका क्षीरसन्तानिका, कुशलसन्तानिकेति पाठे कोकाश्रुतिः' इति सु ।

५ 'प्रतोलीरस्या' इति हाराणचन्द्रः, 'मुतोलीव मुतोली तण्मयः फलाधारः' इत्यष्टा-
संमद्व्याख्यायामिन्द्रः ।

बन्धानां देशनिर्देशो व्यक्त एव । बन्धानां दुर्विज्ञेयतया तन्त्रान्तराणि ज्ञानार्थं लिख्यन्ते
 यथाकमम् । तत्र कोषे भोजः—“अहुल्यहृष्टकाग्रेषु कूर्च-कूर्पर-जालुषु । कोषकं कोषका-
 कारं व्रणवन्धं तु योजयेत् ॥ दामाकृतिश्चतुष्पादो बन्धः स्यादामसंज्ञितः । स्वस्तिकं स्वस्ति-
 काकारं बन्धं कुर्यात् स्तनादिषु । शाखास्तु तिर्यक्पतितान् प्रहारादिकृतान् भिषक् ॥ तान्
 प्रसीव्यानुवध्नीयादयं हेयोऽनुवेक्षितः” । प्रतोलीबन्धे वैतरणः—“प्रतोली पुटिका प्रोक्ता
 जालवद् बहुरन्ध्रकः । घाटान्ते चैव ग्रीवायां ललाटे च प्रयोजयेत् ॥ स्थगिकां स्थगि-
 काकारां मेढ्राद्गुहादुलोत्थिताम् । जत्रु-हृत्-कक्ष-शाखादिष्वद्गुहादुलीयुताम् । यथास्वमौपधैः
 पूर्णां कल्पयेत् सुसमाहिताम्” इति । एवं मेघजपूर्णं कृत्वा पट्टेन बध्यत इति कोषात्
 स्थगिकाया विशेषः, कोपस्तु न बध्यते । “यमलव्रणयोः कुर्याद्यमकं मण्डलाकृतिम् ।
 खट्वा तु बहुपादा स्याचीराभिर्वहुभिर्धृता ॥ बन्धनं कारयेच्छङ्ख-हनु-गण्डेषु कोविदः ।
 चीन(र)बन्धं विजानीयात् चीना(रा)भिर्वहुभिर्धृतम् ॥ एवं बहुविधो बन्धः स्पष्टः पृष्ठोदरो-
 रसि । ऊर्ध्वं तिर्यग्धश्चापि पट्टचीराकृतः स तु ॥ वितानं तु वितानाब्धं(भं) मूर्ध्नि कुर्यात्
 सुसंस्थितम् । गोफणां गोफणाकारां युड्यान्नासौष्ठवस्तिषु । चिवुके चापि पश्चाद्गीं हनुसन्धौ
 विसहते । खेदयित्वा स्थिते सन्धौ कुर्यात् पश्चाद्गुशादृताम्” इति ॥ १७ ॥ १८ ॥

यन्त्रणमूर्ध्वमधस्तिर्यक् च ॥ १९ ॥

बन्धस्य यन्त्रणाधीनत्वाद्यन्त्रणभेदमाह—यन्त्रणमित्यादि । ॥ १९ ॥

तत्र घनां कवलिकां दत्त्वा वामहस्तपरिक्षेपमृजुमनाविद्धमसंकुचितं
 मृदु पट्टं निवेद्य वध्नीयात् । न च व्रणस्योपरि कुर्याद्ग्रन्थिमावाधकरं
 च ॥ २० ॥

एतेषां च व्रणाकृतिभेदानुगुणेन बन्धो यथा कर्तव्यस्तदाह—तत्र घनामित्यादि ।
 कवल्यति क्रीडीकरोतीति कवलिका; सा चौषधवस्त्रयोर्मध्ये मेघजस्थापनार्थं यज्ञो-
 दुम्बरत्वादिरूपा कवलिका दीयते । वामपरिक्षेपो वामहस्तपरिक्षेपः, स च मङ्गलार्थ-
 मिलिके; अन्ये तु वामहस्ते पट्टे क्षिप्ते दक्षिणेन साधुबन्धनसंपादनं भवतीत्याहुः; अपरे
 तु वामदक्षिणपरिक्षेपावुभावपि कर्तव्यौ, क्रियासौकर्यार्थं तु वामपरिक्षेप इह उक्तः । उक्तं
 हि चरके—“बन्धस्तु द्विविधः शस्तौ व्रणानां वामदक्षिणः” (च. वि. अ. २५) इति ।
 अनाविद्धमिति बन्ध आवाधकरो यथा न स्यादिति वाच्यम् ॥ २० ॥

न च विकेशिकौपधे अतिस्निग्धे अतिरुक्षे विषमे वा कुर्वीत; यस्माद-
 तिस्नेहात् क्लेदो, रौक्ष्याच्छेदो, दुर्न्यासाद्ग्नवत्सर्मावधर्षणमिति ॥ २१ ॥

विकेशिकौपधकल्कयोर्विशेषमाह—न चेत्यादि । तत्र विकेशिका मधु-घृत-तिलकल्क-
 युक्ता प्रोतस्रग्मयवर्तिः, इयं च दुष्टव्रणविषया; कल्कस्तु निरुक्तपूतिभांसनिष्कृतिकव्रण-

१ ‘निबन्धो विविधो बन्धः स तु पृष्ठोदरोरसि’ इति पा० । २ ‘अस्यामे’ ‘युक्तलेहत्वादाशु
 सम्यगुपसंरोहः’ इत्यधिकं पठ्यते त्राडपत्रपुस्तके ।

विषयः । उच्यते हि—“सपूतिमांसं सोरसं सगतिं पूयगर्भिणम् । व्रणं विशोधयेच्छीघ्रं स्थिता ह्यन्तर्विकेशिका” इति ॥ २१ ॥

तत्र व्रणायतनविशेषाद्वन्धविशेषलिखितो भवति—गाढः, समः, शिथिल इति ॥ २२ ॥

(पीडयन्नरुजो गाढः सोच्छ्वासः शिथिलः स्मृतः ॥

नैव गाढो न शिथिलः समो बन्धः प्रकीर्तितः ॥ २३ ॥)

तत्र स्फिक्कुक्षिकक्षावह्णोरुक्षिरःसु गाढः, शाखावदनकर्णकण्ठमेदु-
मुष्कपृष्ठपार्श्वोदरोरःसु समः, अक्षणोः सन्धिषु च शिथिल इति ॥ २४ ॥

व्रणस्य देशविशेषवद्भेदस्य विशेषमाह—तत्रेत्यादि । आयतनं स्थानं स्फिग्गादि ।
तन्त्रान्तरोक्तं यथा—“पीडयन्नरुजो गाढः सोच्छ्वासः शिथिलः स्मृतः । नैव गाढो न
शिथिलः समो बन्धः प्रकीर्तितः” । पीडयन्नपि यो रुजो न करोति एष हेयो गाढः ।
सोच्छ्वास इति नातिसंलभः । शाखाऽत्र बाहु जह्ने च ॥ २२-२४ ॥

तत्र पैत्तिकं गाढस्थाने समं धर्मीयात्, समस्थाने शिथिलं, शिथिल-
स्थाने नैव; एवं शोणितदुष्टं च; श्लैष्मिकं शिथिलस्थाने समं, समस्थाने
गाढं, गाढस्थाने गाढतरम्; एवं वातदुष्टं च ॥ २५ ॥

अस्यैव दोषविशेषे विशेषमाह—तत्र पैत्तिकमित्यादि ॥ २५ ॥

तत्र पैत्तिकं शरदि ग्रीष्मे द्विरहो वध्नीयात्, रक्तोपद्रुतमप्येवं;
श्लैष्मिकं हेमैतवसन्तयोक्त्यद्वात्, वातोपद्रुतमप्येवम् । एवमभ्यूह्य
धन्धविपर्ययं च कुर्यात् ॥ २६ ॥

कालविशेषाद्विशेषमाह—तत्र पैत्तिकमित्यादि । एवमभ्यूह्येत्यनेन पैत्तिकं श्लैष्मिकं ब्रह्माद्
धर्मीयाद् ग्रीष्मे, प्रातरैव ग्रीष्मवच्छरदि धन्धयेदित्यादि भिषजा तत्कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥

तत्र, समशिथिलस्थानेषु गाढं वद्धे विकेशिकौषधनैरर्थक्यं शोफवेद-
नाप्रादुर्भावश्च, गाढसमस्थानेषु शिथिलं वद्धे विकेशिकौषधपतनं पट्ट-
संचाराद्गणवत्तमौषधघर्षणमिति; गाढशिथिलस्थानेषु समं वद्धे गुणामाव
इति ॥ २७ ॥

अविपरीतबन्धे वेदनोपशान्तिरसूक्ष्मसादो मार्दवं च ॥ २८ ॥

अद्यथ्यमानो दंशमशक्तुणकाष्टोपलपांशुशीतघातातैपमश्रुतिभिर्वि-
द्योपैरभिहन्यते व्रणः, विविधवेदनोपद्रुतश्च दुष्टतामुपैति, आलेपनादीनि
चास्य विशेषमुपयान्ति ॥ २९ ॥

१ अर्थं श्लोकस्तावत्प्रपञ्चकै न पठ्यते । २ ‘हेमन्ते एतौयेऽहि’ इति सा. । ३ ‘वात-
रजोवधैमक्षिकाप्रभृतिभिरभिघातविशेषैरभिहन्यते’ इति सा. ।

यथोक्ताकरणे दोषोदाहरणमाह—समेत्यादि । नैरर्थक्यं निष्प्रयोजनत्वं, गाढवन्धे-
नानुचितेन ॥ २७-२९ ॥

चूर्णितं मथितं भग्नं विच्छिष्टमतिपातितम् ॥

अस्थिस्रायुलिराच्छिन्नमाशु बन्धेन रोहति ॥ ३० ॥

सुखमेवं व्रणी शेते सुखं गच्छति तिष्ठति ॥

सुखं शय्यासनस्थस्य क्षिप्रं संरोहति व्रणः ॥ ३१ ॥

चूर्णितमित्यादि । चूर्णितादि वक्ष्यमाणलक्षणं ज्ञेयम् । सुखमिति बन्धे सति व्रणस्य
परिस्थितत्वादवस्थानादि सुखेन भवति, शीघ्ररोहणं च भवति । क्षिप्रं संरोहति व्रण इत्य-
स्यानन्तरं केचित् पतितं श्रीष्मेत्यादिव्रणं पठन्ति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अबन्ध्याः पित्तरक्ताभिघातविपनिमित्ता यदा शोफदाहपाकरा-
गतोदवेदनाभिभूताः क्षाराग्निदग्धाः पाकात् प्रकुथितप्रशीर्णमांसाश्च
भवन्ति ॥ ३२ ॥

कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिडका मधुमेहिनाम् ॥

कर्णिकाश्चोन्दुरुविदे विपज्जुष्टाश्च ये व्रणाः ॥ ३३ ॥

मांसपाके न बध्यन्ते शुदपाके च दारुणे ॥

अबन्ध्यानाह—अबन्ध्या इत्यादि । पित्तादिजनिताश्च यदा तोददाहवेदनावन्तस्तदा
न बन्ध्याः; तेन तोदादियुक्ते पतितके विपज्जुष्टानां च पित्तरक्तबहुतया शीर्णमांसता बन्धेन
भवति । प्रमेहिणः श्लथतरघातुत्वाद् बन्धादतीव प्रकुञ्चिता भवतीत्याद्यनुसरणीयम् ।
अन्ये तु कुष्मावीनां मांसपाके व्रणा न बध्यन्ते इति योजयन्ति । कर्णिका विपज्जुष्ट-
मांसाङ्कुरः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥—

स्वबुद्ध्या चापि विभजेत् कृत्वाकृत्याश्च बुद्धिमान् ॥ ३४ ॥

देशं दोषं च विज्ञाय व्रणं च व्रणकोविदः ॥

ऋतुंश्च परिसंख्याय ततो बन्धान्निवेशयेत् ॥ ३५ ॥

अनुक्तार्थोद्धार्यमाह—स्वबुद्ध्या चेत्यादि । कृत्वाकृत्यानि कर्णीयाकर्णीयान् । तथा
व्रणाश्च कुष्ठिनामित्यादिनोक्ताः, ऋतवश्च श्रीष्मेत्यादिनोक्ताः सूचिताः । परिसंख्यायेति
सम्यग्ज्ञात्वा ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

ऊर्ध्वं तिर्यग्धस्ताच्च यन्त्रणा त्रिविधा स्मृता ॥

यथा च बध्यते बन्धस्तथा वक्ष्याम्यशेषतः ॥ ३६ ॥

घनां कवलिकां दग्धा मृदु चैवापि पट्टकम् ॥

विकेशिकामौपधं च नातिभिग्धं समाचरेत् ॥ ३७ ॥

प्रहेद्यत्यंतिस्त्रिंशत् तथा रूक्षा क्षिणोति च ॥
 युक्तश्लेष्वा रोपयति दुर्न्यस्ता घर्मे घर्षति ॥ ३८ ॥
 विषमं च घर्षणं कुर्यात् स्तम्भयेत् स्नाययेत्तथा ॥
 यथाघर्षणं विदित्वा तु योगं घेयः प्रयोजयेत् ॥ ३९ ॥
 पित्तजे रक्तजे वाऽपि सङ्कटेष परिक्षिपेत् ॥
 असङ्कटं कफजे वाऽपि घातजे च विषक्षणः ॥ ४० ॥
 तलेन प्रतिपीडयाथ स्नाययेदनुलोमतः ॥
 सर्वांश्च यन्धान् गूढान्तान् सन्धींश्च विनिवेदायेत् ॥ ४१ ॥
 ओष्ठस्याप्येष सन्धाने यद्योद्दिष्टो विधिः स्मृतः ॥
 शुद्धोत्प्रेक्ष्याभियुक्तेन तथा चास्थियु जानता ॥ ४२ ॥
 उत्तिष्ठतो निषण्णस्य शयनं चाधिगच्छतः ॥
 गच्छतो विविधैर्यानिर्नास्य दुष्यति स घणः ॥ ४३ ॥
 ये च स्युर्मांससंस्था ये त्यग्गताश्च तथा घणाः ॥
 सन्ध्यस्थिकोष्ठप्रासाश्च तिरास्त्रायुगतास्तथा ॥ ४४ ॥
 तथाऽयगादगम्भीराः सर्पतो विषमस्थिताः ॥
 नैते साधयितुं शक्या ऋते यन्धाद्भवन्ति हि ॥ ४५ ॥
 इति सौधुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने भालेपनीयो
 नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अन्येऽत्र संमदश्लोकान् पठन्ति-ऊर्ध्वं त्रिर्घणित्वादिना । तानपठनीयानन्वे मन्यन्ते,
 तान्न स्युर्मांसप्रापि संमदश्लोकाद्वर्जितान् ॥ ३९-४५ ॥

इति धीचक्रानिर्दिष्टाविरुक्तिर्यामा शुभुक्तात्पर्यटीकायां भानुमती सूत्रस्थाने
 भालेपनीयो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो मज्जितोपासनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
 यद्योपायश्च भगवान् प्रप्यन्तरिः ॥ २ ॥

अनन्तरं मज्जितोपासनीयमध्यायं मज्जितो विहागदोषदर्शनार्थं मज्जितो-
 पासनीयोऽतिर्वाच्यते । मज्जितममम् आहारोपासनात्, तद्विहाग कृतोऽध्यायो
 हेतुः ॥ १ ॥ २ ॥

अथ मज्जितस्य प्रथममेवागारमन्विच्छेत्, तत्रागारं प्रदालावास्था-
 दिकं कारयेत् ॥ ३ ॥

प्रशस्तवास्तुनि गृहे शुचावातपवर्जिते ॥

न भवन्ति चिरं रोगाः शारीरागन्तुमानसाः ॥ ४ ॥

तत्र गृहमेव प्रधानं, तत्रस्थेतरसेवनादित्याह—अथ त्रणितस्य प्रथममित्यादि । प्रशस्तत्वं देशस्य प्राक्प्रवणत्वादिना वास्तुविद्योक्तं होयम् । पूर्वोक्तं श्लोकेन सुखग्रहणार्थ-
माह; एवमेवान्नाध्याये गैद्येनोक्तं सम्यग्बोधार्थं सम्यग्ग्रहणार्थं च श्लोकेनाप्यभिधा-
स्यति । तदुक्तं चरके—“गद्योक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः समनुगीयते । तद्यक्तियवसा-
यार्थं द्विरुक्तं तत्र गर्ह्यते” (च. नि अ. १) इति । अत्रापि देश एव वास्तुशब्दे-
नोच्यते; अन्ये तु वास्तुपुरुषं वदन्ति । तच्चर्मादिव्याधान(?)गृहकरणम् । चिरमिति
चिरस्थायिनो न भवन्ति ॥ ३ ॥ ४ ॥

तस्मिन् च्छयनमसंवाधं स्वास्तीर्णं मनोह्रं प्राक्शिरस्कं सशस्त्रं च
कुर्वीत ॥ ५ ॥

सुखचेष्टाप्रचारः स्यात् स्वास्तीर्णं शयने व्रणी ॥

प्राच्यां दिशि स्थिता देवास्तत्पूजार्थं च तच्छिरः ॥ ६ ॥

तस्मिन् सुहृद्भिरनुकूलैः प्रियंवदैरुपास्यमानो यथेष्टमासीत् ॥ ७ ॥

सुहृदो विक्षिपन्त्याशु कथाभिर्वर्णनेदनाः ॥

आश्वासयन्तो बहुशः सनुकूलाः प्रियंवदाः ॥ ८ ॥

न च दिवानिद्रावशगः स्यात् ॥ ९ ॥

दिवास्वप्नाङ्गणे कण्डूर्गात्राणां गौरवं तथा ॥

श्वयथुर्वेदना रागः स्नावश्चैव भृशं भवेत् ॥ १० ॥

असंवाधम् असंकीर्णम् । स्वास्तीर्णं सम्यक् कम्बलादिमिरावृतम् । सशस्त्रं च रक्षार्थम्
॥ ५-१० ॥

उत्थानसंवेशनपरिवर्तनचङ्क्रमणोच्चैर्भाषणाद्यास्वात्मचेष्टास्वप्नप्रसो-
व्रणं संरक्षेत् ॥ ११ ॥

स्थानासनं चङ्क्रमणं दिवास्वप्नं तथैव च ॥

व्रणितो न निषेवेत शक्तिमानपि मानवः ॥ १२ ॥

उत्थानाद्यासनं स्थानं शय्या चाति निषेविता ॥

प्राप्नुयान्मायतादङ्गयजस्तस्माद्विचर्जयेत् ॥ १३ ॥

१ वृत्तये च्छे ‘तच्चागारं प्रशस्तवास्त्वादिकं कार्यम्’ इत्यस्य स्थाने ‘प्रशस्तवास्तु मुनिविष्टं
शुच्यवातातपं च’ इति ताडपत्रपुस्तके पठ्यते । २ ‘निवाते न च रोगाः स्युः’ इति वृद्ध-
संमतः पाठः । ३ ‘युक्तकेनोक्तं’ इति ह. । ४ ‘भर्मादिव्याधानगृहकरणं’ इति ह. । ५ अयं
श्लोकस्ताडपत्रपुस्तके न पठ्यते । ६ ‘परिमाणं नादिपु’ इति ता. । ७ अयं श्लोकस्ताडपत्र-
पुस्तके न पठ्यते ।

संवेक्षणं शयनावस्थानम्, उत्थानं दण्डायमानावस्थानम्, आसनम् उपविष्टावस्थानम् ॥ ११-१३ ॥

गम्यानां च स्त्रीणां संदर्शनसंभाषणसंस्पर्शनानि दूरत एव परिहरेत् ॥ १४ ॥

स्त्रीदर्शनादिभिः शुक्रं कदाचिच्चलितं भवेत् ।

ग्राम्यधर्मकृतान् दोषान् सोऽसंसर्गेऽप्यवाप्नुयात् ॥ १५ ॥

ग्राम्यधर्मकृता दोषा उत्तरत्र वक्तव्या यथा—“मैथुनोपगमाद्वोरान् व्याधीन् प्राप्नोति दुर्मतिः । आक्षेपः” (चि. अ. ३९) इत्यादि ॥ १४ ॥ १५ ॥

नवधान्यमापतिलकलायकुलत्थनिष्पावहरितकशाकाम्ललवणकटु-
कगुडपिष्टविकृतविषहृत्शुष्कशाकाजाङ्गलमांसवसाशीतोष्णकृशरापाय-
सदधिद्रुग्धतक्रप्रभृतीनि परिहरेत् ॥ १६ ॥

तक्रान्तो नवधान्यादिर्योऽयं वर्ग उदाहृतः ॥

दोषसंजननो ह्येष विज्ञेयः पूयवर्धनः ॥ १७ ॥

नवधान्येत्यादौ मापाधीनां पुराणानामपि निषेधः । कलायोऽत्र त्रिपुटः, हरेणुसतीन-
शोस्तु “अन्यैरेवंगुणैर्वोऽपि सुद्राहीनां रसेन वा” (सू. अ. १९) इति वचनेन विधानमेव ।
अजाङ्गलं मांसमित्यस्य प्रधानकल्पनया जाङ्गलशब्दोऽयं जट्ट्यालविष्कारयोरेव वर्तते, तेन
तदन्वेषां सर्वेषामेव निषेधः । एतच्च चरके—शोध एव “ग्राम्याञ्जानूपं पिशितलवणं”
(च. चि. अ. १२) इत्यादिना अजाङ्गलशब्देनोक्तग्राम्यस्य निषेधाद्याख्यायते; एवं जाङ्गल-
वचनेनैवानूपौदकनिषेधे प्राप्ते पुनस्तद्वचनं विशेषेण तन्निषेधार्थमिति व्याख्यानयन्ति ।
किंस्तु, अजाङ्गलशब्देनात्र मांसवर्गे प्रथमोक्तजलेशानूपग्राम्यक्रव्यभुजैकशफजल्लालरूप-
पण्मांसवर्गोक्ताजाङ्गलव्यतिरिक्तपक्षवर्गमांसनिषेधो विवक्षितः; आनूपौदकशब्देन च तत्रै-
वोक्तजलेशानूपयोर्विशेषेण दोषकारित्वादिनिषेधः; अनेन पञ्चविधोऽपि पुनस्तत्रोक्त-
जलचरादिनिषेधः (अन्ये पुनः ‘अजाविकानूपौदकमांसं’ इति पठन्ति) । प्रभृतिप्रहणं
समस्तगुरुविदाह्यादितन्त्रान्तरोक्तनिषिद्धतयोक्तप्रहणार्थम् । यदुक्तं चरके—“ग्राम्या-
ञ्जानूपं पिशितलवणं शुष्कशाकं नवाजं गौडं पिष्टार्णं दधि सङ्कशरं विज्जलं मद्यमम्लम् ।
धानावहृत् समशनमयो शुवैसात्स्यं विदाहि खम्रं चारात्रौ श्वयधुगद्वान् वर्जयेन्मैथुनं च”
(च. चि. अ. १२) इति । अत्र च प्रभृतिप्रहणग्रहीतानां नवधान्यादिवदोषकर्तृत्वमिति ।
तक्रान्त—इत्यादि । दोषसंजनन इति प्रणदोषजननः, प्रणदोषश्च प्रणदुष्टिरेव । यदि
ह्यथातादयोऽत्र दोषा विवक्षितास्तदा भूयसां बातादिजनकानां विद्यमानत्वात् प्रतिनिय-
तनवधान्याद्यभिधानं स्यात् । प्रणदुष्टिरपि यद्यपि दोषदुष्टिपूर्वकैव भवति, तथाऽपि द्रव्य-
महिम्ना यानि द्रव्याणि प्रणदुष्टिरूपव्याधिकारीणि तानीहोच्यन्ते । तेन नवधान्यादीना-
मिह प्रणदुष्टी कर्तव्यायां दोषानन्तरीयकतया दुष्टेर्दोषकरणमपि भवति । यथा—मृत्

१ कटुकशब्दस्तावत्रपुस्तके न पठ्यते । २ अयं पाठो सु-पुस्तके न पठ्यते ।

पाण्डुरोगे, विरुद्धशनं कुष्ठे, अलशानमजीर्णे कर्तव्ये दोषमपि तन्मान्तरियकतया करोति । तदुक्तं तन्त्रयुक्तिषु मांसादीनां व्रणदुष्टिकर्तृत्वं, यथा—“शृत्पिण्डोऽग्निः क्लिद्यते एवं मापतिलदुग्धप्रवृत्तिभिर्व्रणः” (च. त. अ. ६५) इति । तथाहि द्रव्यप्रभावे चरकः—“किंचिदोषप्रशमनं किंचिद्वातुप्रवृषणम् । स्वस्थवृत्तौ मतं किंचिद्द्रव्यं त्रिविधमुच्यते” (च. सू. अ. १) इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

मद्यपश्च मैरेयारिष्टासवसीधुसुराविकारान् परिहरेत् ॥ १८ ॥

मद्यमम्लं तथा रुक्षं तीक्ष्णमुष्णं च वीर्यतः ॥

आशुकारि च तत् पीतं क्षिप्रं व्यापादयेद्ब्रणम् ॥ १९ ॥

मद्यस्य नवधान्यादिवर्गे साक्षात् प्रवृत्तिशब्दाद्वा निषेधेऽपि भूरिदोषकर्तृतया पुनर्निषेधः । मैरेयादयो द्रवद्रव्ये व्याकरणीयाः ॥ १८ ॥ १९ ॥

वातातपरजोधूमावश्यायातिसेवनातिभोजनानिष्टभोजनश्रवणदर्शने-
र्प्यामर्पभयशोकध्यानरात्रिजागरणविषमाशनशयनोपवासवाग्व्यायाम-
स्थानचङ्क्रमणशीतवातविरुद्धाध्यशनाजीर्णमक्षिकाद्या वाधाः परि-
हरेत् ॥ २० ॥

व्रणितस्योपतप्तस्य कारणैरेवमादिभिः ॥

क्षीणशोणितमांसस्य भुक्तं सम्यङ् जीर्यति ॥ २१ ॥

अजीर्णात् पवनादीनां विभ्रमो चलवान् भवेत् ॥

ततः शोफरुजास्त्राचदाहपाकानवाप्नुयात् ॥ २२ ॥

व्रणितस्येत्यादौ उपतप्तस्येति कारणैरित्यनेन संबध्यते । पवनादीनां विभ्रमः प्रकोपः; तत्र वाताच्छोथरुजः, कफात् सावः, पितादाहपाकौ हेतौ ॥ २०—२२ ॥

सदा नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवाससा शान्तिमङ्गलदेवताग्राह-
णगुरुपरेण भवितव्यमिति । तत् कस्य हेतोः ? हिंसाविहाराणि हि
महावीर्याणि रक्षांसि पशुपतिकुबेरकुमारानुचराणि मांसशोणितप्रिय-
त्वात् क्षतजनिमित्तं व्रणिनमुपसर्पन्ति, सत्कारार्थं जिघांसूनि वा
कदाचित् ॥ २३ ॥

तेषां सत्कारकामानां प्रयतेतान्तरात्मना ॥

धूपबल्युपहारांश्च भक्ष्यांश्चैवोपहारयेत् ॥ २४ ॥

ते तु संतर्पिता आत्मवन्तं न हिंस्युः । तस्मात् सततमतन्द्रितजन-
परिवृतो नित्यं दीपोदकशस्त्रस्त्रासपुष्पलाजाद्यलङ्किते वैश्वमनि संपन्म-
ङ्गलमनोऽनुकूलाः कथाः शृण्वन्नासीत् ॥ २५ ॥

संप्रदाद्यनुकूलाभिः कथाभिः प्रीतमानसः ॥

आशावान् व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं सुखमवाप्नुयात् ॥ २६ ॥

१ ‘शस्त्रिवाससा’ इति ता. । २ ‘संपन्मङ्गल्युक्ताभिः’ इति ता. ।

कस्यञ्चुःसामाययैवेदामिहितैरपरैश्चाशीर्विधानैरुपाध्याया भिषजश्च
सन्ध्ययो रक्षां कुर्युः ॥ २७ ॥

हिंसामिहाराणीति हिंसैव विहारः क्रीडा येषां तानि तथा । एतेन क्रीडा प्रयोजनं
रक्षोभिद्रवणस्योक्तम्, अन्ते च 'सत्कारार्थं जिघांसुति च' इत्यनेन अभ्यर्चनं तथा हिंसा
चेति फलद्वयं वक्तव्यं, तेन मिलित्वा फलत्रयमिहापि चरकोक्तमुक्तं भवति । तदुक्तं हि—
'त्रिधा स्वाधातप्रयोजनं भवति—रतिरभ्यर्चनं हिंसा च' (च. नि. अ. ७) इति ।
रक्षांसीत्यादौ बहुवचनमाद्यर्थे; पशुपत्यनुचररक्षोयक्षी त्यक्त्वा अतिरिक्ता देवादयः यद् ।
रक्षोग्रहणमादावुपधातकत्वात् । कुत्रेणनुचरा यक्षाः, कुमारानुचरा नैगमेपादयो नव
यक्ष्यमाणाः । अतजनिमित्तमिति शोणितस्य ग्रणे प्रादुर्भावात् । प्रयोजनान्तरमाह—
सत्कारार्थमित्यादि । शोणितार्थोपसर्गणं सत्कारे हिंसायां वाऽन्तर्भवतीति न राक्षसावुप-
दर्शने त्रिविधप्रयोजनातिक्रमः । सत्कारकामानामित्यभिधानेन हिंसार्थिनोऽसाध्याः
सूच्यन्ते; तन्त्रान्तरे हि हिंसार्थगृहीता असाध्या उच्यते । न हिंसुरिति वचनेन सत्कारार्थं
गृहीतेऽपि यदा बल्यादिना सत्कारा न क्रियन्ते तदा तेऽपि हिंसन्तीति दर्शयति ।
सत्कारेण च श्रीदार्थिनोऽपि कृतकृत्या निवर्तन्ते । अन्ये तु सत्कारेण त्रिविधप्रयोजना-
नामपि राक्षसादीनां निवृत्तिं वदन्ति ॥ २३-२७ ॥

सर्पपारिष्टपत्राभ्यां सर्पिषा लघणेन च ॥

द्विरदः कारयेद्दूपं दशरात्रेमतन्द्रितः ॥ २८ ॥

छत्रामतिच्छत्रां लाङ्गू(ङ्ग)लां जटिलां ब्रह्मचारिणीं शुद्धामतिगुहां
लक्ष्मीं ध्वामतिविषां शतवीर्यां सहस्रवीर्यां सिद्धार्थकांश्च शिरसा
धारयेत् ॥ २९ ॥

व्यज्येत बालव्यजनैर्ग्रणं न च विघट्टयेत् ॥

न तु देव च फण्डयेच्छयानः परिपालयेत् ॥ ३० ॥

अनेन विधिना युक्तमादायेव निशाचराः ॥

घनं केसरिणाऽऽक्रान्तं घर्जयन्ति मृगा इव ॥ ३१ ॥

सर्पपेसारि । छत्रातिष्ठे द्रोणपुष्पीद्वयं; लाङ्गलङ्गी प्रविद्धा, मर्कटमृत्नीलन्ये; ब्रह्म-
चारिणी मलयट्टिगा, अलम्पुपेलन्ये; जटिला मांसी; शुद्धा शालपणी; अतिशुद्धा
पृथ्विणी; लक्ष्मी लक्ष्मणा, निष्पुक्रान्तेत्यन्ये; शतवीर्यां दशै, शतावरीत्यन्ये; सहस्र-
वीर्यां श्वेतपुष्पा ॥ २८-३१ ॥

जीर्णशास्योदनं ज्विग्धमल्पमुष्णं प्रचोच्येत् ॥

भुञ्जानो जाङ्गलैर्मौसैः शीघ्रं घणमपोहति ॥ ३२ ॥

तण्डुलीयकजीयन्तीस्तु निषण्णकयास्तुर्कैः ॥

१ 'सत्कारात्रेण' द्विरदः इति सा. । २ 'मांसी' शीरेणं मीरेण्येनं परित्यजेत् इति का. ।

बालमूलकवार्ताकपटोलैः कारवेल्लकैः ॥ ३३ ॥
 सदाडिमैः सामलकैर्धृतभृष्टैः ससैन्धवैः ॥
 अन्यैरेवंगुणैर्वाऽपि मुद्गादीनां रसेन वा ॥
 शकृन् विलेपीं कुल्माषाञ्जलं चापि शृतं पिबेत् ॥ ३४ ॥
 दिवा न निद्रावशगो निवातगृहगोचरः ॥
 व्रणी वैद्यवशे तिष्ठन् छीघ्रं व्रणमपोहति ॥ ३५ ॥
 (व्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरात् ॥
 तौ च रुक् च दिवास्वापात्ताश्च मृत्युश्च मैथुनार्त् ॥)
 एवंवृत्तसमाचारो व्रणी संपद्यते सुखी ॥
 आयुश्च दीर्घमाप्नोति धन्वन्तरिवचो यथा ॥ ३७ ॥
 इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने व्रणितोपासनीयो
 नामकौनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

जीर्णैत्यादि । जीर्णशाल्योदनशब्देन नवधान्यनिषेधात् पुराणत्वेऽपि प्रपुराणस्याप्यति-
 लघुतया ग्रहणम् । द्रवादुत्तरो द्रवोत्तरः, द्रवहीन इत्यर्थः; न तु द्रवप्रधानः, येन
 “व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत्” (स. अ. ४५) इत्युक्तं; भोजेऽपि—
 “व्रणोदरास्थापनपीडितानां प्रमेहिणां छर्द्यतिसारिणां च । द्रवं न दद्यादथवाऽपि कोष्णमल्पं
 हितं भेषजसंयुतं च” इत्युक्तम् । किंवा द्रवमुत्तरं श्रेष्ठमान्तरीक्षादि; तच्चाल्पमेव वचना-
 न्तराज्ज्ञेयम् । सैन्धवमिह निषिद्धलवणापवादरूपम् । मुद्गादीनामित्यत्रादिशब्दाद्वन-
 मुद्गादीनामनिषिद्धानां ग्रहणम् । रसेनेति यूषेण । सकूलित्यादि केचित् पठन्ति; तच्च
 व्यक्तम् । अध्यायान्ते यथोक्ताहाराचारफलावधारणपरं श्लोकद्वयं केचित् पठन्ति—
 दिधेत्यादि ॥ ३२—३७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यदीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने
 व्रणितोपासनीय एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो हिताहितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये पुराणरक्तशाल्यादि हितमुक्तं, नवधान्यादि चाहितं, तत्र हिताहिते विवाद-
 निषेधेन स्वमतस्थापनार्थं हिताहितीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

‘यद्वायोः पथ्यं तत् पित्तस्यापथ्यम्’ इत्यनेन हेतुना न किञ्चिद्ब्रह्ममेका-
 न्तेन हितमहितं वाऽस्तीति केचिदाचार्या भ्रुवते, तत्तु न सम्यक्; इह

खलु यस्याद्रव्याणि स्वभावतः संयोगतश्चैकान्तहितान्येकान्ताहितानि हिताहितानि च भवन्ति ॥ ३ ॥

अत्रैकीयमतमाह—यद्वायोरिखादि । एतदूपयति—तत्त्वित्यादि । स्वभावत इति प्रकृतेः, प्रकृतिश्च जातिप्रतिबद्धस्वरूपं, यथा—रक्तशाले रक्तशालिलं, तथा तत्र प्रतिबद्धं च लघुलत्रिमलापहस्तादि । संयोगो द्रव्याणां मेलकः, स चेह द्रव्यप्रकृत्यतिरिक्तकार्यकारको हेयः, यथा—मधुघृतसमानसंयोगादिः, प्रकृत्यगुणसंयोगस्तु प्रकृतिकार्येणैव गृहीतः । संयोगेन चेह संबन्धमात्राभिधायिना देशकालसंस्कारमात्राणां चातिरिक्तफलनां ग्रहणम्, एतदुदाहरणानि विरोधिवर्गे दर्शयिष्यामः ॥ ३ ॥

तत्र, एकान्तहितानि जातिसात्म्यात् सलिलघृतदुग्धौदनप्रभृतीनि, एकान्ताहितानि तु दहनपचनमारणादिषु प्रवृत्तान्यनलक्षारविषादीनि, संयोगतस्त्वपराणि विपतुल्यानि भवन्ति; हिताहितानि तु यद्वायोः पथ्यं तत् पित्तस्यापथ्यमिति ॥ ४ ॥

तत्रैकान्तेत्यादिना एकान्तहिताहितहिताहितेति त्रिविधविवरणम् । जातिसात्म्यादिति मनुष्यजातिसात्म्यात् । एकान्ताहितानि स्वभावात् संयोगाच्च जातिसात्म्यस्यैव भवन्ति । तत्राभ्यासीनि स्वभावाद्विरुद्धानि; मधुघृतादीनि च वक्ष्यमाणानि संयोगाद्विरुद्धानि; एतदेवैकान्ताहितानीत्यादिना ग्राह्यं । अमिक्षारविषादीनीत्यादिशब्दात्त्रकुचमन्दकादि गृह्यते । विपतुल्यानीति विपवदनर्थकारित्वात् । स्वभावतश्च संयोगतश्च हिताहितान्याह—हिताहितानीत्यादि । यद्वायोरुष्णत्वान्नलक्षणादिना पथ्यं मानुष्यं तत्तेनैव पिते समान-गुणतयाऽपथ्यम्, एवमादि स्वभावतो हिताहितं; तथा संयोगतश्च यन्मांसं तैलतन्नादि-संस्काराद्वायोः पथ्यं तत् पित्तस्यापथ्यमित्याद्युदाहार्यम् ॥ ४ ॥

अतः सर्वप्राणिनामयमाहारार्थं वर्ग उपदिश्यते; तद्यथा—रक्तशालिपट्टिककङ्कुमकुन्दकपाण्डुकपीतकप्रमोदककालकासनपुष्पककन्द-मकशकुनाहतसुगन्धककलमनीचारकोद्रचोद्दालकश्यामाकगोधूमयव-चैणवैणहरिणकुरङ्गमृगमातृकाश्वदंष्ट्राकरालकरकरकपोतलावतिक्षिरिक-पिञ्जलवर्तीरवर्तिकासुद्रघनमुद्गमकुष्ठकलायमसूरमङ्गल्यचणकहरेण्डाढ-कीसतीनास्त्रिह्रिवास्तुकस्तु निपण्णकजीवन्तीतण्डुलीयकमण्डूकपर्ण्यः, गव्यं घृतं, सैन्धवं, दाडिमामलकमित्येव वर्गः सर्वप्राणिनां सामान्यतः पथ्यतमः ॥ ५ ॥

अनेन च प्रकारेण यद्वायुः स्वास्थ्यतुष्टिकरं तदेकान्तहितं, यत्तु स्वास्थ्यविषदं तदेकान्ताहितं; यत्तु स्वास्थ्यविहितं रोगावस्थानियतोपयोगं तद्विहाहितं, तच्चैकदोषहरं त्रिदोषहरं व्याधिहरं वा तत्तदवस्थामात्रहिततया स्वास्थ्यहिततया च हिताहितम् । न

१ 'उक्त द्रव्याणि' इति ता. । २ 'सर्वप्राणिन्यः' इति ता. ।

हि दशमूले त्रिदोषहरमपि स्वस्थे हितं, यत्तु रक्तशाल्यामलकादि त्रिदोषहरं स्वास्थ्य-
हितं च तदपि स्वास्थ्ये हिततयैकान्तहितमेव, एवं घृतं कफकरमपि सुस्थैकान्तहिततयै-
कान्तहितमेवोक्तम्, एवमभ्यायपि अर्शोधादौ हितमपि स्वास्थ्यहिततया एकान्ताहि-
तमेव पठितं; तदेवमेकान्तहितत्वादीहोक्तप्रयोजनेन पारिभाषिकमेवेति न क्वचिद-
हितत्वाद्युपन्यासेन विरोध उद्भावनीयः । उक्तमेकान्तहितत्वादि प्रपञ्चेनाह—अत इत्यादि ।
सर्वप्राणिनामिति सर्वमनुष्याणाम् । एतच्च रक्तशाल्यादीनां सामान्यत्वमभ्यासापेक्षं,
तेनानभ्यासात्तद्देशविशेषे यदापाततोऽहितत्वं तन्नोद्भावनीयम् । एतेषां च नामान्यजपान-
वक्तव्यानि, तथाऽजपानोक्तधान्यसूपादिवर्गप्रधानैरूपरक्तशाल्यादय एतेऽनुसर्तव्याः ॥ ५ ॥

तथा ब्रह्मचर्यनिवातैशयनोष्णोदकस्नाननिशास्वप्नव्यायामाश्वैका-
न्ततः पथ्यतमाः ॥ ६ ॥

आचारहितमाह—ब्रह्मचर्यमित्यादि । ब्रह्मचर्यमुपस्थनियमः, तस्य हितत्वे वचनान्तरं
“आयुष्यं भोजनं जीर्णं वेगानां चाविधारणम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसार्ता च वर्जनम्”
इति । यत्तुपस्थितदुर्घस्य विधाते शुक्राश्मरीसंभवादिहब्रह्मचर्यमित्यकारप्रश्लेषो व्याख्या-
यते तन्न, तथाविधब्रह्मचर्यस्य वेगानां चाविधारणमित्यनेनैव लब्धार्थत्वात् । व्यायामश्चेहो-
चितप्रमाण एव हेयः, यदुक्तं चरके—“शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था चलवर्धनी ।
देहव्यायामसंख्याता मात्रया तां समाचरेत्” (च. सू. अ. ७) इति । चकारादेगविधा-
रणप्रवृत्तम् ॥ ६ ॥

एकान्तहितान्येकान्ताहितानि तु प्रागुपदिष्टानि, हिताहितानि तु
यद्वायोः पथ्यं तत् पित्तस्यापथ्यमिति ॥ ७ ॥

प्रागुपदिष्टानीति अमिक्षारविषादीनि ॥ ७ ॥

संयोगतस्त्वपराणि विषतुल्यानि भवन्ति । तद्यथा—बल्लीफलकवक-
करीराम्लफललवणकुलत्थपिण्याकदधितैलविरोहिपिष्टशुष्कशाकाजा-
ङ्गलमांसमद्यजाम्बवचिलिचिममत्स्यगोधावराहांश्च नैकध्यमश्नीयात्

१ ‘स्वास्थ्यहितत्वादि प्रपञ्चेनाह’ इति सु. । २ ‘प्रधानपर’ इति सु. । ३ ‘निवात-
शरण’ इति ता. ।

४ मूले संनिवेशितोऽयं पाठः (१-१६) अस्याध्यायस्यान्ते ढवहणेन स्वव्याख्यायां
गयदाससंमतधेनोद्धृतः, ताडपत्रपुस्तकेऽप्ययमेव पठ्यते, चक्रेणाप्ययमेव व्याख्याति
इत्यसामिर्मूले संनिवेशितः; वर्तमानमुद्रितपुस्तकेषु पठ्यमानो ढवहणेन व्याख्यातश्च पाठो
यथा—

“रोगं सात्त्यं च देशं च कालं देहं च शुद्धिमान् ।

अवेक्ष्याम्यादिकान् भावान् रोगवृत्तेः प्रयोजयेत् ॥ ९ ॥

पयसा प्राक् पयसोऽन्ते वा । कपोतांश्च सर्पपतैलमृष्टान्नाद्यात् ।
कपिशलमयूरलावतिरिगोधाश्चैरण्डदार्वाग्निसिद्धा परण्डतैलसिद्धा
वा । मधुघृते समधृते । मधु चान्तरीक्षोदकानुपानम् । कांस्यभाजने
दशरात्रपयुपितं सर्पिः । मधु चोष्णमुष्णेन वा, दधि मधं वा । पिसेन
चाममांसम् । सुराकृशरापायसांश्च नैकध्यमंश्रीयात् । सौवीरकेण सह
तिलशङ्कुलीः । तन्नेण सह मधुघृतधानापृषतमांसानि । मधुना
गोघाम् । मत्स्यान् क्षौद्रासवेन, पृषतमांसं वा तेनैव । तथा मैरेयमा-

अवस्थान्तरबाहुव्याद्रोगादीनां व्यवस्थितम् ।

द्रव्यं नेच्छन्ति त्रिपण इच्छन्ति स्वस्वरूपे ॥ १० ॥

द्वयोऽन्यतरादाने वदन्ति विपद्भयोः ।

दुग्धस्यैकान्तद्विषयं विषयैकान्ततोऽद्विषयम् ॥ ११ ॥

एवं शुक्ररसेष्वेव द्रव्येषु सलिलादिषु ।

यकान्तद्विषयं विद्धि वत्स सुश्रुत नान्यथा ॥ १२ ॥

अतोऽन्यन्यमपि संयोगादद्विषयं ब्रूयामः—नवविस्मृष्टान्यैर्वैषम्यप्रपञ्चोऽनुपपन्नोऽपि प्राण्या-
न्पौदकपिशितादीनि नाभ्यवहरेत्; न पयोमधुभ्यां रोहिणीशकं जातृकशकं वाऽश्रीयात्,
बलाकां वारुणीकुम्भापाभ्यां, काकमाचीं, पिप्लीमरिचाभ्यां; नाडीमङ्गशाककुट्टद्वीनि च
नैकध्यं; मधु चोष्णोदकानुपानं; पिसेन चाममांसानि; सुराकृशरापायसांश्च नैकध्यं; सौवीरकेण
सह तिलशङ्कुलीः; मत्स्यैः सहैष्टविकारात्; शुङ्गेन काकमाचीं, मधुना मूलकं, शुङ्गेन वाराहं
मधुना च सह विरुद्धं; क्षीरेण मूलकम्, आम्रजाम्बवन्धाविच्छृकरगोधाश्च; सर्वांश्च मत्स्यान्
पयसा, विशेषेण चित्तिचिमं; कदलीफलं तालफलेन पयसा दध्ना तन्नेण वा; ककुचफलं पयसा
दध्ना माषपत्रेण वा, प्राक् पयसः पयसोऽन्ते वा ॥ १३ ॥

अतः कर्तव्यविद्वाद् ब्रूयामः—कपोतांश्च सर्पपतैलमृष्टान्नाद्यात्; कपिशलमयूरलावतिरि-
गोधाश्चैरण्डदार्वाग्निसिद्धा परण्डतैलसिद्धा वा नाद्यात्; कांस्यभाजने दशरात्रपयुपितं सर्पिः, मधु
चोष्णमुष्णे वा, मत्स्यपरिपचने मृगवेरपरिपचने वा सिद्धां काकमाचीं, तिलकृत्कसिद्धमुपोदि-
काशकं, नारिकेलेन वराहवसापरिमृष्टां बलाकां, भासमङ्गारचूर्णं नाश्रीयादिति ॥ १४ ॥

अतो मानविद्वाद् ब्रूयामः—मध्वस्युनी मधुसर्पिरी मानतस्तुल्ये नाश्रीयात्; खेहो
मधुलेहो जललेहो वा विशेषादान्तरीक्षोदकानुपानौ ॥ १५ ॥

अत ऊर्ध्वं रसद्वन्द्वानि रसतो वीर्यतो विपाकतश्च विद्वाद्भिर्ब्रूयामः—तत्र मधुराग्लौ
रसवीर्यविरुद्धौ मधुरलवणौ च, मधुरकटुौ च सर्वतः, मधुरतिक्तौ रसविपाकाभ्यां मधुरकषायौ
च, अम्ललवणौ रसतः, अम्लकटुौ रसविपाकाभ्याम्, अम्लतिक्तावम्लकषायौ च सर्वतः,
लवणकटुौ रसविपाकाभ्यां, लवणतिक्तौ लवणकषायौ च सर्वतः, कटुतिक्तौ रसवीर्याभ्यां,
कटुकषायौ च तिक्तकषायौ रसतः ॥ १६ ॥”

१ ‘सर्पपतैलसिद्धान्’ इति ता. । २ ‘पृषतमांसं मैरेयमाध्वीकाभ्याम्’ इति ता. ।

ध्वीकाभ्यां बालोपोदक्या वा मत्स्यान् । नैक्षुविकृतीः सर्वा मत्स्यैः सह । सर्पिर्गुडकाकमाचीमधुमूलकानि नैकधर्मम् । मधुना चाराहं, दध्ना कौकुटं, मधेन बलाकां, तिलकल्केन चोपोदिकां सिद्धाम् । न पिप्पलीं मत्स्यवसया । प्रियङ्ग्वनुलिप्तो न पायसमश्नीयात् ॥ ८ ॥

संयोगादेकान्ताहितानि प्रपद्येनाह—संयोगतस्त्वित्यादि । अत एव च विरुद्धा इह प्रपद्याभिधेयाः, अन्यत्रानभिहितत्वात् । वलीफलं कूष्माण्डादि । कैरकं छत्रकम् । चिलचिमो मत्स्यविशेषः । तत्र चरकश्चिलचिमे “स पुनः सफरी सर्वतो लोहितराजी रोहिताकारः प्रायो भूमौ चरति” (च. सू. अ. २६) । एतानि चेह व्यक्तसमस्तानि पयसा सह विरुद्धानि; एतत् संयोगेन विरुद्धं; वलीफलादीनामादावन्ते च पयः कालविशेषापेक्षसंयोगविरुद्धमेव । संस्काररूपसंयोगविशेषविरुद्धमाह—कपोतांश्चेत्यादि । कपिजलायपि संस्कारविरुद्धम् । मधुघृते समधृते इति मात्राप्रधानसंयोगविरुद्धम् । देशकालविशेषवत्संयोगविरुद्धं कांस्यभाजन इत्यादि । उष्णेनेति उष्णात्तेन पुरुषेण; यदुक्तं चरके—“मधु चोष्ण-मुष्णात्तेन च” (च. सू. अ. २६) इति । पित्तेन चाममांसमिति पित्तेन युक्तमाममांसम्, अत्रामस्यानुपयोगादाममिवासम्यक्पक्वम् । तिलप्रधाना शष्कुली तिलशष्कुली । धाना मृदयवाः । सर्वा इति विशेषणेनात्र शुद्धादीनां मिलितानामेव विरुद्धत्वम् । चाराह-मिति वराहमांसम्; एवं कौकुटं मांसमेव । प्रियङ्ग्वनुलिप्त इत्यादिना च परंपरासंयोग एवोच्यते ॥ ८ ॥

तरतमयोगयुक्तांश्च भावानतिरूक्षानतिस्निग्धानत्युष्णानतिशीतानि-
त्येवमादीन् विवर्जयेत् ॥ ९ ॥

विशेषगुणयोगेन विरुद्धमाह—तरतमेत्यादि । तरतमयोगीणो यस्मिन् स तरतमयोगः, अतिशयमित्यर्थः; तेनातिशयेन गुणवर्तिना युक्तान्; भावानिति प्रव्याप्ति, तेनेह वीर्यसंज्ञा अष्टौ अतिरूक्षानित्याद्यनन्तरनिर्दिष्टा विवक्षिताः । एवमादीनित्यनेनातिपिच्छिलातितीक्ष्णा-दीनां गुरुलघ्वोश्च ग्रहणम्, अन्ये अतिमधुरादीनामपि ग्रहणं वदन्ति । एते चातिरूक्षा-दयो गुणाः संस्काराद्याहिता एवात्र विवक्षिता इति पश्यामः, नैसर्गिकगुणानां संयोग-प्रकरणेऽनधिकारात्, तथा हिताहितपक्षे तेषामविरुद्धत्वाच्च ॥ ९ ॥

भवन्ति चात्र—

विरुद्धान्येवमादीनि वीर्यतो यानि कानिचित् ॥

तान्येकान्ताहितान्येव शेषं विद्याद्धिताहितम् ॥ १० ॥

एकान्ताहितसंयोगविरुद्धमुपसंहरति—विरुद्धानीत्यादि । वीर्यत इति स्वभावतः; स च स्वभावो द्रव्यरसवीर्यविपाकाश्रयो ज्ञेयः । यदुक्तं “येन कुर्वन्ति तद्वीर्यम्” (सू. अ. ४१) इति । अत्रादिप्रहणाच्चरकादितन्त्रान्तरोक्तान्यपि विरुद्धानि संग्रहीतानि । हिताहितमाह—

१ ‘गुडं काकमाक्षा, मधुना मूलकानि’ इति ता. । २ ‘कषकं’ इति सु. ।

भा० सु० २०

शेषमित्यादि । शेषमेकान्तहितैकान्ताहितादन्यत् सर्वम् । विरुद्धं तु प्रभावादेव समान-
गुणतया प्रतीयमानमपि कार्यतो विरुद्धं भवितुमर्हति । ततश्चैकान्ताहितमिति शास्त्रा-
देवावधार्यते ॥ १० ॥

व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं मरणं चाधिगच्छति ॥

विरुद्धरसवीर्याणि भुञ्जानोऽनात्मवाञ्छरः ॥ ११ ॥

विरुद्धानां कार्यमाह—व्याधिमित्यादि । “पाण्ड्यान्ध-वीर्य-दकोदराणां” (च. सू. अ. २६) इत्यादिना चरकोक्तव्याधिम् । नियच्छति प्राप्नोति । विरुद्धरसवीर्याणीति अत्र वैरोधिकत्वेनोक्तान्येव विरुद्धरसानि विरुद्धवीर्याणि च यथायोग्यतयोहनीयानि । यदुक्तं चरके “न मत्स्यान् पयसा सहाभ्यवहरेत्, उभयं ह्येतन्मधुरं मधुरविपाकं महाभिष्यन्दि-
शीतोष्णादिविरुद्धवीर्यत्वाच्छोणितप्रदूषणं, महाभिष्यन्दि-
लाभान्मार्गोपरोधाय” (च. सू. अ. २६) इति । न तु विरुद्धत्वेनानुक्तं विरुद्धरसलादिकल्पना, तथा हि सति पयोऽपि शीतमुष्णेन मधुना विरुद्धं स्यात्, विपाकादि च मधुराम्लरसं रसविरोधाद्विरुद्धं स्यात् । ‘विरुद्धरसवीर्यादीन्’ इति पाठेऽपि आदिशब्देन विपाकोऽपि गृह्यते ॥ ११ ॥

यत्किञ्चिदोपमुत्कृष्टं भुक्तं कायाच्च निर्हरेत् ॥

रसादिष्वयथार्थं वा तद्विकाराय कल्पते ॥ १२ ॥

व्याधिहेतुप्रकरणाद्विज्ञातमित्यादि यथा व्याधिहेतुर्भवति तथाऽऽह—यदित्यादि । दोषानुत्कृष्टयेति दोषान् शोभयित्वा । निर्हरेदित्यनेन दोषहारकमदनत्रिभूतादिभ्यो हितेभ्यो व्यावर्तयति । भुक्तमित्यधिकृतम् ; एतन्नोपलक्षणं, तेन विहारोऽप्येवंलक्षणो ज्ञेयः । यदुक्तं चरके “यत् किञ्चिदोपमास्तुभ्य न निर्हरति कायतः । आहारजातमन्यद्वा तत् सर्वमर्हितं स्थितम्” (च. सू. अ. २६) इति । रसादिष्वयथार्थमिति रसादिष्वननुगुणं, रसादि-
दूषकमिति यावत् ; किंवा रसादिष्वयथार्थमिति रसवीर्यविपाकेष्वेवायथार्थं विरुद्धमित्यर्थः । केचिदेनमपि श्लोकं विरुद्धाहारलक्षणपरमेव वदन्ति, येन हिताहितत्वेन व्याधिकृताभिधान-
पक्षे सामान्येन दोषकरं व्याधिकरं चाभिधातुं न युज्यत इति कृत्वा ॥ १२ ॥

विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् ॥

चमनं शमनं चाऽपि पूर्वं वा हितसेवनम् ॥ १३ ॥

अत्र चिकित्सामाह—विरुद्धाशनजानित्यादि । प्रतिहन्तीति प्रतिपक्षं सत् हन्ति, तेन कुष्ठदिप्रतिपक्षविरेचनं कुष्ठदि हन्ति, एवं चमनशमनयोरपि त्रयर्थो व्याख्येयः । पूर्वं वा हितसेवनं पूर्वं महाप्रभावरसायनादिसेवया न प्रभवन्त्येवंभूता व्याधय इत्यर्थः । अयं च श्लोकश्चरकेऽपि पठ्यते ॥ १३ ॥

सात्म्यतोऽल्पतया वाऽपि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च ॥

जिग्धव्यायामवलिनां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥ १४ ॥

१ ‘अतमानगुणतया’ इति सु. । २ ‘नविरुद्ध’ इति सु. ।

अथ वातगुणान् वक्ष्यामः—

पूर्वः समधुरः स्निग्धो लवणश्चैव मारुतः ।
 गुरुर्विदाहजननो रक्तपित्ताभिषर्धनः ॥ १५ ॥
 क्षतानां विषजुष्टानां घृणिनः श्लेष्मलाश्च ये ॥
 तेषामेव विशेषेण सदा रोगविवर्धनः ॥ १६ ॥
 वातलानां प्रशस्तश्च भ्रान्तानां कफशोषिणाम् ॥
 मधुरश्चाविदाही च कषायानुरसो लघुः ॥ १७ ॥
 दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठश्चक्षुष्यो बलवर्धनः ॥
 रक्तपित्तप्रशमनो न च वातप्रकोपणः ॥ १८ ॥
 विशदो रुक्षपरुषः खरः क्षेहवलापहः ॥
 पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेदोविशोषणः ॥ १९ ॥
 सद्यः प्राणक्षयकरः शोषणस्तु शरीरिणाम् ॥
 उत्तरो मारुतः स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च ॥ २० ॥
 कषायानुरसः शीतो दोषाणां चाप्रकोपणः ॥
 तस्माच्च प्रकृतिस्थानां हृदनो बलवर्धनः ॥ २१ ॥
 क्षीणक्षयविपार्तीनां विशेषेण तु पूजितः ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने हिताहितीयो नाम
 विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

विरुद्धाशनं यतो व्याधिकरं न भवति तदाह—सात्म्यत इत्यादि । सात्म्यत इत्य-
 भ्याससात्म्यतया । अल्पं हीनशक्तित्वादभिभूतं न करोति कार्यम् । तरुणस्य प्रत्यप्रबलव-
 त्वाद्वितथं भवति । स्निग्धव्यायामवलिन इति स्निग्धस्य स्रोतःसु न तिष्ठति दोषः, तथा
 च दोषविगमाद्विरुद्धं वितथं भवति; व्यायामिनश्च व्यायामेनैव दोषक्षयः । तदुक्तं
 “व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धं वितथं भवेत्” (चि. अ. २४) इति; बलिनस्तु
 बलमभिभूता एव दोषा न जायन्ते न कुर्वन्ति वा कार्यम् । यदुक्तं—“बलं ह्यलं निग्रहाय”
 (च. चि. अ. ३) इति । केचिदत ऊर्ध्वं विरुद्धानित्यादिना रसवीर्यविपाकविरोधि-
 द्वन्द्वान् पठन्ति; तच्च, यतः सर्वरसाभ्यवहारो विहितः शालेष्वेकरसाभ्यवहारश्च
 निषिद्धः; तथाहि “आदौ मधुरमश्रीयात्ततोऽम्ललवणौ रसौ” (सू. अ. ४६) इत्यादि-
 वचनाद् विरुद्धेनात्रोक्तसत्त्वैवाभिधानम् । विरोधस्तु रसादीनां परस्परविरुद्धजनकत्वेन
 विवक्षित एव । यद्वक्ष्यति—“अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरुक्षयोः । व्यत्यासादु-
 पयोगेन प्रकृतिं गमयेद्भिरणु” इति । न तु घृतमधुवन्मेल्कविरुद्धं रसादीनाम् ।
 उक्तवैरोधिकेष्वेव रसादयोऽपि विरुद्धा भवन्त्येव, तदर्थमेवोक्तं यतः—विरुद्धरसवीर्य-

पीति । केचिद्विद्वताहितप्रकरणागततया वायोरपि दिग्विशेषपरिग्रहाद्विद्वताहितत्वविशेषं
पठन्ति 'पूर्वः सलवणः' इत्यादि; एतच्च पाठपक्षे व्यक्तार्थमेव ॥ १४-२१ ॥—

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुधुततात्पर्यटीकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने
हिताहितीयो नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो व्रणप्रश्नमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

व्रणितोपासनीये व्रणोऽधिकृतः; तस्य प्रश्नेन हिताहितीयाभिधानानन्तरमधिकृतं
व्रणमेव व्रणकारणवातादिनिरूपणेनाभिधातुं व्रणप्रश्नोऽभिधीयते, अत्रोत्पन्नस्य छस्य छजः
व्रणमाश्लिष्य प्रश्नो व्रणप्रश्नः, तेन कारणवातादिप्रश्नोऽपि व्रणप्रश्न एव; वातादीन्
सर्वथाभिधायाध्यायान्ते व्रणस्य वैभवं दर्शयिष्यति—वृणोति यस्माद्देऽपीत्यादिना ।
प्रश्नेन चेह तद्विषयतया व्रणकारणवातादयोऽभिधीयन्ते; किंवा प्रश्नेन प्रश्नकारणं
शीघ्रोच्यते; तथा च शीघ्राविषयव्रणकारणवाताद्यभिधानं; किंवा, अत्र निष्यसोहनीयो
व्रणप्रश्नोऽस्ति, तदधिकृत्याध्यायकरणं ज्ञेयम् ॥ १ ॥ २ ॥

वातपित्तश्लेष्माण एव देहसंभवहेतवः । तैरेव चाव्यापन्नैरधोमध्यो-
र्ध्वसन्निविष्टैः शरीरमिदं धार्यतेऽगारमिव स्थूणाभिस्तिष्ठमिः, अतश्च
त्रिस्थूणमाहुरेके । त एव च व्यापन्नाः प्रलयहेतवः । तदेभिरेव शोणित-
चतुर्थैः संभवस्थितिप्रलयेष्वप्यविरहितं शरीरं भवति ॥ ३ ॥

उक्तव्याख्याक्रमेणाधिकृतान् वातादीनाह—वातपित्तत्यादि । एवकारो भिन्नक्रमः, तेन
संभव एवेत्यर्थः; तेनापरेषामपि शुक्रशोणितजीवानां संभवहेतुलभविरुद्धम् । तत्र
वातादयः शुक्रशोणितगताः प्रकृतिस्थितया गर्भसंभवहेतवो भवन्ति; एतदेव रजःशुद्धौ
शारीरे (शा. अ. २) प्रपञ्चेन वक्ष्यति; तथा "द्वितीये मासे शीतानिलोष्णैरभिपच्यमानो
घनः संजायते" (शा. अ. ३) इति वचनात् कफपित्तानिलानां कारणत्वमुक्तम्; अन्ये
तु शुक्रशोणितयोः सौम्यामेयत्वात् कफपित्ते वायुश्च संयोजक इति संभवहेतुतां वदन्ति,
तत्र शुक्रशोणितेन कफपित्तग्रहणमुत्पन्नग्रहणत्वाद्वादिष्यते । उत्पत्तौ हेतुतां प्रतिपाद्य
देहस्थितौ हेतुत्वमाह—तैरेव चेत्यादि । अव्यापनैरित्यविरुद्धैः । अधोमध्योर्ध्वसंनि-
विष्टैरिति यथाक्रमं, तच्च स्थानमग्रे वक्ष्यमाणम् । अतश्च त्रिस्थूणमिति भिन्नक्रम-
वचनपाठत्वं त्रिस्थूणं चात इत्यर्थः । तदुक्तं तन्त्रान्तरे—“ऊर्ध्वमूलमधःशाखं त्रिस्थूणं

१ 'विद्वतः' इति सु. ।

पञ्चदैवतम्” इति । वातादीनां विनाशोऽपि विकृत्युपाधिभेदेन कारणत्वमाह—त एवेत्यादि । प्रलय इति देहनाशे । रक्तस्यापि शल्यशालप्रधानव्रणाधिष्ठानस्य परमार्थतो दूष्यस्यापि हेतुलिङ्गनिकित्सितविशेषप्रयोजकतया प्राधान्यख्यापनार्थं दोषतुल्यतया संभवादिहेतुत्वं नियमयन्नाह—तदेभिरित्यादि । अविरहितमिति कारणतया अविरहितं, शोणितस्य देहकारणत्वमार्तवक्त्रणतया व्यक्तमेव; शोणितस्य देहकारणत्वादि चोक्तं शाले, यथा— “देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरैरेव धार्यते” (सू. अ. १४) इति । साक्षाच्चास्य वातादिवत् प्रपञ्चानभिधानेन पारमार्थिकी दोषता प्रतिक्षिपति, यदि रक्तं वातादिवद्दोषः स्यात्तदा तेनापि प्रकृतिः स्यादित्यादि दूषणमनुसर्तव्यम् ॥ ३ ॥

भवति चात्र—

नर्ते देहः कफादस्ति न पित्तान्न च मादतात् ॥

शोणितादपिवा नित्यं देह एतैस्तु धार्यते ॥ ४ ॥

उक्तमर्थं सुखग्रहणार्थं श्लोकेनाह—नर्ते इत्यादि । अत्रादौ प्राकृतकफस्याधिक-
गुणतया प्राधान्यख्यापनार्थं कफ उक्तः । अत एव चोर्ध्वमूलमित्युक्तं, तथा “विसर्गादान-
विक्षेपैः” इत्यत्रापि कफ आदावुद्दिष्टः । अस्तीति भवत्युत्पद्यत इत्यर्थः । अपिवाशब्देन
शोणितस्यात्राभिमुख्यतां दर्शयति । धार्यत इत्यनेन स्थितिहेतुत्वमुक्तं, प्रलयहेतुत्वमनुक्त-
मनुगम्यमेव ॥ ४ ॥

तत्र ‘वा’ गतिगन्धनयोः, इति धातुः, ‘तप’ संतापे, ‘श्लिष’ आलि-
ङ्गने, एतेषां कृद्विहितैः प्रत्ययैर्वातः पित्तं श्लेष्मेति च रूपाणि भवन्ति ५

वातादीनां निरुक्त्या चिकित्सोपयोगिरूपमाह—तत्रेत्यादि । तत्र निरुक्त्या वातस्य
चलत्वं, पित्तस्य सापकत्वं, कफस्य उपश्लेषकत्वमुक्तं भवति । कृद्विहितैरिति उणादिकैरत्र
साधनं ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

दोषस्थानान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः—तत्र समासेन वातः श्रोणिगुद-
संश्रयः; तदुपर्यधो नाभेः पक्वाशयः, पक्वामाशयमध्ये पित्तस्य; आमा-
शयः श्लेष्मणः ॥ ६ ॥

वातादीनां सर्वस्वरीरचरणामपि विशिष्टं प्रधानस्थानमाह—तत्रेत्यादि । समासेनेति
वक्ष्यमाणपक्षस्थानात् संक्षेपेण । अनेन च वक्ष्यमाणस्थानेभ्योऽप्येतत् स्थानप्राप्त्यर्थं
तत्रैव विशेषेण चिकित्सार्थमुच्यते । पक्वामाशयमध्यमिति पक्वाशयादुपर्यमाशयाधोभागः ।
आमाशय इति आमाशयोर्ध्वभागः ॥ ६ ॥

अतः परं पञ्चधा विभज्यन्ते । तत्र वातस्य वातव्याधौ वक्ष्यामः;
पित्तस्य यकृत्प्लीहानौ हृदयं दृष्टिस्त्वक् पूर्वोक्तं च; श्लेष्मण उरः शिरः
कण्ठो जिह्वामूलं सन्धय इति पूर्वोक्तं च; एतानि खलु दोषाणां स्थाना-
न्यव्यापन्नानाम् ॥ ७ ॥

उक्ताद्विस्तरैः स्थानान्याह—अतः परमित्यादि । विभज्यन्ते ‘स्थानानि’ इति शेषः । वातव्याधाविति वातव्याधिनिदाने, प्राणादिपञ्चवायूनां पञ्चस्थानविभागेन । यकृतहीहानावधिकं रज्जकपित्तस्थानम् । पूर्वोक्तमित्यनन्तरोक्तम् । चरके तु “खेदो रसो लसीका रुधिरमाशयश्च” (च. सू. अ. २०) इति यत् पित्तस्थानमुक्तं, तदनेन सहविरुद्धमेव; तत्र हि खेदलसीकाशब्दाभ्यां तदधिष्ठानं सूच्यते, उक्तं हि तत्र—“यद्येष्मणाऽनुबद्धं लोमकूटैभ्योऽभिनिव्यतत् खेदशब्दमाप्नोति” (च. शा. अ. ७) इति; तथाऽवस्थाविक्षेपे खेदमुदकमधिकृत्योक्तं—“यत् सर्वशरीरचरं बाह्या खग् विभर्ति, यत् खगन्तरे व्रणगतं लसीकाशब्दं लभते” (च. शा. अ. ७) इति; रसशब्देन च रसस्थानं हृदयं साधकपित्तस्य स्थानमुक्तं, रुधिरं च तत्स्थानं यकृतहीहानौ, आमाशयशब्देन चामाशयाधोभाग उच्यते; चकारेण तत्र दृष्टिरप्युक्तेति न विरोधः । ऐष्मण उर आदि व्यक्तम् । अव्यापनानां वातादीनां यद्यपि कृत्स्नमपि शरीरं स्थानं, यदुक्तं चरके—“सर्वशरीरचरास्तु वातपित्तऐष्मणोऽविकृताऽविकृता” (च. सू. अ. २०) इति, तथाऽप्यव्यापनानामितिवचनेन व्यापनानां श्रोणीगुदादिबहुन्मार्गगमितया स्थानान्तरमपि प्रधानं भवतीति दर्शयते ॥ ७ ॥

भवति चात्र—

विसर्गादानविक्षेपैः सौमसूर्यानिता यथा ॥

धारयन्ति जगद्देहं कफपित्तानिलास्तथा ॥ ८ ॥

उक्तमर्थं लोकप्रसिद्धदृष्टान्तेन दर्शयन्त्याह—विसर्गैत्यादि । विसर्गः सौम्यांशविसर्जनं चन्द्रस्य कफस्य च । आदानं सौम्यांशोपपन्नं सूर्यस्य पित्तस्य च । विक्षेपश्च बहिरन्तर्धो-चित्ताधुव्युहनादिर्वायोः साधारणम् ॥ ८ ॥

तत्र जिह्वास्थं किं पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निः ? आहोस्वित् पित्तमेवाग्निरिति ? । अत्रोच्यते—न खलु पित्तव्यतिरेकेणान्योऽग्निरुपलभ्यते, आग्नेयत्वात् पित्ते बह्वनपचनादिष्वभिप्रवर्तमानेऽग्निवदुपचारः क्रियतेऽन्तराग्निरिति; क्षीणे ह्यग्निगुणे तत्समानद्रव्योपयोगात्, अतिवृद्धे शीतक्रियोपयोगात्, आगमाच्च पश्यामो न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरिति ॥ ९ ॥

ननु कथं पित्तमादत्ते ? येनाग्निरेव तेजोरूपतया सूर्यवदादत्त इति शङ्कायां पिताभ्योरविरुद्धत्वं सविमर्शं प्रतिपादयन्त्याह—तत्र जिह्वास्थमित्यादि । न खलु पित्तव्यतिरेकेणान्योऽग्निरुपलभ्यत इत्यनेन पिताभ्योर्भेदप्रतिपादकप्रमाणभावं दर्शयति; यस्तु “लीक्षणः पित्तेनाग्निः” (सू. अ. ३५) इत्यादिभेदावसासकं वचनं तद्यथाश्रुतार्थं न भवतीति भावः । एतदेव पित्तमेवाग्निरितिव्यपदेशं सोपपत्तिकमाह—आग्नेयत्वादित्यादि । पिताभ्योर्भेदप्रमाणभावं दर्शयित्वा स्वपक्षसाधकभेदेऽनुमानमाह—क्षीणे हीत्यादि । अमेर्गुणोऽन्न-

पाचकलक्षित ऊष्मा, तस्मिन् क्षीणे, तत्समानं पित्तसमानं कटुतीक्ष्णोष्णं नागरादि । अतिप्रबुद्ध इत्यग्निगुणे एव । शीतक्रियोपयोगादित्यनेनापि पित्तप्रत्यनीकक्रियातः प्रशमनं दर्शयति । एतेनाग्निलेन व्यवहियमाणं तेजः पित्तावयवैरूपं, पित्तवर्धनपित्तक्षयकरैर्बुद्धि-
 न्हासयोगित्वात् प्रदेशान्तरस्थपित्तावयववदित्यनुमानं दर्शितं भवति । अत्रैव साध्ये आगमं प्रमाणमाह—आगमाच्चेति । आगमश्च यथा “कानकं राजतं ताम्रं कृष्णायस्त्रपु-
 सीसकम् । चिरस्थानाद्विलीयन्ते पित्ततेजःप्रतापनात्” (सू. अ. २६) इति । तथा “पृष्ठी कला पित्तधरा” (शा. अ. ४) इत्यादिना अभ्याधारा ग्रहण्युक्ता । भोजेऽपि “तस्मात्तेजोमयं पित्तं पित्तोष्मा यः स पक्विमान्” इत्यागमादभेदो ज्ञेयः । (अनेन प्रपञ्चेन पित्तोष्मरूपतया पित्तादभेदो बह्वैर्धर्मिणोरभेदविवक्षया साधितो ज्ञेयः ।) पारमार्थि-
 काभेदे हि तीक्ष्णः पित्तेनाग्निरिति कार्यकारणभावो न स्यात्, तथा “कट्वजीर्णविदाह्यम्ल-
 क्षारयैः पित्तमुल्लवणम् । आह्लावयद्धन्यनलम् (च. वि. अ. १५) इति चरकवचनविरोधः, तथा “पित्तशमनमपि घृतमग्निमेधे करोति” (सू. अ. ४५) इत्युक्तमसङ्गतं स्यात्, तथा “समदोषः समाग्निः” इति वचनमसंयुक्तं स्यात् । यदप्यभेदसाधकं “पित्ततेजःप्रतापनात्” (सू. अ. २६) इति वचनं, तथा “पित्तोष्मा यः स पक्विमान्” तदपि पित्ताद्विज्ञस्य तत्कर्मणस्तेजसोऽग्निलं वदति, यत्त्वनुमानं पित्तस्य पित्तशमने धर्मनं पित्तवर्धनैर्वर्धनं तद् घृतस्य पित्तशमकस्याग्निवर्धकत्वेन तथा कट्वजीर्णविदाह्यम्लस्य च पित्तजननावान्तर-
 व्यापारस्यान्युपघातकत्वेन प्रसिद्धत्वादसिद्धं, तस्माद्धर्मधर्मिरूपतयैवात्राभेद आचार्यस्य विवक्षितः । तद्वक्ष्यति “और्ध्वं भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः । सौक्ष्माद्रसानाददानो विवेक्षु न च सकयते” (सू. अ. ३५) इति । सौक्ष्म्यं हि पित्तेऽनुपपन्नम्, ऊष्मणि तूपपन्नम् । यत् “पृष्ठी कला पित्तधरा” (शा. अ. ४) इति वचनं तदत्रावोपचारिक-
 पित्तशब्दप्रयोगात् । धर्मधर्म्यभेदोपचारदर्शनं च पित्तवर्धनैः प्रायो वर्धनमभेदस्तच्छमनैश्च प्रायोः क्षपणमिति प्रतिपादनार्थम् । पित्ततेजोरूपतायां च बह्वैस्तेजोविपरीतपित्तव्रंश-
 वर्धकाजीर्णविदाह्यम्लदिभिर्व्यम्लीभूतपित्तजननादभेदेर्निर्वापणं युक्तामेव ॥ ९ ॥

तच्चादृष्टहेतुकेन विशेषेण पक्वामाशयमभ्यस्यं पित्तं चतुर्विधमन्नपानं पचति, विवेचयति च दोषरसमूत्रपुरीषाणि; तत्रस्थमेव चात्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्य चाग्निकर्मणाऽनुग्रहं करोति, तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति संज्ञा; यत्तु यकृत्प्लीहोः पित्तं तस्मिन् रज्जकोऽ-
 ग्निरिति संज्ञा, स रसस्य रागकृदुक्तः; यत् पित्तं हृदयस्थं तस्मिन् साध-
 कोऽग्निरिति संज्ञा, सोऽभिप्रायितमनोरथसाधनकृदुक्तः; यदृष्ट्या पित्तं तस्मिन्नालोचकोऽग्निरिति संज्ञा, स रूपग्रहणाधिकृतः; यत्तु त्वचि पित्तं

१ ‘पित्तायुमेयरूपं’ इति सु. । २ अर्थ पाठो मुद्रितप्रसक्तो नोपलभ्यते । ३ ‘तद्धर्मिणः’ इति सु. । ४ ‘यच्छमनं पित्तस्य पित्तक्षपणैः’ इति सु. । ५ ‘जाठरः’ इति सु. ।

तस्मिन् भ्राजकोऽग्निरिति संज्ञा, सोऽभ्यङ्गपरिवेकावगाह्यालेपनादीनां क्रियाद्रव्याणां पक्ता छायाणां च प्रकाशकः ॥ १० ॥

पाचकस्य व्यापारमाह—तच्चैत्यादि । अग्नेः शरीरादहने तथाऽन्नपचनं रसप्रादिविवेचनादि च कार्यं दृष्टेनानुपपन्नं पश्यन्नदृष्टकारणतां दर्शयन्नाह—अदृष्टहेतुकेन विशेषेणेति । देहजनकादृष्टेन हि बाह्यादभेर्विशिष्टोऽयमग्निरभ्यते, येनैवंविधमन्नपचनरसमलादिविवेचनाभ्यन्तरानुग्रहशरीररक्षणादि करोतीति भावः । शेषाणां पित्तस्थानानामिति तथा शरीरस्य चाभिकर्मणेति पञ्चभूताभिसत्तथात्मिकर्मणा । यदुक्तं चरके—“श्रीमाः प्यामेयवायव्याः पक्षोष्माणः सनाभसाः” (च. चि. अ. १५) इति । तथा “असमिदं देहभातारो घातवो द्विविधं पुनः । यथास्वममिभिः पार्कं यान्ति किट्प्रसादवत्” (च. चि. अ. १५) इति । एवं रजकादावप्यदृष्टानुग्रहो बोद्धव्यः । सोऽग्निप्रार्थितसाधनकृदुक्त इति योगवशाद्विशिलज्जमेऽभीष्टसाधनं साधकेनामिना भवतीत्यागमः । एतच्च परं साधककार्यं; तेन शौर्यादि च तस्य कार्यं ज्ञेयं; यदुक्तं चरके—“अग्निरेव शरीरे पित्तान्तर्गतः क्षुपिताऽक्षुपितः शुभाऽशुभानि करोति; तद्यथा—“पक्तिमपक्तिं दर्शनमदर्शनं मान्नामात्रलभ्यमणः प्रकृतिविकृतिवर्णौ शौर्यं भयं क्रोधं हर्षं मोहं प्रसादमित्येवमादीनि चापराणि द्वन्द्वानि” (च. सू. अ. १२) इति । क्रियाद्रव्याणामिति क्रियोपनीतानां बहिःपरि-मार्जनद्रव्याणाम् । छायाणां चेति चकारात् प्रभाणां च; छायाप्रभे च छायाविप्रतिपत्त्यध्याये व्याकरणीये ॥ १० ॥

भवति चात्र—

पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पूति नीलं पीतं तथैव च ॥

उष्णं कटु सरं चैव विदग्धं चाम्लमेव च ॥ ११ ॥

इदानीं पित्तस्य चिकित्सोपयोगिस्वरूपमाह—पित्तं तीक्ष्णमित्यादि । सरतीति सरम् । विदग्धं चाम्लमिति विदाहभिरम्लादिभिर्द्रव्यैरुष्णैश्च विरुद्धपार्कार्यमम्लरसं च भवति अम्लघर्मतया सन्नेहलमपि स्वीकृतमेवात्र चरकोक्तम् । तेन कटुकोष्णादिभिरेव तैजसैस्तन्मते प्राकृतं कटुरसं च जन्यते (द्रवतायामपि बोष्णमोमूत्रादाभेयत्वं) । चरके तु प्राकृतपित्तमपि कटुम्लरसं सन्नेहं च स्वीकृतम् । यदुक्तं—“सन्नेहमुष्णं तीक्ष्णं च सरमम्लं द्रवं कटु । पित्तं” (च. सू. अ. १) इति । तेन या पित्तस्याविदग्धतावस्था इहोक्ता सा चरकेऽपि प्राकृतीकृतोच्यत इति नास्ति वस्तुगतविरोधः ॥ ११ ॥

अत ऊर्ध्वं श्लेष्मस्थानान्यन्युव्याख्यास्यामः । तत्र, आमाशयः पित्ताशयस्योपरिष्ठात् तत्प्रत्यनीकत्वादूर्ध्वगतित्वात्तेजसश्चन्द्र इव आदित्यस्य, चतुर्विधस्याहारस्याधारः, स च तत्रौदकैर्गुणैराहारः प्रक्षिप्तो भिन्नसंघातः सुखजरो भवति ॥ १२ ॥

१ ‘अग्निरेव पित्तान्तर्गतो विकृताविकृतः पक्तिमपक्तिं दर्शनादर्शनं भयं शौर्यं रागादि-मुष्मणोऽतिमात्रत्वमित्यादि करोति’ इति ह. । २ भयं पाठो मुद्रितपुस्तके नोपलभ्यते ।

माधुर्यात् पिच्छिलत्वाच्च प्रकृष्टित्वात्तथैव च ॥

आमाशये संभवति श्लेष्मा मधुरशीतलः ॥ १३ ॥

अत ऊर्ध्वमित्यादौ अनुव्याख्यास्याम इति यथोक्तानुक्रमेण व्याख्यास्यामः । कफप्रधान-
स्थानमामाशयमेवादृष्टकृतेन स्वरूपेण श्लेष्मसंघन्धानुगुणेन चाह—तत्रामाशय इत्यादि ।
तत्प्रत्यनीकत्वादिति तेजोरूपपित्तप्रत्यनीकत्वात्, तथोर्ध्वगतित्वाच्च तेजस इति जाठराग्नेः;
एतेन शरीरादृष्टेन श्लेष्माधारतयोर्ध्वगपित्ताहप्रतिषन्धार्थमामाशयो निवेशितः । चन्द्र
इवादिष्येति दृष्टान्तता विषयसाधर्म्यमात्रेण । तत्रेत्यादौ औदकैर्गुणैरिति द्रवक्षेदादिभिः;
यदुक्तं चरके—“तद्भवैर्मिश्रसंघातं ज्ञेहेन श्रुतां गतम् ।” (च. चि. अ. १५) इति;
आशये औदकगुणाविर्भाव औदकश्लेष्माधारामाशयमदित्रा हेयः ॥ १२ ॥ १३ ॥

स तत्रस्थ एव स्वशक्त्या शेषाणां श्लेष्मस्थानानां शरीरस्य चोदकक-
र्मणाऽनुग्रहं करोति; उरःस्थस्त्रिकसन्धारणमात्मवीर्येणान्नरससहितेन
हृदयाचलम्बनं च करोति; कण्ठस्थो जिह्वेन्द्रियस्य सौम्यत्वात् सम्यग्र-
संज्ञाने वर्तते; शिरःस्थः ज्ञेहसंतर्पणाधिकृतत्वादिन्द्रियाणामात्म-
वीर्येणानुग्रहं करोति; सन्धिस्थः सर्वसन्धिसंश्लेषात् सर्वसन्ध्यनुग्रहं
करोति ॥ १४ ॥

भवति चात्र—

श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीत एव च ।

मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः ॥ १५ ॥

आत्मशक्तयेति अदृष्टादितप्रभावेण । अनुग्रहश्चाश्रवनेन । त्रिकमिह पृष्ठास्थिबाहुद्वय-
सन्धिस्थानम् । आत्मवीर्येणेति ज्ञेहादिना । कण्ठस्थ इत्यादौ जिह्वेन्द्रियस्य रसज्ञाने
श्लेष्मा सौम्यत्वात्तत इति कारणं भवति । इन्द्रियाणि हि स्वस्वजातीयाभिव्यक्तमेव विषयं
गृह्णन्ति; यथा—तेजसं चक्षुरालोकसदृकृतमेव रूपं गृह्णाति, एवमाप्यं रसनं कण्ठगत-
श्लेष्माभिव्यक्तमेव रसं गृह्णातीत्यर्थः । ज्ञेहने तर्पणे चाधिकृत इति ज्ञेहतर्पणाधिकृतः;
श्लेष्मणा शिरःस्थेनेन्द्रियाधिष्ठानानुग्रहादिन्द्रियाण्यात्मकार्यं कुर्वन्तीति वाक्यार्थः । श्लेष्मा
श्वेत इत्यादौ चकारान्मृदुः स्थिरश्च । विदग्धो लवण इति विदग्धाच्चरसाद्विदग्धः । दोषाणां
च लक्षणकथनं दोषविपरीतमेव जदोषसमानगुणनिदानावर्थम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

शोणितस्य स्थानं यकृत्प्लीहानौ, तच्च प्राग्भिहितं; तत्रस्थमेव शेषाणां
शोणितस्थानानामनुग्रहं करोति ॥ १६ ॥

१ ‘श्लेष्मसमुद्धानुगुणेन’ इति ह. । २ ‘श्लेष्माधारतया च पाचकाग्रेरुर्ध्वगतेस्तेजसा
संघन्धार्थं चोर्ध्वं निर्मित इति भावः’ इति ह. । ३ ‘जिह्वामूत्रकण्ठस्थः’ इति ड. । ४ ‘शोणित-
स्थानं प्राग्भिहितम्’ इति ताडपत्रपुस्तके पठ्यते । अयमेव पाठ्यकसंमतः इति प्रतीयते ।

भवति चात्र—

अनुष्णशीतं मधुरं क्षिग्धं रक्तं च वर्णतः ॥

शोणितं गुरु विस्त्रं स्याद्विदाहध्वास्य पित्तवत् ॥ १७ ॥

रक्तस्यापि दोषतया निर्देशात् स्थानान्याह—शोणितस्थानमित्यादि । प्राणिति शोणित-
वर्णनीये । अनुष्णशीतमिति सौम्यामेयलाच्छोणितस्य । विदाहध्वास्य पित्तवदिति दुरु-
पित्तवदित्यर्थः । तद्वर्णितं हि तस्मान्तरध्वनं प्रपञ्चेन शोणितवर्णनीये “विदग्धं शोष्णमेव”
इत्यन्तम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

एतानि खलु दोषस्थानानि; अथ संचयीयन्ते दोषाः । प्राक् संचयहेतु-
रक्तः । तत्र संचितानां खलु दोषाणां स्तब्धपूर्णकोष्ठता पीतावभासता
मन्दोष्मता चाङ्गानां गौरवमालस्यं चयकारणविद्वेषश्चेति लिङ्गानि
भवन्ति । तत्र प्रथमः क्रियाकालः ॥ १८ ॥

एतानीति प्राधान्येन एतानि । अत्र संचयीयन्त इति प्रकर्षेण चयीयन्ते यथास्थानं दोषाः ।
तेनान्यत्रापि स्वगादौ बाह्यदुष्टजलादिना चयः कारणसंबन्धाद्भवति, सोऽल्पतया नेह
कथ्यते । अन्ये खत्रैव नियतं चयं वदन्ति, तन्मते बाह्यलेपादिना दोषवृद्धिः क्रुतोऽस्येति
निचार्याः । प्राक् संचयहेतुरूप इति ऋतुचयं “वर्षासौपघयः” (सू. अ. ६) इत्यादि-
ग्रन्थेन । एतच्च संचयकारणकथनमुक्तोदाहरणानुगुण्यात्, न तु तत्संचयकारणनियमात्;
येन मधुरक्षिग्धधाद्याहारादिना कफादिचय इतरेष्वर्तुष्वपि दुर्निवार एव । संचितदोषलक्षणं
खत्र कर्तव्यचिकित्साविधानार्थमाह—संचितानामित्यादि । अत्र स्तब्धपूर्णकोष्ठता वाते
संचिते, पीतावभासता पित्ते, शोषं कफस्य; सर्वमेव वा सर्वस्य । अन्ये “चयकारणद्वेषश्च”
इति पठन्ति । प्रथमः क्रियाकाल इति आयचिकित्साकालः । यदुक्तमग्रे “संचयेऽपहृता
दोषा लभन्ते नोत्तरा गतीः” इति । केचिदत्र चयप्रकोपयोर्लक्षणभेदं पठन्ति ॥ १८ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रकोपैणानि चक्ष्यामः । तत्र चलवद्विग्रहातिव्यायामव्यवा-
याध्ययनप्रपतनप्रधावनप्रपीडनाभिधातलङ्घनसूचनप्रतरणरौत्रिजागर-
णभारहरणगर्जंतुरगरथपदातिचर्याकटुकपायतिकरुक्षलघुशीतवीर्यशु-
ष्कशार्कचक्षूरवरकोहालककोरदूपश्यामाकनीवारमुद्गमसूरादकीहरेणु-
कलायनिष्पद्यानशनविपमाशनार्ध्यशनधातमूत्रपुरीषशुक्लर्दिक्षवथु-
द्धारयाप्यवेगविघांतादिभिर्विशेषैर्वायुः प्रकोपमापद्यते ॥ १९ ॥

खस्ये चयपूर्वकोऽपि प्रकोपो भवतीति तदनन्तरं प्रकोपकारणं लक्षणं चाह—अत
इत्यादि । प्रशब्दोऽयमादिकर्मणि, तेन प्रथमः कोपः प्रकोपः । चलवद्विग्रहाद्य उक्ताः ।
आदिशब्दात् क्षुद्धिधातादिग्रहणम् ॥ १९ ॥

१ ‘यपु’ इति ड. । २ ‘प्रकोपकारणानि’ इति ता. । ३ ‘प्रजागरण’ इति ता. ।
४ ‘हृद्यगजप्रमथण’ इति ता. ।

स शीताभ्रप्रवातेषु घर्मान्ते च विशेषतः ॥

प्रत्यूषस्यपराद्धि च जीर्णान्ते च प्रकुप्यति ॥ २० ॥

काले काले वातप्रकोपणं पृथगाह—स शीतेत्यादि । शीतेति शीतकाले, तदुक्तं चरके—“शीते शीतानिलः” इत्यादिना “वायुः शीतः शीते प्रकुप्यति” (च. सू. अ. ६) इत्यन्तेन । अत्र प्रवाते इति प्रवातलक्षिते वर्षाकाले । घर्मान्त इति प्रावृषि । आहारस्य जीर्णतारूपोऽन्तो जीर्णान्तः । अत्र बलवद्विग्रहादयो वातं जनयन्तः प्रकृष्टमेव जनयन्तीति कोपहेतवो मन्दमन्दोपयुक्तहेतुचितदोषकोपकाश्च भवन्ति, न पुनः पूर्वश्रुतचर्योक्तचयहेतुवितानामेते प्रकोपकाः; तथा सत्येतद्व्यतिरेकेणार्तवचयस्य कोपो न स्यात्; आर्तवचयं विना चैषां वातविकारहेतुता सर्वदृष्टा न घटिता । तस्माद्बलवद्विग्रहादिभिः प्रवलयया दोषो जन्यमानो न प्रकोपहेत्यन्तरमपेक्षते, स्तोकस्तोकसेवितल्लादि-कारणजनिताश्च दोषा आशयेलीनत्वात् प्रकोपकारणमपेक्षन्त एवेति श्रुतचर्येऽपि व्युत्पादितम् । एवं पित्तप्रकोपहेतुष्वपि व्याख्येयम् ॥ २० ॥

क्रोधशोकभयायासोपवासविदग्धमैथुनोपगमनकङ्कमल्लवणतीक्ष्णो-
ष्णलघुविदग्धतिलतैलपिण्याककुलत्थसर्पपातसीह्रितकशाकगोधोम-
त्स्याजाविकर्मांसदधितककुर्विकामस्तुसौवीरकसुराविकाराम्लफलक-
द्वरप्रभृतिभिः पित्तं प्रकोपमापद्यते ॥ २१ ॥

क्रोथेत्यादि । पित्तप्रकोपहेतौ भयशोकौ चरके—“कामशोकभयाद्वायुः” (च. चिं. अ. ३) इत्यनेन वातकारणतयोक्तलाभं पठन्ति । पाठपक्षे तु पूर्वसंचितपित्तस्य प्रकोपफलं तयोर्ज्ञेयम् । विदग्धमिति नपुंसके भावे क्तः । एतेन शोथरोगोक्ताहारदिकृतं विदग्धम् । सुराविकारा मद्यमेदाः । कद्वरं तसरं मयितं दधि । प्रभृतिशब्दाच्छुकादीनां ग्रहणम् ॥ २१ ॥

तदुष्णैरुष्णकाले च घनान्ते च विशेषतः ॥

मध्याह्ने चाधैरात्रे च जीर्यत्यने च कुप्यति ॥ २२ ॥

उष्णकाले ग्रीष्मे । घनान्ते शरदि ॥ २२ ॥

दिवास्त्रमाव्यायामालस्यमधुराम्ललवणशीतस्निग्धगुरुपिच्छिलाभि-
ष्यन्दिह्वायनकंयवकनैपधेतकटमापगोधूम-तिल-पिष्ट-विकृतिदधिदुग्धक-
शरापायसेक्षु-विकारानूपौदकमांसवसाविसमृणालकसेरुक्कटकाकम-
धुर-बल्ली-फलसमशनाध्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते ॥ २३ ॥

दिवेत्यादि । कफप्रकोपहेतुषु हायनकादयोऽज्ञपाने ज्ञेयाः । कृशरा तिलतण्डुलमापय-
वागूः । मधुरफलं नारिकेलदि, बल्लीफलम् अलैवूप्रभृति । समशनं पथ्यापथ्ययोर्मैलकेन
भोजनम्; अध्यशनमजीर्णं भोजनम् ॥ २३ ॥

स शीतैः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः ॥

पूर्वाह्ने च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति ॥ २४ ॥

शीतकाल इति हेमन्ते; एतच्च हेमन्तरचितस्य कफस्य वर्षकतया प्रकोपणं, न स्यात्तत्रचयप्रकोपकत्वमस्य, तत्र चयहेतुत्वेनैवोक्तत्वात्; किंवा शीतकालो दुर्दिनादिः ॥ २४ ॥

पित्तप्रकोपणैरेव चाभीक्ष्णं द्रवक्षिग्धगुरुभिराहारैर्दिवास्त्रप्रकोपान्-
लातपश्रमाभिघाताजीर्णविरुद्धाध्यशनादिभिर्विशेषैरसृक् प्रकोपमा-
पद्यते ॥ २५ ॥

रक्तप्रकोपहेतुषु पित्तप्रकोपणैरिति दुष्टस्य रक्तस्य पित्ततुल्यलाडुकम् ॥ २५ ॥

यस्माद्रक्तं विना दोषैर्न कदाचित् प्रकुप्यति ॥

तस्मात्तस्य यथादोषं कालं विद्यात् प्रकोपणे ॥ २६ ॥

रक्तस्य परमार्थतो दोषेणैव दुष्टदोषप्रकोपकालेनैव दुष्टिविशेषेण प्रकोपकालनाह—
यस्मादित्यादि । शरत्कालप्रकोपश्च रक्तस्य वैशेषिकोऽप्यल्पतया नोक्तः । यदुक्तं “शर-
त्कालस्त्रमावाच शोणितं संप्रकुप्यति” (च. सू. अ. २४) इति ॥ २६ ॥

तेषां प्रकोपात् कोष्ठतोदसंचरणाम्लीकापिपासापरिदाहाभद्रेष्वह-
योत्क्षेदा जायन्ते । तत्र द्वितीयः क्रियाकालः ॥ २७ ॥

वातादिप्रकोपलक्षणमाह—तेषामित्यादि । अत्र कोष्ठतोदसंचरणे वातस्य, अम्लीका-
पिपासा-परिदाहाः पित्तस्य, दोषं कफस्य । किंवा कालनां द्वितीयादिष्वन्याप्रदर्शनमुत्तरोत्तरं
गरीयस्त्रप्रदर्शनार्थः; यदुक्तं—“ते तूत्तरास्तु गतिषु भवन्ति चलवत्तरः” इति ॥ २७ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रसरं चक्ष्यामः—तेषामेभिरातद्भविशेषैः प्रकुपितानां
पिष्टकिण्वोदकसमवाय इचोद्विकानां प्रसरो भवति । तेषां वायुर्गति-
मत्त्वात् प्रसरणहेतुः सत्यप्यचेतन्ये । स हि रजोभूयिष्ठः, रजश्च प्रवर्तकं
सर्वभावानाम् । यथा—महानुदकसंचयोऽतिबुद्धः सेतुमवधार्यापरेणोद-
केन व्याप्तिश्च; सर्वतः प्रधावति, एवं दोषाः कदाचिदेकशो द्वि-
समस्ताः शोणितसहिता वाऽनेकैश्चा प्रसरन्ति । तद्यथा—वातः, पित्तं,
श्लेष्मा, शोणितं, वातपित्ते, वातश्लेष्माणौ, पित्तश्लेष्माणौ, वातशोणिते,
पित्तशोणिते, श्लेष्मशोणिते, वातपित्तशोणितानि, वातश्लेष्मशोणि-
तानि, पित्तश्लेष्मशोणितानि, वातपित्तकफाः, वातपित्तकफशोणिता-
नीतिः; एवं पञ्चदशधा प्रसरन्ति ॥ २८ ॥

- १ ‘तत्र हेतुत्वेनैव’ इति सु. । २ ‘दोषा एकैकशः’ इति वा. । ३ ‘अनेकधा प्रसरन्ति’
इति वा. पुल्लिङ्गे न पठ्यते ।

कमागतं प्रसरमाह—अत इत्यादि । आतङ्कविशेषैरिति यथोक्तबलवद्विग्रहादिभिः कारणविशेषैः, आतङ्केनातङ्ककारणं बलवद्विग्रहादय उच्यन्ते । पिष्टकिण्वोदकसंमवाय इवेति मयसन्धाने यथा पिष्टादि कालाहितोद्रेकं प्रसरति, तथा दोषा अपि हेतुबलादुद्विक्ताः प्रसरन्ति, देशान्तरे चलन्ति; एतेन प्रकोपमेद एव प्रसरः, अत एवास्य पृथग्हेतुर्नोक्तः । प्रसरणहेतुरिति प्रसारकः । प्रवर्तकमिति अत्र प्रवृत्तिस्वभावं प्रवर्तयति । प्रसरं दोषाणां प्रत्येकमन्यसहितानां चाह—यथेत्यादि । अपरेणोदकेन व्यामिश्र इत्यत्र वाशब्दो द्रष्टव्यः, तेन दोषान्तरसहितस्य प्रसारे अयं पक्षः; केवलप्रसारे तु तत् सेतुमवधार्य, इत्यन्त एव दृष्टान्तः । शोणितसहिता वेति पश्चाद्वचनाच्छोणितस्य कार्यवशादेव दोषशब्दवाच्यतां दर्शयति ॥ २८ ॥

कृत्स्नेऽर्धेऽचयवे वाऽपि यत्राङ्गे कुपितो भृशम् ॥

दोषो विकारं नैभसि मेघवत्तत्र वर्षति ॥ २९ ॥

नात्यर्थं कुपितश्चापि लीनो मार्गेषु तिष्ठति ॥

निष्प्रत्यनीकः कालेन हेतुमासाद्य कुप्यति ॥ ३० ॥

दोषाणां कृत्स्नदेहादिप्रसरं कृत्स्नदेहादिविकारेण दर्शयति—कृत्स्न इत्यादि । अत्र भृशं कुपित इति प्रभूत इत्यर्थः । प्रकोपमेदत्तादेव प्रसरस्य प्रसरत एव दोषास्याबलवत्तया कचिदवस्थानमाह—नात्यर्थमित्यादि । लीनत्वे प्रवलविकारकारितां निषेधयति । निष्प्रत्यनीक इति अवस्थानहेतुः । यदि हि तत्र मेपजं प्रत्यनीकं भवेत्तस्य लीनस्य नाश एव स्यात् । हेतुमासाथेति पुनः समानं प्रवर्तकं हेतुं प्राप्य । एतदेवोक्तं चरके—“तत्रस्थाथ विलम्बन्ते कदाचिन्न समीरिताः । नादेशकाले कुप्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षिणः” (च. सू. अ. २८) इत्यादि ॥ २९ ॥ ३० ॥

तत्र वायोः पित्तस्थानगतस्य पित्तवत् प्रतीकारः, पित्तस्य च कफस्थानगतस्य कफवत्, कफस्य च वातस्थानगतस्य वातवत्; एष क्रियाविभागः ॥ ३१ ॥

इदानीं प्रसरेणान्यदोषस्थानगतस्य दोषस्य चिकित्सामाह—तत्र वायोरित्यादि । अत्रैवार्थे चरकः—“दोषस्थानगतं दोषं स्थानिवत् समुपाचरेत्” ॥ ३१ ॥

एवं प्रकुपितानां प्रसरतां वायोर्विमार्गगमनाटोपौ, ओषचोषपरिदाहधूमायनानि पित्तस्य, अरोचकाविपाकाङ्गसादाश्छर्दिश्चेति श्लेष्मणो लिङ्गानि भवन्ति; तत्र तृतीयः क्रियाकालः ॥ ३२ ॥

प्रसरलक्षणे विमार्गगमनाटोपौ वातस्य, दाहधूमायने पित्तस्य, शेषं कफस्य ॥ ३२ ॥

अत ऊर्ध्वं स्थानसंश्रयं वक्ष्यामः । एवं प्रकुपितैस्तांस्तान् शरीरप्रदेशानागम्य तांस्तान् व्याधीन् जनयन्ति । ते यदोदरसन्निवेशं कुर्वन्ति

१ ‘सृजति मेघो घृष्टिमिवाम्बरे’ इति ता. । २ ‘कृत्स्नदोषा’ इति सु. । ३ ‘प्रसृताः’ इति ता. ।

तदा - गुल्मविद्रध्युदराग्निसङ्क्रान्ताहविषुचिका तिसारप्रभृतीञ्जनयन्ति;
वस्तिगताः प्रमेहादमरीमूत्राघातमूत्रदोषप्रभृतीन्; मेद्वगता निरुद्धप्रक-
शोपदंशशूकदोषप्रभृतीन्; गुदगता भगन्दराशोः प्रभृतीन्; वृषणगता
वृद्धी; ऊर्ध्वजत्रुगतास्तूर्ध्वजान्, त्वढ्मांसशोणितस्थाः क्षुद्ररोगान्
कुष्ठानि विसर्पांश्च; मेद्वगता ग्रन्थ्यपच्यवृद्धगलगण्डालजीप्रभृतीन्;
अस्थिगता विद्रध्यनुशयीप्रभृतीन्; पादगताः शरीरपदवातशोणितवात-
कण्टकप्रभृतीन्; सर्वाङ्गगता ज्वरसर्वाङ्गरोगप्रभृतीन्; तेषामेवमभिसं-
निविष्टानां पूर्वरूपप्रादुर्भावः, तं प्रतिरोगं वक्ष्यामः। तत्र पूर्वरूपगतेषु
चतुर्थः क्रियाकालः ॥ ३३ ॥

अत ऊर्ध्वमित्यादिना स्थानसंभ्रमं प्रतिज्ञाय स्थानसंभ्रयविशेषस्य व्याधिविशेषगम्य-
मानतया व्याधीनेव स्थानसंभ्रयोरोगविशेषजन्यतया सामान्येन एवमित्यादिना जनयन्ती-
त्यन्तेनाभिधाय विशेषेणापि ते यदोदरेत्यादिना प्राह । स्थानसंभ्रय इति दोषद्वयस्य
संभ्रयः । अत्रापि यल्वद्विप्रहादय एव व्याधिहेतुत्वरूपप्रभावयुक्ताः कारणमिति न
हेलन्तरमत्र वर्णितं; योऽपि हि संप्राप्तिभेदः स्थानसंभ्रयभेदे रोगविशेषजनके कारणं
‘योऽपि चलकृत एव, हेत्वाहितदोषोत्तरकालसेवितक्रियादिविशेषसहकारिदोषकृतो वा
क्षेयः । उदरसंनिवेशे साधारणेऽपि गुल्मविद्रध्यादिकार्यभेदादत्रापि स्थानसंभ्रयभेदः सूक्ष्मो
क्षेयः, न शोकस्मात् स्थानसंभ्रयदिकजातिदोषकृताङ्गिरोगा भवितुमर्हन्ति; एवमन्यत्रापि
व्याख्येयम् । संभ्रयस्थ‘सं’शब्देन च गच्छतो मार्गे संबन्धमात्रस्य व्याधिहेतोर्निरासः ।
अभिसादोऽभिमान्यम् । अत्र मज्जाशुक्रगतरोगाणामस्पष्टतयाऽल्पतया चानभिधानम् ।
सर्वाङ्गरोगाः सर्वाङ्गवातव्याधिक्षयपाण्डुरोगादयः । स्थानसंभ्रयभेदमाह—तेषामेवमित्यादि ।
पूर्वरूपमेव स्थानसंभ्रयलिङ्गं, यदुक्तं—“स्थानसंभ्रयिणः क्रुद्धा भाविव्याधिप्रबोधकम् ।
दोषाः कुर्वन्ति यत्किञ्च पूर्वरूपं तदुच्यते” इति । तच्च दोषगमकं, भाविव्याधिगमकं च;
यद्वर्ष्यति ज्वरगमकपूर्वरूपमभिधाय “सामान्यतो, विशेषतस्तु जुम्माऽत्यर्थं समीरणात्”
(उ. त. अ. ३९) इत्यादि । तथा “व्यापेर्जातिर्भूषा च पूर्वरूपेण लक्ष्यते । भावः
किमात्मकत्वं च लक्ष्यते लक्षणैर्न तु” इति । एतच्च निदाने प्रपञ्चयिष्यामः । पूर्वरूपाणां
बहुलेनातिदेशमाह—तं प्रतिरोगमित्यादि । पूर्वरूपगतेष्विति ‘पूर्वरूपावस्थागतेषु दोषेषु
व्याधिजननोन्मुखेषु ॥ ३३ ॥

अत ऊर्ध्वं व्याधेर्दर्शनं वक्ष्यामः—शोफाहुं दग्रन्थिविद्रधि विसर्पप्रभृ-
तीनां प्रत्यक्षलक्षणता ज्वरातीसारप्रभृतीनां च । तत्र पञ्चमः क्रिया-
कालः ॥ ३४ ॥

— १ ‘परिवर्तिकोपदंश’ इति छा. । २ ‘एवमन्येभ्यः स्थानेषु - रोगाणां - दोषसन्निवेशं
जानीयात्’ इति छा. पुस्तकेऽधिकः पाठ उपलभ्यते । ३ ‘तत्र चतुर्थः क्रियाकालः’ इति छा. ।
४ ‘स्थानसंभ्रयभेदे रोग’ इति सु. ।

क्रमगतां व्याधिव्यक्तिमाह—अत ऊर्ध्वमित्यादि । व्याधिदर्शनमिति व्याधेर्दर्शनं, यतो व्यक्तलिङ्गता भवति तद् व्याधिदर्शनम् । तदेव व्याधिदर्शनमाह—शोफेत्यादि । शोफश्चेह व्रणशोथ उच्यते, उत्तरकालमस्यावदीर्णताभिधानात् । प्रव्यक्तलक्षणता व्याधीनां व्यक्ति-
रित्यर्थः, प्रव्यक्तलक्षणैर्हि व्याधिरूपज्ञो व्यज्यते; किंवा लक्षणान्येव मिलितानि व्याधिः; सा च व्याधिव्यक्तिः व्याध्यारम्भकदोषलिङ्गवती तथा प्रातिस्निकव्याधिलिङ्गवती च, दोष-
लिङ्गस्यैव व्याधिरूपत्वात् । अत्र शोथादीनां तथा ज्वरादीनां चेति मेदेनाभिधानं शोथा-
दीनां प्रव्यक्ततया ज्वरादीनां च लक्षणीयतया मेदप्रतिपादनार्थः; शोथादीनां मुख्यशब्द-
विषयतया ज्वरादीनां च कायचिकित्साविषयत्वेन मेदप्रतिपादनार्थं वा ॥ ३४ ॥

अत ऊर्ध्वमेतेषामवदीर्णानां व्रणभावमापन्नानां पट्टः क्रियाकालः,
ज्वरातिसारप्रभृतीनां च दीर्घकालानुबन्धः । तत्राप्रतिक्रियमाणेऽस्तौ-
ध्यतामुपयान्ति ॥ ३५ ॥

व्यक्तिमभिधाय मेदमाह—अत ऊर्ध्वमेषामित्यादि । एषामिति, शोथार्जुदादीनाम् ।
व्रणभावमापन्नानां पट्टः क्रियाकाल इत्यनेन शोथादीनां व्रणभावो मेदः, तत्र पट्टः क्रिया-
काल इत्युपदर्शितं भवति । मेदो हि विशेषः, स च प्रथमोत्पन्नकालान्तरभाविचिकित्सा-
विशेषप्रयोजनकत्वाद्विवक्षितः । यस्तु शोथादीनां ज्वरादीनां स्वाभाविकवातिकर्षित्वादि-
विस्तरलक्षणशोथाद्यपेक्षयाऽविशेषरूपो मेदः स सहोत्पन्नतया पञ्चमक्रियाकालविषय-
एव, तेषां शोथादीनां व्रणत्वमुत्तरकालविशेषो मेदः । तथा हि द्वितीयपक्षे निर्दिष्टानां
मेदमाह—ज्वरेत्यादि । दीर्घकालानुबन्ध इति ज्वरादीनां दीर्घकालानुबन्धेनैव जीर्णत्वादिनां
चिकित्सामेदप्रयुक्तः क्रियाकालमेदो भवति । एतच्च मेदोदाहरणमात्रे, तेन पूर्वोक्तशोथा-
दीनां पृथ्यमानतादि च तथा ज्वरादीनां निरामयुक्तादिमेदो ज्ञेयः । अन्येस्तु विदीर्णता
मेदशब्दार्थ इति व्याख्यातं, तन्न मां धिनोति । अस्यामवस्थायां प्रतीकारस्यावश्यकर्तव्य-
तामाह—तत्रेत्यादि । असाध्यतामिति कालान्तरेण येऽप्रतिक्रियया कुष्ठद्वयोऽसाध्यतां
यान्ति ते ज्ञेयाः ॥ ३५ ॥

भवन्ति चात्र—

संचयं च प्रकोपं च प्रसरं स्थानसंश्रयम् ॥

व्यक्ति मेदं च यो वेत्ति दोषाणां स भवेद्विपक्व ॥ ३६ ॥

उक्तं संक्षिप्याह—संचयं चेत्यादि । दोषाणामित्यनेन व्यक्तिमेदावपि दोषाणां दूष्य-
विशेषादिसहितानामवस्थामेदो; येन दोष एव हि दूष्यविशेषसंमूर्छितो व्याधिः, तथा
तन्नेदोऽपि दोषमेद एवेति सुपूरकं—यो वेत्ति दोषाणामिति ॥ ३६ ॥

संचयेऽपहृता दोषा लभन्ते नोत्तरा गतीः ॥

ते तूत्तरास्तु गतिषु भवन्ति बलवत्तराः ॥ ३७ ॥

क्रियाकालानामुत्तरोत्तरगरीयस्त्वमाह—संचयेऽपहृता दोषा इत्यादि । बलवत्तरा इति पूर्वपक्षस्या द्वित्वविवक्षया निर्देशः ॥ ३७ ॥

सर्वैर्भावेस्त्रिभिर्वाऽपि द्वाम्यामेकेन वा पुनः ॥

संसर्गे कुपितः क्रुद्धं दोषं दोषोऽनुपाचति ॥ ३८ ॥

इदानीं प्रसरोद्दिष्टसंसर्गे संनिपाते च क्रियाभेदमुपदर्श्य चिकित्साभेदमाह—सर्वैर्भावेरित्यादिना संनिपाते तथैव चेत्यन्तेन । भावैरिति स्वरूपैः । तत्र बायो रुक्मलादयो भावाः, पित्तस्योष्णत्वादयः, कफस्य ज्ञेहादयः । तत्र बायुः सर्वैर्भावेः कषायेण वर्धते, पित्तं कटुना, कफो मधुरेण । यद्वक्ष्यति रसमिश्रानीये—“तस्य वातस्य समानयोनिः कषाय-रसः” (सू. अ. ४२) इत्यादिना । एवं कटुकादिभिर्विषयायोग्यं त्रिभिर्भावेर्द्वौर्भावा भावाभ्यामेकेन भावेन वा वातादीनां वृज्युदाहरणमूह्यम् । तथाऽयं सर्वैर्भावादप्रकोपः प्रकर्षेण मध्यविधया न्यूनतया च कोपेन कोपविशेषप्रहणाज्ज्ञेयः । संसर्गे इति द्वन्द्वे । कुपितः क्रुद्धमिति विशेषणद्वयेनात्रानुगम्यानुगमकयोर्द्वयोरपि दोषयोः स्वतन्त्रव्यकलिज्ञत्वलक्षण-मनुबन्धत्वं दर्शयति, अत एवानुबन्धद्वयदोषमेलके ‘संसर्ग’ इति संज्ञा कृता । यदुक्तं चरके—“तत्र द्वयं चेदनुबन्धलक्षणप्राप्तं तत् संसर्गमित्याचक्षते, त्रयं तु संनिपातम्” (च. वि. अ. ६) इति । अनुबन्ध्यानुबन्धलक्षणे चरकः—“तत्र स्वतन्त्रो व्यकलिज्ञः स्वचिकित्साशमनीयोऽनुबन्धः, तद्विपरीतलक्षणश्चानुबन्धः” (च. वि. अ. ६) इति । अन्ये खत्र द्विभावैकभावकुपितं दोषमनुबन्धमुदाहरन्ति, तद्योगेन, तत्संज्ञामिच्छन्ति; ये खत्र क्षीरकुपितस्य कफस्य क्षीरशैलेन कुपितो वातोऽनुबन्धो भवतीति ध्रुवते, तन्नागतं नानुमतं नापि दृष्टम् । शैलं तु क्षीरस्य ज्ञेहमाधुर्यगौरवादिना च वातजये कर्तव्ये प्रतिपक्षमपि न भवति । यदुक्तं—“विषद्वगुणसंनिपाते हि भूयसाऽल्पमवजीयते” (च. वि. अ. १) इति ॥ ३८ ॥

संसर्गे यो गरीयान् स्यादुपक्रम्यः स वै भवेत् ॥

शोपदोषाविरोधेन संनिपाते तथैव च ॥ ३९ ॥

उक्तसंसर्गभेदे चिकित्साभेदमाह—संसर्ग इत्यादि । गरीयानित्यभिधानेन भूयसा प्रकोपगरीयस्त्वं च चिकित्साभेदप्रयोजकं दर्शयति । उपक्रम्यः स इति प्राधान्येनोपक्रम्यः, तदितरस्तत्प्राधान्याचोपक्रम्यः । एतदेवाह—शोपदोषाविरोधेनेति । संनिपातेऽपि सर्वैर्भावैरित्यादिप्रत्ययोक्तमर्थमतिदिशसाह—संनिपाते तथैव चेति । संनिपातशब्देन चेह शोमि-तयोगाच्चतुर्दोषमेलकोऽपि ज्ञेयः; द्रव्यत्वेनैव वा शोणितप्रहणम् ॥ ३९ ॥

१ ‘कहनीयं’ इति सु. । २ वर्धमानचरकपुस्तकेषु ‘ययोक्तसमुत्थानप्रथमो भवत्यनुबन्धः’ इति पाठ उपलभ्यते । ३ ‘च संसर्गमिच्छन्ति’ इति सु. । ; .

वृणोति यस्माद्रूढेऽपि व्रणवस्तु न नश्यति ॥

आदेहधारणात्तस्माद्ब्रण इत्युच्यते ब्रुधैः ॥ ४० ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने व्रणप्रश्नो

नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

संप्रति व्रणप्रश्नोक्तोक्तितस्य व्रणस्य निरुक्तिस्वरूपमाह—वृणोतीत्यादि । वृणोति छादयति । आदेहधारणादिति उत्पन्नो व्रण आदेहधारणमावृणोति । कथं वृणोतीत्याह—यस्माद्रूढेऽपि व्रणवस्तु व्रणकिणमादेहधारणात् नश्यति, तेन व्रणकार्येण किणेन धारणप्रकर्षाद् व्रण-संहेति फलति ॥ ४० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यदीपिकायां भातुमत्यां

सूत्रस्थाने व्रणप्रश्नो नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो व्रणस्त्रावविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये विदीर्णतया व्रणस्योक्तस्य स्त्रावादीनां चिकित्सोपयुक्तविशेषज्ञानार्थं व्रणस्त्राव-विज्ञानीयोऽभिधीयते । अत्रादिशब्दलोपादत्र वक्तव्यगन्धवर्णवेदनानां ग्रहणं; किंवा स्त्रावमधिकृतेत्यधिशब्देनैव गन्धादयोऽपि चात्र एव लभ्यन्ते ॥ १ ॥ २ ॥

त्वस्त्रांससिरास्त्राय्वस्थिसन्धिकोष्ठमर्माणीत्यष्टौ व्रणवस्तूनि । अत्र सर्वव्रणसंनिवेशः ॥ ३ ॥

व्रणाधिष्ठानविशेषेणापि स्त्रावा भवन्तीति व्रणव(वा)स्तूत्येवाह—स्त्रावांसेत्यादि । व्रणव(वा)स्तूनीति व्रणस्थानानि । कथमष्टमेव व(वा)स्तूनीत्याह—अत्र सर्वव्रणसंनिवेश इति । एतद्यतिरेकेण यस्मात् व्रणः प्रायो दृश्यते तेनाष्टवेत्यर्थः । यद्यपि रक्तमेदोमज्जादि व्रणेऽव-दृश्यते तदपि सिरास्त्रावाश्रयत्वेनैव व्रणे भवति न तु तदधिकरक्तायाश्रयत्वेनेत्येके; अन्ये तु सिरया रुधिरं, श्रायुसंबन्धेन मेदः, वस्त्रा न्व तात्स्थ्यान्मज्जा गृह्यत इति वदन्ति । अष्टवैद्यैस्तानि लक्षणचिकित्साभेदकतया व(वा)स्तूनि भवन्तीत्यागम एवात्र नः प्रमाणं; तथा चिकित्सितेऽपि 'लक्षिरा' (च. चि. अ. २५) इत्यादिनाऽष्टावेव व्रणस्थानान्य-भिधास्यति ॥ ३ ॥

तत्र, आद्यैकवस्तुसंनिवेशी त्वग्मेदी व्रणः सूपचरः, शेषाः स्वयमव-दीर्यमाणा वृक्षपचाराः ॥ ४ ॥

१ 'जन्तोर्गन्तस्यान्निश्चयते' इति ता. ।

भा० सु० २२

वास्तुमेदेन व्रणसुखसाध्यत्वादि दर्शयन्नाह—तत्राद्येत्यादि । आद्यत्वेन त्वचि लब्ध-
यामेकग्रहणं सांसादिगतव्रणानामपि पाककाले, त्वचिदरणेनाद्यलगाश्रयत्वस्य लब्धस्य
निरासार्थम् । एतदेवाह—स्वमेदीति; त्वचमेवैकां विशेषेण मेतुं श्रीलमस्येति स्वमेदी ।
एतच्च लगाद्याश्रयत्वं व्रणानां वैशेषिकदुष्ट्या हेतुः; तेन सर्वत्रैव—“पचत्यतः शोणितमेव
पाकः” (सं. अ. १७) इत्यनेन रक्तपाकाभिधानं सर्वसाधारणं सर्वगामितया रक्तस्य
युक्तम् । स्वयमवधीर्यमाणा इति आलेपाद्युपक्रममन्तरेण पच्यमानाः, दुरुपचारा इति
गम्भीरत्वेन लगाश्रयव्रणपेक्षया दुरुपचारा इति हेयम् ॥ ४ ॥

तत्रायतश्चतुरस्तो वृत्तस्त्रिपुटक इति व्रणाकृतिसमासः, शेषास्तु
विकृताकृतयो दुरुपक्रमा भवन्ति ॥ ५ ॥

वास्तुमेदेन व्रणस्य सुखासुखलमुत्तया प्रसङ्गेनाकृत्याऽपि सुखासुखलमाह—आयत
इत्यादि । शेषा इति अर्धचन्द्रस्वस्तिकायाकृतयः । विकृताकृतय इति विकृते व्रणे भवन्तीति
विकृताकृतयः । एतच्च हेतुगर्भविशेषणं, तेनाधिकास्त्वितो नोद्भवनीयाः ॥ ५ ॥

सर्व एव व्रणाः क्षिप्रं संरोहन्त्यात्मवतां सुभिषग्भिश्चोपक्रान्ताः
अनात्मवतामक्षैश्चोपक्रान्ताः प्रदुष्यन्ति, प्रवृद्धत्वाच्च दोषाणाम् ॥ ६ ॥

एतत्प्रसङ्गेन रोगिवैद्ययोश्च गुणं दोषं च सुखासुखलकारणमाह—सर्व एवेत्यादि ।
आत्मवतामिति निर्देष्टाच्छयावीष्टत्वादिरोगगुणयुक्तत्वेन प्रवृद्धात्मवताम् । व्रणदुष्टिकारण-
माह—प्रवृद्धत्वाच्चेत्यादि । अत्र चकाराच्च प्रवृद्धमेदभावीनां दूष्यविशेषभूयत्वादपि दुष्टि-
समुच्चिनोति ॥ ६ ॥

तत्रातिसंवृतोऽतिविवृतोऽतिकठिनोऽतिमृदुस्त्वन्नोऽवसन्नोऽति-
शीतोऽत्युष्णः कृष्णरक्तपीतशुक्लादीनां वर्णानामन्यतमवर्णो मौरवः पूति-
पूयमांससिरास्त्रायुप्रभृतिभिः पूर्णः पूतिपूयास्त्राव्युन्मार्ग्युत्सङ्गमनोद्गद-
र्शनगन्धोऽत्यर्थं वेदनावान् दाहपाकरागकण्डूशोफपिडकोपहतोऽत्यर्थं
दुष्टशोणितस्त्रावी दीर्घकालानुयन्धी चेति दुष्टव्रणलिङ्गानि । तस्य
दोषोच्छ्वायेण पटुत्वं विभज्य यथास्वं प्रतीकारे प्रयतेत ॥ ७ ॥

एतदुष्टिप्रसङ्गादुष्टेभ्येव व्रणेषु प्रायः स्त्रावसंभवादुष्टव्रणानामाकृतीराह—तत्रातीत्यादि ।
तत्रातिसंवृतोऽतिकठिनातिमात्रावसन्नार्थतोदादिवेदनावानिति वातेन, अतिविवृतोऽत्युष्णः
कृष्णपीतरक्तपूतिमांससिरास्त्रायुप्रतिपूर्णः पूतिपूयास्त्राव्युन्मार्ग्युत्सङ्गमनोद्गद-
र्शनगन्धोऽत्यर्थं दाहपाक-
रागवानिति पित्तैः, शेषाः कफेन । अवसन्नो निम्नः । उन्मार्गो मुखान्मुखान्तरवायु ।
उत्सङ्गः कोटरः । चकाराचरकोफरोप्यादिदुष्टव्रणावरोधः; यदुक्तं—“रोग्यः कुम्भीमुखधेति
प्रदुष्टा द्वादश स्यूताः” (च. वि. अ. २५) इति । अत्र चिकित्सासूत्रे यथास्मिति
व्यत्यसमस्तवतादियु यद्विदितं तद्व कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अत ऊर्ध्वं सर्वस्मावान् वक्ष्यामः-तत्र घृष्टासु छिन्नासु वा त्वक्षु स्फोटे भिन्ने विदारिते वा सलिलप्रकाशो भवत्यास्त्रावः किञ्चिद्विस्त्रः पीतावभासश्च; मांसगतः सर्पिःप्रकाशः सान्द्रः श्वेतः पिच्छिलश्च; सिरागतः सद्यश्छिन्नासु सिरासु रक्तातिप्रवृत्तिः पकासु च तोयनाडीभिरिव तोयागमनं पूयस्य, आस्त्रावश्चात्र तनुर्विच्छिन्नः पिच्छिलोऽवलम्बी श्यावोऽवश्यायप्रतिमश्च; स्नायुगतः स्निग्धो घनः सिङ्घणकप्रतिमः सरक्तश्च; अस्थिगतोऽस्थन्यभिहृते स्फुटिते भिन्ने दोषावधारिते वा दोषमक्षितत्वादस्थि निःसारं शुक्तिधौतमिवाभाति, आस्त्रावश्चात्र मज्जमिश्रः सरुधिरः स्निग्धश्च; संधिगतः पीड्यमानो न प्रवर्तते, आकुञ्चनप्रसारणोन्नमनविनमनप्रधावनोत्कासनप्रवाहणैश्च स्रवति, आस्त्रावश्चात्र पिच्छिलोऽवलम्बी सरुधिरोन्मथितश्च; कोष्ठगतोऽसृङ्खलपुरीपपुयोदकानि स्रवति; मर्मगतस्त्वगादिष्ववरुद्धत्वाच्चोच्यते । तत्र त्वगादिगतानामास्त्रावाणां यथाक्रमं पारुष्यश्यावावश्यायदधिमस्तुक्षारोदकमांसधावनपुलाकोदकसन्निभत्वानि मास्ताद्भवन्ति; पित्ताद्दोमेदकगोमूत्रभस्मशङ्खकपायोदकमाध्वीकतैलसन्निभत्वानि; पित्तवद्वक्तव्यं च; कफान्नवनीतकासीसमज्जपिष्टतिलनालिकैरोदकब्राह्मवसासन्निभत्वानि; सन्निपातान्नालिकैरोदकैर्वासरसकाजिकप्रसादारुकोदकप्रियङ्गुफलयरुन्मुद्गयूषसवर्णत्वानीति ॥ ८ ॥

इदानीं व्रणदुष्टिं स्रावकारणतयाऽभिधाय प्रकृतान् स्रावानाह—अत इत्यादि । अत्र सर्वशब्दस्त्वागन्तोस्त्वया वास्तुमेदकृतस्य तथा दोषकृतस्य वक्ष्यमाणस्रावस्य ग्रहणार्थम् । तत्र घृष्टासु स्निग्धास्त्रिगन्तोः । भिन्नास्थिति स्वयं शारीरव्रणभिन्नासु यन्नविदारितासु वा । अत्र सलिलप्रकाशता स्रावस्य लचामुदकस्य रसस्य वाऽऽधारतया । मांसगतेऽप्यागन्तौ सर्पिःप्रकाशता स्रावस्य, शोषं तु निजस्य वदन्ति । स्नायुगतस्राव एवंवर्णो ज्ञेयः । एवमन्यत्रापि विशेषानभिधाने साधारणत्वं स्रावस्य ज्ञेयम् । सन्धिगतः पूर्वोद्दिष्टोऽप्यश्लमेव सन्धिरूपतयाऽस्थिगतात् पश्चादुच्यते । अस्थिगते शुक्तिधौतत्वं तथाऽस्थिसारस्रवणं च दोषकृतं, शेषस्तु स्रावः साधारणः । शुक्तिधौतमिति मयूरादिपाठात् पूर्वनिपात्राद्यत्ययेन, धौतशुक्तिवदित्यर्थः । अवलम्बीति अवलम्बनशीलः । उन्मथित इति रक्तादिमथित इव । कोष्ठगतस्तु यथाप्रत्यासत्तिं पुरीपादि स्रवति । अत्र रक्तस्रुतिः कोष्ठाश्रयः स्त्रीहाभिष्ठानतया, उदकस्रावस्तु उपयुक्तपानीयस्य सरणात्मकस्रभावात् । मर्मणां लङ्गाद्यव्यतिरेकात् लङ्गादिमर्मस्रावग्रहणमाह—मर्मगतास्त्रिगन्तोः । लङ्गाद्याश्रयाणामाश्रयप्रभावकृतस्रावविशेषमभिधाय दोषविशेषेण तेजैव स्रावविशेषानाह—तत्र लङ्गादीत्यादि । यथाक्रममिति यथासंख्यम् । अत्र मर्मवर्जितेषु लङ्गादिषु सप्तसु यथाक्रमं वातपित्तकफशोणितसंनिपातानां सप्तसप्तास्त्रावा यथोक्ता भवन्ति; शोणिते तु यद्वि-

अलमधिकमुक्तं तत् सर्वैलगाथाश्रयास्तुगामि । अन्ये तु यथासंख्यमत्र नेच्छन्ति । संति-
पातेनेह ये नारिकेल्यदिवर्णा उक्तास्ते विकृतिविषमसमवायकृता हेयाः; अन्यथा हि वाताः
दिकृतवर्णमेलकेनैव संनिपातवर्णोऽप्युक्तः स्यात् ॥ ८ ॥

श्लोकौ चात्र भवतः—

एकाशयादसाध्यस्तु पुलाकोदकसन्निभः ॥

क्षारोदकनिभः स्रावो वज्र्यो रक्ताशयात् स्रवन् ॥ ९ ॥

आमाशयात् कलायाम्मोनिभश्च त्रिकसन्धिजः ॥

स्रावनेतान् परीक्ष्यादौ ततः कर्माचरेद्भिषक् ॥ १० ॥

असाध्यज्ञातानाह—एकाशयादित्यादि । पुलाको गवेष्टुकार्यः; अन्ये तुच्छधान्यमाहुः ।
एकाशयादिति आमाशयादित्यस्य विशेषणं, तेनामाशयगतयकृत्सीदृक्षावः क्षारोदकनिभोऽ-
साध्यः । एवं कलायाम्मोनिभश्च स्रावत्रिकसन्धिजः कोष्ठमार्गेण स्रवन्न साध्यः, यदुक्तं
भोजे—“पुलाकोदकवर्णस्तु यदा कोष्ठात् प्रवर्तते । आमाशयात् स्रवत्येवं तं भिषक्
परिवर्जयेत् ॥ क्षारोदकसवर्णस्तु यदा कोष्ठात् प्रवर्तते । रक्ताशयात् स्रवत्येवं तं भिषक्
परिवर्जयेत् ॥ त्रिकसन्धेस्तु विवरात् कलायोकसंनिभः । कोष्ठं भित्त्वा विनिर्याति तं
भिषक् परिवर्जयेत्” इति ॥ ९ ॥ १० ॥

अत ऊर्ध्वं सर्वत्रणवेदना वक्ष्यामः—तोदनमेदनताडनच्छेदनाया-
मनमन्थनविक्षेपणञ्चमुचुमायननिर्द्वेदनाचभक्षणस्फोटनविदारणोत्पाट-
नकम्पनविविधशूलविक्षेपणविकिरणस्तम्भनपूरणस्त्रमाकुञ्चनाङ्कुशिकाः
संभवन्ति, अनिमित्तविविधवेदनमाहुर्भावो वा मुहुर्मुहुर्ग्रन्थान्छन्ति
वेदनविशेषास्तं घातिकमिति विद्यात्; ओषचोषपरिदाहधूमायनानि
यत्र गात्रमङ्गारावकीर्णमिव पच्यते यत्र चोष्माभिवृद्धिः क्षते क्षाराव-
सिक्तवच्च वेदनविशेषास्तं पैत्तिकमिति विद्यात्; पित्तवद्रक्तसमुत्पं
जानीयात्; कण्डूर्गुक्तं सुसत्त्वमुपदेहोऽल्पवेदनत्वं स्तम्भः शैलं च
यत्र तं श्लैष्मिकमिति विद्यात्; यत्र सर्वासां वेदनानामुत्पत्तिस्तं साभि-
पातिकमिति विद्यात् ॥ ११ ॥

त्रणे वातादिवेदनानतिक्रमेण वातादिज्ञानमाह—तत्र तोदित्यादि । अत्र लोकाप्रसिद्धेन
वेदनाविशेषा व्याकृतव्याः । अङ्कुशिका खल्वी, किंवा अङ्कुशाकृष्टस्येव वेदनाऽङ्कुशिका ।
चोषः पार्श्वस्थितेनैव बहिनोपतपनं, पिपासेत्यन्ये ॥ ११ ॥

अत ऊर्ध्वं त्रणचर्णान् वक्ष्यामः—भस्मकपोतास्थिवर्णः पदपोऽरुणः
कृष्ण इति मास्तजस्य; नीलः पीतो हरितः श्यावः कृष्णो रक्तः पिङ्गलः

१ ‘एकाशयात्’ इति पाठश्चेत् साधु । २ ‘विवरायदा वज्र्यसन्निभः’ इति ह. ।

कपिल इति रक्तपित्तसमुत्थयोः, श्वेतः क्षिग्धः पाण्डुरिति ग्लेष्मजस्य
सर्ववर्णोपेतः सान्निपातिक इति ॥ १२ ॥

अत इत्यादिना दोषकृतवर्णमेदेन व्रणावधारणम् । सर्ववर्णोपेतं प्रदेशमेदेन सर्ववर्ण-
प्रबलतया वा ॥ १२ ॥

भवति चात्र—

न केवलं व्रणेषूक्तो वेदनावर्णसंग्रहः ॥

सर्वशोफविकारेषु व्रणवल्लक्षयेद्विपक्ष ॥ १३ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने व्रणास्त्रावविज्ञा-

नीयो नाम द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

व्रणोक्तवर्ण वेदना च सर्वशोफरूपविकारेष्वतिदिशन्नाह—न केवलमित्यादि ॥ १३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यदीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने

व्रणस्त्रावविज्ञानीयो नाम द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः कृत्याकृत्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् घन्वन्तरिः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये स्त्रावादिना साध्यासाध्यव्रणस्य लेशतोऽभिधानात्तत्प्रसङ्गेन प्रपञ्चेन साध्या-
साध्यव्रणविज्ञानार्थं कृत्याकृत्यविधिरभिधीयते । कृत्याधिकित्सारूपक्रियार्हाः साध्याः,
तद्विपर्ययेणाकृत्या असाध्याः, तयोर्विधिर्भेदः; स च साध्यस्य सुखसाध्यत्वादिः, असाध्यस्य
याप्यत्वसद्यःप्राणहरत्वादिः । अत्र प्रत्ययादि पूर्ववत् । याप्ये यद्यपि यापनार्था क्रियाऽ-
स्त्येव, तथाऽपि सा याप्यव्याधौ न विशेषं करोति, किं तु याप्यव्याधेरुद्धिं निषेधयति; तेन
याप्यस्य वर्धमानाधिकारः; साध्यो निवर्तते न तु याप्यः, तेन तस्य स्वरूपेण चिकित्साया
अविषयतयाऽकृत्य इति चासाध्य इति च संज्ञा भवति । तदुक्तं—“असाध्यं द्विविधं
विद्याद्याप्यं यच्चानुपक्रमम्” (च. सू. अ. १०) इति । अन्ये कृत्यस्य कृत्यस्य इत्येकशेषादेकं
कृत्यशब्दं वदन्ति । तेनैकेनावश्यकं विहितेन कृत्यप्रत्ययेन साध्यग्रहणं द्वितीयेन लक्षार्थ-
विहितकृत्यप्रत्ययेन याप्यस्येति वदन्ति । किं लसाध्यमेद एव याप्यः शास्त्रसमतः;
असाध्याकृत्यशब्दौ च दुत्पार्थावेव ॥ १ ॥ २ ॥

तत्र वयःस्थानां दृढानां प्राणवतां सत्त्ववतां च सुचिकित्सा व्रणाः;
एकस्मिन् वा पुरुषे यन्नैतद्गुणचतुष्टयं तस्य सुखसाधनीयतमाः । तत्र,
वयःस्थानां प्रत्यग्रधातुत्वादाशु व्रणा रोहन्ति; दृढानां स्थिरबहुमां-
सत्वाच्छस्त्रमवचार्यमाणं सिरास्त्राद्यादिविशेषाज्जामोति; प्राणवतां

वेदनाभिधाताहार्यन्त्रणादिभिर्न ग्लानिरुत्पद्यते; सत्त्ववतां दारुणैरपि क्रियाविशेषैर्न व्यथा भवति; तस्मादेतेषां सुखसाधनीयतमाः ॥ ३ ॥

तत्रातुरगुणभेदेन सुखसाध्यताभेदानाह—वयःस्थानामित्यादि । एकस्मिन्नित्यादिना सर्ववयःस्थलादिगुणपञ्चकमेलकेन सुखसाध्यतमत्वं दर्शयन् मध्यविधया द्वित्रादिगुणेन सुखसाध्यतरत्वं यथोत्तरं दर्शयति । वयःस्था अत्र युवानः, बालानां वेदनासहत्वाभावात् । सत्त्ववतां चेति प्रशस्तसत्त्वगुणानाम् । अत्र चकारैणातुरोपक्रमणीयोका आतुरगुणाः समुचीयन्ते । प्रत्येकं वयःस्थलादिगुणविवरणं व्यक्तम् ॥ ३ ॥

त एव विपरीतगुणा वृद्धरुशालप्राणभीरुषु द्रष्टव्याः ॥ ४ ॥

उक्तविपर्ययेण कृच्छृतभेदानाह—त एवेत्यादि । कृशशब्देनात्र दृढविपर्यय उच्यते । एकद्वित्रादिगुणवैपरीत्येन चात्रापि कृच्छ्र-कृच्छ्रतर-कृच्छ्रतमभेदा हेयाः ॥ ४ ॥

स्फिक्पायुप्रजननललाटगण्डौष्ठपृष्ठकर्णफलकोपोदरजङ्घमुखाभ्यन्तरसंस्थाः सुखरोपणीया व्रणाः ॥ ५ ॥

पुनरवयवविशेषेण सुखसाध्यत्वायाह—स्फिग्नित्यादि । अत्र चाधिकरणमहिमैव सुखसाध्यत्वादिविशेषो भवति ॥ ५ ॥

अक्षिदन्तनासापाङ्गश्रोत्रनाभिजठरसेधनीनितम्बपार्श्वकुक्षिवक्षःकक्षास्तनसन्धिभागगताः सफेनपूरकानिलवाहिनोऽन्तःशल्याश्च दुश्चिकित्साः, अधोभागाश्चोर्ध्वभागनिर्वाहिणो, रोमान्तोपनखमर्मजङ्घास्थिसंश्रिताश्च, भगन्दरमपि चान्तर्मुखं सेधनीकुटकास्थिसंश्रितम् ॥ ६ ॥

कुष्ठिनां विपद्गुणानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ॥

व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः ॥ ७ ॥

अधोगताधोर्ध्वनिर्वाहिण इति अधोगतानामूर्ध्वमुखेनासम्यक्पूर्यनिर्गमात् कृच्छ्रत्वम् । अन्तःशल्यादीनां सफेनेत्यादिविशेषणं कृच्छ्रत्वहेतुः । रोमान्तः केशान्तः; उपनखं नखसमीपम् । अन्तर्मुखमित्यन्तर्गुदगतमुखं; कुटकास्थिसंश्रितमिति श्रोणीकाण्डास्थिस्थितं; कट्युपास्थितपाठक्षेऽपि स एवार्थः । कृष्णादीनामतिशयदुष्टदृश्यतया व्रणकृच्छ्रत्वम् । विपद्गुण इह दूरीविपार्ताः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अवपाटिकानिबद्धप्रकाशनिबद्धगुदजठरग्रन्थिक्षतक्रिमयः प्रतिश्यायजाः कोष्ठजाश्च त्वग्दोषिणां प्रमेहिणां चा ये परिक्षतेषु दृश्यन्ते, शर्करा सिकतामेहो घातकुण्डलिकाऽष्टौला दन्तशर्करोपकुशः कण्ठशालकं निष्कोपणद्रूपिताश्च दन्तवेष्टा विसर्पोस्थिक्षतोरःक्षतव्रणग्रन्थिप्रभृतयश्च याप्याः ॥ ८ ॥

असाध्यभेदान् याप्यान् स्वरूपतो व्याधीनाह—अवपाटिकेत्यादि । ग्रन्थिशतक्षतजाश्च क्रिमयो ग्रन्थिक्षतक्रिमयः; तथा प्रतिश्यायजास्तथा कोष्ठव्रणास्तथा त्वग्दोषादिसृज्जः

किमयो याप्याः । वातकुण्डलिकाष्टीले मूत्राघातविशेषौ । अवपाटिकादयः स्वंप्रकरण-
व्याकृता एव । निष्कोषणः सविपो दन्तरक्षणार्थं श्वाणोऽभिधीयते, व्रणयुक्तो ग्रन्थिर्व्रण-
ग्रन्थिः । अत्रावपाटिकादीनां साध्यतयाभिधानात् कृच्छ्रेण सिध्यन्तीत्यनेनावपाटिकादयो
दन्तवेष्टान्ता योजनीयाः; विसर्पस्थीत्यादिना तु याप्यमुच्यते इति युक्तं पश्यामः ॥ ८ ॥

साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा ॥

प्रन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामंक्रियावताम् ॥ ९ ॥

चिकित्साव्यतिरेकेण साध्यादीनां स्वरूपादिक्रममाह—साध्या याप्यत्वमित्यादि ।
असाध्याश्च प्रन्ति प्राणानिति कालान्तरप्राणहराः सद्यःप्राणहरा भवन्ति ॥ ९ ॥

यापनीयं विजानीयात् क्रिया धारयते तु यम् ॥

क्रियायां तु निवृत्तायां सद्य एव विनश्यति ॥ १० ॥

प्राप्ता क्रिया धारयति याप्यव्याधितमातुरम् ॥

प्रपतिष्यदिवागारं विष्कम्भः साधुयोजितः ॥ ११ ॥

याप्ये चिकित्साफलमाह—प्राप्तेत्यादि । प्राप्तेति उचिता । विष्कम्भः स्थूणा । क्रिया-
यामिति सम्यक्क्रियायाम् ॥ १० ॥ ११ ॥

अत ऊर्ध्वमसाध्यान् वक्ष्यामः—मांसपिण्डवदुद्गताः प्रसेकिनोऽन्तः-
पूयवेदनावन्तोऽश्वापानवदुद्गुत्तौष्ठाः, केचित् कठिना गोशृङ्गवदुद्गुत्तमू-
तुमांसप्ररोहाः, अपरे दुष्टरुधिरास्त्राविणस्तनुशीतपिच्छिलास्त्राविणो वा
मध्योन्नताः, केचिदवसन्नशुषिरपर्यन्ताः शणतूलवत् स्नायुजालवन्तो
दुर्दर्शनाः, वसामेदोमज्जमस्तुलुङ्गस्त्राविणश्च दोषसमुत्थाः, पीतासितः
मूत्रपुरीषवातवाहिनश्च कोष्ठस्थाः, त एवोभयतोभागव्रणमुखेषु पूयरक्त-
निर्वाहिणः, क्षीणमांसानां च सर्वतोगतयः, अणुमुखा मांसवद्दुदवन्तः
सशब्दवातवाहिनश्च शिरःफण्डस्थाः, क्षीणमांसानां च पूयरक्तनिर्वाहि-
णोऽरोचकाविपाककासश्वासोपद्रवयुक्ताः, भिन्ने वा शिरःकपाले यत्र
मस्तुलुङ्गदर्शनं त्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भावः कासश्वासौ वा यस्येति ॥ १२ ॥

अत इत्यादिना प्रत्याख्येयानाह । मांसपिण्डेत्यादिना उद्गुत्तौष्ठा इत्यन्तेनैकोऽसाध्यः
व्रणः । प्रसेकिनः स्नायवहुलाः । अश्वापानं वडवायोनिः, तेन वडवायोनिवदुद्गुत्तौष्ठ
इत्यर्थः । केचिदित्यादिना अपरोऽसाध्यः । अपर इत्यादिना अपरः । अत्र मध्योन्नतेन
तनुपिच्छिलस्त्राविलं वैकल्पिकमसाध्यलक्षणम् । केचिदित्यादिना दुर्दर्शना इत्यन्तेनापरं
लक्षणम् । वसेत्यादिना अपरम् । अत्र वसादि प्रत्येकं दोषसमुत्थव्रणेऽसाध्यलक्षणं
“वसां मेदोऽथ” इत्यादि श्लोकेनावधार्यते । पीतासितेत्यादिना अपरम् । त एवेत्यादिना
अपरम् । शुद्धवदनरूपोभयमार्गाभ्यां व्रणमुखे च पूयरुधिरनिर्वाहणं निःसरणं हेतुम् ।

क्षीणेत्यादिना लक्षणान्तरं, सर्वतो गतय इति लगादित्रणवास्तुद्वयकाः । अणुमुखा इत्यादिना कण्ठस्था इत्यन्तेनाऽपरः । अत्र गिरःस्था वा कण्ठस्था वा । क्षीणेत्यादिना अपरोऽसाध्योऽरो-
मकादियुक्तः । भिजे वेत्यादिना त्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भावः कासश्वासी वा; तत्र कासश्वासाभ्यां
मस्तुलङ्गदर्शनमसाध्यम् ॥ १२ ॥

भवति चात्र—

वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलङ्गं च यः स्रवेत् ॥

आगन्तुस्तु व्रणः सिध्येन्न सिध्येद्दोषसंभवः ॥ १३ ॥

उक्तमर्थं च किञ्चिद्भोकेनाह—वसामित्यादि । वसा मांसस्रोहः । अत्रागन्तोः साध्य-
लमदुष्टलावणदेशस्य ॥ १३ ॥

अमर्मोपहिते देशे सिरासन्धस्थिवर्जिते ॥

विकारो योऽनुपयैति तदसाध्यस्य लक्षणम् ॥ १४ ॥

सामान्येनैव विकाराणामसाध्यतालक्षणमाह—अमर्मेत्यादि । अमर्मोपहिते इति मर्म-
वर्जिते; देशे इति शरीरप्रदेशे, तस्यैव विशेषणं सिरेत्यादि । अत्रादिशब्दं लुप्तमिच्छन्ति ।
तेन स्राध्नादिवर्जिते लचीति लभ्यते, अन्यत्र मांसादौ सिरादीनां विद्यमानत्वात् । विकारो
योऽनुपयैतीति धालनतरेणावगाहते कुष्ठवातरकादिस्वदसाध्यलक्षणं; तदुक्तं—“एवं कुष्ठं
समुत्पन्नं त्ववि कालप्रकर्षतः । क्रमेण धातून् व्याप्नोति नरस्याप्रतिकारिणः” (नि. अ. ५)
इति । अन्ये तु विकारोऽनुपयैतीत्यनेन प्रतिक्रियाकरणेऽपि यथोक्तसुखसाध्यदेशभूतोऽपि
विकारोऽनुपयैति वर्धते तद्वलवददृष्टारब्धतया असाध्यलक्षणमिति वदन्ति, न हि यथोक्त-
देशजातस्य विकारस्य बलवदसाध्यताकारकादृष्टं विना घृष्टिर्युक्तेति ॥ १४ ॥

क्रमेणोपचयं प्राप्य धातून्नुगतः शनैः ॥

न शक्य उन्मूलयितुं वृद्धो वृक्ष इवामयः ॥ १५ ॥

स स्थिरत्वान्महत्त्वाच्च धात्वनुक्रमणेन च ॥

निहन्त्यौषधवीर्याणि मन्त्रान् दुष्टग्रहो यथा ॥ १६ ॥

साध्यस्याप्युपेक्षया धालवगाहनेनासाध्यत्वं दर्शयन्नाह—क्रमेणेत्यादि । उपचयं प्राप्त
इति धालवगाहने हेतुगर्भं विशेषणम्; उपचयश्चाप्रतीकारादेव ज्ञेयः । शनैरित्यनेन
चिरेण सम्यग्धात्ववस्थानं दर्शयति । अथ तत्र पुनः पुनर्वहुषौषधं कस्मात् साधकं न
भवेतीत्याह—स स्थिरत्वादित्यादि । स्थिरत्वादिति अत्रात्यत्वात् । स्थिरत्व एव हेतुवर्त्य-
महत्त्वाद् धात्वनुक्रमणेन चेति । तत्र बलवत्स्यपि व्याधौ महत्त्वेन महादोषत्वं, धात्वनु-
क्रमणेन तु गम्भीरत्व-स्थिरत्वानुच्छेद्यत्वमुच्यते । एतेनासाध्यत्वविशेषधवीर्यहननमत्र
ज्ञेयम् । एतच्च क्रमेणेत्यादिना विकारगततयाऽसाध्यत्वकारणत्वं यदुक्तं तेनापरसर्वासाध्ये-
ष्वपि महत्त्वं प्रामाणिकं कर्मकृतं चासाध्यताकारणमत्र ज्ञेयम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

१ ‘प्रभाषाधिकं’ इति सु. ।

अतो यो विपरीतः स्यात् सुखसाध्यः स उच्यते ॥

अवद्धमूलः क्षुपको यद्वदुत्पादने सुखः ॥ १७ ॥

क्षुपकः सत्पञ्चालवृक्षः ॥ १७ ॥

त्रिभिर्दोषैरनाक्रान्तः श्यावौष्ठः पिङ्की समः ॥

अवेदनो निरास्त्रावो व्रणः शुद्ध इहोच्यते ॥ १८ ॥

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेशजिताः ॥

स्थिराश्चिपिटिकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ॥ १९ ॥

रुद्धवर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणम् ॥

त्वक्कसवर्णं समतलं सम्यग्रुद्धं विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

दोषप्रकोपाद्यायामादभिघातादजीर्णतः ॥

हृषीत् क्रोधाद्भयाद्वाऽपि व्रणो रुद्धोऽपि दीर्यते ॥ २१ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने कृत्याकृत्यविधिर्नाम

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

कृत्याकृत्यमेदमभिधाय प्रकृतस्य शुद्धस्य तथा रोहतो रुद्धस्य च क्रमेण लक्षणान्याह—
त्रिभिर्दोषैरित्यादि । दोषैरिति दोषकार्यैः स्त्राववर्णादिभिः; किंवा दोषत्रयकार्यगन्धादि-
विरहेण न घातादिदोषत्रयाणां क्रमणं भवति, शोणितं तु पित्तलिङ्गतयैव गृहीतमिति
सूक्तं—त्रिभिर्दोषैरिति । ये तु 'त्रिभिर्द्वन्द्वैः' इति पठन्ति, तन्मतेऽपि द्वन्द्वस्य दुःखकारण-
तया दोषा एव द्वन्द्वा इति व्याख्येयं; शीतोष्णादिद्वन्द्वानां तु बहुत्वेन त्रित्वेनाग्रहणमिति
तद्व्याख्यानं नेष्यते । श्यावौष्ठमत्र रोहन्मांसस्य कषायादियोगात्, न घातदुष्ट्या ।
व्रणरोहन्मांसाङ्कुराः पिङ्काः । अवेदन इति घातादिवेदनाग्रन्थतया; सामान्यव्रणवेदना तु
व्रणप्रशमे 'अरुजं' इत्यनेन वक्तव्या विद्यमानाऽप्यल्पतया न व्यपदिश्यते । सम इति
निम्नोन्नतरहितः । रोहद्वारे कपोतवर्णः पाण्डुरधूसरः । चिपिटिका चर्मचेलिका, सा च
विशुष्यमाणत्वादेव व्रणस्य भवति । रुद्धलक्षणे रुद्धवर्त्मानमिति रुद्धमांसं, रुद्धव्रणस्थानमिति
यावत् । अग्रन्थिमिति अनुच्छिन्नरुद्धमांसम् । समतलमिति निम्नोन्नततया समं तलेन
करसेति समतलः ॥ १८—२१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीपिकायां भातुमत्यां सूत्रस्थाने

कृत्याकृत्यविधिर्नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो व्याधिसमुद्देशीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वंन्तरिः ॥ २ ॥

भा० सु० २३

द्विविधास्तु व्याधयः—शस्त्रसाध्याः, ज्ञेहादिक्रियासाध्याश्च । तत्र शस्त्रसाध्येषु ज्ञेहादिक्रिया न प्रतिपिध्यते, ज्ञेहादिक्रियासाध्येषु शस्त्र-
कर्म न क्रियते । अस्मिन् पुनः शास्त्रे सर्वतन्त्रसामान्यात् सर्वेषां
व्याधीनां यथास्थूलमवरोधः क्रियते ॥ ३ ॥

पूर्वाध्यायेऽसाध्यत्वमुक्तं, तच्च व्याधीनां ज्ञेहादिना वा शस्त्रेण वा भवतीति तद्वेदप्रति-
पादनार्थं प्रवृत्तः ज्ञेहशस्त्रविषयान् सर्वानिव व्याधीनवदयप्रतिपादयितव्यान् प्रतिपादयितुं
व्याधिसमुद्देशीयमाह । अत एव प्राधान्येन व्याधिसमुद्देशीयेनाध्यायसंज्ञां विधायामि द्विवि-
धास्त्रिधादिना ज्ञेहशस्त्रकृत्यानेवाह । ज्ञेहादीत्यादिशब्देन खेद-धमन-विरेचनादिग्रहणम् ।
शस्त्रकर्म न क्रियत इति ज्वरादीनां ज्ञेहादिसाध्यानां शस्त्राविषयत्वात् । येष्वप्यस्त्रादिषु
ज्ञेहादिसाध्यत्वं शस्त्रसाध्यत्वं च संभवति, तत्रापि ज्ञेहादौ साधके सति शस्त्रं महालयत्वात्
क्रियते । सर्वतन्त्रसामान्यादिति सर्वतन्त्रविषयव्यापकत्वात्; यदुक्तं—“यत् किञ्चिदा-
वाधकरं तत् सर्वं शल्यसंज्ञितम् । व्याप्तान्यङ्गान्यतोऽनेन शल्यज्ञानेन भूरिणा” इति ।
यथास्थूलमिति अतिसूक्ष्मव्याधीनां प्रपञ्चाभिधानेन दुःखंकरत्वादिति भावः ॥ १-३ ॥

प्राग्महितं ‘तदुःखसंयोगा व्याधय’ (सू. अ. १) इति; तच्च दुःखं
त्रिविधम्—आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैविकमिति । तसु
सप्तविधे व्याधावुपनिपतति । ते पुनः सप्तविधा व्याधयः—आदिबल-
प्रवृत्ताः, जन्मबलप्रवृत्ताः, दोषबलप्रवृत्ताः, संघातबलप्रवृत्ताः, काल-
बलप्रवृत्ताः, दैवबलप्रवृत्ताः, स्वभावबलप्रवृत्ताश्चेति ॥ ४ ॥

तानेव व्याधीन् बोधयति—प्रागित्यादि । प्रागिति प्रथमाध्याये; एतदर्थं तत्रैव
व्याकृतः । व्याध्याधिदुःखमेव व्याधिमेदाद्वेदयन्नाह—तच्च दुःखमित्यादि । तत्रात्म-
शब्देन शरीरं भण्यते; आत्मनि अधिवर्तत इत्यध्यात्मं शरीरमानसा दोषाः, तत्र
भवमाध्यात्मिकं; दोषा हि शरीरमानसा ज्वरादिकामादिविकारव्यापार दुःखजनका
भवन्ति । भूतानि बाह्यानि व्याडार्षीणि पृथिव्यादीनि च, देवा देवयोनयो- देवाहुरादयः,
तेषु भूतेषु, तया देवेषु चाधिवर्तत इति अधिभूतं तथाधिदैवतं च; तत्र तेन निमित्तेन
भूतमाधिभौतिकं तथा आधिदैविकं च दुःखं हेयम् । एतदेवोक्तं सांख्ये—“दुःखत्रया-
भिघाताजिज्ञासा तदपघातके हेतौ” (सां. का. १) इति । दुःखमुपदिश्य तत्संबन्धेन
व्याधिमेदानाह—तत्त्रिधा इति । ब्रह्ममाणसप्तविधे व्याधौ तदुःखं यथासंभवमुपनिपत-
तीति उपगतं भवति, व्याधिकार्यतयेल्लयः । सप्तव्याधीनेवाह—ते पुनरित्यादि । आदि-
जीवोपक्रमः, स च शुक्रयोगितमेलकः, तस्य बलं प्रकरणाद्याधिजनिका प्राप्तिः, सा च
शुक्रयोगितगतदोषरूपैव, तेनादिबलेन भूता आदिबलप्रवृत्ताः । एवं जन्मनि गर्भ-
जन्मनि बलं जन्मबलं पूर्वजन्मव्यवस्थिता दोषा एवेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् । संहननं
संघातं आगन्तुहेतुसंबन्धः, तद्वलप्रवृत्ताः । एतेन शेषं व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

१ ‘तदुःखसंयोगा’ इति सु. । २ ‘संहतिः’ इति सु. ।

तत्र, आदिवलप्रवृत्ता ये शुक्रशोणितदोषान्वयाः कुष्ठार्शःप्रभृतयः; तेऽपि द्विविधाः—मातृजाः, पितृजाश्च । जन्मवलप्रवृत्ता ये मातुरप-
चारात् पङ्कजात्यन्धवधिरमूकमिन्मिनवामनप्रभृतयो जायन्ते; तेऽपि
द्विविधाः—रसकृताः, दौर्हृदापचारकृताश्च । दोषवलप्रवृत्ता ये आत-
क्कसमुत्पन्ना, मिथ्याहाराचारकृताश्च; तेऽपि द्विविधाः—आमाशयस-
मुत्थाः, पकाशयसमुत्थाश्च; पुनश्च द्विविधाः—शारीरा, मानसाश्च ।
त एते आध्यात्मिकाः । संधानवलप्रवृत्ता य आगन्तवो दुर्बलस्य
वलवद्विप्रहात्; तेऽपि द्विविधाः—शस्त्रकृता, व्यालकृताश्च । एते आधि-
भौतिकाः । कालवलप्रवृत्ता ये शीतोष्णवातवर्षातपप्रभृतिनिमित्ताः;
तेऽपि द्विविधाः—व्यापन्नर्तुकृताः, अव्यापन्नर्तुकृताश्च । दैववलप्रवृत्ता ये
दैवद्रोहादुपसर्गजाः; एते द्वि(त्रि)विधाः अभिचाराभिशापाभिपङ्कजाः,
अथर्वणकृता उपसर्गजाश्च; तेऽपि द्विविधाः—विद्युदशानिकृताः,
पिशाचादिकृताश्च; पुनश्च द्विविधाः—संसर्गजा, आकस्मिकाश्च ।
एते आधिदैविकाः । स्वभाववलप्रवृत्ता ये क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्रा-
प्रभृतयः; तेऽपि द्विविधाः—कालजा, अकालजाश्च; तत्र परिरक्षण-
कृताः कालजाः, अपरिरक्षणकृता अकालजाः; एते आध्वौत्मिकाः ।
अत्र सर्वव्याध्यवरोधः ॥ ५ ॥

तत्रेत्यादिना यथोद्देशं तान् व्याकरोति । कुष्ठार्शःप्रभृतय इति कुष्ठार्शःप्रकारा ये
बीजदोषास्ते भवन्ति । मातृजा इति आर्तवदोषजाः, पितृजाः शुक्रदोषजाः । ये मातुर-
पचारादिति गर्भाभिव्यक्त्यनन्तरकृतमात्रपचारजाः । दौर्हृदं गर्भचतुर्थमासात् प्रभृति
गर्भहृदयेन समं मातुः प्रार्थना विषयेषु, तत्र प्रार्थितालम्बे दौर्हृदापचारः, स गर्भे
विकृतिं जनयति । दोषवलप्रवृत्ता इति जन्मप्रभृतिभूतदोषजा उच्यन्ते । आतक्काद्रो-
गादेव समुत्थानं येषां ते तथा; यथा—ज्वरसंतापादृक्पित्तं, रक्तपित्तात् कास इत्याद्युक्ताः;
मिथ्याहाराचारकृतास्तद्यतिरिक्ता गोबलीवर्दन्यायाज्वरादय उच्यन्ते । आमाशयसमुत्था

१ 'दैवद्रोहादभिपङ्कता अथर्वणकृताः' इति ड. । २ अस्माभिस्तु चक्रव्याख्यानमनुसृत्य
मूलपाठः किञ्चित्परिवर्तितः । 'एते आधिदैविकाः' इति पाठो ब्रह्मणासंमतः । ३ 'आधि-
दैविकाः' इति ड. । ४ 'दोषवलप्रवृत्ता नाम ये आतक्का अपचारकृताः, ते द्विविधाः—
शारीरा मानसाश्च । कालवलप्रवृत्ता नाम ये शीतोष्णवातवर्षाप्रभृतिभिः समुत्पन्नाः ।
तेऽपि द्विविधाः—व्यापन्ना अव्यापन्नाश्च । संधानवलप्रवृत्ता य आगन्तव्य आधिभौतिकाः; ते
द्विविधाः—दुर्बलस्य वलवद्विप्रहाच्छस्त्रादिकृताश्च । दैववलप्रवृत्ता ये औपसर्गात्; ते
द्विविधाः—अभिचाराभिपङ्कजाः । स्वभाववलप्रवृत्ता नाम क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतय इति;
तेऽपि द्विविधाः—कालकृता अकालकृताश्च; तत्र परिरक्षणकृताः कालकृताः, अपरिरक्षणकृता
अकालकृताः । अत्र सर्वं व्याध्युपरोधः' इति ता. ।

नामेरुपरिजा वा कफपित्तजन्या वा; पक्वाण्यसमुत्पा नाभ्यधोगता वातजन्या वा । मानसाः क्रोधादयो मानसरजस्समोदोषजन्याः । उक्ततया व्याधीनां त्रिविधदुःस्वप्नाप्य-
त्वोपदर्शनार्थमाह—त एते इत्यादि । त एते आध्यात्मिकदुःखोपभोगादाध्यात्मिका
इत्यर्थः । संघातबलप्रवृत्तव्याकरणे य आगन्तव इति आगन्तुविशेषा इत्यर्थः, अपरागन्तुनां
भूतादिजानामाधिदैविकेऽभिधानात् । दुर्बलस्य बलवद्विप्रहादित्यागन्तुविशेषकारणोपलक्षणं,
तेन पतनादिव्याडादिजन्यानामपि ग्रहणम् । एतद्वैविध्यानभिधानेऽपि शङ्ककृता इत्यत्र
शङ्कस्य हिंसकमान्नोपलक्षणतया व्याडव्यतिरिक्ताभिधातपीडनादिकृताश्च गृह्यन्ते । एते च
संघातबलप्रवृत्ता आधिभौतिकाः, दैवव्यतिरिक्ताबाह्यस्यावरजःप्रभृतत्वादिति ज्ञेयम् ।
कालबलप्रवृत्तेषु शीतादिना कालविशेषकृतेन कृतत्वात् कालबलप्रवृत्तत्वम् । व्यापकवृत्तता
श्रुतुव्यापत्तिकृताः; अव्यापकवृत्तकृतास्तु कालस्वभावकृतपित्तादित्रयादिक्रमकृताः । दैवबल-
प्रवृत्तप्रव्याकरणे देवादीनां मोहो हिंसकत्वं, ततो देवादिमोहकारणात् । उपसर्गो इत्या-
कस्मिकरोगाः; ते हि क्रुद्धदेवाद्यभिधाताद्युपपद्यन्ते भवन्तीत्युपसर्गो उच्यन्ते । यदुक्तं
“औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नराक्षरम्” (नि. अ. ५) इति । एते द्वि(त्रि)विधा इत्युक्तं
व्याकरोति—अभिचारमिश्रापामिपङ्गजा इति ।—अभिचारः कृत्या, अभिशापो शुद्धद-
सिद्धाचार्यादिभिरभिशापनम्, अभिपङ्गो देवादीनां निपर्ययेणानुपवेशः । यदुक्तं चरके—
“देवादयः स्वैर्हि गुणभावेरदुपयन्तः पुरुषस्य देहम् । विशन्त्यहस्यास्तरसा यथैव
ह्यायातयौ दर्पणसूर्यकान्तौ” (च. चि. अ. ९) इति । एतेऽभिचारादयः प्राक्तनाश्रुमकर्म-
पाकवशादेव पुरुषमुपप्रान्ति । यदुक्तं चरके—“रसोगणादिभिर्वा विविधैर्भूतसंघैस्सम-
घर्ममन्यद्वाऽप्यपचारान्तरमुपलभ्याभिहन्यन्ते” (च. वि. अ. ३); “तथाऽभिशाप-
प्रभवस्याप्यधर्म एव हेतुः” (च. वि. अ. ३) इत्यादि । तेन देवं प्राक्तनं कर्माभिवर्तत
इत्यधिदैवं, तत्र भूतमित्याधिदैविके व्युत्पत्तिमिच्छामः । तस्यैव मेदमाह—आधर्वण-
कृता इत्यादि । अधर्वणवेदविहितमारणादिकारकमन्त्रकर्मणा कृताः, तद्व्यतिरिक्ता देवादि-
कृता औपसर्गिकाः; अभिशापजाश्चाधर्वण एव तत्तुल्यतयाऽन्तर्भावनीयाः । उपसर्गकृता-
नेव द्वैविध्येनाह—विद्युदक्षानीत्यादि । अत्र पिशाचादिकृतेन जनपदोद्धंसनमवाधान्त-
र्भावनीयाः । पुनराधिदैविकानामपि मेदान्तरमाह—संसर्गजा आकस्मिकायेति । अत्र
संसर्गजा औपसर्गिकरोगिसंसर्गजाताः, ये तु कुष्ठादिसंसर्गजास्ते शारीरदोषजनया दोष-
बलप्रवृत्ता एव; औपसर्गिकरोगसंसर्गजांस्त्वधर्मभूता एवेत्याधिदैविकेऽन्तर्भवन्ति ।
आकस्मिकाः संसर्गजन्यव्यतिरिक्ता आधिदैविका अपरिहृत्यमानहेतुतया आकस्मिका
उच्यन्ते । एते आधिदैविका इति व्याख्यातमेव । स्वभावो मानुषशरीरस्य जातिप्रतिबद्धोऽ-
दृष्टकृतो भावः । इह मृत्युः स्वाभाविकः (युगनियतकालमृत्युः स्वाभाविकः) । अकाल-
कृता इत्यनुचितकालभूता ज्वरादयः । अपरिरक्षणं सुस्थितिहिताचाराननुष्ठानं, ततो हि शीघ्रं
ज्वरादयो भवन्ति । यदुक्तं—“जीर्यतश्चोत्तमाहेषु जरा न लभते बलम्” (च. सू. अ. ५)
इत्यादि । एते च शरीरसहजदोषारब्धतया आध्यात्मिका न्यक्ता एवेत्याध्यात्मिकत्वे-
नोक्ताः । अन्ये तु आध्यात्मिका इत्यादि न पठन्त्येव । ‘अत्र सर्वव्याध्यवरोधः’ इत्यनेनैव

प्रत्येन यथायोग्यतया आध्यात्मिकाद्यन्तर्भावमार्दिबलप्रवृत्तादीनां व्याख्यानंयन्ति; अस्मि-
न्नपि पक्षे यथोक्त एवाध्यात्मिकादिविभागो हेयः; प्रथमपक्षे तत्र ह्युक्ते सप्तविधे प्रकारे
यावत्संभवं व्याख्यवरोच इत्यर्थः ॥ ५ ॥

सर्वेषां च व्याधीनां वातपित्तश्लेष्माण एव मूलं; तल्लिङ्गत्वाद्दृष्टफल-
त्वादागमाच्च । यथा हि कृत्स्नं विकारजातं वैश्वरूप्येणावस्थितं सत्त्वं
रजस्तमांसि न व्यतिरिच्यन्ते, एवमेव कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेणाव-
स्थितमव्यतिरिच्य वातपित्तश्लेष्माणो वर्तन्ते । दोषधातुमलसंसर्गादा-
यतनविशेषास्त्रिभित्ततश्चैषां विकल्पः । दोषद्वयितेष्वत्यर्थं धातुषु
संज्ञा—रसजोऽयं, शोणितजोऽयं, मांसजोऽयं, मेदोजोऽयं, अस्थिजो-
ऽयं, मज्जजोऽयं, शुक्रजोऽयं व्याधिरिति ॥ ६ ॥

संप्रति यथोक्तसत्कारणभूतानामपि व्याधीनां प्रथमतः कालानुबन्धाच्च वातादिदोष-
हेतुतया वाताद्यव्यतिरेकं शारीरविकारानामाह—सर्वेषामित्यादि । मूलमिति कारणम् ।
नन्यागन्तुकारणे मानसे च कथं वातादिमूलमिति—तल्लिङ्गत्वादिति; वातादिलिङ्गयुक्त-
त्वात् । आगन्तावपि हि वातादिलक्षणं शरीरक्षोभादवश्यं भवति, परं तत् क्रियन्तमपि
कालं वातादिविकृतिप्रयोजनकं न भवति; यदुक्तं—“तत्राभिघातजो वायुः प्राग्यो रक्तं
प्रदृष्टयन्” (च. चि. अ. ३) इत्यादि । तथा “आगन्तुरन्वेति निजं विकारं” (च. सू.
अ. १९) इति; मानसेऽपि कामादौ दोषकोपो भवत्येव; तदुक्तं—“कामशोकभयाद्वायुः”,
(च. चि. अ. ३) इत्यादि । दृष्टफलत्वादिति वातादिक्रियया सर्वविकारेषु साध्येषूपशय-
रूपफलदर्शनात्, आगन्तावपि कालानुबन्धाद्दोषक्रियया फलं भवति । आगमाच्चेति
“नास्ति रोगो विना दोषैः” (हा. सं. स्था. ३, अ. २) इत्यादि । चरक्तेऽप्युक्तं—“विकारो
धातुवैषम्यम्” (च. सू. अ. ९) इति । अत्र दृष्टान्तमाह—यथा हीत्यादि । विकार-
जातमिति महदादीनि सप्त, तथैकादशेन्द्रियाणि, पञ्चार्थाः, तथा तद्विकाराश्च गोघटा-
दयः । वैश्वरूप्येणेति स्थावरादिविश्वरूपतया; सत्त्वरजस्तमसामेव हि प्रकृतिरूपाणां
महदादि सर्वं परिणाम इति सांख्यनयः । विश्वरूपेणेति ज्वरातिसारमृणादिरूपेण; अन्ये
खाध्यात्मिकानामेव विकारानामेतद्वातादिमूलमिति व्याख्यानंयन्ति । ननु यदि वातपित्त-
कफजन्यत्वं सर्वविकाराणां तत् कथं कारणत्रयभूतानामप्येषामतिबहुलप्रपञ्चनं विकाराणा-
मित्याह—दोषेत्यादि । दोषादीनां व्यस्तसमस्तसंसर्गस्य बहुलाद्बहुवो विकल्पा भवन्ति ।
यथा दोषाणां धातुसंसर्गाद् रसजज्वर-रक्तपित्त-वातरक्तादयः, तथा दोषाणां मलस्य
संसर्गादतीसारमूत्रकुण्डलिकादयः, दोषधातुमलसंसर्गात् प्रमेहादयः; तथा दोषाणामेवा-
यतनस्याधिष्ठानमेदाध्याधिमेदो भवति, यथा—सप्तखोष्ठजिह्वादिस्थानेषु पञ्चषष्टिसुख-
रोगा भवन्तीत्यादि । निमित्ततश्च व्याधिमेदो यथा—चलारो यक्ष्माणो वेगसन्धारणा-
दिजाः, तथाऽऽगन्तुरष्टमो ज्वर इत्यादि । दोषजत्वे एवं व्यवस्थिते व्याधीनां रस-

जलादिव्यपदेशं समादधानं आह—दोषद्वितैवित्यादि । संज्ञा क्रियत इति भाषया अत्रापि रसादिदूषकर्यत्वेनैव व्याधीनां, दोषाणामेव दूषणात्मकत्वात्; न रसादिकार्यत्वं, तेषां साधारणत्वात्; व्यपदेशस्तु घृतदग्धतैलदग्धव्यपदेशवज्ज्ञेयः । रसादिव्यपदेशस्तु आश्रययुक्तचित्साविशेषार्थमिति भावः ॥ ६ ॥

तत्र, अन्नाश्रद्धारोचकाविपाकाङ्गमर्दज्वरहृल्लासतृप्तिगौरवहृत्पाण्डुरोगमार्गोपरोधकाश्चैरस्याङ्गसादाकालजघलीपलितदर्शनप्रभृतयो रसदोषजा विकाराः; कुष्ठविसर्पपिडकामपकनीलिकातिलकालकन्यच्छल्यङ्गैर्द्रुमसंज्ञीहविद्रधिगुल्मवातशोणितार्शोऽर्बुदाङ्गमर्दोऽसुरदररक्तपित्तप्रभृतयो रक्तदोषजाः, शुद्धमुखमेढूपाकाश्च; अधिमांसावृंदाशोऽधिजिह्वोपजिह्वोपकुशगलशुण्डिकालजीमांससंघातौष्ठप्रकोपगलगण्डगण्डमालाप्रभृतयो मांसदोषजाः; ग्रन्थिवृद्धिगलगण्डार्बुदमेदोजौष्ठप्रकोपमधुमेढातिस्थौल्यातिस्वेदप्रभृतयो मेदोदोषजाः; अल्पस्थिधिदन्तास्थितोदशूलकुनखप्रभृतयोऽस्थिदोषजाः; तमोदर्शनमूर्च्छाभ्रमपर्वस्थूलमूलारुजन्मनेत्राभिष्यन्दप्रभृतयो मज्जदोषजाः; क्लेशाग्रहपशुकाश्मरीशुक्रमेहशुकदोषादयश्च तद्दोषाः; (त्वग्दोषाः) सङ्कोऽतिप्रवृत्तिरयथाप्रवृत्तिर्वा मलायतनदोषाः; इन्द्रियाणामप्रवृत्तिरयथाप्रवृत्तिर्वेन्द्रियायतनदोषाः; इत्येष समासः, विस्तरं निमिच्चानि चैषां प्रतिरोगं वक्ष्यामः ॥ ७ ॥

संप्रति प्रकरणगताधिकित्साविशेषप्रयोजनकान् व्याधीन् क्रमेणाह—तत्राश्नाश्रद्व्यादि । अन्नाश्रद्वा अश्रद्वेपः । अरोचकत्वाहारेच्छायां सत्यामभस्य मुखप्रवेशनेऽभ्यवहरणाकारकः । तृप्तिर्येन तृप्तमिवात्मानं मन्यते । रक्तजेषु न्यच्छो मुलाद्वन्यत्र, व्यङ्ग्यस्तु मुखे वैवर्ण्यम् । नीलिका नीलवर्णोदयः । कोठे वरटीदंशाकारः शोथः । गुल्मोऽत्र रक्तगुल्मः । अधिमांसम् अधिकं मांसवृद्धिः । उपकुपादयो मुखरोगे वक्तव्याः । मांससंघातो मांसतानो मुखरोग एव । अधिकमस्थि अल्पस्थिः; एवमधिदन्तोऽपि । स्थूलमूलारुजन्मेति तदुक्तं चरके—“अरुणां स्थूलमूलानां पर्वजानां च दर्शनम्” (सू. अं. २८) इति । एवं ‘शुकदोषा’ इत्यन्तेन दोषघातुसंसर्गजविकारानभिधाय दोषाणामायतनजव्याधुदाहरणमाह—सङ्को ह्रीत्यादि । मलायतनदोषेण मलदोषोऽपि लभ्यते । सङ्कोऽप्रवर्तनम् । इन्द्रियाणामायतनविशेषेण रोगविशेषोदाहरणमाह—इन्द्रियाणामित्यादि । इन्द्रियायतनं चक्षुर्गोलकादि । यथोक्तोदाहरणस्य संक्षेपमिधानन्तां दर्शयन् तद्विस्तरं तथा निमित्ततथैवनेन सूचितव्याधिमेदमुत्तरत्र सकारणं दर्शयन्नाह—एष समासो विस्तरमित्यादि वक्ष्याम इत्यनेन ॥ ७ ॥

भवति चात्र—

कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावताम् ॥

यत्र सङ्गः खवैगुण्याद्व्याधिस्तत्रोपजायते ॥ ८ ॥

संप्रति रसादिषु तथैवायं तनादिषु यथा विकारकारको दोषः स्थितो भवति तदाह—
कुपितानामित्यादि । खवैगुण्यादिति स्रोतोवैगुण्यात्; वैगुण्यं च रोधोऽप्रेरणं वा ॥ ८ ॥

भूयोऽत्र जिज्ञास्यं, किं वातादीनां ज्वरादीनां च नित्यः संश्लेषः
परिच्छेदो वा? इति; यदि नित्यः संश्लेषः स्यात्तर्हि नित्यातुराः सर्वे
एव प्राणिनः स्युः; अथाप्यन्यथा वातादीनां ज्वरादीनां च, 'अन्यत्र
वर्तमानानामन्यत्र लिङ्गं न भवति' इति कृत्वा यदुच्यते वातादयो
ज्वरादीनां मूलास्तीति तन्न । अत्रोच्यते—दोषान् प्रत्याख्याय ज्वरादयो
न भवन्ति; अथ च न नित्यः संवन्धः; यथाहि विद्युद्वाताशनिवर्षा-
ण्याकाशं प्रत्याख्याय न भवन्ति, सत्यप्याकाशे कदाचिन्न भवन्ति,
अथ च निमित्ततस्तत् एवोत्पत्तिरिति; तरङ्गबुद्बुदादयश्चोदकविशेषा
एव; वातादीनां ज्वरादीनां च, नाप्येवं संश्लेषो न परिच्छेदः शाश्व-
तिकः, अथ च निमित्तत एवोत्पत्तिरिति ॥ ९ ॥

संप्रत्युक्तक्रमेण वातादीनां संवन्धे प्रतिपादिते संवन्धस्य नित्यतां निरस्यन्नाह—
भूयोऽत्रेत्यादि । अत्र शल्यतन्त्रतया ऋणप्राधान्येऽपि ऋणस्यागन्तुतया तथाविधदोषसंव-
न्धाभावाज्ज्वरादीनेव प्राधान्येन दोषजन्यानुदाहरति । परिच्छेद इति विनादोषं ज्वरादयो
ज्वरादीश्च विना दोषा भवन्तीति । दूषयति—यदीत्यादि । सुस्थेऽपि वातादीनां सामान्या-
वस्थितत्वेन ज्वरादिभिरपि तत्र भवितव्यमिति भावः । अथाऽपीत्यादि पक्षान्तरदूषणम् ।
तत्र यदि वातादिव्यतिरेकेण ज्वरादयोऽन्यत्र व्यवस्थितास्तदा नासंवन्धे वातादीनां
ज्वरादौ वातादिलिङ्गानि भवन्तीति भावः । ज्वरादयो वातादिकार्यं, कार्यं च समवायि-
कारणेन नित्यसंबद्धं, कारणं तु नावश्यं कार्येण संगतं, तेन पटस्तन्तुष्वेव, तन्तवस्तु
विनापटमिष्येवमाकाराज्ज्वरादयोऽन्यत्र व्यवस्थिता दोषेषु, दोषास्तु विनाऽपि ज्वरादीना-
मिति दर्शयन्नाह—अत्रोच्यते दोषान् प्रत्याख्यायेत्यादि । अत्र दृष्टान्त आकाशं, प्रत्याख्ये-
त्रेतिवचनमकारणस्याकाशस्य विद्युदादिव्यापकतयोक्तम् । तरङ्गबुद्बुदादयश्चोदकविशेषा
इति दोषव्याधिवत् कार्यकारणतया तुल्य एव दृष्टान्तः । निमित्तत एवेति ज्वरादिजनक-
वातादिकारणाज्ज्वरो भवन् तत एव वातादिर्भवति नान्यतथैवेत्येवकारणार्थः ॥ ९ ॥

भवति चात्र—

विकारपरिमाणं च संख्या चैषां पृथक् पृथक् ॥

विस्तरेणोत्तरे तन्ने सर्वा याधाश्च वक्ष्यते ॥ १० ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने व्याधिसमुद्देशीयो

नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

१ 'यथा तन्तुस्तन्तुपाथैव पटं भवितुमर्हति न पुनस्तन्तुं विना पटः' इति. सु. १.

एतत्संक्षेपोक्तैर्यत्र विस्तरो भवति तदाह—विकारेत्यादि । विकारपरिमाणं “व्याधीनां तु सहस्रं यच्छतं विंशतिरेव च” (उ. तं. अ. ६६); “षड्भासि” (नि. अ. २) इति । एषामिति वातादीनां, तच्च “द्विषष्टिर्दोषमेदा ये” (उ. तं. अ. ६६) इत्यादि वक्ष्यम्; अथवा विकारपरिमाणं प्रत्यक् प्रथमिति वीप्सायां समुदायसंख्या तथा प्रत्ययवसंख्या चोच्यते । साऽपि सहस्रमित्यादिना समुदायसंख्या; शतं विंशतिरित्यनेन अवयवसंख्या चोक्तेति व्याख्येयम् । सर्वा भाषाश्चेत्युत्तरतश्चे वक्ष्य्या व्याधयः । चकारो भिन्नक्रमः, तेनेह च तन्त्रे वातव्याध्यादयो वक्ष्यन्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितयां सुश्रुततात्पर्यदीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने

व्याधिसमुद्देशीयो नाम चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टविधशस्त्रकर्मोयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये “जिह्वासाध्याः शस्त्रसाध्याश्च” (सू. अ. २४) इत्युक्तं, तत्रैतत्तन्त्रस्य शस्त्र-
कर्मप्राधान्यादुक्तान्तराभिप्रायारादवशिष्टशस्त्रकर्मणोऽष्टविधस्य छेद्यादेशुपदर्शनायमष्टविध-
शस्त्रकर्मणोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

छेद्यास्तु भगन्दराशोर्वुददुष्टव्रणनाडीतिलकालकर्मकीलमेधोप्र-
स्थायः श्लेष्मनिमित्तश्चामस्तथा मांससिरास्त्रायुकोथमांसकन्धो मांसा-
स्थिगतमपि च शल्यमुत्तमशतपोनको मांससंघाताधिमांसको गलशु-
ण्डिका जतुमणिर्मपकघल्मीके इत्येवमादयो विकाराः ॥ ३ ॥

तत्र पूर्वं छेद्यकर्मण एवामे दर्शितत्वात्तद्विषयानेवाह—छेद्यास्तित्यादि । केचिदत्र
छेद्यादीन्मूत्रोक्तैः पठन्ति । तिलकालकः क्षुद्ररोगपठितो ननु शूकदोषोक्तः, तस्यासाध्यत्वात् ।
चर्मकीलः पायुपाथ्यवर्ती मांसाङ्कुरः । श्लेष्मजश्चाम इति ग्रन्थिरेव । कोथः पुतिभावः,
स च मांसादिभिः संबन्ध्यते; मांसकन्दी दुरुद्धरणे उच्छृण्वमांसम् । उत्तमशतपोनको

१ ‘केचिदत्र छेपादीन्मूत्रोक्तैः पठन्ति’ इति चक्रवचनादेव तन्निश्चीयते यच्चक्रपाणिसंमतः
पाठो गयारमक पथः ताडपत्रपुस्तकेऽस्माभिर्गयारमकः पाठ उपलब्धः, स च चक्रव्याख्याया
संबन्धवतीत्यस्माभिर्मूले संनिवेशितः; सर्वमानमुदितपुस्तकेषूपलम्बमानः पथपाठस्तु दत्तजनेन
व्याख्यातत्वाद् दत्तजनेनैवमतपाठतयाऽपष्टिगण्यां दत्तः ।

२ ‘छेपा भगन्दरा ग्रन्थिः श्लेष्मिकस्तिलकालकः ॥ जगद्भरमोर्दुदान्वयैश्चर्मैकीलोऽस्थि-
मांसगश्च ॥ ३ ॥ शल्यं जतुमणिसंसंघातो गलशुण्डिका ॥ कायुमांससिराकोनो बल्मीकं
शतपोनकः ॥ ४ ॥ अष्टवधोपदर्शाश्च मांसकृन्धिर्मांसकः ॥’ इति ड. ।

शूक्रदोषे । मांससंघाताधिमांसकी गलशुण्डिका च मुखरोगे । जतुमणिर्मपकवल्मीकाः क्षुद्ररोगमेदेषु ॥ ३ ॥

मेघास्तु सर्वजमृते विद्रधयोऽनुशयीविदारिके प्रमेहपिडका विसर्पास्तथा ग्रन्थयश्चादितल्लयल्लयो वृद्धयोऽवमन्यपुष्करिके नाट्यः स्तनरोगाश्च सहोपदंशैः शोफाश्चासर्वसराः प्रायशः क्षुद्ररोगास्तालुपुण्ड-
तुण्डिकेरीगिलायुप्रभृतयोऽन्तःपूयशल्याः पञ्च मेदःसमुत्थाना अदमरीहेतोर्वस्तिश्च ॥ ४ ॥

मेघा इत्यादि । अनुशयीविदारिके क्षुद्ररोगे । प्रमेहपिडकाः शराविकाया वक्ष्यमाणाः । विसर्पास्तथा ग्रन्थयश्चादितल्लय इति उक्ताः पृथक् त्रयो वातादिजाः । अवमन्य-
पुष्करिके शूक्रदोषोक्ते । तालुपुण्डकतुण्डिकेरीगिलायवो मुखरोगे । अन्तः पूयं वा शल्यं येषां ते तथा । पञ्च मेदःसमुत्थाना इति गलगण्डग्रन्थयपच्यवृद्धद्वयः । अदमरीहेतोर्वस्तिरिति अदमरीव्यतिरेकेण वस्तिमेदे मरणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

लेख्याश्चतस्रो रोहिण्यो व्रणनेत्रवर्त्माशौऽधिजिह्वोपजिह्वामांसोच्छ्रय-
किलासा दन्तवैदर्भः पञ्च मेदोजाश्च ॥ ५ ॥

लेख्येषु चतस्रो रोहिण्य इति वातादिशोणितजाः । व्रणस्य नेत्रस्य च वर्त्मे व्रणनेत्र-
वर्त्म । दन्तवैदर्भो मुखरोगे । अत्रापि मांसोच्छ्रयादीनां पचनावस्थायां लेख्यलो-
पदर्शनार्थं वा(१), एवमन्यत्रापि व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

वेध्यास्तु सिरोदरवृद्धिप्रभृतयः ॥ ६ ॥

वेधेषु वृद्धिः मूत्रवृद्धिः, उदरं दकोदरम्, एवं तथिकित्सादर्शनात् सामान्योक्तिरपि
विशेषे व्यवस्थापनीया ॥ ६ ॥

एण्यास्तु गतिमन्तो नाढ्यैः शल्यानि च ॥ ७ ॥

एण्येषु शल्यमेण्यमैल्पास्थित्वादिप्रतीत्यर्थम् ।

१ 'मेघा विद्रधयोऽन्यत्र सर्वजाग्रन्थयल्लयः ॥ ५ ॥ आदितो ये विसर्पाश्च वृद्धयः सति-
दारिकाः ॥ प्रमेहपिडकाः शोफः स्तनरोगोऽवमन्यकाः ॥ ६ ॥ कुम्भीकाऽनुशयी नाढ्यो
वृद्धी पुष्करिकाऽलजी ॥ प्रायशः क्षुद्ररोगाश्च पुष्पुटो तालुदन्तजी ॥ ७ ॥ तुण्डिकेरी गिलायुश्च
पूर्वं ये च प्रपाकिणः ॥ वस्तिस्तथाऽदमरीहेतोर्भेदोना ये च केचन ॥ ८ ॥' इति ड. ।

२ 'लेख्याश्चतस्रो रोहिण्यः किलासमुपजिह्विका ॥ मेदोजो दन्तवैदर्भो ग्रन्थिवर्त्माधिजि-
ह्विका ॥ ९ ॥ अर्शांसि मण्डलं मांसकन्दी मांसोद्गतिस्तथा ॥' इति ड. ।

३ 'वेध्याः सिरा वृद्धिर्वा मूत्रवृद्धिकोदरम् ॥ १० ॥' इति ड. ।

४ 'एण्या नाढ्यैः सशल्याश्च व्रणा सन्मार्गिणश्च ये ॥' इति ड. ।

५ 'मस्तिवादि' इति सु. ।

आहार्यास्तु दन्तान्तःशर्कराऽऽमरीमूढगर्भकर्णमलशल्यानि पाद-
शर्करा च ॥ ८ ॥

आहार्येषु केचित् 'विषः शर्कराः' इति पठन्ति; सेनामरीशर्करा, दन्तशर्करा,
पादशर्करा च गृह्यन्ते ॥ ८ ॥

स्त्राव्या विद्रव्यः पञ्च भवेयुः सर्वजाइते ॥

कुष्ठानि वायुः सरुजः शोफो यश्चैकदेशजः ॥ ९ ॥

पाल्यामयाः श्लीपदानि विपज्जुष्टं च शोणितम् ॥

अर्बुदानि विसर्पाश्च ग्रन्थयश्चादितश्च ते ॥ १० ॥

त्रयस्त्रयश्चोपदंशाः स्तनरोगा विदारिका ॥

सौपिरो गलशालूकं कण्टकाः कृमिदन्तकः ॥ ११ ॥

दन्तवेष्टः सोपकुशः शीतादो दन्तपुण्डः ॥

पित्तासृक्फजाश्चौष्ण्याः क्षुद्ररोगाश्च भूयशः ॥ १२ ॥

विष्टाव्येषु वायुः सरुज इति रक्षावसेचनेन वायुः सरुज इति ज्ञेयः, प्रत्येकं वायो
रुजायाश्च(श्च)शालूकत्वात् । सौपिर-कण्टक-शीतादादयो मुखरोगाः; कण्टको जिह्वागतः
कण्टकः । औष्ण्या इति ओष्ठरोगाः ॥ ९-१२ ॥

सीव्या मेदःसमुत्थाश्च भिरवा सुलिखिता गदाः ।

कफग्रन्थिरल्पपालिः कर्णः सद्योमणाश्च ये ॥ १३ ॥

सीव्येषु सुलिखिता इति "समं लिखेत् सुलिखितं लिखेन्निरवशेषतः" (चि. अ. १)
इति वक्ष्यमाणलक्षणलिखिताः ॥ १३ ॥

शिरोललाटाक्षिकूटकर्णौष्ठनासागण्डकृकाटिकाबाह्वदरस्फिकृपाशु-
प्रजननमुष्कादिषु प्रदेशेष्वचलेषु मांसवत्सु च सीव्येत् । जानुकूर्परजङ्गा-
दिषु प्रचलेष्वल्पमांसेषु न सीव्येत्, घातनिर्वाहिणोऽन्तर्लोहितशल्यान्
सर्पिणांश्च । तत्र सीव्यं द्रणमभिसमीक्ष्य चलास्थिपांसुत्तणरोमशुष्क-
रकादिकमाकृष्यापोहोत्कृत्य यथास्थानं स्थापयित्वा, आयुस्त्रबाला-
नामन्यतमेन सीव्येच्छणादमन्तकमूर्वातसीनां घृत्कलेर्वा । सूच्यस्तु
तिष्ठ उपदिश्यन्ते—ह्यङ्गुला, त्र्यङ्गुला, धनुर्वक्रेति । तत्र मांसलेष्वव-
काशेषु त्र्यङ्गुला त्र्यङ्गुला च, सन्धिस्वल्पमांसेषु च ह्यङ्गुला वृत्ता च,
पक्वमाशयममेसु धनुर्वकाऽर्धतृतीयाङ्गुला च । गोफणिका, तुषसेवनी,
वेष्टितकम्बुनुग्रन्थिबन्धश्चेति समासेन सेवनविकल्पाः । तेषां नामभि-

१ 'भार्याः शर्करास्तिलो दन्तकर्णमलोऽमरी ॥ ११ ॥ शल्यानि मूढगर्भाश्च वधश्च
निर्विर्तं शुदे ॥' इति ड. ।

२ 'विष्टिग्रन्थिर्ग्रन्थितं मांसं सङ्गपसीति च यथास्थानं स्थापयित्वा' इत्यष्टाङ्गसंग्रहे पाठः ।

रेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । तेषां प्रहारमासाद्योपयोगं बुद्ध्वा
नातिसन्निकृष्टां नातिविप्रकृष्टामनल्पप्राहिणीमनतिप्राहिणीं वा सूचीं
पातयेत् ॥ १४ ॥

संप्रति छेयादिसप्तकर्मणां पूर्वमेव प्रपञ्चोक्तत्वादवशिष्टं सीव्यं प्रपञ्चनं दर्शयन्नाह—
शिरोललाटेत्यादि । वातनिर्वाहिणो निर्गच्छन्नाताः । आकृष्येति संलग्नमस्थ्यादि, असंलग्न-
मपोष्य, सहजलम् तु बलादुत्कृत्य । क्रायुसूत्रवालादिभिर्यथायोग्यतया सीव्येदिति
योज्यम् । अन्मन्तकोऽम्ललोटकसदृशो वृक्षः, बल्कलैरिति बल्कलतन्तुभिः । सूच्यो
वक्ष्यन्त इति पूर्वोक्तमतमाह—सूच्यस्तिन्न इत्यादि । ज्यसलं बृहत्त्वं च मांसलावकाशस्य
दूरवेध्यत्वात्, सन्ध्यादीनामल्पवेध्यतया वृत्तलमल्पलं च, पक्षाशयादावन्तःप्रवेश-
कतया वक्रा । यथा स्फुटितं वस्त्रं सूचिका संदधाति, तथा तुल्यसेवनी; वैकृत्यबन्धव-
द्द्वैकृतकम्; ऋजुग्रन्थिसदृशो बन्धो यस्मिन् सेवने तद्वज्रग्रन्थिवन्धनम् ॥ १४ ॥

भवति चात्र—

दूरे निपतिता वाधं सन्निकृष्टे विलुञ्चनम् ॥

अल्पग्रहाच्छद्देव ग्रणे कुर्यादतस्त्यजेत् ॥ १५ ॥

पूर्वोक्तं संप्रैहं सुखग्रहणाय श्लोकेनाह—दूर इत्यादि । दूरत्वं चात्र गाम्भीर्येणापि
हेयम् । तेन चतुर्विधस्यापि दोष उक्तो भवति । विलुञ्चनं छेदः ॥ १५ ॥

सम्यक्सीवित्तमवेक्ष्य मधुघृतयुतैरञ्जनमधुकरोधप्रियङ्गुशङ्खकीफल-
रसाञ्जनक्षौममसीचूर्णैः प्रतिसार्य बन्धेनोपचरेत् ॥ १६ ॥

१ "सीव्या मेदःसमुत्थाश्च मित्राः सुलिखिता गदाः ॥ १२ ॥ सपोमणाश्च ये वैव
चलसन्धिव्यपाशिताः ॥ न क्षारामिर्विप्रेर्जुष्टा न च मारुतवाहिनः ॥ १३ ॥ नान्तर्लोहित-
शक्याश्च तेषु सन्धिविशोधनम् ॥ पाशुरोमनखादीनि चलमसि भवेद्य यत् ॥ १४ ॥ अट्टतानि
यतोऽमूनि पाचयेद्युर्जं मणम् ॥ स्वस्थ विविधाः कुर्युस्तसादेतान् विशेषयेत् ॥ १५ ॥
ततो मणं समुन्नम्य स्यापयित्वा यथास्थितम् ॥ सीव्येय सहमेण सुशेण बल्केनाश्मन्तकस्य वा
॥ १६ ॥ ऋणजक्षीमसूत्राभ्यां लाक्षा बालेन वा पुनः ॥ सूत्रागुह्यचीतानिर्वा सीव्येदेष्टितकं
ज्ञेयः ॥ १७ ॥ सीव्येष्टोफणिका वाऽपि सीव्येद्वा तुल्यसेवनीम् ॥ ऋजुग्रन्थिमयो वाऽपि यथा-
योग्यमथापि वा ॥ १८ ॥ देशेऽल्पमासे सन्धी च सूची वृत्ताऽङ्गुलद्वयम् ॥ आयता व्यङ्गुला
व्यक्षा मांसले चाऽपि पूजिता ॥ १९ ॥ धनुर्वक्रा दिता मर्मफलकोशोदरोपरि ॥ श्लेतास्त्रिविधाः
सूचीस्त्रीक्ष्णाग्राः सुसमादिताः ॥ २० ॥ फारयेन्मालसीपुष्पशृङ्गाप्रपरिमण्डलाः ॥ इति ६ ।

२ 'नातिदूरे निकृष्टे वा सूचीं कर्तुं पातयेत् ॥ २१ ॥ दूराहुजो मणीष्ठस सन्निकृष्टेय-
लुञ्चनम् ॥ २२ ॥' इति ६ ।

३ 'न चाविसन्निकृष्टामित्यादिग्रन्थार्थः' इति ६ ।

४ 'अथ क्षौमपिचुच्छन्नं सुस्यूतं प्रतिसारयेत् ॥ प्रियङ्गुवज्रजनयट्टयाद्वारोधचूर्णैः समन्ततः
॥ २३ ॥ शङ्खकीफलचूर्णयो क्षौमध्यामेन वा पुनः ॥ ततो मणं यथायोगं बद्ध्वाऽऽचारिक-
मादिशेत् ॥ २४ ॥' इति ६ ।

सीवगोत्तरकर्माह—सम्यगिह्यादि । अत्र त्रणरोहे क्रमेण सूत्रच्छेदोऽपि हेयः । बहुलं भोजे—“यदा मन्येत संलिष्टां पदयो पदो लचा लचम् । तदा बन्धनमेकं द्वे त्रीणि वा मोक्षयेत् क्रमात्”—इति ॥ १६ ॥

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

एतदष्टविधं कर्म समासेन प्रकीर्तितम् ॥

चिकित्सितेषु कात्क्षेपेन विस्तरस्तस्य वक्ष्यते ॥ १७ ॥

संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां सिद्धायां ‘एतदष्टविधं’ इति वचनं चरकोक्ताधिकशब्द-
कर्मनिरासार्थम् । चिकित्सितेषु विस्तरो यथाप्रकरणं कर्मणां भविष्यति ॥ १७ ॥

दीनातिरिक्तं तिर्यक् च गात्रच्छेदनमात्मनः ॥

एताश्चतस्रोऽष्टविधे कर्मणि व्यापदः स्मृताः ॥ १८ ॥

अत्र सामान्येन व्यापदमाह—हीनेत्यादि ॥ १८ ॥

अज्ञानलोभाहितवाक्ययोगभयप्रमोहैरपरैश्च भावैः ॥

यदा प्रयुञ्जीत भिषक् कुशलं तदा स शोषान् कुरुते विकारान् ॥ १९ ॥

तं क्षारवास्त्राग्निभिरौषधैश्च भूयोऽभियुञ्जानमयुक्तियुक्तम् ॥

जिजीविषुर्दूरत एव वैद्यं विवर्जयेद्ब्रह्मविषादितुल्यम् ॥ २० ॥

हीने कारणमाह—अज्ञानेत्यादि । जानन्नपि विरमातुरस्य, प्रवर्तनं प्रदर्श्य वैद्येऽपेक्षा
भवन्निति लोभात्, अहितवाक्यं शत्रुवचनं, प्रमोहो ज्ञानवतोऽपि कर्मसमये संमोहः ।
अपरैरिति व्यग्रत्वादिभिः । तमिति अशेषविकारकारकम् ॥ १९-२० ॥

तदेव युक्तं त्वति मर्मसन्धीन् हिंस्यात् सिराः स्नायुमथास्थि चैव ॥

मूर्खप्रयुक्तं पुरुषं क्षणेन प्राणैर्वियुक्ष्यादथवा कदाचित् ॥ २१ ॥

अतिशययोगमाह—तदेवेत्यादि । अत्राप्यज्ञानादि कारणं योज्यम् । यद्यप्यतिच्छेद्यं
सैर्ध्वासादि तथाऽपि तच्छेदे न व्यापन्महती भवतीति तन्नोदाहृतम् । मूर्खप्रयुक्तमित्यत्र
शस्त्रमिति संबन्धः ॥ २१ ॥

भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं स्तंभपनोष्णते च ॥

क्षुब्धस्तङ्गता मूर्च्छनमूर्ध्वैवातस्तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः ॥ २२ ॥

मांसोदकामं रुधिरं च गच्छेत् सर्वेन्द्रियायोपरमस्तथैव ॥

दशार्धसंख्येष्वपि विक्षतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम् ॥ २३ ॥

तत्र मर्मक्षणने सामान्यलक्षणमाह—भ्रम इत्यादि । प्रमोहो बुद्धिसंमोहः । मूर्च्छा
द्व निषेधता । दशार्धसंख्येष्विति पञ्चसु सिरास्नायुसन्ध्यस्थिमांसमर्मसु ॥ २२ ॥ २३ ॥

सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं रक्तं स्रवेद्वै क्षततश्च वायुः ॥
 करोति रोगान् विविधान् यथोक्ताश्छिन्नासु भिन्नास्त्रयवा सिरासु ॥२४॥
 कौब्ज्यं शरीरावयववसादः क्रियास्त्रशक्तिस्तुमुला रुजश्च ॥
 चिराद्गुणो रोहति यस्य चापि तं क्षायुविद्धं मनुजं व्यवस्येत् ॥ २५ ॥
 शोफातिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च बलक्षयः पर्वसु मेदशोफौ ॥
 क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु स्यात् सन्धिकर्मोपरतिश्च लिङ्गम् ॥ २६ ॥
 घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु सर्वास्त्रवस्यासु न शान्तिरस्ति ॥
 तृष्णाऽङ्गसादौ श्वयथुश्च रुक् च तमस्थिविद्धं मनुजं व्यवस्येत् ॥ २७ ॥
 सिराक्षतलिङ्गे यथोक्तानिति शोणितवर्णनीयोक्ताच्छिरोरोगादीन् । कौब्ज्यमित्यादि ।
 क्षायुविद्धमित्यत्र तमिति कर्मान्तरस्याप्युपलक्षणम् । एवमस्थिविद्धमपि व्याख्येयम् ।
 सन्धिकक्षतलक्षणं शोथातिवृद्धिरित्यादि । एतदेवामर्मसन्ध्यादिक्षतलक्षणम् ॥ २४-२७ ॥

यथास्त्रमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्मस्वभिताडितेषु ॥

पूर्वोक्तसामान्यक्षतलक्षणसहितं प्रत्येकं सन्ध्यादिमर्मक्षतलक्षणमग्निदेशेनाह—यथा-
 स्त्रमित्यादि ॥—

स्पर्शं न जानाति विपाण्डुवर्णो यो मांसमर्मण्यभिताडितः स्यात् ॥२८॥

अवशिष्टमांसमर्मक्षतविशेषलक्षणमाह—पाण्डुरित्यादि ॥ २८ ॥

आत्मानमेवाथ जघन्यकारी शस्त्रेण यो हन्ति हि कर्म कुर्वन् ॥

तमात्मचानात्महनं कुर्वैद्यं विवर्जयेदायुरभीप्समानः ॥ २९ ॥

आत्मानमित्यादि आत्मच्छेददोषादिष्करणम् । जघन्यकारीति निन्दितकर्मकारी ।
 आत्महनम् आत्महिंसकम् ॥ २९ ॥

तिर्यक्प्रणिहिते शस्त्रे दोषाः पूर्वमुदाहृताः ॥

तस्मात् परिहरन् दोषान् कुर्याच्छस्त्रनिपातनम् ॥ ३० ॥

तिर्यक्छेदे दोषाः पूर्वमुदाहृता इति अत्रोपहरणीये “तत्र भ्रुगण्ड” इत्यादिना “मांस-
 कन्दीप्रादुर्भावश्च” (सू. अ. ५) इत्यन्तेन ॥ ३० ॥

मातरं पितरं पुत्रान् बान्धवानपि चातुरः ॥

अप्येतानभिशङ्केत वैद्ये विश्वासमेति च ॥ ३१ ॥

विद्वज्ज्यात्मनाऽऽत्मानं न चैनं परिशङ्केत ॥

तस्मात् पुत्रवदेवैनं पालयेदातुरं भिषक् ॥ ३२ ॥

धर्मार्थौ कीर्तिसित्यर्थे सतां ग्रहणमुत्तमम् ॥

प्राप्नुयात् स्वर्गवासं च हितमारभ्य कर्मणा ॥ ३३ ॥

पूर्वमुक्तानेत्यादिना वैद्यदोषे लोभाहितवाक्ये ज्ञानवतोऽप्यातुरस्य व्यापत्तिकारणतयोक्ते,
 तयोः सर्वे च वैद्यस्य परिदूर्तव्यतामाह—मातरमित्यादि ॥ ३०-३३ ॥

कर्मणा कश्चिदेकेन द्वाभ्यां कश्चिन्निमित्तथा ॥
 विकारः साध्यते कश्चिच्चतुर्भिरपि कर्मभिः ॥ ३४ ॥
 इति सौधुते शस्यतन्त्रे सूत्रस्थानेऽष्टविधशस्त्रकर्मणो
 नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

उक्तच्छेद्यादिकर्मणां विषयविशेषे मेलकविशेषानाह—कर्मणेत्यादि । अत्रापिशब्दात्
 यथादिकर्ममेलकोऽपि कश्चिद्भवतीति सूचयति । अन्ये तु क्षारोऽभिधेति पूर्वमुक्तः, एतच्चोक्तं
 शस्त्रकर्म तृतीयं, चतुर्थं देहादीति चतुष्टये कर्मणा कश्चिदेकेनेत्यादिना निर्देश इति वदन्ति ।
 छेद्यादिकर्मजातीयतया तु केहस्वेवादिष्वप्ययं ग्रन्थार्थः सूचयतीति युक्तम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुधृततात्पर्यटीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थानेऽ-
 ष्टविधशस्त्रकर्मणो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

पहर्विशतितमोऽध्यायः ।

अथातः प्रणष्टशस्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् घञ्वन्तरिः ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायेऽन्तःशस्यमित्युक्तम्, अतस्तेषामन्तःस्थितशस्यानां ज्ञानार्थं प्रणष्टशस्य-
 विज्ञानीयोऽभिधीयते । प्रणष्टमापाततोऽनुपलभ्यमानम् ॥ १ ॥ २ ॥

‘शल’ हिंसायां, धातुः, तस्यै शस्यमिति रूपम् ॥ ३ ॥

तत्र शस्यनिरूपणमेव प्रथमं दर्शयितुमुद्यतो निरुक्त्या शस्यस्वरूपमाह—शल हिंसा-
 यामित्यादि । अत्र शलघातोर्ध्वोपदिकप्यन्ताद् ‘एरच्’ (पा. अ. ३।३।५६) इत्यच्चा
 ‘शल’ इति रूपं, तेन शलर्न हिंसर्न शलः, तथा च शलस्य हिंसाया निमित्तं संयोगो यस्य
 तत्त शस्यः, “तस्य निमित्तं संयोगोत्पाती” (पा. अ. ५।१।३८) इत्यनुवर्तमाने “गोब-
 न्चोऽसंख्यापरिमाणश्चादेर्यत्” (पा. अ. ५।१।३५) इति अत्रप्रत्ययाद् शस्यमिति
 रूपसिद्धिः ॥ ३ ॥

तद्विविधं—शारीरमागन्तुकं च ॥ ४ ॥

अस्य च द्वयी प्रवृत्तिरेका निरुक्त्या शस्यं सर्वव्यापीनाह, यदुक्तं—“यत् किंदा-
 नाघकरं तत् सर्वं शस्यसंज्ञितम्” इति; अथवा तु कृत्वा शरादौ वर्तते । तत्र निरुक्त्य-
 र्थमेव परिग्रहाद्—द्विविधमित्यादि । अस्मैव विवरणं—शारीरमित्यादि ॥ ४ ॥

सर्वशारीरावाघकरं शस्यं, तदिहोपदिश्यत इत्यतः शस्यशस्त्रम् । तत्र
 शारीरं दन्तनखरोमादि धातवोऽन्नमला दोषाश्च दुष्टाः; आगन्तव्यं
 शारीरशस्यव्यतिरेकेण यावन्तो भावा दुःखमुत्पादयन्ति । अधिकारो हि

१ ‘तस्य यत्रप्रत्ययस्य शस्यमिति रूपसिद्धिः’ इति ता. ।

लोहवेणुवृक्षतृणशृङ्गास्त्रिमयेषु; तत्रापि विशेषतो लोहेष्वेव, विशस-
नार्थमुपपन्नत्वाल्लोहस्य; लोहानामपि निर्वाहित्वाद्गुणमुखत्वाद्दूरप्रयो-
जनकरत्वाच्च शर एवाधिकृतः । स च द्विविधः—कर्णौ, ऋक्षणश्च; प्रायेण
विविधवृक्षपत्रपुष्पफलाकृतयो व्याख्याताः, व्यालमृगपक्षिचक्रसद-
शाश्च ॥ ५ ॥

इत्यतः शल्यशास्त्रमिति । अस्मिन् शास्त्रे निरुक्त्यर्थमेव शल्यस्य परिग्रहीत्वा सर्वाबाध-
विषयतया उपदेश इति भावः । तत्रेत्यादि । शारीरशल्यविवरणे दन्त-नख-रोमादीनामादौ
ग्रहणं; दन्तादिषु मुख्यशल्यशब्दस्य तु रोगात्; तथा हि—दन्तश्चलितः शारीरं
शल्यम्, अन्यगात्रप्रविष्टं मुख्यं शल्यं च भवति; एवमुभयरूपो नखः; तथा अक्षिण
प्रीतिपं रोम शारीरं शल्यम्, अन्यत्र शरीरप्रदेशे गणान्तर्गतं मुख्यं च शल्यमिति । अर्धं
हुटं शल्यमेवाबाधकरत्वादेव । धात्वादयोऽपि दुष्टाः शल्यम् । आगन्तुशल्योदाहरणे
शारीरशल्यव्यतिरेकेण मानसशोकादिशल्यस्यापि ग्रहणम् । मुख्यशल्यशब्दविपर्य-
यिकित्तामेदार्थं वृक्षफुल्लेन्द्राह—अधिकारो हीत्यादि । अधिकारो मुख्यत्वेनाधिकारः ।
विशसनार्थमिति मारणार्थम् । अत्रैतिष्यं—यद्गृह्णन् दानवविनाशार्थं लौहमुत्पादितमिति ।
निर्वाहिलादिति शरीरप्रवेशशीलत्वात्; ‘निर्वासिलात्’ इति पाठे कालान्तरावस्थायित्वा-
दित्यर्थः । अणुमुखलं च दूरप्रवेशे हेतुः । दूरप्रयोजनकरत्वं दूरस्थेन धानुष्केण शरेण
वेदनानिष्पादनादित्यर्थः । तस्याहरणे विशेषकारकं भेदमाह—स द्विविध इत्यादि ।
वृक्षपत्रपुष्पफलाकृतय इति शरस्य फले अग्रे वृक्षपत्रादिसादृश्यमित्यर्थः । व्यालमृगपक्षि-
चक्रसदृशा इत्यनेन उन्नतदंष्ट्राकृतिता शरस्येत्युच्यते ॥ ५ ॥

शरीरे सर्वशल्यानां गतयः पञ्चधा स्मृताः ॥

ऋज्वागतमवाचीनं तिर्यगूर्ध्वमधोगतम् ॥ ६ ॥

शल्यानां शरीरे गतिमेदमाह—शरीरे इत्यादि । ऋज्वागतं संमुखगतम्, अवाचीनं
पृष्ठादागतं, तिर्यक् पार्श्वयोरगतम्, अधस्तादागतमूर्ध्वगतम्, ऊर्ध्वागतमुपरिष्ठादागत-
मधोगतम् । विश्वामित्रेण तु, अप्रपृष्ठादागतावुभावपि ऋजुशब्देनोक्तौ, तथाऽपरवैषां
पातानां व्यामिश्रत्वेन संकीर्णः पात उक्तः । यदुक्तं—“कीर्तिताः पञ्च शल्यानां गतयः
शल्यचिन्तकैः । ऊर्ध्वाधस्तिरश्चीनर्जुसंकीर्णपातमेदतः” इति । तत्र संकीर्णपाता उक्तेष्व-
न्तर्भवन्तीति न संख्याधिक्यम् ॥ ६ ॥

तानि वेगक्षयात् प्रतिघाताद्वा त्वगादिषु यणवस्तुष्ववतिष्ठन्ते धम-
नीन्मोतोऽस्थिविवरणेषीप्रभृतिषु वा शरीरप्रदेशेषु; तत्र शल्यलक्षणमु-

१ ‘प्रतिपद्म रोम’ इति सु. । २ ‘दूरे स्थितेन च भाववगादकेन शरेण’ इति सु. ।

३ ‘सर्वशल्यानां तु महतामण्डतां वा पञ्चविधो गतिविशेष ऊर्ध्वमधोऽर्वाचीनस्तिर्यगुज्जरिति’
इति रु. ।

व्यमानिसुपर्यारथं । तद्विविधं—सामान्यं, वैशेषिकं च । इयावं पिङ्गका-
चित्तं शोफवेदनावन्तं मुहुर्मुहुः शोणितान्नाभिणं ब्रुहदब्रुजतं मृदुमांसं
च व्रणं जानीयात् सशल्योऽयमिति; सामान्यमेतल्लक्षणमुक्तम् ।
वैशेषिकं तु—त्वग्गते विवर्णः शोफो भवत्यायतः कठिनश्च; मांसगते
शोफाभि(ति)वृद्धिः शल्यमार्गानुपसंरोहः पीडनासहिष्णुता चोपपाकौ
च; पेश्यन्तरस्योऽप्येतदेव चोपशोफवर्जः सिरागते सिराध्मानं सिरा-
शूलं सिराशोफश्च; स्नायुगते स्नायुजालोत्क्षेपणं संरम्भश्चोत्रा, रुक् च;
स्रोतोगते स्रोतसां स्वकर्मगुणहानिः; धमनीस्ये सफेनं रक्तमीर्यश्च-
निलः सशब्दो निर्गन्धलघुमर्दः पिपासा हृष्टासश्च; अस्थिगते विविध-
वेदनामादुर्भावः शोफश्च; अस्थिविवरगतेऽस्थिपूर्णताऽस्थिनिस्तोव;
संदर्भो बलवोश्च; सन्धिगतेऽस्थिवन्धेष्टो वरश्च; कोष्ठगते आटोपानाहो
मृत्रपुरीषाहारदर्शनं च व्रणमुज्जात्; मर्मगते मर्मविद्धवधेष्टे । सूक्ष्म-
गतिषु शल्येष्वेतान्येव लक्षणान्यस्पष्टानि भवन्ति ॥ ७ ॥

प्रतिपातादिति अस्यादिभिवेगप्रतिबन्धात्; वेगक्षयस्तु स्वत एव । पेशीशब्देन
पेश्योर्मध्यम्, अत एव व्रणवास्तुपृहीतमासादस्य नेदः । प्रपृतिग्रहणात् सिराभ्यन्तर-
ग्रहणम् । तत्र शल्यलक्षणमित्यादि । द्वावमित्यादि सामान्येन सशल्यग्रणलक्षणम् । विशेष-
तस्त्वित्यादि, स्रगादिगतशल्यस्य विशिष्टलक्षणं, तच्च सामान्यलक्षणयुक्तं सर्वं हेयम् ।
चोपः पार्थस्याभिनेव शोफः । स्वकर्मगुणहानिरिति यथा रसबहस्रोतसो रसवहनकर्महानि-
स्त्रयास्ववर्णहानिः । अत्र स्रोतोधमन्योर्मगवास्तुपृहीतसिराप्रभेदत्वेन सिराग्रहणेन ग्रहणं;
किंच प्रपृतिशब्दग्रहणात्तत्रतशल्यलक्षणमभिधानम् । संहर्षः संघट्टनम् । चोटोपरमथल-
सन्धिषु हेयः । आटोपः सशब्दवायुसोमः । मर्मविद्धवधेष्टेति पूर्वोपधायोक्तपक्षगतमर्म-
लक्षणवत् सामान्यसशल्यमर्मलक्षणमित्यर्थः ॥ ७ ॥

मृदून्यरूपानि चा शुद्धदेहानामनुलोमसन्निविष्टानि रोहन्ति, विशेषतः
कण्ठस्रोतःसिरात्यक्पेदयस्थिविन्देयुः दोषप्रकोपव्यायामाभिघाताजी-
र्णैः प्रचलितानि पुनर्वाच्यन्ते ॥ ८ ॥

संप्रति शल्यग्रणस्य रोहणे हेतुमाह—चृद्वलीत्यादि । अनुलोमसंनिविष्टानीति रसादि-
गमनाविरोधस्थितानि । एषां फलान्तरप्रकोपे हेतुमाह—दोषेत्यादि । एतदेव च काल-
न्तरकोपिलमन्विन्याहरणे इह वक्तव्ये कारणं हेयम् ॥ ८ ॥

तत्र, त्यक्प्रपृष्टे क्षिण्डस्त्रिणायां मृत्रेमापपचगोधूमगोमयमृदितायां
त्यचि यत्र संरम्भो वेदना चा भवति तत्र शल्यं विजानीयात्, इत्यान-

१ 'मांसानां पेश्यन्तरस्ये' इति ता. । २ 'अस्थिपूर्णपूर्णां ता संदर्भो वेगवर्ध' इति ता. ।
३ 'मर्मविद्धवधवहेन' इति ता. । ४ 'मरान्त्यवशानि' इति उ. । ५ 'मृदोमयमृदि-
तायां' इति ता. ।

घृतमृच्चन्दनकल्कैर्वा प्रदिग्धायां शल्योष्मणाऽऽशु विसरति घृतमुप-
शुष्यति चालेपो यत्र तत्र शल्यं विजानीयात्; मांसप्रणष्टे ज्वेहस्वेदा-
दिभिः क्रियाविशेषैरविरुद्धैरातुरमुपपादयेत्, कश्चित्स्य तु शिथिलीभू-
तमनवबद्धं क्षुभ्यमाणं यत्र संरम्भं वेदना वा जनयति तत्र शल्यं
विजानीयात्; कोष्ठास्थिसन्धिपेशीविवरेष्ववस्थितमेवमेव परीक्षेत;
सिराधमनीस्रोतःस्नायुप्रणष्टे खण्डचक्रसंयुक्ते याने व्याधितमारोप्याशु
विपमेऽध्वनि यायात्, यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र शल्यं विजा-
नीयात्; अस्थिप्रणष्टे ज्वेहस्वेदोपपन्नान्यस्थीनि बन्धनपीडनाभ्यां भृशमु-
पाचरेत्, यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र शल्यं विजानीयात्;
सन्धिप्रणष्टे ज्वेहस्वेदोपपन्नान् सन्धीन् प्रसरणाकुञ्चनबन्धनपीडनैर्भृ-
शमुपाचरेत्, यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र शल्यं विजानीयात्;
मर्मप्रणष्टे त्वनन्यभाचान्मर्मणामुक्तं परीक्षणं भवति ॥ ९ ॥

संरम्भः शोथरागादिसंभवः । ज्वेहस्वेदोपपन्नान्यस्थीनीति बाह्य एव प्रायः ज्वेहस्वेद-
प्रयोगः । मर्मणां सिरादिपृष्ठरूपत्वात् सिरादिप्रणष्टलक्षणमेव तत्रापीति दर्शयन्नाह—
मर्मैत्यादि । अनन्यभावादिति सिरामांससन्ध्यस्थिस्नाय्वन्तर्गतत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥

सर्वस्थानगते सामान्यलक्षणमपि च हस्तिस्कन्धाश्वपृष्ठपर्वतद्रुमारोह-
णधनुर्व्यायामदृढतयाननियुद्धाध्वगमनलङ्घनप्लवनप्रतरणव्यायामैर्जृम्भो-
द्भारकासक्षवथुपीवनहसनप्राणायामैर्वातमूत्रपुरीषशुक्रोत्सर्गैर्वा यत्र
संरम्भो वेदना वा भवति तत्र शल्यं विजानीयात् ॥ १० ॥

सर्वस्थानगते इत्यादौ लक्षणमिति ज्ञानोपायः ॥ १० ॥

भवन्ति चात्र—

यस्मिंस्तोदादयो देशे सुसता शुक्ताऽपि च ॥

घट्टते बहुशो यत्र शूल्यते रुज्यतेऽपि च ॥ ११ ॥

आतुरश्चापि यं देशमभीक्ष्णं परिरक्षति ॥

संवाह्यमानो बहुदास्तत्र शल्यं विनिर्दिशेत् ॥ १२ ॥

तोदादीन्च्छ्लोकेन प्रपद्यन्नाह—यस्मिन्नित्यादि । संवाह्यमान इति संमर्षमानः
॥ ११ ॥ १२ ॥

अल्पावाधमशूनं च नीरुजं निरुपद्रवम् ॥

प्रसन्नं मृदुपर्यन्तं निराघट्टमनुन्नतम् ॥ १३ ॥

एषण्या सर्वतो दृष्ट्वा यथामार्गं चिकित्सकः ॥

प्रसाराकुञ्चनाच्च न निःशल्यमिति निर्दिशेत् ॥ १४ ॥

अल्पाबाधमित्यादि निःशक्यलक्षणम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

अस्थ्यात्मकं भिर्यते तु शक्यमन्तश्च क्षीर्यते ॥

प्रायो निर्मुज्यते शार्ङ्गमायसं चेति निश्चयः ॥ १५ ॥

संप्रत्याहारोपयोगिनी नष्टशल्यानामवस्थामाह—अस्थ्यात्मकमित्यादि । विद्यत इति विधीर्णं भवति । क्षीर्यत इत्यनेकावयवं भवति । यत्तु विपाणेत्यादिना अस्थ्यात्मकं न विक्षीर्यत इति वक्तव्यं, तत्र क्षयं न यातीत्यर्थमेवात्र विरोधः । अन्ये तत्रापि विक्षीर्यत इति क्षयं यातीत्यर्थः, किञ्चिदस्य क्षयं यातीति; चकाराच्च कोमलास्थ्यपरिणामादविरोधं यदस्ति । निर्मुज्यते कुञ्जं भवति ॥ १५ ॥

चार्क्षधैण्यतार्णानि निर्द्ध्यन्ते तु नो यदि ॥

पचन्ति रक्तं मांसं च क्षिप्रमेतानि देहिनाम् ॥ १६ ॥

कानकं राजतं ताम्रं रैतिकं अपुसीसकम् ॥

चिरस्थानाद्विलीयन्ते पित्ततेजःप्रतापनात् ॥ १७ ॥

खमाचक्षीता शूद्रो ये चान्येऽपीदृशा मताः ॥

द्रवीभूताः शरीरेऽस्मिन्नेकत्वं यान्ति धातुभिः ॥ १८ ॥

विपाणदन्तकेशास्थिवेणुदारूपलानि तु ॥

शल्यानि न विक्षीर्यन्ते शरीरे मृन्मयानि च ॥ १९ ॥

पित्ततेजः जाठराग्निरुपपित्ततेजःसहकृतो देहोष्मा । खमाचक्षीता शूद्रो ये चान्ये रीत्यादयः । शीतत्वेनात्र तत्सहचरितं द्रवत्वं नैमित्तिकमुच्यते । शूद्रव इत्यनेन आसि-
कठिनालोहाद् व्यावृत्तिः । अनेन च नष्टशल्यावस्थोकयनेनास्थ्यात्मकमवयवान्तरमभिव्य-
प्यादत्तव्यं, धार्द्रादि शङ्खकृला हस्तव्यं, चार्क्षदि क्षीप्रमाहस्तव्यं, कानकादीनां प्रमादमया-
दनाहरणेऽपि न दोष इत्यादि प्रयोजनमूयम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

द्विविधं पञ्चगतिमस्वगादिप्रणवस्तुषु ॥

यो वेत्त्यधिष्ठितं शक्यं स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ २० ॥

इति लौभ्रुते शक्यतन्त्रे सूत्रस्थाने प्रणष्टशक्यविज्ञानीयो

नाम पद्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अत्राप्यायपिण्डार्थं दर्शयन् सज्जं वैद्यं स्वीति-द्विविधमित्यादि । द्विविधं शारीरगन्तु-
भेदेन । लगादिवस्तुष्वधिष्ठितं विधिषत्वेन नष्टानष्टत्वेनावस्थितम् ॥ २० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां शुभ्रतत्तात्पर्यरीपिषयां भानुमती सूत्रस्थाने

प्रणष्टशक्यविज्ञानीयो नाम पद्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः शल्यापनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायोक्तविधिना ज्ञातस्य निर्हरणार्थं शल्यापनयनीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

शल्यं द्विविधम्—अवबद्धम्, अनवबद्धं च ॥ ३ ॥

द्विविधं शल्यम्—अवबद्धम्, अनवबद्धं च ॥ ३ ॥

तत्र समासेनानवबद्धशल्योद्धरणार्थं पञ्चदश हेतून् वक्ष्यामः । तद्यथा—स्वभावः, पाचनं, मेदनं, दारणं, पीडनं, प्रमार्जनं, निर्धामपनं, वमनं, विरेचनं, प्रक्षालनं, प्रतिमर्शः, प्रवाहणम्, आचूषणम्, अयस्कान्तो, हर्षश्चेति ॥ ४ ॥

अत्रास्थादिविद्वद्वचनम्, इतरस्यानवबद्धस्य सुखोपायतयैवोपायानाह—तत्रेत्यादि । स्वभावशब्देनेह स्वभावप्रवृत्ता अश्रुक्षवध्वादयः कारणशब्देन गोप्या वृत्त्योच्यन्ते ॥ ४ ॥

तत्राश्रुक्षवध्वाद्धारकासमूत्रपुरीषानिलैः स्वभाववत्प्रवृत्तैर्नयनादिभ्यः पतति, मांसावगाढं शल्यमविद्वद्भ्यः पाचयित्वा प्रकोधात्तस्य पूयशोणितवेगाद्गौरवाद्वा पतति, पक्वमभिद्यमानं मेदयेद्धारयेद्वा । भिन्नमनिरस्यमानं पीडनीयैः पीडयेत् पाणिभिर्वा । अपून्यक्षशल्यानि परिपेचनार्ध्मापनैर्वालवस्त्रपाणिभिः प्रमार्जयेत् । आहारशेषप्लेष्महीनाणुशल्यानि श्वसनोत्कासनप्रथमनैर्निर्धमेत् । अन्नशल्यानि घमनाङ्गुलिप्रतिमर्शप्रभृतिभिः । विरेचनैः पकाशयगतानि । घणदोषाशयगतानि प्रक्षालनैः । वातमूत्रपुरीषगर्भसङ्केषु प्रवाहणमुक्तम् । मारुतोदकसविपरधिरदुष्टैर्न्येषाचूषणमास्येन विपाणैर्वा । अनुलोमनवबद्धमकर्णमनल्पघ्नमुखमयस्कान्तेन । हृद्यवस्थितमनेककारणोत्पन्नं शोकशल्यं हर्षेणेति ॥ ५ ॥

१ 'नव हेतून् वक्ष्यामः—स्वभावः, पाचनं, प्रमार्जनं, निर्धमनं, प्रतिमर्शः, प्रवाहणं, आचूषणम्, अयस्कान्तः, हर्षणं चेति' इति ता. । २ 'पतति यतश्च स्वभावो नाम' इति ता. । ३ 'पतति यतश्च पाचनं नाम' इति ता. । ४ 'परिपेचनोपधमनं' इति ता. । ५ 'प्रमार्जयेदेतत् प्रमार्जनं नाम' इति ता. । ६ 'आहारशेषं कण्ठगतं प्लेष्मसिङ्गाणकं निष्ठासोक्तसनाभ्यां निर्धमेत्, यतश्चिर्धमनं नाम । अन्नशल्यानि घमनाङ्गुलिप्रतिमर्शप्रभृतिभिः प्रवृज्योद्धरेत्, यत् प्रतिमर्शं नाम' इति ता. । ७ 'प्रवाहणेनोद्धरेदेतत् प्रवाहणं नाम' इति ता. । ८ 'मारुतोदकान्यश्चिरविपश्चयान्माचूषणेनोद्धरेदास्येन विपाणेन वा, यतश्चाचूषणं नाम' इति ता. ।

एतेषां विवरणं-तत्रैत्यादि । नयनादिभ्यः पततीत्यत्र 'यच्छल्यं तत्र स्वभावो हेतुः' इत्यध्याहार्यं योजना कार्या, एवमन्यत्राप्युहनीयम् । मांसावगाढमित्यनेन नातिबद्धत्वात् तदनवबद्धमेव शल्यमुच्यते । प्रमार्जनविषयमाह-अणूनीत्यादि । अक्षशल्यानि अक्षि-गतशल्यादीनि । हीनानां देहाभिरगतानामल्पस्थितावयवा हीनशुशल्यानि निश्चसनोत्क-सनाभ्यां श्रेयेत् । निर्घातनं प्रधमनं ज्ञेयम् । प्रतिमर्शो विघर्षणं, स च वमने अङ्गुल्या कण्ठचर्षणमिहोक्तः । प्रवाहणम् अधःश्रेरणम् । विरेचनैरिति विरेचनमपि अधःप्रवाह-णम् । मारुवेत्यादिना चूर्षणविषयः । अयस्कान्तो लोहस्य कर्षकः । शोकोऽपि मानस-शल्यमिति प्रायुक्तमेव, शोकभयाद्यपि हर्षाहरणीयमत्र ज्ञेयम् । अन्ये तु पञ्चदश हेतवः पठन्ति । मेदन-वारण-पीडन-वमन-विरेचन-प्रक्षालनानि प्रक्षिप्यावशिष्टानि ये पठन्ति तेषां मेदन-वारणे पाचनोत्तरकर्मतया पाचने, पीडनं प्रमार्जने, वमनं प्रतिमर्शं, विरेचनं प्रवाहणे, प्रक्षालनं परिवेकेऽन्तर्भवति ॥ ५ ॥

सर्वशल्यानां तु महतामणूनां वा द्वावेवाहरणहेतु भवतः-प्रति-लोमोऽनुलोमश्च । तत्र प्रतिलोममर्वाचीनमपनयेत्, अनुलोमं पराची-नम् । अनुलोममनुचुण्डितं छेदयित्वा च्छेदनीयमुखम् ; अच्छेदनीय-मुखान्यपि कुक्षिवक्षःकक्षावक्षणपर्शुकान्तरपतितानि हस्तशक्यं यथा-मार्गं हस्तेनैवापहर्तुं प्रयतेत ; हस्तेनापहर्तुमशक्यं विशस्य शस्त्रेण यन्त्रेणापहरेत् ॥ ६ ॥

सर्वशल्यानां हैविष्यमाह-सर्वेत्यादि । येन यथा शल्यं प्रविष्टं तेनाहियमाणं प्रति-लोमं, परस्त्रुवेनाहियमाणमनुलोमम् । प्रतिलोमविषयोऽर्वाचीनं नातिदूरप्रविष्टं, तत् अवशमार्गेणैवाहरणीयम्, एवं च प्रतिलोमहरणं भवति । पराचीनं तु परानिर्गतमुखं तन्मुखेनैवाहर्तव्यं, तथा चानुलोमं भवति ; एतस्य पुनः प्रवेशमार्गेणानयनेन स्थूल-शल्यामिण पुनर्वहुवेशपटनं भवतीत्यभिप्रायः । अनिर्गतमुखमपि यथाऽनुलोमं पराचीन-माहियते तदाह-अनुलोममनुचुण्डितमित्यादि । छेदनीयमुखं छेदनाह्वेशमुखम् । एतच्च छेदयित्वाऽपहरणं कर्णवतः शल्यस्य ज्ञेयम् । तद्धि अवशमार्गेणाहियमाणं बहु

१ 'अस्याग्ने'तिर्देवगतं यतः मुखार्हार्थं भवति तत्रश्चित्त्वाऽपहरेत्' इत्यधिकं पठ्यतेऽष्टाङ्ग-संग्रहे । २ 'अनुचुण्डितं छित्त्वा निर्घातयेच्छेदनीयमुखम् ; छेदनीयमुखायपि कुक्षिकक्षा-वक्षणपर्शुकान्तरपतितानि च' इति छ. । वाग्मटेन स्वयमेवागो वैपरीत्येनोक्तः ; यथा-'शल्यं च निर्घातस्युरःकक्षावक्षणपार्श्वगम् । प्रतिलोममनुचुण्डं छेपं धृष्टमुखं च यत्' इति (वा. घ. अ. २८) । 'अनुचुण्डितं दृश्यमानमुखं, तद्विपरीतमनुचुण्डितं ; छेपं छेदनीयमुखम् । 'न निर्घातस्य अर्हार्थम्' इत्यरणदत्तः । 'निर्घातयेदिति हस्तस्तथाकारयेदस्तेन मुद्रादिना वा' इति ऋद्धणः । अस्मान्निर्घातं चक्रपाणिन्याख्यासुतारेण मुंले पाठः किञ्चित्परिवर्त्य संनिवेशितः । ३ 'अनुलोममनुचुण्डितमित्यादि' इति सु. ।

शरीरप्रदेशं कर्णावष्टब्धं छेदयित्वा हन्ति; तेन परागभागमेव स्तोकं छेदयित्वा निर्हियते; तेन कर्णवतः शल्यस्याल्पोपघातेन निर्गमो भवति । यानि तत्कर्णवन्ति पराङ्मिर्गतमुत्खानि तानि छेदनीयमुखान्यपि प्रवेशमार्गेणैव प्रतिलोमं हर्तव्यानि । यदुक्तं भोजे—
“अतुण्डितानि शल्यानि छेदनीयमुखानि च । अनिर्घाल्यानि जानीयाद् बहुच्छेदानु-
बन्धतः” इति । कर्णवतोऽप्यच्छेद्यमुखस्य प्रतिलोमं प्रवेशमार्गेणाहरणमाह—अच्छेदनी-
यमुखानीत्यादि । एतेषां मुखच्छेदे महती व्यापन्नमरणं वा भवति; तेन प्रवेशमार्गेणैव
कर्णमर्दनं कृत्वा यन्त्रेण वा कर्णं यन्त्रयित्वा छेदनीयप्रच्छेदनं च कृत्वा प्रतिलोममेव
हरणमत्रेत्यर्थः । शल्याहरणं हस्तेनैव शोभ्यतया प्रायः कर्तव्यं, तेनाशक्ये यन्त्रेणैवाह—
हस्तेनेत्यादि । विशास्येति यन्त्रप्रदेशनिरोधकं प्रदेशं शस्त्रेण छित्त्वा ॥ ६ ॥

भवति चात्र—

शीतलेन जलेनैनं मूर्च्छन्तमवसेचयेत् ॥

संरक्षेदस्य मर्माणि मुहुराश्वासयेच्च तम् ॥ ७ ॥

अत्र व्यापकित्सामाह—शीतलेनेत्यादि । मर्मसंरक्षणं पानीयघृताभ्यङ्गनतर्पणा-
दिना ॥ ७ ॥

ततः शल्यमुद्धृत्य निर्लोहितं घ्रणं कृत्वा स्वेदार्हमग्निघृतप्रभृतिभिः
संस्वेद्यावदह्य तर्पयित्वा प्रदिह्य सर्पिर्मधुभ्यां चङ्घाऽऽचारिकमुप-
दिशेत् ॥ ८ ॥

स्वेदार्हं संस्वेद्याग्निनाऽवदह्य घृतेन तर्पयित्वेति शौज्यम् । अत्रातिमुतरक्ता घृततर्प-
णीयाः; तत्र भोजः—“अग्निं कृत्वा घ्रणा ये तु तेष्वग्निमवधारयेत् । स्वेदयेत् सक्तु-
पिण्डभिः स्वेदकृत्वा न समन्ततः ॥ तर्पयेत्तर्पणीयं तु सुखोज्जेन तु सर्पिपा” इति ॥ ८ ॥

हृदयमभितो वर्तमानं शल्यं शीतजलादिभिरुद्देजितस्यापहरेद्यथा-
मार्गं; दुरपहरमन्यतोऽपवाध्यमानं पाटयित्वाऽपहरेत् ॥ ९ ॥

हृदयमभित इति हृदयसमीपे पार्श्व इत्यर्थः । हृदयोद्देजनं च शल्यकार्यपीडापरि-
ज्ञानार्थमित्येके । हृदयोद्देजनेन लीनस्य यन्त्रस्य (?) संबन्धो न भवतीत्यर्थः । यथामार्गेण
दुरपहरं छेदेन सुखं विशालं कृत्वा हर्तव्यं, तत्र तथा छेदनं कर्तव्यं यथा तिरादि-
क्षणनैनान्यतो देशादवघातो न भवतीत्युक्तं—दुरपहरमित्यादि ॥ ९ ॥

अस्थिविधरप्रविष्टमस्थिविदष्टं चाऽवगृह्य पादाभ्यां यन्त्रेणापहरेत्,
अशक्यमेवं वा बलवद्भिः सुपरिगृहीतस्य यन्त्रेण ग्राहयित्वा शल्यवारक्षं

१ अस्याद्ये केपुचिरुस्तकेषु ‘सिरास्त्राद्युपिलभं शलाकादिभिर्धिमोच्चापनयेत्; शय्युद्यमल-
वारक्षं समवपीठ्य शय्युं, दुर्बलवारक्षं कुशादिभिर्धजा’ इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते । परमसौ
टल्हणचक्रपाणिभ्यामख्यातत्वात् मूले सन्निवेशितः । शास्त्रेण तु संगृहीतोऽयं पाठः । यथा—
‘सिरास्त्राद्युपिलभं तु चालयित्वा शलाकया । वज्रा दुर्बलवारक्षं कुशाभिः शल्यमाहरेत्’ इति ।

प्रविभुज्य गुणेन वद्वैकतश्चास्य पञ्चाङ्ग्यामुपसंयतस्याम्बस्य 'वक्त्रक-
विके वक्ष्णीयात्, अथैनं कशया ताडयेद्यथोन्नामयन् शिरोवक्त्रं वेगेन
शल्यमुद्धरति; ददां वा वृक्षशाखामवनस्य तस्यां पूर्ववद्वक्त्रोद्धरेत् ॥१०॥

अस्थिविदग्धाहरणमाह—अस्थीत्यादि । गुणेनेति धनुर्गुणेन । अक्षवक्त्रकटके बद्धा
तुरगस्ताडनीयः, तेन च शिरोवक्त्रमुन्नामयन् शल्यमपहरति । पञ्चाङ्गी वृक्षशाखा;
अधकर्षं विस्तृतप्रत्यासन्नवृक्षशाखाः; तत्राह—“बन्धो नमन्त्यां चोन्नमन्त्यां च,
प्रधानशाखायां बन्धे न चलति” ॥ १० ॥

अदेशोत्तुण्डितमष्टीलाइममुद्धराणामन्यतमस्य प्रहारेण विचाल्य
यथामार्गमेव ॥ ११ ॥

अदेशोत्तादि । अदेशोत्तुण्डितमिति पक्षे अच्चेदनीयदेशोत्तुण्डितमित्यर्थः । ‘अस्थि-
देशोत्तुण्डितं’ इत्यन्ये; अत्रास्थिरोधोऽस्त्युत्तुण्डितत्वम् ॥ ११ ॥

यन्त्रेण विमृदितकर्णानि कर्णवन्ति । अनायाधकरदेशोत्तुण्डितानि
पुरस्तादेव ॥ १२ ॥

विमृदितकर्णानि कर्णवन्तीति अच्चेदनीयमुखपतितानि । छेदनीयमुखे तु देशे कर्ण-
वतामनुलोममेव छेदयित्वा हरणमाह—अनायाधकरेत्यादि ॥ १२ ॥

जातुपे कण्ठासक्ते कण्ठे नाडीं प्रवेदयाम्नितां च शलाकां, तथाऽव-
गृह्य शीताभिरङ्गिः परिपिच्य स्थिरीभूतं शल्यमुद्धरेत् । अजातुपं तु
जनुमधूर्च्छिष्टप्रलिप्तया शलाकया पूर्वकल्पेनेत्येके ॥ १३ ॥

जातुपं जनुमयं शल्यं; किंवा शरादिलमजलवयवहरणोपदेशोऽयं—जातुप इत्यादि ।
तथा तप्तशलाकया गृहीतं जनुशल्यं तत्क्षणाज्जलेन निर्वापितं स्थिरीभवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अस्थिशल्यमन्यद्वा तिर्यक्कण्ठासक्तमवेक्ष्य केशोण्डुकं दृढैकदीर्घसूत्र-
यद्धं द्रवभक्तोपहितं पाययेदाकण्ठात्, पूर्णकोष्ठं च वामयेत्, घमतश्च
शल्यैकदेशसक्तं क्षात्वा सूत्रं सहसा स्वाक्षिपेत्; मृदुना वा दन्तधावन-
नकूर्चकेनापहरेत् प्रणुदेद्वाऽन्तः । क्षतकण्ठाय च मधुसर्पिणी लेडुं
प्रयच्छेत्, त्रिफलाचूर्णं वा मधुशर्कराविमिश्रम् ॥ १४ ॥

कण्ठम्लकण्ठकाधाहरणोपायमाह—अस्थिशल्यमित्यादि । केशोण्डुकं बालवि-
त्तिका, दन्तधावनकूर्चः आपोयितारं करआदिदन्तकाष्ठम् । प्रणुदेन्नान्तरिति कोष्ठं
प्रवेदयेत् ॥ १४ ॥

१ ‘प्रथमशून्यं गुणेन परिवेष्टय बद्धाऽक्षवक्त्रकटकेऽयं कशया ताडयेत्, यथोन्नामयन्
शिरोवक्त्रं वेगेन शल्यमपहरति; पञ्चाङ्गा वृक्षशाखायां वा बद्धा पूर्ववद्वक्त्रे’ इति वा ।
अयमेव पाठश्चक्रपाणिपुस्तकः स्यात् ।

उदकपूर्णोदरमवाकृशिरसमवपीडयेद्धुनीयाद्दामयेद्वा भस्मराशौ वा निखनेदासुखात् ॥ १५ ॥

आसशल्ये तु कण्ठासक्ते निःशङ्कमनवबुद्धं स्कन्धे मुष्टिनाऽभिह-
न्यात्, छेदं मद्यं पानीयं वा पाययेत् ॥ १६ ॥

बाहुरङ्गुलतापाशैः कण्ठपीडनाद्वायुः प्रकुपितः श्लेष्माणं कोपयित्वा
स्रोतो निरुणद्धि, लालास्रावं फेनागमनं संज्ञानाशं चापादयति; तम-
भ्यज्य संस्वेद्य शिरोविरेचनं तस्मै तीक्ष्णं विदध्याद्रसं च वातघ्नं
दद्यादिति ॥ १७ ॥

पानीयप्रवेशादिनाऽतिपीतजलाहरणोपायानाह—उदकेत्यादि ॥ १५—१७ ॥

भवन्ति चात्र—

शल्याकृतिविशेषांश्च स्थानान्यावेक्ष्य बुद्धिमान् ॥

तथा यन्त्रपृथक्त्वं च सम्यक् शल्यमथाहरेत् ॥ १८ ॥

शल्यानां तथा तत्स्थानानां तथा तदाकर्षणयन्त्राणां च भूयस्त्वं प्रतिपादयन् वैद्यस्य
खण्ड्याऽऽहरेण विधानान्तरकल्पनमाह—शल्याकृतिविशेषानित्यादि । सम्यगिति अव्या-
पतिर्यथा भवति तथाऽऽहरेत् ॥ १८ ॥

कर्णवन्ति तु शल्यानि दुःखाद्द्वार्याणि यानि च ॥

आददीत भिषक् तस्मात्तानि युक्त्या समाहितः ॥ १९ ॥

कर्णवच्छल्याहरणे महदवधानं कर्तव्यमित्याह—कर्णवन्तीत्यादि ॥ १९ ॥

एतैरुपायैः शल्यं तु नैव निर्यात्यते यदि ॥

मत्या निपुणया वैद्यो यन्त्रयोगैश्च निर्हरेत् ॥ २० ॥

शोथपाकौ रुजश्चोष्माः कुर्याच्छल्यमनाहृतम् ॥

वैकल्यं मरणं चापि तस्माद्यज्ञाद्विनिर्हरेत् ॥ २१ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने शल्यापनयनीयो

नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अनुकोपायानुक्तयन्त्रकरणे सूत्रमाह—एतैरित्यादि । यन्त्रयोगैरित्यनुक्तैश्चेत्यर्थः ।
अत्रान्वे केचित् ‘अल्पतायां’ इत्याद्यशल्यमणलक्षणं पठन्ति, तैस्तु पूर्वमिदं पठनी-
यम् ॥ २० ॥ २१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने

शल्योपनयनीयो नाम सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो विपरीतव्रणविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् भ्रन्वन्तरिः ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायैः समाप्तविस्तराभ्यां व्रणानुद्दिश्यातुरोपक्रमणीयाध्यायैः चिकित्सा सूत्रवि-
तुल्या, सा तु सारिष्टस्वाद्वातयुपि न सिध्यति, अतोऽरिष्टज्ञानार्थं रिष्टप्रतिपादकाध्यायेषु
सामान्यारिष्टस्वरूपाभिधायकतया विपरीतव्रणविज्ञानीयोऽभिधीयते । विपरीतो व्रणः
साध्यादन्यः सारिष्टतया विवक्षितः । छप्रत्ययादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ १ ॥ २ ॥

फलाग्निजलवृष्टीनां पुष्पधूमाम्बुदा यथा ॥

ख्यापयन्ति भविष्यन्त्यं तथा रिष्टानि पञ्चताम् ॥ ३ ॥

अत्र मरणपूर्वता रिष्टस्य लक्षणमित्याह—फलाग्नीत्यादि । पुष्पं फलस्य, धूमो वनेः,
धम्बुदो जलवृष्टेः । पुष्पादिह कालान्तरानियतफलसंबन्धो दृष्टान्तत्वेन हेयः, किंवा
भविष्यत्ख्यापकत्वमात्रेणापि दृष्टान्तः; तेन न पुष्पादिषु फलादिव्यतिरेकेण रिष्टस्यापि
मरणव्यभिचारः; यदुक्तं—“धुषं तरिष्टे मरणम्” इति; चरकेऽपि—“अप्येवं तु
भवेत् पुष्पं फलेनालुबन्धि यत् । न तरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादते” (च. ई.
अ. २) इति । यस्तु चरके “संशयप्राप्तमात्रेण जीवितं तस्य मन्यते” (च. ई.
अ. ९) इत्यनेनानियतमुक्तं, तत्र हि मरणं नियतमेवं परं यावत्कालं जीवति तावदपि
संशयग्रहीतमेवेति भङ्गा प्रतिपद्यते; किंवा, तद्यदि संदिग्धमरणख्यापकं तदा रिष्टत्वमपि
तस्य संदिग्धमेवोच्यते, इति न निश्चितरिष्टभावानां मरणव्यभिचारित्वम्; अन्ये लातुरगतं
रिष्टमसाध्यं दोषजन्यं प्राहुः । यदुक्तं—“क्रियापर्यन्तक्रान्ताः केवलं देहमाश्रिताः ।
दोषाः कुर्वन्ति यद्विहं तदरिष्टं निरुच्यते” (च. ई. अ. ११) इति यावत्, यस्तु भूतादि-
गतं तन्मरणव्यभिचारि, तदन्तर्हतायुर्जन्यं हि रिष्टमिति रिष्टाख्यापकलक्षणं; तच्च शारीरे
रिष्टे पच्यमानमारककर्मप्रयुक्तक्रियापथाक्रान्तदोषजन्यं, भूतादौ पच्यमानमारककर्मजन्यं,
तत् कथं मरणं व्यभिचारिष्यति । यस्तु स्वप्नाधिकारेऽभिहितं “इत्येते दारुणाः स्वप्ना रोगी
यैर्योति पञ्चताम् । अरोगः संशयं गत्वा कथिदेव प्रमुच्यते” (च. ई. अ. ५) इति; तत्र
रोगिदृष्टतथाविधस्वप्नानामेव रिष्टत्वम्; एवं भूताधिकारादावपि मरणव्यभिचारसामग्री-
नियोगा मरणं व्यभिचारिन्ति, न तानि रिष्टपदैरुच्यन्ते । यत् कालमृत्त्यौ परं रिष्टं भवति
माकालमृत्त्यौ, येनाकालमृत्त्यौ आयुर्विहितानाचरणैः परं मृत्युर्मभवति, तेनानरिष्टे अकाल-
मृत्त्यौ पक्षविभागाचरणं भवति तदा न मृत्युना भवितव्यं; तच्च, अकालमृत्त्योरपि यदा
क्रियापयातिक्रान्तता दोषाणां भवति, तदा रिष्टत्वेन भवितव्यमेव । यदुक्तं—“मरणं
चापि तज्जालि यन्नारिष्टपुरःसरम्” (च. ई. अ. २) इति । यच्चैवं न स्वीकरोति
तस्याकालमृत्त्यावसाध्यलब्धुत्पत्तिरपि न स्यात् । अनया दिक्षा मरणरिष्टयोः परस्पर-

१ ‘रिष्टानि मरणं तथा’ इति सा. । ‘रिष्टानि’ ‘अरिष्टानि’ इत्युभयमपि समानार्थकमेव ।

नियतयोर्विरोधदर्शनं समाधेयम् । धूम इह काष्ठमन्पनजन्यो बह्वेव पूर्वभावी विपक्षितो
भाविवद्विगमकतया ॥ ३ ॥

तानि सौक्ष्म्यात् प्रमादाद्वा तथैवाशु व्यतिक्रमात् ॥ ४ ॥

गृह्यन्ते नोद्गतान्यश्वैर्मूर्ध्नि त्वसंभवात् ॥ ४ ॥

ध्रुवं तु मरणं रिष्टे ब्राह्मणैस्तत् किलामलः ॥

रसायनतपोजप्यतत्परैर्वा निवार्यते ॥ ५ ॥

अरिष्टस्य मरणादवश्यं प्राग्भाष्यमाह—तानि सौक्ष्म्यादित्यादि । सौक्ष्म्यात् कण्टकादि
सदपि सूक्ष्मजिज्ञासां विना नोपलभ्यते, तथा प्रमादेनानवहितैः सदपि नोपलभ्यते ।
आशु व्यतिक्रमादिति भूत्वा क्षणेन नाशात्, एतदपि सर्वथाऽवधानं विना नोपलभ्यते,
यथा विद्युदादि क्षणमात्रस्थायि भूतमपि नोपलभ्यते । न त्वसंभवादित्यनेन मरणेऽवश्यं-
भावितमुक्तम् । चरकेऽप्युक्तं—“मरणं चापि तज्जास्ति यच्चारिष्टपुरःसरम्” (च. ई.
अ. २) इति । तथा रिष्टेऽपि मरणनियममाह—ध्रुवमित्यादि । रिष्टे मरणस्य ध्रुवता,
किन्त्वस्थापवादमलौकिकेनोपायेनाह—ब्राह्मणैरित्यादि । ब्राह्मणैरित्यादिना यन्मरणनिवारणं
तु भैतच्छास्त्रव्यवहारविषयः; तथा हि—महेश्वरो भस्मीकृतं कामं जीवयतिस्मिन्;
यमतपःप्रभावात् सुतोऽपि ब्राह्मणपुत्रं जीवयतिस्मिन्; नन्दी खरिष्टप्राप्तोऽपि मन्त्रजपादे-
मितमायुरारंभवानिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

नक्षत्रपीडा बहुधा यथा कालं विपच्यते ॥

तथैवारिष्टपाकं च हुशते बह्वो जनाः ॥ ६ ॥

अथ रिष्टं चेन्मारककर्मजनितं तत् किमिति तद्दर्शनेऽपि संवत्सरादिकालविलम्बेन
मरणं भवतीत्याह—नक्षत्रेत्यादि । नक्षत्रपीडेति जन्मकालस्थितप्रहविशेषेर्नक्षत्रपीडा
यथा कालान्तरभाविमरणसूचिका कालान्तरेणैव पच्यमानमदुष्टमरणं गमयति, तथा
रिष्टान्यपि कानिचिश्चिरकालपच्यमानमारककर्मजन्यानि चिरभाविमरणेव्यञ्जकानीति
वाक्यार्थः । रिष्टपाकमिति रिष्टकारणमारककर्मप्रपाकम् ॥ ६ ॥

असिद्धिमाप्नुयाल्लोके प्रतिकुर्वन् गतायुषः ॥

अतोऽरिष्टानि यत्नेन लक्षयेत् कुशलो भिषक् ॥ ७ ॥

अरिष्टज्ञानदोषमाह—असिद्धिमित्यादि । चरकेऽप्युक्तं “अर्थ-विद्या-यशोहानि-
मुपकोशमसङ्ग्रहम् । प्राप्नुयादियत् वैद्यो योऽसाध्यं समुपाचरेत्” (च. सू. अ. १०)
इति ॥ ७ ॥

गन्धवर्णरसादीनां विशेषाणां स्वभावतः ॥

वैकृतं यत् तदाचष्टे यणिनः पकलक्षणम् ॥ ८ ॥

प्रणस्येवात्र तन्त्रेऽधिकृतत्वात् प्रथमं तदन्तर्गतमिहमाह—गन्धेत्यादि । आदिशब्दा-
न्त्रेपेन्द्रियार्थस्पर्शादीनां ग्रहणं; स्पर्शादिषु यदरिष्टं तत् पूर्वमुक्तं स्वभावतो वैकृतमित्य-
नेनास्वामाविकस्य विकृतस्यापि नारिष्टलमिति दर्शयति । एतच्च वैकृतमदृश्यमानहेतुक-
भारककर्मकृतमेव रिष्टं हेतुम् । पक्वः पातोन्मुखो मरणोन्मुख इति यावत् ॥ ८ ॥

कटुस्तीक्ष्णश्च विरक्ष गन्धस्तु पवनादिभिः ॥

लोहगन्धस्तु रक्तेन व्यामिश्रः सान्निपातिकः ॥ ९ ॥

लाजातसीतैलसमाः किञ्चिद्विरक्षाश्च गन्धतः ॥

श्लेयाः प्रकृतिगन्धाः स्युरतोऽन्यद्गन्धवैकृतम् ॥ १० ॥

मध्यागुर्वान्यसुमनापन्नचन्वनचम्पकैः ॥

सगन्धा दिव्यगन्धाश्च मुमुर्पूर्णा वणाः स्मृताः ॥ ११ ॥

श्ववाजिमृषिकध्वाह्वपुतिवह्नूरमत्कुणैः ॥

सगन्धाः पङ्कगन्धाश्च भूमिगन्धाश्च गर्हिताः ॥ १२ ॥

प्रकृतिविपर्ययेण विकृतिज्ञानार्थं प्राकृतगन्धानाह—कटुरित्यादि । कटुगन्धस्य कटु-
दिव्यगन्धेन लक्षणम्, एवं तीक्ष्णस्यमपि । लाजैत्याद्यपि पक्षान्तरेण यथासंख्यं वातादि-
गतम् । अतसीतैलं तिलतैलम् (१) । किञ्चिद्विरक्षा रक्तेन । विकृतगन्धानाह—मयेत्यादि ।
सगन्धा इति समानगन्धाः । मत्कुणः जङ्गशः ॥ ९-१२ ॥

कुङ्कुमध्यामकङ्कुष्ठसवर्णाः पिच्छकोपतः ॥

न दह्यन्ते न क्षुण्णन्ते मिषक् तान् परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥

कण्डूमन्तः स्थिराः श्वेताः क्षिग्धाः कफनिमित्ततः ॥

दूयन्ते वाऽपि दह्यन्ते मिषक् तान् परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

कृष्णास्तु ये तनुस्त्रावा घातजा मर्मतापिनः ॥

स्वल्पाः अपि न कुर्वन्ति रजं तान् परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥

वर्णगतमिहमाह—कुङ्कुमेत्यादि । ध्यामं गन्धवृणं, किंवाऽतिपक्विका; तत्र पिच-
कृतवर्णैऽपि तद्विरुद्धोदाहरणलं रिष्टलम्; एवमन्यत्रापि परस्परविरुद्धत्वं हेतुम् । अत्र
रसवैकृतमनुमानगम्यतया साक्षाजोक्तं, तेन वातादिषु सहजकपायादिरसान्यार्थं
पिपीलिकाद्युपसर्पणादिना रिष्टमलम् ॥ १३-१५ ॥

द्वेडन्ति घूर्धुरायन्ते ज्वलन्तीव च ये वणाः ॥

त्वक्छांसस्थाश्च पचनं सद्यस्त्वं विच्छजन्ति ये ॥ १६ ॥

ये च मर्मस्वस्त्रभूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ॥

१ 'पिचनाश्च ये' इति छा. । २ 'क्षुण्णन्ति' इति छा. । ३ 'दह्यन्ते वेदान्तो' इति छा. ।
४ 'कृष्णा ये रवङ्गलावा' इति छा. ।

आदिशब्दग्रहीतं शब्दरिष्टमाह—क्षेडन्तीत्यादि । क्षेडनं शब्दविशेषः, वेदना-
विशेषो वा ॥ १६ ॥

दहन्ते चान्तरत्यर्थं वहिः शीताश्च ये व्रणाः ॥ १७ ॥

दहन्ते बहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ॥

दहन्त इत्यादि स्पर्शरिष्टम् ॥ १७ ॥

शक्तिध्वजरथाः कुन्तवाजिवारणगोवृषाः ॥ १८ ॥

येषु चाप्यवभासेरन् प्रासादाकृतयस्तथा ॥

घूर्णावकीर्णा इव ये भान्ति चानवघूर्णिताः ॥ १९ ॥

शक्तीत्याद्याकृतिरिष्टम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः ॥

प्रवृद्धपूयसधिरा व्रणा येषां च मर्मसु ॥ २० ॥

प्राणेशाद्युपद्रवरिष्टम् ॥ २० ॥

क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः ॥

चर्जयेत्तानपि प्राज्ञः संरक्षन्नात्मनो यशः ॥ २१ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने विपरीतव्रणविज्ञानीयो

नामाष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

मेपजविकारयुक्ती रिष्टमाह—क्रियामिरित्यादि । चरके उपद्रवाश्च मेपजविकार-
युक्तिश्च रिष्टाधिकरणतयोक्ताः ॥ २१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने
विपरीतव्रणविज्ञानीयो नामाष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनविंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो विपरीताविपरीतदूतस्वप्ननिदर्शनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः १

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

विपरीतव्रणाभिधानप्रसङ्गेन विपरीताविपरीतदूतस्वप्ननिदर्शनीयोऽभिधीयते । प्रधान-
भूतदूतस्वप्ननिदर्शनमधिकृत्य विहितच्छप्रत्ययेनैव तदधिकारनक्षत्रवेलादिवैपरीत्याभिधान-
मप्यत्राभिधेयं सूचितं भवति ॥ १ ॥ २ ॥

दूतदर्शनसंभाषा वेपान्नेष्टितमेव च ॥

ऋक्षं वेला तिथिश्चैव निमित्तं शङ्कुनोऽनिलः ॥ ३ ॥

१ “वारणपक्षिणः” इति ला. ।

देशो वैद्यस्य वाग्देहमनसो च विचेष्टितम् ॥
 कथयन्त्यातुरगतं शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ ४ ॥
 निमित्तं पूर्णकुम्भादि, शकुनः पक्षी, देशो वैद्यस्य, तथा वाग्देहमनसो च विचेष्टितं
 वैद्यस्येति योजना ॥ ३ ॥ ४ ॥

पाप(प)ण्डाश्रमवर्णानां सवर्णाः कर्मसिद्धये ॥
 त एव विपरीताः स्युर्द्विताः कर्मविपत्तये ॥ ५ ॥
 नपुंसकं स्त्री बहवो नैककार्या अस्यकाः ॥
 गदभोग्रथमासाः प्रासा वा स्युः परम्पराः ॥ ६ ॥
 वैद्य य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥

पाप(ख)ण्डेत्यादि । पाप(ख)ण्डा वेदवाङ्माश्रमस्थाः सौगतादयः । आश्रमा ब्रह्मचरि-
 गृहस्थ-वानप्रस्थ-यतिनः, वर्णा ब्राह्मणादयः । सवर्णा इति सदृशाः, तेन पाप(ख)ण्डस्य
 पाप(ख)ण्डः, ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचारीति ज्ञेयम् । एतच्च विपरीतभूतदर्शनायमेवेति
 नोत्क्रमाशङ्का कर्तव्या, -येन शुक्लवासा इत्यादिना पश्चादेवाविपरीतभूतमभिधासति
 प्रपञ्चेन । अस्यका इति परस्परं कलहायन्तः । परम्पराः पङ्क्तिः ॥ ५-॥ ६ ॥—

पाशदण्डायुधधराः पाण्डुरेतरेवाससः ॥ ७ ॥
 भार्ग्वजीर्णापसव्यैकमलिनोद्धस्तवाससः ॥

न्यूनाधिकाङ्गा उद्धिग्ना विकृता रौद्ररूपिणः ॥ ८ ॥
 पाशेत्यादि । पाण्डुरेतरे इति शुकेतरः कृष्णः । रौद्ररूपिणो भयावहरूपिणः ॥ ७-॥ ८ ॥

रुक्षनिष्ठुरधत्तारस्त्वमेङ्गलपाभिधायिनः ॥

रुक्षं लघितविपरीतं, निष्ठुरं पैशलविपरीतम् ॥—

छिन्दन्तस्तृणकाष्ठानि स्पृशन्तो नासिकां स्तनम् ॥ ९ ॥

वस्त्रान्तानामिकाकेशनखरोमदशारूपैः ॥

स्रोतोघरोधहृद्गण्डमूर्धोरःकुक्षिपाणयः ॥ १० ॥

कपालोपलमस्मास्त्रितुपाङ्गारकराश्च ये ॥

विलिखन्तो महीं किञ्चिन्मुञ्चन्तो लोष्टमेदिनः ॥ ११ ॥

तैलकवैमदिग्धाङ्गा रक्तस्रगानुलेपनाः ॥

फलं पक्कमसारं वा गृहीत्वाऽन्यच्च तद्विधम् ॥ १२ ॥

नखैर्नखान्तरं वाऽपि करेण चरणं तथा ॥

उपानखमहस्ता वा विकृतव्याधिपीडिताः ॥ १३ ॥

१ 'गोहे' इति वा. । २ 'सपकाः' इति ख. । ३ 'वदन्तः' संन्ययोक्तव्या इति वा. ।
 ४ 'शुकेतरनिशाससः' इति वा. ।

वामाचारा रुदन्तश्च श्वासिनो विकृतेक्षणः ॥ १४ ॥

याम्यां दिशि प्राञ्जलयो विषमैकपदे स्थिताः ॥ १४ ॥

वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥

तद्विधमिति पक्वमसारे वा । याम्या दिग् दक्षिणा ॥ १-१४ ॥—

दक्षिणाभिमुखं देशे त्वशुची वा हुताशनम् ॥

ज्वलयन्तं पचन्तं वा क्रूरकर्मणि चोद्यतम् ॥ १५ ॥

नङ्गं भूमौ शयानं वा वेगोत्सर्गेषु वाऽशुचिम् ॥

प्रकीर्णकेशमभ्यक्तं खिन्नं विह्वलमेव वा ॥ १६ ॥

वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥

वैद्यस्य पैत्र्ये दैवे वा कार्ये चोत्पातदर्शने ॥ १७ ॥

मध्याह्ने चार्धरात्रे वा सन्ध्ययोः कृत्तिकास्तु च ॥

आर्द्राश्लेषामघामूलपूर्वास्तु भरणीषु च ॥ १८ ॥

चैतुर्थ्यां वा नवम्यां वा पष्ठ्यां सन्धिदिनेषु च ॥

वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ १९ ॥

वैद्यस्य पैत्र्ये कार्यं इति पिण्डदानादौ, दैव इति होमादौ; तदुक्तं चरके—“ब्रह्म-
लमिमथो पिण्डान् पितृभ्यो निर्वपत्यपि” (च. इ. अ. १२) इति । पूर्वाखिति पूर्वा-
पादादिषु । सन्धिदिनमभावस्या ॥ १५-१९ ॥

खिन्नाभितप्ता मध्याह्ने ज्वलनस्य समीपतः ॥

गर्हिताः पित्तरोगेषु दूता वैद्यमुपागताः ॥ २० ॥

त एव कफरोगेषु कर्मसिद्धिकराः स्मृताः ।

एतेन शेषं व्याख्यातं बुद्ध्या संविभजेत्तु तत् ॥ २१ ॥

रक्तपित्तातिसारेषु प्रमेहेषु तथैव च ।

प्रशस्तो जलरोधेषु दूतवैद्यसमागमः ॥ २२ ॥

विज्ञायैवं विभागं तु शेषं बुध्येत पण्डितः ॥

एतेन शेषं व्याख्यातमिति व्याधिसमानगुणे देशादौ दूतदर्शनं विगर्हितं, विपरीत-
गुणे च प्रशस्तं; तेन वातरोगे प्रवातादि निन्दितं, निवातादि प्रशस्तमित्याद्युक्तमित्यर्थः ।
उक्तं हि चरके—“विकारसामान्यगुणे देशे कालेऽथवा भिषक् । दूतमभ्यागतं
दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत्” (च. इ. अ. १२) इति ॥ २०-२२ ॥—

शुक्लवासाः शुचिर्गौरः द्यामो वा प्रियदर्शनः ॥ २३ ॥

स्वस्थां जातौ स्वगोत्रो वा दूतः कार्यकरः स्मृतः ॥

१ ‘विदूषणाः’ इति ता. । २ ‘नवम्यासथ पष्ठ्यां वा पक्षसन्धिदिनेषु च’ इति ता. ।

३ ‘स्वदुःखा विभजेत्प्रपञ्च’ इति ता. ।

गोयानेनागतस्तुष्टः पादाभ्यां शुभचेष्टितः ॥ २४ ॥
 स्मृतिमान् विधिकालहः स्वतन्त्रः प्रतिपत्तिमान् ॥
 अलङ्कृतो मङ्गलवान् दूतः कार्यकरः स्मृतः ॥ २५ ॥
 स्वस्थं प्राप्नुयन्मासीनं समे देशे शुचौ शुचिम् ॥
 उपसर्पति यो वैद्यं स च कार्यकरः स्मृतः ॥ २६ ॥

अविपरीतदूतादीनि दर्शयन्नाह—शुक्लवासा इत्यादि । खगोत्रः खज्ञातिः । गोयानं गोवाह्यशकटः, एतच्च प्रशस्ततरत्नादुक्तं, तेनानिषिद्धाश्चादियानमप्यविरुद्धमेव; यदुक्तं प्रशस्तवृत्ताधिकारे चरकेऽपि—“अनुग्रहरयानस्थमसंस्थास्वप्नेषु च” (च. ई. अ. १२) इति ॥ २३-२६ ॥

मांसोदकुम्भातर्पत्रविप्रचारणगोवृषाः ॥
 शुक्लवर्णाश्च पूज्यन्ते प्रस्थाने दर्शनं गताः ॥ २७ ॥
 स्त्री पुत्रिणी सवत्सा गौर्वर्धमानमलङ्कृता ॥
 कन्या मत्स्याः फलं चामं स्वस्तिकं मोदका दधि ॥ २८ ॥
 हिरण्याक्षतपार्श्वं वा रत्नानि सुमनो नृपः ॥
 अप्रशान्तोऽनलो चाजी हंसश्चापः शिखी तथा ॥ २९ ॥
 ब्रह्मद्वन्द्वभिर्पुण्याहशङ्खवेणुरथस्त्रयोः ॥
 सिंहगोवृषनादाश्च हेषितं गजद्वंद्वितम् ॥ ३० ॥
 शस्तं हंसरुतं नृणां कौशिकं चैव वामतः ॥
 प्रस्थाने यायिनः श्रेष्ठा धाचक्ष हृदयङ्गमाः ॥ ३१ ॥
 पत्रपुष्पफलोपेतान् सक्षीरानीरुजो द्रुमान् ॥
 आश्रिता वा नमोवेद्मभ्वजतोरणवेदिकाः ॥ ३२ ॥
 दिक्षु शान्तास्तु चकारो मधुरं पृष्ठतोऽनुगाः ॥
 वामा वा दक्षिणा वाऽपि शकुनाः कर्मसिद्धये ॥ ३३ ॥
 शुष्केऽशनिहतेऽपत्रे बल्लीनन्दे सकण्टके ॥
 वृक्षेऽथवाऽश्मभस्मास्थिविद्रुपाङ्गारपांशुषु ॥ ३४ ॥
 चैत्यबल्लीकविपमस्थिता दीप्तखरखराः ॥
 पुरतो दिक्षु दीप्तास्तु चकारो नार्थसाधकाः ॥ ३५ ॥
 पुञ्जामानः खगा धामाः स्त्रीसंज्ञा दक्षिणाः शुभाः ॥
 दक्षिणाद्वामगमने प्रशस्तं भ्रष्टगालयोः ॥
 धामं नकुलचापाणां नोभयं शशसर्पयोः ॥ ३६ ॥

१. ‘वृत्तिमात्र’ इति पा. । २. ‘मङ्गलवाग्दूतः’ इति पा. । ३. ‘मांसकुम्भोदकुम्भ’ इति पा. । ४. ‘जीवूत’ इति ड. ५. ‘सिंहमेतितनादाश्च’ इति पा. ।

भासकौशिकयोश्चैव न प्रशस्तं किलोभयम् ॥
 दर्शनं वा कृतं वाऽपि न गोधारुकलासयोः ॥ ३७ ॥
 दूतैरनिष्टैस्तुल्यानामशस्तं दर्शनं नृणाम् ॥
 कुलत्थतिलकार्पासनुपपापाणभसनाम् ॥ ३८ ॥
 पात्रं नेष्टं तथाऽङ्गारतैलकर्मपूरितम् ॥
 प्रसञ्चेतरमद्यानां पूर्णं वा रक्तसर्पैः ॥ ३९ ॥
 शयकाष्ठपलाशानां रूक्षाणां पथि सङ्गमाः ॥
 नेप्यन्ते पतितान्तस्थदीनान्धरिपवस्तथा ॥ ४० ॥

अविपरीतदूतप्रसन्नादविपरीतमेव तावन्निमित्तादि दर्शयन्नाह—मांसत्यादि । मांस-
 मिति अपक्वं मांसम्, उदकुम्भं च उदकपूर्णः कुम्भः; तदुक्तं चरके—“रत्नानां पूर्ण-
 कुम्भानां” (च. इ. अ. १२) इत्यादि । केचिदुदकार्थंचलितरिक्तकुम्भमप्यत्रेच्छन्ति ।
 उक्तं हि निमित्तग्रन्थे—“चिकिरसकस्य वीरस्य तथैवाध्ययनार्थिनः । प्रशस्तो यदि
 दृश्येत जलार्थे रिक्तो घटः” इति । वर्धमाना इति घराधाः, ते च सख्युता इति
 आलेपादिना मण्डिताः । केचिदलङ्कृता इति कन्याविशेषणं वदन्ति; अन्ये सङ्घारोपितं
 कुमारं कुमारीं वा वर्धमानमाहुः । मोदकास्त्रिलमोदकादयः । हिरण्यं सुवर्णम् । अक्षतम्
 अक्षतयवादि । सुमनः पुष्पम् । चापः सुवर्णावृतः पक्षिविशेषः । ब्रह्मादिभिः प्रत्येकं
 खनशब्दः संवध्यते । ब्रह्माखनो वेदध्वनिः, पुण्याहशब्दो मन्त्रार्थः प्रणवादिध्वनिः ।
 हेपितं तुरगानां, गजवृद्धितं गजकण्ठरयः । मन्त्रेत्यादि धातुननिदर्शनम् । विष्टु शान्ता-
 स्थिति पूर्वोत्तरागु च । वैखो ग्रामप्रधानतरुः । दिष्टु वीतास्थिति आमेय-याम्य-
 नेर्कृतीषु । पुंसंज्ञा इति पुंसश्चाभिधेयाः हंसकारणवादयः । एवं कोकिलादयः वीरंज्ञाः ।
 दक्षिणादित्यादिना अविपरीतनिमित्तकथनम् । दक्षिणाद् यामगमनं प्रशस्तमिति श्वश्रुगल-
 योर्मार्गच्छेदं कृत्वाऽपि च गमनं प्रशस्तमित्यर्थः । चापकुक्कुटयोर्नैवं यामादक्षिणगमनं
 प्रशस्तमित्यर्थः । नोभयमिति दक्षिणगमनं यामगमनं वा न प्रशस्तमित्यर्थः । रूक्षाणामिति
 पुराणानां, केचिदत्र स्थाने ‘शुष्कानां’ इति पठन्ति ॥ २७-४० ॥

मृदुः शीतोऽनुकूलश्च शुगन्धिश्चानिलः शुभः ॥
 खरोष्णोऽनिष्टगन्धश्च प्रतिलोमश्च गर्हितः ॥ ४१ ॥
 ग्रन्थ्यर्बुदादिषु सदा च्छेदशब्दस्तु पूजितः ॥
 विद्रध्युदरगुल्मेषु मेदशब्दस्तथैव च ॥ ४२ ॥
 रक्तपित्तातिसारेषु रुद्धशब्दः प्रशस्यते ॥
 एवं व्याधिविशेषेण निमित्तमुपधारयेत् ॥ ४३ ॥
 तथैवाकुष्ठहाफप्रमाकन्दरुदितस्वनाः ॥
 छर्द्याः वातपुरीपाणां शब्दो वै गर्वभोग्रयोः ॥ ४४ ॥

प्रतिपिद्धं तथा लंघं ध्रुतं स्वलितमाहृतम् ॥ ४५ ॥

दौर्मेनस्य च वैद्यस्य यात्रायां न प्रशस्यते ॥ ४५ ॥

रोगचिकित्सातुल्यं शब्दविशेषं निमित्तरूपं दर्शयन्नाह—ग्रन्थ्यादिध्वलादि । एतेन शेषं व्याख्यातमिति यस्मिन् रोगे या चिकित्सा विधेया तदभिधायकमाकस्मिकं दैवनिर्मितं वचनं शुभमित्यर्थः; उच्यते हि निमित्तशब्दे—“प्रयत्नं चरति दै(दे)वेषु पश्चाद्गच्छति मानुषान् । नाचोदिता धामभवति सत्या ह्येषा सरस्वती” इति । प्रतिपिद्धमिति ‘मा गा’ इत्याकस्मिकनिषेधवचनम् । लग्नमिति कण्टकादौ बद्धादिलग्नता ॥ ४५-४५ ॥

प्रवेशोऽप्येतदुद्देशादवेक्ष्यं च तथाऽऽतुरे ॥

प्रतिद्वारं गृहे चास्य पुनरेतन्न गण्यते ॥ ४६ ॥

केशभस्मास्थिकाग्राश्मनुपकार्पासकण्टकाः ॥

खट्वोर्ध्वपादा मघापो वसा तैलं तिलास्त्वणम् ॥ ४७ ॥

नपुंसकव्यङ्गभग्नमग्नमुण्डासिताम्बराः ॥

प्रस्थाने वा प्रवेशे वा नेष्यन्ते दर्शनं गताः ॥ ४८ ॥

सर्वं विधिमातुरगृहप्रवेशादावप्यतिदिशन्नाह—प्रवेश इत्यादि । प्रतिद्वारमिति विवन्धद्वारम् ॥ ४६-४८ ॥

भाण्डानां संकरस्थानां स्थानात् संचारणं तथा ॥

निष्ठातोत्पाटनं भङ्गः पतनं निर्गमस्तथा ॥ ४९ ॥

वैद्यासनावसादो वा रोगी वा स्यादधोमुखः ॥

वैद्यं संभाषमाणोऽङ्गं कुड्यमास्तरणानि वा ॥ ५० ॥

प्रैमृज्याद्वा धुनीयाद्वा करौ पृष्ठं शिरस्तथा ॥

हस्तं चाकुप्य वैद्यस्य न्यसेच्छिरसि चोरसि ॥ ५१ ॥

यो वैद्यमुन्मुखः पश्यन्नुन्मार्ष्टि स्नाङ्गमातुरः ॥

न स सिध्यति वैद्यो वा गृहे यस्य न पूज्यते ॥ ५२ ॥

भवने पूज्यते वाऽपि यस्य वैद्यः स सिध्यति ॥

शुभं शुभेषु दूतादिष्वशुभं ह्यशुभेषु च ॥ ५३ ॥

आतुरस्य शुभं तस्माद्दूतादीन् लक्षयेद्भिषक् ॥

अतिदिष्टादन्यं च विपरीतं दर्शयन्नाह—भाण्डानामित्यादि । सङ्करस्थानमिति मिलित-स्थितानाम् । अग्नादिमार्जनमधोमुखस्य विपरीतम् । संमुखस्य प्रैमृज्य शुभफलः ॥ ४९-५३ ॥—

स्वप्नानतः प्रवक्ष्यामि मरणाय शुभाय च ॥ ५४ ॥

सुहृदो यांश्च पश्यन्ति व्याधितो वा स्वयं तथा ॥

१ ‘अर्ध’ इति पा० । २ ‘प्रैमृज्या’ पा० । ३ ‘संपरीक्षयेत्’ इति ता० ।

स्नेहाभ्यक्तशरीरस्तु करभव्यालगर्दभैः ॥ ५५ ॥
 घ्राहैर्महिषैर्वाऽपि यो यात्रादक्षिणामुखः ॥
 रक्ताम्बरधरा कृष्णा हसन्ती मुक्तमूर्धजा ॥ ५६ ॥
 यं चाकर्षति वङ्गा स्त्री नृत्यन्ती दक्षिणामुखम् ।
 अन्तावसायिमिर्यो वाऽऽकृष्यते दक्षिणामुखः ॥ ५७ ॥
 परिष्वजेरन् यं वाऽपि प्रेताः प्रवजितास्तथा ॥
 मुहुराघ्रायते यस्तु श्वापदैर्विकृताननैः ॥ ५८ ॥
 पिबेन्मधु च तैलं च यो वा पङ्केऽवसीदति ॥
 पङ्कप्रदिग्धगात्रो वा प्रनृत्येत् प्रहसेत्तथा ॥ ५९ ॥
 निरम्बरश्च यो रक्तां धारयेच्छिरसा स्रजम् ॥
 यस्य वंशो नलो वाऽपि तालो वोरसि जायते ॥ ६० ॥
 यं वा मत्स्यो ग्रसेद्यो वा जैननीं प्रविशेन्नरः ॥
 पर्वताग्रात् पतेद्यो वा श्वभ्रे वा तमसाऽऽवृते ॥ ६१ ॥
 द्वियेत स्नोतसा यो वा यो वा मौण्ड्यमवाप्नुयात् ॥
 पराजीयेत वैश्येत काकाद्यैर्वाऽभिभूयते ॥ ६२ ॥
 पतनं तारकादीनां प्रणाशं दीपचक्षुषोः ॥
 यः पश्येद्देवतानां वा प्रकम्पमवनेस्तथा ॥ ६३ ॥
 यस्य च्छर्दिर्विरेको वा दशनाः प्रपतन्ति वा ॥
 शास्त्रमूर्त्तिं किंशुकं यूपं वल्मीकं पारिभद्रकम् ॥ ६४ ॥
 पुष्पाढ्यं कोविदारं वा चितां वा योऽधिरोहति ॥
 कार्पासतैलपिण्याकलोहानि लवणं तिलान् ॥ ६५ ॥
 लमेताश्रीत वा पक्कमन्नं यश्च पिबेत् सुराम् ॥
 स्वस्थः स लभते व्याधिं व्याधितो मृत्युमुच्छति ॥ ६६ ॥

स्वप्नमेददर्शनार्थमाह—स्वप्नानत इत्यादि । सुहृदो यांश्च पश्यन्तीति सुहृदोऽप्यांतुरमेव
 स्वप्ने ज्ञेयाभ्यक्तादिना पश्यन्ति । अन्तावसायिनः चाण्डालादयः । आघ्रायत् इति
 चुम्ब्यते, भक्षयत इत्यन्ये । श्वापदा हिंसाः पशवः । मौण्ड्यमिति मुण्डताम् । तारका-
 दीनामित्यादिशब्दाद्यन्नादिप्रहणम् । यूपमिति यूपकाष्ठम् । पक्कमिति सिद्धम् । एते च
 स्वप्नां रोगिदृष्टा एव रिष्टरूपा भवन्ति; स्वस्थदृष्टास्तु रोगोत्पादनसूचकाः ॥ ५४-६६ ॥

यथास्वं प्रकृतिस्वप्नो विरुमृतो विहतस्तथा ॥

चिन्ताकृतो दिवा दृष्टो भवन्त्यफलदास्तु ते ॥ ६७ ॥

१ 'रक्तकृष्णाम्बरधरा' इति ता. । २ 'वज्रलनं' इति ता. । ३ 'पराजयेत युद्धे वा' इति
 ता. । ४ 'प्रकम्पं पतनं तथा' इति ता. ।

यथास्वमित्यादि । प्रकृतिस्वप्न इति पितृप्रकृतिः “कैनक-पल्लव-कर्णिकारं पश्येत्” (शा. अ. ४) इत्यादि- तथा कफप्रकृतिः “सुप्तः सन् कल्हस-चक्राकां च पश्येत्” (शा. अ. ४) इत्यादि । विहृत इति शुभफलोऽशुभफलेन पश्चादुद्वेग बाध्यते । तदुक्तं चरके—“अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः । पश्येत् सोम्यं शुभस्वप्नं तस्य विद्यात् शुभं फलम्” (च. ई. अ. ५) । तथा विहृत-शब्देनैव तन्मन्तरे विफलत्वेनैव कथिता अतिदीर्घस्वप्नादयो ग्राह्याः । उक्तं हि चरके—“दिवा स्वप्नमतिह्रस्वमतिदीर्घं तथैव च । दृष्टः प्रथमयामे यः स्वप्नः सोऽप्यफलो भवेत्” (च. ई. अ. ५) इति । चिन्ताकृतशब्देन दृष्टश्रुतानुभूतप्रार्थितकल्पितानां पञ्चानामपि विकल्पानां ग्रहणम् ; एतद्यतिरिक्तस्य तु भाविकफलसंबन्धस्यैव ग्रहणमिह (स्वप्नो निद्राव-माणस्य विषयानुभवरूपः कैश्चिदुक्तः) । स च स्वप्नो विष्टरूपो मनोबद्धोत्तसामति-वलेस्त्रिभिरेव दोषैः पूरितत्वाद् दृश्यते । यदुक्तं चरके—“मनोबद्धानां दुष्टत्वाद्दोषैरति-वलेस्त्रिभिः । सोतसां दारुणान् स्वप्नान् काले पश्यति दारुणे” (च. ई. अ. ५) इति । ईदृशस्य दारुणो दोषप्रकोपः पच्यमानमारकादृष्टकृत एव हेतुः । एवं शुभफलोऽपि स्वप्नः पच्यमानशुभकर्मजन्य एव हेतुः । (संक्रद्धव्यमानस्तु स्वफलः स्वप्नः पच्यमानदेवकृत एव सकारिष्टं भवति,) यथा—भूतनिमित्तादि पच्यमानदेवकृतमेव शुभाशुभसूचकं भवति । यच्च कैश्चित् भूतादि विपरीतं भृत्यनिमित्तमात्रं नावश्यं भरणव्यापकमुच्यते, तद्विधानां भुवं भरणगमकतयैव प्रत्युक्तम् । अत्र च ये चरके दोषज-शब्देन वृद्धवातादिजन्याश्च-विकारसूचकाः कथितास्तेऽपि वातप्रकृत्यादिषु प्रकृतिगुणा एव बोद्धव्याः, वृद्धदोषजनितत्वात् । चरकेऽपि वातप्रकृत्यादिस्वप्नां दोषजग्रहणगृहीता एव । यदुक्तं—“दृष्टश्रुतानुभूतं च कल्पितं प्रार्थितं तथा । भाविकं दोषजनं चैव स्वप्नं सप्तविधं विदुः” (च. ई. अ. ५) इति । तत्र भाविकमिति भाविकलसूचकम् ॥ ६७ ॥

ञ्चरितानां शुना सख्यं कपिसख्यं तु शोषिणाम् ॥

उन्मादे राक्षसैः प्रेतैरपस्मारे प्रवर्तनम् ॥ ६८ ॥

१ अयं पाठो सु.पुस्तके नोपलभ्यते । २ अयं पाठो ह.पुस्तके न पश्यते । ३ ‘स्नेहैवावरोद्व्याः’ इति सु. । ४ अस्याग्रे हस्तलिखितपुस्तके “यदुक्तं—“वातप्रकृतिः स्फुटितकरचरणोऽनवसितचित्तवृत्तिः” इत्यादि, एवं कफप्रकृतौ जलाशयापालोकनरूपादि, पितृप्रकृतीनामपि आग्निमग्नेक्षणदीत्यादिना नानाविधस्वप्नः प्रकृतिमेवेनावस्थितरूपविपर्ययश्च रोगमेवेन यथा राजयक्ष्मणि—“स्वप्नेऽपि काफश्लकफिनीलकण्ठग्रास्तयैव कपयः कृकला-सर्काश्च । तं बाहयन्ति स नदीर्घजलाश्च पश्येच्छुक्कांस्तस्मै पवनधूमदवादिताश्च”—इत्यादि-व्यापिभेदेनैव प्रकृतिरूपविपर्ययो दृश्यते ; यथा—अरूपवातादीसारुदाविबाहणयन् । तथा साध्यासाध्यलक्षणान्यपि, त्रिरात्रपञ्चरात्राद्यनुबन्धीनि व्यापिमेवेन प्रकृतिमेवेनावस्थामेवेन चास्त्रेयप्रकाराणि दृश्यन्ते ; यथा—हृद्रोगे—अक्षिरोहिणी मासेन प्राणवृद्धी भवति, कश्चिद-दृष्टवशांश्चाप्युःशेषो विषयं पव तदा यमिका, हिकामोहवृण्णावतोऽपि सप्तः प्राणहिलादि विविधा हि प्रतिरोगं स्वभावा इत्युक्तं” इत्यधिकं पश्यते ।

मेढ्रातिसारिणां तोयपानं खेदस्य कुष्ठिनाम् ॥
 गुल्मेषु स्थावरोत्पत्तिः कोष्ठे, मूर्ध्नि शिरोरुजि ॥ ६९ ॥
 शङ्कुलीभक्षणं छर्द्यामध्वा श्वासपिपासयोः ॥
 हारिद्रं भोजनं चापि यस्य स्यात् पाण्डुरोगिणः ॥ ७० ॥
 रक्तपित्ती पिबेद्यस्तु शोणितं स विनश्यति ॥
 स्वप्नानेवंविधान् दृष्ट्वा प्रातरुत्थाय यत्नवान् ॥ ७१ ॥
 दद्यान्माषांस्त्रिंशत्त्रिंशद् विप्रेभ्यः काश्चनं तथा ॥
 जपेच्चापि शुभान् मन्त्रान् गायत्रीं त्रिपदां तथा ॥ ७२ ॥
 दृष्ट्वा तु प्रथमे यामे स्वप्याद् ध्यात्वा पुनः शुभम् ॥
 जपेद्वाऽन्यतमं वेदं ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ७३ ॥
 न चाचक्षीत कसैचिद्दृष्ट्वा स्वप्नमशोभनम् ॥
 देवतायतने चैव वसेद्वात्रिजयं तथा ॥
 विप्रांश्च पूजयेन्नित्यं दुःस्वप्नात् प्रविमुच्यते ॥ ७४ ॥

व्याधिनियतान् स्वप्नरिच्छनाह—उत्तरितानामित्यादि । प्रेतैः सख्यमिति योजना ।
 स्थावरोत्पत्तिर्दृष्टोत्पत्तिः । अध्वा अन्वगमनम् ॥ ६८-७४ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रशस्तं स्वप्नदर्शनम् ॥
 देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान् ॥ ७५ ॥
 समिद्धमग्निं साधूंश्च निर्मलानि जलानि च ॥
 पश्येत् कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७६ ॥
 मांसं मत्स्यान् स्रजः श्वेता वासांसि च फलानि च ॥
 लभेत् धनलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७७ ॥
 महाप्रासादसकलवृक्षधारणपर्वतान् ॥
 आरोहेद्ब्रह्मलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७८ ॥
 नदीनदसमुद्रांश्च क्षुभितान् कलुषोदकान् ॥
 तरेत् कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७९ ॥
 उरगो वा जलौको वा भ्रमरो वाऽपि यं दंशेत् ॥
 आरोगेयं निर्दिशेत्तस्य धनलाभं च बुद्धिमान् ॥ ८० ॥
 एवंरूपाश्च शुभान् स्वप्नान् यः पश्येद्याधितो नरः ॥
 स दीर्घायुरिति ज्ञेयस्तस्मै कर्म समाचरेत् ॥ ८१ ॥
 इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने विपरीताविपरीतदूतस्वप्न-
 निदर्शनीयो नामैकोनविंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९ ॥

शुभस्वप्नाह—अतं ऊर्ध्वमित्यादि । देवानित्यादि । यदा च भूतादीनां विपरीतानामेव ज्ञानं भवति तदा मरणावधारणम् । यदा शुभाशुभलक्षणभूतादिमेलकस्त्वदा पच्यमान-शुभाशुभमेलकरूपाणामिति श्रुवते ॥ ७५ ॥ ८१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुधृततात्पर्यटीपिकायां भानुमत्यां विपरीता-
विपरीतदूतस्वप्ननिदर्शनीयो नामैकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः पञ्चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

रिष्टं द्विविधं—बाह्यं भूतादिगतम्, आन्तरं शरीरगतम् । तत्र चैवेन प्रथममुपस्थितं भूतादिगतमेव परीक्ष्यत इति पूर्वाध्यायेनोक्तं, तदनु चातुरग्रहगतेनान्तरगतं परीक्षणीय-मिति आतुरगतरिष्टज्ञानार्थं पञ्चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्तिरध्यायोऽभिधीयते । पञ्चेन्द्रियार्थाः शब्दादयः, तेषु विरुद्धा प्रतीतिस्तथा तेषामन्यथाभावो विप्रतिपत्तिः ॥ १ ॥ ३ ॥

शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् ॥

तदरिष्टं समासेन, व्यासतस्तु निबोध मे ॥ ३ ॥

अत्र प्रथमतः शरीरसकलरिष्टलक्षणमेव तावदाह—शरीरशीलयोरित्यादि । शरीरे प्राणिकायः शीलं मनोवृत्तिः, शीलेन च मनो लक्ष्यते; तेन शरीरमनसोरित्यर्थः । अनयोः प्रकृतिः स्वभावः; सा च जात्यादीनुपाधीन् षडपेक्षते । तदुक्तं चरके—“प्रकृतिर्जातिप्रसक्ता च, कुलप्रसक्ता च, देशानुपातिनी च, कालानुपातिनी च, वयोऽनु-पातिनी च, प्रत्यात्मनियता च” (च. इ. अ. १) इति । विकृतिरन्यथाभावः, सा च प्रकृते-रेवार्थान्तरवृत्तित्वस्यैव भिन्न्यायामेव प्रकृतौ पुनः प्रकृतेरिति वचनमनुपलभ्यमानव्यक्तकारणं प्रकृ-तेरेव सकाशाद् विकृतरिष्टरूपतां दर्शयितुम् । या तु वातादिप्रकोपहेतुकता विकृतिस्तथा शरीरे कर्मेनिबद्धलक्षणकृता च शुभाशुभफलशुभोपचयमरणादिरूपा विकृतिः सा न रिष्टं, किं तु याऽसौ अनिमित्ता पच्यमानकर्मकार्या सा रिष्टम् । तदुक्तं चरके—“विकृतिः पुन-लक्षणनिमित्ता च, लक्ष्यनिमित्ता च, निमित्तानुरूपा च । तत्र लक्षणनिमित्ता नाम सा यस्याः शरीरे लक्षणान्येव हेतुभूतानि भवन्ति दैवात्, लक्षणानि हि कानिचिच्छरीरोपनि-बद्धानि भवन्ति,” यानि तस्मिन्स्वस्मिन् काले तत्राधिष्ठानमासाद्य तां तां विकृतिमुत्पाद-यन्ति; लक्ष्यनिमित्ता तु सा यस्या उपलभ्यते, निमित्तं यथोक्तं निदामेष्टु; निमित्तानुरूपा तु निमित्तार्थकारिणी या, तामनिमित्तां निमित्तमायुषः प्रमाणज्ञानस्येच्छन्ति भिषजो भूयश्चायुषः क्षयनिमित्तां यामायुषोऽन्तगतस्य ज्ञानार्थमुपदिशन्ति धीराः” (च. इ. अ. १) इति । तदरिष्टमिति सा विकृतीरिष्टम् । समासेनेति संक्षेपेण; व्यासतस्तु विलसतः ॥ ३ ॥

शृणोति विविधाञ् शब्दान् यो दिव्यानामभावंतः ॥
 समुद्रपुरमेधानामसंप्राप्तानपि निःस्वनान् ॥ ४ ॥
 तान् स्वनाम्नावगृह्णाति मन्यते चान्यशब्दवत् ॥
 ग्राम्यारण्यस्वनांश्चापि विपरीताञ् शृणोति च ॥ ५ ॥
 द्विषच्छब्देषु रमते सुहृच्छब्देषु कुप्यति ॥
 न शृणोति च योऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषम् ॥ ६ ॥
 यस्तूष्णमिव गृह्णाति शीतमुष्णं च शीतवत् ॥
 संजातशीतपिडको यश्च दाहेन पीड्यते ॥ ७ ॥
 उष्णगात्रोऽतिमात्रं च यः शीतेन प्रवेपते ।
 प्रहारात्नाभिजानाति योऽङ्गच्छेदमथापि वा ॥ ८ ॥
 पांशुनेवावकीर्णानि यश्च गात्राणि मन्यते ॥
 वर्णान्यता वा राजयो वा यस्य गात्रे भवन्ति हि ॥ ९ ॥
 स्नातानुलिप्तं ये चापि भजन्ते नीलमक्षिकाः ॥
 सुगन्धिं वाति योऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषम् ॥ १० ॥

पञ्चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्तिच्छायाविप्रतिपत्त्योरध्यायरूपतया सामान्येन शरीरमानसरिष्ट-
 लक्षणमभिधायार्थप्रतिज्ञातं रिष्टमाह—शृणोतीत्यादि । विविधानिति गन्धवैशब्दान् ।
 असंप्राप्तानिति अविद्यमानान् । यस्तूष्णमित्यादि स्पर्शेन्द्रियविप्रतिपत्तिः । संजातशीत-
 पिडको यश्च दाहेन पीड्यते इति अत्र शीतपिडकोचितं शीतवेदनां न वेत्ति दाहं
 चानुचितं वेत्तीति इन्द्रियविप्रतिपत्तिरिष्टं, तथा शीतपिडकोचितं शैल्यं न भवति
 दाहश्चानुचितो भवतीति स्पर्शान्यथाभावोऽपि रिष्टम्; एवमुष्णगात्र इत्यादावपि यथा-
 योग्यतया इन्द्रियस्यार्थस्य वा विप्रतिपत्तिर्व्याख्येया । स्नातानुलिप्तमित्यादौ रिष्टे गन्धस्य
 रसस्य चान्यथाभावो रिष्टम् । नीलमक्षिका हि अत्यन्तमधुरे दुर्गन्धे च पतन्ति । यदुक्तं
 चरके—“अत्यर्थरसिकं कायं कालपक्षस्य मक्षिकाः । अपि स्नातानुलिप्तस्य भृशमायान्ति
 संवेतः” (च. इ. अ. २) इति । स्नातानुलिप्तविशेषणं बाह्यमलजनितदुर्गन्धता-
 न्नाङ्कनिरासार्थम् । सुगन्धिं वातीति सुगन्धिगन्धमुद्रहति; ‘वा’ गतिगन्धनयोः, इत्यस्य
 वातीति गन्धनार्थे रूपम् ॥ ४-१० ॥

विपरीतेन गृह्णाति रसान् यश्चोपयोजितान् ॥
 उपयुक्ताः क्रमाद्यस्य रसा दोषामिदृज्ये ॥ ११ ॥
 यस्य दोषाग्निसाम्यं च कुर्युर्मिथ्योपयोजिताः ।
 यो वा रसान्न संवेत्ति गतास्तु तं प्रचक्षते ॥ १२ ॥
 सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धस्य सुगन्धिताम् ॥
 गृहीते वाऽन्यथा गन्धं शान्ते दीपे च नीरुजः ॥ १३ ॥
 यो वा गन्धं न जानाति गतास्तु तं विनिर्दिशेत् ॥

द्वन्द्वान्युष्णहिमादीनि कालावस्था दिशस्तथा ॥ १४ ॥

विपरीतेन गृह्णाति भावानन्याश्च यो नरः ॥

दिवा ज्योतीषि यश्चापि ज्वलितानीव पश्यति ॥ १५ ॥

रात्रौ सूर्यं ज्वलन्तं वा दिवा वा चन्द्रवर्चसम् ॥

अमेघोपप्लवे यश्च शकचापतडिहुणान् ॥ १६ ॥

तद्विस्वतोऽसितान् यो वा निर्मले गगने घनान् ॥

विमानयानप्रासादैर्यश्च संकुलमम्बरम् ॥ १७ ॥

यश्चानिलं मूर्तिमन्तमन्तरिक्षं च पश्यति ॥

धूमनीहारवासोभिरावृतामिव मेदिनीम् ॥ १८ ॥

प्रदीप्तमिव लोकं च यो वा सुतमिवाग्भसा ॥

भूमिमप्रापदाकारां लेखाभिर्यश्च पश्यति ॥ १९ ॥

न पश्यति सनक्षत्रां यश्च देवीमरुन्धतीम् ॥

ध्रुवमाकाशगङ्गां वा तं वदन्ति गतायुषम् ॥ २० ॥

ज्योत्स्नादर्शोष्णतोयेषु छायां यश्च न पश्यति ॥

पश्यत्येकाङ्गहीनां वा विकृतां वाऽन्यस्त्वजाम् ॥ २१ ॥

श्वकाककङ्कगृध्राणां प्रेतानां यक्षरक्षसाम् ॥

पिशाचोरगनागानां भूतानां विकृतामपि ॥ २२ ॥

यो वा मयूरकण्ठामं विधूमं वह्निमीक्षते ॥

आतुरस्य भवेन्मृत्युः स्वस्थो व्याधिमवाप्नुयात् ॥ २३ ॥

इति सौश्रुते शक्यतन्त्रे सूत्रस्थाने पञ्चेन्द्रियार्थ-

विप्रतिपत्तिर्नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

उपयुक्त इत्यादौ रसान्ययामात्रो रिष्टम् । सुगन्धमित्यादि । निर्मले गगन इति मेघरहिते । अनिलं मूर्तिमन्तमिति शरीरिणम् । अप्रापदाकारमिति सारिकाकाराम् । ज्योत्स्नादौ उष्णशब्देनातपप्रवीपयोर्महर्णः, यदुक्तं चरके—“ज्योत्स्नायामातपे वीते सलिलादर्धयोरपि” (च. इ. अ. ७) इत्यादि । विकृता वैति हीनलाघिकत्वादि-विकृतियुक्ताम् । मयूरकण्ठामिति मयूरकण्ठमधूमवन्तम् । सुस्थः स लभते व्याधि-मित्यत्र सोऽपि व्याधिर्मरणाय भवतीति ज्ञेयम्, अन्यथा मरणव्यभिचारेण रिष्टत्वानुप-पत्तिः स्यात् ॥ ११-१३ ॥

इति धीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने

पञ्चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्तिर्नाम त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातश्छायाविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यद्योवाच भगवान् घञ्चन्तरिः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये “छायां यक्ष्ण पश्यति (सू. अ. ३०) इत्युक्तं, तेन प्रतिच्छायाविषयेणापि छायाशब्देन समानशब्दतया छाया स्मर्यते, सा च रिष्टाश्रया वक्तव्या, अतश्छायाविप्रतिपत्तिरभिधीयते; छायाविप्रतिपत्त्येह छायावैकृतं लक्ष्यते, तदधिकृत्य कृतोऽध्यायः छायाविप्रतिपत्तिः; तेन हीश्रीस्मृत्यादिविकृतिरपि ज्ञाता भवति । छाया चेयं स्वतन्त्रे शरीरे त्वचां परिसंख्याने पञ्चविधोक्ता; यथा—“प्रथमाऽवभासिनी नाम, या सर्ववर्णानवभासयति, पञ्चविधा च छायां प्रकाशयति” (शा. अ. ४) इति । तथा चरकेऽप्युक्तं—“खादीनां पञ्च पद्मानां छाया विविधलक्षणाः । नाभसी निर्मला नीला सन्नेहा सप्रभेव च ॥ रूक्षा श्यावाऽरुणा या च वायवी सा हतप्रभा । विशुद्धरक्ता क्षामेयी क्षीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥ शुद्धवैदूर्यविमला सुस्निग्धा चाम्भसी मता । स्थिरा श्लक्ष्णा घना ज्विग्वा श्यावा श्वेता च पार्थिवी” (च. इ. अ. ७) इति । इयं च छाया चरकोक्तसप्तविधप्रभायाश्च भिन्ना चरक एवोक्ता; यथा—“स्यात्तेजसी प्रभा सर्वा सा तु सप्तविधा मता” (च. इ. अ. ७) इत्यादि । अत्रापि च “हीश्रियौ नश्यतो यस्य ओजस्तेजः स्मृतिः प्रभा” इति वचनाच्छायातो भिन्नैव प्रभा, तथा च चरके छायाप्रभयोर्भेदं लक्षणमुक्तं; यथा—“वर्णमाकामति च्छाया भा तु वर्णप्रकाशिनी । आसन्ना लक्ष्यते छाया प्रभा दूरात्तु लक्ष्यते” (च. इ. अ. ७) इति ॥ १ ॥ २ ॥

श्यावा लोहितिका नीला पीतिका वाऽपि मानवम् ॥

अभिद्रवन्ति यं छायाः स परासुरसंशयम् ॥ ३ ॥

तदेवं व्यवस्थिते छायागतं रिष्टमाह—श्यावा लोहितिकेत्यादि । एताश्च प्रकृतिच्छायापमर्देन भवन्त्येव रिष्टम् । तत्र श्यावा वायव्या, लोहिता क्षामेयी, नीला तु नाभसी तथा चाम्भसी च, पीतिका तु पार्थिवी; सा च यद्यपि चरके “श्यावा श्वेता” (च. इ. अ. ७) पठिता, तथाऽपीह सैव छाया श्यावश्चेतवर्णमेलकरूपा पीतिकेत्युच्यते । एतेन श्यावादिवर्णचतुष्कप्रहेणैव विकृत्याऽपि भवन्त्यः पञ्चैव छाया श्रयोक्ता गृहीता भवन्ति । अत्र च श्यावा प्रथममुक्ता, तस्या एव प्रायो विकृत्याश्रुत्पादात् । यदुक्तं चरके—“वायव्या तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा” (च. इ. अ. ७) इति । तत्र प्राकृती वायव्या महते क्लेशाय, वैकृती विनाशयेति योजना ॥ ३ ॥

हीरपक्रमते यस्य प्रभास्मृतिधृतिश्रियः ॥

अकसाद्यं भजन्ते वा स गतासुरसंशयम् ॥ ४ ॥

हीरैज्जा; प्रभाऽत्रैव व्याहता ॥ ४ ॥

यस्याधरौष्ठः पतितः क्षिप्तश्चोर्ध्वं तथोत्तरः ॥
 उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ९ ॥
 आरक्ता दशना यस्य श्यावा वा स्युः पतन्ति वा ॥
 खल्लनप्रतिमा वाऽपि तं गतायुषमादिशेत् ॥ ६ ॥
 कृष्णा स्तब्धाऽवललिता वा जिह्वा शूना च यस्य वै ॥
 कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिराद्विजहात्यसृन् ॥ ७ ॥
 कुटिला स्फुटिता वाऽपि शुष्का वा यस्य नासिका ॥
 अवस्फूर्जति भग्ना वा न स जीवति मानवः ॥ ८ ॥
 संक्षिप्ते विपमे स्तब्धे रक्ते स्रस्ते च लोचने ॥
 स्यातां वा प्रभ्रुते यस्य स गतायुर्नरो ध्रुवम् ॥ ९ ॥
 केशाः सीमन्तिनो यस्य संक्षिप्ते विनते मुधौ ॥
 लुण्ठन्ति चाक्षिपक्ष्माणि सोऽचिराद्याति मृत्यवे ॥ १० ॥
 नाहरत्यन्नमास्यस्थं न धारयति यः शिरः ॥
 एकाग्रदंष्ट्रिर्मूढात्मा सद्यः प्राणान् जहाति सः ॥ ११ ॥
 बलवान् दुर्बलो वाऽपि संमोहं योऽधिगच्छति ॥
 उत्थाप्यमानो बहुशस्तं पक्वं भिषगादिशेत् ॥ १२ ॥
 उत्तानः सर्वदा शोते पादौ विकुरुते च यः ॥
 विप्रसारणशीलो वा न स जीवति मानवः ॥ १३ ॥
 शीतपादकरोच्छ्वासदिल्लघ्नोच्छ्वासश्च यो भवेत् ॥
 काकोच्छ्वासश्च यो मर्त्यस्तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥
 निद्रा न छिद्यते यस्य यो वा जागर्ति सर्वदा ॥
 मुह्येद्वा घक्तुकामश्च प्रत्याख्येयः स जानता ॥ १५ ॥
 उत्तरौष्ठं च यो लिह्यादुत्कारांश्च करोति यः ॥
 प्रेतैर्वा भायते सार्धं प्रेतरूपं तमादिशेत् ॥ १६ ॥

यस्येत्यादि । जाम्बवाभासाविति पञ्चजम्बूफलोपमौ । श्यावदन्तलमिह सामान्येन
 रिष्टं, विस्तृत्यन्ते यच्छपावदन्तत्वं तत्तत्र प्रायोभावित्वाद् पुनर्वक्ष्यम् । खल्लनं
 मर्दनादिनाऽऽगारधूममादि मर्दितमुच्यते; अन्ये खल्लनं खल्लरीटमाहुः । अवलितस्तमनिमित्तं
 सद् रिष्टं; तेन प्रमेहपूर्वरूपे जिह्वा मलोपलिप्ता न रिष्टं, सनिमित्तत्वाद् । केशाः
 सीमन्तिन इति क्वचिद्भाषिणीमन्तं वदन्ति, अविशेषेण च भ्रूकेशे सीमन्तो रिष्टमिह ।
 यदुक्तं चरके—“भ्रुवोर्वा यदि वा मूर्ध्नि सीमन्तावर्तकान् बद्ध्वा । अपूर्वानकृतान्
 व्यफान् दृष्ट्वा मरणमादिशेत्” (च. इ. अ. ८) । सीमन्तादयश्च ये सामान्येन भ्रूयन्ते
 ते पुनर्ज्येष्ठादौ विशेषेण श्रूयमाणास्तत्र ज्वरादौ प्रायः प्रादुर्भावाज्ज्ञातव्याः । शीतेत्यादि
 शीतोपादकरोच्छ्वासतां निमित्तैव रिष्टम् । विप्रसारणम् उत्क्षेपणम् ॥ ५-१६ ॥

खेभ्यः सरोमकूपेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्तते ॥
 पुरुषस्याविषार्तस्य सद्यो जह्यात् स जीवितम् ॥ १७ ॥
 वाताघ्नीला तु हृदये यस्योर्ध्वमनुयायिनि ॥
 रुजान्निविद्धेपकरी स परासुरसंशयम् ॥ १८ ॥
 अनन्योपद्रवकृतः शोकः पादसमुत्थितः ॥
 पुरुषं हन्ति, नारीं तु मुखजो, गुह्यजो द्वयम् ॥ १९ ॥
 अतिसारो ज्वरो हिक्का छर्दिः शूनाण्डं मेढ्रा ॥
 श्वासिनः कासिनो वाऽपि यस्य तं क्षीणमादिशेत् ॥ २० ॥
 स्वेदो दाहश्च बलवान् हिक्का श्वासश्च मानवम् ॥
 बलवन्तमपि प्राणैर्विशुद्धन्ति न संशयः ॥ २१ ॥
 श्यावा जिह्वा भवेद्यस्य सव्यं चाक्षि निमज्जति ॥
 मुखं च जायते पूति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ २२ ॥
 वैक्रमापूर्वतेऽश्रूभिः स्निग्धतश्चरणानुभौ ॥
 चक्षुश्चाकुलतां याति यमराष्ट्रं गमिष्यतः ॥ २३ ॥
 अतिमात्रं लघूनि स्युर्गात्राणि गुरुकाणि वा ॥
 यस्याकस्मात् स विक्षेयो गन्ता वैवस्वतालयम् ॥ २४ ॥
 पङ्कमत्स्यवसातैलघृतगन्धांश्च ये नराः ॥
 मृष्टगन्धांश्च ये वान्ति गन्तारस्ते यमालयम् ॥ २५ ॥
 यूका ललाटमायान्ति वलिं नाश्नन्ति वायसाः ॥
 येषां चापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम् ॥ २६ ॥
 ज्वरातिसारशोफाः स्युर्यस्यान्योन्यावसादिनः ॥
 प्रक्षीणबलमांसस्य नासौ शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ २७ ॥
 क्षीणस्य यस्य ध्रुतृष्णे हृद्यैर्मिष्टैर्हितैस्तथा ॥
 न शाम्यतोऽन्नपानैश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ २८ ॥
 प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलं च दारुणम् ॥
 पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ २९ ॥

खेभ्य इत्यादि । वाताघ्नीलासदृशी अन्यैवेयं हृदयस्थानलात्, वातव्याधौ तु या
 वाताघ्नीला सा हृदयादधो भवति । अनन्योपद्रवकृत इति अनन्योपद्रवाः शोथस्यैवोपद्रवाः,
 तैः कृतः; शोथोपद्रवाश्चात्रोक्ताः—“श्वासः पिपासा दीर्घत्वं ज्वरदछर्दिररोचकः ।
 हिक्कातिसारकासाश्च शोयिनं क्षपयन्ति हि” (वि. अ. २३) इति । किंवा अन्यो-
 पद्रवतया न कृतः अनन्योपद्रवकृतः स्वतन्त्र इत्यर्थः । यस्त्वर्जःपाण्डुरोगाद्युपद्रवकृतः स

१ ‘नेत्रे चाक्षेण पूयेवे’ इति ता. । २ ‘शेषः’ इति सु. ।

भा० सु० २८

पादादिगतो न रिष्टम् । अपराप्यप्यत्र बहूनि व्याख्यानानि सन्ति, तान्यवाचिकतया न लिखितानि । अत्र क्षारपाणिः—“ऊर्ध्वगामी नरं पञ्चामधोगामी मुखात् क्षियम् । उभयं वस्त्रिसंजातः शोथो हन्ति न संशयः” इति । तदिहापि पादाद्युत्थितस्याङ्गव्याप्ति-
व्याख्या कर्तव्या । क्षीणमिति क्षीणाशुषमादिशेत् । वक्त्रमित्यादि । वक्त्रमापूर्यतेऽश्रुभिरित्यादौ चरणे खेदादियुक्तस्याश्रुणो रिष्टत्वं, नेत्ररोगं विनाऽश्रु प्रवर्तत इति तु केवलमित्याशयः । बलिं नाश्रन्ति वायसा इति अशरीरलक्षणान्तरयुक्तया इह प्रस्थापे पठितम् । ज्वराती-
सारशोषाश्च यस्यान्योन्यावसादिन इति अस्यायमर्थः—ज्वरातीसारान्तर्भावी शोथो रिष्टं, तथा शोथान्तर्भाविनौ ज्वरातीसारौ रिष्टमिति । यदुक्तमन्यत्र—“ज्वरातिसारौ शोथान्ते शोथो वाऽपि तयोः क्षये । दुर्बलस्य विशेषेण नरस्यान्ताय जायते” (च. इ. अ. ६) इति । बलमिह क्रियागम्यं शक्तिरूपम् ॥ १७-२९ ॥

विपमेणोपचारेण कर्मभिश्च पुरारुतैः ॥

अनित्यत्वाच्च जन्तूनां जीवितं निघनं व्रजेत् ॥ ३० ॥

यदेतद्विष्टं मरणसंगतमुच्यते तत् किं मरणकारकमुत गमकं; गमकत्वे वां कृतस्त्व-
न्मरणं भवतीत्याह—विपमेणेत्यादि । त्रिविधं मरणम्—एकमपचारकृतम्, अपरं
नियतकर्मजन्यम्, अपरं प्राणिस्वभावसंगतं यत्तद्युगनियतायुर्वैषम्यशतायवसानभवम् ।
तत्र प्रथमं ‘विपमेण’ इत्यादिनोक्तं; द्वितीयं ‘कर्मभिश्च’ इत्यनेनोक्तम्, अत्र कर्मभिरिति
कालपाकनियतैः कर्मभिः; यत्तु युगनियतायुःपर्यवसानभावि तत् ‘अनित्यत्वाच्च’
इत्यनेनोक्तम् ॥ ३० ॥

प्रेता भूताः पिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च ॥

मरणाभिमुखं नित्यमुपसर्पन्ति मानवम् ॥ ३१ ॥

तानि मेपज्वीर्याणि प्रतिघ्नन्ति जिघांसया ॥

तस्मान्मोघाः क्रियाः सर्वा भवन्त्येव गतायुषाम् ॥ ३२ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने छायाविप्र-

त्तिपत्तिर्नैकत्रिंशच्चमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

ननु कथं विपमोपचारादयो मारयन्ति, येन मरणकरदोषादिप्रत्यनीकं मेघज-
मस्त्येव, तच्च तदाऽपि दोषादिपरिपन्थिस्वभावतया प्रतीकाराय भविष्यतीत्याह—प्रेता
इत्यादि । प्रेता मृतप्राण्यन्तरावस्थपितृभेदाः । भूताः पिशाचभेदाः । उपसर्पन्तीस्रज
ओजोमल्लणान्विताः । स्वभावश्च हेतुः । मोघा इति निष्फलाः; एतेन दृष्टारिष्टवैधेन
उपेक्षा कर्तव्येति शिक्षयति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यदीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने

छायाविप्रत्तिपत्तिर्नैकत्रिंशच्चमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वाविंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः स्वभावविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायाभ्यामुक्तां शरीरविकृतिमवयवप्रविभागेन दर्शयितुं स्वभावविप्रतिपत्तिरार-
भ्यते । तेनाधिकारानुवृत्तिरेवाध्यायसंबन्धः ॥ १ ॥ २ ॥

स्वभावप्रसिद्धानां शरीरैकदेशानामन्यभावेत्वं मरणाय । तद्यथा—
शुक्लानां कृष्णत्वं, कृष्णानां शुक्लता, रक्तानामन्यवर्णत्वं, स्थिराणां
मृदुत्वं, मृदूनां स्थिरता, चलानामचलत्वम्, अचलानां चलता, पृथूनां
संक्षिप्तत्वं, संक्षिप्तानां पृथुता, दीर्घाणां ह्रस्वत्वं, ह्रस्वानां दीर्घता, अप-
तनधर्मिणां पतनधर्मित्वं, पतनधर्मिणामपतनधर्मित्वमकसाच्छैत्यौ-
ण्यस्त्रैग्ध्यरौक्ष्यप्रस्तम्भवैवर्ण्यावसादनं चाङ्गानाम् ॥ ३ ॥

स्वभावविप्रतिपत्तिमेव विस्तरेण वक्ष्यमाणां संक्षेपेण दर्शयन्नाह—स्वभावप्रसिद्धा-
नामित्यादि । स्वभावेन प्रकृत्या प्रसिद्धानामिति स्वभावप्रसिद्धानाम् । एतदेवाध्याय-
पिण्डसूत्रं प्रपञ्चयन्नाह—तद्यथा शुक्लानामित्यादि । शुक्लानामिति लोचनान्तदन्तादीनाम् ।
कृष्णानामिति लोचनमध्यानाम् । रक्तानामिति जिह्वातात्वादीनाम् । स्थिराणां कठिनाना-
मस्थिदन्तादीनाम् । मृदूनामिति मांसमेदशादीनाम् । चलानामिति सन्ध्यादीनाम् । अचला-
नामिति नासाकर्णमांसादीनाम् । पृथूनामिति विपुलानां शिरोललाटादीनाम् । संक्षिप्तानामिति
दृष्टिमण्डलादीनाम् । अपतनधर्मिणः केशनखादयः । पतनधर्मिणः खेद-मूत्र-पुरीषादयः ।
अकसादिति पूर्वेण तथोत्तरेण च शैत्यादिना योजनीयम्, अनिमित्ताया एव विकृतेर-
रिष्टत्वात् । एतच्चाधिकृतमपि व्यवहिततया पुनः स्मरणायोच्यते । प्रस्तम्भः प्रस्तब्धता,
अवसादनमवसादः ॥ ३ ॥

स्वेभ्यः स्थानेभ्यः शरीरैकदेशानामवम्रंशौत्क्षिप्तभ्रान्तावक्षिप्तपति-
तविमुक्तनिर्गमैर्प्रतिगमनगुरुलघुत्वानि, प्रचालवर्णव्यङ्गप्रादुर्भावो वाऽ-
प्यकसात्, सिराणां च दर्शनं ललाटे, नासावंशे वा पिण्डकोत्पत्तिः,
ललाटे वा प्रभातकाले खेदः, नेत्ररोगाद्विना वाऽश्रुप्रवृत्तिः, गोमयचूर्-
णप्रकाशस्य वा रजसो दर्शनमुत्तमाङ्गे निलयनं वा कपोतकङ्ककाकप्रभृ-
तीनां, मूत्रपुरीषवृद्धिरभुञ्जानानां, तत्प्रणाशो वा भुञ्जानानां, स्तनमूल-
हृदयोःसु च शूलोत्पत्तयः, मध्ये शून्यत्वमन्तेषु परिस्लायित्वं विप-
र्ययो वा, तथाऽर्धाङ्गे श्वयथुः शोषोऽङ्गपक्षयोर्वा, नष्टहीनविकलविकृ-
तस्वरता वा, विवर्णपुष्पप्रादुर्भावो वा दन्तमुखनखशरीरेषु, यस्य
वाऽप्यु कफपुरीषरेतांसि निमज्जन्ति, यस्य वा दृष्टिमण्डले भिन्नविकृ-

१ 'अन्यथात्वं' इति ता. । २ 'पसर्पणं' इति ता. । ३ 'लस्रोत्क्षिप्त' इति पा० ।
४ 'निर्गतान्तर्गत' इति पा० ।

तानि रूपाण्यालोकयन्ते, स्नेहाभ्यक्तकेशाङ्ग इव यो भाति, यश्च दुर्बलो भक्तद्वेषपातिसाराभ्यां पीड्यते, कासमानश्च तृष्णाभिभूतः, क्षीणदृष्टिर्भक्तद्वेषयुक्तः सफेनपृथक्धियोद्दामी हतस्वरः शलाभिपन्नश्च मनुष्यः, शूनकरचरणवदनः क्षीणोऽन्नद्वेषी स्रस्तांसपिण्डिकापाणिपादो ज्वरकासाभिभूतः, यस्तु पूर्वाह्ने भुक्तमपराह्णे छर्दयत्यविदग्धमतिसार्यते वा स श्वासान्निभ्यते, वस्तवद्विलपन् यश्च भूमौ पतति स्रस्तमुष्कः स्तब्धमेद्रो भग्नग्रीवः प्रणष्टमेहनश्च मनुष्यः, प्राग्विशुष्यमाणहृदय आर्द्रशरीरः, यश्च लोष्टं लोष्टनाभिहन्ति काष्ठं काष्ठेन, तृणानि वा छिनत्ति, अधरोष्ठं दशति, उत्तरोष्ठं वा लेदि, आलुञ्चति वा कर्णौ केशांश्च, देवद्विजगुरु-सुहृद्वैद्यांश्च द्वेष्टि, यस्य वकानुवकगा ग्रहा गार्हितस्थानगताः पीडयन्ति जन्मर्क्षं वा, यस्योक्ताशनिभ्यामभिहन्यते होरा वा, गृहदारशयनास-नयानवाहनमणिरत्नोपकरणगार्हितलक्षणनिमित्तप्रादुर्भाषो वेति ॥ ४ ॥

अवग्रंशः स्थानादवलम्बनं; भ्रान्तता तिर्यग्गमनं; पतितत्वं शिरोग्रीवादीनां, यदुच्यते—चरके—“न विभर्ति शिरोग्रीवम्” (च. इ. अ. ८) इत्यादि; विमुक्तत्वं सन्धीनां; निर्गमो वह्निर्निगमनं नेत्रादीनां; प्रतिगमनम् भ्रान्तःप्रवेशो नेत्रादीनाम्, अत्र तन्नान्तरं—“पतितं हि शिरोग्रीवं विमुक्ताश्वापि सन्धयः । निर्गतातिगते नेत्रे नाशायान्तं वियासतः” इति; लघून्यक्षिपक्षमादीनि; गुरुणि शिरोहस्तसकथ्यादीनि । “नीरुजं तनुर्कं श्यावं मुखे व्यङ्गं” (नि. अ. १३) इति व्यङ्ग्यमावः, तस्य प्रवालवर्णता विकृतिः । नासावंशे च पिडका प्रवालवर्णं बोद्धव्या; यदुक्तं हारीते—“निम्नी-विद्धमवर्णाभा शक्रगोपप्रभाऽपि वा । नासावंशे भवेद्यस्य पिडका न स सिध्यति” इति । एवं ललटे सिरादर्शनेऽपि प्रवालवर्णता योजनीया । ललटे भ्रमातस्य शीततया तत्र स्वेदो विकृतः सन् रिष्टं भवति । गोमयचूर्णेत्यादौ चरके कालनियम उक्तः, “यस्य गोमयचूर्णानं चूर्णं मूर्धनि जायते । सन्नेहं भ्रज्यते चैव भासान्तं तस्य जीवितम्” (च. इ. अ. १२) इति । विपर्ययो वेति भ्रान्ते शूनत्वं मध्ये परिम्लायितम् । विवर्णता पुष्पस्य यथोपलभ्यमानादन्यथात्वम् । कफादीनां मिलितानां जलमज्जनं रिष्टमिच्छन्ति । मित्रानि नानाविधानि, विकृतानि हीनाङ्गाधिकाङ्गतया; एवं मित्रविकृतानि रूपाणि नेत्रकुमारिकायां ज्ञेयानि । यदा तु ‘नेत्रेऽभिज्ञे विकृतानि’ इति पाठस्तदा अभिज्ञ इति वातायदुचिते; दुष्टे च नेत्रे विकृतकुमारिकादिदर्शनं सहेतुकत्वात् रिष्टं; चरकेऽप्युक्तं—“दृष्टौ यस्य विजानीयात् पञ्चरूपां कुमारिकाम्” (च. इ. अ. ७) इति । पञ्चरूपा गतरूपा विकृतेत्यर्थः । हारीतेऽप्युक्तं—“कुमारिका यस्य नेत्रे ज्ञेह्नीना प्रकाशते । राजभि-स्वाहृता मध्ये सद्यो जह्यात् स जीवितम्” इति । क्षीणदृष्टिर्भक्तद्वेषयुक्त इति रिष्टम् । शून-स्यादौ स्रस्तांसपिण्डिकापाणिपादान्तेन रिष्टाय । पूर्वाह्ण इत्यादिना श्वासान्निभ्यत इत्यन्तेन रिष्टम् । वस्तवदित्यादिना प्रणष्टमेहनत्वेत्यन्तेन रिष्टम् । वकानुवकगा ग्रहा इत्यादिरिष्टान्य-

शरीराण्यप्यत्र प्रकरणे महाफलतयाऽसंदिग्धतया च पठितानि । पूर्वराशिगमनं ग्रहाणां वक्रत्वं, पुनः स्वदेशगमने स्वदेशप्राप्तिपर्यन्तं गमनमनुवक्रत्वम्, एवम्भूतोश्च ग्रहा महाफलाः; ते यदि गर्हितस्थाने मारकस्थाने च यथोक्तलक्षणा भवन्ति तदा मारकाः । ऋक्षं नक्षत्रं, होरा जन्मलभम् । ग्रहादिषु गर्हितलक्षणादिनिमित्तानि भौमोद्गमैर्निज्ञेयानि ग्रहादिपरीक्षाशास्त्रेषु; इह तूच्यमानानि प्रपञ्चमावहन्तीति न लिखितानि । यानं रथादि, वाहनम् अश्वादि, मणिरिव रत्नं सुक्तामाणिक्यादि, उपकरणानि घटशूर्पादीनि ॥ ४ ॥

भवन्ति चात्र—

चिकित्स्यमानः सम्यक् च विकारो योऽभिवर्धते ॥

प्रक्षीणवलमांसस्य लक्षणं तद्गतायुषः ॥ ५ ॥

निवर्तते महाव्याधिः सहसा यस्य देहिनः ॥

न चाहारफलं यस्य दृश्यते स विनश्यति ॥ ६ ॥

चिकित्स्यमान इत्यादि । सम्यक्चिकित्सया विकारोपशमः प्रकृतिः, तेन च वर्धते इति विकृतत्वाद्युक्तं रिष्टम् । महाव्याधिरिति महामूलो व्याधिः । अन्यैत्र हि महामूलतया क्रमेण निवर्तनं प्रकृतिः, सहसा निवर्तनं तु विकृतत्वाद् रिष्टम् । केचिन्महाव्याधीन् वातव्याध्यादीनष्टौ तथा शोषादींश्च कायचिकित्सापठितान् वदन्ति । न चाहारफलमिति उपचयशक्तिलक्षणवलजननमाहारफलं, तन्न भवति । एतच्च पूर्वैर्णैव संगतम् । यदुक्तं चरके—“यत्र सहसा रोगो दुर्बलं परिमुच्यते । संशयप्राप्तमात्रेण जीवितं तस्य मन्यते ॥ अथ चेज्ज्ञातयस्तस्य याचेरन् प्रणिपाततः । रसेनाद्यादिति ब्रूयाच्च तु कुर्याद्विशोधनम् ॥ मांसैर्न चेन्न दृश्येत विशेषस्तस्य शोभनः । अन्यैश्च बृंहणैर्जैर्दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥” (च. हं. अ. ९) इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

एतान्यरिष्टरूपाणि सम्यग् बुध्येत यो भिषक् ॥

साध्यासाध्यपरीक्षायां स राक्षः संमतो भवेत् ॥ ७ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने स्वभावविप्रति-

पत्तिर्नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अरिष्टज्ञानफलमाह—एतानीत्यादि ॥ ७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने

स्वभावविप्रतिपत्तिर्नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

१ ‘पर्वदुष्टाश्च’ इति ह. । २ ‘भौमकेतुग्रहादीनि’ इति, ‘भौमकेतुद्गमादीनि’ इति च सु. पुस्तके पाठान्तरद्वयमुपलभ्यते । ३ ‘असातिमूलतया’ इति सु. । ४ ‘विशोधनम्’ इति ह. । ५ ‘मासेन’ इति सु. ।

अथस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो वारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

त्रिप्रकारा व्याधीनामसाध्यता—लिङ्गविशेषयोगात्, तथोपद्रवविशेषयोगात्, तथा रिष्टयोगाच्च; तत्र लिङ्गासाध्यता स्वभावासाध्यतां त्रिदोषविसर्पासीनामुत्पत्तिविद्वलिङ्गे-
वासाध्यता स्वस्वविषय एव दर्शनीया, रिष्टासाध्यता च पूर्वाध्यायैरुक्ता, अवशिष्टा-
मुपद्रवासाध्यतां यथाप्रधानव्याधि दर्शयितुं वारणीयोऽभिधीयते । यस्तु पूर्वाध्यायेषु
ज्वरातिसाराद्यभिभूतः श्वासान्निप्रयते, तद्यथा—“अतीसारो ज्वरो ह्रिका छर्दिः शूनाह-
मेदूता” (सू. अ. ३१) इत्यादिना मारकत्वमुक्तं तदरिष्टरूपमेव, पच्यमानमारककर्मणा
दोषं ग्रहीत्वा जनितत्वात् । उपद्रवासाध्यतायां तु दोषाः स्वहेतुचलप्रवृत्ता उपद्रवाजन-
यन्ति, उपद्रवयोगाच्चासाध्यो व्याधिर्भवति । रिष्टे तु पूर्वमेव क्रियापथातिक्रमणार्होपाणां
मारकत्वं, ततो रिष्टजन्य मारकत्वबोधकं भवति । न च वाच्यं यदेवमुपद्रवाणायरिष्टत्वे-
ऽत्र वक्तव्योपद्रवयोगादपि व्याधेर्मारकत्वं चेद्भवति तदा विनाऽपि रिष्टं मरणं स्यादित्यप-
शिद्धान्तः स्यादिति । उपद्रवायोगान्मारकेऽपि व्याधौ सद्योमरणीयरिष्टपुरःसरमेव मरणम्,
उपद्रवो हि लक्ष्यनिमित्तजनितत्वात् रिष्टम्, अनिमित्तं च रिष्टम् । यदि वा उपद्रवोऽपि
पच्यमानमारककर्मवशादप्यतिक्रान्तक्रियापथदोषजनितत्वेन रिष्टमपि भवति । अन्ये तु
लक्ष्यनिमित्तस्याप्युपद्रवस्य मरणगमकतया रिष्टत्वं नदन्ति; तन्मते असाध्यमारकव्याधि-
लिङ्गानामपि रिष्टत्वं स्यात् । विक्रित्वा वारणीया येऽप्युपद्रवासाध्येषु ते वारणीया उप-
द्रववन्तो वातव्याध्यादयः, तानधिकृत्य कृतोऽध्यायो वारणीयः । वारणीयसंज्ञैवास्याध्या-
यस्य युष्ठा, येनाध्ययनसंप्रदानीये ‘वारणो युक्तसेनीयः’ (सू. अ. ३) इति पठ्यते ।
अन्ये लवारणीय इति व्याख्यातवन्तः ॥ १ ॥ २ ॥

उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो यान्त्यवार्यताम् ॥

रसायनाद्विना घत्स ! तांश्च शृण्वेकमना मम ॥ ३ ॥

उपद्रवैस्त्रिस्त्यादि । तु शब्दव्यार्थे; तेन रिष्टसाध्याः श्रुताः, उपद्रवासाध्याञ्च शृणु—इति
भावः । अवार्यताम् असाध्यताम् । रसायनप्रभावेणैवभूता असाध्या अपि स्थियन्ति; यद्-
क्षयति विक्रित्सते—“एषोपधायस्तृतिरसाध्यं कुष्ठं मेहं वा साधयति” (वि. अ. १०)
इत्यादि रसायनप्रभावो बोद्धव्यः ॥ ३ ॥

वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शौ भगन्दरम् ॥

अश्मरी मूढगर्भश्च तथैवोदरमष्टमम् ॥ ४ ॥

अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चिकित्स्या महागदाः ॥

१ ‘यथाप्रधानं यथाव्याधिषु’ इति सु. । २ ‘महान्तः स्तुभ्योषवो दुस्तराः संदा’ इति वा. ।

वातव्याधिरित्यादौ प्रथममष्टग्रहणं वक्ष्यमाणमहावातव्याध्यादिविशेषस्यात्रैवावबोधनार्थं,
द्वितीयमष्टाविति पदं सर्वेषामेव दुश्चिकित्स्यत्वमहागदत्वबोधनार्थम् ॥ ४ ॥—

प्राणमांसक्षयः शोषस्तृण्णा च्छर्दिर्ज्वरस्तथा ॥ ५ ॥

अतीसारश्च मूर्च्छा च हिक्का श्वासस्तथैव च ॥

एतैरुपद्रवैर्जुष्टान् सर्वानेव विवर्जयेत् ॥ ६ ॥

प्राणेशादि । प्राणक्षयोऽत्र शक्तिक्षयः, मांसक्षयस्योक्तत्वादपचयलक्षणबलक्षयो लब्ध
एव । एते च मिलिता एवोपद्रवा वातव्याध्यादीनां मारकत्वाख्यापकाः, मिलितानामेव
मारकत्वाभिधानात्, प्रत्येकं च व्यभिचारस्य तत्र दृष्टत्वात् । अन्ये त्वेतेरिति बहुवचनात्
त्रिचतुरादिभिरपि युक्ता वर्जनीया इति वदन्ति; किंतु बहुवचनमेतत् प्रत्यासज-
सर्वोपद्रवप्रत्येकमपेक्षमेव युज्यते ॥ ५ ॥ ६ ॥

शूनं सुप्तत्वं च भग्नं कम्पाध्माननिपीडितम् ॥

नरं रुजार्तिमन्तश्च वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥ ७ ॥

प्रतिव्याधि विशिष्टमुपद्रवं मरणख्यापकमाह—शूनमित्यादि । आध्मानं वातव्याधिप-
ठितं “साटोपमत्सुप्ररुजं” (नि. अ. १) इत्यादिना । रुजा तोदादिलक्षणा, अर्तिः शूलं
तद्भेदः । वातव्याधौ लिङ्गत्वेनापि शोधादयः पठिताः; यथा—“शैल्यशोथगुरुत्वानि तस्मि-
न्नेव कफावृते । हन्ति सन्धिगतः सन्धीन् शोफशूलौ करोति च” (नि. अ. १) इति;
अत्र शोथशूलौ लिङ्गे, “सुप्तिं चिमिचिमायनम्” (नि. अ. १) इत्यत्र सुप्तिर्लिङ्गमि-
त्यादि, तत् किमेतेऽपि मरणख्यापकाः? । मैवं, यद्यत्र लिङ्गेन पठितं व्याधिना सहोत्पन्नं
तन्नोपद्रवः; यदुक्तं—“यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूल-
मूल एवोपद्रवसंज्ञकः (सू. अ. ३५) इति; तेनोपद्रवत्वलक्षणयुक्तानामेव मरणख्यापकत्वं;
किंतु एषु शोथादिषु यदत्र लिङ्गतया पठितं, तदस्योपद्रवोत्पादयोग एव मारकं, तेनात्र
त्रिभिश्चतुर्भिर्वा अधिकैर्वा यथासंभवमिह वर्जनीयत्वं वातव्याधिः ॥ ७ ॥

यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रसृतमेव वा ॥

पिडकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ ८ ॥

यथोक्तोपद्रवाविष्टमिति यस्मिन् प्रमेहे ये उपद्रवा उक्तास्तदुक्तं सदत्रोक्तोपद्रवयुक्तं
मानवं हन्तीति हेयं; ते च मक्षिकोपसर्पणादयः कफजमेहानां, पित्तजानां घृषणावदर-
णादयः, हृद्रहादयो वातजानामुक्ता अनुसर्तव्याः ॥ ८ ॥

प्रभिन्नप्रसृताङ्गं च रक्तनेत्रं हतस्वरम् ॥

पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम् ॥ ९ ॥

पञ्चकर्मगुणातीतमिति पूर्वैरुपक्रियया सह लक्ष्यशोणितमांसमेदोगतेष्वेव क्रमशो यत्कर्म
संशोधनालेपनादि चिकित्सिते वक्तव्यं तद्वृणोतिवीर्यैरतीतं न साधितमित्यर्थः ॥ ९ ॥

लृण्णारोचकशूलार्तमतिप्रस्तुतशोणितम् ॥
 शोफातीसारसंयुक्तमशौ व्याधिर्विनाशयेत् ॥ १० ॥
 वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेष च ॥
 भगन्दरात् प्रस्रवन्ति यस्य ते परिवर्जयेत् ॥ ११ ॥

वातमूत्रपुरीषाणीत्यादि सर्वभगन्दरविषयम्; तर्कं हि कफभगन्दरेऽपि—“उपे-
 क्षितस्तु वातमूत्रपुरीषरेतांसि स्रजति” (नि. अ. ४) इति, क्षतजभगन्दरे तु एते
 पठितव्या इति ॥ १० ॥ ११ ॥

प्रश्ननाभिवृषणं रुद्धमूत्रं रुगन्वितम् ॥
 अश्मरी क्षययत्याशु सिकताशर्करान्विता ॥ १२ ॥

सिकताशर्करान्वितेति सिकतारूपशर्करायुक्ता; एतच्चाश्मर्येव यस्यैकस्यचिद्वातेन मेदना-
 द्भवति । यदुक्तं—“सा भिन्नमूर्तिर्वातेन शर्करैरभिधीयते” (नि. अ. ३) इति । तदत्रा-
 श्मरीस्थिताशर्करा चोपद्रवभूता हेया ॥ १२ ॥

पार्श्वभङ्गाज्विद्धेषशोफातीसारपीडितम् ॥
 विरिक्तं पूर्यमाणं च वर्जयेदुदरार्दितम् ॥ १३ ॥

विरिक्तं पुनः पूर्यमाणमिति योजनीयम् ॥ १३ ॥

योनिस्संचरणं सङ्गः कुक्षौ मकल्ल एव च ॥
 हन्यात् स्त्रियं मूढगर्भं यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥ १४ ॥

योनिस्संचरणं योनिस्संचोचनम् । संगो गर्भस्यैव स्थानान्तरं गत्वा संलभ्यतम् । मकल्लस्तु
 यद्यपि “सम्यक्प्रजातायाश्च तीक्ष्णैरविशोधितं शोणितं मकल्लं करोति” (शा. अ. १०)
 इति वक्तव्यं, तथा तत्र गर्भिणीव्याकरणे प्रजातायाश्चेति चकारेण अप्रजाताया अपि
 गर्भाशयाद्भूतं शोणितं मकल्लं करोतीति एतन्मकल्लोपद्रवपाठादेव व्याख्येयम् । ‘गर्भ-
 कोपपरासंगः’ इति केचित् पठन्ति । तत्र गर्भरूपस्य कोपस्य परः श्रेष्ठ आसङ्ग
 इत्यर्थः । योनिस्संचरणमेक एवोपद्रवो भारकः । यदुक्तं तत्रान्तरे—“भातरिक्षा प्रकुपितो
 योनिद्वारस्य संवृतिम् । कुर्वते रुद्धमार्गत्वात् पुनरन्तर्गतोऽनिष्ठः ॥ निरुणञ्चाशयद्वारं
 पीडयन् गर्भसंस्थितिम् । निरुद्धवदनोच्छ्वासो गर्भं व्याश्रु विषयते ॥ विपन्नः शून्यसर्वाङ्गः
 सर्वाण्येवापराण्यपि । बद्धा संरुद्धहृदया नाशयत्यपि गर्भिणीम् । योनिस्संचरणं त्वेन व्याधिं
 विधातुं सुदारुणम् । अन्तकप्रतिमं घोरं भारमेत विकित्सितुम्” इति । यथोक्ताश्चाप्यु-
 पद्रवा इति आक्षेपककाशवाचसप्रमाः मूढगर्भनिदानं (नि. अ. ८) पठनीयाः ॥ १४ ॥

यस्ताम्यति विसंज्ञश्च शेते निपतितोऽपि वा ॥
 शीतार्दितोऽन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः ॥ १५ ॥

१ ‘अवमर्त्यपवस्य’ । २ ‘गर्भकोपपरासंगो मकल्लो योनिस्संवृतिः’ इति ड. ।

यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि संघातशूलवान् ॥
 नित्यं वक्त्रेण चोच्छ्वस्यत्तं ज्वरो हन्ति मानवम् ॥ १६ ॥
 हिक्काश्वासपिपासार्तं मूढं विभ्रान्तलोचनम् ॥
 संततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥ १७ ॥
 आविलाक्षं प्रताम्यन्तं निद्रायुक्तमतीव च ॥
 क्षीणशोणितमांसं च नरं नाशयति ज्वरः ॥ १८ ॥

कायचिकित्साव्याधीनुपद्रवासाध्यानिदर्शयन्नाह—य इत्यादि । ताम्यतीति सुखति ।
 संघातशूलवानिति सपिण्डाकारशूलवान् ॥ १५-१८ ॥

श्वासशूलपिपासार्तं क्षीणं ज्वरनिपीडितम् ॥
 विशेषेण नरं वृद्धमतीसारो विनाशयेत् ॥ १९ ॥

विशेषेण वृद्धमिति वचनादवृद्धमपि नाशयेदिति मन्यते ॥ १९ ॥—

शुक्लाक्षमज्ज्वरेष्टारमूर्ध्वश्वासनिपीडितम् ॥
 रुच्छ्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥ २० ॥

बहु मेहन्तमिति बहुमूर्धं कुर्वाणम् ॥ २० ॥

श्वासशूलपिपासान्नविद्वेषग्रन्थिमूढताः ॥
 भवन्ति दुर्बलत्वं च गुल्मिनो मृत्युमेष्यतः ॥ २१ ॥

ग्रन्थिमूढतेति ग्रन्थिरूपगुल्मस्यैव लीनता ॥ २१ ॥

आघमातं बद्धनिष्यन्दं छर्दिहिक्कातृडन्वितम् ॥
 रुजाश्वाससमाविष्टं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥ २२ ॥

गुल्मसमघमेतया कायचिकित्सायामपठितोऽपि विद्रधिर्गुल्मानन्तरमुच्यते । इह बद्धनि-
 ष्यन्दमिति बद्धमूत्रम् ॥ २२ ॥

पाण्डुदन्तनखो यश्च पाण्डुनेत्रश्च मानवः ॥
 पाण्डुसंघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ २३ ॥

लोहितं छर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ॥
 लोहितोद्गारदर्शी च रक्तपित्ती विनश्यति ॥ २४ ॥

लोहितोद्गारदर्शीति लोहितोद्गारो लोहितदर्शी च; तत्र लोहितोद्गारगन्धतया लोहितो-
 द्गारता । केचित् 'लोहिताकारदर्शी' इति पठन्ति, तच्च व्यक्तार्थमेव ॥ २३ ॥ २४ ॥

अवाञ्छी बाऽप्युदञ्छी वा क्षीणमांसवलो नरः ॥
 जागरिष्णुरसंदेहमुन्मादेन विनश्यति ॥ २५ ॥

बहुशोऽपस्मरन्तं तु प्रक्षीणं चलितध्रुवम् ॥
नेत्राभ्यां च विकुर्वाणमपसारो विनाशयेत् ॥ २६ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने वारणीयो
नाम त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अवाबी अवाऽसुतः, उदबी उदऽसुतः । विकुर्वाणमिति विक्रियां तिर्यक्क्षेपणादिकां
कुर्वाणम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीपिकायां भालुमत्यां सूत्रस्थाने
वारणीयो नाम त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो युक्तसेनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरेरिः ॥ २ ॥

व्याधितानां मारकमुपद्रवमभिधाय स्वस्थानामप्यागन्तोर्निमित्ताथतः प्रायो मरणं
भवति तदुपदेष्टुं युक्तसेनीयोऽभिधीयते । अत्र हि सूत्रस्थानेऽवश्यं सूत्रणीयं वक्ष्यमा-
णकल्पस्थानस्य बीजभूतं स्वस्थोपद्रवभूतं विषमभिधातव्यं, तथा चान्ये चापमृत्यव एको-
त्तरमित्यादिना सूत्रयितव्याः ॥ १ ॥ २ ॥

नृपतेर्युक्तसेनस्य परानभिजिगीषतः ॥

मिषजा रक्षणं कार्यं यथा तदुपदेक्ष्यते ॥ ३ ॥

विजिगीषुः सहाभात्यैर्यात्रायुक्तः प्रयत्नतः ॥

रक्षितव्यो विशेषेण विपादेच नराधिपः ॥ ४ ॥

युक्तं निपुक्ता न्याय्या वा सेना यस्य स युक्तसेनः । अभिजिगीषत इति जेतुस्मि-
च्छतः । विजिगीषुरिति वचनाज्जेतव्याः शात्रव एव विषयप्रयोगं कुर्वन्ति विशेषेणेति
दर्शयति । यात्रायुक्त इत्यनेन यात्रायामपरिशीलिते देशे सम्यग्विषयप्रयोगः शात्रूणां भव-
तीति श्रुवते । अमास्यमहर्षं प्रधानत्वेन सेनोपलक्षणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

पन्थानमुदकं छायां भक्तं यवसमिन्धनम् ॥

दूषयन्त्यरयस्तच्च जानीयाच्छोधयेदपि ॥ ५ ॥

शात्रूणां विषयप्रयोगमेवान् ज्ञानार्थं चिकित्सार्थं चाह—पन्थानमित्यादि । अत्र छाया-
श्रयवृक्षादीनां दूषणाच्छायादुष्टिर्भवतीति दुष्टवृक्षादिच्छायाश्रयिणो हि वृक्षादिवगतेन

१ अस्याग्रे 'धन्वन्तरि महाभागं सर्वशास्त्रविशारदम् । चरणाश्रयस्तं गृह्य सुश्रुतः परिपृच्छति'
इति सा. पुस्तकेऽधिकः पाठः ।—२—'यथा तद् गृहि ने सुने । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रात्रवीजिषणां
वरः' इति सा. ।

विषेण पवननीतेन बाध्यन्ते । जानीयादिति ज्ञात्वा परिहारार्थं, परिहाराशक्तौ च शोधयेदपीत्युक्तं, शोधयेदिति निर्विपीकुर्यात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

तस्य लिङ्गं चिकित्सा च कल्पस्थाने प्रवक्ष्यते ॥

ज्ञानोपायं चिकित्सां चातिदिशन्नाह—तस्य लिङ्गमित्यादि ॥—

एकोत्तरं मृत्युशतमथर्वाणः प्रचक्षते ॥ ६ ॥

तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषा आगन्तवः स्मृताः ॥

दोषागन्तुजमृत्युभ्यो रसमन्त्रविशारदौ ॥ ७ ॥

रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्तौ वैद्यपुरोहितौ ॥

अथ किं विषादेव नृपती रक्ष्य उतान्यस्मादपीत्याह—एकोत्तरमित्यादि । एतेन शत-
मपमृत्यूनामस्ति, तेभ्यो राजा रक्षणीयः, विपात्तु विशेषेणेति प्रकरणार्थः । अथर्वाण
इति अथर्ववेदविदः । तत्र गर्भवर्षेण समं वर्षशतमायुस्सर्गतः पुरुषस्य, तत्र शतवर्ष-
भवत्वेनाकालमृत्यवः शतमित्येके; अन्ये शतशब्दं विपुलवचनमाहुः । अन्ये तु द्विपष्टि-
दोषमेवाद् द्विपष्टिः; तथा मनोदोषादष्टौ, तत्र क्षीणवृद्धाभ्यां चलारः, द्वन्द्वद्विद्वन्द्वक्ष-
याभ्यां द्वौ, एकवृद्धद्वन्द्वद्विद्वन्द्वक्ष-
याभ्यां द्वौ, एवमष्टौ; आगन्तवश्च त्रिशतः; एवं शतम् । तदुक्तं
केनचित्—“मृत्यवोऽङ्गमनोदोषनिमित्तास्त्रयः सप्ततिः । त्रिंशदागन्तवस्तेषु त्रयः स्युजि-
विधाश्च पट् ॥ नव चाष्टौ तथा प्रोक्ता बालभूततथागमात् । अभिचाराभिशापार्क्षग्रहा-
शनिजलानलैः ॥ शस्त्रपाताभिघातोत्था मृत्यवोऽपरिरक्षणात्” इति । अपरिरक्षणादित्या-
ह्यादिसेवारूपपरिरक्षणाभावात्; किंवा शस्त्रं खड्गादि, पातः पतनम्, एवं शतं पूर्यते;
तद्य शतमपरिरक्षणान्नवति । यद्यपि कालमृत्युरपि एभिरेव दोषादिभिर्नियतकर्मबलाकृ-
ष्टैर्भवति, तेन तस्य शतत्वं प्राप्नोति, तथाऽपि तस्य नियतासाध्यत्वात्तद्वेदकथनं चिकित्सा-
मेदाप्रयोजकमिति न क्रियते । यदुक्तं चरकेण “न त्वसाध्यानां नियतानां विक-
ल्पना” (च. सू. अ. १०) इति । अस्मादेवं बहवो मृत्यवः सन्ति अतो नृपस्य जग-
त्स्थितिकारकस्य रक्षाहेतुमाह—दोषेत्यादि । रसविशारदो वैद्यः, पुरोधा मन्त्रविशारदः ।
रसविशारदत्वेन च रसज्ञानाधीनं वीर्यादिविज्ञानमिति कथितं भवति; तत्र दोषनिमि-
त्तेभ्यस्तथाऽङ्गान्नुनिमित्तेभ्यश्च युक्तिव्यपाश्रयचिकित्सासाध्येभ्यो वैद्यस्य प्राधान्यं, देव-
व्यपाश्रयचिकित्सासाध्येभ्यस्तु मन्त्रविशारदस्य प्राधान्यम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

ब्रह्मा वेदाङ्गमष्टाङ्गमायुर्वेदमभाषत ॥ ८ ॥

पुरोहितमते तस्माद्धर्तेत भिषगात्मवान् ॥

वैद्यस्य पुरोहिताथर्ववेदाज्ञाध्यायित्वात् पुरोहितवशतां दर्शयन्नाह—ब्रह्मेत्यादि । वेदा-
ङ्गमिति अथर्ववेदाङ्गम् । तस्मादिति अष्टाङ्गायुर्वेदप्रभवत्वाथर्ववेदाभिज्ञत्वात् । पुरोधसः सर्वा-
युर्वेदज्ञत्वं, तेन तन्मते वर्तितव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

संकरः सर्ववर्णानां प्रणाशो धर्मकर्मणाम् ॥
 प्रजानामपि चोच्छिस्तिर्नृपव्यसनहेतुतः ॥ ९ ॥
 पुरुषाणां नृपाणां च केवलं तुल्यमूर्तिता ॥ १० ॥
 आज्ञा त्यागः क्षमा धैर्यं विक्रमश्चाप्यमानुषः ॥
 तस्माद्देवसिवाभीक्ष्णं चाद्वयनः कर्मभिः शुभैः ॥ ११ ॥
 चिन्तयेन्नृपतिं वैद्यः श्रेयांसीच्छन् विचक्षणः ॥

अथ कस्मात् सर्वमनुष्यविकित्साक्षमेणै वैद्येन नृप एव विशेषेण रक्षणीय इत्याह—
 संकर इत्यादि । संकरो व्यतिमिश्रलम् । धर्मसाधनं कर्म धर्मकर्म । प्रजानामुच्छिस्तिः
 रक्षणाद्यभावात् । पुनश्च राक्षि आदरार्थं राजगुणानाह—पुरुषाणामित्यादि ॥ ९-११ ॥

स्कन्धाघारे च मद्धति राज्ञेगेद्वादनन्तरम् ॥ १२ ॥
 भवेत् सन्निहितो वैद्यः सर्वोपकरणान्वितः ॥
 तत्रस्थमेनं ध्वजवद्यशः ख्यातिसमुच्छ्रितम् ॥ १३ ॥
 उपसर्पन्त्यमोहेन विषशल्यामयादिताः ॥
 स्वतन्त्रे कुशलोऽन्येषु शास्त्रार्थेष्ववहिष्कृतः ॥ १४ ॥
 वैद्यो ध्वज इवामाति नृपतद्विघपूजितः ॥

नृपशरीरचिन्तकेन वैद्येन यथा स्यातव्यं तदाह—स्कन्धावार इत्यादि । सान्निध्याव-
 स्थानं नृपरक्षणार्थं तथा नृपसन्निहितत्वेन लोकादरार्थं च । यशसः ख्यातिः यशः-
 ख्यातिः । ध्वजवदिति शक्रध्वजवदिति । अस्य शास्त्रस्य शल्यप्राधान्येऽपि एतदध्यायस्य
 विपनियततया विषस्य प्रथमनिर्देशः कृतः । वैद्यस्य यशोहेतुं गुणमाह—स्वतन्त्रे
 इत्यादि । अन्यशास्त्रेष्ववहिष्कृत इत्यनेन अन्यशास्त्रापेक्षया स्वशास्त्रे ज्ञानप्रकर्षवत्त्वं
 दर्शयति ॥ १२ ॥ १४ ॥

वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च मेपजं परिचारकः ॥ १५ ॥
 एते पादाधिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥

चतुष्पादसाध्यायामपि चिकित्सायां वैद्यस्य प्राधान्यं दर्शयितुं चिकित्सापादानाह—
 वैद्यो व्याध्युपसृष्ट इत्यादि । कर्ममात्रसाध्यमारोग्यं, तेन कर्मसाधनहेतव इत्यारोग्यसाध-
 नहेतव इत्यर्थः । चिकित्सा वैद्यादीनामारोग्यार्थो प्रवृत्तिः, यदुक्तं चरके—“चतुर्णां
 निपगादीनां शास्त्रानां धातुवैकृते । प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकित्सेत्यभिधीयते” (च.
 सू. अ. ९) इति ॥ १५ ॥

शुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ॥ १६ ॥
 व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥

१-‘कृच्छ्राणि भवन्ति नृपनाशतः’ इति सा. । २-‘चिकित्साकायेन । ३-‘राजवैद्यम-
 समीपतः’ इति पा० ।

वैद्यहीनास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ॥ १७ ॥

उद्गातृहोतृब्रह्माणो यथाऽध्वर्युं विनाऽध्वरे ॥

पादचतुष्टये वैद्यस्य प्राधान्यं कर्तृतया, इतरपादानां चोपकरणतया दर्शयन्नाह—
गुणवद्भिरित्यादि । पुनर्वैद्यव्यतिरेकेणासाधकतयेतरपादानां वैद्यप्राधान्यमाह—वैद्यहीना
इत्यादि । उद्गाता सामवेदस्य, होता ऋग्वेदस्य, ब्रह्मा तु त्रयाणामपि पाठकः, अध्वर्युश्च
ऋग्वेदविदुषाध्याय आदिष्टा सर्वेषाम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

वैद्यस्तु गुणवानेको यापयेदातुरं सदा ॥ १८ ॥

प्लवं प्रैतितरैर्हीनं कर्णधार इवाम्भसि ॥

इतरपादाभावेऽपि वैद्यस्य कर्मणि साफल्यमाह—वैद्यस्त्वित्यादि । यापयेदिति व्याधि-
बुद्धिं निरोधयति । अत्र वैद्यस्यैकत्वमपरपादानां निर्गुणत्वेन सतामपि असत्तुल्यत्वादुक्तं,
न ह्यातुरपादं विना यथाकथंविदपि रोगयापनमसाधारणतया संभवति । प्लवमिति
नीका ॥ १८ ॥

तत्त्वोपगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयंकृती ॥ १९ ॥

लघुहस्तः शुचिः शूरः संजोपस्करभेषजः ॥

प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः ॥ २० ॥

सत्यधर्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥

पादानां गुणबहुयुक्तं क्रमाभिर्दिशन्नाह—तत्त्वोपगत इत्यादि । तत्त्वेन याथातथ्येन
उपगतमधिगतं शास्त्रमर्थयथ येन स तथा । उपस्करणं शस्त्रयन्त्रादि, प्रत्युत्पन्नमतिरिति
प्रतिभावान् । धीः कदापोहवती बुद्धिः । व्यवसायी अध्यवसायी । विशारदः कार्यो-
कार्यज्ञानपटुः ॥ १९ ॥ २० ॥—

आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि ॥ २१ ॥

आस्तिको वैद्यवाक्प्रस्थो व्याधितः पाद उच्यते ॥

आयुष्मानिति आयुर्लक्षणयोगादिशिष्टतया च साध्यरोगः । आस्तिकत्वेन वैद्योपदेशादौ
श्रद्धावत्त्वं दर्शयते ॥ २१ ॥—

प्रशस्तदेशसंभूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ॥ २२ ॥

अल्पमात्रं बहुगुणं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥

दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्यये ॥

समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥ २३ ॥

१ 'तारयेदातुरं' इति डः । २ 'परिचरन् धीरः' इति-ता । ३ 'असमर्थत्वात्' इति
मु । ४ 'द्रव्यवान्निमग्नवानपि' इति ता । ५ 'युक्तमात्रं मन्त्रस्मृतं' इति पा० ।

अल्पमात्रं बहुगुणमिति अल्पमात्रमपि प्रशस्तगुणयोगाद्बहुगुणकरम् । गन्धवर्णरसान्वितमित्यनेन अव्यापन्नत्वं मनसः कान्तत्वं च दर्शयते । अविकारीति अल्पविकारि अविकारि वा । समीक्ष्य दत्तमिति आतुरोपक्रमणीयोक्त्यायुरादीन् देशान्तान् वीक्ष्य दत्तम् । काल इति युक्ते काले ॥ २२ ॥ २३ ॥

स्निग्धोऽजुगुप्सुर्वलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ॥

वैद्यवाक्यकृदथान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥ २४ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने युक्तसेनीयो

नाम चतुर्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अजुगुप्सुः अविन्दकः; निन्दको घातुरविपादकारी । युक्त उद्युक्तः ॥ २४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने युक्तसेनीयो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चविंशत्तमोऽध्यायः ।

अथात आतुरोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायोक्तगुणवद्भेदजादिपादत्रययुक्तमिषजा आतुरधिकित्तिमुपक्रमणीय इत्या-
तुरोपक्रमणीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

आतुरमुपक्रममाणेन मिषजाऽऽयुरादावेव परीक्षितैर्व्यं; सत्यायुषि
व्याध्युत्पन्नविवयोदेहवल्गुसत्त्वसारम्यप्रकृतिभेदजदेशादीन् परीक्षेत ॥ ३ ॥

आतुरोपक्रमणं च गतायुषि निरर्थकमयशस्करं चेत्तदध्यायप्रतिज्ञानन्तरमायुःपरीक्षोप-
देशं करोति—आतुरमित्यादि । आयुःपरीक्षणं च रिष्टसङ्क्रावासाङ्क्रावाभ्यां पूर्वाध्यायैर्येषां
कृतमेव, तथाऽपि लक्षणतो यदीर्घायुर्द्वं तत्तत्र नोक्तं, तदिह प्रतिपादनीयं; यदिहोक्त-
पञ्चविंशतिवर्षायायुःप्रमाणज्ञाने सति पञ्चविंशतिवर्षाद्युपस्थाने विनाऽपि रिष्टं चिकित्साऽ-
कर्तव्यैव, तत्कालमायुर्लक्षणेनायुषोऽन्तर्गतस्यावधारितत्वात् । अथ चिकित्साप्रवृत्त्यर्थमायुरेव
केवलं परीक्ष्यमयान्यदपि परीक्ष्यमस्तीत्याह—सत्यायुषि व्याधीत्यादि । आयुषि सति
परं चिकित्सा संभवति; तेन तत् प्रधानतया प्रथमं परीक्ष्यं, ततो व्याध्यादीन्त्यर्थः ।
व्याध्यादीनां च यथा यथा प्रधानविवक्षा तथा तथा तदुद्देशो ज्ञेयः; तत्र व्याधिनिर्वर्त्यत्वेन
प्रधानं, तदनु ऋतवोऽभिदेहवलादिहेतुतया, तदन्वसिद्धेहवलादिहेतुतया प्रधानम्,
एवमायुर्ज्ञेयमिति ॥ ३ ॥

१ 'उपयुक्तः' इति सु. । २ 'तावत् परीक्ष्यम्' इति ता. । ३ 'तत्त्वलक्षणेनायुषोऽन्तर्ग-
तस्य' इति सु. । ४ 'धातवः' इति ह. ।

तत्र महापाणिपादपार्श्वपृष्ठस्तनाग्रदशनचदनस्कन्धललाटं, दीर्घाङ्गु-
लिपर्वोच्छ्वासप्रेक्षणवाहुं, विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कं, ह्रस्वजङ्घामेदूग्रीवं,
गम्भीरसत्त्वस्वरनाभिम्, अनुच्चैर्वद्धस्तनम्, उपचितमहारोमशकर्ण-
पार्श्वमस्तिष्कं, स्नातानुलिप्तं मूर्धानुपूर्व्या विशुष्यमाणशरीरं पश्चाच्च
विशुष्यमाणहृदयं पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति । तमेकान्तेनो-
पक्रमेत् । एभिर्लक्षणैर्विपरीतैरल्पायुः, मिथैर्मध्यमायुरिति ॥ ४ ॥

अत्र च सामान्यलक्षणतः, तथाऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणतः, तथा सारतश्चायुः परीक्ष्यं;
तेन सामान्यायुर्लक्षणान्याह—तत्र महत्यादि । अत्र महदीर्घ-विस्तीर्ण-ह्रस्व-गम्भीर-
शब्दाः प्रत्येकं यथोत्तरमभिसंबध्यन्ते । महत्त्वं च ललाटादीनामत्रवक्ष्यमाणप्रशस्त्रप्रमाणता
ततो यत्किञ्चिदाधिक्यं वा । प्रेक्षणं चक्षुः । भ्रुवोः स्तनयोश्चान्तरं ज्ञेयम् । ह्रस्वत्वं च
जङ्घादौ हीनप्रमाणतया वक्ष्यमाणाल्पायुद्वापवादकं ज्ञेयम् । गम्भीरत्वं सत्त्वस्य व्यसने
चाभ्युदये चाक्षोभ्यता, स्वरस्य च गम्भीरदेशोत्थितत्वमिव गम्भीरता, नामेखु
निम्नत्वमेव । किञ्चिदुच्चनिविडस्तनम् । उपचिता मांसला महान्तस्तथा लोमशा लोमयुक्ताः
कर्णपार्श्वसंभवा मस्तिष्का यस्य स तथा, कर्णस्य पार्श्वमस्तको लोमशौ महान्ताविलयन्ते,
अन्ये तु रोमोपचितकर्णं तथा पार्श्वमस्तिष्कशब्दं मस्तकस्थाने पठित्वा व्याख्यानयन्ति,
ते च चूडास्थाने आवर्तद्वयं मस्तिष्कं वदन्ति । “मस्तिष्कशब्दो ग्रीवापश्चाद्भागे मांसले
वर्तते” इत्यन्ये । स्नातानुलिप्तमानुपूर्व्या पश्चाद्विशुष्यमाणशरीरहृदयमिति स्नातं वा
अनुलिप्तं वा यथा आनुपूर्व्या सलिलं वा अनुलेपनं वा शरीरे लग्नं तथैव विशुष्यमाणशरीरं
पश्चाच्च विशुष्यमाणहृदयमित्यर्थः । अल्पायुपस्तथा मध्यायुपो लक्षणमतिदिशन्नाह—
एभिरित्यादि । अत्र चाल्पायुर्द्वं पञ्चविंशतिवर्षमानत्वं, तथा मध्यायुर्द्वं सप्ततिवर्षमानत्वम-
त्रेवक्ष्यमाणमध्यायुपस्तथाऽल्पायुपस्तथैव माननिर्देशाद्भवति ॥ ४ ॥

भवन्ति चात्र—

गूढसन्धिसिरास्त्रायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः ॥

उत्तरोत्तरसुक्षेत्रो यः स दीर्घायुश्चक्ष्यते ॥ ५ ॥

गर्भात् प्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते ॥

शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः ॥ ६ ॥

दीर्घायुर्लक्षणान्तरमाह—गूढेत्यादि । स्थिरेन्द्रियो ऋतिलुपहृन्मनानेन्द्रियः । उत्तरो-
त्तरसुक्षेत्र इति उत्तरोत्तरदीर्घायुः पुरुषकुलजातः; क्षेत्रं प्रभवस्थानमिह कुलपुरुषाः, तेषां
सुपुत्रं दीर्घायुद्वम् । शरीरज्ञानविज्ञानैर्वर्धत इति योजना । ज्ञानमिह सहजशौचादिज्ञानं,
विज्ञानं च शिक्षाकृता बुद्धिर्ज्ञेया ॥ ५ ॥ ६ ॥

१ ‘उपचितमहारोमशकर्णं, पश्चान्मस्तिष्कं’ इति छ. । २ ‘दीर्घायुः प्रकर्षकुलजातः’
इति ह. । ३ ‘सहजा बुद्धिः’ इति सु. ।

मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्ध्वं निबोध मे ॥
 अधस्तादक्षयोर्यस्य लेखाः स्युर्ध्वकमायताः ॥ ७ ॥
 द्वे वा तिलोऽधिका वाऽपि पादौ कर्णौ च मांसलौ ॥
 नासाग्रमूर्ध्वं च भवेदूर्ध्वं लेखाश्च पृष्ठतः ॥ ८ ॥
 यस्य स्युस्तस्य परममायुर्भवति सप्ततिः ॥
 जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्ध्वं निबोध मे ॥ ९ ॥
 हृस्वानि यस्य पर्वाणि सुमहद्वापि मेहनम् ॥
 तैथोरस्वलीढानि न च स्यात् पृष्ठमायतम् ॥ १० ॥
 ऊर्ध्वं च श्रवणौ स्थानाक्षासा चोच्चा शरीरिणः ॥
 हस्ततो जटपतो वाऽपि दन्तमांसं प्रदृश्यते ॥
 प्रेक्षते यश्च विभ्रान्तं स जीवेत् पञ्चविंशतिम् ॥ ११ ॥

मध्यमस्येति उत्तमं वर्षशतमपेक्ष्य सप्ततिवर्षाणामुर्मध्यमे, जघन्यं तु पञ्चविंशतिवर्षम् ।
 मेहनं मेदुम् । अवलीढः स्वरः अनुपचितस्वरः । एतच्च श्लोकेन मध्यस्य तथा जघन्यस्य
 चायुषः पुनर्लक्षणकथनं पूर्वोक्तलक्षणाद्विशिष्टलादेव, तेन प्रयोजनवत्त्वादानापर्यलम्ब्य न
 वर्णनीयम् ॥ ७-११ ॥

अथ पुनरायुषी विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसारानुपदेक्ष्यामः । तत्रा-
 ज्ञान्यन्तराधिसूचिबाहुशिरांसि, तदवयवाः प्रत्यङ्गानीति । तत्र, स्वर-
 ङ्गलैः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते, प्रदेशिन्यास्तु मध्यमानामिकाक-
 निष्ठिका यथोत्तरं पञ्चमभागहीनाः, चतुरङ्गुलायते षट्पञ्चाङ्गुलविस्तृते
 प्रपदपादतले, पञ्चचतुरङ्गुलायतविस्तृता पाणिः, चतुर्दशाङ्गुलायतः
 पादः, त्रयोदशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फजङ्गजानुमध्यानि, चतुर्विंश-
 त्यङ्गुला जङ्घा, जानूपरिष्ठाश्च द्वात्रिंशदङ्गुलम्, एते पञ्चाशत् ; जङ्घायाम-
 समान्वरूः द्व्यङ्गुलानि वृषणचिबुकदशननासापुटभागकर्णमूलधूनयना-
 न्तराणि ; चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासाकर्णललाटग्रीवोच्छ्रायदृष्ट्य-
 न्तराणि ; द्वादशाङ्गुलानि भगविस्तारमेहननाभिहृदयग्रीवास्तनान्तर-
 मुखायाममणिवन्धप्रकोष्ठस्थौल्यानि ; इन्द्रयस्तिपरिणाहंसपीठकूर्पर-
 न्तरायामो विंशत्यङ्गुलः, चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः ; द्वात्रिंशदङ्गुलपरि-
 माणौ मुक्तौ ; द्वात्रिंशत्परिणाहावरूः मणिवन्धकूर्परान्तरं षोडशाङ्गुलं ;
 तलं षट्चतुरङ्गुलायामविस्तारम् ; अङ्गुष्ठमूलप्रदेशिनीधवपापाङ्गान्तर-

१ 'अधस्तादक्षयोर्यस्य' इति ता. । २ 'भवैरेखा व्यक्ताश्च' इति ता. । ३ 'अवलीढः
 स्वरौ यस्य' इति चक्रपाणिंसमतः, प्राठः स्यात् । ४ 'चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि' इति ड. ।
 ५ 'अष्टदशाङ्गुला' इति ड. । ६ 'षोडशाङ्गुलः' इति ड. ।

मध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चाङ्गुले; अर्धपञ्चाङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके; सार्धत्र्यङ्गुलो कनिष्ठाङ्गुष्ठौ; चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहं मुखग्रीवं; त्रिभागाङ्गुल-विस्तारा नासापुटमर्यादा; नयनत्रिभागपरिणाहा तारका; नवम-स्तारकांशो दृष्टिः; केशान्तमस्तकान्तरमेकादशाङ्गुलं; मस्तकादचटुके-शान्तो दशाङ्गुलः; कर्णावद्वन्तरं चतुर्दशाङ्गुलं; पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णो स्त्रीश्रोणिः; अष्टादशाङ्गुलविस्तारमुरः; तत्प्रमाणा पुरुषस्य कटी; सविंशमङ्गुलशतं पुरुषायाम् इति ॥ १२ ॥

अत्र ललाटादीनां यन्महत्वादिलक्षणमुक्तं, तच्च प्रतिप्रमाणापेक्ष्यं भवति, अतश्च वक्ष्य-माणप्रमाणवति शरीरे संपूर्णायुष्मादि दर्शयितुमत्र प्रत्यक्षप्रमाणं सारं चाह—अथेत्यादि । अन्तराधिः शरीरमर्ध्यं, सक्थिद्वयं, बाहुद्वयं, शिरश्चेति प्रधानं पटङ्गम्; एतदवयवाः प्रत्य-ज्ञानि । पादस्यैवाष्टपटः प्रदेशिनी च षड्गुला; त्रियथोऽत्राष्टगुलः, यद्वक्ष्यति—“तत्रार्धप-ञ्चाङ्गुलं गुदमाहुः, तत्रार्धार्धाङ्गुलास्त्रिषो गुदवलयः, तत्र यवाध्यर्थो गुदोष्ठः, तत्र प्रथमा षड्गुलमात्रा” (नि. अ. २) इति; तत्रार्धार्धार्धार्धोऽर्धाङ्गुलं, तेन त्रियवमङ्गुलमिति फलति । पद्मनो भागः पद्मभागः । पटपञ्चाङ्गुलमिति प्रपदं पटङ्गुलविस्तारं, पञ्चाङ्गुलविस्तारं पादतलम् । गुल्फसन्धेरित्यादौ गुल्फस्योपरि चतुरङ्गुलजङ्घायास्त्रयोदशाङ्गुलानि परिणाह इत्यर्थः । जङ्घायामसमावूरु चतुर्विंशत्यङ्गुलवित्यर्थः । षड्गुलानीत्यादौ नयनान्तरं नयनयोर्मध्यम् । चतुरङ्गुलानीत्यादौ वदनं मुखावकाशः । ग्रीवोच्छ्रायः उच्चतिरित्यर्थः । मेहनं सत्रापकृष्टमेव चतुरङ्गुलं ज्ञेयं, तेन यच्चरके “पटङ्गुलं श्लेफः” (च. नि. अ. ८) इत्युक्तं तत्प्रकृष्टश्लेफोमानं ज्ञेयम् । दृष्ट्यन्तरं मसूरदलमात्रदृष्ट्योर्मध्यमित्यर्थः । द्वादशा-ङ्गुलानीत्यादौ मेहननाभ्योर्ग्रीवाहृदययोस्तथा नाभिहृदययोस्तथा स्तनयोश्चान्तरं मर्ध्यं प्रत्येकं द्वादशाङ्गुलं, तथा मुखायामादीनि द्वादशाङ्गुलानि । गणिवन्धस्योपरि चतुरङ्गुले प्रकीर्णोऽभिधीयते । इन्द्रवस्तीत्यादौ अंसपीठकूर्परयोरन्तरं मर्ध्यं विंशत्यङ्गुलमित्यर्थः । कूर्परांसयोर्मध्यं भुजम् । अङ्गुष्ठेत्यादौ अङ्गुष्ठकनिष्ठयोरन्तरं तथा श्रवणापाङ्गयोरन्तरं ज्ञेयम् । चतुर्विंशतीत्यादौ चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिणाहा ग्रीवेत्यर्थः । नासापुटमर्यादेति नासापुटं नासारन्ध्रम् । तारका नयनकृष्णभागः, तारकानवमांशा दृष्टिरिति शल्यमतेन प्रशस्त-मानाभिप्रायेण च ज्ञेयं; तेनोत्तरतश्चे यत् “कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिश्चा-रदाः” (उ. अ. १) इति, तत्त्वविरोधिमतमेवादेव । केशान्तेत्यादौ मस्तकं चूडास्थानम् । अवटुः ग्रीवापश्चाद्भागोऽवटुसंज्ञितः, कर्णयोरवटुभागः अन्तरं कर्णावद्वन्तरं; तेन कर्णयोः पश्चाद्भागान्तरमिति फलति । चतुर्विंशत्यङ्गुलमुरोविस्तारमुक्तं, तत्प्रमाणा स्त्रीश्रोणिर्ज्ञेया, अष्टादशाङ्गुलविस्तारमुरः स्त्रिया एव । सविंशमङ्गुलशतं पुरुषायाम् इति पञ्चाङ्गुलयाया माणिः, जङ्घा चतुर्विंशत्यङ्गुला, जानु चतुरङ्गुलम्, ऊरुश्चतुर्विंशत्यङ्गुलः, तथा मेहनना-भ्योरन्तरं द्वादशाङ्गुलं, तथा नाभिहृदयान्तरं ग्रीवाहृदयान्तरं प्रत्येकं द्वादशाङ्गुलं, ग्रीवा

१ पतद्व्याख्यानुसारी पाठस्त्वनुपलब्धत्वाच्च मूले सन्निवेशितः ।

चतुरङ्गलायाम्, मुखं द्वादशाङ्गलायाम्, तथा केहान्तच्छाड्यान्तरूपमस्त्वान्तरमेकादशा-
ङ्गलम्, एवं सर्विशमङ्गलशतमायाम् पुरुषस्य । अन्ये विस्तृतवाहुपुरुषायाम् सर्विशम-
ङ्गलशतं वदन्ति । स्त्ररके तु चतुरशीत्यङ्गलः पुरुषायाम् उक्तः, तेनाङ्गलमानमेदात्
समस्या कर्तव्या, येनेह जह्वा त्र्युर्विंशत्यङ्गल, स्त्ररके “जह्वेऽष्टादशाङ्गले” (वि. अ. ८)
इत्यादिना प्रमाणमेव उक्तः ॥ १२ ॥

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारि तु षोडशे ॥
समत्वागत्वीर्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक् ॥ १३ ॥

अत्र स्त्रीश्रेणिपुरुषोरःप्रमृतीनामङ्गानां केषांश्चिन्नौवन एव संपूर्णमानता भवति;
तेन तदेव यथोक्तमानता हेयेत्याह—पञ्चविंशे इत्यादि । उक्तं चात्र—“वर्षेऽथ च
पञ्चविंशे नरः समन्वितफलः षोडशे नारी । श्रद्धेति मानोन्मानं जीवितभागे चतुर्थे
वा” इति ॥ १३ ॥

देहः स्त्रैरङ्गलैरेव यथावदनुकीर्तितः ॥
युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि वाऽङ्गना ॥ १४ ॥
दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तं च महदृच्छति ॥
मध्यमे मध्यमैरायुर्वित्तं हीनैस्तथाऽवरम् ॥ १५ ॥

देहः स्त्रैरङ्गलैरित्यनेन नारीशरीरं नार्यङ्गलेन, पुरुषशरीरं पुरुषाङ्गलेन मेयं, किं च
पालशरीरं पाल्यङ्गलेन मेयमित्यपि सूचितं हेयम् । एतस्मिन् खाङ्गलमाने त्रियुषमानता
या अङ्गलस्योक्ता सा न सम्यक् संगता भवति, तथा खाङ्गल एवात्राङ्गलिमध्यप्रदेश-
मानो हेयः । स्त्ररके त्र्यष्टमागोऽङ्गलिमूलमानो वाऽङ्गलः, तेन मानमेदसमर्थनं यथा-
कथंचित् कर्तव्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

अथ सारान् वक्ष्यामः—स्मृतिभक्तिप्रज्ञाशौचशौर्योपेतं कल्याणाभि-
निवेशं सत्त्वसारं विद्यात्, क्षिप्रसंहतश्वेतास्थिदन्तनखं बहुलकामप्रजं
शुकेण; अकृशमुत्तमबलं क्षिप्रगम्भीरस्वरं सौभाग्योपपन्नं महाभैरवं च
मज्झा; महाशिरःस्कन्धं दृढदन्तहन्वस्थिनखमस्थिमिः; क्षिप्रमृश्लेव-
स्वरं बृहच्छरीरमायासासहिष्णुं मेदसा; अच्छिद्रगात्रं गूढास्थिसर्पि-
मांसोपचितं च मांसेन; क्षिप्रताम्रनखनयनतालुजिह्वौष्ठपाणिपादतल-
रक्तेन; सुप्रसन्नमृदुत्वप्रोभाणं त्वकृसारं विद्यादिति । येषां पूर्वं पूर्वं
प्रधानमायुःसौभाग्ययोरिति ॥ १६ ॥

सारेणाप्यायुर्निर्दिष्टाह—अथ सारानित्यादि । भक्तिरिह देवगुरुत्वेना । शुकेण
सारम्, एवं मज्जैत्यादावपि श्रौज्यम् । कृशमुत्तमबलमिति कृशमपि महाबलम् । अच्छि-

द्रागत्रमिति अनिद्रागत्रम् । एवमिति सत्त्वादिसाराणामुक्तानां यद्यत् पूर्व तत्तद्वयुःसौभाग्ययोः प्रकर्षकरम्, एवं यथा यथा द्वित्रादिसारतायोगप्रकर्षः तथा तथाऽऽयुःसौभाग्य-प्रकर्षोऽपि हेयः । सौभाग्यशब्देन च कमनीयाश्चरके विस्तरप्रतिपादिताः बलसीकुमार्य-घनित्वादयो गुणा गृहीतव्याः ॥ १६ ॥

सामान्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणादथ सारतः ॥

परीक्षयायुः सुनिपुणो भिषक् सिध्यति कर्मसु ॥ १७ ॥

उक्तं प्रकरणमुपसंहरति—सामान्यत इत्यादि । तत्र ‘महाललाट’ इत्यादिना ‘स जीवेत् पद्मविंशतिम्’ इत्यन्तेन सामान्यत उक्तमायुः, ‘अथ पुनः’ इत्यादिना ‘हीनैस्तथाऽवरम्’ इत्यन्तेनाङ्गप्रत्यङ्गविभागतया उक्तमायुः, ‘अथ सारान्’ इत्यादिना ‘सौभाग्ययोरपि’ इत्यन्तेन तु सारत उक्तमायुर्ज्ञेयम् । सिध्यतीति सिद्धियुक्तो भवति । कर्मस्त्विति चिकित्सासु ॥ १७ ॥

व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहिताः, सर्वे एवैते त्रिविधाः—साध्या, याध्याः, प्रत्याख्येयाश्च । तत्रैतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत—किमयमौपसर्गिकः, प्राक्केवलः, अन्यलक्षण इति । तत्र, औपसर्गिको नाम यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति, स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञः; प्राक्केवलो नाम यः प्रागेवोत्पन्नो व्याधिरपूर्वरूपोऽनुपद्रवश्च; अन्यलक्षणो नाम यो भविष्यद्भ्याधिर्यापकः, स पूर्वरूपसंज्ञः । तत्र, सोपद्रवमन्योन्याविरोधेनोपक्रमेत, चलवन्तमुपद्रवं चा, प्राक्केवलं यथास्वं प्रतिक्षुर्यात्; अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत् ॥ १८ ॥

क्रमागतां व्याधिपरीक्षामाह—व्याधीत्यादि । प्रागभिहिता इति प्रथमाध्याये “तदुःखसंयोगा व्याधयः” (सू. अ. १) इत्यादिना, तथा व्याधिसमुद्देशीये “आदिवलप्रवृत्ताः” (सू. अ. २४) इत्यादिना प्रोक्ताः । ते तु सर्वे एव त्रिविधा इति सर्वे एव ते रोगाः साध्य-थाप्य-प्रत्याख्येयमेदेषु मध्ये एकत्रावश्यं प्रविशन्तीत्यर्थः, न तु सर्वरोगाणां प्रति प्रति साध्यादित्रैविध्यमनेनोच्यते; येन रोहिणीप्रभृतयो न साध्याः, ज्वरादयो न याध्याः, तथा तिलकोलकमपकादयः साध्या एव परम् । भूयस्त्रिधा इति औपसर्गिकादिभेदेन । उप-व्याध्यादोपपत्त्या सृजतीत्युपसर्गः, उपसर्ग एव स्थायिककृत्प्रत्ययादादौपसर्गिकः । उपद्रवलक्षणमाह—तत्रौपसर्गिको नामेत्यादि । तत्र प्रथमोत्पन्नं ज्वरादिव्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति अनुगतो भवति, यथोऽतीसारादिः स च तन्मूल एवेति पूर्वोत्पन्नव्याधिकारणकः स च सोऽतीसारादिउपद्रव इत्यर्थः । उपद्रवसंज्ञो भवतीत्यनेन च शास्त्रसमयसिद्धेयमुपद्रवसंज्ञेति दर्शयति । अत्र पूर्वोत्पन्नमिति कृत्वा व्याधिविशेषणमजनि-
त-

१ ‘विशेषतः’ इति ल. । २ ‘व्याध्यादौ’ इति सु. । ३ ‘योऽतीसारादिः’ इति पा० । ४ ‘शास्त्रे स्वनपसिद्धोऽयमुपद्रवसंज्ञो भवतीति’ इति सु. ।

व्याधिदोषावस्थानिषेधार्थम् । जघन्यकालजात इति पदं व्याधिना ज्वरादिना सहोत्पत्त्या-
 रुच्यादिलिङ्गरूपव्याधिनिरासार्थम् । यदुच्यते चरके—“व्याधयस्ते तदात्वे तु लिङ्गा-
 नीष्टानि नामयाः” (च. नि. अ. ८) इति । पुनर्व्याधिरिति पदं व्याधुत्पादोत्तरकालमावि-
 व्याध्यवस्थानिरासार्थम् । तन्मूल एवेति स्वहेतुवलाद् व्याधुत्तरकालोत्पन्नसंसर्गिरोग-
 प्रतिषेधार्थम् । यथा—“रूपदोत्तरकालजमपि कुष्ठं यथोक्तलक्षणमपि नोपद्रव इत्यर्थः ।
 यदुच्यते—“ज्वरसंतापाद्रकपित्तप्रदीर्यते । रकपित्तादयो कासः कासात् संजायते
 क्षयः” (च. नि. अ. ८) इति । क्षयहेतुभूतव्याधिना सहावस्थाने रकपित्तादीनां
 तदोपद्रवत्वं यदा मूलव्याधुपगमेऽप्यवस्थानं रकपित्तादीनां; यदुक्तं—“कश्चिद्धि रोगो
 रोगस्य हेतुर्भूला प्रशाम्यति । न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेतुस्तं कुरुतेऽपि च” (च. नि.
 अ. ८) इति; तथा नोपद्रवत्वम्, उपद्रवव्याधिसंबन्धाभावादेव(?) । एवंभूतोपद्रवलक्षण-
 मेव चरके पठ्यते; यथा—“उपद्रवस्तु रोगान्तरकालजो रोगाश्रयो रोग एव, स स्थूलो-
 ऽणुर्वा पश्चाज्जायत इति उपद्रवसंज्ञः” (च. नि. अ. २१) इति । अत्रान्तरकालज
 इति रोगमध्यकालजः, तेन लिङ्गव्युदासः; रोगाश्रय इत्यनेन चावस्थाव्युदासः । बहु
 वक्तव्यं चैतद्विस्तरमयात्र विस्तृतम् । प्राक्निबलं विवृणोति—प्राक्निबल इत्यादि । प्रागेवा-
 पूर्वरूपतयोत्पन्नः, तथा पश्चादप्यनुपद्रवतया केवल इत्यर्थः । मषकतिलकालका-
 दयोऽपूर्वरूपा एव जायन्ते, न च तेषामुपद्रवो भवतीति प्राक्निबला भण्यन्ते, एवं
 व्याख्यानयन्ति । किलसिन् व्याख्याने मूलज्वरादिव्याधीनां सपूर्वरूपाणामौपसर्गिकादि-
 प्रकारत्रयेणापि ग्रहणं न स्यात्, मषकादीनां चाव्यफलं पूर्वरूपं संभवसेवेत्यपूर्व-
 रूपता तेषां दुर्घटा; तेन प्रागुत्पन्नो व्याधिरित्यनेन ज्वरादय एव व्याधयोऽभिधीयन्ते ।
 अत्रापूर्वरूप इत्यनेन च पूर्वरूपादन्यदुच्यते, अनुपद्रव इत्यनेनापि चोपद्रवादप्यल-
 मुच्यते । अन्यलक्षणो नामेत्यनेन च सर्वरूपाभिधानम् । भविष्यव्याधिरूपापक इत्यनेन
 वर्तमानव्याधिगमकाद्यावृत्तिः । लिङ्गानां च प्रधानव्याधिग्रहणेनैव ग्रहणमित्युक्तमेव ।
 रिद्यतां च मरणपूर्वरूपतया ग्रहणमिति सर्वव्याधिप्राप्तिः । अत्र चिकित्सासूत्रमाह—
 तत्रेत्यादि । अन्योन्याविरोधेनेति मूलव्याधेरुपद्रवस्य च यथा विरोधो न भवति तथोभय-
 व्याधिप्रत्यनीका चिकित्सा कर्तव्येत्यर्थः । यदा तूपद्रवो बलवान् दृश्यते तदा बलवन्त-
 उपद्रवं चिकित्सेदिति पक्षः । यद्यपि तन्मूलतया व्याधुत्पन्नवशैरेकारणतोषा, तथाऽपि
 तयोर्भिन्नव्याधिरूपतया व्याधिप्रत्यनीका चिकित्सा भिन्नाऽपि भवति, तदपेक्ष्येतद्वचनं—
 बलवन्तुपद्रवं चोपचरेदिति । यथास्मिति या यस्य ज्वरादेर्विक्रमोऽपि तथा प्रतिकुर्वीत ।
 अन्यलक्षणे आदिव्याधौ प्रथमोत्पन्नरूपशब्दित्वात् प्रयतेत पूर्वरूपोक्तं चिकित्सितं यथास्वं
 कुर्वीतित्यर्थः । तेन “ज्वरस्य पूर्वरूपे लब्धदानमपतर्पणं च” (च. नि. अ. १) इत्याद्युक्तं
 गृह्यते; अथवा आदिशब्दः प्रधानवाची, तेन साविप्रधानव्याधि यथाकथंविदुर्ज्ञाय तत्रोक्तं
 चिकित्सितं पूर्वरूपे कुर्यात् । तेन मसुरिकादिपूर्वरूपे ज्वराद्वमर्दादी तदुक्तचिकित्साम-
 पहाय मसुरिकादिचिकित्सेव क्रियते शोषनमोजनादिरूपा (तेनैतत् पक्षद्वयमप्यदुष्टमिति

कार्तिककुण्डः) । आरीत्यादी आदिशब्दः प्रधानवाची; तेन व्याघाविति पूर्वरूपलक्षणीये प्रधानज्वरादिआघावित्यर्थः । यदुच्यते—“ज्वरस्य पूर्वरूपे हितं लघ्वशनमपतर्पणं वा” (च. नि. अ. १) इत्यादि ॥ १८ ॥

भवति चात्र—

नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः ॥

अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ॥ १९ ॥

उक्तानुक्तव्याधिविचित्रासूत्रमाह—नास्तीत्यादि । अनुक्तमपीति शृङ्गादिभिरनुक्तमपि; दोषाणां वातादीनां, लिङ्गैस्तोदादिभिर्ज्ञात्वा व्याधिरूपप्रत्यनीकैर्भेषजैरुपाचरेदित्यर्थः ॥ १९ ॥

प्रागभिहिता ऋतवः ॥ २० ॥

क्रमागतामृतुपरीक्षामृतुचर्योक्तत्वेन निर्दिशति—प्रागित्यादि । ऋतूनां चाभिधानं दोषचयादिहेतुताप्रतिपादनार्थं, तथाऽभिक्षारादिक्षेदस्वेदवमनादिक्रियानुगुणत्वानुगुणत्वप्रतिपादनार्थम् ॥ २० ॥

शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम् ॥

कृत्वा कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यपयेत् ॥ २१ ॥

तत्र दोषचयादिप्रतिपादनता ऋतूनामृतुचर्यं (सू. अ. ६) एवोक्ता, अभ्यादिचिकित्सायां तु कालस्य ऋतुरूपस्याननुगुणत्वं विधेयं तदाह—शीत इत्यादि । प्रतीकारोऽत्र कालगुणविपरीतक्रिया, तत्र यथा “अग्निं कर्म सर्ववर्तुषु कुर्यादन्यत्र शरद्वीष्माभ्याम्” (सू. अ. १२) इत्युक्तं, तत्राप्यात्ययिके व्याध्यानुष्णप्रतीकारं शीतशुद्धशीतवातादिना कृत्वाऽभिक्रिया कर्तव्या, एवं शीतप्रतीकारेऽपि बोद्धव्यं, वर्षप्रतीकारस्तु शीतप्रतीकारेणैव लब्धः; एवं क्षेदपानवमनादावपि बोद्धव्यम् । अथ स्थित्वाऽनुगुणकालप्राप्तावेव कस्मात् क्रिया न क्रियत इत्याह—क्रियाकालं न ह्यपयेत् ॥ २१ ॥

अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया ॥

क्रिया हीनाऽतिरिक्ता वा साध्येष्वपि न सिध्यति ॥ २२ ॥

या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च ॥

सा क्रिया, न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ॥ २३ ॥

क्रियाकालहानी दोषमाह—अप्राप्ते इत्यादि । अप्राप्ते क्रियाकाले क्रियाकरणं, प्राप्त-क्रियाकालातिक्रमो वा, द्वितीयमपीदं क्रियाकालप्रणयनं; तत्राप्राप्ते क्रियाकाले क्रियाविधानं यथा—वसन्त एवानुदीर्णं कफे वमनं, तथाऽऽमज्वरे भेषजविधानमित्यादि; प्राप्ते काले क्रियाया अकरणं प्राप्तकालातिक्रमेण करणात् तथा सर्वथा अकरणाच्च हेयम् ।

क्रियाया असिद्धिप्रसङ्गेन अन्यथाऽपि क्रियाया असिद्धिताहेतुमाह—क्रिया हीनाऽतिरिक्ता वेत्यादि । यात्युदीर्णं शमयतीत्यादि केचित् पठन्ति । अत्रार्थे चरकः “प्रयोगः क्षमयेषामपि योऽन्यमन्यमुदीरयेत् । नासौ विद्युदः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत्” (च. नि. अ. ८) इति ॥ २२ ॥ २३ ॥

प्रागभिहितोऽग्निरन्नाभिपाचकः । स चतुर्विधो भवति—दोषाभिपन्नो विक्रियामापन्नश्च त्रिविधो भवति—विषमो वातेन, तीक्ष्णः पित्तेन, मन्दः श्लेष्मणा; चतुर्थः समः सर्वसाम्यादिति । तत्र, यो यथाकालमुपयुक्तमन्नं सम्यक् पचति स समः, समैर्दोषैः, यः कदाचित् सम्यक् पचति, कदाचिदाध्मानशूलोदावर्ततिसारजठरगौरवान्मूत्रज्वरप्रवाहणानि कृत्वा, स विषमः; यः प्रभूतमप्युपयुक्तमन्नमाशु पचति स तीक्ष्णः, स एवाभिवर्धमानोऽत्यग्निरित्याभाष्यते, स मुहुर्मुहुः प्रभूतमप्युपयुक्तमन्नमाशुतरं पचति, पाकान्ते च गलतात्त्वोष्ठशोषदाहसंतापाक्षिनयति; यस्त्वल्पमप्युपयुक्तमुदरशिरोगौरवकासश्वासप्रसेकच्छर्दिगात्रसदनानि कृत्वा महता कालेन पचति, स मन्दः ॥ २४ ॥

क्रमगतमिपरीक्षामाह—प्रागित्यादि । प्रागिति व्रणप्रश्ने “तत्र जिज्ञास्यं” (सू. अ. २१) इत्यादिना पक्षप्रकारो भ्राजकादिभेदेनोक्तः, तेषु परीक्षोपयुक्तं कथितत्वेनाह—अन्नाभिपाचक इति । चतुर्विध इति समो विषमस्तीक्ष्णो मन्द इति भेदात् । तत्राभिप्रकारत्रयं दृष्टत्वेन वृत्त्यतया दर्शयन्नाह—दोषेत्यादि । दोषाभिपन्न इत्येतावदुच्यमाने वातादिप्रकृत्यग्नीनामपि मनाग्दुष्टानां ग्रहणं स्यादित्याह—विक्रियामापन्नश्चेति । दोषाभिपन्नत्वेनैव विक्रियापत्तौ लक्ष्यायां यत्पुनर्विक्रियामापन्नश्चेति करोति तेन प्रतिकर्तव्याभाविभूतविक्रियापन्नतां दर्शयति । तेन प्राकृताभिविक्रिया अन्या सर्वथाऽप्रतिकार्यो च निरस्यते । किंवा दोषाभिपन्नत्वेनान्योन्याभिरता दुष्टिस्त्रिधा पृच्छते, विक्रियामापन्नत्वेत्यनेन चागन्तुकी बहिर्दुष्टिरुच्यते । उक्तं हि चरके—“वातप्रकृतेर्वाताभिभूतेऽभ्यधिष्ठाने विषमा भवन्त्यग्रयः” (च. नि. अ. ६) इति । त्रिविधत्वमन्तरोक्तत्वादाह—विषमो वातेनेत्यादि । चरके यद्यपि पित्तेन मन्दत्वमपि प्रतिपादितं “कटुग्रीर्णविदाह्यम्लक्षारयैः पित्तमुत्पन्नम् । आल्लावयद्दन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम्” (च. नि. अ. १५) इति, तथाऽपीह कटुतिक्तस्य पित्तस्यानम्लस्य स्त्रीकारात् पित्तेन तीक्ष्णत्वमेवोक्तं; यदम्लं पित्तं विदग्धं भिगधोष्णसंभूतं तस्य द्रवांश एव सान्ध्यकारक इति पित्तजन्यता नेहोक्त । चतुर्विध इत्युद्देशे प्रशस्ततया प्रधानं सममेवाभिं प्रथमं लक्षयति—तत्र यो यथेत्यादि । विषमे कदाचित् सम्यग्वा पाको वायोर्विषमकारित्वादेव भवति । तीक्ष्णत्वं तु बह्विधिविधं तीक्ष्णतीक्ष्णतरमेवेन । तत्र स एवाभिवर्धमान इत्यादिना तीक्ष्णतरस्या-

१ ‘दोषाभिपन्नत्वेनाप्राकृती’ इति सु. ।

त्यभ्यादिशब्दवाच्यस्य कथनम् । पाकान्त इत्युपयुक्ताज्ञपाकान्ते । (सौम्याश्च भावानिति
आप्यान् पौच्छिल्यह्नेदमाधुर्यादीन् । द्रवोपेतमित्यादिना अत्यभिप्रतीकारार्थमुपयुक्तमर्थं
पुनर्दर्शयति । अन्ये तु द्रवोपेतमित्यादिना तीक्ष्णतमोऽग्निरुच्यते; तेन तीक्ष्णः, तीक्ष्ण-
तरः, तीक्ष्णतम इति त्रिविधोऽग्निरुच्यत इति व्याख्यानयन्ति । भस्मीकुर्येति सार-
मलविभागं विना दग्ध्वेत्यर्थः । धातुगुणानिति रसादीनां देहधारकान् गुणान् । महाभ्रंशो
भरणं, तं करोतीति महाभ्रंशकरः; किंवा महतां प्राणानां भ्रंशकरः; किंवा मृदच्छब्देत्
हृदयमुच्यते, यदुच्यते चरके—“महत्त्वार्थश्च हृदयं पर्यायैरुच्यते लुपैः” (च. सू.
अ. ३०) इति । मूर्च्छाकारित्वात् मूर्च्छक इति संज्ञा । यद्विज्ञादिना मन्दलक्षणम् ।
महता कालेनेति उचितपाककालातिक्रमेण ॥ २४ ॥

विषमो घातजान् रोगांस्तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।

करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसंभवान् ॥ २५ ॥

विषमादीनां लक्षणान्तराणि चिकित्सोपयुक्तान्याह—विषम इत्यादि । पित्तमेव निमित्त-
मित्यर्थः ॥ २५ ॥

तत्र, समे परिरक्षणं कुर्वीत; विषमे क्षिग्धाम्ललवणैः क्रियाविशेषैः
प्रतिकुर्वीत; तीक्ष्णे मधुरक्षिग्धशीतैर्विरेकैश्च; पक्वमेवात्यशौ, विशेषेण
माहिषैश्च क्षीरदधिसर्पिर्भिः; मन्दे कटुतिक्तकषायैर्वमनैश्च ॥ २६ ॥

अग्निसमल(र)क्षणोपदेशपूर्वकं चिकित्सासूत्रमाह—तत्र सम इत्यादि । अत्र समरक्षणं
सुस्थवृत्तानुष्ठानेन । क्रियाविशेषा इह आहारोपधरूपाः । विरेचनैवेति बहुपित्तविषयं,
संशोधनस्य बहुपित्तविषयत्वात् । एवमेवेति मधुरादिभिः । अत्यभाविति भस्म-
कारण्ये ॥ २६ ॥

औदर्यो भगधानग्निरश्वरोऽन्नस्य पाचकः ॥

सौक्ष्म्याद्द्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते ॥ २७ ॥

संप्रत्यग्नेः प्रत्यक्षानुपलभ्यस्य प्रमाणान्तरेण स्वरूपं दर्शयन्नाह—औदर्यं इत्यादि ।
उदरे भव औदर्यः । भगवानिति च ईश्वर इति च शब्दाभ्यां देवतारूपत्वमस्य दर्शयते ।
अन्नस्य पाचक इत्यनेनाज्ञपाकेन कार्येण लक्ष्यते प्रत्यक्षानुपलभ्यमानोऽपीति दर्शयते ।
देवतारूपतादर्शनेन च बाह्याभिविलक्षणरसमलविवेकात् प्राणधारणकार्यकर्तृत्वमस्यो-
पपन्नमिति दर्शयते । एवंभूतदेवतारूपस्याग्नेर्मान्यादिजननं दुःखजनकप्राण्यधर्मादेव
भवति, यतो देवता अपि धर्माधर्मरूपकर्मपराधीना इति । अथ कस्माद्विवेकाभिर्नोप-
लभ्यत इत्याह—सौक्ष्म्यादित्यादि । सूक्ष्मत्वमिहानुभूतरूपत्वमनुक्षणदाहैकत्वं च दृष्टमेव

१ कोष्ठस्यव्याख्यानुसारी चक्रसंमतः पाठस्तादृशपत्रपुस्तकेऽनुपलब्धत्वात् मूले सन्निवेशितः ।
२ ‘अलभ्ये’ इति. ह. । ३ ‘अन्नदाहकर्म’ इति ह. । ४ ‘दृष्टकृतमेव’ इति ह. ।

ज्ञेयम् । रसानाददान इति रसमलविवेकार्यमक्षरसान् ग्रहणित्यर्थः । रसशब्देन लक्षणयारसाधारं द्रव्यमक्षपानरूपमुच्यते । विवेकमिति रुधिरादिगततया ग्रहीतुम् ॥ २७ ॥

प्राणापानसमानैस्तु सर्वतः पवनैस्त्रिभिः ॥

ध्मायते पाल्यते चापि स्वां स्वां गतिमवस्थितैः ॥ २८ ॥

अग्नेः स्वकार्यकरणे पवनसहायमाह—प्राणापानेत्यादि । अत्र प्राणापानाभ्यां प्रविश-
तिष्ठत्यां षष्ठेरुद्दीपनं भस्त्राध्यापनेनेव क्रियते, तदेतद् ‘ध्याप्यते’ इत्यनेनोक्तं; समानेन तु
वद्विपार्श्ववर्तिना पालनं क्रियते । तदुक्तं—“समानोऽग्निसहायवान्” (नि. अ. १) इति ।
चरकेऽपि—“समानेनावधृतोऽग्निः” (च. चि. अ. १५) इत्युक्तम् । सर्वत इति
सर्वमग्निस्थानं व्याप्य । स्वां स्वां गतिमवस्थितैरिति अविकृतैरित्यर्थः । (अग्नेः प्राधान्यं
दर्शयन्माह—युक्तैत्यादि । अत्रैवार्थे चरकः—“शान्तेऽग्नौ म्रियते युक्ते चिरं जीवत्य-
नामयः । रोगी स्यात् विकृते, मूलमग्निस्तस्माद्विकृत्यते” (च. चि. अ. १५) इति ।
मनाद्रुचीक्ष्णाग्निप्रशंसामाह—अतिमात्रमित्यादि । समधुत इति पथ्यापथ्यसहितं
शुभानस्य । दिवा चेति चकाराद्रात्रौ च जाग्रत इति लभ्यते) ॥ २८ ॥

वयस्तु त्रिविधं—चाल्यं, मध्यं, वृद्धमिति । तत्रोनपोडशवर्षाया
बालाः । ते त्रिविधाः—क्षीरपाः, क्षीराज्ञादा, अज्ञादा इति । तेपु संव-
त्सरपराः क्षीरपाः, द्विसंवत्सरपराः क्षीराज्ञादाः, परतोऽज्ञादा इति ।
पोडशसप्तत्योन्तरे मध्यं वयः । तस्य विकल्पो—वृद्धिः, यौवनं, संपू-
र्णता, परिहाणिरिति । तत्र, आर्चिशतेर्बृद्धिः, आर्चिशतो यौवनम्,
आर्चत्वारिंशतः सर्वघातिवन्द्ध्यवलयवीर्यसंपूर्णता, अत ऊर्ध्वमीषत्परि-
हाणिर्यावत् सप्ततिरिति । सप्ततेरूर्ध्वं क्षीयमाणघातिवन्द्ध्यवलयवीर्यो-
त्साहमहन्महनि वलीपलितखालित्यजुष्टं कासश्वासप्रभृतिभिरुपद्रवैर-
भिभूयमानं सर्वक्रियास्वसमर्थं जीर्णोद्गारमिवाभिवृष्टमवसीदन्तं वृद्ध-
माचक्षते ॥ २९ ॥

क्रमागतां वयःपरीक्षामाह—वय इत्यादि । द्विसंवत्सरपराः क्षीराज्ञादा इति प्रायस्तथा
दर्शनात्; तेन द्विवर्षादूर्ध्वं क्षीराज्ञादलं भवति । अत्र सप्ततिं यावन्मर्थं वयः; चरके-
ऽपि षष्टिवर्षपर्यन्तमुक्तं, षष्टिवर्षादूर्ध्वं हानिप्रकर्षविवक्षया; इह तु तत्र विवक्षितमित्य-
द्वार्यता । यौवनमिति ‘यु’मिश्रणे, इत्यस्माद्रूपं; तेन पूर्वाया वृद्धेस्तथा परयाश्च पूर्णताया
मिश्रणं यौवनं ज्ञेयम् । यौवने मनागवर्धमानता, पूर्णतायां तु ताद्रूप्येणावस्थानं ज्ञेयम् ।
अत ऊर्ध्वमीषद्वानिः ॥ २९ ॥

तत्रोत्तरोत्तरास्तु वयोवस्थास्तुत्तरोत्तरा मेघजमात्राविशेषा भवन्ति,
ऋते च परिहाणे; तत्राद्यापेक्षया प्रतिकुर्वीत ॥ ३० ॥

१ कोष्ठस्यन्याख्यानुसारी चक्रसंमतपाठोऽनुपलभ्यत्वान्न मूले सन्निवेशितः ।

वयोऽवस्थामेदोपदर्शनफलमाह—तत्रोत्तरोत्तरास्त्रित्यादि । मेषजमात्राविशेषास्तत्रा-
न्तरोक्ता यथा—“प्रथमे मासि जातस्य दिशोर्मेषजरक्तिका” इत्यादि । उत्तरोत्तरा इति
उत्तरोत्तरं वर्षमानाः । ऋते परिहाणेरिति सप्ततिं विना । परितः सर्वतो घास्त्रिन्द्रियवल्ग-
देर्हानिः परिहाणिः । ईषदानौ तु आचक्षारिंशतः पूर्वैव मात्रा कर्तव्या । अथ वृद्धे परिहा-
णिलक्षिते का मेषजमात्रेत्याह—तत्राद्यापेक्षयेति ।—आद्यं बाल्यं, तदपेक्षया मेषजमात्रा
क्रमेण हीनमात्रा कर्तव्येत्यर्थः । ‘अन्यापेक्षया’ इति पाठपक्षेऽपि अन्यद् बाल्यमिति
स एवार्थः ॥ ३० ॥

भवन्ति चान्न—

चाले विवर्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु ॥

भूयिष्ठं वर्धते वायुर्वृद्धे तद्वीक्ष्य योजयेत् ॥ ३१ ॥

दोषविशेषवृद्धमपि वयोवस्थालक्षणीयमाह—चाले इत्यादि ॥ ३१ ॥

अग्निक्षारविरैकैस्तु चालवृद्धौ विवर्जयेत् ॥

तत्साध्येषु विकारेषु मृद्धीं कुर्यात् क्रियां शनैः ॥ ३२ ॥

वयोज्ञानफलं क्रियाविशेषेऽप्याह—अग्नीत्यादि । विरेकोऽत्र मलविरेचनतया घमन-
विरेचने । यदुक्तं चरके—“उभयं वा दोषमलविरेचनाद्विरेचनसंज्ञां लभते” (च. क.
अ. १) इति । तत्साध्येष्विति अग्न्यादिसाध्येषु । मृद्धीमिति अतीव्रां, तीव्रत्वेनाग्न्यादि-
क्रिया न कर्तव्यैव तावत् ; तदेकसाध्ये तु अजापुरीषादिमृद्धाभयतया मृद्धमिरपि विधेयः,
तथा क्षारोऽपि आवापप्रतीवापश्चन्यतया मृदुः कार्यः, विरेचनादि चतुरङ्गलदिकृतं मृदु
विधेयमित्याद्यनुसरणीयम् । शनैरिति मन्दम् ; एतदपि चालवृद्धयोर्वेदनासह्यप्रती-
कारार्थं ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥

देहः स्थूलः, कृशो, मध्य, इति प्रागभिहितः ॥ ३३ ॥

क्रमागतां देहपरीक्षामाह—देह इत्यादि । प्रागभिहित इति “रसनिसिक्तमेव
स्थौल्यं” (सू. अ. १५) इत्यादिना दोषधातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीये ॥ ३३ ॥

कर्शयेद्बृंहयेच्चापि सदा स्थूलकृशौ नरौ ॥

रक्षणं चैव मध्यस्य कुर्वीत सततं भिषक् ॥ ३४ ॥

देहविशेषविज्ञानानुष्ठेयमाह—कर्शयेदित्यादि ॥ ३४ ॥

बलमभिहितगुणः, दौर्बल्यं तु स्वभावदोषजरादिभिरवेक्षितव्यम् ।
यस्याद्वलवतः सर्वक्रियाप्रवृत्तिस्तस्माद्वलमेव प्रधानमधिकरणा-
नाम् ॥ ३५ ॥

बलपरीक्षायामभिहितगुणमिति उक्तप्रशस्तधर्मकलं; गुणशब्दोऽत्र प्रशस्तधर्मवाची, तच्च “तत्र बलेन स्थिरोपचितमांसता” (सू. अ. १५) इत्यादिनोक्तमनुसर्तव्यम् । बलमेदत्वादेव कारणमेदेन दौर्बल्यं निर्दिशन्नाह—दौर्बल्यं लिखादि । दौर्बल्यं बलमेव क्षीणमुच्यते । स्वभावादेव कश्चिन्मातृपितृबीजदोषाद्वाद्वा दुर्बलो भवति, कश्चिदोषैः सयितघातगुणतया च दुर्बलो भवति, जरया वार्षक्येन वा दौर्बल्यं भवति । आदि-शब्दात् कालादीनां ग्रहणं; यदुक्तं—“आदावन्ते च दौर्बल्यं विसर्गादानयोर्दृणाम्” (च. सू. अ. ५) इति । ‘आपेक्षिकं च’ इति केचित् पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—मध्यमपेक्ष्य धालो वृद्धश्च दुर्बल इत्यादिकमपेक्षाकृतं दौर्बल्यम् । तच्च वयोमृहीतमेवेत्य-जानुसर्तव्यम् । सवलं स्त्रीति—यस्मादित्यादि । क्रियाप्रतिपत्तिः क्रियासिद्धिः । चरकेऽ-प्युक्तं—“बलाधिष्ठानमारोग्यं” (च. वि. अ. ३) इति । आरोग्याधिष्ठानानां शरीरा-भिवलादीनां मध्ये एतच्च प्रकरणे प्राधान्यव्यापनं तन्मध्यमं, तेन बहोरपि स्वविषये स्तुतिर्न विरुध्यते ॥ ३५ ॥

केचित् कृशाः प्राणवन्तः स्थूलाश्चाल्पवला जराः ॥

तस्मात् स्थिरत्वव्यायामैर्वर्जं वैद्यः प्रतर्कयेत् ॥ ३६ ॥

तच्च बलं व्यायामादिशक्त्या परीक्षणीयमित्याह—केचिदित्यादि । स्थिरत्वमभिधाता-दिभिरविचाल्यत्वं; केचित् स्थिरत्वमिति व्यस्तं पठन्ति । अत्र सौर्धलक्षणं बलं स्थिरत्व-मिति वदन्ति ॥ ३६ ॥

सत्त्वं तु व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्थानेष्वविक्रमकारम् ॥ ३७ ॥

कामागतसत्त्वपरीक्षार्थां सत्त्वं सत्त्वगुणो मनोगतः, तदुत्कर्षान्मनो बलवद्भवति । व्यसनं दुःखागमः, अभ्युदयः सुखागमः; क्रिया कारणं, स्थानं हेतुः; तेन व्यसनाभ्यु-दयक्रियास्थानेष्विति दुःखसुखोत्पादहेतुषु प्रबलशत्रुसमागममुत्रोत्पत्तिश्रवणादिषु यद-विक्रमः अविकृतत्वं, ततो दुःखसुखहेतो निर्मयविकारशून्यता अविक्रमः । अवैकल्य-करमिति पाठपक्षेऽपि अयमेवार्थ उच्येयः ॥ ३७ ॥

सत्त्ववान् सहते सर्वं संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥

राजसः स्तभ्यमानोऽन्यैः सहते नैव तामसः ॥ ३८ ॥

इममेवार्थं सविपर्ययं श्लोकेनाह—सत्त्ववानित्यादि । सर्वमिति दुःखसुखहेतुम् । संस्तभ्येति मनसो विकारोदयप्रतिबन्धं कृत्वा । उत्तमबलत्वान्मनसः सार्वत्रिक आत्मनै-वात्मानं संस्तभ्य पीडादिदुःखं सहते । राजसस्तु मध्यबलत्वान्मनसः परैः स्तभ्यमानः पीडादि सहते । तामस इति तामसो नात्मना परेण वा स्तभ्यमानोऽपि पीडा सहत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

प्रकृतिं भेषजं चोपरिष्ठाद्ब्रह्मणः ॥ ३९ ॥

१ ‘अविकम्पकारम्’ इति ता. ।

प्रकृतिमित्यादौ प्रकृतिः शारीरे, तद्यथा—“सप्त प्रकृतयः” (शा. अ. ४) इत्यादिना वक्तव्याः । मेपजं भूमिप्रविभागीये “सौम्यानि औषधाति” (सू. अ. ३६) इत्यादिना वक्तव्यम् ॥ ३९ ॥

सात्म्यानि तु देशजातिरोगर्तुव्यायामोदकदिवास्वप्नरसप्रभृतीनि प्रकृतिविरुद्धान्यपि यान्यवाधकराणि भवन्ति ॥ ४० ॥

क्रमागतौ सात्म्यपरीक्षामाह—सात्म्यानीत्यादि । तत्र सात्म्यं नाम यदुपशेते सुखं करोतीत्यर्थः । उक्तं हि चरके—“सात्म्यायौ ह्युपशयार्थः” (च. वि. अ. १) इति । तथा “यो रसः कल्पते यस्य सुखित्वाय निषेवितः” इत्यनन्तरमेवोक्तम् । सुखं चेद्द्वारोग्यं, यदुक्तं—“सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च” (च. सू. अ. ९) इति । तच्चारोग्यरूपं सुखं स्वस्थे अनागतावाधप्रतिषेधेन, तथा व्याधिते व्याध्यपनयनेन सात्म्येन क्रियते । यदपि च—“यत् प्रयाति सद्वात्मताम्” इति सात्म्यलक्षणं, तदप्येवमभूतार्थमेव, येनात्मरूपताऽप्यविकारितैव । तच्च सात्म्यं संक्षेपतः पञ्चप्रकारं; यथा—देशसात्म्यं, जातिसात्म्यं, रोगसात्म्यम्, ऋतुसात्म्यम्, ओकसात्म्यं चेति । तत्र देशसात्म्यादीनि चत्वारि कण्ठोक्तान्येव; ओकसात्म्यानि “प्रकृतिविरुद्धान्यपि यान्यवाधकराणि” इत्यनेनोक्तानि । अत्र हि अभ्यासादवाधकराणीत्यर्थाद्भ्यते, यथा विरुद्धान्यप्यभ्यासादेव परमनावाधकराणि भवन्ति । एतत्सात्म्यं चरके श्लोकम्—“उपशेते यदौचित्यादोक्तसात्म्यं तदुच्यते” (च. सू. अ. ६) इति । व्यायामो देहचेष्टा । रसेन रसद्वारोपगुण्यमानं सर्वद्रव्यं गृह्यते, प्रयुतिग्रहणेन सर्वानुक्तग्रहणम् । प्रकृतिविरुद्धानीति स्वभावविरुद्धानि, अपि शब्दात् संयोगादिविरुद्धानि चानन्यस्थानि गृह्यन्ते । अविरुद्धमपि हि अकर्मोपयुक्तमप्यर्थं भवति । यदुक्तं चरके—“हितं क्रमेण सेवेत” (च. सू. अ. ७) इति । तत्र देशसात्म्यं व्यायामादि यद्देशगुणविपरीतं; यथा—अनूपे क्षीतस्निग्धे उष्णरूक्षमणं चेष्टितं च, तद्विपरीतं जाङ्गले ज्ञेयम् । उक्तं हि चरके—“देशानामायानां च विपरीतगुणं गुणः । सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाद्येष्टितं चाद्यमेव च (च. सू. अ. ६) इति । अन्ये तु देशशब्देन देशस्थानामपि ग्रहणात् तद्देशस्थसात्म्यमपि देशसात्म्यं ग्राहयन्ति । यथा—“वाहीकाः पट्टवाहीनाः श्ल्लिका यवनाः खशाः । मांसमाष्ठीकगोधूमशाल्वैश्वानरोचिताः” (च. चि. अ. ३०) इति । एतच्च यदि देशगुणविपरीतं न भवति तदोक्तसात्म्ये प्रविष्टमेवेति पदयामः । यदुक्तम्—“औचित्याद्यस्य यत् सात्म्यं देशस्य पुरुषस्य च” (च. चि. अ. ३०) इति । औचित्याद्देशसात्म्यं तद्देशपुरुषाणामेव भवति । जातिसात्म्यमिह मनुष्यजातिसात्म्यं दुग्धशालिष्ठतान्तरीक्षजलादि । उचितव्यायामरात्रिस्नानादि कृत्स्नशरीरसात्म्यम्, अवयवसात्म्यं च चक्षुष्यकण्ठ्यादि गृह्यते; एतन्मात्रं स्वभावसात्म्यादिशब्दवाच्यम् । रोगसात्म्यं तु प्रतिरोगमभिधातव्यं व्याधिहितमर्षोपधादिसात्म्यं; सुस्थवृत्तेऽपि यद्यपि “यस्मिन् यस्मिन्मृतौ यो यो दोषः कुर्याति देहिनाम् । तेषु तेषु प्रदातव्या

रसास्ते ते विज्ञानता" (चि. अ. १४) इत्यादि । वातादिप्रकृतिसात्म्यं तु 'रोग एव प्रविशति, "वातलघाः सदातुरा" (च. सू. अ. ९) इति वचनात् ॥ ४० ॥

यो रसः कल्पते यस्य सुखित्वाय निषेवितः ॥

व्यायामजातमन्यद्वा तत् सात्म्यमिति निर्दिशेत् ॥ ४१ ॥

सकलसात्म्यव्यापकं सूत्रमाह—यो रस इत्यादि । रसशब्देन रसद्वारोपयुज्यमानं सर्वद्रव्यं गृह्यते । सुखित्वायेति भोगित्वाय; सुखत्वायेति पाठपक्षे सुखयोगात् सुखं शरीरं तस्य भावः; उच्यते हि—“यस्य गुणस्य हि योगाद्भावशब्दस्तथा तदभिधाने स्वतन्त्रौ” इति । व्यायामजातं व्यायामसमूहः । अन्ये तत्र “देशजातिरोगर्तुव्यायामोदक” इत्यादि पठन्ति, तन्मते देशजातिरोगर्तुव्यायामादय इति यथाकथंचित् समासवर्णनं कृत्वा पूर्वव्याख्यात एवार्थो नेयः ॥ ४१ ॥

देशस्त्वानूपो, जाङ्गलः, साधारण इति त्रिविधो भवति । तत्र, बहु-
दकनिम्नोन्नतनदीवर्षगहनो मृदुशीतानिलो बहुमहापर्वतवृक्षो-मृदुसुकु-
मारोपचितशरीरमनुप्यप्रायः कफवातरोगभूयिष्ठश्चानूपः; आकाशसमः
प्रविरलाल्पकण्टकिवृक्षप्रायोऽल्पवर्षप्रस्रवणोदपानोदकप्राय उष्णदारु-
णवातः प्रविरलाल्पशैलः स्थिररुशशरीरमनुप्यप्रायो वातपित्तरोगः
भूयिष्ठश्च जाङ्गलः, उभयदेशलक्षणः साधारण इति ॥ ४२ ॥

परिशिष्टं देशपरीक्षामाह—देशस्त्रित्यादि । तत्र बहुदकेत्यादौ बहुशब्द उदकादि-
भिर्गह्वरान्तैः प्रत्येकमभिसंघट्यते । गहनं वनम् । बहुवो महान्तो वृक्षाः पर्वताश्च
यस्मिन् स तथा । आकाशसम इति आवरकभूमिशृङ्गान्यतया तथा निम्नोन्नताभावेन
च । प्रविरला अल्पाः कण्टकिनो वृक्षाः यस्मिन् स तथा । प्रस्रवणं निर्झरम् । उदपानं
प्रस्रवणरन्ध्रं कृततडागसंज्ञम् । उभयलक्षण इति साधारणशीतोष्णवर्षतया तथा
साधारणस्वल्पोदकानिम्नोन्नतादितया च ज्ञेयः ॥ ४२ ॥

भवन्ति चात्र—

समाः साधारणे यस्माच्छीतवर्षोष्णमारुताः ॥

दोषाणां समता तेन तस्मात् साधारणो मर्तः ॥ ४३ ॥

त्रिविधदेशे सोपपत्तिकं साधारणस्य श्रेष्ठत्वमाह—समा इत्यादि । दोषाणां समता
तेनेति साधारणाः शीतादयो दोषसाम्यहेतवो यस्मात्; तेन कारणाधीना दोषसमता
साधारणे देशे भवति । अतश्चरकः—“श्रेष्ठः साधारणो देशः” ॥ ४३ ॥

न तथा बलवन्तः स्युर्जलजा वा स्थलाहताः ।

स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन् कोपमागताः ॥ ४४ ॥

इदानीमनुगुणदेशजरोगस्य तद्विगुणदेशसंबन्धे चिकित्सितमाह—न तथेत्यादि । जलजा इति जलोपलक्षितानूपदेशजाः । स्थलाहता इति स्थललक्षितजाग्रलदेशजा(नी)ताः, घाशब्देन स्थलजा वा जलाहता इति विपरीतगुणं दर्शयति । तत्रोदाहरणं यथा—अनूप-देशजं श्लेष्मणं जाग्रलदेशजं(गतं) सन्मृच्छशीपदं न भवति, आनूपगुणविपरीतजाग्रल-देशगुणैस्तथा तद्देशीयाहारान्धारानूपविपरीतैः प्रतिवाध्यमानत्वादिति भावः । न केवलं व्याधय एव परं विरुद्धदेशगता दुर्बला भवन्ति, किं तु दोषा अपि विरुद्धदेशप्राप्तिकृपिता न बलवन्त इत्याह—स्यदेशे इत्यादि । स्यदेशे इत्यनुगुणे देशो; यथा—अनूपोचितः कफः; अन्यस्मिन्निति तद्विरुद्धे जाग्रले प्रकृपितः; एवं पित्तवातयोरप्युदाहार्यम् ॥ ४४ ॥

उचिते वर्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयम् ॥

आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति ॥ ४५ ॥

इदानीं देशसंबन्धस्य दुष्परिहारतया तज्जन्यरोगशङ्कायां देशसात्म्यसेवया अभयं दर्शयन्नाह—उचित इत्यादि । उचित इति देशगुणविपरीतसात्म्याहारस्वप्नचेष्टादौ वर्तमानस्य । उचितत्वमेव स्फोरयति—तद्देशस्य गुणे सतीति; तद्देशस्य विपरीतगुणे आहारादौ सतीत्यर्थः । देशकृतं भयमिति देशगुणजन्यमानरोगभयं; किंवा आहारस्वप्नचेष्टादौ व्यवस्थितगुणे तद्देशोचिते सतीति योजना, तथाऽपि स एवार्थः; यदि पुनराहारादावुचिते वर्तते तदा भयमेव भयमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

देशप्रकृतिसात्म्यतुर्विपरीतोऽचिरोत्थितः ॥

संपत्तौ भिषगादीनां बलसत्त्वायुषां तथा ॥ ४६ ॥

केवलः स्वमदेहान्निः सुखसाध्यतमो गदः ॥

अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् रुच्छो ज्यामिश्रलक्षणः ॥ ४७ ॥

इदानीमुक्तानुरादिपरीक्षाज्ञेयं साध्यादिमेदलक्षणमाह—देशेत्यादि । विपरीतशब्दो देशादिभिः प्रत्येकमभिसंचय्यते । देशेन चानुरावरोधकेन दृग्गमपि गृह्यते । वचनं हि—“देशो भूमिरानुरधः” (च. वि. अ. ८) । तथेति बलसत्त्वायुषां च संपत्तौ । केवल इति निरुपद्रव एकदोषश्च । समामिलमिह अशुपघातजग्रहणीदोषादीन् त्यक्त्वा ज्ञेयम् । यद्यपि—“ज्वरे तुल्यतुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदृश्यता । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम्” इत्युक्तं, तथाऽप्युत्सर्गवादोऽयमपवादविषयं परित्यज्य ज्ञेयः । अतोऽन्यथेति यथोक्तलक्षणानां वैपरीत्ये सतीति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ॥

पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासंक्रो हितः ॥ ४८ ॥

आहुरे साध्यासाध्यताज्ञाने सत्युपक्रमरूपा क्रिया कर्तव्या; अतः क्रिया यथा कर्तव्या तदाह—क्रियायास्तिल्यादि । गुणालाभ इति साध्यफलालाभे । पूर्वस्यां शान्तायामिति

वक्ष्ये यत् शान्तवेगायामिति करोति तेन दिनविश्रामं दर्शयति । सङ्हरः क्रियामेकः । अयं च पूर्वक्रियाविरुद्धगुणतया तथा पूर्वक्रियया सहातिमात्रतया अभिव्यादिहेतुत्वेन चाभिहित इति हेयम् ॥ ४८ ॥

गुणालामेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता ॥
कर्तव्यैव तदा व्याधिः कृच्छ्रसाध्यतमो यदि ॥ ४९ ॥
य एवमेनं विधिमेकरूपं विभर्ति कालादिवशेन धीमान् ॥
स मृत्युपाशाङ्गगतो गदौघाञ्छिनत्ति मैपज्यपरश्वघेन ॥ ५० ॥
इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने आतुरोपक्रमणीयो नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अथ क्रियमाणक्रियया स्लोकगुणालामे कर्तव्यमाह—गुणालामेऽपि कर्तव्येत्यादि । विश्रामान्तरितेति समाहादृष्ट्वं विश्रामान्तरिता सैव क्रिया कर्तव्या । किं क्रमेण कर्तव्येत्याह—सैवेत्यादि । अन्यथेत्यविश्रामिता सती क्रियमाणा यस्मात् पूर्ववदभिवर्धं कृत्वा संकरद्वयं 'जनयति' इति शेषः । 'गुणालामे' इति पाठपक्षेऽपि नम ईषदर्थेन ईषद्व्यतिरेक इत्यर्थः । सप्ताहकृता हि क्रिया सात्म्या भवति । तेन नाविश्रामेण क्रियमाणा गुणं जनयति, प्रत्युताभिवधारोचकादीनेव जनयतीत्यत्र संकरार्थं इत्यर्थः । अयं च व्यवहारो जनरादौ क्रियमाणकृपामपानादिविषय एव, तेन विरक्रियमाणरसायनादौ न विरोधः । सम्यगित्यादि वैधमेदकदर्शकं प्रत्यं केचित् पठन्ति, स च सुगमः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यदीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने
आतुरोपक्रमणीयो नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

पट्विंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो मिश्रकमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायोक्तविधिपरीक्षितस्य रोगिणश्चिकित्सा कर्तव्या; तत्र चैतत्तन्त्रे ब्रह्मिणः प्राधान्याद्ब्रह्मचिकित्सामेव विम्लापन-पाटन-दारणादिकां मिथीकृत्य द्रव्यैस्त्वैर्मोतुल्यज्ञादिभिरभिधातुं मिश्रकोऽभिधीयते । अग्नौपचानां मिथीकृत्य गणरूपतयाऽभिधानान्मिश्रकसंज्ञा । यद्यपि च व्रणस्य पटिरूपतया चिकित्साऽभिधातव्या चिकित्सिते, तथाऽपीह यथाप्रधानविवक्षया विम्लापन-पाचन-दारण-पीडन-शोधन-रोपणवसादनोत्सादनान्मिश्रकं अष्टावेवामिधातव्याः । इमं चाध्यायमन्ये भूमिप्रविमागीयानन्तरं व्याख्यानयन्ति, तच्चोद्देशकमविरुद्धमिति नाद्रियामहे ॥ १ ॥ २ ॥

मातुलुङ्गाग्निमन्धौ च भद्रदाक महौपधम् ॥

१ 'गुणालामेऽपि कर्तव्या यदि सैव क्रिया हिता । विश्रामान्तरिता... अन्यथा सङ्करद्वयम् ॥'
इति चक्रपाणिर्दत्तः पाठः स्यात् ।

अहिंसा चैव रास्ता च प्रलेपो वातशोफजित् ॥ ३ ॥
 दूर्वा च नलमूलं च मधुकं चन्दनं तथा ॥
 शीतलाश्च गणाः सर्वे प्रलेपः पित्तशोफहृत् ॥ ४ ॥
 आगन्तुजे रक्तजे च ह्येष एव विधिः स्मृतः ॥
 विधिविपक्षो विपक्षे पित्तघ्नोऽपि हितस्तथा ॥ ५ ॥
 अजगन्धाऽश्वगन्धा च काला सरलया सह ॥
 एकैपिकाऽजशङ्गी च प्रलेपः श्लेष्मशोफहृत् ॥ ६ ॥
 एते गणास्त्रयो लोभं पथ्या पिण्डीतकत्रयम् ॥
 अनन्ता चेति लेपोऽयं सान्निपातिकशोफहृत् ॥ ७ ॥
 क्षिग्धाम्ललवणो वाते कोष्णः, शीतः पयोयुतः ॥
 पित्ते, चोष्णः कफे क्षारमूत्राद्यस्तत्प्रशान्तये ॥ ८ ॥

मातुलोत्पादी अहिंसा काकोलिः । शीतला गणा इति काकोल्याद्युत्पलादिन्यप्रोधाया
 वक्ष्यमाणाः । आगन्तुरक्षयोरपि पित्तप्रधानतया आगन्तुज इत्यादिना अतिदेश उक्तः ।
 उक्तं हि—“पित्तवच्छोणितजोऽतिकृष्णश्च” (सू. अ. १७) इति । आगन्तुजेऽप्यादितः
 पित्तशोभादप्यामिश्रितं पित्तहरं लेपनं युक्तमेव पाकप्रतिपन्नार्थम् । विपक्षे स्वागन्तुविशेषे
 वक्ष्यमाणचिकित्सासहितां पित्तचिकित्सांमाह—विधिरित्यादि । विपक्षो विधिः कल्पे
 वक्ष्यमाणः । अजगन्धा दृगलगन्धा, अन्ये यवानिकामाहुः । अजशङ्गी कर्कटशङ्गी, काला
 अहिंसा, एकैपिका त्रिवृत् । पिण्डीतकत्रयमिति मदनत्रयम्, एतत् शुक्ल-कृष्ण-पीतपुष्प-
 मेदात्रयं होयम् । एते पूर्वत्र कीर्तिताः वातपित्तकफहरत्वेन मातुलोत्पादिना गणास्त्रय
 उक्ताः । क्षिग्धाम्लेत्यादिना दोषभेदेनाप्यचारणे कल्पनाविशेषान् योगिकानाह । संनिपातजे
 व्रणशोथेऽविरुद्धकल्पनामेलके पर्यायेण वातादिकल्पना कर्तव्येति होयम् ॥ ३-८ ॥

शणमूलकशिग्रूणां फलानि तिलसर्पपाः ॥

सक्तवः किण्वमतसी द्रव्याण्युष्णानि पाचनम् ॥ ९ ॥

शणेत्यादिना व्रणशोथपाचनमाह । अतसी ‘तिसी’ इति ख्याता । किण्वं सुरावीजम् ।
 उष्णानि द्रव्याणीति अगुरुकृष्णवीन्युष्णवीर्याणि । अत्र सक्तवो यद्यपि शीतास्त्रयाऽपि
 द्रव्यान्तरसंयोगाद्ब्रणपाचना भवन्ति । यथा मेले प्रोक्तं—“शोथशोथोपयेष्वयं युक्तः
 शोधनरोपणः” इति । सक्तूनां च सतत्रे “दधिचुकसुराशुक्ल” (चि. अ. १) इत्यादिना
 संयुक्तस्यैव पाचनत्वं वक्तव्यम्; चरकेऽप्युक्तं—“सतिला सातसीमीजदध्वम्ला
 सक्तुमिष्टिका” (च. चि. अ. २५) इति । तथा शीतत्वेऽपि सक्तूनां व्रणपाचनशक्तिरा-
 नार्यवचनादेवोद्गीयते । भवति हि विषयभेदे शिघ्रशक्तिर्वै, यथा—काटिकत्योष्णस्यापि
 ताप्यतः स्पर्शनं शीतत्वं, तथा तिलस्य कफपित्तकरस्यापि व्रणविषये त्रिदोषहरत्वं;
 यदुक्तं—“स माधुर्यात्तथैवीण्यात् श्लेहपाणिलनाशनः । कषायभावान्माधुर्यात्तिक्तलाचापि
 पित्तशुत् ॥ औष्ण्यात् कषायभावाच्च तिक्तलाच कफे हितः” (चि. अ. १) इति ॥ ९ ॥

चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः ॥
 कपोतकङ्कगृध्राणां पुरीषाणि च दारणम् ॥ १० ॥
 क्षारद्रव्याणि वा यानि क्षारो वा दारणं परम् ॥

चिरविल्वो वृहत्करञ्जः । अग्निको लातुलकी । हयमारः करवीरः । क्षारद्रव्याणि काल-
 मुष्ककपाटलापामार्गप्रभृतीनि । क्षारो वेल्लसुकुमारविषयं दारणं, पूर्वं तु सुकुमार-
 विययम् ॥ १० ॥—

द्रव्याणां पिच्छिलानां तु त्वङ्मूलानि प्रपीडनम् ॥ ११ ॥
 यवगोधूममापाणां चूर्णानि च समासतः ॥

पिच्छिलानामिति शात्मलीशेलसङ्कप्रभृतीनाम् । पीडनं चैतन्मर्मादिसनीपस्थसूक्ष्म-
 मुखप्रणानाम् ॥ ११ ॥—

शक्षिन्पक्षोऽसुमनःकरवीरसुवर्चलाः ॥ १२ ॥
 शोधनानि कपायाणि घर्गक्षारग्वधादिकः ॥

शोधनकपायमाह—शक्षिनीत्यादि । शक्षिनी श्वेतगुग्गु, सुमना जाती, सुवर्चल
 सूर्यावर्तः । आरग्वधादिवैद्यमाणो गणः ॥ १२ ॥—

अजगन्धाऽजशृङ्गी च गवाक्षी लाङ्गलाह्वया ॥ १३ ॥
 पुतीकश्चित्रकः पाठा विडङ्गलाह्वरेणवः ॥
 कटुत्रिकं यवक्षारो लवणानि मनःशिला ॥ १४ ॥
 कासीसं त्रिचूता दन्ती हरितालं सुरापृजा ॥
 संशोधनीनां वर्तानां द्रव्याण्येतानि निर्दिशेत् ॥ १५ ॥

शोधनवर्तिद्रव्याण्याह—अजगन्धेत्यादि । अजगन्धा फोकान्धीति ख्याता; अजशृङ्गी
 विपाणिकां केचिद्वदन्ति । गवाक्षी गोरक्षकर्कटी । ह्वरेणः रेणुका । सुरापृजा तुवरभृत्तिका,
 कर्दमरसपर्पटिकेत्यन्ये ग्राहयन्ति ॥ १३-१५ ॥

एतैरेचौपधैः कुर्यात् कल्कानपि च शोधनान् ॥

एतेष्वेव द्रव्येषु शोधनकल्कमतिदिशन्नाह—द्रव्येष्वित्यादि ॥—

अर्कोत्तमां सुहीक्षीरं पिष्ट्वा क्षारोत्तमानि च ॥ १६ ॥
 जातीमूलं हरिद्रे द्वे कासीसं कटुरोहिणीम् ॥
 पूर्वोद्दिष्टानि चान्यानि कुर्यात् संशोधनं घृतम् ॥ १७ ॥

शोधनं घृतमाह—अर्कोत्तमामित्यादि । अर्कः अर्कमूलं, उत्तमा त्रिफला; अन्येऽर्को-
 त्तमश्चन्देन मन्दारमाहुः । क्षारोत्तमानि क्षारद्रव्ये भ्रेष्ठानि । जातिमूलस्थाने जातुकन्दं ये
 पठन्ति ते जातुकन्दनौत्तरापथिकशृङ्गलकनामानं द्रव्यविशेषं वदन्ति । कासीसं धातु-
 कासीसम् । पूर्वोद्दिष्टेषु चेति अजगन्धादिष्वनन्तरोक्तेषु ॥ १६ ॥ १७ ॥

मयूरको राजवृक्षो निम्बः कोशातकी तिलाः ॥
 बृहती कण्टकारी च हरितालं मनःशिला ॥ १८ ॥
 शोधनानि च योज्यानि तैले द्रव्याणि शोधने ॥

मयूरकेत्यादिना शोधनतैलमुच्यते । मयूरकः अपामार्गः । कोपातकी घोषकः ।
 शोधनानि च यानीति पूर्वोद्दिष्टानि अजगन्धादीनि ॥ १८ ॥—

कासीसे सैन्धवे किण्वे वचायां रजनीद्वये ॥ १९ ॥
 शोधनाङ्गेषु चान्येषु चूर्णं कुर्वीत शोधनम् ॥

कासीसे इत्यादौ शोधनाङ्गेषु चान्येधित्वत्वेन केचिच्छोधनद्रव्यं त्रिष्टुतादि मदनफ-
 लादि च व्याख्यानयन्ति । अजगन्धाद्येव तु शोधनवस्तुक्तं त्रणयोगिकमनन्तरोक्तं
 चात्र युज्यते ॥ १९ ॥—

सालसारादिसारेषु पटोलत्रिफलास्तु च ॥ २० ॥
 रसक्रिया विधातव्या शोधनी शोधनेषु च ॥

रसक्रिया काथ एव धनीभूतः क्रियाकल्पेऽभिधातव्यः ॥ २० ॥—

श्रीवेष्टके सर्जरसे सरले देवदारुणि ॥ २१ ॥
 सारेष्वपि च कुर्वीत मतिमान् त्रणधूपनम् ॥

श्रीवेष्टको नवनीतलोदिरिति ख्यातः । सारेष्विति सालसारादि सारेषु । धूपनमिह
 शोधनं ज्ञेयम् ॥ २१ ॥—

कपायाणामनुष्णानां वृक्षाणां त्वक्षु साधितः ॥ २२ ॥
 शृतः शीतकपायो वा रोपणार्थं प्रशस्यते ॥
 सोमामृतांश्वगन्धास्तु काकोल्यादौ गणे तथा ॥ २३ ॥
 क्षीरिप्ररोहेष्वपि च वर्तयो रोपणाः स्मृताः ॥
 समङ्गा सोमसरला सोमवल्लः सचन्दनः ॥ २४ ॥
 काकोल्यादिश्च कल्कः स्यात् प्रशस्तो त्रणरोपणे ॥
 पृथक्पृथग्यात्मगुप्ता च हरिद्रे मालती सिता ॥ २५ ॥
 काकोल्यादिश्च योज्यः स्याद्विपजा रोपणे घृते ॥
 कालानुसार्यागुरुणी हरिद्रे देवदारु च ॥ २६ ॥
 प्रियङ्गवश्च रोध्रं च तैले योज्यानि रोपणे ॥
 कङ्कुका त्रिफला रोध्रं कासीसं त्र्यवणाह्वया ॥ २७ ॥
 धवाश्वकर्णयोस्त्वक् च रोपणं चूर्णमिष्यते ॥
 प्रियङ्गुका सर्जरसः पुष्पकासीसमेव च ॥ २८ ॥
 त्वक्चूर्णं धवजं चैव रोपणार्थं प्रशस्यते ॥
 भा० सु० ३२

त्वक्षु न्यप्रोघवर्गस्य त्रिफलायास्तथैव च ॥ २९ ॥
रसक्रियां रोपणार्थं विदधीत यथाक्रमम् ॥

क्रमागतं रोपणकपायादि सप्तविधं दर्शयन् कपायमेव तावदाह—कपायाणामित्यादि । कपायाणामिति कपायरसानाम् । अनुष्णानामिति शीतानां; तेन न्यप्रोघोदुम्बरादीनामिह ग्रहणम् । २८तं कथितम् । शीतकपायो रात्रिस्थितकपाय उच्यते । सोमः सोम एष, सोमबलक इत्यन्ये । काकोल्यादिवैक्ष्यमाणो गणः । क्षीरिप्ररोहा वटादिप्ररोहाः । समग्रा परादक्रान्ता । सोमबलकः कद्रफलः । पृथक्पूर्णां पृथिपणीं । आसगुप्ता शुक्रकिम्बी । सिता शर्करा । कालनुसार्यां तगरम् । भव(म)णा अलम्बुषा ॥ २९-३० ॥—

अपामार्गोऽभ्यगन्धा च तालपत्री सुवर्चला ॥ ३० ॥
उत्सादने प्रशस्यन्ते काकोल्यादिश्च यो गणः ॥

प्रोत्सादनमाह—अपामार्गोऽस्यादि । तालपत्री तालमूलीति ख्याता । अत्र चोत्सादनं यद्यपि न्युदुशीतद्रव्यं भवति, अपामार्गश्च तीक्ष्णः, तथाऽपि तस्य मूलमिहातीक्ष्णं गृहीतव्यं, भवति ह्यग्नेदेन द्रव्याणां गुणविशेषः; यथा—शोभाधनं मूले फले च तीक्ष्णं, पुष्पं तु तस्य न्युदु पिते प्रयुज्यते; तथा—“पटोलपत्रं पित्तघ्नं नालं तस्य कफपहम्” इत्यादि । तालपत्री तु तीक्ष्णोष्णाऽपि प्रभावादेव यौगिकीति ऋषिवचनादुच्यते ॥ ३० ॥—

कासीसं सैन्धवं किण्वं कुक्कुविन्दो मनःशिला ॥ ३१ ॥
कुक्कुटाण्डकपालानि सुमनोमुकुलानि च ॥

फले शैरीषकारक्षे घातुचूर्णानि यानि च ॥ ३२ ॥
व्रणेपुत्सघ्नमांसेषु प्रशस्तान्यवसादने ॥

कुक्कुविन्दो लोहितमणिः । घातुचूर्णानि मनःशिलादिचूर्णानि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥—

समस्तं वर्गमर्धं वा यथालाभमथापि वा ॥ ३३ ॥
प्रयुजीत भिषक् प्राज्ञो यथोद्दिष्टेषु कर्मसु ॥

इति सौश्रुते शल्पतन्त्रे सूत्रस्थाने मिथकाध्यायो
नाम षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

संप्रति अत्राप्याये कथितौपधवर्गाणां तथा द्रव्यसंग्रहणीये तथा संशोधनशमनीये च ये वर्गाः षट्ठनीयास्त्र सर्वालाभेऽर्धवर्गेण यथालब्धेन वा द्वित्रादिद्रव्यवर्गेण चिकित्साप्रयोगार्थं परिभाषामाह—समस्तं वर्गमित्यादि । अत्र वर्गशब्देन प्रकरणात् समानक्रियाणां द्रव्याणां समूह उच्यते । तेनात्रैवाध्यायत्रये प्रायेण समानकार्या वर्गा उच्यन्ते, तेनैवेवं परिभाषा; यत्र तु संयोगशक्त्या प्रयोगोपदर्शनं न-तत्रार्धवर्गादि-प्रयोगः, संयोगशक्तेरन्यतरसंयोगयनयेनान्यपार्थक्यत्वात् । न हि पानीयकल्याण-

मृतादौ यथालाभं पाको भवति; यत्र तु समानवीर्यतया एकत्र प्रयोगो गणोक्तेषु द्रव्येषु भवति, तत्रान्यतरापायेऽपि तच्छुकीनां द्रव्याणां प्रयोगोऽर्थसाधको भवत्येव, अत एव चरकेऽप्येतद्विषयं एवोक्तं—“वर्गमपि वर्गोपसृजेत्, उक्तमपि यदयोगिकं मन्येत तदपोद्धरेत्” (च. वि. अ. ८) इत्यादि। एतद्द्रव्यसमूहानां तुल्यवीर्यतया वा प्रयोगं तथा संयोगशक्त्या वा प्रयोगं विवेकेन ज्ञातुमुक्तमत्रापि—भिषक् प्राज्ञ इति। अत्र च यद्यप्यर्ध-वर्गप्रयोगो यथालाभं प्रयोगोऽपि समस्तवर्गप्रयोगतुल्यतया उक्तः, तथाऽपि समस्तवर्ग-प्रयोगस्यैव महाफलत्वं हेयं, तस्यैव बहुद्रव्यशक्तियोगेन महागुणत्वात्; समस्तालामेऽ-र्थवर्गादिप्रयोगाद्विरेणाल्पकार्यसाधको वा हेयः; अन्यथा यदि तुल्यफलत्वं स्यात् सर्ववर्ग-स्थार्धादिभिः समं तदा बहुप्रयाससाध्यं सर्वमर्धवर्गादौ स्वल्पप्रयाससाध्ये समानफले सति को बालिश उपदिशेदनुतिष्ठेद्वा, तस्मात् सर्ववर्गालामेऽर्थवर्गादिविधानमेतत् ॥ ३३ ॥—

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने
मिश्रकाध्यायो नाम पद्मत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो भूमिप्रविभागीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

मिश्रके भेपजद्रव्यमुक्तं, द्रव्यसंग्रहणीयादौ च वक्तव्यं, तच्च प्रशस्तभूमिजातमेव कार्य-करं भवति, अतो भेपजग्रहणार्थं प्रशस्ताप्रशस्तभूमिप्रविभागीयोऽभिधीयते । भूमि-विभागेपदर्शनाधिकारेण चान्यदपि जन्तुजगत्त्वादिभेपजगुणवर्णनमिह भविष्यति ॥१॥२॥

श्वभ्राविपमशर्कराश्मचल्मीकश्मशानाघातनदेवतायतनलिकताभिर-
नुपहतमनूपरामभङ्गुरामदुरोदकां स्निग्धां प्ररोहवतीं मृद्धीं स्थिरां समां
कृष्णां गौरीं लोहितां च। भूमिमौपद्यग्रहणाय परीक्षेत । तस्यां जातमपि
कृमिविपशस्त्रातपपवनदहनतोयसंवाधमार्गैरनुपहतमेकरसं पुष्टं पृथ्व-
वगाढमूलमुदीच्यां चौपद्यमाददीतेत्येष भूमिपरीक्षाविशेषः सामान्यः ३

श्वभ्रादिभिः प्रत्येकमनुपहतशब्दः संवध्यते । श्वभ्राः स्थूलगर्तः, विपमो वैपम्यं
निम्नोन्नतत्वमिति यावत्, लिकता बालुका । श्वभ्रादयश्चाल्पवीर्यप्रतिपादकतया भेपजोप-
घातकाः, चल्मीकांश्च स्त्रु अं प्राशस्थेनाप्रशस्ताः, अं प्राशस्थं च तेषां वचनादेवोद्धीयते ।
या तु रसायने “श्वेतकापोती चल्मीकोपति प्रशस्ता” (चि. अ. ३०) इति वक्तव्यं,
तत् प्रतिनियतौपधिविषयमपवादरूपं वचनम् । स्थिरेति अनवनता । समेति साधारण-
गुणयुक्ता, निम्नोन्नतत्वरहिता वा । पूर्वं तु संनिहितभूमिवैषम्यमुपघातकमुक्तम्, इदं तु
भेपजदेश एव समत्वमुच्यते । आतपपवनावतियोगेनोपघातकौ; तोयसंबन्धोऽतिजलसं-
बन्धः । एकरसमिति वृक्षान्तरानाकान्तम् । अवगाढमूलमिति अनुत्तानमूलम् ॥ ३ ॥

विशेषतस्तु तत्र, अश्मवती स्थिरा गुर्वी इयामा कृष्णा वा स्थूल-
वृक्षशस्यप्राया खगुणभूयिष्ठा; क्षिग्घा शीतलाऽऽसन्नोदका क्षिग्घश-
स्यतृणकोमलवृक्षप्राया शुक्लाऽम्बुगुणभूयिष्ठा; नानावर्णा लघ्वश्मवति
प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्षप्ररोद्धाऽग्निगुणभूयिष्ठा; रूक्षा भस्मरासभवर्णा
तनुवृक्षाल्पपरसकोटरवृक्षप्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा; मृद्धी समा भवन्नव-
त्यव्यकरसजला सर्वतोऽसारवृक्षा महापर्वतवृक्षप्राया इयामा चाका-
शगुणभूयिष्ठा ॥ ४ ॥

विशेषतस्त्वित्यादिना भूमिपरीक्षाविशेषः कथ्यते । अयं च वक्ष्यमाणो विशेषः
“प्रथिवीगुणभूयिष्ठायां भूमौ विरेचनद्रव्याण्याददीत” इत्यादौ प्रयोजनवान् । स्थिरेति
कठिना । गुर्वी शुरुगुणयुक्ता । खगुणभूयिष्ठेति भूगुणभूयिष्ठा । नानावर्णेति तेजसो नाना-
वर्णकारणत्वात् । प्ररोहः अङ्कुरः, स च तृणादीनाम् । रासभो गर्दभः । अव्यकरसं
जलं यस्यां सा तथा ॥ ४ ॥

अत्र केचिदाहुराचार्याः—प्रावृद्धपर्वाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मेषु यथासंख्यं
मूलपञ्चत्वक्क्षीरसारफलान्याददीतेति; तच्च न सम्यक्, कस्मात् ?
सौम्याग्नेयत्वाज्जगतः । सौम्यान्वौषधानि सौम्येष्वनुष्वाददीत, आग्ने-
यान्याग्नेयेषु, एवमव्यापजगुणानि भवन्ति । सौम्यान्वौषधानि सौम्ये-
ष्वनुषु गृहीतानि सोमगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातान्यतिमधुरस्निग्धशी-
तानि जायन्ते । एतेन शेषं व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

एकीयमतमुपन्यस्य दृश्यञ्चाह—तत्र केचिदित्यादि । दृष्टगहेतुमाह—सौम्यामेयत्वा-
ज्जगत इति । एवं मन्यते—द्विविधं वा जगत् ; औषधद्रव्यमपि किञ्चित्सौम्यं किञ्चिन्नाग्नेयं;
तेन यत्सौम्यं तत्सौम्यगुणातिरिक्तेषु सौम्येषु ऋतुषु संपूर्णवीर्यतया ग्राह्यम्, एवमाग्नेय-
माग्नेयेषु सर्वथा मूलाद्यज्ञैर्ग्राह्यम् । यत्तु ग्रीष्मादौ मूलादिग्रहणं, तदनुपपत्तिकलादसाधु ।
एतदेव व्याकरोति—तत्र सौम्येत्यादि । सौम्यानां सौम्यर्तुग्रहणे गुणातिशेषं वर्णयन्
समावन्त्यायतया सोमगुणभूयिष्ठायां सौम्यौषधग्रहणं दर्शितवान् । शीततराणि चेति
चकाराद् शुरुतराणि चेति बोद्धव्यम् । एतेन शेषं व्याख्यातमिति उष्णान्यौषधानि उष्णेषु
ऋतुषु अग्निगुणभूयिष्ठायां भूमौ कटुतराणि रूक्षतराणि उष्णतराणि च भवन्तीत्यर्थः । अत्र
केचिद् भूमिप्रविभागार्थं श्लोकेन पठन्ति; यथा—“गन्धवर्णरसोपेता षड्विधा भूमि-
रुच्यते । अत्र षड्विधेति षड्रसमेदात् । तस्माद्भूमिस्वभावेन वीजिनः पद्मरसायुताः ॥
अव्यक्तः किल तोयस्य रसो निश्चयनिश्चितः ॥ रसः स एव चाव्यक्तो व्यक्तो भूमिरसाम्भवत् ।
सर्वलक्षणसंपन्ना भूमिः साधारणा स्पृष्टा ॥ द्रव्याणि तत्र यानि स्युस्तद्गुणानि विशेषतः ।
विरुद्धैरपरामृष्टं गन्धवर्णरसादिभिः । नवं द्रव्यं पुराणं वा ग्राह्यमेव विनिर्दिशेत्” इति ।

१ ‘मधुरतराणि स्निग्धतराणि, शीततराणि च भवन्ति’ इति ता. । २ ‘यतो भूमौ
रसाश्रया’ इति पा० ।

अत्र रसादिभिरित्यादिशब्दान्छन्दस्पर्शयोर्ग्रहणं, तेन पृथिव्याः पञ्चगुणत्वेन तत्कार्यं द्रव्यमपि पञ्चगुणं संभवति ॥ ५ ॥

तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातानि विरेचनद्रव्याण्याददीत, अश्याकाशमारुतगुणभूयिष्ठायां वमनद्रव्याणि, उभयगुणभूयिष्ठायामुभयतोभागहराणि, आकाशगुणभूयिष्ठायां संशमनानि, एवं चलवत्तराणि भवन्ति ॥ ६ ॥

संप्रति विशेषतः पृथिवीगुणोत्कृष्टत्वादिनोक्तं भूमिप्रविभागमौषधविशेषग्रहणे विनियोजयन्नाह—पृथिव्यम्बुगुणेत्यादि । विरेचनमधोभागं, तदधोगामिपृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठायां चलवत्तरं भवति । अनिलाग्री तूर्ध्वगौ, तेन तद्वृणभूयिष्ठायामूर्ध्वगं वमनं चलवत्तरं भवति । उभयोर्वमनविरेचनयोरनुगुणाः पृथिव्यम्बुनिलानलगुणा इत्यर्थः । उभयतोभागहराणि वमनविरेचनकराणि अर्कक्षीरादीनि । आकाशस्य सर्वगतत्वेन शमनौषधकारित्वं, शमनं हि सर्वगतं दोषं तत्रैव क्षपयति । संशमनं च यद्यपि वातादीनां तद्विपरीतैरेव निरयमधुरादिभिः (तोर्याष्टुदेककार्यैः) क्रियते, तथाऽपि संशमनत्वं यत्तन्मधुराधारद्रव्यस्य दशमूलदेस्तदाकाशगुणमाश्रित्य भवति, संशमनरूपताया आकाशकार्यत्वात्; यदा तु संशमनत्वमाकाशकार्यं न भवति द्रव्ये, तदा मधुरत्वादियुगयोगेऽपि यथाभूतोद्रेकमधोभागहरत्वादि भवतीति आगमादवसीयते ॥ ६ ॥

सर्वाण्येव चाभिनवानि, अन्यत्र मधुघृतगुडपिप्पलीविडङ्गेभ्यः ॥ ७ ॥

विडङ्गं पिप्पली क्षौद्रं सर्पिश्चाप्यननं हितम् ।

शोषमन्यत्त्वभिननं गृहीयाद्दोषवर्जितम् ॥ ८ ॥

सर्वाणि चाभिनवानीत्यत्र चलवत्तराणि भवन्तीत्यनुवर्तते; अभिनवलमिह संपूर्णवीर्यताकालत्वं; तेन यस्तु मूलके विल्वे वा बालावस्थायामेव प्रशस्तत्वं, तत्र तदवस्थागृहीतमेवाभिनवलं ज्ञेयम् । अभिनवतापवादविषयमाह—अन्यत्रेत्यादि । यस्तु मूलकशमीधान्यानां पुराणत्वं गुणोऽभिधातव्यः, तत् सुस्थवृत्ते आहारे च, मेपजे तु तेषामपि नवत्वं प्रशस्तं; किंवा धान्यमपि वचनान्तरात् पुरातनमेव मध्वादिवद् ग्राह्यम् । अमुमेवार्थं श्लोकेन भोजवचनपठितमत्रापि पठन्ति—विडङ्गमित्यादि । दोषवर्जितमिति किम्यादिदोषवर्जितम् ॥ ८ ॥

भवन्ति चान्न—

गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः ॥

मूलाहाराश्च ये तेभ्यो मेपजव्यक्तिरिष्यते ॥ ९ ॥

गोपाला इत्यादि । तापसा इह वानप्रस्थाः, अन्ये वनचारिणोऽजपादयः; मूलान्याहरन्ति कार्यार्थमानयन्ति भक्षयन्ति चेति मूलाहाराः । मेघजव्यकिरिति मेघजाकारनामज्ञानं, यदुक्तं चरके—“ओषधीर्नामरूपाभ्यां जानते ह्यजपावने” (च. सू. अ. १) इत्यादि । तथा नामज्ञानं निघण्टुशास्त्रात्, रसवीर्यगुणद्वारा तु मेघजव्यकिः शास्त्रादेव ज्ञेया ॥ ९ ॥

सर्वावयवसाध्येषु पलाशलवणादिषु ॥

व्यवस्थितो न कालोऽस्ति तत्र सर्वो विधीयते ॥ १० ॥

(गन्धवर्णरसोपेता पङ्क्तिषु भूमिरिष्यते ॥

तस्माद्भूमिस्वभावेन वीजिनः पङ्क्त्यायुताः ॥ ११ ॥

अव्यक्तः किल तोयस्य रसो निश्चयनिश्चितः ॥

रसः स एव चाव्यक्तो व्यक्तो भूमिरसाद्भवेत् ॥ १२ ॥

सर्वलक्षणसंपन्ना भूमिः साधारणा स्मृता ॥

द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्गुणानि विशेषतः ॥ १३ ॥

विगन्धेनापरामृष्टमविपन्नं रसादिभिः ॥

नवं द्रव्यं पुराणं वा ग्राह्यमेवं विनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥

सर्वावयवसाध्येष्वित्यादिश्लोकं केचित् पठन्ति, अयं च श्लोकः पूर्वोक्तमूलादिग्रहण-
कालनियमवाधकः श्लोकप्रस्तावादत्र पठ्यते । तत्र सर्वो विधीयत इति सर्वे एव कालः
पलाशलवणार्थं सर्वाङ्गगृह्यमाणपलाशे गृह्यते; यदि हि कालनियमेनाङ्गग्रहणं तदा मिलित-
वृक्षप्राहकः कालो नास्तीति तत्प्रयोगो न स्यात् ॥ १०-१४ ॥

जङ्गमानां वयःस्थानां रक्तरोमनखादिकम् ॥

क्षीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु संहरेत् ॥ १५ ॥

वयःस्थानामिति तरुणानां, बालवृद्धयोस्तु असंपूर्णक्षीणधातुलादप्रशस्तलम् । क्षीरा-
दीनां ग्रहणकालमाह—क्षीरेत्यादि ॥ १५ ॥

श्लोतमृद्गाण्डफलकशङ्खविन्यस्तमेषजम् ॥

प्रशस्तायां दिशि शुचौ मेषजागारमिष्यते ॥ १६ ॥

इति सौश्रुते शस्यतन्त्रे सूत्रस्थाने भूमिप्रवि-

भागीयो नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

गृहीतौषधस्थापनोपायमाह—श्लोतेत्यादि । फलकं काष्ठपटम् । प्रशस्तायामिति पूर्वस्था-
सुत्तरायां वा ॥ १६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने

भूमिप्रविभागीयो नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो द्रव्यसंग्रहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् घन्वन्तरिः ॥ २ ॥

भूमिप्रविभागीयोक्तव्यायेन गृहीतानां भेषजानां यत्र यत्र व्याधिग्रमशादौ कार्यं येषां भेषजानां क्षमत्वं तानि वर्गीकृत्याभिधातुं द्रव्यसंग्रहणीय उच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

समासेन सप्तत्रिंशद्द्रव्यगणा भवन्ति ॥ ३ ॥

तत्रादावध्यायवक्तव्यार्थपिण्डसूत्रमाह—समासेनेत्यादि । समासेन संक्षेपेण, विस्तरस्तु चिकित्सितेषु भविष्यति; यद्वक्ष्यति इहैवाध्याये—“समासेन गुणा ह्येते ओक्तास्तेषां तु विस्तरम्” इत्यादि । अत्र चाक्षपानादौ विदारिगन्धाशतावरीप्रभृतयः समानगुणा गणतो निर्दिष्टाः, तेषां गणरूपमेलके संयोगमहिम्ना गुणान्तरसंभावनातिरासार्थं तथा तत्रा-
कथितगुणकर्मदर्शनार्थमिह पाठः । दृश्यते हि क्वचित् संयोगे प्रकृतिविस्तरगुणोदयो, यथा मधु-सर्पिषोः, येषां तु जीवकादीनामक्षपानादौ न गुणनिर्देशस्तेषां गणमध्यपठि-
तानां गणे गुणनिर्देशेन प्रलेकमपि तद्गुणताज्ञापनार्थमभिधानम् । अत्रापि च संपूर्णगणे शब्दयुत्कर्षस्तथाऽर्थप्रयोगे यथाज्ञप्रयोगे वा शतयपकर्षो मिश्रकोक्तव्यायाकर-
णीयः ॥ ३ ॥

तद्यथा—विदारिगन्धा विदारी विश्वदेवा सहदेवा भवद्वेष्टा पृथक्पर्णा
शतावरी सारिवा कृष्णसारिवा जीवकर्षभकौ महासहा क्षुद्रसहा
बृहत्सौ पुनर्नवैरण्डो हंसपादी वृश्चिकाल्युपमी चेति ॥ ४ ॥

विदारिगन्धादिरयं गणः पित्तानिलापहः ॥

शोषगुल्माङ्गमर्दोर्ध्वश्वासकासविनाशनः ॥ ५ ॥

विदारिगन्धेत्यादि । अत्र गणेषु यन्नाम प्रसिद्धं तत्र व्याकरणीयम्, अन्यत्तु व्याकर्त-
व्यम् । विदारिगन्धा शालपर्णा । विदारी विदारीकन्दः, स द्विविधः—एको दीर्घकन्दो
बहुक्षीरः क्षीरविदारीति व्यवहियते; अन्यो हस्तिपादकोऽल्पक्षीरः । सहदेवा दण्डोत्पला
शीलपुष्पा । विश्वदेवा श्वेतपुष्पा दण्डोत्पला, नागवलेत्यन्ये । महासहा मापपर्णा । क्षुद्रसहा
गुद्रपर्णा । द्वे बृहत्सौ बृहत्फल, अपरा स्वल्पफल । वृश्चिकाली वृश्चिकपर्णा । कृपमी
शकविन्मी । शृगालविज्ञां ये पठन्ति ते तां सिंहपुच्छीं वदन्ति । अस्य गणस्य संज्ञां गुणं
चाह—विदारिगन्धादिरिति; गणसंज्ञा च शास्त्रे व्यवहारार्थं, यद्वक्ष्यति—“विदारिग-
न्धादिकृतं घृतं” इत्यादि बहु तत्प्रयोगं शास्त्रप्रयोगेषु । यत्रापि गणे शास्त्रे व्यवहारो
नास्ति अर्कादिगणादौ तत्र वैद्यव्यवहारार्थं गणसंज्ञा ज्ञेया; यथा स्वरके प्रथक-
घृतादिसंज्ञा वैद्यव्यवहारमात्रा केवला कृता । एषां च गणानां यथायोगं स्वरसकल्पा-
घृतादिना प्रयोगो ज्ञेयः ॥ ४ ॥ ५ ॥

आरग्वधमदनगोपघोण्टाकण्टकीकुटजपाटापाटलामूर्वेन्द्रयवसप्तपर्णनिम्बकुण्टकदासीकुण्टकगुह्यचीचित्रकशाङ्गेष्टाकरजद्वयपटोलकिराततिककानि सुपवी चेति ॥ ६ ॥

आरग्वधादिरित्येष गणः श्लेष्मविपापहः ॥

मेहकुष्ठज्वरवमीकण्डूघ्नो व्रणशोधनः ॥ ७ ॥

आरग्वधादौ आरग्वधः सुवर्णहलिः, मदनफलं त्रिविधमपि मिश्रकोक्तं हेयं पुष्प-
मेदेन; गोपघण्टा वदरीमेदः, कर्कोटकीत्यन्ये; कण्टकी विकटतः; पाटा अविदकर्णो;
मूर्वा धनुर्गुण्योज्या; दासीकुण्टकः पीतक्षिणी; शाङ्गेष्टा काकजहा, काकचिञ्चीसपरे;
द्वितीयः करञः कण्टकीकरञः 'नटे' इति ख्यातः । सुपवी कारवेष्टकः ॥ ६ ॥ ७ ॥

सालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेपशृङ्गतिनिश-
चन्दनकुचन्दनशिशपाशिरीपासनध्वार्जुनतालशाकनकमालपूतिका-
श्वकर्णागुरुणि कालीयकं चेति ॥ ८ ॥

सालसारादिरित्येष गणः कुष्ठविनाशनः ॥

मेहपाण्ड्वामयहरः कफमेदोविशोषणः ॥ ९ ॥

शालसारेत्यादि । अजकर्णो महाशालः, कदरः खदिरमेदः, कालस्कन्धः तमालः,
क्रमुकः पूगः, मेपशृङ्गी पुत्रजीवकसदृशस्तस्रः खनामख्यातः, तिनिशः खन्दनः, चन्दन-
मत्र श्वेतचन्दनम्, असनः प्रसिद्धः, पीतशाल इत्यन्ये; अश्वकर्णो गन्धमुष्टः,
शाको बृहत्तरपत्रः, कालीयकं पीतचन्दनम्, अन्ये 'कालिआकाठ' इति प्रसिद्धमाहुः
॥ ८ ॥ ९ ॥

चरुणार्तगलशिथुमधुशिथुतर्कारीमेपशृङ्गीपूतिकाकनकमालमोरटाशिम-
न्थसैरेयकद्वयविम्बीवसुकवसिरचित्रकशतावरीबिल्वाजशृङ्गीदर्भा बृह-
तीद्वयं चेति ॥ १० ॥

चरुणादिर्गणो ह्येष कफमेदोनिवारणः ॥

विनिहन्ति शिरःशूलगुल्माभ्यन्तरविद्रधीन् ॥ ११ ॥

चरुण्यादि । आर्तगलः ककुभः, मिथु शोभाजनकं, मधुमिमुस्तद्वेदो रक्तकुसुमः,
तर्कारी जयन्ती, मोरटः अद्भोष्ठपुष्पः, हस्तिकर्णपलाश इत्यन्ये, अमिमन्थो गणिकारिका,
शैरीयकद्वयं पीतनीलपुष्पक्षिणीद्वयं, विम्बी ओष्ठोपमफला, अजशृङ्गी आवतनी, दर्भः
कुशः, बृहतीद्वयं कण्टकारिकया सह बृहती ॥ १० ॥ ११ ॥

वीरतरुसहचरद्वयदर्भबृक्षादनीशुन्द्रानलकुशकाशाश्ममेदकाशिम-
न्थमोरटावसुकवसिरभल्लुकुरण्टिकेन्दीवरकपोतवङ्काः श्वदंष्ट्रा चेति ॥

वीरतरवादिरित्येष गणो वातविकारनुत् ॥

अश्मरीशर्करामूत्रकुच्छ्राघातरुजापहः ॥ १३ ॥

वीरतरादौ वीरतरः शरः, 'वेलन्तरः' इत्यन्ये; सहचरो क्षिण्टीमेदः; वृक्षादनी
वन्दाकः, वृक्षकलम्बुकेत्यपरे; दर्भ उल्लयातृणं; शुन्दा शुन्दातृणम्; अदममेदः पाषाण-
मेदिका; मोरटमिह इक्षुमूलं केचिद्वदन्ति; वसुको 'वसुहट्ट' इति ख्यातः; वशिरः
'सूर्यावर्त' इति ख्यातः; भल्लूकः स्योनाकः; क्षुरण्टिका श्रीहस्तिनी; इन्दीवरोऽपि तद्वेदो
दीर्घपत्रधवलपुष्पः; कपोतवद्वा 'कढभावेन्टा' इति ख्याता शिरीषसदृशखल्पपत्र
खल्पविटपा ॥ १२ ॥ १३ ॥

लोध्रसावरलोध्रपलाशकुटन्नटाशोकफलीकट्फलैलवालुकशल्ली-
जिङ्गिनीकदम्बसालाः कदली चेति ॥ १४ ॥

एष रोध्रादिरित्युक्तो मेदःकफहरो गणः ॥

योनिदोषहरः स्तम्भी वण्यो विषविनाशनः ॥ १५ ॥

लोध्रादौ—लोध्रः रक्तलोध्रः, सावरलोध्रः, कुटन्नटं कैवर्तमुस्तकं, कदफलं गम्माती,
एलवालुकं शल्लीजिङ्गिनी च खनात्रा ख्याता, कदम्बो बहुफलम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

अर्कालर्ककरञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकभार्गीरास्नेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतामहा-
श्वेतावृश्चिकाल्यलवणास्तापसवृक्षश्चेति ॥ १६ ॥

अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविपापहः ॥

कृसिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्गणशोधनः ॥ १७ ॥

अर्कादौ—अर्कोऽर्कपर्णः, अलर्कस्तद्वेदः, नागदन्ती दन्त्येव बहुलमूल, मयूरकोऽ-
पामार्गः, भार्गी ब्राह्मणयष्टिका, इन्द्रपुष्पी कण्टकी कृष्णकरञ्जः, लक्ष्मलीत्यन्ये, क्षुद्रश्वेता
महाश्वेता कटसीद्वयम्, अलवणा ज्योतिष्मती, तापसवृक्षः पुत्रजीवकः ॥ १६ ॥ १७ ॥

सुरसाश्वेतसुरसाफणिज्जकार्जकभूस्तृणसुगन्धकसुमुखकालमाल-
कुठेरककासमर्दक्षवकखरपुष्पाविडङ्गकट्फलसुरसीनिर्गुण्डीकुलाहलो-
न्दुरकणिकाफलीप्राचीवलकाकमाच्यो विषमुष्टिकश्चेति ॥ १८ ॥

सुरसादिर्गणो ह्येष कफहृत् कृसिसूदनः ॥

प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः ॥ १९ ॥

सुरसादौ—सुरसः सुरभिमञ्जरिका, फणिज्जकः तीक्ष्णपर्णासः, अर्जकः श्वेतपर्णासः,
भूस्तृणं गन्धतृणं, क्षवकं छिप्पाकारो 'हाम्बिछ्या' इति ख्यातः, कासमर्दः खनामख्यातः,
कालमालः कृष्णपुष्पः पर्णासः, कुठेरकः पर्णासमेदः खरपुष्पः क्षवकमेदः, 'मसवक'
इत्यन्ये, कट्फलो विख्यातः; सुरसी कपित्थपत्रिका, श्वेतसिन्धुवार इत्यन्ये; निर्गुण्डी
नीलसिन्धुवारः, कुलाहलो मुण्डितिका; उन्दुरपर्णा मूषिकपर्णा, दन्तीत्यन्ये; फली भार्गी;
प्राचीवल्लो मत्स्याक्षकः, 'नवीपिप्पलिका' इत्यन्ये, 'काकजङ्घा' इत्यपरे; विषमुष्टिको
वृहदलम्बुपा, 'पर्वतनिम्ब' इत्यन्ये ॥ १८ ॥ १९ ॥

भा० सु० ३३

मुष्ककपलाशधवचित्रकमदनवृक्षकशिशपावज्वृक्षास्त्रिफला चेति
॥ २० ॥

मुष्ककादिर्गणो ह्येष मेदोघ्नः शुक्रदोषहृत् ॥

मेदोघ्नः पाण्डुरोगाश्मशर्करानाशनः परः ॥ २१ ॥

मुष्ककादौ—मुष्कको घण्टापाटलिः, पलाशः खनामख्यातः; वृक्षकः कुटजः, शिशपा
खनामख्याता, वज्रवृक्षः सुही, त्रिफला हरीतक्यामलकविनीतकानि ॥ २० ॥ २१ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकटुहवेरमरिचहस्तिपिप्पलीहरेणुके-
लाजमोदेन्द्रयवपाठाजीरकसर्पपमहानिम्बफलहिङ्गुभार्गमधुरसातिवि-
पाचवाविडङ्गानि फटुरोहिणी चेति ॥ २२ ॥

पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यायानिलाश्लीः ॥

निहन्त्यादीपनो गुल्मशूलघ्नश्चामपाचनः ॥ २३ ॥

पिप्पल्यादौ हरेणुः रेणुका, अजमोदा यवानिका, महानिम्बः पर्वतनिम्बः, मधुरा
मूर्त्ता ॥ २२ ॥ २३ ॥

एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनख-
शुक्तिचण्डास्थौण्यकथीवेष्टकचोचचोरकेवालुकगुग्गुलुसर्जरसतुरष्क-
कुन्दुरुकागुरुस्पृक्षोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुष्पागकेशरं चेति ॥ २४ ॥

एलादिको घातकफौ निहन्त्याद्विपमेव च ॥

वर्णप्रसादनः कण्डूपिडकाकोठनाशनः ॥ २५ ॥

एलादौ एला सुशैला, तगरं तगरपादिका, ध्यामकं गन्धतुर्णं, त्वक् गुडलक, पत्रं
तमालपत्रं, नागपुष्पं नागकेशरभेदः, व्याघ्रनखः घृहजली, शुक्तिर्वदरीपत्राकारं नखी,
चण्डा चोरपुष्पिकेति ख्याता, स्थौण्यकं प्रन्थिपर्णं, श्रीवेष्टको जवनीतखोटिः, चोरकः
खनामप्रसिद्धः, बोलो गन्धरसः, तुरष्कः शिष्टः, कुन्दुरुः खनामख्यातः ॥ २४ ॥ २५ ॥

वचामुस्तातिविषामयामद्रदारुणि नागकेशरं चेति ॥ २६ ॥

हरिद्रादारुहरिद्राकलशीकुटजबीजानि मधुकं चेति ॥ २७ ॥

पतौ वचाहरिद्रादी गणौ स्तन्यविशोधनौ ॥

आमातिसारशामनौ विदोषाहोषपाचनौ ॥ २८ ॥

वचादौ भद्रदारु देवदारु । हरिद्रादौ कलसी सिंहमुञ्ची ॥ २६-२८ ॥

श्यामाभमहाश्यामात्रिघृहन्तीशङ्खिनीतिस्वककम्पिलकरम्यकक्रमुक-
पुत्रश्रेणीगवाक्षीराजवृक्षकरञ्जद्वयगुडचीससलाच्छगलाक्षीसुधाः सु-
वर्णहरीरी चेति ॥ २९ ॥

उक्तः श्यामादिरित्येष गणो गुल्मविषापहः ॥

आनाहोदरविद्धमेदी तथोदावर्तनाशनः ॥ ३० ॥

श्यामादौ श्यामा श्याममूला विवृतः; मद्वाश्यामा वृद्धदारकः; त्रिशुदिह अरुणमूला विवृतः; सप्तला चर्मकसा; शङ्खिनी श्वेतबुध्रा; तिल्वको लोभ्रः; कम्पिलको गुण्डारोचनिका; रम्यकं पटोलमूलकं; क्रमुकं पट्टिकालोभ्रं पूगफलं वा; प्रत्यक्षेणी दन्तीमेदः; गवाक्षी गोरक्षकर्कटी; राजवृक्षः सुवर्णहालिः; छगलान्त्री नीलबुध्रा, 'वृद्धदारक' इत्यन्ये; सुवर्ण-क्षीरी कङ्कुष्ठम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

वृहतीकण्टकारिकाकुटजफलपाठा मधुकं चेति ॥ ३१ ॥

पाचनीयो बृहत्यादिर्गणः पित्तानिलापहः ॥

कफारोचकहृद्रोगमूत्रकृच्छ्ररुजापहः ॥ ३२ ॥

वृहत्यादिव्यकः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

पटोलचन्दनकुचन्दनमूर्वागुडूचीपाठाः कटुरोहिणी चेति ॥ ३३ ॥

पटोलादिर्गणः पित्तकफारोचकनाशनः ॥

ज्वरोपशमनो वण्यश्छर्दिकण्डूविषापहः ॥ ३४ ॥

पटोलादौ—कुचन्दनं रक्तचन्दनं, मूर्वा मधुरसा ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदा-
च्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीपद्मकप्रपौण्डरीकर्चिवृद्धिमृद्रीकाजीव-
न्यो मधुकं चेति ॥ ३५ ॥

काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः ॥

जीवनो बृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा ॥ ३६ ॥

काकोल्यादौ छिन्नरुहा गुडूची, तुगाक्षीरी वंशलोचना, पद्मकं पद्मकाष्ठं, प्रपौण्डरीकं
पुण्डरीककाष्ठमिति ख्यातं चक्षुष्यं, जीवन्ती स्तनामख्याता यवनाहसदृशी ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

ऊषकसैन्धवशिलाजतुकासीसद्वयहिङ्गूनि तुत्थकं चेति ॥ ३७ ॥

ऊषकादिः कफं हन्ति गणो मेदोविशोषणः ॥

अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्रगुल्मप्रणाशनः ॥ ३८ ॥

ऊषकादौ—ऊषकं शारपट्ट, तदुद्भवं वा लवणं; कासीसद्वयं धातुकासीसं पुष्पका-
सीसं च; तुत्थकं प्रसिद्धम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सारिवामधुकचन्दनकुचन्दनपद्मककाश्मरीफलमधूकपुष्पाण्युशीरं
चेति ॥ ३९ ॥

सारिवादिः पिपासाम्नो रक्तपित्तहरो गणः ॥
पित्तज्वरप्रशमनो विशेषाद्वाहनाशनः ॥ ४० ॥

शा(सा)रिवादी—शा(सा)रिवा अनन्ता, द्वितीया उत्पलशा(सा)रिवा श्यामलवेत्याहुः,
कुचन्दनं चन्दनमेदः, काश्मर्यं गाम्भारीफलम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

अञ्जनरसाञ्जननागपुष्पप्रियङ्गुनीलोत्पलनलदनलिनकेशराणि मधुकं
चेति ॥ ४१ ॥

अञ्जनादिर्गणो ह्येष रक्तपित्तनिवर्हणः ॥
विषोपशमनो दाहं निहन्त्याभ्यन्तरं भृशम् ॥ ४२ ॥

अञ्जनादौ—अञ्जनं सौवीराञ्जनं; नलिनं केशरं, किंवा केशरं नागकेशरम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
परूषकद्राक्षाकट्फलदाडिमराजादनकतकफलशाकफलानि त्रिफला
चेति ॥ ४३ ॥

परूषकादिरित्येष गणोऽनिलविनाशनः ॥
मूत्रदोषहरो हृद्यः पिपासाम्नो रुचिप्रदः ॥ ४४ ॥

परूषकादौ—सर्वेषां फलं, तेन कट्फलं गाम्भारी तस्याः फलं; राजादनं क्षीरिका;
कतकफलं तोयप्रसादनं खनामप्रसिद्धम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

प्रियङ्गुसमङ्गाघातकीपुन्नागनागपुष्पचन्दनकुचन्दनमोचरसरसाञ्ज-
नकुम्भीकस्रोतोजपद्मकेसरयोजनघृतयो दीर्घमूला चेति ॥ ४५ ॥

प्रियङ्गवादौ—समङ्गा वराहकान्ता, घातकी घातकीपुष्पं, पुन्नागः खनामख्यातः,
नागपुष्पं नागकेशरं, मोचरसः शाल्मलीवेष्टकः, कुम्भीकः कुन्माहलता, योजनवल्ली
मञ्जिष्ठा, दीर्घमूला शालपर्णी ॥ ४५ ॥

अम्बष्ठाघातकीकुसुमसमङ्गाकट्फलमधुकविल्वपेशिकासावररोध्रप-
लाशनन्दीवृक्षाः पद्मकेशराणि चेति ॥ ४६ ॥

गणौ प्रियङ्गुचम्बष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ ॥
सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानां चापि रोपणौ ॥ ४७ ॥

अम्बष्ठादौ—अम्बष्ठा अविद्धपर्णी; कट्फलः स्योनाकः; लोध्र इह हस्तलोध्रः, तस्यैव
प्राहिल्लारः; पलाशः किंशुकवृक्षः; नन्दीवृक्षः गन्धमुण्डः ॥ ४६-४७ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्ष्मधुककपीतनककुभात्रकोशात्रचोरकपत्र-
जम्बूद्वयप्रियालमधूकरोहिणीबल्लुकदम्बवदरीतिन्दुकीसल्लकीरोध्रसा-
वररोध्रभल्लातकपलाशा नन्दीवृक्षश्चेति ॥ ४८ ॥

न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः संग्राही भग्नसाधकः ॥
रक्तपित्तहरो दाहमेदोघ्नो योनिदोषहृत् ॥ ४९ ॥

न्यग्रोधादौ—सप्त इह पर्कटिरिति ख्यातः, ककुभोऽर्जुनः, जम्बूद्वयं खल्पजम्बूस्तथा
बृहत्फला च राजजम्बूः, त्रियालः खनामख्यातः, वज्रुलो वेतसः, तिन्दुकः 'केन्दू'
इति ख्यातः, कदम्बो बहुफलः, नन्दीमुखो गन्धमुण्डः ॥ ४८-४९ ॥

गुडूचीनिम्बकुस्तुम्बुरुचन्दनानि पद्मकं चेति ॥ ५० ॥

एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः ॥

हृल्लासारोचकघमीपिपासादाहनाशनः ॥ ५१ ॥

गुडूच्यादौ पद्मकं पद्मकाष्टम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

उत्पलरक्तोत्पलकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकाणि मधुकं चेति
॥ ५२ ॥

उत्पलादिरयं दाहपित्तरक्तविनाशनः ॥

पिपासाविषहृद्रोगच्छर्दिमूर्च्छाहरो गणः ॥ ५३ ॥

उत्पलादौ—कुमुदं 'कटार' इति ख्यातं, सौगन्धिकं खल्पसुगन्धिकेति ख्यातं,
कुवलयमीपद्मीलथवलमुत्पलं, पुण्डरीकं श्वेतपद्मम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

मुस्ताहरिद्रादारुहरिद्राहरीतक्यामलकविभीतककुष्ठहैमवतीचचापा-
ठाकट्टरोहिणीशार्ङ्गैर्घ्रातिविपाद्राविडीभल्लातकानि चित्रकश्चेति ॥ ५४ ॥

एष मुस्तादिको नास्त्रा गणः श्लेष्मनिपूदनः ॥

योनिदोषहरः स्तन्यशोधनः पाचनस्तथा ॥ ५५ ॥

मुस्तादौ शार्ङ्गैश्च काकजङ्घा काङ्क्षीति ख्याता, द्राविडी एल ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

हरीतक्यामलकविभीतकानीति त्रिफला ॥ ५६ ॥

त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठविनाशनी ॥

चक्षुष्या दीपनी चैव विषमज्वरनाशनी ॥ ५७ ॥

त्रिफला प्रसिद्धा ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

पिप्पलीमरिचशृङ्गवेराणीति त्रिकटुकम् ॥ ५८ ॥

त्र्युपणं कफमेदोघ्नं मेहकुष्ठत्वगामयान् ॥

निहन्त्यादीपनं शुल्मपीनसाश्रयत्पतामपि ॥ ५९ ॥

त्रिकटु प्रसिद्धम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

आमलकीहरीतकीपिप्पल्यश्चित्रकश्चेति ॥ ६० ॥

आमलक्यादिरित्येष गणः सर्वज्वरापहः ।

चक्षुष्यो दीपनो वृष्यः कफारोचकनाशनः ॥ ६१ ॥

क्षान्त्यन्तरिः प्रसिद्धः । केरिदिगौ गन्ते न वटमिव ॥ ६० ॥ ६१ ॥

प्रपुसीमताप्ररज्जगसुयर्णं कृष्णन्धोद्वानि लोहमन्ध्वेति ॥ ६२ ॥

गणलक्ष्यादिरित्येव गरक्तिमिदरः परः ॥

पिपासादिपट्टोपपाण्डुमेहदरस्नया ॥ ६३ ॥

नपातो—प्रपु गर्ह, कृष्णन्धेहं धोटनेन, लोहमन्ध्वं प्रसिद्धम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

लाक्षारेवतकुटजाभ्यमारकन्धकलहरिद्राक्षयनिम्बसतच्छुद्दमालत्वङ्गा-
यमाणा चेति ॥ ६४ ॥

कपायतिकमधुरः कफपित्तार्निनाशनः ॥

शुष्ठुक्तिमिदरक्षेय दुष्टमणयिशोधनः ॥ ६५ ॥

सपातो आरेपणः शुक्लैर्दण्डैः, सध्वनारः करतीरकः, घतच्छदः घतनैः, कन्द्री
जातिः, प्रायमाना यदि पश्यते वा मनानप्रसिद्धेन ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

पञ्च पञ्चमूलान्यत ऊर्ध्वं पद्यामः ।—

तत्र एरण्डपृदतीद्वयपृथक्पृथक् विद्वारिगन्धा चेति कनीयः ॥ ६६ ॥

कपायतिकमधुरं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥

पातघ्नं पित्तनाशनं घृदणं यक्षपघ्ननम् ॥ ६७ ॥

पद्यगु गूलेषु मूलनीति वपनामूलमेव परं प्राग्रम् । द्वे मूलापिणि कष्टकारिका
सह । गरके गोधुरकं च एरण्डस्थले पजाते न शुभ्रप्रयोगेषुः एवं पद्मगुलीप्रयोगे एरण्डो
शुद्धीतव्यः । शुण्ठो ज्येष्ठतमो वर्गप्रथमपात्रम् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

यित्वाग्निमन्थटिण्डुकपाटलाः कादमरी चेति महत् ॥ ६८ ॥

सतिकं कफपातघ्नं पाके लक्ष्यमिदीपनम् ॥

मधुरानुरसं चैव पञ्चमूलं महत् स्मृतम् ॥ ६९ ॥

अनयोर्विशमूलमुच्यते ॥ ७० ॥

गणः भ्वासदरो ह्येव कफपित्तानिलापहः ॥

आमस्य पाचनक्षेय सर्वेज्वरविनाशनः ॥ ७१ ॥

शुद्धपद्मगूले दुण्डुकः सोनाकः ॥ ६८-७१ ॥

विद्वारिसारिबारजनीशुद्धच्योऽजशङ्गी चेति घृहीसंज्ञः ॥ ७२ ॥

करमर्द्वीत्रिकण्टकसैरीयकशतावरीशुद्धनख्य इति कण्टकसंज्ञः ॥ ७३ ॥

रक्तपित्तहरौ ह्येतौ शोफत्रयविनाशनौ ॥

सर्वमेहहरौ चैव शुक्रदोषविनाशनौ ॥ ७४ ॥

वल्लीपद्ममूले विदारी विदारीकन्दः, सारिवा अनन्तमूलं, रजनी हरिद्रा, अजश्री छागलकर्णीति ख्याता छागसदृशगन्धा । कण्टकसंज्ञे करमर्दा स्वल्पमधुरफला, त्रिकण्टो गोक्षुरकः, सैरीयो क्षिण्टिका, गृध्रनखी 'कालाकेड' इति ख्याता ॥ ७२-७४ ॥

कुशकाशनलदर्भकाण्डेक्षुका इति तृणसंज्ञकः ॥ ७५ ॥

मूत्रदोषविकारं च रक्तपित्तं तथैव च ॥

अन्त्यः प्रयुक्तः क्षीरेण शीघ्रमेव विनाशयेत् ॥ ७६ ॥

तृणसंज्ञे दर्भः 'उल्लया' इति ख्यातं तृणं, काण्डेक्षुर्महती खत्री, 'काण्ड' इति पाठपक्षे शरः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

एषां घातहरावाद्यावन्यः पित्तविनाशनः ॥

पञ्चकौ श्लेष्मशमनावितरौ परीक्षितौ ॥ ७७ ॥

त्रिवृतादिकमन्यत्रोपदेक्ष्यामः ॥ ७८ ॥

पद्ममूलानां पुनर्गुणविशेषमाह—एषामित्यादि ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

समासेन गणा ह्येते प्रोक्तास्तेषां तु विस्तरम् ॥

चिकित्सितेषु वक्ष्यामि,

अयं कृत्स्नोऽपि गणनिर्देशः संक्षेपतः, विस्तरस्वस्य भविष्यतीति दर्शयन्माह—समासेनेत्यादि । विस्तरमिति विस्तरविषयतां; चिकित्सिते हि एत एव गणास्सिन् तस्मिन्गणायै वक्ष्यामः । किंवा विस्तरमिति गणान्तराणि; तानि च प्रयोगा एव तत्तद्याधिशमनाः । ते हि प्रयोगाः प्राय एतदध्यायोक्तोपधसमूहविशेषा एव ॥—

ज्ञात्वा दोषचलाचलम् ॥ ७९ ॥

एभिर्लेपान् कपायांश्च तैलं सर्पोपि पानकान् ॥

प्रविभज्य यथान्यायं कुर्वीत मतिमान् भिषक् ॥ ८० ॥

स्रक्तगणानां सविशेषां कल्पनामाह—ज्ञात्वा दोषचलाचलमित्यादि । आदिशब्दोऽत्र लुप्तनिर्दिष्टः; तेनानुरादीनां सर्वेषामेव परीक्षणां ग्रहणं; किंवा दोषविशेषणतयैवानुरादि-परीक्षाऽप्यवबोद्धव्या । तत्राविष्कृताः कल्पनाः साक्षादुक्ताः; अनुकाश्वकारसमुच्चिताः यूपपानकचूर्णोदयः ॥ ७९ ॥ ८० ॥

धूमवर्षानिलक्लेदैः सर्वैर्तृणवनभिद्रुते ॥

ग्राहयित्वा गृहे न्यस्येद्विधिनापधसंग्रहम् ॥ ८१ ॥

समीक्ष्य दोषमेदांश्च भिन्नान् मिथान् प्रयोजयेत् ॥

पृथङ्निश्चान् समस्तान् वा गणं वा व्यस्तसंहतम् ॥ ८२ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूक्ष्मस्थाने द्रव्यसंग्रह-

णीयो नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

संप्रति उक्तगणानां कार्यभेदमवेक्ष्य पृथक्प्रयोगं तथा गणद्वयत्रयादिभेदकप्रयोगं च दर्शयन्नाह—समीक्ष्येत्यादि । दोषभेदेन दोषामिहो व्याधिरपि ग्राह्यः । मिथानिति मिथत्वेनोक्तम् । पृथगिति प्रत्येकम् । मिथानिति गणान्तरमिथान्, समस्त्वानिति द्वित्र्यादीन्; यदुक्तमन्यत्र—“वर्गमपि वर्गेण उपसंसृजेदेकमेकेनानेकेन वा” (च. सि. अ. ८) इति । गणस्य स्त्रोक्तद्रव्यप्रयोगमाह—गणं वा व्यस्तसंहतमिति । व्यस्तमिति त्रिचतुरादिद्रव्यसहितम् । संहतमिति मिलितम् । अयं चायं मिथकोक्तोऽपि पुनः प्रकरणमिधीयत इति न पीनरुक्तम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यदीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने
द्रव्यसंप्रदहणीयो नामाष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः संशोधनसंशमनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

द्रव्यसंप्रदहणीयानन्तरं संशोधनसंशमनद्रव्यगणसामान्यात् संशोधनसंशमनीयोऽमिधीयते । संशोधनमिह वमनविरेचनशिरोविरेचनानि विवक्षितानि, वस्तिस्तु बहुप्रपञ्चत्वेन पञ्चकर्मणि न वक्तव्यः; तेन तस्य संशोधनस्यापि तत्रैवामिधानं भविष्यतीति नेह तत्कृतं; किंवा य एव वातपित्तकफशमनवर्गास्त एव वातादिहृदनवस्त्रियोजनीयाः, एवं वस्त्युपयुक्तौषधगणामिधानमपि भूतमेव; न च वमनविरेचनशिरोविरेचनशक्तियुक्तमदनफलदिवद् वस्त्युपयुक्तानि शक्तिविशेषवन्ति स्फुटानि द्रव्याणि सन्ति, तेन पृथग्गणेनेह साक्षात्तौपयुक्तानि, वातहरादिगणास्तु कल्प्यानि ॥ १ ॥ २ ॥

मदनकुटजजीमूतकेस्वाकुधामार्गचकृतवेधनसर्पपविडङ्गपिप्पलीकरञ्जपुत्राडकोविदारकर्बुदारारिष्टाश्वगन्धाविदुलवन्धुजीवकश्वेताशणपुष्पीविम्बीवचामृगेर्घोरचक्षिन्ना चेत्यूर्ध्वभागहराणि । तत्र, कोविदारपूर्वाणां फलानि, कोविदारादीनां मूलानि ॥ ३ ॥

तत्रोत्सर्गतो वमनशक्तिपूर्वकलाद्विरेचनस्य वमनद्रव्यगणमाह—मदनेत्यादि । वमनं हि अवान्तस्य सम्यग्विरक्तस्यापि अधः स्रस्तः श्लेष्मा ग्रहणीमाच्छादयतीति । जीमूतको घोषकः देवदालीति व्याकृतः; इस्वाकुः कटुकालावृः; धामार्गवः पीतघोषः; कृतवेधनस्तद्भेद एवोक्तः; कोविदारो युग्मपत्रः, स द्विविधो लोहितसितपुष्पभेदावः विज्जले चेतसः; श्वेता श्वेतवन्ना; शणपुष्पी घण्टारवा; विम्बी ओष्ठोपमफला; मृगेर्घोरशककटी; चित्रा चित्रफला गोडुम्बा । कोविदारपूर्वाणामिति एवमजान्ताम् । अत्रापि कृतवेधनान्तानां वमनाध्याये प्राधान्येन प्रयोगामिधानात् प्राधान्यं, सर्वपादीनां तु वमनद्रव्योपसर्जमस्त्वम् ॥ ३ ॥

त्रिवृच्छयामादन्तीद्रवन्तीसप्तलाशङ्खिनीविपाणिकागवाक्षीच्छगला-
त्रीस्रुकसुवर्णक्षीरीचित्रककिणिहीकुशकाशतिल्वककम्पिल्लकरम्यकपा-
टलापूगहरीतकयामलकविभीतकनीलिनीचतुरङ्गुलैरण्डपूतीकमहावृक्ष-
सप्तच्छद्राकां ज्योतिष्मती चेत्यधोभागहराणि । तत्र तिल्वकपूर्वाणां
मूलानि, तिल्वकादीनां पाटलान्तानां त्वचः, कम्पिल्लकफलरजः, पूगा-
दीनामेरण्डान्तानां फलानि, पूतीकारग्वधयोः पत्राणि, शेषाणां
क्षीराणीति ॥ ४ ॥

विवेचनान्याह—त्रिवृदित्यादि । त्रिवृत् अरुणमूला त्रिवृत्, दन्त्येव चीरितपत्रा
द्रवन्ती; विपाणिका आवर्तनी; छगलात्री वृद्धदारकः; नीलिनी नीलद्युभा; कुही सेहुण्डः;
किणिही कटनी; शात्रुकम् (?) औत्तरापयिकं फलं; तिल्वको लोभ्रः; कम्पिल्लको गुण्डा-
रोचनिका; रम्यकं पटोलमूलं; पद्माहुलः चित्रैरण्डः; महावृक्षः कुहीमेदः । ज्योति-
ष्मती खनामक्याता । तिल्वकपूर्वाणां किणिछान्तानाम् । मूलवर्गे कुहीपाठान्मूलमपि
कुण्या गृह्यते, क्षीरवर्गे पाठाय क्षीरमपि । कम्पिल्लकस्तु खग्वर्गे पाठाय खचा ग्राह्य
एव, परं वैद्यव्यवहाराचरकवचनात् तस्य फलरजो गृह्यते; उक्तं हि चरके—“कम्पि-
ल्लकारग्वधयोः फलं यत् कुटजस्य च” (च. सू. अ. १) इति । एवमारग्वधस्य पत्रं
विवेचनं चरकवचनात्, फलं च । पूतीकस्य तु पत्रमिह विवेचनमुक्तम्, चरके तु—
“पूतीकः कृष्णगन्धा च” (च. सू. अ. १) इत्यादिना खक् प्रधानमुजा; तेन साऽपि
प्रयोगेषु ग्रहीतव्या ॥ ४ ॥

कोशातकी सप्तला शङ्खिनी देवदाली कारवेल्लिका चेत्युभयतोभाग-
हराणि । एषां खरसा इति ॥ ५ ॥

कोपातक्यादीनां खरसा उभयतोभागहराः । फलं तु कोपातकीदेवदाल्योर्वाभन-
मुक्तमिति शेषः । देवदाली घोषामेदः ॥ ५ ॥

पिप्पलीविडङ्गपामार्गशिथुसिद्धार्थकशिरीषमरिचकरवीरविम्बीभिः
रिर्गणिकाकिणिहीचचाज्योतिष्मतीकरञ्जकालकलशुनातिविषाशृङ्गवेर-
तालीशतमालसुरसार्जकेङ्गुदीमेपशङ्खीमातुलुङ्गीमुरङ्गीपीलुजातीशाल-
तालमधूकलाक्षाहिङ्गुलचणमद्यगोशरुद्रसमूत्राणीति शिरोविवेचनानि ।
तत्र करवीरपूर्वाणां फलानि, करवीरादीनामर्जकान्तानां मूलानि, ताली-
शपूर्वाणां कन्दाः, तालीशादीनामर्जकान्तानां पत्राणि, इङ्गुदीमेपशङ्ख्यो-
स्त्वचः, मातुलुङ्गीमुरङ्गीपीलुजातीनां पुष्पाणि, शालतालमधूकानां
साराः, हिङ्गुलाक्षे निर्यासौ, लवणानि, पार्थिवविशेषाः, मद्यान्यासुत-
संयोगाः, शरुद्रसमूत्रे मलापिति ॥ ६ ॥

पिप्पलीत्यादिना शिरोविवेचनद्रव्यमुच्यते । सिद्धार्थकः श्वेतसर्पपः; गिरिर्गणिका
भा० सु० ३४

अपराजिता; किणिही कृट्सी; अर्जकः श्वेतपर्णासः; इक्षुवी पुत्रजीवकः; मेघश्री मेघ-
शिगी इति ख्यातः पुत्रजीवसदृशपत्रो वृक्षः; मातुलकी प्रसिद्धा; सुरकी शोभाजनकम् ।
तत्रैत्यादिना शिरोविरेचनद्रव्यविभागमाह । हिङ्गवादीनां मृगान्तानां स्वरूपकथनेन
सर्वात्मप्रयोगं दर्शयति ॥ ६ ॥

संशमनान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः—तत्र भद्रदारुकुष्ठहरिद्रावरुणमेघश्री-
बलातिबलार्तगलकच्छुराशल्लकीकुबेराक्षीवीरतरुसहचराग्निमन्थव-
त्सादन्येरण्डाश्मभेदकालकीकैशतावरीपुनर्नवावसुकवशिरकाञ्चनक-
भार्गाकापीसीवृश्चिकालीपत्तूरबदरयवकोलकुलत्थप्रभृतीनि विदारिग-
न्धादिश्च द्वे चाद्ये पञ्चमूल्यौ समासेन वातसंशमनो वर्गः ॥ ७ ॥

संशमनानि गणीकृत्याह—संशमनान्यत इत्यादि । संशमनं नाम यद्वोषं दोषग्रहणं
गृहीतं च व्याधिं संशोधनं विना क्षपयति समं च नोदीरयत्यपि । वचनं हि—“न शोषयति
यद्वोषात् समाशोदीरयत्यपि । समीकरोति यः कृद्वात् तत् संशमनमुच्यते”—इति ।
बलातिबले शुक्लपीतपुष्पबलाद्वयम्; भार्तगलः ककुभः, केचित् कण्टकीफलमाहुः,
एतत्स्थाने तगरमन्ये पठन्ति; कुबेराक्षी पेदिका, काष्ठपाटलेखन्ये; वीरतरुः शरो वा
बृहद्रातो वा; वसुको वसुहृत्कः; वशिरः सूर्यवर्तमेदः; काचनको धतूरः । प्रभृतिग्रहणा-
दनुक्रमपि मधुरतिष्ठादि शृण्वे । समासेनेति वचनादभपानादौ वातहरणत्वेन यदप्य-
न्यद्वचनं भूमिजलादि तत् सर्वं शृण्वे, एवमन्यत्रापि समासेनेति शब्दाद्यौ नेयः ॥ ७ ॥

चन्दनकुचन्दनद्वीबेरोशीरभक्षिष्ठापयस्याविदारीशतावरीगुन्द्राशैव-
लकङ्कारकुमुदोत्पलकन्द(द)लीदूर्ध्वमूर्ध्वप्रभृतीनि काकोल्यादिः सारिवा-
दिरजनादिस्तृपलादिर्न्यग्रोधादिस्तृणपञ्चमूलमिति समासेन पित्तसंश-
मनो वर्गः ॥ ८ ॥

कालीयकागुस्तिलपर्णीकुष्ठहरिद्राशीतशिवशतपुष्पासरलारास्त्राप्र-
कीर्योवकीर्येक्षुवीसुमनाकाकादनीलाङ्गलकीहस्तिकर्णमुञ्जातकलामञ्ज-
कप्रभृतीनि चङ्गीकण्टकपञ्चमूल्यौ पिप्पल्यादिर्वृहत्यादिर्मुष्ककादिर्व-
चादिः सुरसादिरारग्वधादिरिति समासेन श्लेष्मसंशमनो वर्गः ॥ ९ ॥

श्लेष्मशमनवर्गमाह—कालीयकेत्यादि । कालीयकं वर्णप्रसादनं ‘कालियाकाठ’ इति
ख्यातं; तिलपर्णी ‘तुल’ इति लोके प्रसिद्धं; शीतशिवः कर्पूरः, ‘शमी’ इत्यन्ये; प्रकीर्यः
कण्टककरजः; उदकीर्या करजः; इक्षुवी पुत्रजीवकः; काकादनी काकजड्या, ‘कल-
वकडक’ इत्यन्ये; हस्त्रिकर्णो हस्त्रिपलाशः; मुञ्जातक उत्तरापथे प्रसिद्धः, अयं च
तन्त्रान्तरे वातपित्तहरः पठितस्तेन नात्र पठनीय एव अवयवमेव वा । प्रभृतिग्रहणा-
दनुक्रमकृतिष्ठादिद्रव्यग्रहणम् । अत्र च पिप्पल्यादिगणपठितानामपि पुनः पठनं
विशेषेण श्लेष्महरत्वादितिपादनार्थम् ॥ ८ ॥

तत्र सर्वाण्येवौषधानि व्याध्यग्निपुरुषबलान्यभिसमीक्ष्य विदध्यात् । तत्र, व्याधिवलादधिकमौषधमुपयुक्तं तमुपशम्य व्याधिमन्यमावहति; अग्निबलादधिकमजीर्णं विष्टभ्य वा पच्यते; पुरुषबलादधिकं ग्लानिमूर्च्छामदानावहति संशमनम्; एवं संशोधनमतिपातयति; हीनमेभ्यो दत्तमकिञ्चित्करं भवति । तस्मात् सममेव विदध्यात् ॥ १० ॥

इदानीमुक्तानां संशोधनसंशमनानां प्रयोगो व्याध्यादिवलापेक्षया मात्रया कर्तव्य इति दर्शयन्नाह—अत्र सर्वाणीत्यादि । सर्वाणीति संशोधनानि संशमनानि च । व्याधिशब्देनात्र दोषस्यापि ग्रहणाद्दोषबलमप्यवेक्ष्यम् । तत्र व्याधेर्दोषस्य बलवत्त्वं हेतुबाहुल्याल्लिङ्गबाहुल्याच्च, दुर्बलत्वं तद्विपर्ययात्; अग्नेर्वलवत्त्वं शुक्रव्यादिजरणशक्त्या, उचिताहारपाकाशक्त्या दुर्बलम्; देहबलं च व्यायामेन, विपर्ययेण दीर्घत्वम्; उपचयापचयाभ्यां च देहबलत्वं ज्ञेयम्; पुरुषग्रहणेन मनसो बलत्वावल्लेखेऽपि प्राप्ते । यथोक्तबलान्यनपेक्ष्य भेषजप्रयोगेषु क्रमेण दोषानाह—व्याधिवलादधिकमित्यादि । अन्यव्याधिमिति अतियोगजन्यं व्याधिं वा दोषं वा । विष्टभ्येति चिरकालं स्थिरीभूय शूलदि कुलेत्यर्थः । ग्लानिमूर्च्छामदाः शरीरमनोबलप्रशङ्कता ज्ञेयाः । संशोधनमेवमिति संशोधनमपि बलाद्यनपेक्षं यथोक्तदोषं भवति । अतिपातयतीति अतिदोषपातनं करोति, किंवा अतिपातयतीति संशमनापेक्षया संशोधनमतियुक्तमतिव्यापत्तिकरं भवत्येव । व्याध्यपेक्षया हि प्राधान्येन भेषजमात्रा, सा तु सम्यक्पाकार्थमभिवलं पुरुषबलं चापेक्षते, (उक्तदोषप्रमाणानुरूपं हि भेषजमात्रा, सा तु सम्यक्पाकार्थमभिवलं पुरुषबलं चापेक्षते;) उक्तं च “दोषप्रमाणानुरूपो हि भेषजप्रमाणविकल्पो बलप्रमाणपेक्षो भवति” (च. वि. अ. ८); ततश्च हीनमेभ्यो दत्तमिति बहुवचनमनुपपन्नम् । नैवं, बहुवचनं तावद्वलवति व्याधौ तथा बलवतोर्व्याधिपुरुषयोस्तथा बलवत्सु व्याधिपुरुषाभिमित्यादि विकल्पबहुलादप्युपपन्नं; किंतु व्याधिवलमात्रसमं भेषजं बलवत्समौ पुरुषे वा अल्पमात्रतया उपयुक्तं सत् तयोर्वलेनाभिभूयात्पशक्तिकं क्रियते, तेन व्याधिमपि न तथा शमयति, तेन हीनमेभ्य इति बहुवचनमुपपन्नम् । सममेवेति व्याध्यादिवलसममेव ॥ १० ॥

भवन्ति चात्र—

रोगे शोधनसाध्ये तु यो भवेद्दोषदुर्बलः ।

तस्मै दद्याद्भिषक् प्राहो दोषप्रच्यावनं मृदु ॥ ११ ॥

संप्रति दुर्बलस्य संशोधनं निषिद्धमिह प्रदेशान्तरेऽपि; यदुक्तम्—“अभिक्षारविरेकैस्तु बालवृद्धौ विवर्जयेत्” (सू. अ. ३५) इति; अत्र हि बालवृद्धौ दुर्बलतयैव विरेचने निषिद्धौ, तेनान्योऽपि दुर्बलो न शोष्य इति फलति, अतस्तत्प्रसवमाह—रोग इत्यादि । दोषदुर्बलमिति दोषप्रभावाद्दुर्बलं, न तु हेतुन्तरदुर्बलम् । सगोक्ष्येति सम्यग्बलं निरूप्य ।

१ कोष्ठस्यः पाठो ह. पुस्तके नोपलभ्यते ।

मृद्विति आरम्भपादिमृदुद्रव्यकृतमल्पमात्रं च । अत्र दोषसंबन्धे दुर्बले दोषापरहरेणैव बलं भवतीति भावः ॥ ११ ॥

चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेष्टेतात्र बलं नृणाम् ॥

अव्यापदुर्बलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥ १२ ॥

स्वयं प्रवृत्तदोषस्य मृदुकोष्ठस्य शोधनम् ॥

भवेदल्पबलस्यापि प्रयुक्तं व्याधिनाशनम् ॥ १३ ॥

अवस्थाविशेषेऽपि दुर्बले शोधनप्रयोगमाह—चल इत्यादि । चल इति प्रवृत्ते । मृदौ कोष्ठ इति केचिदोषप्रपलतयैव मृदुकोष्ठतामिहेच्छन्ति । कुतो बले नेष्टेतेत्याह—अव्यापदुर्बलस्यापीति । अव्यापत्तिकलं तु चलदोषस्यावद्याहर्तव्यस्य हरणादिति भावः ॥ १२ ॥ १३ ॥

व्याध्यादिषु तु मध्येषु काथस्याञ्जलिरिष्यते ॥

विडालपदकं चूर्णं देयः कल्कोऽस्रसंमितः ॥ १४ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने संशोधनसंशमनीयो

नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

संशमनद्रव्यपरिमाणपरिमाणां केचिद् पठन्ति—व्याध्यादिष्वित्यादि । अत्रलिः पलचतुष्टयम् । विडालपदकं कर्पः । एतच्च व्याध्यादौ मध्ये उक्तं; तेन उत्तमेऽधिकं, हीने हीनं हेयम् । अन्यत्राप्युक्तं—“द्रव्यप्रमाणं तु यदुक्तमस्मिन् मध्येषु तद् कोष्ठवयोयलेषु । तन्मूलमालम्ब्य भवेद्विकल्पलोपां विकल्पोऽभ्यधिकोनमावः” (च. क. अ. १२) ॥ १४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने संशोधनसंशमनीयो नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः १ यथोवाच भगवान् चन्वन्तरिः ॥ २ ॥

पूर्वोप्यायैरागमप्रतिपादितस्वभावानां द्रव्यरसादिस्वरूपप्रतिपादनादनुमानेनापि तत्स्वभावप्रतिपादनार्थं, तत्रास्तु चद्रव्याणां च द्रव्यरसादिभिन्नकार्येण स्वरूपज्ञानार्थं द्रव्यरसादिविज्ञानीयोऽभिधीयते । यद्यपि च द्रव्यादिस्वरूपज्ञानमेव प्रथममधिकरोति तस्य सर्वत्रोपयुक्तत्वात्, तथाऽप्यस्य शास्त्रस्य आगमप्रधानतां दर्शयितुं प्रथमं भीमांसकम्पावा उक्ताः, पश्चादनुमानप्रधाना द्रव्यादिज्ञानार्था अध्यायाः कृताः; अमुमेवार्थं दर्शयन् अध्यायान्ते करिष्यति—“अमीमांसान्यचिन्त्यानि” इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

१ ‘शक्तवाच’ इति ह. ।

केचिदाचार्या भवते—द्रव्यं प्रधानं, कस्मात्? व्यवस्थितत्वात्, इह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयः, यथा—आमे फले ये रसादयस्ते पके न सन्ति, नित्यत्वाच्च, नित्यं हि द्रव्यमनित्या गुणाः, यथा कालादिप्रविभागात्तदेव संपन्नरसगन्धं व्यापन्नरसगन्धं वा भवति; स्वजात्यवस्थानाच्च, यथा हि पार्थिवं द्रव्यमन्यभावं न गच्छत्येवं शेषाणि; पञ्चेन्द्रियग्रहणाच्च, पञ्चभिरिन्द्रियैर्गृह्यते द्रव्यं न रसादयः, आश्रयत्वाच्च, द्रव्यमाश्रिता रसादयः; आरम्भसामर्थ्याच्च, द्रव्याश्रित आरम्भः, यथा—‘विदारिगन्धादिमाहृत्य संक्षुब्ध विपचेत्’ इत्येवमादिषु न रसादिप्वारम्भः; शास्त्रप्रामाण्याच्च, शास्त्रे हि द्रव्यं प्रधानमुपदेशे योगानां, यथा—‘मातुलुङ्गाशिमन्थौ च’ (सू. अ. ३६) इत्यादौ न रसादय उपदिश्यन्ते; क्रमापेक्षितत्वाच्च रसादीनां, रसादयो हि द्रव्यक्रममपेक्षन्ते, यथा—तरुणे तरुणाः संपूर्णे संपूर्णा इति; एकदेशसाध्यत्वाच्च, द्रव्याणामेकदेशेनापि व्याधयः साध्यन्ते, यथा—महावृक्षक्षीरेणेति; तस्माद्द्रव्यं प्रधानं, न रसादयः, कस्मात्? निरवयवत्वात् । द्रव्यलक्षणं तु ‘क्रियागुणवत् समवायिकारणम्’ इति ॥ ३ ॥

अत्र द्रव्यादीनां प्रत्येकं प्राधान्यमेकीयमतेन दर्शयितुं द्रव्यप्राधान्ये प्रथमं सहेतुकमेकीयमतमाह—तत्रेत्यादि । एतच्च एकीयमतोपदर्शनं सम्यग्द्रव्यादित्वाभावज्ञानार्थं; अभिनिविष्टो हि वारी स्वपक्षसाधनार्थं सर्वं स्वरूपप्राधान्याख्यापकं दर्शयति, तेन चान्ते वक्ष्यमाणाचार्यैः (सिद्धान्तसहिदेन सम्यक् प्रतीतिर्भवति; एतदर्थमेव चरकेऽपि वातादिसाध्यान्त्यादेकीयमतान्युपन्यस्य वातकलकलीयादावाचार्यैः) मतमुपदर्शितम् । व्यवस्थितत्वादित्यवस्थामेदेन रसादिभेदेऽपि द्रव्यस्य व्यवस्थितत्वात्; यथा—आम्रफलं प्रथमं कषायाम्लं, मध्येऽम्लं, ततो मधुरम्; एवं रसाव्यवस्थानेऽपि द्रव्यमात्ररूपतया व्यवस्थितम् । हेतुन्तरमाह—नित्यत्वादिति । नित्यत्वं रसादिनाशेऽप्यवस्थितत्वमिह हेतुः; व्यवस्थितत्वं तु रसाद्यन्यथात्वे तद्रूपतया व्यवस्थितत्वमिति विशेषः । कालादीत्यादिशब्देन जलवातादयो गृह्यन्ते । व्यापन्नरसगन्धमिति नष्टरसगन्धम् । अत एकस्मिन् द्रव्यप्राधान्ये साध्ये बहुहेतुपदर्शनं शास्त्रत्वादेव भवति । वादे हि द्वितीयादिहेतुकथनमसाधनाज्ञवचनमिति नोपादीयते । स्वजात्यवस्थानादिति परिणामेऽपि द्रव्यं स्वजाताववतिष्ठते न जात्यन्तरं भवति; यत् पार्थिवं तत् पार्थिवमिति, यदाप्यं तदाप्यमेवेत्यादि जात्यपरित्यागः; रसस्तु क्षीरे मधुरत्वं परित्यज्य चाम्लतां यातीत्याद्यनुसर्तव्यम् । जातिभेदपार्थिवत्वादिरूपा व्यवस्थिता अभिप्रेता; तेन क्षीरस्य दधिलं, गुरुस्य शर्करालमित्यादि जातिभेदो नोद्भावनीयः । पञ्चेन्द्रियग्रहणादित्यत्र पञ्चभिरिन्द्रियैर्द्रव्यं गृह्यत इति चक्षुषा

१ ‘शालं ह्यह—‘द्विविधं द्रव्यं स्यादरं जडमं च’ इति ता. । २ कोष्ठस्य पाठो ह. पुस्तके नोपलभ्यते ।

स्पर्शनेन तावद्व्यग्रहणमविवादसिद्धमेव, प्राणरसनाधोत्राणामपि सुरभि चन्दनं, तथा मधुरः कोपकारः, तथा सुखरा वीणेत्यादि सामानाधिकरण्याद्वानि द्व्यग्रहणं प्रति स्फुटतरव्यापाराद् द्व्यग्रहकत्वं हेयम् । आधयत्वाच्चैति रसादीनां द्व्यमाधयः; तेनप्रतिता रसादयः परतन्त्रत्वादप्रधानाः, आधयस्तु प्रधानमित्यर्थः । आरम्भसामर्थ्यादिति वक्ष्ये हेतुर्व्यक्तः । शास्त्रप्रामाण्यादिति शास्त्रेण प्रमाणेन प्राधान्येनोपदेशात् । क्रमापेक्षितत्वादिति द्व्यक्रमपेक्षितत्वादसादीनाम् । तरुणा इत्यसंपूर्णाः । एकदेशक्रियासाधयत्वादिति नवमो हेतुर्व्यक्तः । कस्माद्रसादीनामप्येकदेशेन न व्याधयः साध्यन्त इत्याह— निरवयवत्वादिति । व्युत्पादितप्राधान्यस्य द्व्यस्य लक्षणमाह—द्व्यलक्षणमित्यादि । क्रियावत् गुणवत् समवायिकारणं द्व्यमिति । (क्रियाकर्म, गुणा रसादयः, समवायिकारणं स्वसमवेतकार्यजनकम् ।) एते क्रियावत्त्वादयो रसादिव्यावर्तका इतीहोक्ताः । तथा चरकेऽप्येतदेवोक्तम्—“यत्राश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यत् । तद्द्रव्यं” (च. सू. अ. १) इति । सर्वद्रव्यव्यापकविजातीयव्यावृत्तं तु लक्षणमिह गुणवत्त्वमेव । एतदेव क्रियागुणयोरेयाकर्म द्व्यव्याप्यक्रिया द्वये विद्यते, गुणाः समवयन्तीति (विद्यते इति सत्तामार्थं व्याप्तिः, समवयन्तीति) व्याप्य द्व्यमवतिष्ठन्ते न हि निगुणं द्वयं किञ्चिदस्ति ॥ ३ ॥

नेत्याहुरन्ये, रसास्तु प्रधानं; कस्मात्? आगमात्, आगमो हि शास्त्रमुच्यते; शास्त्रे हि रसा अधिकृताः, यथा—रसायत्त आहार इति, (तैस्मिस्तु प्राणाः) उपदेशाच्च, उपदिश्यन्ते हि रसाः, यथा—मधुरा-म्ललक्षणा वातं शामयन्ति; अनुमानाच्च, रसेन ह्यनुमीयते द्रव्यं, यथा—मधुरमिति; अपिचचनाच्च, अपिचचनं वेदो यथा—किञ्चिदिज्यार्थं मधुरमाहरेदिति; तस्माद्रसाः प्रधानं; रसेषु तु गुणसंज्ञा । रसलक्षणमन्यत्रोपदेक्ष्यामः ॥ ४ ॥

द्रव्यादपि रसप्राधान्यं दर्शयितुं द्व्यप्राधान्यं निषेधयति—नेत्याहुरन्ये इत्यादि । एते द्व्यप्राधान्यख्यापका हेतवो वक्ष्येरसप्राधान्यहेत्वपेक्षया अप्रयोजका इत्यभिमानो रसव-दिनो हेयः । एवं वीर्यवादिनः तथा विपाकवादिनश्च 'नेत्याहुरन्ये' इति वचनमनया दिशा व्याख्येयम् । रसप्राधान्ये आगमादिति हेतुः आगम एव कण्ठरवेण रसस्य प्राधान्यं कथयतीत्याहुः । उपदेशादिति तु रसेन द्रव्यादिसमुदायकार्योपदेशादित्यर्थमेवो नेयः । अपिचचनमिह वेदः, ऋषय आसाः, सद्रचनता च वेदस्य ऋषिभिः प्रथममुदाहरणात् तु ऋषिकार्यतया; किंवा न्यायमतेन महेश्वररूपपरिवचनता वेदस्य हेतुः । अथ द्रव्यादिप्राधान्यविचारे कस्माद्गुणा नोद्धाविता इत्याह—रसेषु तु गुणसंज्ञेति । रसेष्वित्युपलक्षणं, तेन वीर्यविपाकयोरपि गुणसंज्ञेति बोद्धव्यं; तेन-रसादिप्राधान्यव्युत्पादनेनैव गुणविशेषप्राधान्यं लभ्यते इत्यर्थः । अन्यत्रोपदेक्ष्याम इति रसविशेषविज्ञानीये ॥ ४ ॥

नेत्याहुरन्ये, वीर्यं प्रधानमिति । कस्मात् ? प्राधान्यात् ; इहौपधकर्मा-
ण्यूर्ध्वोर्धोभागेभ्यभागसंशोधनसंशमनसांप्राहिकाग्निदीपनपीडनले-
खनघृहणरसायनवाजीकरणश्वयथुकरविलयनदहनदारणमादनप्राणप्र-
विपप्रशमनादीनि वीर्यप्राधान्याद्भवन्ति । तच्च वीर्यं द्विविधमुष्णं
शीतं च, अग्नीपोमीयत्वाजगतः । केचिदष्टविधमाहुः—शीतमुष्णं
स्निग्धं रूक्षं विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णं चेति । एतानि खलु वीर्याणि
स्वबलगुणोत्कर्षाद्रसमभिभूयात्मकम् कुर्वन्ति । यथा तावन्महत्पञ्च-
मूलं कपायं तिकाानुरसं वातं शमयति, उष्णवीर्यत्वात् ; तथा कुलत्थः
कपायः, कटुकः पलाण्डुः, क्रोदभावाच्च ; मधुरश्चेधुरसो वातं वर्धयति,
शीतवीर्यत्वात् ; कटुका पिप्पली पित्तं शमयति, मृदुशीतवीर्यत्वात्,
अम्लमातलकं लवणं सैन्धवं च ; तिका काकमाची पित्तं वर्धयति,
उष्णवीर्यत्वात् मधुरा मत्स्याश्च ; कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वर्धयति,
स्निग्धवीर्यत्वात् ; अम्लं कपित्थं श्लेष्माणं शमयति, रूक्षवीर्यत्वात्,
मधुरं क्षौद्रं च तदेतन्निदर्शनमात्रमुक्तम् ॥ ५ ॥

वीर्यप्राधान्यवदिमतमाह—नेत्याहुरन्य इत्यादि । प्राधान्यादिति प्रधानधर्मयोगात्,
प्रधानधर्मश्च वीर्यवशेनौपधानां कार्यनिष्पादकत्वम् । एतदेवाह—इहौपधेयादि ।
औपधकर्माणीति औपधकार्याणि । तान्यौपधकार्याण्याह—तद्योर्ध्वेत्यादि । ऊर्ध्वभाग-
दिभिः संशोधनशब्दः प्रत्येकमभिसंघट्यते ; किंवा संशोधनं बहिःसंशोधनं व्रणसंशो-
धनादि गृह्यते । श्वयथुशब्देन करविलयनशब्दौ प्रत्येकं संघट्येते । आदिशब्देन
पाचनविरूक्षणज्वेदनादिग्रहणम् । अत्र च वीर्यशब्देन द्रव्यस्य द्विविधाऽपि चिन्त्या
अचिन्त्या च शक्तिरुच्यते । तत्राचिन्त्या शक्तिर्या तन्त्रान्तरे ‘प्रभाव’ इत्युच्यते सा प्राणा,
तस्यैव च वीर्यस्य प्रभावालयस्य स्वतन्त्रे “तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित्” इत्यादिना निष्कृ-
ष्टद्रव्यप्रकारतयोक्तस्य एतदधोभागलविषहरलघ्व्यत्यादि प्रायः कार्यं, न हीदमुष्णशी-
ताभ्यां वीर्याभ्यामष्टमिर्बोष्णादिभिर्वीर्यैरुपपद्यते कार्यं ; तन्त्रान्तरेऽपि—“ऊर्ध्वानुलो-
मिकं यच्च प्रभावस्तत्र कारणम्” (च. सू. अ. २६), तथा “विषं विषघ्नमुक्तं यत्
तत्प्रभावप्रभावितम्” ; तथा “रसवीर्यविपाकानां सामान्यं यत्र लक्ष्यते । विशेषः कर्मणां चैव
प्रभावस्तत्र कारणम् ॥ कटुकः कटुकः पाके वीर्योष्णस्त्रिचको मतः । तद्वन्ती प्रभावात्तु
तिरेचयति मानवम्” (च. सू. अ. २६), तथा—“मणीनां धारणीयानां कर्म यद्विविधा-

१ ‘तद्वशेनौपधकर्मेनिष्पत्तेः’ इति ड. । २ ‘इहौपधकर्माणि वीर्यप्राधान्येन भवन्ति,
तद्यथा—ऊर्ध्वं’ इति ता. । ३ ‘महत्पञ्चमूलं कपायतिक्तं वातं शमयत्युष्णवीर्यत्वात्,
कटुका पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्यत्वात्, कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वर्धयति स्निग्धशीत-
वीर्यत्वात्, अम्लं कपित्थं श्लेष्माणं शमयति रूक्षवीर्यत्वात्’ एतावानेव पाठस्तादृक्पत्रमुक्तं पठ्यते ।

त्मकम् । तत् प्रभावकृतं विद्धि प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते” (च. सू. अ. २६) इति । चिन्त्या तु शक्तिर्व्यस्य रसाः, तथा वीर्याख्या उष्णादयो गुणाः । तत्र रसस्य विपाकस्य च पृथक्निर्देशाच्च वीर्यव्यवहारः शास्त्रे; परिमाणसंख्यादयश्च गुणा न शास्त्रे तथा कार्यकर इति नेह पृथक्त्वेन द्रव्यरसादिगणनायां गण्यन्ते; चरके तु सामान्यवीर्यशब्देन तेषुपि गृहीताः । यथा “येन कुर्वन्ति तद्वीर्यम्” (च. सू. अ. २६) इत्यनेन चिन्त्याचिन्त्यवीर्यम् । चिन्त्यायां वैयसंप्रदायेन क्षीतोष्णलक्षणं द्विविधमष्टविधं वा उष्णशीतलिग्घरूक्षाद्युत्तीक्ष्णविषादपिच्छिलरूपमुच्यते । यदा द्विविधं वीर्यं, तदा लिग्घरूक्षादीनां पण्णामपि परिमाणसंख्यादिवदप्राधान्यविवक्षया रसादिधर्मतयैव कार्यग्रहणम् । वक्ष्यति हि—“मधुरो रसः लिग्घः” (सू. अ. ४२) इत्यादि । अष्टविधवीर्यपक्षे तु उष्णादीनां सर्वेषामेव बलवत्कार्यकर्तृत्वविवक्षया वीर्यत्वमिति स्थितिः । संप्रति शास्त्रे व्यवहारसिद्धमेव वीर्यं विवेचयन्नाह—तद्वीर्यमित्यादि । अभीपोमीयत्वादिति अभीपोमप्रधानत्वात् । कथमेतान्युष्णत्वादीनि वीर्याख्यानीत्याह—एतानि खत्विज्यादि । खल्लगुणोत्कर्षादिति बलं शक्तिः, स एव गुणः, प्रशस्तत्वात्; स्वशक्तिरूपगुणोत्कर्षादुष्णादीनि रसमभिभूय स्वकार्यं कुर्वन्ति । एतानि वीर्याणि रसमभिभूय स्वकार्यं दर्शयन्तीत्याह—यथा महदित्यादि । अत्र कषायतिक्तलाभ्यां वातकोपनं आद्यं, तत्र स्वकार्यमभिभूय उष्णेन वीर्येण तद्विरुद्धं वातप्रशमनमेव क्रियते, अनया दिशा उदाहरणान्तराण्यपि व्याख्येयानि । पिप्पल्याः क्षीतवीर्यत्वमिहाप्याचार्येण स्वीकृतमेव । येन “तेषु गुर्वी स्वादुक्षीता पिप्पल्यार्द्रा कफानवा । शुष्का कफानिलहरी वृष्या पित्ता विरोधिनी” (सू. अ. ४६) इत्यनेन पित्ते ईषद्विरोधिनीतीषदर्थेन नवा उक्तं; तेन पित्तं स्त्रोकं क्रमेण शमयतीत्यर्थः । चरके तु “पिप्पल्यः कटुकाः सलो मधुरविपाकाः” (च. वि. अ. १) इत्यादिना मधुरविपाकतया भङ्गयन्तरेण क्षीतवीर्यं तत्साध्यं वा पित्ते मनाकुशमकलं स्वीकृतमेव । वैद्यस्य पित्ते पिप्पलीप्रयोगं कारयन्त्येव । काकमाच्यास्तु पित्तकर्तृत्वं वीर्यवादिमतमेव परं, नाचार्यमतेनेति श्रुवते; येन “ईषतिकं त्रिदोषघ्नं काकमाच्याश्च तद्विधम्” (सू. अ. ४६) इत्यनेन त्रिदोषघ्नत्वात्पुष्णशीतलाश्च काकमाच्याः पित्तजनकत्वात्पुपत्तेः । तथा चरकेऽपि—“त्रिदोषशमनी वृष्या काकमाची रसायनी । नात्युष्णशीता खर्या च मेदनी कुष्ठनाशनी” (च. सू. अ. २७) इति पठ्यते । अन्ये तु वदन्ति यत्—समुदितान् ग्रीन् ‘दोषानाचार्यवचनात् काकमाचीं हन्ति, पृथक् तु काकमाचीं पित्तं जनयत्येवैत्यविरोधं मन्यन्ते । अन्ये तु काकमाचीं शाकं त्रिदोषघ्नत्वादियुगं भवतु, मूलं तु तस्या उष्णवीर्यत्वात् पित्तकरमिति व्यवसायं वदन्ति । कटुकं मूलकमित्यादिना बृद्धं मूलकमुच्यते, बालमूलकस्य त्रिदोषहरत्वात् । यदुक्तं—“कटुतिफरसा हृद्या रोचनी बहिरीपनी । सर्वदोषहरी लघ्वी कण्ठ्या मूलकोतिका” (सू. अ. ४६) इति ॥ ५ ॥

भवन्ति चात्र—

- ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै ॥
 रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते हृन्पुः समीरणम् ॥ ६ ॥
 ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै ॥
 तैर्ण्यौष्ण्यलघुताश्चैव न ते तत्कर्मकारिणः ॥ ७ ॥
 ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै ॥
 क्षेद्वर्णौषण्यशैत्यानि न ते तत्कर्मकारिणः ॥ ८ ॥

तस्माद्वीर्यं प्रधानमिति ॥ ९ ॥

संप्रति सामान्येन रसाभिभावकत्वं वीर्यस्य श्लोकेनाह—ये रसा इत्यादि । ये रसा वातशमना इति मधुराम्ललवणाः, पित्तशमना मधुरतिकृष्णपायाः, एवं श्लेष्मशमनाः कटुतिक्तकषाया हेयाः । एतच्छ्लोकत्रयार्थप्रतिपादितार्थस्य च यत्र तु क्वचिदन्यथात्वं भवति, तत्र द्रव्यादिमहिम्ना अपवादरूपं भवतीति नास्त्यार्थस्य व्यभिचारः; क्वचिदनार्थस्य श्लोकत्रयस्य वर्णनीयमुपपादितम् । वीर्ये प्राधान्यमुपसंहरति—तस्मादित्यादि ॥ ६-९ ॥

नेत्याहुरन्ये, विपाकः प्रधानमिति । कस्मात् ? सम्यङ्निश्चयाविपाकत्वात्; इह सर्वद्रवाण्यभ्यवहतानि सम्यङ्निश्चयाविपाकानि गुणं दोषं वा जनयन्ति । तत्राहुरन्ये—प्रतिरसं पाक इति, मधुरो मधुरस्याम्लोऽम्लस्यैवं सर्वेषामिति; दृष्टान्तं वोपदिशन्ति—यथा शालियवमुद्गादयः प्रकीर्णाः स्वभावमुत्तरकालेऽपि न परित्यजन्ति तद्वदिति । केचित् पुनरवलवन्तो वलवतां वशमायान्ति, तस्मादनवस्थितः पाक इति । केचिद्विविधमिच्छन्ति—मधुरमम्लं कटुकं चेति । तच्च न सम्यक्, भूतगुणादामाद्याम्लो विपाको नास्ति; पित्तं हि विदग्धः मम्लतामुपैत्याग्नेयत्वात्; यद्येवं लवणोऽप्यन्यः पाको भविष्यति; श्लेष्मा हि विदग्धो लवणतामुपैतीति । आगमस्त्वाह—द्विविध एव पाको मधुरः कटुकश्च । तयोर्मधुराख्यो गुरुः, कटुकाख्यो लघुरिति । तत्र पृथिव्यसेजोद्यवाकाशानां द्वैविध्यं भवति तद्गुणसाधर्म्याद्भूतता लघुता च; पृथिव्यापश्च शुर्व्यः, शेषाणि लघूनि; तस्माद्विविध एव विपाक इति ॥ १० ॥

भवन्ति चात्र—

- द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वस्त्वुपस्थिवीगुणाः ॥
 निर्वर्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥ ११ ॥
 तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु ॥
 निर्वर्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते ॥ १२ ॥

विपाकप्राधान्यवादिमतं वीर्यवादिमतं निषेधयित्वा ग्राह—नेत्याहुरित्यादि । विपाकः प्रधानमिति प्रतिज्ञा । विपाकशब्देनेह लक्षणया अभ्यवहृतद्रव्यान्त्यपाकापेय आहारस्य रसविशेषो गौरवेण लाघवेन वा युक्तोऽभिधीयते । यदुच्यते—“जाठरेणाग्निना योगाद्यदु-
देति रसान्तरम् । आहारपरिणामान्ते स विपाकः प्रकीर्तितः”—(वा. सू. अ. १) इति । विशिष्टो नैष्ठिकः पाको विपाक इत्यर्थः । अत्र हेतुः—सम्यग्निद्रव्याविपाकत्वादिति । अस्यार्थं व्याकरोति—सर्वद्रव्याणीत्यादि । सम्यग्निवपक्वानि शुणं, मिथ्याविपक्वानि दोषं जनयन्ति । सम्यक्पाकः समेनाग्निना, मिथ्यापाकस्तु हीनातिपाकरूपो यथाक्रमं मन्देन तीक्ष्णेन चाग्निना कियते; तत्र हीनपाके आमविकाराः, तीक्ष्णपाके च भस्मकविकारा दोषाः; समपाके तु धातुसाम्यं गुणश्च । अयं च पाको यद्यपि जठराभ्यधीनः सर्वाहारसाधारणो न तु द्रव्याधीनो द्रव्यगुणरूपो य इहाधिकृतः “पिप्पल्यो मधुरविपाकाः, अर्थं मधु कटुविपाकः” इत्यादिना प्रतिपादनीयः । अयमेव हि पाक एतत्प्रकरणसिद्धान्ते “तद्भवमात्मना किञ्चित्” इत्यादौ दर्शितः । तथा ह्युभयोरपि पाकयोरभ्यापेयान्त्यपाकरूपतया एकत्र प्राधान्ये साधितेऽपरत्रापि सिद्धं भवतीति ग्रन्थार्थो नेयः । किंवा सम्यक्पाके द्रव्यगुणानुगुणः पाकः; यथा—चित्रकः कटुकः पाके, तथा क्षीरं मधुरं रसपाकयोरित्यादि; अत्र हि द्रव्यगुणसदृश एव पाकः; मिथ्यापाकः तद्द्रव्यगुणविसदृशः पाकोऽपि; यथा—“पिप्पल्यः कटुकाः सत्यो मधुरविपाकाः” (च. वि. अ. १) इत्यादौ । शुणं दोषं वा जनयन्तीति सम्यक्पाके तथा मिथ्यापाके च प्रत्येकं योजनीयम् । येन द्रव्यगुणानुगुणे हि मधुरः पाकः सृष्टमूत्रादिशुणं कफजननं च दोषं करोति, तथा द्रव्यगुणविसदृशश्च पिप्पल्यः कटुकाया मधुरः पाको यथोक्तं शुणं दोषं वा करोति । अस्मिन् व्याख्यानेऽभिमतद्रव्याधीनपाकप्राधान्ये हेतुरुक्तो भवतीति नासंगतार्थता हेतुर्थस्य; यस्यादसं वीर्यं च तिरस्कृत्यान्त्यो विपाको शुणं दोषं वा जनयति; तेन विपाकः प्रधानमिति । संप्रति स्वाभिमतविपाकस्वरूपं दर्शयितुं पराभिमतविपाकानुपन्यस्यति—तत्राहुरित्य इत्यादि । अतिरसपाकमेव विवृणोति—मधुरो मधुरस्येत्यादि । अत्र दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि । प्रकीर्णं इत्युक्तं, तेन यथा शालियवादय उत्पन्नरूढाः फलिताश्च शाखादिस्वरूपा एव भवन्ति, एवं मधुरादयोऽपि निष्ठापाकेऽपि मधुरादिस्वरूपा एव भवन्ति । अत्रैव पक्षे मतान्तरमाह—केचित् पुनरित्यादि । अवलवन्तो रसा अवलपतया बलवतामित्युल्लङ्घनानां रसानां वशतां परावीनतामल्पतामिति यावत् । तेन निष्ठापाकेन बलवता दुर्बलरसाभिभवाच्च प्रतिनियमेन मधुरस्य मधुरः पाकोऽम्लस्य वाऽम्लः पाक इत्यादिप्रतिनियमाभावादनवस्थितः पाक इत्यर्थः । मतान्तरं चरकस्याह—केचिन्निविधमित्यादि । एतच्च मधुरादिपाकत्रयं नैष्ठिकं चरकमतं कचिद्रसद्वाराऽभिहितं; यथा—“कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः । अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा” (च. सू. अ. २६) इति; कचिद्द्रव्याद्वाराभिहितं यथा—“पिप्पल्यः कटुका मधुरविपाकाः” (च. वि. अ. १) इति, तथा “मधुरश्चांशुपाकश्च व्रीहिः” (च. सू. अ. २७), तथा “लवः स्वादुः कटुकः

विपाकः” इत्यादिना; तज्ज्ञेयम् । यत्तु अवस्थापाके मधुरत्वादि स्थानमहिम्ना “अन्नस्य भुक्तमात्रस्य पदस्य प्रपाकतः । मधुरात् प्राक् कफो भावात् केनभूत उदीर्यते” (च. नि. अ. १५) इत्यादिना चरकोक्तं, तदनैष्ठिकपाकत्वादेव इहानधिकृतम् । उक्तानि परमतानि दूषयति—तत्तु न सम्यगिति । अत्र हेतुः—भूतगुणादिति । अत्र च पाकादिति शेषः । तेन ‘तत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति’ इत्यादिना वक्तव्यगुरुलघुलक्षण-द्वैविध्येन द्विविधस्यैव पाकस्योपपन्नत्वादित्यर्थः । आगमादिति ‘आगमस्त्वाह’ इत्यादिना दर्शनीयागमात् । एवं मन्यते—प्रतिरसं सदृशः पाकस्तथा बलवत्पराधीनता च पाकस्य रसद्वारप्रतिपाद्यमानकार्येणैव लब्धा, तेनैतत्पक्षद्वयं यावत्त निष्ठापाके चिन्तनीयं; योऽपि चरकेऽम्लोऽधिकः पाकः स भूतगुणानां द्विविधपाकनिष्पादकलप्रतिनियमादेव न भवति । पित्तस्य तु विदाहवस्थायामम्लपाकता भवति, तथा समं पाकत्रैविध्यं येऽभिमन्यन्ते तन्मतं चतुर्थलवणपाकप्रसंगेन दूषयन्नाह—पित्तं विदग्धमित्यादि । आगमादिति शङ्कुं तप्याकरोति—आगमस्त्वाहिति । आगम इह धन्वन्तरिवचनम् । तमनुवदति—द्विविध एव पाको मधुरः कटुकश्चेति । मधुरकटुकयोर्यथाकर्म गुरुतां लघुतां च निक्वित्सोपयुक्तां दर्शयति—तयोर्मधुर इत्यादि । मधुरे गौरवस्य कटौ च पाके लघवस्योपपत्तिं दर्शयन् भूतगुणादिहेतुत्वं च व्याकरोति—तत्र पृथिवीत्यादि । पद्मानां भूतानां कथं द्वैविध्य-मित्याह—तद्गुणसाधर्म्यादिति । पाकतया पित्तकरत्वं तथा कुलत्थानामम्लपाकतया शुक्रहन्तृत्वमुक्तं, यथा—“मधुरश्चात्मपाकश्च ग्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।” (च. सू. अ. २७); “उष्णाः कफयाः पाकेऽम्लाः कफशुक्रानिलापहाः ॥ कुलत्था” (च. सू. अ. २७) इत्यादौ; तथा विपाकगुणे—“पित्तकृत् सृष्टविण्मूत्रः पाकोऽम्लः शुक्रनाशनः ।” (च. सू. अ. १६) इति चरकोक्तं, तत्सर्वं सुश्रुते उष्णवीर्यताकार्यं क्वचिद्रव्यस्वभाव इति स्वीक्रियते । तेन प्रमेये द्रव्यगुणे चरकसुश्रुतयोर्येतिप्रतिपत्तिर्नास्त्येव । यत्त्वत्र वक्तव्यं—“पद्मभूतात्मके देहे आहारः पाद्यमौक्तिकः । विपाकः पद्मधा सम्यक् खान् गुणानभिवर्धयेत्” (सू. अ. ४६) इति; अनेन पद्मधा पाकोऽभिहितः, स द्रव्यस्वरूप-चिन्तनीयो नैतत्पाकद्वयविरोधी; यथा पद्मभूतात्मकत्वेऽपि द्रव्याणां सौम्यामेयत्वाद् द्वैविध्यं भवति । या तु चरके अवस्थापाकामिधानेऽन्तिमपाके कटुकताऽभिहिता, “पक्ताश्च यं तु प्राप्तस्य शोण्यमाणस्य वह्निना । परिपिण्डितपक्कस्य वायुः स्यात् कटुभावतः ।” (च. नि. अ. १५) इत्यादिना सा वातप्रकोपमात्रे हेतुः, न नैष्ठिकमधुरपाकाधेय-सृष्टमूत्रपुरीषतासम्यक्शुक्रजननादिविरोधिनीति न विरोधः ॥ १०-१२ ॥

पृथक्त्वदर्शनामेव वादिनां वादसंग्रहः ॥

चतुर्णामपि सामग्र्यमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः ॥ १३ ॥

तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित् किञ्चिद्गीर्णेण सेवितम् ॥

किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा ॥ १४ ॥

संप्रति द्रव्यादिप्राधान्ये एकीयमतानि दर्शयित्वा स्वमतं सिद्धान्तरूपमाह—पृथक्त्वे-

स्यादि । पृथक्त्वेन एकैकस्योक्तेन द्रव्यादीनामितरप्राधान्यापवादपूर्वकं प्राधान्यं इदं शीघ्रं
 येषां ते पृथक्त्वदर्शिनः । पृथक्त्वशब्दोऽपि प्रकरणागतेन द्रव्यादिप्राधान्येन संबन्धते,
 यतो न द्रव्यादीनामिह पृथक्त्वं चारिभिः पक्षीकृतम्, एकैकप्राधान्यं तु पक्षीकृतम्,
 अत एकैकप्राधान्यमेवानुसृत्य तत्प्रतिषेधो युक्तः । एष इत्यनन्तरप्रक्रान्तवादसंज्ञा
 इति, द्रव्यमेव प्रधानमित्यादिरूपो वादपरिमहः । एतत्पक्षविपरीतपक्षं सर्वप्राधान्यं
 विस्तान्ततया दर्शयन्नेव एकैकप्राधान्यपक्षाभिप्रेषयन्नाह—चतुर्णामित्यादि । चतुर्णामिति
 द्रव्यरसवीर्यविषाक्तानां प्राधान्यानाम् । समप्रत्येदं सामान्यं मेलकमित्यर्थः । अत्रेति
 प्राधान्यचिन्तायाम् । विपक्षित इति प्रामाणिकाः । तेन प्रामाणिकेच्छया मेलकत्वेन
 प्रामाण्यं फलति, सामान्येन चेह धर्मेण समप्रा धर्मिणो विपक्षिताः । यत्र द्रव्यप्राधान्यं तत्र
 रसादीनामप्राधान्यं (किंचिदप्रधानमवशिष्यते यदपेक्षया प्राधान्यं स्यात्, तस्मात् स्व-
 कायं सर्वेषामेव पृथक् प्राधान्यं), यत्र रसप्राधान्यं तत्र द्रव्यादीनामप्राधान्यमित्याद्यनुसरणी-
 यम् । एतदेव स्वविषये द्रव्यादिप्राधान्यमाह—तद्रव्यमित्यादि । तदिति तस्मात् द्रव्यादि-
 सामान्यप्राधान्यात् । अत्र द्रव्यमेव पदमहाभूतविकारविशेषमक्षपानमेवज्ञरूपं पादशोतिकृ-
 रीरस्य धातुवैषम्यरूपदोषं विकारं वा धातुसाम्यरूपदोषविकारोपशमनं वा समवायि-
 कारणतया कर्तृत्वेन कर्तृत्वेन व्यवस्थाप्यते; तदाधितासु द्रव्यशक्तिरूपप्रभावसर्वीर्यविषा-
 यथायोगं निमित्तकारणतां समवायिकारणतां वा भजन्ते; न कर्तृतया व्यपदिश्यन्ते,
 द्रव्यपराधीनत्वात् । यत्तु “मधुराम्लवृणा दातं घ्नति” (सू. अ. ४२) इत्यादिना
 रसादीनामपि कर्तृत्वं व्यपदिश्यते, तद्रसादिप्राधान्यतया न तु परमार्थतः, तेषां नित्यं
 द्रव्यपराधीनत्वात्; तेन द्रव्यप्रभावादय रसादिषाच्ये कार्ये द्रव्यमेव कर्तृत्वोपदिशति—
 द्रव्यमात्मनेत्यादि । किंचिद्रव्यमात्मनेति आत्मशक्त्या प्रभावादयया दोषं घ्नति करोति वा;
 दोषमिति दोषशब्देन च विकारोऽपि शृण्वते । यदुच्यते—“दोषाः कुपिता रोगशब्दं
 लभन्ते”—इति । शक्तिय द्रव्यस्य स्वरूपरूपा सामान्यविशेषात्मिका न्यायदर्शनसिद्धा
 वा भवतु भट्टनयसिद्धा वा तदतिरिक्ता कार्यगम्या भवतु, नेह तद्विचारः प्रयोजकः,
 उभयथाऽपि शक्तिसिद्धेः । इयमेव च शक्तित्वान्तरे प्रभावशब्देन, इह चाभिव्य-
 क्तिशब्देन व्यवहियते । अत्र द्रव्यशक्तिकार्योदाहरणं यथा—कर्पकमणिलोद्वारस्यमार्कर्मति,
 तथा विषमणिर्विषमपहरतीत्यादि । उक्तं हि चरकै—“मणीनां भारणीयानां कर्म
 यद्विविधात्मकम् । तत् प्रभावकृतं विद्यात् प्रभावोऽभिव्यक्त्य उच्यते” (च. सू. अ. २६)
 इति । किंचिद्वीर्येणेति यथा कुल्लयः कफवातप्रः कफयोऽपि उष्णाद्वीर्योदनिलनाशक
 इति । किंचिद्रसादित्यस्योदाहरणं यथा—“कषामा मारुतं पित्तमूत्रं मधुरं कफम् ।
 मृज्जनयति” (च. नि. अ. १६) इत्यादि । किंचिद्रिपाकादित्यस्योदाहरणं यथा—
 शुष्णो रसात् कटुका, वीर्येण चोष्णा, तयोर्विरुद्धेन विपाकेन मधुरेण कृष्या भवतीत्यादि ।
 रसविषाकाभ्यामिति समासोपदेशेन संभूत्यापि द्रव्यादीनां कार्यकर्तृत्वं सूचितम् । तेन

कचिद्रव्यप्रभाववीर्याभ्यां, कचित् द्रव्यप्रभाववीर्यरसैः, कचिद्रव्यप्रभावरसवीर्यविपाकैर्मिलितैः सर्वैरेव क्रियते कार्यं; यथा—आमलकं त्रिदोषशमनं रसवीर्यविपाकप्रभावैरेव करोति, यथा—“हन्ति वातं तदम्लत्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः । कफं कंपायूरुक्षत्वात्” (सू. अ. ४६) इति । अत्र माधुर्यशब्देन विपाकोऽपि मधुरो गृह्यते, शैत्यं तु वीर्यं, प्रभावश्चामलके (शिवैल्लक्षणोत्पन्नयन्त्रिता अम्लत्वादयो न परस्परं पित्तजननादि कुर्वन्ति किन्तु दोषशमनमेव कुर्वन्ति) । कचिच्च तस्मिन्नेव द्रव्ये प्रभावादिना पृथक् कार्यं निष्पाद्यते; यथा—गृह्णीति कृत्वा पित्तकफहरी, उष्णवीर्यतया वातहरी, मधुरविपाकतया शृण्या, प्रभावाच्च वातरक्तमार्मं च हन्तीत्याद्युदाहरणमनुसरणीयम् । अत्रार्थे चरकः—“द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावात् गुणप्रभावाद् द्रव्यगुणप्रभावाच्च कार्यकराणि भवन्ति” (च. सू. अ. २६) इति । अत्र हि गुणशब्देन रसवीर्यविपाकानां गुणरूपाणां सर्वेषामेव ग्रहणं; गुणप्रभावाच्च रसादिवच्छक्तिरेव इतररसाद्यवाधितरसादिस्वरूपरूपा, भट्टनयाद्युपगतातिरिक्ताशक्तिरूपा तु शक्तिरिह रसादावाचार्यसंमता न भवति, वदन्ति हि—“निर्गुणा गुणा” इति; तेन रसाद्याश्रयधर्मान्तरस्वीकारोऽप्यस्यानेनैव न्यायेनासंमतः । अत्र दोषहरणकरणभ्यामेव च सर्वेद्रव्यकार्यावरोधः । यतो रसायनस्वस्थशृत्तजीवनादिकारणमपि द्रव्यं धातुसामान्यविशेषजनकत्वादानागतारोगप्रशमकारकमुच्यते । एतच्च द्रव्याणां कार्यकर्तृत्वमसति विरोधके हेयम् । तेनासाध्यव्याधौ द्रव्याधीना व्याधिनिवर्तकत्वाभावाच्च कर्तृत्वम् । यथा—यस्य कोष्ठे पित्तं बलवदस्ति तस्य मधुरशीतादिगुणमपि क्षीरं विदह्यते । यदुक्तं—“क्षोतस्यजबहे पित्तं पक्वौ वा यस्य तिष्ठति । विदाहि भुक्मन्यद्वा तस्याप्यन्नं विदह्यते” (सू. अ. ४६) इत्याद्यनुसरणीयम् । तद्रव्यमात्मनेत्यादिना स्वकार्यं सर्वेप्राधान्येऽपि मुख्यकर्तृतया द्रव्यं प्रधानमित्युक्तं च दर्शितम् ॥ १३-१४ ॥

पाको नास्ति विना वीर्याद्भीर्यं नास्ति विना रसात् ॥

रसो नास्ति विना द्रव्याद्रव्यं श्रेष्ठतमं स्मृतम् ॥ १५ ॥

संप्रति पाकाद्यपेक्षणीयतया पाकाद्याश्रयतया च द्रव्यप्राधान्यं दर्शयन्नाह—पाको नास्तीत्यादि । शीतवीर्यं पृथिवीजलाश्रयं मधुरं सुरं पाकं निष्पादयति, तथा उष्णवीर्यमग्न्याश्रयमनिलाकाशलाघवसहितं कटुकं लघुपाकं जनयति । यदुक्तं—“द्रव्येषु पच्यमानेषु येन्वम्युपृथिवीगुणाः । निर्वर्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते” इत्यादि । यत्तु शालिषु मधुरशीतेष्वपि कटुपाकत्वं, तद्रव्यप्रभावसहितवीर्याद्वा भवतीति नोत्सर्गसिद्धवीर्यकार्यता । विपाकस्य वीर्यस्य वीर्यव्यापकस्य रसस्य च द्रव्यमाधारकारणमिति विपाकवीर्यरसानां सर्वेषामेवाधारकारणतया द्रव्यं प्रधानमित्युक्तं भवति; किंवा विपाका-

१ कोष्ठगतपाठस्याने सु. पुस्तके पक्षं पाठः—“क्षिधरश्च, तत्प्रभावात् पित्तजननं न कुर्वन्ति, किन्तु दोषशमनमेव कुर्वन्ति । एवं निकृच्छगतरसादयो द्रव्यप्रभावाद् दोषानेव परं कुर्वन्ति, न परस्परं दोषान् म्रियन्ति” । २ व्याधियक्त्वाधितत्वात् इति सु. ।

यीनां मुख्यकार्योपदर्शनमेतत्; यथा द्रव्योपयोगादनन्तरं रसः स्वकार्यं करोति, तदनु वीर्यं परिमाणामवस्थायां कार्यं करोति, ततोऽन्ते विपाकः, तदुक्तं चरके—“रसो निपाते द्रव्याणां विपाकः कर्मनिष्ठया । वीर्यं यावदधीयासाक्षिपाताव्योपलभ्यते” (च. सू. अ. २६) इति ॥ १५ ॥

जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योन्यापेक्षिकं स्मृतम् ॥

अन्योन्यापेक्षिकं जन्म यथा स्याद्देहदेहिनीः ॥ १६ ॥

वीर्यसंध्या गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याध्रयाः स्मृताः ॥

रसेषु न भवन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः ॥ १७ ॥

द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपच्यन्ते न पङ्क्ताः ॥

श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं, शेषा भावास्तदाध्रयाः ॥ १८ ॥

अथ द्रव्यं चेद्रसस्य कारणं, कारणं च नावश्यं कार्यं जनयति, तत् किं रसं विनाऽपि द्रव्यं भवतीत्याशङ्कान् निराकुर्वन्नाह—जन्म तिस्रादि । तत्र द्रव्यं कार्यद्रव्यं धान्यफल-
क्षादि; जन्मसाधनेन चाभिव्यक्तिरुच्यते । उत्पादस्य परस्परपेक्षिते इतरेतराध्यादुत्पा-
दश्च न स्यात्; तेन स्वकारणोत्पत्तिं द्रव्यं रसं विना द्रव्यमेव न भवति, नीरसस्य कार्यद्रव्यानुपलम्भत्वात् । किंवा रसशब्देन रसधर्मतयोक्ताः सर्वे एव गुणा शृण्वन्ते; तेन रसं विना द्रव्यं गुणशून्यतया द्रव्यमेव न भवति; यतो गुणवदिति द्रव्यलक्षणं व्यापक-
मुक्तं; रसस्तु द्रव्यं विना आध्रयाभावादेव न भवति । एवं दृष्टान्तेऽपि देहो देहिनं विना न भवति; देहिभोगायतनं हि देहः, स शुक्रशोणितान्त्रिछन्नोऽपि देहिनो जीवस्य संबन्धं विना न देहशब्दं लभते । देही त्वात्मविशेषः । स नित्योऽपि देह-
संबन्धप्रयुक्तं देहिलं न देहमन्तरेण लभत इत्यर्थः । अथ पाको नास्ति विना वीर्योदित्या-
दिना मुख्यतया रसं द्रव्याध्रयं प्रतिपाद्य रसाध्रयतया वीर्यस्यापि द्रव्याध्रयत्वं परंपरया प्रतिपादितम् । संप्रति रसवद्दीर्यस्यापि द्रव्याध्रयत्वं प्रतिपादयन्नाह—वीर्यसंध्या इत्यादि ।
अपिशब्दात् स्थूलसूक्ष्मसंख्यारूपादयोऽपि गुणा द्रव्याध्रयत्वेन शृण्वन्ते । एतद्गुण-
कार्यत्वं च स्वत्वं, तच्च द्रव्यधर्मतया रसादिधर्मतया वा वैयक्यतन्त्रव्यवहारद्वारादेव । अथ रसाध्रयाः पूर्वमग्नी गुणा उक्ताः, तथा रसगुणकथने च “मधुरो रसः शीतः” (सू. अ. ४) इत्यादिना रसाध्रया वीर्यादयो गुणा वक्तव्याः, तत् कथमिह द्रव्याध्रया उच्यन्ते इत्याह—रसेषु न भवन्तीत्यादि । एतेन परमार्थतो रसे गुणे निर्गुणत्वाद् वीर्यरूपा गुणा-
स्तथाऽन्ये संख्यादयो गुणा न भवन्त्येव । एकाध्रयतया तूपचारात् सुखेन द्रव्यगुणप्रती-
त्यर्थं रसगोचरतयोच्यन्ते । तदुक्तं चरके—“गुणा गुणाध्रया नोकास्तस्माद्रसगुणाश्च निषिक्तः । विद्याद् द्रव्यगुणान् कर्तुरभिप्रायाः पृथग्विधाः” (च. सू. अ. २६) इति ।
विपाकस्यापि द्रव्याध्रयत्वेन द्रव्यप्राधान्यमाह—द्रव्ये द्रव्याणीत्यादि । द्रव्ये आहाररूपे; द्रव्याणीति आहारगतानि पृथिव्यादीनि पच्यन्ते; न रसा इति रसानां परतन्त्रत्वेन स्वतन्त्र-

पाकाविषयत्वात्; द्रव्ये त्वमिसंयोगात् पच्यमाने पाकाज्ज्ञायमानतया रसः पच्यत इति व्यपदिश्यत इत्यर्थः । यदा 'द्रव्यं द्रव्येण पच्यते' इति पाठस्तदा द्रव्येणेति जठराग्निना, इति विशेषः । यत्तु पठ्यते 'द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपच्यन्ते न पट्टरसाः' इति, यतो न सर्वत्र द्रव्येषु पट्टरसाः पच्यन्ते, येनैकरसं द्रव्यं क्षीरादि, मातुलुहादि मधुराम्लं द्विरसं, त्रिरसं न्यग्रोधफलानि "कपायमधुराम्लानि न्यग्रोधादिकलानि च" (सू. अ. ४६) इति वचनात्, चतुरसं तिलादि, पञ्चरसं आमलकादि, षड्रसं लिह द्रव्यं न; हारीते तु एणमांसं षड्रसमुक्तं, यथा—“एणमांसं लघु स्वादु षड्रसं कट्ट पच्यते” इत्यादि; एतच्च प्रकृतार्थासंगतार्थत्वात् मनोहारी । प्रकरणव्युत्पादितं द्रव्यप्राधान्यं निगमयति—द्रव्यं श्रेष्ठतममिति । शेषा भावा इति रसवीर्यविपाकाः ॥ १५-१७ ॥

अमीमांसान्यचिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः ॥

आगमेनोपयोज्यानि मेपजानि विचक्षणैः ॥ १९ ॥

प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः ॥

नौपधीर्हेतुभिर्विद्वान् परीक्षेत कदाचन ॥ २० ॥

सहस्रेणापि हेतूनां नाभ्युपगच्छादिविरेचयेत् ॥

तस्मात्तिष्ठेत्तु मतिमानागमे न तु हेतुषु ॥ २१ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने द्रव्यगुणरसवीर्यविपाक-
विज्ञानीयो नाम चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥

इदानीं द्रव्यादिविषये परीक्षारूपमीमांसाया दर्शितत्वादचिन्त्यद्रव्यस्वभावेऽपि मीमांसा बो भा भूदित्याह—अमीमांसानीत्यादि । अचिन्त्यानि यानि मेपजानि यथा दन्ती चित्रकसमाऽपि विरेचयति, यथा विषं विषं हन्ति, लोहाकर्पकमणिर्लोहमाकर्षेतीत्याद्युक्तानि आगमावधारितानि मीमांसया अपरीक्ष्याणि; कथं तर्हि तानि ज्ञातव्यानीत्याह—प्रसिद्धानि स्वभावतः । आगमादेव परं प्रसिद्धा भवन्तीत्यर्थः । एतेन यानि चिन्त्यानि मेपजानि तेषां मीमांसा कर्तव्यैव, यदुच्यते—“द्रव्याणां तत्समानानां तन्नावापो न दृश्यति” (चि. अ. १) इति; तथा “स्वयमप्यत्र भिपजा तत्कर्तुं बुद्धिमता भवेत्” इत्यादिप्रागमविरोधाध्यवसायः । आगमस्यैवात्र चलवत्त्वं दर्शयन्नाह—प्रत्यक्षे-त्यादि । प्रत्यक्षेण लक्ष्यते दृश्यते फलं येषां दन्तीविपहरमणिप्रभृतीनां ताः प्रत्यक्ष-लक्षणफलाः । प्रसिद्धा इत्यागमप्रसिद्धाः । स्वभावत इत्यचिन्त्यस्वरूपतो विरेचकत्व-स्वमनस्वविपहरत्वादेः । हेतुभिरित्यागमविरुद्धैः कृहेतुभिः, आगमानुगुणैः सहेतुभि-र्मेपजादीनि सर्वाण्येव परीक्ष्याणि; यदुक्तं चरके—“न चैकान्तेन निर्दिष्टेऽप्यत्राभि-निविशेद्बुधः । स्वयमप्यत्र भिपजा तत्कर्तुं बुद्धिमता भवेत्” (च. सि. अ. २) इत्यादि । इहापि “स्वयुक्ता चापि विमज्जेत् कपायादीनि योगवित्” (चि. अ. १) इत्यादि ।

स्वागमस्यानुमानावाधनीयत्वमेवोदाहरणनिष्ठमाह—सहस्रेणापीत्यादि । सहस्रशब्दो विपुलवचनः । अम्बग्रादिः संप्रादिकत्वेन प्रागुक्तो गणः । अत्र 'अम्बग्रादिर्विरेचयति पृथ्वीतोयगुणयुक्तात्, त्रिभृतादिबद्ध' इत्यादिबहुकुहेतुभिरपि आगमवाधितैर्नाम्बग्रादिर्विरेचयति, किन्त्यागमोक्तं संप्रहणमेव करोति । उपसंहरति—तस्यादित्यादि । तिष्ठेदिति स्थैर्येण तिष्ठेत् । हेतुष्विति आगमविच्छेदेषु हेतुषु ॥ १९-२० ॥

इति धीचरुपाणिदत्तपिरचितयां सुश्रुततात्पर्यव्याख्यायां भानुमतां सूत्रस्थाने
द्रव्यरसगुणविषयविज्ञानीयो नाम चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो द्रव्यविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायोक्तद्रव्यस्य तत्रानुक्तविशेषविज्ञानार्थं तथा तदधिकारेण च धीर्यविषयकोश-
नार्थं द्रव्यविशेषविज्ञानीयोऽभिधीयते । द्रव्यस्य पाद्यभौतिककार्यद्रव्यस्य पार्थिवत्वा-
दय इह विशेषा विवक्षिताः ॥ १ ॥ २ ॥

तत्र पृथिव्यत्तेजोवाय्वाकाशानां समुदायाद्द्रव्यामिनिर्वृत्तिः, उत्कर्ष-
स्त्वभिव्यञ्जको भवति—इदं पार्थिवमिदमाप्यमिदं तैजसमिदं वायव्य-
मिदमाकाशीयमिति ॥ ३ ॥

सर्वकार्यद्रव्याणां पद्यभूतारब्धत्वं दर्शयित्वा चिकित्सितोपयुक्तं पार्थिवत्वादिविशेष-
माह—तत्र पृथिव्यमेव इत्यादि । समुदायादिति मेरुकात् । पृथ्वीजलानलादीनां च
यद्यपि विरुद्धगुणत्वं, तथाऽप्यदृष्टवशादेकद्रव्यरूपकार्यारम्भकत्वं दृष्टत्वादेव भवति ।
यथा वातादीनामेकव्याप्यारम्भकत्वं शुक्रघोषितयोर्वा सौम्यामेययोर्गर्भजनकत्वं सत्त्वरज-
समसां वा महदाधारम्भकत्वम् । उत्कर्षः प्रत्येकं पृथिव्याद्युत्कर्षः । अभिव्यञ्जक इति
पार्थिवत्वाद्यभिव्यञ्जकः । तमेवाह—इदमित्यादि ॥ ३ ॥

तत्र स्थूलसान्द्रमन्दस्थिरगुरुकठिनं गन्धवह्नुलमीपत्कपायं प्रायशो
मधुरमिति पार्थिवं; तत् स्थैर्यचलगौरवसंघातोपचयकरं विशेषतश्चा-
द्योगतिस्त्वभावमिति; (॥ १ ॥)

शीतलमिदं गन्धमन्दगुरुसरसान्द्रमृदुपिच्छिलं रसचह्नुलमीप-
त्कपोयान्ललवर्णं मधुररसप्रायमाप्यं; तत् क्षिहनप्रह्लादनक्लेदनवन्धनवि-
प्यन्दनकरमिति; (॥ २ ॥)

१ 'गन्धगुणवहुलं' इति ता. । २ 'रसगुणवहुलं' इति ता. । ३ 'इषदन्लं' इति
चक्रसंमतः पाठः ।

उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मरूक्षखरलघुविशदं रूपवदुलमीपदम्ललवणं कटुक-
रसप्रायं विशेषतश्चोर्ध्वगतिस्वभावमिति तैजसं; तद्वहनपचनतापन-
प्रकाशनप्रभावर्णकरमिति; ॥ (३) ॥

सूक्ष्मरूक्षखरशिशिरलघुविशदं स्पर्शवहुलमीपत्तिकं विशेषतः कषा-
यमिति वायवीयं; तद्वैशद्यलाघवग्लपनविरूक्षणविचारणकरमिति; (४)

श्लक्ष्णसूक्ष्ममृदुव्यवायिविशदं विविक्तमव्यकरसं शब्दवैहुलमाका-
शीयं; तन्मादवशोऽपिर्यलाघवकरमिति ॥ ४ ॥

पार्थिवद्रव्यमेव गुणेन कर्मणा च निर्दिशन्नाह—तत्र स्थूलेत्यादि । स्थूलं सूक्ष्मविप-
रीतं, साद्रं तद्विपरीतं, सरविपर्ययं स्थिरं, कठिनं निविडवयवम् । अत्र गुणे गन्धव-
हुलमिति वचनात् पृथिव्याः सांसिद्धिकेन गन्धबाहुल्येन योगं दर्शयति । एवं जलादि-
ष्वपि सांसिद्धिकेन रसादिविशेषेण योगं दर्शयन् बहुलशब्दं करिष्यति । ईपत्तिकपयमिति
पृथिव्यनिलयोगाज्ज्ञेयं; यद् वक्ष्यति—“पृथिव्यनिलगुणपाहुल्यात् कषायः” (सू.
ध. ४२) इति । प्रायशो मधुरमिति मधुरप्रधानं, पृथिव्या मधुररसकारणत्वात् । स्थैर्यम्
अचलत्वं; संघातः काठिन्यम्; उपचयो घृहृत्वम् । अधोगतिस्वभावं पृथिव्या गौर-
वेण । आप्यद्रव्ये स्तिमितमिति जलत्वकारकं, सरमिति अनुलोमनम् । ईपदम्लमिति अम्यनु-
प्रवेशाज्जले मनागम्लता, तोया(येना)मिवाहुल्याद् दृढत इति वचनात् । मधुरप्रायं तु
पृथ्वीवदपामपि मधुरकारणत्वात् । प्रदादनं मनःप्रियत्वं, ह्रेदनम् आर्द्रभावः, विष्यन्दनं
द्रव्यक्षुतिः । तैजसद्रव्ये सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतोऽनुसारि; विशदं पिच्छिलविपरीतम् । ईपद-
म्ललवणमिति एतद्रसद्वयस्यापि बहुगुणव्यापारेणारम्भात्; ऊर्ध्वगतिस्वभावमिति अग्ने-
रूर्ध्वज्वलनात्मकत्वात् । दहनं दाहकरं, पचनं तापद् विस्फेदादिकरणं, तापनं ताप्योप-
तापजननं, प्रकाशनम् अभिव्यञ्जनं तमसि, प्रभा दीप्तिः, वर्णो गौरादिः । वायवीय-
द्रव्यलक्षणे खरं श्लक्ष्णविपरीतं, शिशिरं शीतम्; ईपत्तिकं वायोरपि तिके व्यापरात् ।
ग्लपनं हर्षक्षयकरम्, अधुष्यमिति यावत्; विचारणं मनसोऽनेकविकल्पकरं, विवर्त-
मिति पाठपक्षे विवरणं विविधा गतिः । आकाशीयद्रव्ये श्लक्ष्णं मयूषं, व्यवायीति देह-
व्यापकम्, अव्यक्तरसमिति आकाशस्याव्यक्तरसताहेतुत्वात् । शौण्डिर्यं शुषिरयुक्ता ॥ ४ ॥

अनेन निदर्शनेन नानौपधभूतं जगति किञ्चिद्रव्यमस्तीति कृत्वा तं
तं युक्तिविशेषमर्थं चाभिसमीक्ष्य स्ववीर्यगुणयुक्तानि द्रव्याणि कार्मुकाणि
भवन्ति । तानि यदा कुर्वन्ति स कालः, यत् कुर्वन्ति तत् कर्म, येन
कुर्वन्ति तद्वीर्यं, यत्र कुर्वन्ति तदधिकरणं, यथा कुर्वन्ति स उपायः,
यन्निष्पादयन्ति तत् फलमिति ॥ ५ ॥

एवं तदुक्तपार्थिवविद्रव्यस्वरूपस्य सर्वस्थावरजङ्गमस्य भेजताप्रतिपत्तिफलं यथा

१ ‘रूपगुणबहुलं’ इति ता. । २ ‘स्पर्शगुणबहुलं’ इति ता. । ३ ‘शब्दगुणबहुलं’ इति ता. ।

स्वागमस्यानुमानाबाधनीयत्वमेवोदाहरणनिष्ठमाह—सहस्रेणापीत्यादि । सहस्रशब्दो विपुलवचनः । अम्बष्ठादिः संप्रादिकत्वेन प्रागुक्तो गणः । अत्र 'अम्बष्ठादिविरेचयति पृथ्वीतोयगुणशुक्लात्, त्रिवृतादिवत्' इत्यादिबहुकुहेतुभिरपि आगमबाधितैर्नाम्बष्ठादिविरेचयति, किन्त्वागमोक्तं संप्रहणमेव करोति । उपसंहरति—तस्मादित्यादि । तिष्ठेदिति स्थैर्येण तिष्ठेत् । हेतुष्विति आगमविरुद्धेषु हेतुषु ॥ १९-२० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यव्याख्यायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने
द्रव्यरसगुणविपाकविज्ञानीयो नाम चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो द्रव्यविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायोक्तद्रव्यस्य तत्रानुक्तविशेषविज्ञानार्थं तथा तदधिकारेण च वीर्यविपाकयोर्ज्ञानार्थं द्रव्यविशेषविज्ञानीयोऽभिधीयते । द्रव्यस्य पाश्चात्तमैककार्यद्रव्यस्य पार्थिवत्वादय इह विशेषा विवक्षिताः ॥ १ ॥ २ ॥

तत्र पृथिव्यत्तेजोवाय्वाकाशानां समुदायाद्रव्यामिनिर्वृत्तिः, उत्कर्षस्त्वभिव्यञ्जको भवति—इदं पार्थिवमिदमाप्यमिदं तैजसमिदं वायव्यमिदमाकाशीयमिति ॥ ३ ॥

सर्वकार्यद्रव्याणां पञ्चभूतारब्धत्वं दर्शयित्वा चिकित्सोपयुक्तं पार्थिवत्वादिविशेषमाह—तत्र पृथिव्यत्तेज इत्यादि । समुदायादिति मेलकात् । पृथ्वीजलानलादीनां च यद्यपि विरुद्धगुणत्वं, तथाऽप्यदृष्टवशादेकद्रव्यरूपकार्यारम्भकत्वं दृष्टत्वादिव भवति । यथा वातादीनामेकव्याप्यारम्भकत्वं शुक्रशोणितयोर्वा सौम्याग्नेययोर्भजनकत्वं सत्त्वरजस्वमर्सा वा महदाचारम्भकत्वम् । उत्कर्षः प्रत्येकं पृथिव्याद्युत्कर्षः । अभिव्यञ्जक इति पार्थिवत्वाद्यभिव्यञ्जकः । तमेवाह—इदमित्यादि ॥ ३ ॥

तत्र स्थूलसान्द्रमन्दस्थिरगुरुकठिनं गन्धवहुलमीपत्कषायं प्रायशो मधुरमिति पार्थिवं; तत् स्थैर्यबलगौरवसंघातोपचयकरं विशेषतश्चाधोगतिस्वभावमिति; (॥ १ ॥)

शीतस्तिमितजिग्धमन्दगुरुसरसान्द्रमृदुपिच्छिलं रसबहुलमीपत्कषोपायमल्लवणं मधुररसप्रायमाप्यं; तत् कोहनप्रहादनहेदनबन्धनविध्यन्दनकरमिति; (॥ २ ॥)

१ 'गन्धगुणबहुलं' इति ता. । २ 'रसगुणबहुलं' इति ता. । ३ 'ईषदम्लं' इति चक्रसंमतः पाठः ।

उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मरूक्षखरलघुविशदं रूपबहुलमीपदम्ललवणं कटुक-
रसप्रायं विशेषतश्चोर्ध्वगतिस्वभावमिति तैजसं; तदहनपचनतापन-
प्रकाशनप्रभावर्णकरमिति; ॥ (३) ॥

सूक्ष्मरूक्षखरक्षिशिरलघुविशदं स्पर्शबहुलमीपचित्तं विशेषतः कषा-
यमिति वायवीयं; तद्वैशद्यलाघवग्लपनविरूक्षणविचारणकरमिति; (४)

श्लक्ष्णसूक्ष्ममृदुव्यवायिविशदविविक्तमव्यकरसं शब्दबहुलमाका-
शीयं; तन्मार्दवशौषिर्यलाघवकरमिति ॥ ४ ॥

पार्थिवद्रव्यमेव गुणेन कर्मणा च निर्दिशन्नाह—तत्र स्थूलेत्यादि । स्थूलं सूक्ष्मविप-
रीतं, सान्द्रं तनुविपरीतं, सरविपर्ययं स्थिरं, फठिनं निविटवयवम् । अत्र गुणे गन्धव-
हुलमिति वचनात् पृथिव्याः सांसिद्धिकेन गन्धबाहुल्येन योगं दर्शयति । एवं जलादि-
ष्वपि सांसिद्धिकेन रसादिविशेषेण योगं दर्शयन् बहुलशब्दं करिष्यति । ईपत्कषायमिति
पृथिव्यनिलयोगाज्ज्ञेयं; यद् वक्ष्यति—“पृथिव्यनिलगुणबाहुल्यात् कषायः” (स.
अ. ४२) इति । प्रायशो मधुरमिति मधुरप्रधानं, पृथिव्या मधुररसकारणत्वात् । स्थैर्यम्
अचलत्वं; संघातः काठिन्यम्; उपचयो घृहृत्वम् । अयोगतिस्वभावं पृथिव्या गौर-
वेण । आप्यद्रव्ये स्तिमितमिति जलत्वकारकं, सरमिति अनुलोमनम् । ईपदम्लमिति आम्यनु-
प्रवेशाज्जले मनागम्लता, तोया(येना)मिबाहुल्याद् दह्यत इति वचनात् । मधुरप्रायं तु
पृथ्वीवदपामपि मधुरकारणत्वात् । प्रदादनं मनःप्रियत्वं, क्लेदनम् आर्द्रभावः, विष्यन्दनं
द्रव्यमुतिः । तैजसद्रव्ये सूक्ष्मं सूक्ष्मद्योतोऽनुषारि; विशदं पिच्छिलविपरीतम् । ईपद-
म्ललवणमिति एतद्रसद्रव्यस्यापि बहिर्गुणव्यापारेणारम्भात्; ऊर्ध्वगतिस्वभावमिति अग्ने-
रूर्ध्वज्वलनात्मकत्वात् । दहनं दाहकरं, पचनं तावद् विस्फेदादिकरणं, तापनं ताप्योप-
तापजननं, प्रकाशनम् अभिव्यञ्जनं तमसि, प्रभा दीप्तिः, वर्णो गौरादिः । वायवीय-
द्रव्यलक्षणे खरं श्लक्ष्णविपरीतं, क्षिशिरं शीतम्; ईपत्तित्तं वायोरपि तित्ते व्यापारात् ।
ग्लपनं हर्षक्षयकरम्, अशृष्यमिति यावत्; विचारणं मनसोऽनेकविकल्पकरं, विवरित-
मिति पाठपक्षे विवरणं विविधा गतिः । आकाशीयद्रव्ये श्लक्ष्णं मरुणं, व्यावायीति देह-
व्यापकम्, अव्यकरसमिति आकाशस्याव्यकरसताहेतुत्वात् । शौषिर्यं शुषिरयुक्ता ॥ ५ ॥

अनेन निदर्शनेन नानौपधभूतं जगति किञ्चिद्भ्रमस्तीति कृत्वा तं
तं युक्तिविशेषमर्थं चाभिसमीक्ष्य स्ववीर्यगुणयुक्तानि द्रव्याणि कार्मुकाणि
भवन्ति । तानि यदा कुर्वन्ति स कालः, यत् कुर्वन्ति तत् कर्म, येन
कुर्वन्ति तद्वीर्यं, यत्र कुर्वन्ति तदधिकरणं, यथा कुर्वन्ति स उपायः,
यन्निष्पादयन्ति तत् फलमिति ॥ ५ ॥

एवं तदुक्तपार्थिवदिद्रव्यस्वरूपस्य सर्वस्यावरजद्रमस्य भेजताप्रतिपत्तिफलं यथा

१ ‘रूपगुणबहुलं’ इति ता. । २ ‘स्पर्शगुणबहुलं’ इति ता. । ३ ‘शब्दगुणबहुलं’ इति ता. ।

भवति तदाह—अनेनेत्यादि । निदर्श्यते पार्थिवादीनां स्वरूपमनेनेति निदर्शनमागमः, सेनागमेनेति अनन्तरोक्तपार्थिवादिद्रव्यस्वरूपप्रतिपादकेनागमेन । नानोपपन्नमिति प्रसिद्धैषद्रव्यैर्नोपपन्नस्वरूपमित्यर्थः । एतदोपपत्तं सर्वद्रव्याणां यथा भवति यत्र च भवति, तदाह—इति कृत्वा तं तं युक्तिविशेषमित्यादि । इति कृत्वेति सर्वनोपपन्नं तद्रव्यमिति वचनेन । युक्तिविशेषाणां सर्वनाम्ना प्रत्यवमर्शः । युक्तिविशेषमिति योजनाप्रकारः, स च योजनाविशेषो यावत् आभ्यन्तरश्च शास्त्रे उक्तो वक्ष्यमाणः कालाद्यपेक्षः । अर्थमिति साध्यं, तच्च नानाव्याधिपातेन सुस्थपालनविशेषरूपम् । स्ववीर्यगुणयुक्तानीति स्वशक्त्या प्रभावेण गुणेन च रसवीर्यविपाकयुक्तानि, कर्मुकाणीति कर्मणि समर्थानि; किंवा स्ववीर्यगुणयुक्तानीति स्वकीयकार्यकरधर्मयुक्तानि; कार्यसमं हि द्रव्यधर्मं येन कुर्वन्ति तद्वीर्यं इत्यनेन वक्ष्यति; गुणशब्दोऽयं धर्मवचनः । एतदेवोक्तं युक्त्यपेक्षकार्यविशेषे वीर्यगुणयुक्तस्य द्रव्यस्य कर्तृत्वं भेदेन दर्शयन्नाह—तानि यदेत्यादिना यावत्तत् फलमित्यन्तेन । यदेति नित्यगे यावत्स्थिके च काले; तत्र नित्यगे काले यथा—“साधारणेष्टृतुषु वमनादीनां प्रवृत्तिः” (च. वि. अ. ८) इत्यादि; आबस्थिके यथा—उपरितावस्थायां उवरहरणपाचनादि; इयं कालपेक्षा युक्तिरेव भेदजस्य । यत् कुर्वन्तीति दोषहरणादि तत् कर्म; यथा—त्रिशुल्क्ष्मणीतो दोषहरणं करोति, रादिरः कुष्ठं हरतीत्यादि; तेनेतत् स्वकार्यं द्रव्याणां सामर्थ्यमन्यत्र(त्रा) प्रवृत्तिरित्यादि । अनेन च तं तमर्थमिति व्याकृतम् । येनेति प्रभावेण रसेन वीर्येण विपाकेन वा; अयं च वीर्यशब्दः पारिभाषिकवीर्यवचनो न भवति, किंतु शक्तिमात्रवचनः; यदुक्तं चरकेऽपि—“नावीर्यं कुरुते किंचित् सर्वा वीर्यवती क्रिया” । (च. स. अ. २६) इति; तेन प्रभावरसादयः सर्वे एव स्वकार्यं कुर्वन्तो द्रव्यस्य शक्तिपर्यायरूपवीर्यवाच्या इति ज्ञेयाः । एतच्च येन कुर्वन्ति तद्वीर्यमिति वचनं स्ववीर्यगुणयुक्तानीत्यस्य व्याकरणम् । यथा कुर्वन्ति स उपाय इति यथा खरसकलादिना तोयादिसंस्कारवाच्यभावनामात्रादिना च कुर्वन्तीति ज्ञेयम् । एतदपि खरसाद्यपेक्षयुक्तिव्याकरणमेव । यन्निष्पादयन्तीति आरोग्यविशेषं स्वास्थ्यौष्ठुत्तिविधायकं वा रसायनफलं वा तत् सर्वं फलं शुभयुक्तत्वेन दुःखविवर्धितत्वेन वा पुरुषस्य नैसर्गिकेच्छाविषयः । तच्चेहारोग्यं स्वास्थ्यं वा । कर्म तु दोषहरणदाहच्छेदादिफलसाधकमिति कर्मफलयोर्विशेषः । यन्निष्पादयन्ति तत् फलमित्यनेनापि तं तमर्थमित्यस्य व्याकरणं ज्ञेयम् । अत्र सर्वद्रव्यभेदपञ्चकथनं विषाग्निप्रभृतीनामपि तत्र तत्र साध्ये ऋचिद्विहितत्वाद्युक्तमेव; येन विषमपि विषैर्बुद्धे उदरे च विधीयत एव । यत्तु मधुशृतादि संयोगादिना विरुद्धं तत् प्रलेकं भेदजं ऋचिद्रव्यत्वेन; संयुक्तं च वैरोधिकत्वाद्भेदपञ्चं न भवतीति न काचित् शक्तिः । न एतत्र सर्वेया द्रव्याणां भेदपञ्चमेव कल्पितं, किं तु विवक्षितयोजनादियुक्तत्वेन चेति ॥ ५ ॥

तत्र, विरेचनद्रव्याणि पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठानि, पृथिव्यापो हि शुर्व्यः, तां गुरुत्वादधो गच्छन्ति, तस्माद्विरेचनमधोगुणभूयिष्ठमनुमानात् ;

१ 'सामान्यादन्यत्र' इति सु. । २ 'स्वासानुवृत्तिः' इति सु. । ३ 'विषहरणे' इति सु. ।

वमनद्रव्याण्यग्निवायुगुणभूयिष्ठानि, अग्निवायू हि लघू, लघुत्वाचो-
र्ध्वमुत्तिष्ठतः, तस्माद्दमनमप्यूर्ध्वगुणभूयिष्ठम्; उभयगुणभूयिष्ठमुभ-
यतोभागम्; आकाशगुणभूयिष्ठं संशमनं; सांघ्राहिकमनिलगुणभू-
यिष्ठम्, अनिलस्य शोषणात्मकत्वात्; दीपनमग्निगुणभूयिष्ठं तत्त्वमान-
त्वात्; लेखनमनिलानलगुणभूयिष्ठं; वृंहणं पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठम्;
एवमौषधकर्माण्यनुमानात् साधयेत् ॥ ६ ॥

संप्रति द्रव्याणां गुणविशेषेण कार्यविशेषोदाहरणमाह—तत्र विरेचनेत्यादिना वृंहणं
पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठमित्यन्तेन । पृथिव्यापो हि शुर्व्य इति आदौ पृथिवीनिर्देशाज्जल-
मपेक्ष्य पृथिव्या गौरवप्रकर्षं दर्शयति । अनुमानाद्भवेदिति विरेचने यानि त्रिष्टतादि-
द्रव्याण्युक्तानि तानि पृथिव्यम्बुगुणगुरुत्वयुक्तान्यनुमानाज्ज्ञेयानि । गुरुत्वानुमानेन च
गुरुत्वकार्यान्तरवातशमनाभ्यननुगुणत्वादि ज्ञायते । यत्तु पृथिव्यम्बुगुणगुरुत्वादिभूयिष्ठत्वेन
विरेचनत्वानुमानं तन्न युज्यते; न हि यत् पृथिव्यम्बुगुणगुरुत्वादिभूयिष्ठं तद्विरेचनं,
तथा सति माषादीनामपि गुरुत्वादिचकलप्रसक्तिः, तस्माद् विरेचकत्वप्रभावसहितं गुरुत्वं
विरेचकम् । प्रभावप्रतीतिश्च यतः प्रमाणादागमादन्यतो वा, तत एव च विरेचकत्वं
प्रतिपन्नमिति नार्थाऽनुमानेन । लघुत्वाद्ध्वमुत्तिष्ठत इत्यत्रापि प्रभावसहितादिति
ज्ञेयम् । वायुश्च यद्यपि तिर्यग्गत्तथाऽप्यूर्ध्वगेनाग्निना युक्तो योगवाहिलाद्ध्वं गच्छतीति
युक्तम् । उभयगुणभूयिष्ठमिति उभयोर्वमनविरेचनयोः कारणभूताम्बुवक्षिवातगुण-
भूयिष्ठम् । एतद्गुणानां च विरुद्धानामपि प्राप्यदृष्टवशादेककार्यारम्भकत्वमिति व्युत्पा-
दितमेव । संशोधनमभिधाय संशमनमाह—आकाशोत्यादि । संशमनं पूर्वं व्याकृतमेव ।
संशमनमेदानाह—सांघ्राहिकमित्यादि । अनुकरसायनवाजीकरणक्षयधुराहरणान्यौषध-
कर्माणि योग्यभूतगुणानुसारार्थमाह—एवमौषधेत्यादि । तत्र रसायने षट्पे च मधुर-
क्षिरघादिगुणे पृथिवीजलयोः कारणत्वमित्याद्यनुसरणीयम् ॥ ६ ॥

भषमि चान्न—

भूतेजोघारिजैर्द्रव्यैः शमं याति समीरणः ॥

भूम्यम्बुवायुजैः पित्तं क्षिप्रमाप्नोति निर्धृतिम् ॥ ७ ॥

अतैजोनिलजैः श्लेष्मा शममेति शरीरिणाम् ॥

वियत्पवनजाताभ्यां वृद्धिमभ्येति मास्तः ॥ ८ ॥

आग्नेयमेव यद्रव्यं तेन पित्तमुदीर्यते ॥

घसुघाजलजाताभ्यां बलासः परिवर्धते ॥ ९ ॥

पार्थिवादिद्रव्यैः दोषशमनं प्रकोपं च क्रमेणाह—भूतेज इत्यादि । तैजसे द्रव्यं
यद्यपि कटुरसलवीक्षणत्वादिभिर्वातानुगुणं, तथाऽपि वलीयसा जप्णेन घातसंशमनमिति
ज्ञेयम् । बलासः श्लेष्मा ॥ ७-९ ॥

१ 'खभूम्यम्बुजैः' इति छा. ।

एवमेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्ये विनिश्चितम् ॥

द्विशो वा बहुशो वाऽपि ज्ञात्वा दोषेऽवचारयेत् ॥ १० ॥

अनुक्तं चिकित्सामतिदिशन्नाह—एवमेवेत्यादि । द्विशो गुणाधिक्यमिति पार्थिवे आप्ते च गौरवम् । बहुश इति त्रिंशः चतुर्था वा । त्रिशो गुणाधिक्यं यथा तैजसवाय-वीयाकाशीयेषु द्रव्येषु लघुत्वं; चतुर्था यथा पार्थिवान्पवायवीयाकाशीयेषु शैलमित्यादि । दोषेऽवचारयेदिति अत्र दोषशब्देन व्याधेरपि ग्रहणं, दोषे इति द्रव्यगुणविपरीतगुणे; दोषविपरीतगुणं हि द्रव्यं मेघजमिति व्यवस्थितमेव ॥ १० ॥

तत्र य इमे अष्टौ गुणा वीर्यसंज्ञकाः शीतोष्णस्निग्धरूक्षमृदुतीक्ष्णपि-च्छिलविशदास्तेषां तीक्ष्णोष्णावाग्नेयौ, शीतपिच्छिलावम्बु(स्त)गुणभू-यिष्ठौ, पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठः स्नेहः, तोयाकाशगुणभूयिष्ठं मृदुत्वं, वायु-गुणभूयिष्ठं रौक्ष्यं, क्षितिसमीरणगुणभूयिष्ठं वैशद्यम् । विपाकावृक्त-गुणौ । (कैर्माण्यप्युष्णस्य दहनपाचनमूच्छनस्नेदनवमनविरेचनानि, शीतस्य प्रह्वानविष्यन्दनस्थिरीकरणप्रसादनक्लेदनजीवनानि, स्निग्धस्य स्नेहनवृंहणसंतर्पणवाजीकरणवयःस्थापनानि, रूक्षस्य अनिलवृद्धि-संग्रहणपीडनविरूक्षणोपरोपणानि, विशदस्य क्लेदाचूषणविरूक्षणो-परोपणानि, पिच्छिलस्योपलेपनपूरणवृंहणसंश्लेषणवाजीकरणानि, मृदो-रकमांसप्रसादनसुस्पर्शनानि, तीक्ष्णस्य संग्रहाचूषणवदारणस्नाव-णानि ।) तत्र, उष्णस्निग्धौ वातघ्नौ, शीतमृदुपिच्छिलाः पित्तघ्नाः, तीक्ष्णरूक्षविशदाः श्लेष्मघ्नाः, गुरुपाको वातपित्तघ्नाः, लघुपाकाः श्लेष्मघ्नाः । तेषां मृदुशीतोष्णाः स्पर्शग्राह्याः, पिच्छिलविशदौ चक्षुःस्पर्शाभ्यां, स्निग्धरूक्षौ चक्षुषा, तीक्ष्णो मुखे दुःखोत्पादनात् । गुरुपाकाः स्पृष्टविण्मूत्रतया कफोत्क्लेशेन च, लघुर्वेदविण्मूत्रतया मारुतकोपेन च । तत्र तुल्यगुणेषु भूतेषु रसवैशेष्यमुपलक्षयेत्; तद्यथा—मधुरो गुरुश्च पार्थिवः, मधुरः स्निग्धश्चाप्य इति ॥ ११ ॥

संप्रति द्रव्यं भूतकार्यत्वेन तत्तद्गुणयोगेन कर्मणा चाभिधाय वीर्याण्यपि तथा निर्देष्टु-माह—तत्र य इम इत्यादि । अम्लगुणभूयिष्ठाविति अम्लरससहचरितगुणत्वादि-गुणसहचरिताः एवमन्यत्रापि तत्तद्भूतसहचरितगुणभूयिष्ठता ज्ञेया । तत्रेत्यादिना वीर्याणां कर्माण्युच्यन्ते । अत्रोष्णवीर्यस्य वमनविरेचने कारणतोक्ता, विरेचनं च प्राक् पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठद्रव्यकार्यमुक्तं, तेन तत्रापि विरेचनद्रव्ये उष्णवीर्यता दोषक्षोभकारिणी ज्ञातव्या । उपरोपणं ज्वरोपणम् । पूरणम् आमोहाद्यादीनां पूरितत्वं येन भवति । संश्लेषणं

१-‘दोषेषु चाचरेत्’ इति-पा० । २ ‘अम्लगुणभूयिष्ठौ’ इति चक्रसंमतः पाठः । ३ कोष्ठस्यः पाठस्याव्ययप्रत्यये सप्तम्युपलक्ष्यत्वाच्चक्रेण व्याख्यातत्वाच्च मूले सन्निवेशितः ।

सन्धिर्नान्धानम् । गुरुलघुपाकावुकगुणाविति “तयोर्मधुरादयो गुरुः” (सू. स्था. अ. ४०) इत्यादिना, तथा “द्रव्येषु पच्यमानेषु येनमृदुपृथिवीगुणाः” (सू. अ. ४०) इत्यादिना चोक्तगुणावित्यर्थः । वीर्याणां विपाकयोश्च कर्माह—तत्रोष्णस्निग्धावित्यादि । अयं च वीर्य-विपाकयोरीत्सर्गिको गुणकर्मनिर्देशः, तेन स्निग्धमपि किञ्चिदामेयं लवणवद्भवति, यथा—सैन्धवं स्निग्धमपि किञ्चित्तैजसोष्णगुणभूयिष्ठं, यथाऽनूपमांसमित्यादि अपवादरूपं भवति । वीर्याणां ज्ञानोपायमाह—तेषामित्यादि । मृदुशीतोष्णानां स्पर्शानापि ग्रहणं भवतीति स्पर्शप्राप्ता इत्युक्ताः । येन सैन्धवगतं शीतलमनूपमांसगतमौष्ण्यमित्यादि न स्पर्शप्राप्तं किं तु कार्यानुमेयमागमप्रतिपादनीयं वा, एवमस्पर्शादिप्राप्तोष्णप्युदाहरणमुक्तयनीयम् । मुख-दुःखोत्पादनेनेति सुखोचितजिह्वादिमुकुमारप्रदेशदुःखोत्पादनेन वा तीक्ष्णत्वं प्रतीयत इत्यर्थः । ‘महद्दुःखोत्पादनेन’ इति पाठो व्यक्तः । पाकस्य नित्यपरोक्षलक्षणैः ज्ञानमाह—गुरुपाक इत्यादि । चकारादागमेन च गुरुलघुविपाकप्रतिपादकेन चेति ज्ञेयम् । अथोभयादि-द्रव्याभ्रयत्वेन ये गुणा मधुरादय उक्तास्ते किं सर्वत्र तुल्यरूपा न वेत्याह—अत्र तुल्य-गुणोपित्यादि । रसवैशिष्ट्यमिति विशिष्टत्वं वैलक्षण्यमित्यर्थः । रसशब्दश्चोदाहरणार्थमुपासो-गुणोपलक्षणः । मधुरस्य पार्थिवे तथाऽप्येवंवृत्तौ विशेषमाह—तस्येत्यादि । पृथिव्यां मधुरो गुरुसहचरितः, आप्ये च मधुरः प्रवल्शीतस्निग्धगुणयुक्त इति वाक्यार्थः ॥ ११ ॥

भवति चात्र—

गुणा य उक्ता द्रव्येषु शरीरेष्वपि ते तथा ॥

स्थानवृद्धिक्षयास्तस्मादेहिनां द्रव्यहेतुकाः ॥ १२ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने द्रव्यविशेषविज्ञानीयो

नामैकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

इदानीं पार्थिवादिद्रव्यगुणानां शरीरगतपार्थिवादिगुणैस्तुल्यातुल्यतया द्रव्यैरेव समाना-समानैः शरीरवृद्धिक्षयास्थानादि दर्शयति—गुणा य इत्यादि । गुणा इह वीर्यरसविपाकतयो-क्ताः, तथाऽन्ये च साक्षादनुक्ताः स्थूलसान्द्रादयः सर्वे प्राप्ताः । स्थानं धातुसाम्येनावस्था-नम् । देहिनां शरीरेषु स्थानवृद्धिक्षया द्रव्यहेतुका इति योजना । तत्र समानासमानेन च साम्यं ज्ञेयम् । तदुक्तं चरके—“सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम् । हासहेतु-विशेषस्तु प्रवृत्तिरुभयस्य तु” (च. सू. अ. १) इति ॥ १२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यदीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने
द्रव्यविशेषविज्ञानीयो नामैकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो रसविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

१.१. ‘किञ्चिदामेयलक्षणं भवति’ इति सु. ।

पूर्वाध्याये द्रव्यवीर्यविपाकानां विशेषमभिधायावशिष्टरसविशेषज्ञानार्थं रसविज्ञानीभ्योऽभिधीयते । रसस्य विशेषः कारणसंभवसंख्यालक्षणादिभिः, तद्विज्ञानार्थो रसविज्ञानीवः ॥ १ ॥ २ ॥

आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथासङ्ख्यमेकोत्तरपरिवृद्धाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः, तस्मादाप्यो रसः । परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सान्निध्यमस्ति, उत्कर्षापकर्षाच्च ग्रहणम् ॥ ३ ॥

रसस्य कारणं परिपाठ्या ग्राह—आकाशेत्यादि । एकैकेन शब्दादिगुणेन उत्तरोत्तरे भूते परिवृद्धा एकोत्तरपरिवृद्धाः; तेन शब्दगुणमाकाशं, शब्दस्पर्शगुणो वायुः, शब्दस्पर्शरूपगुणोऽग्निः, शब्दस्पर्शरूपरसगुणा आपः, पद्मगुणा पृथिवी भवति । तत्रोत्तरोत्तरे भूते शब्दादयो गुणाः पूर्वभूतानुप्रवेशकृताः, शब्दादयस्तत्ताकाशादीनां यथाक्रमं नैसर्गिकाः । यस्यात् क्रमेण शब्दादयो नैसर्गिकास्तस्मादाप्यो रसः । ननु यथाप्यो रसः तत्कर्षं पार्थिवादिसर्वद्रव्येषु शब्दस्पर्शरूपरसाद्यभिधामित्याह—परस्परेत्यादि । परस्परानुग्रहो मौक्तिककार्यद्रव्येषुपि स्वगुणोऽपीतरभूतानुग्रहकृद्गुणात् । अनुप्रवेशास्तु भूतानां मेलकः । उत्कर्षाच्च ग्रहणमिति यस्मिन्नाकाशीयादिद्रव्ये आकाशादिभूतोत्कर्षस्वदुत्कर्षात्तद्गुणशब्दाद्युत्कर्षः, स व्यञ्जको भवति; इदमाकाशीयं, शब्दगुणोत्कर्षात्; इदमाप्यं, रसगुणोद्ग्राह्यत्वादि । एवंविधमेव चरके शुद्धाकाशादिस्वरूपकथने उक्तं; यत्—“महाभूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्त्वया । शब्दः स्पर्शश्च तल्लं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥ तेषामेकगुणः पूर्वो गुणवृद्धिः परे परे । पूर्वपूर्वगुणश्चैव क्रमशो गुणिषु स्मृतः” (च. शा. अ. १) इति ॥ ३ ॥

स खल्वाप्यो रसः शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः पोढा विभज्यते; तद्यथा—मधुरोऽम्लो लवणः कटुकस्तिकः कषाय इति । ते च भूयः परस्परसंसर्गात्रिपट्टिधा मिश्रन्ते । तत्र, भूम्यम्बुगुणबाहुल्यान्मधुरः, भूम्यग्निगुणबाहुल्यादम्लः, तोयाग्निगुणबाहुल्याल्लवणः, वाय्वग्निगुणबाहुल्यात् कटुकः, वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात्तिकः, पृथिव्यनिलगुणबाहुल्यात् कषाय इति । तत्र, मधुराम्ललवणा वातघ्नाः, मधुरतिककषायाः पित्तघ्नाः, कटुतिककषायाः श्लेष्मघ्नाः ॥ ४ ॥

संप्रति अपामव्यकरसलेऽपि यथा मधुरादिविशेषवान् भवत्याप्यो रसस्त्वदाह—स खल्वित्यादि । शेषभूतानि जलव्यतिरिक्तानि चत्वारि । विदग्ध इति परिणतः; कालसहितं भूम्यादिसंसर्गात् पाकदबस्थान्तरगतः पक्विधो भवतीत्यर्थः । ननु यदि शेषभूतयोगान्मधुरादिपट्टिधत्तं तत् कथं पृथिव्यम्बुगुणबाहुल्यान्मधुरो रस इत्यनेन मधुरेपि रसविशेषेऽप्यं कारणत्वमुच्यते? ज्ञेयः—आपो रसानामाधारकारणम्, अपो पृथिव्यामनुप्रवेशात् पृथिव्याधारकारणमेव; सेनापक्षिती अपि तदाधारतया रसानामभिज्यते

कारणे, अभिव्यक्तैश्च मधुरादिरूपतामन्तरैणासंभवांन्मधुरादिविशेषेऽपि कारणे भवतः, अन्यदयस्तु त्रयो नीरसतया मधुरादिविशेषे निमित्तकारणं प्राधान्येन भवन्ति, तद्यतिरैकेणाम्लादिरसाभावात्; रसाभिव्यक्तैश्चाभ्यादिभूतत्रयसंनिधानं विनाऽनुपलब्धे-
रभिव्यक्तावपि कारणत्वमभ्यादीनां भवति । तदुक्तं चरके—“रसानाथौ रसस्तस्य
द्रव्यमापः क्षितिस्तथा । निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः” (च. सू. अ. १)
इति । अत्र हि चकारद्वयाज्जलक्षितोरपि विशेषे कारणत्वं, तथा खादीनां च निर्वृत्तावपि
कारणत्वमुक्तं; तेन मधुरे विशेषेऽप्यपां कारणत्वात् सुप्रूक्तं—पृथिव्यम्बुगुणवाहुल्या-
न्मधुर इति । एवं तोयामिगुणवाहुल्याल्लवण इत्यपि समाधेयम् । न च रसानां
पद्भिर्घलमुक्तं रसान्तरयोगाद्वाच्यते इति वाच्यं, यतोऽव्यक्तरसत्वमन्तरीक्षजलादीं
यदुक्तं तदव्यक्तमधुरादिरूपमेव । यदुक्तम्—“अव्यक्तीभावस्तु रसानां प्रकृतावनु-
रसेऽनुरससमन्विते च द्रव्ये भवति” (च. सू. अ. २६) इति । क्षारस्य च रसत्वं
क्षारव्याय एव निषिद्धं, तद्युक्तं पद्भिर्धो भवतीति । चरके तोयामिगुणवाहुल्याल्लवणः
पठितः, इह तु तोयामिगुणवाहुल्यादम्लः पठ्यते; तदत्र प्रमेये विरोधो नास्त्येव, उभय-
थाऽपि वक्ष्यमाणरसगुणानामुपपत्तेः; अम्लस्य गुणपर्यालोचनतया तोयामिवाहुल्यमेव
युक्तं, तेन चरके प्रमादपाठद्वारा अविरोधोऽयमिति । अम्ले यद्यपि तोयाम्नोर्बाहुल्यं,
तथाऽम्लस्योष्णत्वेऽग्निः कारणं, स्निग्धत्वे चापः कारणमिति यथादर्शनमदृष्टवशाद्
दृष्टत्वाच्च भवति; नात्र वस्तुस्वभावे युक्तयः क्रोशनीयाः, अपर्यन्तयोज्यत्वाद्भावस्वभावानाम् ।
एवं कषायस्य रुक्षत्वे वायुः कारणं, गौरवे पृथिवीत्यादि यथादृष्टं व्युत्पादनीयम् । तथाऽ-
नेकरसे हरीतक्यादी तम्रसोत्पत्तौ भूतानां व्यापारो, नतु परस्परविरोधादभावो रसानाम्;
नापि रसकारणतयाऽवगतसर्वभूतानां शुक्लघृण्णलादिप्रसंगः, तत्र यथादृष्टगुण एव परं
कारणं भूतानां दृष्टत्वादि; एवमन्यदप्येवंजातीयं समाधेयम् । तत्र मधुरेत्यादिना
वातादिनाशकत्वेन रसद्वित्रिकानामभिहितेऽपि रसानां तरतमभावेनापि शमकत्वं ‘तस्य
पुनरन्ययोनिः कटुको रस’ इत्यादिना वक्ष्यमाणगुणयोगाज्ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

तत्र वायोरात्मैवात्मा, पित्तमाग्नेयं, श्लेष्मा सौम्य इति ॥ ५ ॥

त एते रसाः स्वयोनिवर्धना, अन्ययोनिप्रशमनाश्च ॥ ६ ॥

रसानां वातादिशमकत्वमभिधाय वातादिजनकत्वं सोपपत्तिकमाह—तत्र वायो-
रित्यादि । आत्मैवात्मेति आत्मैव वायोः कारणम् । स्वयोनिवर्धना इति स्वकारणवातादि-
वर्धनाः । तत्र वातारब्धा ये रसाः कटुतिक्तकषायास्ते वातवर्धनाः, ये चाग्निकारणकाः
कटुकांम्ललवणास्तेऽग्निरूपपित्तवर्धनाः, यौ जलकारणकौ मधुराम्लौ तौ जलात्मकं सौम्यं

१ अस्याग्रे ‘किंवा मधुरादिविशेषे खादय एव कारणं, तथाऽपि मधुरे तथा खादयोऽल्पतया
स्थिताः कारणं भवन्ति यथा जलक्षिती च निर्वृत्तिकारणतया स्थितिवहुले भवतः, तदुक्तमेव’
इत्यभिप्रायः पाठ उपलभ्यते ह. पुस्तके । २ ‘स्वोत्पत्तीभूतानाम्’ सु. ।

श्लेष्माणं वर्धयतः, तथा लवणोऽपि सौम्यपृथिव्यारब्धतया श्लेष्माणमपि वर्धयति । ये तु भूयसा अनिलाधारब्धाश्च कषायकटुकमधुरास्ते भूयसा वातपित्तकफान् वर्धयन्तीति तत्रैत्यादिना अत्रैव दर्शयिष्यति । एवमन्योनिप्रशमना इत्यपि व्याख्येयम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

केचिदाहुः—अग्निपोसीयत्वाज्जगतो रसा द्विविधाः—सौम्या, आग्नेयाश्च । मधुरतिक्तकपायाः सौम्याः, कटुम्ललवणा आग्नेयाः । तत्र मधुराम्ललवणाः क्षिग्धा शुरवश्च, कटुतिक्तकपाया रूक्षा लघवश्च, सौम्याः शीताः, आग्नेया उष्णाः ॥ ७ ॥

केचिदित्यादि एकीयमतमाह—एतच्चाविशेषादविच्छेदादनुमतमेव ॥ ७ ॥

तत्र शैत्यरौक्ष्यलाघववैशद्यवैष्टम्भ्यगुणलक्षणो वायुः, तस्य समानयोनिः कपायो रसः, सोऽस्य शैत्याच्छैत्यं वर्धयति, रौक्ष्याद्रौक्ष्यं लाघवाल्लाघवं, वैशद्याद्वैशद्यं, वैष्टम्भ्याद्वैष्टम्भ्यमिति । (॥ १ ॥)

औष्ण्यरौक्ष्यरौक्ष्यलाघववैशद्यगुणलक्षणं पित्तं, तस्य समानयोनिः कटुको रसः, सोऽस्य औष्ण्यादौष्ण्यं वर्धयति, तैक्षण्यात्तैक्ष्यं रौक्ष्याद्रौक्ष्यं, लाघवाल्लाघवं, वैशद्याद्वैशद्यमिति । (॥ २ ॥)

माधुर्यक्षेदगौरवशैत्यपैच्छिल्यगुणलक्षणः श्लेष्मा, तस्य समानयोनिर्मधुरो रसः, सोऽस्य माधुर्यान्माधुर्यं वर्धयति, क्षेदात् क्षेदं, गौरवाद्गौरवं, शैत्याच्छैत्यं, पैच्छिल्यात् पैच्छिल्यमिति । (॥ ३ ॥)

तस्य पुनरन्ययोनिः कटुको रसः, स श्लेष्मणः प्रत्यनीकत्वात् कटुकत्वान्माधुर्यमभिभवति, रौक्ष्यात् क्षेदं, लाघवाद्गौरवम्, औष्ण्याच्छैत्यं, वैशद्यात् पैच्छिल्यमिति । तदेतन्निदर्शनमात्रमुक्तं भवति ॥ ८ ॥

उक्तं स्वयोनिवर्धनत्वं व्याकरोति—तत्रैत्यादि । वैष्टम्भ्यं विष्टम्भजनकत्वम् । कपायो रसो यद्यपि शुरुध्वरके प्रोक्तः, तथाऽपि तस्य लघुपाकतया इह वातलाघवेन लघुत्वं वृत्त्युक्तम् । तिक्तरसो यद्यपि वातयोनिस्तथाऽपि तस्य वातं प्रति सर्वथा वृत्त्यगुणताभावात् नोदाहरणम् । एवं पित्तसमानयोनितया कटुके चोदाहृते श्लेष्मसमानयोनितया मधुरे चोदाहृते पित्तयोनितया श्लेष्मयोनितया वा अम्ले लवणे चानुदाहृते व्याख्येयम् । तस्य पुनरित्यादिना अन्ययोनिप्रधानं कटुकमाह । पित्तानिलयोरप्यनेन न्यायेनान्ययोनिप्रधानेन मधुरेण शमनं तथा तिक्तकपायाभ्यां च श्लेष्मशमनमित्यादि न सूच्यन्नाह—तदेतन्निदर्शनमात्रमिति । निदर्शनं दृष्टान्तः ॥ ८ ॥

रसलक्षणमत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः—तत्र, यः परितोपमुत्पादयति, प्रह्लादयति, तर्पयति, जीवयति, सुखोपलेपं जनयति, श्लेष्माणं चाभिवर्धयति स मधुरः, यो दन्तहर्षमुत्पादयति, सुखास्त्रावं जनयति, श्रद्धां चोत्पादयति,

सोऽम्लः; यो भक्करुचिमुत्पादयति, कफप्रसैकं जनयति, मार्दवं चापादयति, स लवणः; यो जिह्वाग्रं वाधते, उद्वेगं जनयति, शिरो गृहीते, नासिकां च स्नाययति, स कटुकः; यो गले चोपमुत्पादयति, मुखवैशद्यं जनयति, भक्करुचिं चापादयति हर्षं च, स तिक्तः; यो वक्त्रं परिशोषयति, जिह्वां स्तम्भयति, कण्ठं वध्नाति, हृदयं कर्षति पीडयति च, स कषाय इति ॥ ९ ॥

प्रागुक्तं 'रसलक्षणमन्यत्रोपदेक्ष्याम' इति तदाह—रसलक्षणमित्यादि । एतद्यत्कम् ॥९॥

रसगुणानत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः—तत्र, मधुरो रसो रसरक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जीजःशुकस्तन्यवर्धनश्चक्षुष्यः केदयो वण्यो बलकृत् सन्धानः शोणितरसप्रसादनो बालवृद्धक्षतक्षीणहितः पट्टपदपिपीलिकानासिष्ठतमस्त्वृष्णामूर्च्छादाहप्रशमनः पटिन्द्रियप्रसादनः कृमिकफकरश्चेति; स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमासेव्यमानः कासश्वासालसकवमथुवदनमाधुर्यस्वरोपघातकृमिगलगण्डानापादयति तथाऽर्बुदक्षीपदवस्तिगुदोपलेपाभिष्यन्दप्रभृतीजनयति; (॥ १ ॥)

अम्लो जरणः पाचनो दीपनः पवननिग्रहणोऽनुलोमनः कोष्ठविदाही वहिःशीतः क्लेदनः प्रायशो हृद्यश्चेति; स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो दन्तहर्षनयनसंमीलनरोमसंवेजनकफविलयनशरीरशैथिल्यान्यापादयति, तथा क्षताभिहतदग्धदष्टभग्नरुग्णशूनप्रच्युतावमृजितविसर्पितच्छिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयस्वभावाद् परिदहति कण्ठमुरो हृदयं चेति; (॥ २ ॥)

लवणः संशोधनः पाचनो विस्लेपणः क्लेदनः शैथिल्यकृद्गुणः सर्वरसप्रत्यनीको मार्गविशोधनः सर्वशरीरावयवमार्दवकरश्चेति; स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमासेव्यमानो गात्रकण्डूकोटशोफवैवर्ण्यपुंस्त्वोपघातेन्द्रियोपतापमुखाक्षिपाकरक्तपित्तवातशोणिताम्लीकाप्रभृतीनापादयति; (॥ ३ ॥)

कटुको दीपनः पाचनो रोचनः शोधनः स्थौल्यालस्यकफकृमिविपकुष्ठकण्डूप्रशमनः सन्धिवन्धविच्छेदनोऽवसादनः स्तन्यशुकमेदसामुपहन्ता चेति; स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो भ्रममदगलताल्बोष्ठशोषदाहसंतापबलविघातकम्पतोदमेदकृत् करचरणपार्श्वपृष्ठप्रभृतिषु च वातशूलानापादयति; (॥ ४ ॥)

१ 'जिह्वाग्रेजयति, शिरो गृह्णाति' इति ता. ।

भा० सु० ३७

तिक्तश्छेदनो रोचनो दीपनः शोधनः कण्डूकोटत्तृणामूर्च्छाज्वरप्र-
शमनः स्तन्यशोधनो विण्मूत्रहृदमेदोवसापूयोपशोपणश्चेति; स एवंगु-
णोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो गात्रमन्यास्तम्भाक्षेपकार्दितशिरःशू-
लभ्रमतोदमेदच्छेदास्यवैरस्यान्यापादयति; (॥ ५ ॥)

कपायः संग्राहको रोपणः स्तम्भनः शोधनो लेखनः शोपणः पीडनः
हृदोपशोपणश्चेति; स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो हृत्पीडा-
स्यशोपोदराध्मानवाक्यग्रहमन्यास्तम्भगात्रस्फुरणक्षुमुक्षुमायनाकुञ्च-
नाक्षेपणप्रभृतीन्जनयति ॥ १० ॥

रसगुणानिति रसधर्मान् । मधुरे पदपदाभीष्टं प्रमेहादौ पिपीलिकाद्युपसर्पणादिना
मधुरत्वात्तुमानार्थमुपयुक्तमितीहोक्तम् । पडिन्द्रियाणि मनसा समम् । अम्लगुणे जरण
व्याहारस्य; पाचनो व्रणशोधस्य; बहिःशीत इति स्पर्शशीतः; नयनसंमीलनं सर्वदा
पिदिताक्षत्वं; क्षतं क्षणनं, विहृतम् अभिहृतम्, दष्टं व्याडादिना, भग्नं काण्डभग्नं, च्युतं
त्वस्थानाद्भ्रष्टम्, अवमृत्रितं मूत्रविपप्राणिमूत्रयुक्तं, परिसर्पितं सर्पोदिसविपप्राणिस्पृष्टं,
छिन्नं निःशेषतदिच्छन्नं, भिन्नं कोष्ठादि, सिरादि विद्धम्, उत्पिष्टं प्रहारादिचूर्णितम् । सर्वै-
रसप्रत्यनीकता लवणस्य लवणयोगे सर्वेषामेव रसानामभिमवाद्भुवनसिद्धत्वाच्चेत्या ।
कटुरसे शोधन इति व्रणशोधनः । मदो व्याधिविशेषः, तर्कं हि चरके—“मदो मय-
मदाकृतिः” (च. सू. अ. २४) । तिक्तगुणे रोचन इति अल्पं रोचयति, यदुक्तं—
“तिक्तो रसः स्वयमरोचिष्णुरोचकमथ” (च. सू. अ. २६) इति । शोधनो व्रणस्य ।
कपायगुणे रोपणः शोधनः पीडनश्च व्रणस्य, पीडनो हृदयस्य वा; आकुञ्चनस्याक्षेपणं
निषेध इत्यर्थः; किंच आकुञ्चनमाक्षेपणं च करोति ॥ १० ॥

अतः सर्वेषामेव द्रव्याण्युपदेक्ष्यामः । तद्यथा—काकोल्यादिः क्षीर-
घृतवसामज्जशालिपट्टिकयवगोधूममापशृङ्गाटककसेरुकजपुसर्वांरुक्-
कौस्तुकांलालूकालिन्दकतकगिलोड्यप्रियालपुष्करवीजकाशमयैमधूकद्रा-
क्षाखर्जूरराजादनतालनालिकेरेक्षुविकारचलातिवलात्मगुप्ताविदारीपय-
स्यागोक्षुरक्षीरमोरटमधूलिकाकूष्माण्डप्रभृतीनि समासेन मधुरो
वर्गः; दाडिमामलकमातुलुङ्गाप्रातककपित्थकरमदैवदरकोलप्राचीनाम-
लकतिन्तिडीककोशाप्रकमव्यपारावतवेत्रफललकुचाम्लवेतसदन्तशठ-
दधितक्रसुराशुकसौवीरकतुपोदकधान्याम्लप्रभृतीनि समासेनाम्लो
वर्गः; सैन्धवसौवर्चलविडपाक्यरोमकसामुद्रकपक्किमयवक्षारोपरप्रसू-
तसुवर्चिकाप्रभृतीनि समासेन लघणो वर्गः; पिप्पल्यादिः सुरसादिः
शिष्टमधुशिशुमूलकलशुनसुमुखशीतशिवकुष्ठदेवदारुहरेणुकावल्गुज-
फलचण्डागुग्गुलुमुस्तलाङ्गलकीशुकनासापीलुप्रभृतीनि सालसारादिश्च
प्रायशः कट्टको वर्गः; आरग्वधादिर्गुहृद्यादिर्मण्डूकपर्णवैत्रकीरहरि-

द्राक्ष्येन्द्रयववरुणस्वादुकण्टकसप्तपर्णवृहतीद्वयशङ्खिनीद्रवन्तीत्रिवृत्कृतवेधनककोटककारवेष्टवार्ताककरीरकरवीरसुमनःशङ्खपुण्यपामर्गत्रायमाणाशोकरोहिणीवैजयन्तीसुवर्चलापुनर्नवावृश्चिकालीज्योतिष्मतीप्रभृतीनि समासेन तिको वर्गः, न्यग्रोधादिरम्बष्ठादिः प्रियङ्गवादीरोधादिल्लिफलाशल्लकीजम्बाम्रवकुलतिन्दुकफलानि कतकशाकफलपाषाणमेदकवनस्पतिफलानि सालसारादिश्च प्रायशः कुरुवककोविदारकजीवन्तीचिल्लीपालङ्गुलासुनिपण्णकप्रभृतीनि वरकादयो मुद्गादयश्च समासेन कपायो वर्गः ॥ ११ ॥

अत्र केचिन्मधुरादीनामाश्रयान् मधुरादिगणान् पदं पठन्ति । तत्र काकोल्यादिरित्यादि । अङ्गुलोष्णं चिक्षेडकः, काश्मर्यं गम्भारीफलं, द्राक्षा मधुराऽत्र ग्राह्या, मोरटः सयः-प्रसृतगोक्षीरं, पीलुपर्णीत्यन्ये, मधूलिका मर्कटहस्ततृणम् । दाडिमेत्यादि । भव्यं कर्मरञ्जं, पारावतः कामरूपप्रसिद्धः, तिन्तिडीकं वृक्षाम्लं, सौवीरकतुषोदके निस्तुपसतुषयवकृतसन्धाने, धान्याम्लं काञ्जिकम् । सैन्धवेत्यादि । पाक्वम् औद्भिदलवर्णं, रोमकं रूमानदीमवर्णं, सामुद्रं करकचलवर्णं, पत्रिमं फुल्लवर्णं पाककृतम्, उपरप्रसूतम् उपरमृत्तिकाभूतं लवणं, सुवर्चिका सार्जिकाक्षारः । पिप्पल्यादिरित्यादि । शीतं शिवं कर्पूरं, शुक्नासा क्षीरपः, अन्ये क्ताविशेषमाहुः । आरम्बधादिरित्यादि । स्वादुकण्टो विकटतः, वैजयन्ती जयन्ती । तिन्दुकादीनि कपायवर्गपठितानि “तिन्दुकवकुलचन्दन” इत्यादिना, वनस्पतयो न्यग्रोधादयः, वरकादयः कुधान्यानि, वैदला मुद्गादयः, अत्र गणेष्वव्याकृतं नाम द्रव्यसंग्रहणीयादिव्याकृतं ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

तत्रैतेषां रसानां संयोगास्त्रिपष्टिर्भवन्ति । तद्यथा—पञ्चदश द्विकाः, विंशतिल्लिकाः, पञ्चदश चतुष्काः, पदं पञ्चकाः, एकशः पङ्क्ताः, एकः पट्क इति । तेषामन्यत्र प्रयोजनानि वक्ष्यामः ॥ १२ ॥

संप्रति रसादीनां परस्परसङ्गं संख्यया निर्दिशन्नाह—तत्रैषामित्यादि । पञ्चदश द्विका इत्यादि । रसमेदाध्याये खयमेवाचार्यस्त्रिपष्टिरसमेदान् पठिष्यति, तदवलोक्य गणनीयं; विस्तरभयादिह न लिख्यते; चरकपठितास्तु द्विकादिसंग्रहलोकाः यथा—“स्वादुरम्लादिभिर्योगं शेषैरम्लादयः पृथक् । यान्ति पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरसानि तु । पृथगम्लादियुक्तस्य योगः शेषैः पृथग्भवेत् । मधुरस्य तथाऽम्लस्य मधुरस्य कटोस्तथा ॥ त्रिरसानि यथासंख्यं द्रव्याण्युक्तानि विंशतिः । वक्ष्यन्ते च चतुष्केण द्रव्याणि दशपञ्च च ॥ स्वादुरम्लौ सहितौ योगं लवणाद्यैः पृथग्गतौ ॥ योगं शेषैः पृथग्यातः चतुष्करससंख्यया । सहितौ स्वादुलवणौ तद्वत् कदवादिभिः पृथक् ॥ युक्तौ शेषैः पृथग्योगं यातः स्वादूपणौ तथा । कदवाद्यैरम्ललवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् । यातः शेषैः पृथग्योगं शेषैरम्लकटू तथा । युज्यते तु कपायेण सत्तिकौ लवणोपणौ । पदं तु पञ्चरसान्याहुरेकैकस्यापवजेनात् ॥

१ “जम्बाम्रास्थितिन्दुकादीनि” इति ता. ।

पदं चैवैकरसानि स्युरेकं पदसमेव च” (च. सू. अ. २६) इति । तेषां प्रयोजन-
मन्यत्रेति रसमेदाध्याये । “एकैकेनानुगमनं भागशो बहुदीरितम् । दोषाणां तत्र
मतिमान् त्रिपष्टिं तु प्रयोजयेत्” (उ. तं. अ. ६३) इति । द्विपष्टिदोषमेदे यथा-
योग्यतया द्वि(त्रि)पष्टिरसमेदा उक्ताः; सुस्थे तु पद समुदिता रसा इति ॥ १२ ॥

भवति चात्र—

भुक्ताः पङ्क्तिगच्छन्ति बलिनो वशतां रसाः ॥

यथा प्रकुपिता दोषा वशं यान्ति बलीयसः ॥ १३ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने रसविशेषविज्ञानीयो

नाम द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

इदानीं रसानामुपयोगे बलवानेव रसः कार्यं करोतीति सदृष्टान्तमाह—भुक्ता इत्यादि ।
भुक्ता इत्युपयोगोपलक्षणं, तेन नस्योज्जनादिप्रयोगो विज्ञेयः । यो रसो वीर्येणोपचयेन वा
बलवान् तस्येतरं निर्वायां हीना वा रसा वशतां यान्ति, तानभिभूय बलवानेव रसः
कार्यं करोतीत्यर्थः । दृष्टान्तेऽपि बलवाननुबन्ध्यरूपलक्षणप्राप्तो दोषोऽनुबन्धमप्रधानं
विरक्तस्य कार्यं करोति । अत एवोक्तं—“सक्षिपाते तु यो भूयान् स दोषः परि-
कीर्तितः” (च. चि. अ. ३) इति । अन्ये तु बलिनः पुरुषस्य रसा अत्यन्ताभ्यासेऽपि
बलवदमितया वशतां यान्ति न दोषं कुर्वन्ति; त(य)था दोषाश्च बलवतः पुरुषस्य अभि-
बलदेहवत्प्रभुत्वान्न विकारं कुर्वन्तीति श्लोकार्थं वर्णयन्ति ॥ १३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यदीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने

रसविशेषविज्ञानीयो नाम द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो वमनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

संशोधनसंशमनीयोक्तवमनद्रव्याणां मदनफलादीनामन्तरा प्रकरणाध्यायगताध्याय-
त्रयाभिधानानन्तरं विस्तरेण प्रयोगान् वक्तुं वमनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयोऽभिधीयते । वमन-
द्रव्यादीनां मदनफलादीनां विकल्पो विविधः कल्पः प्रयोगो वमनद्रव्यविकल्पः ॥ १ ॥ २ ॥

वमनद्रव्याणां फलादीनां मदनफलानि श्रेष्ठतमानि भवन्ति । अथ
मदनपुष्पाणामातपपरिशुष्काणां चूर्णप्रकुञ्जं प्रत्यक्पुष्पासदापुष्पीनि-
म्बकपायाणामन्यतमेनालोड्य मधुसैन्धवयुक्तां पुष्पचूर्णमात्रां पाय-
यित्वा वामयेत् । मदनशलाटुचूर्णान्येवं वा यकुलरम्यकोपयुक्तानि
मधुलवणयुक्तान्यभिप्रतप्तानि; मदनशलाटुचूर्णसिद्धां वा तिलतण्डुल-

१ ‘व्यजनादि’ सु. । २ मदनफलादीनामूर्ध्वभागहरणत्वमुक्त्वा, तदभिधानान्तरं—
इति सु. ।

यवागूम् । निर्वृत्तानां वा नातिहरितपाण्डूनां कुशमूढाववद्धमूढोमयप्र-
लितानां यववृ(तु)पमुद्गमापशाल्यादिधान्यराशावष्टरात्रोपितक्लिन्नभि-
न्नानां फलानां फलपिप्पलीरुद्धृत्यातपे शोषयेत्, तासां दधिमुपल-
विमृदितपरिशुष्काणां सुभाजनस्थानामन्तर्नखमुष्टिमुष्णे यष्टीमधुकक-
पाये कोविदारादीनामन्यतमे वा कपाये प्रमृद्य रात्रिपर्युपितं मधुसैन्ध-
वयुक्तमाशीर्भिरभिमन्त्रितमुदबुधैः प्राबुधैः खमातुरं पाययेदनेन मन्त्रेणा-
भिमन्त्र्य—

“ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानलानिलाः ॥

ऋषयः सौपधिग्रामा भूतसंघाश्च पान्तु ते ॥ १ ॥

रसायनसिधर्षीणां देवानाममृतं यथा ॥

सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥ २ ॥”

विशेषेण श्लेष्मज्वरप्रतिश्यायान्तर्विद्रधिषु; अप्रवर्तमाने वा दोषे
पिप्पलीवचागौरसर्पपक्वकोन्मिश्रैः सलवणैरुष्णाभ्युभिः पुनः पुनः
प्रवर्तयेदासम्यग्वान्तलक्षणादिति । मदनफलमज्जचूर्णं वा तत्काथपरि-
भावितं मदनफलकपायेण; मदनफलमज्जसिद्धस्य वा पयसः सन्ता-
निकां क्षौद्रयुक्तां, मदनफलमज्जसिद्धं वा पयः, मदनफलमज्जसिद्धेन वा
पयसा यवागूम्, अघोभागासृक्पित्तहृदाहयोः; मदनफलमज्जसिद्धस्य
वा पयसो दधिभावमुपगतस्य दध्युत्तरं दधि वा कफप्रसेकच्छर्दिमू-
च्छातमकेषु; मदनफलमज्जरसं क्षेहं वा भृष्टातकक्षेहवदादाय फाणि-
तीभूतं लेहयेत्, आतपपरिशुष्कं वा तमेव जीवन्तीकपायेण, पित्ते
कफस्थानगते; मदनफलमज्जकाथं वा पिप्पल्यादिप्रतीवापं, तच्चूर्णं वा
निम्बरूपिकाकपाययोरन्यतरेण संतर्पणकफज्व्याधिहरं, मदनफलमज्ज-
चूर्णं वा मधूककाश्मर्यद्राक्षाकपायेण । मदनफलविधानमुक्तम् ॥ ३ ॥

फलादीनामित्यत्रादिशब्देन कुटजजीमूतकेक्षुकुधामावकृतवैधनानां संशोधनसंशमनी-
योक्तानां ग्रहणम् । सर्पपादीनां तु कोविदारादीनां च तत्रोक्तानामपि मदनफलादिप्रयो-
गोपकरणतया वक्ष्यमाणलाजैह प्राधान्येन ग्रहणम्; अतश्च मदनपादीनां पण्णमेवात्र
प्रयोगाः प्रपञ्चेन वक्ष्यन्ताः । तेष्वपि मदनफलप्राधान्यमाह—मदनफलानि श्रेष्ठतमानीति;
श्रेष्ठं चानपायित्वात् । तदुक्तं चरके—“मदनफलानि श्रेष्ठान्याहुरनपायित्वात्”
(च. क. अ. १) इति । अत्र पक्षे मदनफलयोगस्यैवानपायित्वाद् बहुविधत्वाच्च यद्यपि
प्राधान्यं, तत्प्राधान्यादेव च तत्प्रयोगे सर्ववसनप्रयोगसाधारणं मन्त्राभिमन्त्रणं दार्शितं;
तथाऽपि मदनफलस्य पुष्पादिपूर्वकत्वात् पक्वमदनफलस्य तत्प्रयोगस्य बलवत्त्वात् तत्पु-
ष्पादिप्रयोगानेव क्रमेणाह—तत्र मदनेत्यादि । प्रकृत्यः पलम् । परिशुष्कलमिह आतपे-

नैव, यथा कुर्वन्ति स उपाय इतिन्यायात् । प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः, तस्यैह मूलम् । पुष्पाणां कपायत्रयेण प्रयोगास्तयः । शलाढुः आमफलम् । एवमिति प्रथक् पूर्वोक्तकपायत्रयेण । अत्र चातिप्रसूते मधुप्रक्षेपो न विरुध्यते । तदुक्तं—“उष्णेन मधु संयुक्तं वमनेष्ववचारितम् । अपाकादनवस्थानाच्च विरुध्यते पूर्ववत्” (सू. अ. ४५) इति । मदनशलाढुचूर्णसिद्धामित्यत्र चूर्णस्य पूर्वोक्तप्रकुञ्चो मात्रा; इयं च मात्रा मध्यविपया; तेनात्रापकघोत्कर्षश्च बलाद्यपेक्षया न्यायसिद्धः कर्तव्य एव; यदुक्तमन्यत्र—“द्रव्यप्रमाणं तु यदुक्तमत्र मध्येषु तत् कोष्ठवयोवलेषु । तन्मूलमालक्ष्य भवेद्विकल्पस्तेषां विकल्प्योऽभ्यधिकोनभावः” (च. क. अ. १२) इति । एतेषां च विषयोऽनुक्तोऽपि वामनीय एव पुरुषो ज्ञेयः । निर्वृत्तानामिति पक्तानाम् । नातिहरितपाण्डूनामित्यनेनाभिमतपाकावस्थोच्यते । क्लिन्नभिन्नानामिति यथोक्तविधिनाऽष्टरात्रस्थितत्वेन क्लिन्नानां सतां यन्नेन भिन्नानाम् । पिप्पली मदनफलमध्यबीजम् । पललं तिलचूर्णम् । अन्तर्नखमुष्टिमिति पारिभाषिकपलरूपमुष्टिनिषेधेनान्तःस्थितनखेन मुष्टिना यावद्द्रव्यते तावद् ग्राह्यम् । कोविदारदीन्येकादश संशोधनसंशमनीयपठितानि । रात्रिपर्युपितत्वेन शीतकपायं ग्राहयति । आशीर्भिरिति बहुवचनाद् वक्ष्यमाणमन्त्रादन्यदपि वेदोक्तमाशीर्मन्त्रं ग्राहयति । उदशुखो वैद्यः, प्राशुखलं त्वानुरस्य तथैव प्रशस्तत्वात् । ब्रह्मेत्यादिमन्त्रश्च अविवेचनीयः पाठादेव फलदः । एतच्चाशीर्भिरित्यादिविधानं सर्वसाधारणमिह प्राधान्यादुक्तम् । विशेषेणेतिवचनात् सर्ववामनीयविषयतां चास्य विधेर्दर्शयति । एषु च वमनप्रयोगेषु वक्ष्यमाणेषु च पूर्वकर्म ज्ञेयादि, उत्तरकर्म च पेयादि चिकित्सावक्ष्यमाणं सर्वं योजनीयम् । वमनायोगे विधानमाह—अप्रवर्तमाने वेत्यादि । प्रवर्तयेदिति यथोक्तमन्धु पीत्वा पुनः पुनर्वमेत् । आसम्यग्वान्तिलक्षणादिति “पित्तं कफस्यानु सुखं प्रवृत्ते” (नि. अ. ३३) इत्यादिना वक्ष्यमाणसम्यग्वान्तिलिङ्गदर्शनं यावत् । योगान्तराण्याह—मदनफलेत्यादि । मदनफलमज्जा मदनफलपिप्पल्येव । तत्काय इह मदनफलकायः । भावना च सप्तरात्रं गुणोत्कर्षार्थः; यदुक्तं—“सुभावितं ह्यल्पमपि द्रव्यं स्याद्बहुकर्मकृत्” (च. क. अ. १२) इति । मदनफलकपायेनेति पाठो व्यक्तः । ये तु ‘वमनद्रव्यकपायेण’ इति पठन्ति ते मदनादिद्रव्यं ग्राहयन्ति, अतश्च मदनादीनां बहुत्वाद् बहवः प्रयोगा इति वदन्ति । सन्तानिका क्षीरसरः । उक्तप्रयोगाणां विषयमाह—अधोमागेत्यादि । दध्युत्तरकं दधिसरः । दधि वेति निःस्रैहं दधि । अनयोर्विवयः ‘कफ’ इत्यादिनोक्तः । मज्जचूर्णरसं ज्ञेहं वेति योगद्वयं; चूर्णरसं फाणितीभूतं ज्ञेहं वा भल्लातकज्ञेहविधिगृहीतं, फाणितीभूतमिति । कायेन तन्तुलीभूतं, यदुक्तं—“फाणितमातन्तुलीभावात्” इति । भल्लातकज्ञेहविधिगृहीतं फाणितमिति तदभिधानं च द्वित्रणीये—“भल्लातकाच्च सावयेत्तु क्षीरे प्राब्यूत्रभावितात्” (नि. अ. १) इत्यादिना वक्तव्यम् । तस्यैव मदनफलमज्जचूर्णरसस्य फाणितीभूतस्यातपशोषेण योगान्तरमाह—आतपेत्यादि । प्रतिवापः प्रतिकोषः । तच्चूर्णं वेत्यादिना कायद्वयेन प्रयोगद्वयम् । एत-

प्रयोगत्रयविषयमाह—सन्तर्पणेषादि । मदनफलमज्जचूर्णं वा मधुकपुष्पेषादि केचित् पठन्ति । उपसंहरति—मदनेत्यादि ॥ ३ ॥

जीमूतककुसुमचूर्णं पूर्ववदेव क्षीरेण, निर्वृत्तेषु क्षीर्यवागूं, रोमशेषु सन्तानिकाम्, अरोमशेषु दध्युत्तरं, हरितपाण्डुषु दधि, तत्कपाय-संसृष्टां वा सुरां कफारोचककासश्वासपाण्डुरोगयक्ष्मसु, पर्यागतेषु मदनफलमज्जधुपयोगः ॥ ४ ॥

अनन्तरं जीमूतकस्य प्राधान्यात् कल्पनामाह—जीमूतकेत्यादि । पूर्ववदिति मदन-पुष्पचूर्णप्रयोगवत् जीमूतकपुष्पेऽपि प्रत्येकपुष्पादिभिन्नयो योगाः । क्षीरेणेत्यादिनां यवागूयोगः । निर्वृत्तेष्विति निर्वृत्तमाणेषु फलेषु । सन्तानिकामिति रोमशकणसाधिताः सन्तानिका क्षीरसन्तानिका । एवं दध्युत्तरे दधि च क्षीरसाधनपूर्वकता ज्ञेया । तत्कपायसंसृष्टां वा सुरामिति हरितपाण्डुदशास्थितजीमूतकाथसहितां सुरां; सुराकाथयोश्चात्र समता । अन्ये तु संसृष्टामिति कृतां सुरां वदन्ति । सुराकरणं च विरेचनाध्यायोक्तसुराकल्पनं; यदुक्तं तत्र—“स एव हि सुराकल्पो वमनेष्वपि कीर्तितः” (सू. अ. ४४) इति । अयं चातिदेशः सर्ववमनद्रव्यविषयतयैवोक्तः । इह वाशब्दं स्वकारणमिति नेच्छन्ति । पर्यागतेष्विति पक्षेषु । मदनफलमज्जविधानातिदेशेन च पक्वजीमूतफलानां ‘अन्तर्नेत्रं सुष्टं यष्टिमधुकपायेण’ इत्यादिना सर्वयोगाः चतुर्विंशतिरधिका वाऽप्यनन्तरगृहीता गृह्यन्ते ॥४॥

तद्वदेव कुटजफलविधानम् ॥ ५ ॥

कुटजेऽपि पक्वे मदनफलमज्जवद्विधानमाह—कुटजेत्यादि । अस्य पुष्पावस्थायां मृदुलात् प्रयोगानभिधानम् ॥ ५ ॥

कृतवेधनानामप्येव एव कल्पः ॥ ६ ॥

कृतवेधनेऽपि कुटजविधानातिदेशान्मदनफलवधोगा भवन्ति । कृतवेधनो ज्योतिष्का । एतेषां च सर्वप्रयोगाणां मदनप्रयोगोक्त एव समानो विषयो ज्ञेयः, चरकोक्तगुणद्वारा वा कल्पनीयः ॥ ६ ॥

इक्ष्वाकुकुसुमचूर्णं वा पूर्ववदेव क्षीरेण, कासश्वासच्छर्दिक्कफरोगोप-पयोगः ॥ ७ ॥

इक्ष्वाकुकल्पमाह—इक्ष्वाकुकुसुमचूर्णं वा पूर्ववदेव क्षीरेणेति । पूर्ववदेवेत्यनेन मदन-पुष्पचूर्णवधयो योगाः, तथा क्षीरेणैव जीमूतकयोगे ‘क्षीरेण निर्वृत्तेषु यवागूं’ इत्यादिनोक्ताः सर्वे जीमूतवधोगा गृह्यन्ते । किंवा इक्ष्वाकुकुसुमचूर्णमारभ्य सर्वे योगाः पूर्ववदिति मदनवत् कर्तव्याः; तेन सर्वमदनयोगातिदेशः । क्षीरेणेत्यनेन तु पुष्पचूर्णे तत्रोक्तप्रत्येक-पुष्पादिकायं बाधयित्वा क्षीरेण पुष्पचूर्णपानमत्र विधीयत इति विशेषः । यदि तु यथाश्रुत इक्ष्वाकुकुसुमचूर्णे क्षीरेण एक एव योगः स्यात् तदा इक्ष्वाकुकले वमनद्रव्योप-

क्षेपु मुख्य एव प्रयोगो न कथितः स्यात्, चरकै चैक्षाकुलसुमादाद्युक्तो विस्तरेणाग्रहीतः स्यात् ॥ ७ ॥

॥ धामार्गवस्यापि मदनफलमज्जवदुपयोगः, विशेषतस्तु गरगुल्मोदर-
कासश्वाससंश्लेष्मामयेषु वायौ च कफस्थानगते ॥ ८ ॥

धामार्गवः पीतघोषकः; तद्विधानमाह—धामार्गवेष्वपीत्यादि । अपिशब्दादत्र केचित्
पुष्पादिप्रयोगमपि मदनवद्वदन्ति ॥ ८ ॥

कृतवेधनफलपिप्पलीनां वमनद्रव्यकपायपरिपीतानां बहुशृङ्खल-
त्पलादिषु दत्तमाघ्रातं वामयति, तत्त्वनघवज्जदोषेषु यवागूमाकण्डात्
पीतवत्सु च विदध्यात् । वमनविरेचनशिरोविरेचनद्रव्याण्येवं वा
प्रधानतमानि भवन्ति ॥ ९ ॥

विषयविशेषे सर्वैः कृतं प्रयोगमाह—कृतवेधने त्यादि । वमनद्रव्याणि मदनादीनि यद्
वमनद्रव्यप्रधानत्वात् । अनववद्धा उल्लिष्टा दोषा यस्य स तथा । एतत् सुकुमारविषयं
वमनम् । सजातीयभावनामुक्तामुक्तेषु वमनादिमेपलेषु दर्शयन्माह—वमनेत्यादि । प्रधा-
नतमानीति प्रकल्पेण कार्यकरणात् प्रधानतमानि ॥ ९ ॥

भवतश्चात्र—

वमनद्रव्ययोगाणां दिगियं संप्रकीर्तिता ॥

तान् विभज्य यथाव्याधि कालशक्तिविनिश्चयात् ॥ १० ॥

कपायैः खरसैः कल्कैः स्नेहैरपि च बुद्धिमान् ॥

पेयलेह्याद्यभोज्येषु वमनान्युपकल्पयेत् ॥ ११ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने वमनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयो

नाम त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

अध्यायान्ते प्रयोगविस्तरकल्पनां दर्शयन्माह—कपायैरित्यादि । अत्र कपायशब्देन
शृतशीतफाण्डानां ग्रहणं, चूर्णैश्च कल्कमेदः, तेन पद्यापि कल्पनाः खरसकल्कशृतशीत-
फाण्डरूपा ग्रहीता भवन्ति । पेयादीनां चतुर्विधानामेव विधानान्मोदकोत्कारिकाशङ्कुली-
प्रभृतीनां तन्त्रान्तरोक्तानां सर्वेषामेव ग्रहणम् । यैरपि चात्र प्रयोगप्रपञ्चः कृतधरका-
दिभिस्त्वेत्यस्ति प्रयोगानवस्थानं दर्शितं; यथा—“बहुद्रव्यविकल्पत्वाद् योगसंख्या न
विद्यते । स्वयुज्यैर्व सहस्राणि कोटीर्वाऽपि प्रकल्पयेत्” (क. अ. १२) इति । तेनाय-
मनतिविस्तरोऽतिदेशश्च विस्तरार्थः कृत इति भावः ॥ १० ॥ ११ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यदीपिकायां भानुमत्यां सूत्रस्थाने

वमनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयो नाम त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

धातो विरेचनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

नमस्तु विरेचनस्य यौगिकत्वात् तथैव च निर्देशाद् विरेचनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयोऽ-
ति ॥ १ ॥ २ ॥

अरुणामं त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठं मूलविरेचने ॥

प्रधानं तिल्वकस्तवक्षु फलेष्वपि हरीतकी ॥ ३ ॥

तैलेष्वेरण्डजं तैलं खरसे कारवेष्टिका ॥

सुधापयः पयःसूक्तमिति प्राधान्यसंग्रहः ॥

तेषां विधानं वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ४ ॥

विरेचनद्रव्येषु फलमूलवृक्षीरपत्राश्रयतया पञ्चविधं विरेचनमुक्तं, तत्र पत्र-
पेयादिह प्रपञ्चावसरेऽनभिधानं; तेन मूलादिचतुरप्रयोज्यानां प्रत्येकं त्रिवृत्ता-
पद्येनेह कल्पाभिधानं भविष्यति । अतस्त्वं मूलवृक्षोपयोज्यानां विरेचनोपधीनां
प्रीनां विधानमाह—अरुणाममित्यादि । इयाममूलायाश्च त्रिवृत्तो विद्यमानत्वादरुणा-
नेनां द्वादशानां कल्पातिदेशः, तिल्वकफलेन च त्रयाणां कम्पिद्धकादीनां, हरीतकी-
सप्तछदादीनां त्रयाणामतिदेशः । केचित् 'तैलेष्वेरण्डजं तैलं खरसे कारवेष्टिका'
ठन्ति; एतत् पाठं चान्ये नेच्छन्ति । एवं सति सार्धं(?)मधुपु खयं भवति । तैलं
धनसंशमनीये न पठितं, कारवेष्टिका च खरसप्रयोज्या अत्र न पठिता; तथेहापि
खरसयोः प्रयोगो न भविष्यति । यथैरण्डतैलप्रयोगो भविष्यति स त्रिफलागतया;
ययान्तकृतसंग्रहेऽपि तैलं खरसो वा न पठितः; यद्वक्ष्यति 'क्षीरलक्ष्मणमूलानां'
'इति, अनया सुक्त्या नेच्छन्ति तैलेष्वित्याद्यर्थश्लोकम् । एतत्समाधानं च
॥ चिन्त्यम् । एषामिति मूललक्ष्मणक्षीरप्रधानानां त्रिवृत्तादीनाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

विरेचनद्रव्यरसानुपीतं मूलं महद्वैद्युतमस्तदोषम् ॥

सूर्णाकृतं सैन्धवनागराढ्यमम्लैः पिबेन्मासुतारोगजुष्टः ॥ ५ ॥

चनद्रव्यं त्रिवृत्तादिः रसशब्देनात्र खरसोऽभिधीयते, तदभावे विरेचनकायेन
कर्तव्या । चरके तु भाव्यद्रव्यसमवूर्णकृतशीतकायेन सप्ताहं यावद्भावना विहिता ।
भावनाविधानं तावत्तैव कालेन भाव्यभावनासमाप्तेः; ततोऽधिकभावना निष्फला,
'गुणवतील्लगमादेवावर्त्यते । अस्तदोषमिति किम्याद्यनुपह्वलेन । अम्लैरिति
गदिभिः । यद्यप्यत्रानिलरोगप्रशान्तिरुक्ता, तथाऽपि विरेचनस्य पित्तविषयतया
तंगते पित्तावृत्ते वा घाते प्रयोगोऽयं हेयः ॥ ५ ॥

इक्षोर्विकारैर्मधुरै रसैस्तत् पित्ते गदे क्षीरयुतं पिबेद्य ॥

गुह्यरिष्टत्रिफलारसेन सव्योपमूर्धं कफजे पिबेत्तत् ॥ ६ ॥

भा० सु० ३८

इक्षोर्विकारैरित्यादौ इक्षु विकाराः खण्डादयः । पित्ते योग्यत्वान्मधुराणां काकोत्पादीनां रसाः काषाः, तैमधुरै रसैः । शुद्धचौकृतोऽरिष्टो शुद्धचरिष्टः ॥ ९ ॥

त्रिवर्णकड्यूपणयुक्तमेतद्गुडेन लिङ्गादनवेन चूर्णम् ॥

प्रस्थे च तन्मूलरसस्य द्रवा तन्मूलकल्कं कुण्डचप्रमाणम् ॥ ७ ॥

कर्पोन्मिते सैन्धवनागरे च विपाच्य कल्कीकृतमेतदध्यात् ॥

तत्कल्कभागः समहौषधार्धः ससैन्धवो मूत्रयुतश्च पेयः ॥ ८ ॥

त्रिवर्णकैत्यादियोगो वातश्लेष्मणि । त्रिवर्णकं त्रूपत्रैलाः । एतदिति प्रकान्तं त्रिवृ-
न्मूलं, त्रिवर्णकत्रिकटुसमुदायसमं प्राधन्यात् । गुडसु लेहलापतिप्रमाणः सर्वसमो वा ।
प्रस्थे चैलादिषु वातश्लेष्मणि व्याख्यायते, तत्रैव योग्यत्वात् । ये तु पठन्ति 'कायप्रस्थे
कुण्डं वा घृतस्य' इत्यादि, तन्मते वातपित्ते घृतमेतत् । सैन्धवनागरे च कर्पिके भवतः ।
तत्कल्कभाग इत्यादौ ससैन्धवस्यापि त्रिवृदर्धत्वम् । अर्थं वातकफे ॥ ७ ॥ ८ ॥

समाखिवृत्तागरकाभयाः स्युर्भार्गाधकं पूगफलं सुपकम् ॥

विडङ्गसारो मरिचं सदारु योगः ससन्धुद्भवमूत्रयुक्तः ॥ ९ ॥

(विरेचनद्रव्यभवं तु चूर्णं रसेन तेषां मिपजा विमृद्य ॥

तन्मूलसिद्धेन च सर्पिणाऽऽकं सेव्यं तदालये गुटिकीकृतं च ॥ १० ॥

गुडे च पाकाभिमुखे निधाय चूर्णीकृतं सम्यगिदं विपाच्य ॥

शीतं त्रिजाताकमथो विमृद्य योगानुरूपा गुटिकाः प्रयोज्याः ॥ ११ ॥)

समाखिवृत्त्यादौ समाः प्रलेकं समभागिकाः । देवदारुपूगविडङ्गमरिचसैन्धवाः प्रले-
कमर्धभागिकाः ॥ ९-११ ॥

वैरेचनद्रव्यचूर्णस्य भार्ग सिद्धं सार्धं काथभागैश्चतुर्भिः ॥

आमृद्नीयात् सर्पिणा तच्छृतेन तत्कायोष्मस्त्रेदितं सामितं च ॥ १२ ॥

पाकप्राप्ते फाणिते चूर्णितं तत् क्षितं पकं चावतार्य प्रयत्नात् ॥

शीतीभूता मोदका हृद्यगन्धाः कार्यास्तत्वेते भक्ष्यकल्पाः समासात् ॥ १३ ॥

वैरेचनद्रव्यचूर्णस्य भागसित्यादि मोदककल्पः । अत्र विरेचनद्रव्याणि त्रिवृतादीनि सर्वा-
ण्येव पृथगधिकारार्थमुक्तानि । तच्छृतेनेति यस्य चूर्णं गृहीतं तत्साधितेन सर्पिणा । सामितं
गोघृतचूर्णम् । तदिति विरेचनद्रव्यचूर्णं समितायुक्तम् । हृद्यगन्धा इत्यनेन त्रिसुगन्धयोगं
दर्शयति । अत्र च बहूनि पाठान्तराणि संभवन्ति, तान्यनया दिशा व्याख्येयानि ।
विषयोऽपि प्रयोगाणां पुरपेक्षावशेन द्रव्यदोषस्वरूपालोचनया कल्प्यः ॥ १२ ॥ १३ ॥

सुह्रानां वा तद्रसे भावितां यूपः कृतः सघृतः सैन्धवाढ्यः ।

विरेचयद्देदलेष्वेव कल्पः कार्यः सुह्रैर्वामनीयेषु चैव ॥ १४ ॥

१ 'रसेन तेषां परिभाष्य सुह्रात् यूपः सतिन्युद्भवतपिरिष्टः । वैरेचनेऽन्यैरपि वैदलेः स्यादेवं
विदध्याद्रमनीषैश्च' इति द. ।

मुद्गानां वेलादि । यूषे मुद्गानुर्थभागेन त्रिवृतादि । अत्र कृतत्वं दिङ्गुजीरकादिसंपा-
यम् । वामनीयेरिति मदनफलादिभिः । अयं च वमनार्थमेव ज्ञेयः ॥ १४ ॥

भिस्वा द्विधेक्षुं परिलिप्य कल्कैस्त्रिभण्डजातैः प्रतिबध्य रज्ज्वा ॥
पक्वं च सम्यक् पुटपाकयुक्त्या खादेत्तु तं पित्तगदी सुशीतम् ॥ १५ ॥

भिस्वेत्यादौ त्रिभण्डी त्रिवृत् । कल्कैरिति बहुवचनादन्यैरपि वैरेचनिकैरेवं योगं
दर्शयति । पुटपाकयुक्त्या पत्रवेष्टनपद्मलेपनादि सर्वं पुटपाकविधानं दर्शयति ॥ १५ ॥

सिताजगन्धात्वक्षौरीविदारीत्रिवृत्तः समाः ॥
लिष्टान्मधुघृताभ्यां तु वृद्धाद्वज्रशान्तये ॥ १६ ॥
शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं त्रिवृच्चूर्णवचूर्णितम् ॥
रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशकम् ॥ १७ ॥
पचेद्देहं सिताक्षौद्रपलार्धकुडवान्वितम् ॥
त्रिवृच्चूर्णयुतं शीतं पित्तघ्नं तद्विरेचनम् ॥ १८ ॥
त्रिवृच्छधामाक्षारशुण्ठीपिप्पलीर्मधुनाऽऽभुयात् ॥
सर्वश्लेष्मविकाराणां श्रेष्ठमेतद्विरेचनम् ॥ १९ ॥
बीजाद्व्यपथ्याकादमर्यधात्रीदाडिमकोलजान् ॥
तैलभृष्टान् रसान्मूलफलैरावाप्य साधयेत् ॥ २० ॥
घनीभूतं त्रिसौगन्ध्यत्रिवृत्क्षौद्रसमन्वितम् ॥
लेह्यमेतत् कफप्रायैः सुकुमारैर्विरेचनम् ॥ २१ ॥
नीलीतुल्यं त्वगेलं च तैस्त्रिवृत्ससितोपला ॥
चूर्णं संतर्पणं क्षौद्रफलाम्लं सन्निपातनुत् ॥ २२ ॥

केचित् सिताजगन्धेत्यादिना योगान् पठन्ति । अजगन्धा यमानी । शर्करेत्यादौ सिता-
क्षौद्रयोर्लेहत्वापादनप्रमाणा मात्रा, त्वक्पत्रमरिचानां मिलित्वा त्रिवृच्चूर्णानां पादिकत्वम् ।
पचेद्देहमित्यादौ सिता पलं, क्षौद्रमर्धकुडवं चतुःपलं, त्रिवृच्चूर्णं पादिकम् । त्रिवृदित्यादौ
श्यामा श्याममूला त्रिवृत् । शारो यवक्षारः । बीजाद्वेत्यादौ बीजाद्व्यमिति उपपन्नम् ।
अत्र च हरीतक्यादीनां फलानां खरसाक्षौलशृष्टाः कर्तव्याः; ततोऽम्लफलमातुलङ्गादिरक्षे-
योजयित्वा, पुनर्धनत्वं यावत् पाकः । त्रिवृच्चूर्णक्षौद्रयोर्मिलित्वा पादिकत्वं, त्रिसौगन्ध्यं
सुगन्धितापादनमात्रम् । नीलीत्यादौ तैस्त्रिवृत्तुल्या, तैर्नीलीत्वगेलात्रिवृदिः शर्करा तुल्या ।
अत्र हि चरकः—“शृंगैर्लाभ्यां समा नीली तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा । चूर्णं फलरसक्षौद्रयुक्तं
सन्तर्पणं पिबेत्” (च. क. अ. ७) इत्यादि । संनिपातनुदिति दोषत्रयनुत् ॥ १६-२२ ॥

त्रिवृच्छधामासिताक्षौद्रात्रिफलामाक्षिकैः समैः ॥

मोदकाः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वरापहाः ॥ २३ ॥

त्रिवृद्धिदिमोदके त्रिफलायाः प्रत्येकं भागः ॥ २३ ॥

त्रिवृद्धागाख्यः प्रोक्तास्त्रिफला तत्समा तथा ॥

क्षारकृष्णाविडङ्गानि संचूर्ण्य मधुसर्पिषा ॥ २४ ॥

लिह्याद्गुडेन गुटिकाः कृत्वा वाऽप्यथ भक्षयेत् ॥

कफवातकृतान् गुल्मान् छीहोदरहलीमकान् ॥ २५ ॥

हृत्पित्तानपि चाप्येतन्निरपायं विरेचनम् ॥

त्रिवृद्धागा इत्यादौ त्रिफला तत्समेति समुदितैः त्रिफला समा सांणत्रयः, तथासब्दात् क्षारादीनां च मिलितानां त्रिवृच्छाणत्रयसमलं, पठ्यते हि तत्रान्तरे—“त्रिवृच्छाण-
मितास्त्रिस्तस्त्रिस्तथ त्रिफलास्त्रिस्तथ त्रिफलास्त्रिस्तथ त्रिफलास्त्रिस्तथ त्रिफलास्त्रिस्तथ
सर्पिमधुभ्यां तु गुटिकां वा गुडेन तु” (च. क. अ. ७) इत्यादि । अत्र हि त्रिफलाया
विशेष्यायास्त्वच एकरूपत्वान्मिलितैकभागे भवति; यथा—अष्टपलिके घृते “त्र्युपण-
त्रिफलाकल्के वित्वमात्रे” इत्यत्र कल्कविशेषणीभूतत्र्युपणत्रिफलयोरपि एकत्रैव वित्व-
प्रमाणो भागो भवति ॥ २४ ॥ २५ ॥—

चूर्णं श्यामा त्रिवृद्धी कद्दी मुस्ता दुरालभा ॥ २६ ॥

चव्येन्द्रवीजं त्रिफला सर्पिर्मोसरसाम्बुभिः ॥

पीतं विरेचनं तद्धि रुक्षाणामपि शस्यते ॥ २७ ॥

चूर्णं श्यामेत्यादौ श्यामादयस्त्रिफलान्ताः, चूर्णमिति सामानाधिकरण्येन योजनीयम् ।
कद्दी कटुरोहिणी । रुक्षाणामपीत्यपिशब्दादम्बुना पानं चारुक्षज्ञानविषयं हेयम् । एते च
प्रयोगाः सर्वैरपि च टीकाकारैर्नन्दिपूरवरहप्रभृतिभिर्व्याख्यातत्वात् प्रसिद्धा एव ॥ २६ ॥ २७ ॥

वैरेचनिकनिःकाथभागाः शीतास्त्रयो मताः ॥

द्वौ फाणितस्य तच्चापि पुनरज्ञावधिश्चयेत् ॥ २८ ॥

तत् साधुसिद्धं विज्ञाय शीतं कृत्वा निघापयेत् ॥

कलसे कृतसंस्कारे विभज्यर्तुं हिमाहिमौ ॥ २९ ॥

मासादूर्ध्वं जातरसं मधुगन्धं वरासवम् ॥

पिबेद्दसावेव विधिः क्षारमूत्रासवेष्वपि ॥ ३० ॥

वैरेचनिकेत्यायासवे यद्यपि अधिकृतत्वात् त्रिवृदेव गृहीतव्या, तथाऽपि ‘वैरेचनिक’
इति वचनमनेनैव विधानेन श्यामादीनामपि विरेचनोक्तानां मूलप्रधानानामासवकल्पना-
प्राप्त्यर्थम् । एवं छुरसौवीरतुपोदकेष्वपि व्याख्येयम् । अन्ये तु त्रिवृत्तादीन् मूलोपयो-
ज्यान् सर्वानेव ग्राहयन्ति । साधुसिद्धमित्यर्थक्षयीकृतम् । कृतसंस्कारे इति शालनध-
पादिसंस्कृते । विभज्यर्तुं हिमाहिमापिति हिमे मासादूर्ध्वम्, अहिमे तु शीप्ते मासार्धस्थि-
तम् । क्षारसवमूत्रासवाधिकृत्वावक्ष्यमाणाः ॥ २८—३० ॥

३ अयमर्थश्लोकः सा. पुस्तके न पठ्यते ।

वैरेचनिकमूलानां काये मापान् सुभावितान् ॥
 सुधौतास्तत्कषायेण शालीनां चापि तण्डुलान् ॥ ३१ ॥
 अवक्षुच्चैकतः पिण्डान् कृत्वा शुष्कान् सुचूर्णितान् ॥
 शालितण्डुलचूर्णं तु सम्यक् खिन्नं सुशीतलम् ॥ ३२ ॥
 तस्य पिष्टस्य भागांस्त्रीन् किण्वभागविमिश्रितान् ॥
 मण्डोदकार्थं कार्यं च दद्यात्तत्सर्वमेकतः ॥ ३३ ॥
 निदध्यात् कलसे तां तु सुरां जातरसां पिवेत् ॥
 एष एव सुराकल्पो वमनेष्वपि कीर्तितः ॥ ३४ ॥

वैरेचनिकमूलानामित्यादौ सुराकल्पे मापानिति निखुषमापान् । सुधौतानिति तण्डुलानि
 नित्यनेन योज्यम् । एकत इति मापं तण्डुलं च एकीकृत्य । पिण्डानिति सुराजीजसंज्ञकान्
 पिण्डान्, सुचूर्णितानत्र 'कुर्यात्' इति शेषः । शालितण्डुलचूर्णमित्यपरं पिष्टाजं ज्ञेयम् ।
 सम्यक्खिन्नमिति वैरेचनिककाथेनैव खिन्नं ज्ञेयम् । किण्वभागविमिश्रितानिति सुचूर्णितानि
 नित्यनन्तरोक्तसुराजीजभागेकमिश्रितान् । मण्डोदकार्थं इति मण्डेनोदकेन वा कर्तव्य-
 इवकार्यं । जातरसलमिहापि पूर्ववन्मासादधेमासाहा । वमनेष्वपीति मदनफलादिष्वपि
 वमनार्थमेव ॥ ३१-३४ ॥

मूलानि त्रिवृदादीनां प्रथमस्य गणस्य त्र ॥
 महतः पञ्चमूलस्य मूर्वाशाङ्गेष्टयोरपि ॥ ३५ ॥
 सुधां हेमवतीं चैव त्रिफलातिविषे घृताम् ॥
 संहृत्येतानि भागौ द्वौ कारयेदेकमेतयोः ॥ ३६ ॥
 कुर्यान्निःकाथमेकसिन्नेकसिन्धूर्णमेव तु ॥
 क्षुण्णांस्तसिस्तु निःकाथे भावयेद्बहुशो यवान् ॥ ३७ ॥
 शुष्काणां मृदुमृष्टानां तेषां भागास्त्रयो मताः ॥
 चतुर्थं भागमावाप्य चूर्णानामत्र कीर्तितम् ॥ ३८ ॥
 प्रक्षिप्य कलसे सम्यक् ततस्तं तदनन्तरम् ॥
 तेषामेव कषायेण शीतलेनै सुयोजितम् ॥ ३९ ॥
 पूर्ववत् सन्निदध्याच्च ज्ञेयं सौवीरकं हि तत् ॥

मूलानीत्यादौ सौवीरकविधाने त्रिवृतादीनामित्यादिशब्देन इयामादीनामेकादशानां
 ग्रहणम् । प्रथमगणो विदारिगन्धादिः । शाङ्गेष्टयोरित्यन्तर्मूलानीति योज्यम् । कारयेदिति
 भागौ द्वौ विखिन्नेन, तथा चूर्णमेव खेत्तनेन च योज्यम् । बहुश इति सप्तधा । यवानिति
 निखुषयवान् ; यत्तुपोदके सलुपयविधानादिह निखुषा एव यवा भवन्ति । चूर्णानां

मिति औपधर्चर्णानाम् । तेषामेवेति त्रिवृदादीनां वचान्तानां पृथग्गृहीतकां ध्यकृतकपायेण
॥ ३५-३६ ॥—

पूर्वोक्तं धर्ममाहृत्य द्विधा कृत्वैकमेतयोः ॥ ४० ॥
भागं संभृज्य संसृज्य यवैः स्थाव्यामधिभ्रयेत् ॥
अजशृङ्गाः कपायेण तमग्यासिच्य साधयेत् ॥ ४१ ॥
सुसिद्धांश्चावतार्यतानौपधिभ्यो विवेचयेत् ॥
विमृज्य सत्तुपान् सम्यक् ततस्तान् पूर्ववन्मितान् ॥ ४२ ॥
पूर्वोक्तौपधभागस्य चूर्णं दत्त्वा तु पूर्ववत् ॥
तेनैव सह यूयेण कलसे पूर्ववत् क्षिपेत् ॥ ४३ ॥
ज्ञात्वा जातरसं चापि तत्तुपोदकमादिशेत् ॥
तुपाम्बुसौवीरकयोर्विधिरेव प्रकीर्तितः ॥ ४४ ॥
पद्मात्रात् सप्तरात्राद्वा ते च पेये प्रकीर्तिते ॥

पूर्वोक्तमित्यादि तुपोदकविधानम् । तत्र यवाः सत्तुपाः समस्तुष्णौपधैकभागसहिता
अजशृङ्गीकपायेण सुसिद्धतापर्यन्तं साध्याः । विवेचयेदिति पृथक् कुर्यात् । पूर्वसंमितानि
निति पूर्वौपधभागेन तुल्यात् । अथमं पूर्ववदिति पदं शीतलेन सुयोजितमित्यस्यार्थमिति
विशति, द्वितीयं तु कलससंस्कारं पूर्ववद्दर्शयति । तेनैवेत्यौपधसहितयवसाधनावशिष्टज-
शृङ्गीकायेन; अस्य च यवसंयन्धाद् घनत्वेन यूयेणेति कृतम् । जातरसमिति अम्लरसम् ।
पद्मात्रसप्तरात्रविकल्प उष्णशीतकालपेक्षाः ॥ ४०-४४ ॥—

वैरेचनेषु सर्वेषु त्रिवृन्मूलविधिः स्मृतः ॥ ४५ ॥

सर्वेषुर्क्तं त्रिवृद्विधानमपरवैरेचनेष्विति दिशन्नाह—वैरेचनेष्वित्यादि । अनेन चातिदेशे-
नासवस्तुपसौवीरकतुपोदकेष्वपि सामान्यवैरेचनिकाभिधानेऽपि त्रिवृदेव प्रायेति यथा-
व्याख्यातं लभ्यते, अन्यथा सर्ववैरेचनिकसाध्यत्वे सत्यासवादिषु अयमतिदेशोऽनुपपन्नः
स्यात् ॥ ४५ ॥

दन्तीद्रवन्त्योर्मूलानि विशोपान्मृत्कुशान्तरे ॥
पिप्पलीक्षौद्रयुक्तानि स्निग्धान्युखृत्य शोपयेत् ॥ ४६ ॥
ततस्त्रिवृद्विधानेन योजयेच्छेष्मपिचयोः ॥

संप्रति दन्तीद्रवन्त्योर्विशोपमाह—दन्तीत्यादि । अन्तर इति मध्ये; तेन कुशेन वेष्ट-
यित्वा मृदा चालिष्य स्नेदनं कार्यम् । एतच्च चरकेऽप्युक्तं दन्तीद्रवन्तीकल्पे “शोपयेदा-
तपेऽभ्यर्च्य हतो दोषां विकाशिताम्” (च. क. अ. १२) इत्यन्वेन ॥ ४६ ॥—

तयोः कल्ककपायाभ्यां चक्रतैलं विपाचयेत् ॥ ४७ ॥
सर्पिश्च पक्वं वीसर्पकक्षादाहलजीर्जयेत् ॥
मेहशुल्मानिलश्लेष्मविवन्धांस्तैलमेव च ॥ ४८ ॥

चतुःश्रेहं शकृच्छुक्रवातसंरोधजा रुजः ॥

तयोरित्यादौ चकृतैलप्रहणं यन्मृहीते शृष्टतिलकृतहीनवीर्यनिषेधार्थम् । तयोः कल्ककपायाभ्यां सर्पिर्विषकं वैस्वर्यादीनञ्जयेत् । चकृतैलं मेहादीन्, चतुःश्रेहो वा विषकः शकृच्छुक्रवातसंरोधजा रुजो जयतीति योज्यम् । घृततैलवसामज्जानः चतुःश्रेहः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥—

दन्तीद्रवन्तीमरिचकनकाह्वयवासकैः ॥ ४९ ॥

विश्वमेपजमृद्धीकाचित्रकैर्मूत्रभावितम् ॥

सप्ताहं सर्पिपा चूर्णं योज्यमेतद्विरेचनम् ॥ ५० ॥

जीर्णे संतर्पणं क्षौद्रं पित्तश्लेष्मरुजापहम् ॥

अजीर्णपाश्वरुक्पाण्डुह्रीहोदरनिवर्हणम् ॥ ५१ ॥

दन्तीत्यादियोगे कनकं केचित् कट्फलं वदन्ति । सप्ताहमिति वचनमन्यत्रापि भावनीयं परिमापारूपं हेयम् । तर्पणक्षौद्रमिति लाजसक्तुसहितं मधु । यदा 'तर्पणमुद्गन्धं' इति प्राठस्तदा मधुयोगादुद्गन्धता । जीर्णं ह्यसौपथे जीर्णे ॥ ४९-५१ ॥

शुडस्याएपले पथ्या विंशतिः स्युः पलं पलम् ॥

दन्तीचित्रकयोः कर्पां पिप्पलीत्रिवृतोर्दश ॥ ५२ ॥

कृत्वैतान्मोदकानेकं दशमे दशमेऽहनि ॥

ततः खादेदुष्णतोयसेवी निर्यन्त्रणास्त्वमे ॥ ५३ ॥

दोषघ्ना ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकुष्ठनाशनाः ॥

शुडस्येलादौ पथ्या आकृतिमानेन विंशतिः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥—

व्योषं त्रिजातकं मुस्ता विडङ्गामलकै तथा ॥ ५४ ॥

नवैतानि समांशानि त्रिवृदष्टगुणानि वै ॥

शृङ्गक्ष्णचूर्णीकृतानीह दन्तीभागद्वयं तथा ॥ ५५ ॥

(सर्वाणि चूर्णितानीह गालितानि विमिश्रयेत् ॥)

पद्मभिश्च शर्कराभागैरीपत्सैन्धवमाक्षिकैः ॥ ५६ ॥

पिण्डितं भक्षयित्वा तु ततः शीताम्यु पाययेत् ॥

वैस्तिरुक्कृतुहज्वरच्छर्दिशोषपाण्डुभ्रमापहम् ॥ ५७ ॥

निर्यन्त्रणमिदं सर्वविषघ्नं तु विरेचनम् ॥

त्रिवृदष्टकसंज्ञोऽयं प्रशस्तः पित्तरोणिणाम् ॥ ५८ ॥

भक्ष्यः क्षीरानुपानो वा पित्तश्लेष्मातुरैर्नरैः ॥

भक्ष्यरूपसधर्मत्वादाह्येष्वेव विधीयते ॥ ५९ ॥

१ 'अविपक्षितयं योगः प्रशस्तः पित्तरोणिणाम् । क्षीरानुपानो शोक्तव्यो नातश्चेष्मातुरैर्नरैः ॥
अवेक्ष्य सम्यग्योगादीन् यथावदुपयोजयेत्' इति ता. ।

व्योपेक्षादी ईपत्सैन्धवं माक्षिकं यत्र तेः पद्भिः शर्कराभागेः पिण्डितं 'कुर्यात्' इत्याहार्योऽर्थः; तेन तावदत्र मधु देयं यावता पिण्डता भवति; तथाऽपि तन्मन्तरे अयमेव "अमया पिप्पली" इत्यादिना अभयामोदकः प्रसिद्धः पठ्यते; ईपत्सैन्धवता मरमत्र विशेषः । शीतान्मुपानं चात्र विरेचनविरुद्धमपि प्रयोगमहिम्ना भवति ॥५४-५९॥

तिल्वकस्य स्वचं वाह्यामन्तर्वैल्कविवर्जिताम् ॥

चूर्णयित्वा तु द्वौ भागौ तत्कपायेण गालयेत् ॥ ६० ॥

तृतीयं भावितं तेन भागं शुष्कं तु भावितम् ॥

दशमूलीकपायेण त्रिवृद्धत् संप्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥

विघ्नानं त्वक्षु निर्दिष्टं

तिल्वकस्य त्रिवृद्धिधानार्थं संस्कारमाह—तिल्वकस्येत्यादिना । अन्तर्वैल्कम् अन्तःस्थितकठिनलम्भागः । गालयेदिति स्नावणवत् पद्भ्येन क्वाथेन एकविंशतिवारान् स्नावणं वैद्योपदेशात्, तेन परिस्नावणलब्धगुणतिल्वकक्वाथेनानुभावितमिति यथोक्ततिल्वकक्वाथकृतसप्तदिनभावनानन्तरं दशमूलकपायभावितम्, एतदपि सप्तदिनभावनम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥—

फलानामथ वक्ष्यते ॥

हरीतक्याः फलं त्वस्थिविमुक्तं दोषवर्जितम् ॥ ६२ ॥

योज्यं त्रिवृद्धिधानेन सर्वव्याधिनिवर्हणम् ॥

रसायनं परं मेघ्यं दुष्टान्तर्गणशोधनम् ॥ ६३ ॥

हरीतकी विडङ्गानि सैन्धवं नागरं त्रिवृत् ॥

भरिचानि च तत् सर्वं गोमूत्रेण विरेचनम् ॥ ६४ ॥

हरीतकी भद्रदारु कुष्ठं पूगफलं तथा ॥

सैन्धवं शृङ्गवेरं च गोमूत्रेण विरेचनम् ॥ ६५ ॥

नीलीफलानां चूर्णं तु नागराभययोस्तथा ॥

लिङ्गाहुडेन सलिलं पञ्चाहुष्णं पिबेन्नरः ॥ ६६ ॥

पिप्पल्यादिकपायेण पिबेत् पिष्टां हरीतकीम् ॥

सैन्धवोपहितां सद्य एव योगो विरेचयेत् ॥ ६७ ॥

(हरीतकी भक्ष्यमाणा नागरेण शुडेन वा ॥

सैन्धवोपहिता वाऽपि सातत्येनाग्निदीपनी ॥ ६८ ॥

वातानुलोमनी धूप्या चेन्द्रियाणां प्रसादनी ॥

संतर्पणकृतान् रोगान् प्रायो हन्ति हरीतकी ॥ ६९ ॥

शीतमामलकं रुक्षं पिचमेदःकफापहम् ॥

विभीतकमनुष्णं तु कफपित्तनिवर्हणम् ॥ ७० ॥

१ अर्थः पाठः ता. पुस्तके न पठ्यते ।

त्रीण्यप्यम्लकपायाणि सतिक्तमधुराणि च ॥)
 लिङ्गादेरण्डतैलेन कुष्ठत्रिकटुकान्विताम् ॥ ७१ ॥
 सुखोदकं चानुपिवेदेप योगो विरेचयेत् ॥
 एरण्डतैलं त्रिफलाकायेन त्रिगुणेन तु ॥ ७२ ॥
 युक्तं पीतं तथा क्षीररसैर्वा तु विरेचयेत् ॥
 घालवृद्धक्षतक्षीणसुकुमारेषु योजितम् ॥ ७३ ॥
 त्रिफला सर्वरोगघ्नी त्रिभागघृतमूर्च्छिता ॥ ७४ ॥
 वयसः स्थापनं चापि कुर्यात् संततसेविता ॥

फलानामपि विशेषमाह—विधानमित्यादि । त्रिवृद्धिधानेनेति पूर्वोक्तत्रिवृद्धिधानेषु
 त्रिवृत्स्थाने हरीतकीं दत्त्वा प्रयोगाः कर्तव्याः । अस्य योगविशेषमाह—हरीतकीत्यादि ।
 मीलिनीफलचूर्णमित्यत्र फलं त्रिफला । पिप्पल्यादिकपायेणादौ पेपणं, पानं च पिप्पल्या-
 दिकपायेणैव । लिङ्गादित्यादौ कुष्ठत्रिकटुकान्वितां हरीतकीं लिङ्गादिति अनुवृत्तां हरीतकी-
 मत्रस्थाप्य योजयन्ति । तथाऽत्र एरण्डतैलमित्यादौ योगे त्रिफलागता हरीतकीप्रयोगा एते;
 तेन हरीतक्यधिकार एवायम्, एरण्डतैलं लप्रधानं; तथा क्षीररसैर्वैत्यत्र वाशब्दस्यार्थः,
 तेनात्रापि द्विगुणत्रिफलाकाथोऽपि भवतीति व्याख्यानयन्ति; किंतु हरीतकीपरिकरतयाऽऽ-
 गतैरण्डतैलस्य स्वतन्त्रोऽपि प्रयोगो युक्त एव; यदेरण्डतैलं विरेचनवर्गे पठितं, तस्येह
 तैलेन प्रयोग एरण्डफलप्रयोग एव । त्रिफलेत्यादौ त्रिभागघृतं त्रिफलायास्तृतीयभाग-
 घृतम् । वयसः स्थापनमिति तरुणवयोऽवस्थास्थैर्यकरी । प्रकरणाद्वरीतक्याः संशमन-
 प्रयोगानप्याह—हरीतकी भक्ष्यमाणेत्यादि ॥ ६२-७४ ॥—

हरीतकीविधानेन फलान्येवं प्रयोजयेत् ॥ ७५ ॥
 विरेचनानि सर्वाणि विशेषाच्चतुरङ्गुलात् ॥
 फलं काले समुद्धृत्य सिकतायां निधापयेत् ॥ ७६ ॥
 सप्ताहमातपे शुष्कमतो मज्जानमुद्धरेत् ॥
 तैलं ग्राह्यं जले पक्त्वा तिलवद्वा प्रपीड्य च ॥ ७७ ॥
 तस्योपयोगो घालानां यावद्वर्षाणि द्वादश ॥

हरीतकीविधानेनेत्यादिना अपरविरेचनफलानामतिदेशं कृत्वा आरमबधफले संस्कार-
 विशेषमाह—विशेषादित्यादि । सिकतायामिति वालुकायाम् ॥ ७५-७७ ॥—

फलानां विचिरुद्विष्टः क्षीराणां शृणु सुश्रुत ! ॥
 विरेचनानां तीक्ष्णानां पयः सौधं परं मतम् ॥ ७८ ॥
 अक्षप्रयुक्तं तद्धन्ति विपवत् कष्टविभ्रमम् ॥
 विज्ञानता प्रयुक्तं तु महान्तमपि संबन्धम् ॥ ७९ ॥
 भिनत्त्याश्वेव दोषाणां रोगान् हन्ति च दुस्तुरान् ॥
 महत्याः पञ्चमूल्यास्तु बृहत्पञ्चैकशः पृथक् ॥ ८० ॥
 भा० सु० ३९

कपायैः समभागं तु तदङ्गारेषु शोषितम् ॥
 अम्लादिभिः पूर्ववत्तु प्रयोज्यं कोलसंमितम् ॥ ८१ ॥
 महावृक्षपयःपीतैर्यवागुस्तण्डुलैः कृता ॥
 पीता विरेचयत्याशु गुडेनोत्कारिका कृता ॥ ८२ ॥
 लेहो वा साधितः सम्यक् झुहीक्षीरपयोघृतैः ॥
 भावितास्तु झुहीक्षीरे पिप्पल्यो लवणान्विताः ॥ ८३ ॥
 चूर्णं कम्पिल्लकं वाऽपि तत्पीतं गुदिकीकृतम् ॥
 सप्तला शङ्खिनी दन्ती त्रिवृदारग्वधं गवाम् ॥ ८४ ॥
 मूत्रेणाग्राव्य सप्ताहं झुहीक्षीरे तथैव च ॥
 कीर्णं तेनैव चूर्णेन माच्यं वसनमेव च ॥ ८५ ॥
 आघ्रायावृत्य वा सम्यङ्गुदुकोष्ठो विरिच्यते ॥

अवशिष्टं क्षीरकल्पमाह—फलानामित्यादि । कष्टविग्रममिति कष्टव्यापत्तिकरम् । महत्या
 इत्यादौ क्षुद्रमद्भेदेन बृहतीद्वयम् । अम्लादिभिरिति काञ्चिकमस्तुसुराप्रमृतिभिः । महा-
 वृक्षेत्यादौ गुडेनोत्कारिकेति झुहीक्षीरेण गोधूमं भावयित्वा गुडेनोत्कारिका कर्तव्येति
 वदन्ति; किं तु शुक्लक्षीरभाविततण्डुलगुडैरेवोत्कारिकाविधानेन उत्कारिका कर्तव्येति
 व्यक्तोऽर्थः । लेहो वेल्यादियोगे सम्यगिति वचनात् झुहीक्षीरं तथाऽप्यं देयं यथाऽतिथोगो
 न स्यात् । भावितास्तु झुहीक्षीरे इत्यादौ पिप्पल्यो लवणान्विता विरेचयन्तीति पूर्वोक्ते बहु-
 धचनविपरिणामाद् योज्यम् । कम्पिल्लकं वा विरेचयेदित्यादि योज्यम् । कम्पिल्लको गुण्डा-
 रोचनिका । तत्पीतमिति तद् क्षीरम् । सप्तलेस्यादौ झुहीक्षीरे तथैव चेति झुहीक्षीरेऽपि
 तद्भावितम् । कीर्णमिति अवचूर्णितम् ॥ ७८-८५ ॥—

मूलवल्कफलक्षीरविधानैः परिकीर्तितैः ॥
 अवेक्ष्य विषयं सम्यगनुक्तानपि योजयेत् ॥ ८६ ॥
 (त्रिवृच्छाणा मितस्तिस्रस्तिस्रश्च त्रिफलात्वचः ॥
 विडङ्गपिप्पलीक्षारशाणास्तिस्रश्च चूर्णिताः ॥ ८७ ॥
 लिह्यात् सर्पिर्मधुभ्यां च मोदकं वा गुडेन वा ॥
 भक्षयेन्निष्परीह्यारमेतच्छ्लेष्टं विरेचनम् ॥ ८८ ॥
 गुल्मं ग्रीहोदरं कासं हलीमकमरोचकम् ॥
 कफचातकृताञ्चान्यान् व्याधीनेतद्वपोहति ॥ ८९ ॥)

घृतेषु तैलेषु पयःसु चापि मद्येषु मूत्रेषु तथा रसेषु ॥
 भक्ष्यान्नलेहेषु च तेषु तेषु विरेचनान्यग्रमतिर्विदध्यात् ॥ ९० ॥

इदानीमनुकविरेचनकलोपदर्शनार्थमाह—मूलवल्केत्यादि । विषयम् औषधरूपम् ।
 अनुक्तानिति साक्षादनुक्तान्; अतिदेशान् सविविरेचनद्रव्यविधानमुक्तमेव । अनुक्तानित्यत्र

चकारो बोद्धव्यः; तेनोक्तानुक्तांश्च घृतादिषु विदध्यादिति योज्यम् । घृतादयोऽत्र प्रपञ्चेन नोक्ता एव, तेन घृतादिप्रयोगप्रपञ्चोपदेशालम् ॥ ८६-९० ॥

क्षीरं रसः कल्कमथो कपायः शृतश्च शीतश्च तथैव चूर्णम् ॥

कल्पाः पठेते खलु मेपजानां यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टाः ॥ ९१ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने विरेचनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

इदानीं क्षीरदीनामुक्तानां गौरवलाघवावधारणार्थमाह—क्षीरमित्यादि । कपायः शृतः, तथा कपायः शीत इति योज्यं; तेन क्षीरं, खरसः, शृतः कपायः, शीतकपायः, तथा कल्कः, तथा चूर्णं चेति पदकल्पा भवन्ति; फाण्डस्त्वत्रापि विहितत्वादिव नोक्तः, ये तु पठन्ति—“चूर्णः कपायः शिशिरः शृतश्च कल्को रसश्चेति तथा प्रदिष्टाः । पञ्चैव कल्पा” इति, तन्मते क्षीरं खरसेन गृह्यते, फाण्डः शीतकपायभेदात्, चूर्णं निर्द्रवत्वात् कल्काद्भिन्नः; चरके तु चूर्णं कल्क एवान्तर्भाव्य फाण्डेन समं पच कल्पना उक्ताः; यदुक्तं—“खो रसः खरसः प्रोक्तः, कल्को हृदि पेपितः । कथितस्तु शृतः, शीतः शर्वरीमुपितो मतः । क्षित्वोष्णतोये शृतितः फाण्ड इत्यभिधीयते” (च. सू. अ. ४) इति ॥ ९१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यदीपिकायां भातुमलां सूत्रस्थाने विरेचनकल्पनीयविज्ञानीयो नाम चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो द्रवद्रव्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ २ ॥

द्विविधं द्रव्यम्—आतुरविषयमौषधरूपं, सुस्थविषयमन्नपानं च । तत्र मिश्रकादेरनन्तराध्यायपर्यन्ते मेपजद्रव्यमुक्तं, ततः सुस्थहितमन्नपानरूपमभिधातव्यम् । तत्रापि द्रवस्येतरार्थसाधकतया तथाऽऽह्लादजनकतया च प्राधान्याद्द्रवद्रव्यविधिरध्यायोऽभिधीयते । द्रवत्वयोगाद्द्रवं, द्रवं च तत् द्रव्यं चेति द्रवद्रव्यं, तस्य विधिर्भेदः पानीयक्षीरादिरूपः, तत्रोत्पन्नच्छप्रत्ययस्य पूर्वबहुक् ॥ १ ॥ २ ॥

पानीयमान्तरीक्षमनिर्देयरसममृतं जीवनं तर्पणं धारणमाश्वासजननं श्रमक्लमपिपासामदमूर्च्छातन्द्रानिद्रादाहप्रशमनमेकान्ततः पथ्यतमं च ॥ ३ ॥

तत्रापि प्राधान्येन पानीयं बहुमुद्यतः पानीयमान्तरीक्षमाह—पानीयमित्यादि । अन्तरीक्षादागतं भूतं त्रैलान्तरीक्षम् । अनिर्देयरसमिति अव्यक्तरसम् । अमृतमिवा-मृतमनपायित्वात् । जीवनं जीवितकारणमायुष्यमित्यर्थः । तर्पणमिति तृप्तिजननम् ।

धारणमिति अभिहृतादीनां जीवितकारकत्वात् । आश्वासजननमिति कर्मभारादिक्लिष्टानां तोपजननम् । अनायासकृतः भ्रमः क्षमः । मदो मद्यमदाकृतिः, स च त्रिविधः; यदुक्तं चरके—“यश्च मद्यमदः प्रोक्तो विपजो रीधिरथ यः” (च. सू. अ. २४) इति । तन्द्वानिद्राप्रशमनं स्पर्शेन, भवति हि निद्रायास्तथा निद्रान्ते च तन्द्वायाः पानीयेनास्यादि-क्षालनादपगमः । एकान्ततः पथ्यतममिति सर्वावस्थासु पथ्यतमम् ॥ ३ ॥

तदेवावनिपतितमन्यतमं रसमुपलभते स्थानविशेषाद्दीनदसरस्त-
ङ्गागवापीकूपचौण्डप्रस्रवणोद्भिदविकिरकेदारपल्वलादिषु स्थानेष्वव-
स्थितमिति ॥ ४ ॥

अन्यतममिति मधुरादिषु मध्येऽन्यतमम् । स्थानविशेषादिति वक्ष्यमाणपृथिव्यम्बु-
गुणभूयिष्ठत्वादिरूपात् स्थानविशेषात् । क पुनरन्यतरं रसमुपलभत इत्याह—नदीत्यादि ।
नद्यो गङ्गायाः, नदाः शोणनदादयः, सरो दिव्यत्वात्, तदादौ गोगतिर्यस्य स तडागः,
वापी इष्टकादिरचिततीर्था पुष्करिणी दीर्घिकादिशब्दवाच्या, कूपः पट्टादिष्वदकूपः,
चौण्डो अनवदकूपः, प्रत्यासन्नजलं प्रस्रवणं निर्झरः, उद्भिदं निम्नप्रदेशाद्भूध्वंसुत्तिष्ठजल-
स्थानं, विकिरं बालुकादीन् विकीर्य गृह्यमाणं जलस्थानं, केदारः प्रविद्धः, पल्वलं तृणादि-
च्छन्नमल्पसरः, आदिग्रहणाद्भद्रदसमुद्रादिग्रहणम् ॥ ४ ॥

तत्र, ‘लोहितकपिलपाण्डुनीलपीतशुक्लेष्ववनिप्रदेशेषु मधुराम्ल-
वणकटुतिक्तकपायाणि यथासह्यमुदकानि संभवन्ति’ इत्येके भाष्यन्ते ।
तत्तु न सम्यक्; पृथिव्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृत उदकरसो भवत्यु-
त्कर्षोपकर्षेण । तत्र, स्वलक्षणभूयिष्ठायां भूमावम्लं लवणं च; अम्लगुण-
भूयिष्ठायां मधुरं; तेजोगुणभूयिष्ठायां कटुकं तिक्तं च; वायुगुण-
भूयिष्ठायां कपायम्; आकाशगुणभूयिष्ठायामव्यक्तरसम्, अव्यक्तं
ह्याकाशमित्यतः; तत् प्रधानमव्यक्तरसत्वात्, तत् पेयमान्तरी-
क्षालामे ॥ ५ ॥

मधुरादिकारणं स्थानविशेषमेकीयमतमुपन्यस्य दूषयति—तत्रेत्यादि । एकीयमता-
सम्यक्त्वे हेतुमाह—पृथिव्यादीनामित्यादि । उदकरस इति नद्यादिस्थानगतोदकगतमधु-
रादिरसः, स पृथिव्यादीनामुत्कर्षोपकर्षकृतेन संयोगविशेषेणान्योन्यानुप्रवेशकृतो यस्मा-
द्भवति अतो न विशेषवान् पृथिवीकारणक इत्यर्थः । अनुप्रवेशकृतो भवतीति अनुप्रवे-
शकारणको भवति । एनमेव कारणविशेषं मधुरादावाह—तत्रेत्यादि । एतत् सर्वं
रसविशेषविशानीय एव व्याहृतं तेनेह न व्याक्रियते । तत्रोक्तमपि नैतत् पुनः प्रकरणा-
गतत्वाज्जलविशेषरसहेतुतयोच्यते इति न पुनरुक्तम् । यदुच्यते—“प्रक्रमार्थगतो वादो

१ ‘स्वलक्षणोदकगुणभूयिष्ठायां मधुरं, तोयाग्निगुणभूयिष्ठायां मम्लं, पृथिव्यग्निगुणभूयिष्ठायां
लवणं, वाय्वग्निगुणभूयिष्ठायां कटुकं, आकाशगुणभूयिष्ठायां तिक्तं, पृथिव्यनिलगुणभूयि-
ष्ठायां कपायं’ इति ता. ।

न याति पुनरुक्तम्” इति । केचित्तु ‘वृथिवीगुणभूयिष्ठायां अम्लं लवणं च’ इति पठन्ति; तन्नातिसंगतार्थम् । भूमिगतस्यापि जलस्रोपादानार्थमव्यक्तरसतां सकारणमाह—आकाशेत्यादि । अव्यक्ताकाशमिति केवलमाकाशमन्तरीक्षे एव तोयेऽव्यक्तरसकारणमित्यर्थः । अत इति वक्ष्यमाणव्यक्तरसत्वादिति हेतोः । प्राधान्यमाह—तत् पेयमित्यादि ॥ ५ ॥

अगन्धमव्यक्तरसं तृष्णाघ्नं शुचि शीतलम् ॥

अच्छं लघु च हृद्यं च तोयं गुणवद्बुध्यते ॥ ६ ॥

प्रशस्ततोयगुणमाह—अगन्धमित्यादि । अगन्धमिति अविद्यमानसहजगन्धम्, अविद्यमानानिष्टगन्धं वा । तृष्णाघ्नमित्यनेन विशुद्धवीर्यतोच्यते । विरुद्धवीर्यं हि यदुपयुक्तमित्यादिना तृष्णाकारकं जलं वक्तव्यम् । प्रशस्तं शीतं यस्य तत् शीतलं, प्रशंसायां सिध्मादित्वाल्हच्; तेनाप्रशस्तमतिशैत्यं दन्तप्राहि निषिध्यते । अच्छमिति खच्छम् । लघ्विति लघुपाकम् । हृद्यमिति हृदयप्रियहितम् । चकारात् कथितप्राप्ते अह्वयलमनिर्दोषं सूच्यते ॥ ६ ॥

तस्य स्पर्शरूपरसगन्धवीर्यविपाकदोषाः पट् संभवन्ति । तत्र, खरता पैच्छिल्यमौष्ण्यं दन्तप्राहिता च स्पर्शदोषः, पक्कलिकताशैवालवहुवर्णता रूपदोषः, व्यक्तरसता रसदोषः, अनिष्टगन्धता गन्धदोषः, यदुपयुक्तं तृष्णागौरवशूलकफप्रसेकानापादयति स वीर्यदोषः, यदुपयुक्तं चिराद्विपच्यते विष्टम्भयति वा स विपाकदोष इति । त एते आन्तरिक्षे न सन्ति ॥ ७ ॥

जलस्य दोषानाह—तस्येत्यादि । यत्र यथोक्ता दोषा भवन्ति तानाह—तत्र खरतेत्यादि । यदुपयुक्तं तृष्णेत्यादौ तृष्णा उष्णवीर्यतया, गौरवादयस्तु क्षिण्ववीर्यतया हेयाः । एते च वीर्यदोषाः शीतवीर्यत्वादपाम् । एते दोषा इत्यादावन्तरीक्षे इति अन्तरीक्षादागते अन्तरीक्षगुणभूयिष्ठे भूमिजे च ॥ ७ ॥

तत्र यत् पक्कलैवलहटतृणपद्मपत्रप्रभृतिभिरवच्छन्नं रविशशिकिरणा-
निलैर्नाभिजुष्टं गन्धघर्णरसोपसृष्टं तद्व्यापन्नमिति विद्यात् ॥ ८ ॥

व्यापन्नं यर्जयेन्नित्यं तोयं यच्चाप्यनार्तवम् ॥

दोषसंजननं हेतन्नाददीताहितं नु तत् ॥ ९ ॥

व्यापन्नमुदकं यस्तु पिबतीहाप्रसादितम् ॥

श्वयथुं पाण्डुरोगं च त्वग्दोषमविपाकताम् ॥ १० ॥

श्वासकासप्रतिशयायशूलगुल्मोदराणि च ॥

अन्यान् वा विपमात्रोगान् प्राप्नुयादचिरेण सः ॥ ११ ॥

व्यापन्नस्य चाग्निक्थनं सूर्यातपप्रतापनं तप्तायःपिण्डसिकतालोष्ट्राणां वा निर्वापणं प्रसादनं च कर्तव्यं, नागचम्पकोत्पलपाटलापुष्पप्रभृति-
मिश्राधिवासनमिति ॥ १२ ॥

व्यापन्नजलप्रतीकारमाह—व्यापन्नस्येत्यादि । प्रसादनमिति दोषप्रशमनम् । एतच्च प्रसादनं स्पर्शादिदोषेषु साधारणं; विशेषस्तु 'सप्तकलुपस्य' इत्यादिना वक्ष्यम् (अप्रसाधितमित्युक्तेन वक्ष्यमाणेन च विधानेन) । कथनादिना अनिष्टगन्धस्य प्रसाधनमुक्ता तयाऽगन्धस्यैवासीष्टगन्धतार्यमभिवासनमाह—नागपुष्पेत्यादि ॥ १-१२ ॥

तत्र सप्त कलुपस्य प्रसादनानि भवन्ति । तद्यथा—कतकगोमेदकविसप्रन्थिपर्णीशेवालमूलवस्त्राणि मुक्तामणिश्चेति ॥ १३ ॥

सप्तैत्यादौ कलुपस्येति सूक्ष्मद्रव्यान्तरयोगाद्बुद्धतत्त्वभाववर्णस्य । कतकं कतकफलं, गोमेदकः पुष्परागानुकारी मणिविशेषः, विसप्रन्थिर्गुणालप्रन्थिः, पर्णी पाप्रीति ख्यातः, सुकैव मणिः ॥ १३ ॥

पञ्च निक्षेपणानि भवन्ति । तद्यथा—फलकं, त्र्यष्टकं, मुञ्जवलयः, उदकमञ्जिका, शिक्चर्यं चेति ॥ १४ ॥

पञ्च निक्षेपणानीति स्थापनस्थापनानि । एतानि च विरुद्धस्थानस्थापनादागतदोषनिषेधार्थम् । फलकं कलशादिस्थापनार्थं षाष्ठफलकम् । त्र्यष्टकः त्रिकाष्टिकेति प्रसिद्धः । मुञ्जवलयो मुञ्जकृतो वलयाकारः 'विडुषा' इति ख्यातः । मञ्जिका चेन्नृह्यादि । शिक्चर्यं प्रसिद्धं, तच्चेदोद्यतं हेयम् ॥ १४ ॥

सप्त शीतीकरणानि भवन्ति; तद्यथा—प्रवातस्थापनम्, उदकप्रक्षेपणं, यष्टिकाभ्रामणं, व्यजनं, वस्त्रोद्धरणं, बालुकाप्रक्षेपणं, शिक्चराचलम्बनं चेति ॥ १५ ॥

शीतीकरणं सूर्येणामिना चोष्णीकृतस्य हेयम् । उदकप्रक्षेपणं तोयपूर्णघटादेराकण्डं शीतजले प्रक्षिप्य स्थापनम् । यष्टिकाभ्रामणं यन्त्रयष्ट्या भ्रामणम् । वस्त्रोद्धरणं वस्त्रेणोद्धृत्य शीतीभूतस्य उत्पीडयित्वा पुनर्ग्रहणम् ॥ १५ ॥

सौवर्णे राजते ताद्रे कांस्ये मणिमयेऽपि वा ॥

पुष्पावतंसं भौमे वा सुगन्धि सलिलं पिबेत् ॥ १६ ॥

तोयस्य प्रशस्तं पात्रमाह—सौवर्णे इत्यादि । पुष्पावतंसं इत्यभिमतपुष्पभूपिते; अन्ये नारिकेलदिपुष्पविधानं पुष्पावतंसं वदन्ति ॥ १६ ॥

तत्रान्तरीक्षं चतुर्विधम् । तद्यथा—धारं, कारं, तौवारं, हैममिति । तेषां धारं प्रधानं, लघुत्वात्; तत् पुनर्द्विविधं—गाङ्गं, सामुद्रं चेति ।

१ दत्तव्याख्यानानुयायी पाठस्तत्त्वपलम्भत्वान्न मूले सन्निवेशितः ।

तत्र गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायशो वर्पति । तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्वीत—शाख्योदनपिण्डमकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं वर्पति देवे वहिष्कुर्वीत, स यदि मुहूर्तं स्थितस्तादृश एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यं; घर्णान्यत्वे सिक्थप्रक्लेदे च सामुद्रमिति विद्यात्, तन्नोपादेयम् । सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि गृहीतं गाङ्गवद्भवति । गाङ्गं पुनः प्रधानं, तदुपाददीताश्वयुजे मासि । शुचिशुक्लविततपटैकदेशच्यु-
तमथवा हर्म्यतलपरिभ्रष्टमन्यैर्वा शुचिभिर्भाजनैर्गृहीतं सौवर्णे राजते मृन्मये वा पात्रे निदध्यात् । तत् सर्वकालमुपयुञ्जीत, तस्यालामे भौमम् । तच्चाकाशगुणवहुलम् । तत् पुनः सप्तविधम् । तद्यथा—क्रौपं, नादेयं, सारसं, ताडगं, प्रास्त्रवणम्, औद्भिदं, चौण्ड्यमिति ॥ १७ ॥

संप्रत्यन्तरीक्षं, गुणदोषेण तद्वेदानाह—तत्रान्तरीक्षमित्यादि । कय करका तद्भवं कारम् । तौषारं शिशिरभवम् । हिमसंहतिभवं तु हैमं; चरके तु हिमतुषारयोरमेदा-
श्रिविधमुक्तं “ऐन्द्रं कारं हिमं च यत्” (च. सू. अ. २७) इति वचनात् । धारं प्रधानं लघुलादिति भापया कारादीनां गुरुत्वं वदन्ति । धारमेदमाह—गाङ्गं सामुद्रं चेति । वैवर्ण्यादयोऽन्ये भवन्तीत्यर्थः । सामुद्रस्यापि कदाचिद्ग्रहणमाह—सामुद्रमपीत्यादि । तत्रान्तरीक्षं चरके एकविधमेवोक्तं—“जलमेकविधं सर्वं पतत्यैन्द्रं नभस्तलात् । तत् पतत् पतितं चापि देशकालावपेक्षते” (च. सू. अ. २७) इत्यादिना; किं त्वान्त-
रीक्षस्यापि धूलिमलविपलतादिसंघन्धात् सदोपलमप्युक्तं; तेनेहापि सदोपं सामुद्रं, निर्दोषं च गाङ्गमिति व्याख्येयम् । एवं गाङ्गसामुद्रपरीक्षाऽप्युपपन्ना भवति । वर्षाकाल एव यदा सविपप्राण्यादिसंघन्धो न भवति तदा निर्दोषं गाङ्गशब्दाभिधेयं, ततोयस्य परीक्ष्य ग्रहणमुपपन्नं; सामुद्रमप्याश्वयुजे गाङ्गवद्भवतीति वचनादश्वयुजेऽन्तरीक्षस्य निर्दोषता, परं तदा हि सतोऽपि छत्तादिसंघन्धदोषस्यागस्त्यहननात् कालमहिम्ना च चाधितत्वात्; तदुक्तं जतूकर्णे—“वर्षासु घनैः रहोरगाः संचरन्ति वियति कीटलताश्च । तद्विप-
लुष्टमपेयं खजलमगस्त्योदयात् पूर्वम्” इति । यदा च गङ्गाया उद्धृतं गाङ्गं, समुद्रादुद्धृतं मेघैः सामुद्रमिति; तदा गङ्गाशब्देनापरनदीप्रभृतिग्रहणं, यथा नादेयसामुद्रमत्यद्वैविध्यं, नादेयेन सारसादिमत्स्यग्रहणं; किं तु चरकेण समं विरोधो भवति; न च सर्वमुद्धृत्यैवं परं मेघा जलं वर्पन्ति, इत्यागमानुपपत्तिरस्ति; किं चाश्वयुजे सामुद्रस्य त्रिदोषकारिणो जलस्य तन्मतेन ग्रहणं चानुपपत्तिकं स्यात्; तस्मात् प्रथमैव व्याख्या युक्ता । आश्वयुजे आन्त-
रीक्षजलग्रहणादि कालदर्शनपरं, तेन कार्तिकेऽपि शरद्रूपे ग्रहणं भवत्येव; यदुक्तं हारी-
त्सेन “अंशुतायां शरत्स्यात् पश्चाद्वाते प्रवाति च । हेमन्ते चापि गृहीयात्तज्जलं मृन्म-
यैर्घटेः” इति । आन्तरीक्षग्रहणोपायमाह—शुचीत्यादि । हर्म्यं धवलगृहम् । अन्यैर्वेति-
विस्तरखल्लिलपद्यादिभिः ॥ १७ ॥

नादेयं वातलं रुक्षं दीपनं लघु लेखनम् ॥
 तदभिष्यन्दि मधुरं सान्द्रं गुरु कफावहम् ॥ १८ ॥
 तृष्णाघ्नं सारसं बल्यं कपायं मधुरं लघु ॥
 ताडागं वातलं स्वादु कपायं कटुपाकि च ॥ १९ ॥
 वातश्लेष्महरं वाप्यं सक्षारं कटु पित्तलम् ॥
 सक्षारं पित्तलं कौपं श्लेष्मघ्नं दीपनं लघु ॥ २० ॥
 चौण्ड्यमग्निकरं रुक्षं मधुरं कफकृत्त च ॥
 कफघ्नं दीपनं हृद्यं लघु प्रस्रवणोद्भवम् ॥ २१ ॥
 मधुरं पित्तशमनमविदाह्यौद्भिदं स्मृतम् ॥
 वैकिरं कटु सक्षारं श्लेष्मघ्नं लघु दीपनम् ॥ २२ ॥
 कैदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम् ॥
 तद्वत् पाल्वलमुद्दिष्टं विशेषाहोपलं तु तत् ॥ २३ ॥
 सामुद्रमुदकं विस्त्रं लवणं सर्वदोषकृत् ॥

तैत्तुर्नद्यादिष्वित्यादौ, वीर्यशब्देन प्रभावस्यापररूक्षादिधर्मस्य च ग्रहणम् । सामुद्रं सर्वदोषकृदिति त्रिदोषकृत् ॥ १८-२३ ॥—

अनेकदोषमानूपं वार्यभिष्यन्दि गर्हितम् ॥ २४ ॥
 एभिर्दोषैरसंयुक्तं निरवद्यं तु जाङ्गलम् ॥
 पाकेऽविदाहि तृष्णाघ्नं प्रशस्तं प्रीतिवर्धनम् ॥
 दीपनं स्वादु शीतं च तोयं साधारणं लघु ॥ २५ ॥

नद्याद्याधारवशेन जलधर्मानभिधाय आनूपादिदेशभवत्वेन पुनर्जलधर्मानाह—अनेक-
 दोषमित्यादि । यद्यप्यानूपेऽपि नद्यादिस्थानस्यैव जलस्य वक्ष्यमाणा गुणास्तथाऽपि
 चानन्तरोक्तेनाभिष्यन्त्यादिगुणेन समं न विरोधः, यतोऽन्नद्रव्यप्रकृतिरक्षाल्यादेस्तथा
 पेयादितद्विकारस्य पृथग्युक्तगुणयोरिवात्रापि बलावलनिरूपणं विरोधे सति चिन्तनीयम् ।
 उभयाभ्यामुपगतया तु गुणस्योत्कर्ष एव भवतीति । अनेकदोषमिति अनेकजलदोषयुक्तम् ।
 पाकेऽविदाहीत्यादौ प्रशस्तमिति निर्दोषतया । स्वाद्विति मिष्टम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

तत्र वर्पास्वान्तरिक्षमौद्भिदं वा सेवेत, महागुणत्वात्; शरदि सर्वं,
 प्रसन्नत्वात्; हेमन्ते सारसं ताडागं वा; वसन्ते कौपं प्रास्रवणं वा;
 शीष्मेऽप्येवं; प्रावृषि कौपं, सर्वमेव संस्कृतं चेति ॥ २६ ॥

इदानीमान्तरीक्षं तावत्सर्वकालसेव्यमुक्तं, पुनः कालमेवेन विशेषणान्तरीक्षं, कौपोद्भि-
 दयोरप्यनभिदुष्टत्वादुपादानम् । महागुणत्वादिति आन्तरीक्षमित्यनेन संबध्यते । अन्ये तु
 'मात्राश्विनौ वर्षाः' इति वदन्ति; तेन वर्षाशब्देन वर्षान्ताश्विनस्य ग्रहणं, तेनाश्विने

गृहीतान्तरीक्षस्यैव, उपयोग इति वदन्ति; भाद्रे तु कौपोद्भिदयोः प्रयोगमाहुः, किंतु शरच्छब्देन कार्तिकाप्रहायणग्रहणं स्यात्; न चाप्रहायणे सर्वं जलं प्रसर्जं, सर्वप्रसादस्या-
 धिनकार्तिकरूपशरद्येव चरकादावुक्तत्वात् । किं चाश्विने शरद्रूपे विहितसर्वजलोपयोगोऽत्र
 नोक्तः स्यात्; “दिवा सूर्याशुसंततं निशि चन्द्रांशुशीतलम् । कालेन पक्वं निर्दोषमग-
 स्त्वेनाविषीकृतम् ॥ हंसोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं शुचि । स्नानपानावगाहेषु
 हितमम्बु यथामृतम्” (च. सू. अ. ६) इति । यदि च माघादिना शिशिरादिक्रमेण
 वर्षादि व्याख्यायते तदा हेमन्तविधानेन हेमन्ततुल्यतया शिशिरानभिधानं समाधेयं;
 यदुक्तं चरके—“हेमन्तशिशिरे तुल्ये शिशिरेऽल्पं विशेषणम् । तस्माद्देमन्तिकः सर्वः
 शिशिरे विधिरिष्यते ॥” (च. सू. अ. ६) इत्यन्तेन । तथा प्रावृद्धशब्देन वर्षाप्रथ-
 मकालः आवणः प्रथमरूपो वक्तव्यः । एवं च ग्रन्थस्य मुख्यार्थता न भवति, तद्वि-
 चारणीयोऽयं पाठकमस्त्रावत् । हेमन्ते सारसं कपायलघुत्वात्, ताडागं कपायतया
 कटुपाकितया च चीयमानकफहरं; वसन्ते कौपं सक्षारत्वात्, चौण्ड्यं रुक्षत्वाच्च कफहरं
 युज्यते; ग्रीष्मे प्राप्तवर्णं पथ्यत्वाच्चैत्याच्च, औद्भिदं मधुरत्वाच्च पित्तशमनं युक्तम् ।
 आवृषि कौपमिति तदाकशजलेनाभिज्ञत्वात् । सर्वमेव संस्कृतमिति सर्वस्यैवातिवर्षणेन
 दुष्टत्वात् कथनसंस्कारः कर्तव्यः । कथनविधानमुक्तमन्यत्र यथा—“शारदं चार्धपादेन
 पादहीनं तु हैमनम् । शिशिरे च वसन्ते च ग्रीष्मे चार्धवशेमितम् ॥ अष्टभागावशेषं
 च कारयेत् प्रावृषं जलम्” इति ॥ २६ ॥

कीटमूत्रपुरीपाण्डशक्कोथप्रदूषितम् ॥

तृणपर्णीत्करयुतं कलुषं विषसंयुतम् ॥ २७ ॥

योऽवगाहेत वर्षासु पिबेद्वाऽपि नवं जलम् ॥

स बाह्याभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव तु ॥ २८ ॥

कीटेत्यादौ कोथः पूतिभावः । विषसंयुतमिति तदाऽऽन्तरीक्षेण सविषेणातिदुष्टत्वात्,
 भूसावपि च तद्विषप्रवेशात् ॥ २७ ॥ २८ ॥

तत्र नद्यः पश्चिमाभिमुखाः पथ्याः, लघूदकत्वात्; पूर्वोभिमुखास्तु
 न प्रशस्यन्ते, गुरुदकत्वात्; दक्षिणाभिमुखा नातिदोषलाः, साधारण-
 त्वात् । तत्र सहायप्रभवाः कुष्ठं जनयन्ति, विन्ध्यप्रभवाः कुष्ठं पाण्डुरोगं
 च, मलयप्रभवाः कृमीन्, महेन्द्रप्रभवाः श्लीपदोदराणि, हिमवत्प्रभवां
 हृद्रोगश्वयथुशिरोरोगश्लीपद्गलगण्डान्, प्राच्यावन्त्या अपरावन्त्या-
 आर्शास्त्युपजनयन्ति, पारियात्रप्रभवाः पथ्यां चलारोग्यकर्ष्ये इति ॥ २९ ॥

संप्रति नदीनां प्रभवस्थानविशेषेण गुणानाह—तत्रेत्यादि । सहाः पर्वतविशेषः, तत्र
 प्रभवन्तीति सहायप्रभवाः; एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । अत्र मलयप्रभवा हिमवत्प्रभवाश्च
 दोषकरा उक्ताः, चरके तु तयोः पथ्यत्वमुक्तं; यदुक्तं—“मलयप्रभवा याश्च जलं
 तास्वमृतोपमम्” (च. सू. अ. २७) इति; तथा “नद्यः पाषाणविच्छिन्नविस्तृब्धा-
 भा० सु० ४०

भिहतोदकाः । हिमवत्प्रभवाः पथ्याः पुण्या देवर्षिसेविताः” (च. सू. अ. २७) इति; अत्रार्थं समाधिः—यत्—मलयप्रभवाः पाषाणसिक्तावाहिन्य एव चरके यथोक्ताः, इह तु तद्विपरीता दोषला उक्ताः; तथा हिमवदुपत्यकामवा इह हृद्रोगादिकारिण्य उक्ताः, चरके तु अभित्यकामवाः पथ्या उक्ताः । अधिलकामवलमेव च तत्र देवर्षिसेवितत्वेन तथा पाषाणविच्छिन्नत्वादिग्रन्थेन चोक्तम् । यत् पारियात्रभवानामिह बलरोग्यकारित्वमुक्तं, तत्रापि चरके “पारियात्रभवा याश्च मलयप्रभवाश्च याः । शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः श्लिपदस्य च” (च. सू. अ. २७) इति ग्रन्थोक्तविरोधसमाधानं—पारियात्रदरीजठरनदीजलं चरके हृद्रोगादिकारणमुक्तम्, इह तु पारियात्रतडागोद्भवनदी बल्यदि-कर्तृत्वतयोक्ता; यदुक्तं विश्वामित्रे—“तडागजं दरीजं च ताडानं तु सरिज्वलम् । बलरोग्यकरं तद्धि दरीजं दोषलं मतम्” इति; “प्राच्यावन्त्यपरावन्त्या अशांतिं जनयन्ति च” इति ॥ २९ ॥

नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः प्रोक्ता याश्चामलोदकाः ॥

गुर्व्यः शैवालसंछन्नाः कलुषा मन्दगाश्च याः ॥ ३० ॥

संप्रति नदीनां वेगवेगाज्जलप्रसादाप्रसादाभ्यां यथाक्रमं गुरुत्वं लघुत्वं चाह—नद्य इत्यादि ॥ ३० ॥

प्रायेण नद्यो मरुषु सत्तिका लवणान्विताः ॥

लघ्व्यः समधुराश्चैव पौरुषेया बले हिताः ॥ ३१ ॥

मरुनदीधर्मानाह—प्रायेणेत्यादि । पौरुषेया इति वृथाः ॥ ३१ ॥

तत्र सर्वेषामेव भौमानां ग्रहणं प्रत्यूषसि, तत्र ह्यमलत्वं शैल्यं चाधिकं भवति, स एव चापां परो गुण इति ॥ ३२ ॥

दिवाककिरणैर्जुष्टं निशायामिन्दुरदिमभिः ॥

अरुक्षमनमिष्यन्दि तत्तुल्यं गगनाम्बुना ॥ ३३ ॥

भौमजलस्यापि संस्कारविशेषेण गगनाम्बुना तुल्यताकारणमाह—दिवेत्यादि । यद्यप्यर्ककिरणा दिवैव भवन्ति, तथाऽपि दिवावचनं सकलदिनव्याप्यार्ककिरणयोगार्थम् । एवं निशीति वचनं सकलनिशां व्याप्य निशाजसौम्यहिमसंबन्धार्थम् । चन्द्र-शब्दोऽयं हिमाधारतया नैशहिमोपलक्षणः; अन्यथा पौर्णमास्यामेव परं सर्वनिशां व्याप्य चन्द्रांशुयोगः स्यात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत् सुभाजने ॥

बल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षि ततः परम् ॥ ३४ ॥

गगनाम्बुगुणमेवानुक्तमिहातिदेष्टव्यमाह—गगनाम्ब्वत्यादि । पात्रापेक्षीति स्थापन-पात्रदोषगुणापेक्षि ॥ ३४ ॥

मूर्च्छोपिचोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ॥
 भ्रमक्लमपरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥ ३५ ॥
 ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥
 पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ॥ ३६ ॥
 आध्माने स्तिमिते कोष्ठे सद्यःशुद्धे नवज्वरे ॥
 हिक्कायां ज्वरपीते च शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥ ३७ ॥

संप्रति यद्गुणमम्बु यत्र प्रयोक्तव्यं तदाह—मूर्च्छेत्यादि । उष्णदाहः आतपजनित-
 दाहः । सद्यःकृतशोषने सद्यःशब्दश्चायं सप्तरात्रे वैद्यकव्यवहाराज्ज्ञेयः । शीताम्बु
 परिवर्जयेदिति विशेषगुणनिर्देशादुष्णमत्र देयम् ॥ ३५-३७ ॥

कफमेदोऽनिलामघ्नं क्षीपनं वस्तिशोधनम् ॥
 श्वासकासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥ ३८ ॥
 यत् काथ्यमानं निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं लघु ॥
 सतुर्भागावशेषं तु तत्तोर्यं गुणवत् स्मृतम् ॥ ३९ ॥
 न च पर्युषितं देयं कदाचिद्धारि जानता ॥
 अम्लीभूतं कफोत्क्लेदि न हितं तत् पिपासवे ॥ ४० ॥

तस्यैवोष्णस्य विषयान्तरमाह—कफेत्यादि । उष्णोदके वचनं—“काथ्यमानं तु
 यत्तोर्यं निष्फेनं निर्मलं लघु । अर्धशृतं यद्भवति तदुष्णोदकमिष्यते” इति ॥ ३८-४० ॥

मद्यपानात् समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ॥
 सन्निपातसमुत्थे च शृतशीतं प्रशस्यते ॥ ४१ ॥
 दाहातीसारपित्तासृक्ष्मूर्च्छामद्यविपार्तिषु ॥
 शृतशीतं जलं शस्तं तृष्णाच्छर्दिभ्रमेषु च ॥ ४२ ॥

मद्यपानादित्यादिना शृतशीतविषयः । प्रशस्तशृतशीततोयलक्षणं—“शृतं लघुतरं
 वारि बाष्पान्तर्भावशीतलम् । शीतीकृतं तु विष्टम्भि दुर्जरं पचनाहृतम्” इति ॥ ४१-४२ ॥

अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये ॥
 मन्देऽज्ञासुदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा ॥ ४३ ॥
 व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥

मन्दमाचरेदिति अतिस्लोकमाचरेत् ॥ ४३ ॥—

रक्षोघ्नं शीतलं ह्लादि ज्वरदाहविपापहम् ॥ ४४ ॥
 चन्द्रकान्तोद्भवं वारि पित्तघ्नं विमलं स्मृतम् ॥

पानीयप्रकाराचन्द्रकान्तमवजलगुणमाह—रक्षोघ्नमित्यादि ॥ ४४ ॥—

स्निग्धं स्वादु हिमं दृढं दीपनं चस्तिशोधनम् ॥ ४५ ॥

वृष्यं पित्तपिपासाम्नं नालिकैरोदकं गुरु ॥

इति जलवर्गः ।

नारिकेलोदकगुणमाह—स्निग्धमित्यादि । पित्तजनितपिपासाम्नं, तेनामजादिपिपासाहरं न भवति । केचिदत्र लब्धिति पठन्ति, अत्र मधुरे स्निग्धे वृष्ये तदनुपपन्नं; प्रभावात्तु तद्वर्णनं नाशुमोदितमनुमन्यते ॥ ४५ ॥—

अथ क्षीरवर्गः ।

गव्यमाजं तथा चैष्टमाविकं माहिषं च यत् ॥ ४६ ॥

अश्वयाश्चैव नार्याश्च करेणूनां च यत् पयः ॥

पानीयानन्तरं क्षीरगुणाभिधानं, जीवनलसामान्यात् । अत्र गव्यं प्रधानत्वात् पूर्वमुक्तं—गव्यमाजमित्यादि । यद्यपि खनिमृगादीनामपि क्षीरमस्ति, तथाऽपि तस्यानुपयोगादिहानभिधानं; तन्त्रान्तरेष्वपि चाष्टावैव क्षीराण्युक्तानि ॥ ४६ ॥—

तत्त्वनेकौपधिरसप्रसादं प्राणदं गुरु ॥ ४७ ॥

मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं श्लक्ष्णं सरं मृदु ॥

सर्वप्राणभृतां तस्मात् सात्म्यं क्षीरमिहोच्यते ॥ ४८ ॥

अनेकौपधिरसमिति औपधिशब्दोऽत्र द्रव्यवचनः; यदुक्तं—“द्रव्याणि पुनरोपधयः” (सू. अ. १) इति; तेनानेकाहाररसमित्यर्थः । आहाररस एव हि स्तनगत आहारमहिम्ना शुक्लतां गतः क्षीरमुच्यते; यदुक्तमन्यत्र—“रसप्रसादो मधुरः पकाहारनिमित्तजः । कृत्स्नाद्देहात् स्तनौ प्राप्तः स्तन्यमिलमिधीयते” इति । प्राणदमिति जीवितप्रदम् । सर्वप्राणभृतामिति जरायुजातां; तदितरेषां खेदजातीनां क्षीरयोगात् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

तत्र सर्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिपिद्धं जातिसात्म्यात्, वातपित्तशोणितमानसेष्वपि विकारेष्वविरुद्धं, जीर्णज्वरकासश्वासशोषपृक्षयगुल्मोन्मादोदरसूक्ष्मभ्रममददाहपिपासाहृस्तिदोषपाण्डुरोगग्रहणीदोषार्शःशूलोदावर्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोगगर्भास्त्रावरकपित्तभ्रमक्लमहरं, पाप्मापहं वल्यं वृष्यं वाजीकरणं रसायनं मेध्यं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं वृंहणं संधानं घमनविरेचनास्थापनं, तुल्यगुणत्वाच्चौजसो वर्धनं, बालवृद्धक्षतक्षीणानां क्षुब्धवायव्यायामकर्शितानां च पथ्यतमम् ॥ ४९ ॥

हितमिति वक्तव्ये अप्रतिपिद्धमिति भाषया अवस्थायां हितं न सर्वदा हितमिति दर्शयति । जातिसात्म्यादिति क्षीरं जालैव सात्म्यमित्यर्थः । वातपित्तादावपि अविरुद्धमिति भाषया, व्यवस्थाप्यपेक्षं हितत्वं दर्शयति । जीर्णविशेषणं ज्वरस्य । पाप्मापहत्वं पवित्रत्वात् प्रभावात् । आयुष्यम् आयुर्वृद्धिकरम् । जीवनलम् अपमृत्युप्रशमनेन जीवनकरम् । तुल्यगुणत्वादिति औजसा तुल्यगुणस्यात् ; तदुक्तं चरकेऽपि क्षीरगुणे—“तदेवंगुणमेवौजः सामान्येनाभिवर्धयेत्” (च. सू. अ. २७) इति ॥ ४९ ॥

अल्पाभिष्यन्दि गोक्षीरं स्निग्धं गुरु रसायनम् ॥
 रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥ ५० ॥
 जीवनीयं तथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ॥
 गव्यतुल्यगुणं त्वाजं विशेषाच्छोषिणं हितम् ॥ ५१ ॥
 दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत् ॥
 अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥ ५२ ॥
 नात्यम्बुपानाध्यायामात् सर्वव्याधिहरं पयः ॥
 औरभ्रं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफाघहम् ॥ ५३ ॥
 पथ्यं शुद्धेऽनिले चैव कासे चानिलसंभवे ॥
 महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वह्निनाशनम् ॥ ५४ ॥
 निद्राकरं शीततरं गव्यात् स्निग्धतरं गुरु ॥
 रूक्षोष्णं लवणं किञ्चित् कारभं मधुरं लघु ॥ ५५ ॥
 शोफगुल्मोदराग्नौघ्नं कृमिकृष्टविपापहम् ॥
 उष्णमैकशर्फं बल्यं शाखावातहरं पयः ॥ ५६ ॥
 मधुराम्लरसं रूक्षं लवणानुरसं लघु ॥
 नार्यास्तु मधुरं स्तन्यं कपायानुरसं हिमम् ॥ ५७ ॥
 नस्याश्च्योतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् ॥
 हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कपायानुरसं गुरु ॥ ५८ ॥
 स्निग्धं स्यैर्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्धनम् ॥
 (प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥ ५९ ॥
 रात्र्याः सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ॥
 दिवाकरामितसानां व्यायामानिलसेवनात् ॥ ६० ॥
 अमघ्नं वातनुचैव चक्षुष्यं चापराह्निकम् ॥)

सामान्यक्षीरगुणमभिधाय गव्यादिविशेषगुणमाह—अल्पाभिष्यन्दीत्यादि । रक्तपित्त-
 हरलम्बस्थाविशेषे ज्ञेयम् । गव्येत्यादि छागक्षीरगुणः । शोषो राजयक्ष्मा । 'अजानामल्प-
 कायत्वात्' इत्यादि केचित् पठन्ति । अत्र सर्वव्याधिहरमिति सर्वदोषहरं, व्याधि-
 शब्दो दोषेऽपि वर्तते; किंवा सर्वशब्दो विपुलवचनः । औरभ्रमित्यादि । उष्णमिति
 सामान्योक्षीरशीतगुणापवादरूपम् । एवमन्यत्रापि व्याख्येयम् । शुद्धेऽनिल इति
 दोषान्तरैणासंयुक्ते अनाश्रुते च, शोणितेन आश्रुते युक्ते वाते तद्धितम् । महाभिष्यन्दीति
 दोषघातुमलस्रोतसामुत्तिशयेन क्लेदप्राप्तिजननम् । येऽत्र क्षीरसामान्यगुणा उक्ता मधुर-
 त्यादयः पुनरुक्ते तत्प्रकारार्थम् । स्निग्धतरमिति गव्यादपि स्निग्धं; यदुक्तमन्यत्र—
 "गव्यं त्रिभागैर्होतं माहिषात् परिकीर्तितम्" । चरकेऽपि (सू. अ. २७) क्लेदाऽ-
 न्यूनमुक्तम् । कारभमिति औरभ्रं; तत्र मधुरमिति वचनं लवणरसत्वे मधुरलस्राप्त्यर्थम् ।

ऐकशफमिति वडवायाः । अत्राध्याया इति वक्तव्ये यदैकशफमिति सामान्यशब्दप्रयोगं करोति, ततो गर्दभीप्रसृतीनामप्येकशफानां क्षीरग्रहणार्थम् । शाखावातहरमिति वचना-दन्यत्र कोष्ठवातं न हन्ति, शाखाशब्देन च बाहुसमिथग्रहणम् । रक्षादयो धातवः शाखा इत्यन्ये । आधोतनमक्षिपूरणम् ॥ ५०-६० ॥—

पयोऽभिष्यन्दि शुर्वामं प्रायशः परिक्षीर्तितम् ॥ ६१ ॥

तदेवोक्तं लघुतरमनभिष्यन्दि वै शृतम् ॥

वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि तद्धितम् ॥ ६२ ॥

धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ॥

तदेवातिशृतं शीतं गुरु वृंहणमुच्यते ॥ ६३ ॥

क्षीरस्यासंस्कृतस्य गुणान् क्रमेणाह—पयोऽभिष्यन्दीत्यादि । आममिति अशृतम् । धारोष्णमिति सयो दोहधारासंबन्धोष्णतायुक्तम् । गुणवदिति प्रशस्तरसायनगुणयुक्तं, यदुक्तं भोजे—“पयोऽभिष्यन्दि शुर्वामं शृतोष्णं कफवातजित् । शृतशीतं तु पित्तं सयो दुग्धं रसायनम्” इति । विपरीतमिति न तथा प्रशस्तगुणवत् ॥ ६१-६३ ॥

अनिष्टगन्धमम्लं च विवर्णं विरसं च यत् ॥

वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत् ॥ ६४ ॥

इति क्षीरवर्गः ।

व्यापक्षक्षीरासेव्यतामाह—अनिष्टगन्धमित्यादि । अम्लत्वं सलवणत्वं च विदाहात् । यदि वा गवादीनामलवणमेव नाम्ललवणम् (?) । ग्रथितता चावस्थायाम् ॥ ६४ ॥

अथ दधिवर्गः ।

दधि तु मधुरमम्लमत्यम्लं चेति; तत् कषयायानुरसं स्निग्धमुष्णं पीनसविषमज्वरातिसारारोचकमूत्रकृच्छ्रकाश्यापहं वृष्यं प्राणकरं मङ्गल्यं च ॥ ६५ ॥

महाभिष्यन्दि मधुरं कफमेदोविवर्धनम् ॥

कफपित्तकृदम्लं स्यादत्यम्लं रक्तद्रूपणम् ॥ ६६ ॥

विदाहि खट्विण्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषकृत् ॥

क्षीरकार्यतया क्षीरमनु दधिगुणानाह—दधि स्त्रियादि । एतत् शुजातमधुराम्लदधि-गुणकथनं मङ्गल्यं चेत्यन्वेन । प्राणकरमिति बलकरम् । मङ्गल्यं अभावात् । मन्दकमिति मन्दजातम् । अत्यम्लमिति अत्यम्लतां गतदधिघर्मनिर्देशः, दीपनमित्यादि तस्य गुणः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥—

स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्धनम् ॥ ६७ ॥

चातापहं पवित्रं च दधि गव्यं रुचिप्रदम् ॥

दध्याजं कफपित्तघ्नं लघु वातक्षयापहम् ॥ ६८ ॥
 दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्रेष्व दीपनम् ॥
 विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तप्रसादनम् ॥ ६९ ॥
 वलासवर्धनं स्निग्धं विशेषाद्दधि माहिषम् ॥
 विपाके कटु सक्षारं गुरु भेद्यौष्टिकं दधि ॥ ७० ॥
 वातमर्शांसि कुष्ठानि कृमीन् हन्त्युदराणि च ॥
 कोपनं कफवातानां दुर्नाम्नां चाविकं दधि ॥ ७१ ॥
 रसे पाके च मधुरमत्यभिष्यन्दि दोषलम् ॥
 दीपनीयमचक्षुष्यं वाडवं दधि वातलम् ॥ ७२ ॥
 रूक्षमुष्णं कपायं च कफमूत्रापहं च तत् ॥
 स्निग्धं विपाके मधुरं वल्यं संतर्पणं गुरु ॥ ७३ ॥
 चक्षुष्यमग्न्यं दोषघ्नं दधि नार्यां गुणोत्तरम् ॥
 लघु पाके वलासघ्नं वीर्योष्णं पक्तिनाशनम् ॥ ७४ ॥
 कपायालुरसं नाग्या दधि वर्चोविवर्धनम् ॥

गव्यादिविशेषगुणानाह—स्निग्धमित्यादि । माहिषदधिगुणे स्निग्धं विशेषादित्यनेन
 संयज्यते, वलासवर्धनमविशेषात् । आविकदधिगुणे कफवाताभ्यां कृतदुर्नाम्नां कोपन-
 मिति ज्ञेयम् ॥ ६७-७४ ॥—

दधीन्युक्तानि यानीह गव्यादीनि पृथक् पृथक् ॥ ७५ ॥
 विज्ञेयमेवं सर्वेषु गव्यमेव गुणोत्तरम् ॥

सर्वदधिषु गव्यस्य प्राधान्यमाह—दधीनीत्यादि ॥ ७५ ॥—

वातघ्नं कफकृत् स्निग्धं घृहणं नातिपित्तकृत् ॥ ७६ ॥
 कुर्याद्भक्ताभिलाषं च दधि यत् सुपरिस्तुतम् ॥
 शृतात् क्षीरात्तु यज्जातं गुणवद्दधि तत् स्मृतम् ॥ ७७ ॥
 वातपित्तहरं रुच्यं घातवन्नित्यलवर्धनम् ॥

दधोऽवस्थाया मेदान्तरेण गुणानाह—वातघ्नमित्यादि । सुपरिस्तुतमिति सुष्ठुगलित-
 द्रवभागम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥—

दध्नः सरो गुरुवृष्यो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ॥ ७८ ॥
 बह्वेर्विधमनश्चापि कफशुक्रविवर्धनः ॥

दधिसरगुणमाह—दध्न इत्यादि । बह्वेर्विधमन इति बहिमान्यकरः ॥ ७८ ॥

दधि त्वसारं रूक्षं च प्राहि विष्टम्भि वातलम् ॥ ७९ ॥
 दीपनीयं लघुतरं सकपायं रुचिप्रदम् ॥
 शरद्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गार्हितम् ॥ ८० ॥

हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शंस्यते ॥

उद्धृते घरे शेषीभूतं निःसारं दधि त्वसारम् ॥ ७९ ॥ ८० ॥—

तृष्णाह्लमहरं मस्तु लघु खोतोविशोधनम् ॥ ८१ ॥

अम्लं कपायं मधुरमदृष्यं कफघातनुत् ॥

प्रह्लादनं प्रीणनं च भिनत्स्याशु मलं च तत् ॥

चलमावहते क्षिप्रं भक्तच्छन्दं करोति च ॥ ८२ ॥

खाद्वम्लमत्यम्लकमन्दजातं तथा शृतक्षीरभवं सरश्च ॥

असारमेवं दधि सप्तधाऽसिन् वर्गे स्मृता मस्तुगुणास्तथैव ॥ ८३ ॥

इति दधिवर्गः ।

तृष्णाद्यादि मस्तुगुणः । मस्तु तु द्विविधम्—एकं दधिभवम्, अपरं कूर्चिकभवं; यदुक्तं चरके “द्रोणे पचेत् कूर्चिकमस्तुनस्तु (च. वि. स्था. अ. १२). “त्रिभागशेषं च सुपुतशीतं द्रोणेन तत्प्राकृतमस्तुता च” इति । अपरे दधिकूर्चिकामेदेन कूर्चिकभवं मस्तु द्विविधमिति त्रिविधं मस्तु वदन्ति । तदयमविशेषेण मस्तुगुणः । विशेषस्तु मस्तुगुणः “तक्राह्वयतर” इत्यादिना वक्तव्यः ॥ ८१-८३ ॥

अथ तक्रवर्गः ।

तक्रं तु मधुरमम्लं कपायानुरसमुष्णवीर्यं लघु रुक्षमग्निदीपनं गरः शोफातिसारग्रहणीपाण्डुरोगार्शः क्लीदगुल्मारोचकविषमज्वरतृष्णाच्छर्दिप्रसेकशूलमेदः श्लेष्मानिलहरं मधुरविपाकं हृद्यं मूत्रहृच्छ्लेहव्याप-
त्प्रशमनमदृष्यं च ॥ ८४ ॥

मन्थनादिपृथग्भूतश्लेहमर्धोदकं च यत् ॥

नातिसान्द्रद्रवं तक्रं खाद्वम्लनुवरं रसे ॥

यत्तु सस्नेहमजलं मथितं घोलमुच्यते ॥ ८५ ॥

तक्रमित्यादि तक्रगुणः । तक्रमिह पादजलमर्धजलं वा उद्धृतश्लेहमेवोच्यते, अत एव रुक्षमित्युक्तं; मन्दमनुद्धृतश्लेहं च तक्रं तथाऽर्धोद्धृतश्लेहं च तदपि साध्यविशेषे भवत्येव । यदुक्तं चरके—“रुक्षमर्धोद्धृतश्लेहं यत्तथाऽनुद्धृतं घृतम् । तक्रं दोषामिषलवित् त्रिविधं तत् प्रयोजयेत्” (च. वि. अ. १४) इति । यत् पुनर्दधि मथितमात्रेण तक्रं तद्विगुण-
मेव, मन्थनसंस्कारेण परं मनाक् लाघवं जनितम् । गरः कृत्रिमविषम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

तक्रं नैव शक्ते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्वले ॥

न मूर्च्छाश्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैक्तिके ॥ ८६ ॥

शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफोत्थेष्वामयेषु च ॥

मार्गावरोधे दुष्टे च चायौ तक्रं प्रशस्यते ॥ ८७ ॥

तक्रस्याविषयं तक्रविषयं च श्लोकान्यामाह—तक्रं नैवेत्यादि ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

तत् पुनर्मधुरं श्लेष्मप्रकोपणं पित्तप्रशमनं च; अम्लं वातघ्नं पित्तकरं च ॥ ८८ ॥

वातेऽम्लं सैन्धवोपेतं, खादु पित्ते सशर्करम् ॥

पिबेत्तक्रं, कफे चापि व्योषक्षारसमन्वितम् ॥ ८९ ॥

ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका ॥

तक्राल्लघुतरो मण्डः कूर्चिकादधितक्रजः ॥ ९० ॥

गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः ॥

मधुरौ बृंहणौ वृष्यौ तद्वत् पीयूषमोरटौ ॥ ९१ ॥

तक्रस्यावस्थाभेदेन गुणमाह—तत्पुनरित्यादि । तक्रकूर्चिकादधिकूर्चिकाभ्यां जातस्य मस्रुनो गुणविशेषमाह—तक्राल्लघुतरो मण्डः कूर्चिकादधितक्रज इति । मण्ड इति मस्रु, तस्य विशेष—कूर्चिकेत्यादि । कूर्चिकारूपाद्भ्रः तक्राच्च जातः कूर्चिकादधितक्रजः । दधिकूर्चिकालक्षणं यथा—“दध्रा सह पयः पक्वं सा भवेद्दधिकूर्चिका” इति । प्राकृतदधिमस्रुगुणस्तूक्त एव । ये तु पठन्ति ‘दधिकूर्चिका तक्रवत्’ इति; तन्मते दधिकूर्चिका तक्रवदिति तक्रकूर्चिकासमानगुणा । मस्रु तक्रकूर्चिकामण्डः । किलाटो नष्टक्षीरपिण्डः, यमाहुर्लौकाः ‘क्षीररस’ इति । पीयूषमोरटयोरलक्षणं यथा—“क्षीरं सद्यः प्रसूतायाः पीयूषमिति संशितम् । सप्तयन्त्रात् परं क्षीरमप्रसक्तं च मोरटम्” इति । अन्ये तु मोरटस्थाने मोरणं पठन्ति, मोरणं च नष्टक्षीरद्रवं वदन्ति ॥ ८८-९१ ॥

नवनीतं पुनः सद्यस्कं लघुं खुकुमारं मधुरं कपायभीषदम्लं शीतलं मेध्यं दीपनं हृद्यं संग्राहि पित्तानिलहरं वृष्यमविदाहि क्षयकासघ्नशोषार्शोऽर्दितापहं चिरोत्थितं गुरु कफमेदोविवर्धनं वलकरं बृंहणं शोषघ्नं विशेषेण बालानां प्रशस्यते ॥ ९२ ॥

तक्रनिष्पत्तावुत्थितत्वात् तक्रमसु नवनीतमाह—नवनीतमित्यादि । सद्यस्कमिल्लनेन लघु, चिरस्थितं तु गुरु, अत एव चिरस्थिताभिप्रायेणोक्तं—गुर्विति । बालानां प्रशस्यत इति प्रसादात् ॥ ९२ ॥

क्षीरोत्थं पुनर्नवनीतमुत्कृष्टलोहमाधुर्यमतिशीतं सौकुमार्यकरं चक्षुष्यं संग्राहि रक्तपित्तनेत्ररोगहरं वर्णप्रसादनं च ॥ ९३ ॥

क्षीरोत्थिते नवनीतगुणे वर्णप्रसादनस्थाने ये प्रसादनमिति पठन्ति ते रक्तपित्तनेत्ररोगैरनन्तरौकैः प्रसादमपि योजयन्ति ॥ ९३ ॥

सन्तानिका पुनर्वातघ्नी तर्पणी वृष्या वक्ष्या स्निग्धा रुच्या मधुरा मधुरविपाका रक्तपित्तप्रसादनी गुर्वी च ॥ ९४ ॥

सन्तानिका क्षीरस्योपरिस्थानभागः ॥ ९४ ॥

भा० सु० ४१

विकल्प एष दध्यादिः श्रेष्ठो गव्योऽभिवर्णितः ॥
विकल्पानवशिष्टस्तु क्षीरवीर्यात् समादिशेत् ॥ ९५ ॥
इति तत्त्ववर्गः ।

ननु क्षीरं दधि च गवादीनां प्रतिप्रतियुज्यत उक्तं; मस्तुतकादयस्तु सामान्यनोक्तः, तत् किं गव्यमस्तादय एते शुणत उक्ता न वेत्याशङ्क्यामाह—विकल्प इत्यादि । दधि आदिर्यस्य स दध्यादिः, मस्तुतकादिरूप इत्यर्थः । श्रेष्ठ इति हेतुगर्भविशेषणं; तेन श्रेष्ठत्वाद्गव्य एवोक्त इत्यर्थः । यद्येवं छागादिमस्तादीनां तर्हि को गुण इत्याह—विकल्पानित्यादि । क्षीरवीर्यादिति वीर्यशब्दः शक्तिवचनः, पञ्चमी चात्र ल्यब्लोपे; तेन छागादीनां क्षीराणां शक्तिरूपान् रसवीर्यविपाकानवलोक्य तत्सदृशानविवृद्धान् योग्याश्च तन्मस्तुतकादावपि गुणान् वदेदित्यर्थः ॥ ९५ ॥

अथ घृतम् ।

घृतं तु मधुरं सौम्यं मृदु शीतवीर्यमल्पाभिष्यन्दि स्नेहनमुदावर्तौन्मा-
दापस्सारशूलज्वरानाहवातपित्तप्रशमनमग्निदीपनं स्मृतिमतिमेधाका-
न्तिस्वरलाघण्यसौकुमार्यैर्जस्तेजोबलकरमायुष्यं घृत्यं मेध्यं वयः-
स्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभिवर्धनं पाप्मालक्ष्मीप्रशमनं विपहरं
रक्षोघ्नं च ॥ ९६ ॥

नवनीतोत्थितत्वाच्चनवीतमनु घृतमाह—घृतं पुनरित्यादि । सौम्यमिति सोमगुणयुक्तं; तेन स्पर्शनिपातमग्निऽपि शीतं; शीतवीर्यमित्यनेन तु अग्निबासादपि शीतम् । अल्पाभिष्यन्दिस्थाने ये 'अनभिष्यन्दि' इति पठन्ति, तन्मते ईषदर्थे नञिति स एवार्थः । त्रिदोषा-
कर्षणमिति पाठपक्षे संस्कारात् कफहरत्वेन समं त्रिदोषे मिलिते क्षमकत्वं ज्ञेयम् । तदुक्तं चरके—“क्षेहाद्घृतं क्षमयति पित्तं माधुर्यशैत्यतः । घृतं तुल्यगुणं दोषं संस्कारान्नु जयेत् कफम्” (च. नि. अ. १) इति । अग्निसन्दीपनत्वस्य प्रभावात्, चरकेऽपि घृतम-
ग्निकरमित्युक्तं; यथा—“स्मृतिबुद्ध्यामिश्रकौज्ञःकफमेदोविवर्धनम्” (च. सू. अ. २७) इत्यादि । स्मृत्यादिकर्तृत्वं तथाऽलक्ष्मीप्रशमनत्वादिकर्तृत्वं गुणपर्यालोचनयाऽनुपपद्यमानं प्रभावाज्ज्ञेयम् । एवमन्यत्रापि गुणद्वाराऽनुपपद्यमानं प्रभावादेव व्याख्येयम् । तेजोऽत्र बलं; यदाह—वीर्यमिति तत्प्रभवं तेजः । मेध्यमिति पवित्रम् ॥ ९६ ॥

विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविपापहम् ॥

चक्षुष्यमर्ध्यं धृत्यं च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम् ॥ ९७ ॥

आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्धनम् ॥

कासे श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तल्लघु ॥ ९८ ॥

मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरु पाके कफावहम् ॥
 वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माहिषं घृतम् ॥ ९९ ॥
 औष्ट्रं कटु घृतं पाके शोफक्रिमिविषापहम् ॥
 दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥ १०० ॥
 पाके लघ्वाविकं सर्पिर्न च पित्तप्रकोपणम् ॥
 कफेऽनिले योनिदोषे शोषे कम्पे च तद्धितम् ॥ १०१ ॥
 पाके लघूष्णवीर्यं च कपायं कफनाशनम् ॥
 दीपनं वद्धमूत्रं च विद्यादैकशफं घृतम् ॥ १०२ ॥
 चक्षुष्यमग्न्यं स्त्रीणां तु सर्पिः स्यादमृतोपमम् ॥
 वृद्धिं करोति देहाश्रयोर्लघुपाकं विषापहम् ॥ १०३ ॥
 कपायं वद्धविण्मूत्रं तिक्तमशिकरं लघु ॥
 हन्ति कारणं सर्पिः कफकुष्ठविषकिमीन् ॥ १०४ ॥

विपाक इत्यादिना गव्यादिविशिष्टतान्याह । सामान्यगुणाभिहितमधुरत्वादेः पुनरभि-
 यानमुक्तार्थम् । गुणोत्तरमिति सर्वघृतेषु प्रवरगुणम् । चक्षुष्यमग्न्यमिति श्रेष्ठं चक्षु-
 ष्यम् ॥ ९७-१०४ ॥

क्षीरघृतं पुनः संग्राहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छाप्रशमनं नेत्ररोगहितं
 च ॥ १०५ ॥

क्षीरघृतमिति क्षीरोत्थितं घृतम् ॥ १०५ ॥

सर्पिर्मण्डस्तु मधुरः सरो योनिधोत्राक्षिशिरसां शूलघ्नो वस्तिनस्या-
 क्षिपूरणेषूपदिश्यते ॥ १०६ ॥

सर्पिः पुराणं सरं कटुविपाकं त्रिदोषापहं मूर्च्छामदोन्मादोदरज्वर-
 गरशोषापसारयोनिधोत्राक्षिशिरःशूलघ्नं दीपनं वस्तिनस्यपूरणेषूपदि-
 श्यते ॥ १०७ ॥

भवति चात्र—

पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् ॥

मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापसारनाशनम् ॥ १०८ ॥

(एकादशशतं चैव वत्सरानुपितं घृतम् ॥

रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात् परतस्तु महाघृतम् ॥ १०९ ॥

पेयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पचनाधिकैः ॥

बल्यं पवित्रं मेध्यं च विशेषान्तिमिरापहम् ॥ ११० ॥

सर्वभूतहरं चैव घृतमेतत् प्रशस्यते ॥ १११ ॥)

इति घृतवर्गः ।

सर्पिः सन्ततस्य स्थानीभवदुपरितनो भागः सर्पिर्मण्डः; तस्य गुणो योनिश्रोत्राक्षि-
शिरसां शूलघ्नो बलिनस्पाक्षिपूरणादिभिः ॥ १०६-१११ ॥

अथ तैलानि ।

तैलं त्वाग्नेयमुष्णं तीक्ष्णं मधुरं मधुरविपाकं बृंहणं प्रीणनं व्यवायि
सूक्ष्मं विशदं गुरु सरं विकासि वृष्यं त्वक्प्रसादनं मेधामार्दवमांसस्थै-
र्यवर्णयलकरं चक्षुष्यं बद्धमूत्रं लेखनं तिक्तकपायानुरसं पाचनमनिल-
यलासक्षयकरं क्रिमिघ्नमशितं पित्तजननं योनिशिरःकर्णशूलप्रशमनं
गर्भाशयशोधनं च; तथा छिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टच्युतमथितक्षतपिचि-
तभग्नस्फुटितक्षारामिदग्धवित्रिष्टदारिताभिहतदुर्भग्नमृगव्यालविदष्टप्रभृ-
तिषु च परिपेकाभ्यङ्गावगाहादिषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

तद्वस्तिषु च पानेषु नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ॥

अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥ ११३ ॥

जङ्गमश्रेहोत्तमं घृतमभिघाय स्थावरलोहोत्तमं तैलमाह—तैलं त्रित्यादि । अभ्येयमपि
किञ्चिदनुष्णं, यथा—सौम्यानां मुष्कादीनां प्रभा; तद्वदुष्णमपि किञ्चिन्नाभयं, यथा—
गत्स्यः; तेन तैले अभ्येयमुष्णमिति द्वितीयमपि कृतम् । बृंहणं घातुपुष्टिकरत्वात् ।
लेखनत्वं मेदसो वृद्धस्याल्पकरत्वात् । व्यवायीति अपक्वमेव सकलदेहव्यापकं; विकासित्वं
पुनः प्रसरणशीलत्वं स्रोतोविकासकारित्वं वा । चक्षुष्यमिति नस्यपरिणामादिना, न तु
पूरणात् । वृष्यमपि केचित् स्रोतःशुद्धिकरत्वाद् घातुपुष्टिकरत्वाच्च वदन्ति; न तु
तैलं क्षीरादिवद् वृष्यमिति वदन्ति । मार्दवकरत्वं च तैलस्य तथा स्थैर्यकारित्वं
च । तथा हि चरके दृढगात्रकारित्वं चोक्तं; यथा—‘स्थिरतां दृढगात्रतां...ये वाञ्छन्ति
...तैलं पिबेयुः’ (च. सू. अ. १३) इति वचनात् । तेनेह तैलस्य प्रभावात् कठिने देहे
मृदुताकारित्वं, श्लेष्मे च देहे स्थिरताकारित्वं च कार्यं ज्ञेयम् । अनिलघलसक्षयकरमिति
अनिलयुक्तश्लेष्मक्षयकरत्वं; केवलघातहरत्वं च ‘वातशान्तय’ इत्यनेनैव वक्तव्यं; तथा
हि चरके “प्रभूतश्लेष्ममेदस्काश्चलस्थूलगलोदराः” (च. सू. अ. १३) इति वात-
व्याधियुक्ता एव प्रभूतश्लेष्ममेदस्काः ज्ञेहनीया उक्ताः । केवलश्लेष्मानिले तैलं न मुख्यं
भेषजं, चरके हि—“न च श्लेष्माभिवर्धनम् ।” (च. सू. अ. १३) तैलं” इत्युक्तम् ।
केचित् पठन्ति—अशितं पित्तजननमिति; तत्राशितमिति ‘शो’ तनूकरणे इत्यस्माद्भावे
चान्तं साधयन्ति; तेनाशितमिति तनुलकरमित्यर्थः । तथा चरकेऽपि तैलगुणे पठ्यते—
“बलं तनुत्वं लघुतां ये च कांक्षन्ति” (च. सू. अ. १३) इति । छिन्नं निःशेषतश्छिन्नं,
भिन्नं भेषजविषये, च्युतं स्थानाद्भग्नम्, उत्पिष्टं चूर्णितं, मथितं विलोडितं, क्षतं
क्षणनमात्रे, पिचितं यन्त्रेण, भग्नं काण्डभग्नादि, स्फुटितम् अस्थिभिर्गतं फलं, दारितं
दीर्घं, निष्ठुर्म बक्रीभूतम् । चत्स्यादि स्वविषये कुपिते घाते ज्ञेयम् ॥ ११३ ॥ ११३ ॥

एरण्डतैलं मधुरमुष्णं तीक्ष्णं दीपनं कटुकपायानुरसं सूक्ष्मं स्रोतो-
विशोधनं त्वच्यं घृण्यं मधुरविपाकं वयःस्थापनं योनिशुक्रविशोधनमा-
रोग्यमेधाकान्तिस्मृतिविकरं वातकफहरमघोभागदोषहरं च ॥ ११४ ॥

तिलतैलमनु प्राधान्यादेव एरण्डतैलगुणमाह—एरण्डेत्यादि । अघोभागहरमिति
विरेचनम् ॥ ११४ ॥

निम्बातसीकुसुम्भमूलकजीमूतकवृक्षककृतवेधनार्ककम्पिलुकहस्ति-
कर्णपृथ्वीकापीलुकरज्ज्वदीशिथुसर्पपसुवर्चलाविडङ्गज्योतिष्मतीफल-
तैलानि तीक्ष्णानि लघून्पुष्णवीर्याणि कटूनि कटुविपाकानि सराण्यनि-
लकफरुमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोगापहराणि चेति ॥ ११५ ॥

निम्बेत्यादी वृक्षकः कुटजः, हस्तिकर्णः पलाशः, पृथ्वीका कृष्णजीरकम् । निंबा-
दीनां फलस्य तैलमिह । निम्बतैलं तन्मान्तरदर्शनात् पलितमम् ॥ ११५ ॥

वातघ्नं मधुरं तेषु क्षौमं तैलं वलापहम् ॥

कटुपाकमचक्षुष्यं स्निग्धोष्णं गुरु पित्तलम् ॥ ११६ ॥

कृमिघ्नं सार्यपं तैलं कण्डूकुष्ठापहं लघु ॥

कफमेदोनिलहरं लेखनं कटु दीपनम् ॥ ११७ ॥

कृमिघ्नमिह्वदीतैलमीपत्तिकं तथा लघु ॥

कुष्ठामयरुमिहरं दृष्टिशुक्रयलापहम् ॥ ११८ ॥

विपाके कटुकं तैलं कौसुम्भं सर्वदोषकृत् ॥

रक्तपित्तकरं तीक्ष्णमचक्षुष्यं विदाहि च ॥ ११९ ॥

एषां मध्ये येषां विशेषोऽस्ति तानाह—वातघ्नमित्यादि ॥ ११६-११९ ॥

किराततिककातिमुक्तकविभीतकनालिकेरकोलाक्षोडजीवन्तीप्रिया-
लकर्बुदारसूर्यवल्लीत्रपुसैर्वाककफार्ककूष्माण्डप्रभृतीनां तैलानि मधु-
राणि मधुरविपाकानि वातपित्तप्रशमनानि शीतवीर्याण्यभिष्यन्दीनि
सृष्टभूत्राण्यग्निसादनानि चेति ॥ १२० ॥

मधूककाक्षमर्यपलाशतैलानि मधुरकपायाणि कफपित्तप्रशमनानि
॥ १२१ ॥

तुवरकभल्लातकतैले उष्णे मधुरकपाये तिकानुरसे वातकफकुष्ठमे-
दोमेहकृमिप्रशमने उभयतोभागदोषहरे च ॥ १२२ ॥

सरलदेवदाशिशपागुरुगण्डीसारस्त्रेहास्तिककटुकपाया दुष्टवण-
शोधनाः कृमिकफकुष्ठानिलहराश्च ॥ १२३ ॥

तुम्बीकोशाग्रदन्तीद्रवन्तीश्यामासप्तलानीलिकाकम्पिलकशङ्खिनीखे-
हास्तिककटुकपाया अधोभागदोपहराः कृमिकफकुष्ठानिलहरा दुष्टमण-
शोधनाश्च ॥ १२४ ॥

यवतिकातैलं सर्वदोषप्रशमनमीपत्तिकमग्निदीपनं लेखनं मेध्यं पथ्यं
च ॥ १२५ ॥

एकैपिकातैलं मधुरमतिशीतं पित्तहरमनिलप्रकोपणं श्लेष्माभिवर्धनं
च ॥ १२६ ॥

सहकारतैलमीपत्तिकमतिस्त्रुगन्धि वातकफहरं रुक्षं मधुरकपायं
रसवन्नातिपित्तकरं च ॥ १२७ ॥

कटुतैलान्यभिधाय मधुरतैलान्याह । रसानां भिन्नानामित्यादि । मिश्ररसानामपि
तैलं मधुरं भवति दृष्टत्वात् । अक्षौड औत्तरापथिकः, सूर्यवल्ली अर्कपुष्पी, प्रमृति-
ग्रहणात् कलिङ्गादीनां ग्रहणम् । कोपाग्रः कोपाम्बेति ख्यातः । श्यामा वृद्धकारक इत्येके ।
एते फलश्लेहाः । यवतिका यवक्षेत्रजा भवति जीवशुक्ल इत्यादुरिति प्रसिद्धा । एकैपिका
पात्र । सहकारतैलं तरुणाग्रफलचूर्णभवम् । तद्रूक्षं, रूक्षकार्यकर्तृत्वाज्जात्यपेक्षया च तथा-
विषक्षेहनाकर्तृत्वात्; नलत्र कपायादिवद्रूक्षत्वं, यथा “नतुर्भागावशिष्टं तु तोयं कफहरं
स्मृतम्” इत्यत्र फर्फं प्रति इतरपानीयवत् कफजनकत्वात् कफहरत्वमुच्यते न तु
कफहरमेव तद्भवति, तद्वद्रूक्षत्वं सहकारतैलस्य; एवमन्यत्राप्युक्तं वसामज्ज्ञोः श्लेष्म-
हरत्वादि व्याख्येयम् ॥ १२०-१२७ ॥

फलोद्भवानि तैलानि यान्युक्तानीह कानिचित् ॥

गुणान् कर्म च विज्ञाय फलानीच विनिर्दिशेत् ॥ १२८ ॥

अनुक्ततैलगुणकर्मज्ञापनार्थमाह—फलोद्भवानीत्यादि । अन्नपानोक्तगुणकर्मभ्यामिहा-
नुक्तफलतैलगुणाः कर्म च वक्तव्यमिति वाक्यार्थः ॥ १२८ ॥

यावन्तः स्थाचराः श्लेहाः समासात् परिकीर्तिताः ॥

सर्वे तैलगुणा ज्ञेयाः सर्वे चानिलनाशनाः ॥ १२९ ॥

सर्वेषामेव स्थावरश्लेहानां तिलतैलधर्ममतिदिशन्नाह—यावन्त इत्यादि । तैलगुणा
इति तैलसमानधर्मोः, तेन तैलगुणानां कर्मणां चातिदेशः ॥ १२९ ॥

सर्वेभ्यस्तिवह तैलेभ्यस्तिलतैलं विशिष्यते ॥

निष्पत्तेस्तद्गुणत्वाच्च तैलत्वमितरेष्वपि ॥ १३० ॥

एवमपि तिलतैलस्य कर्मणि ज्यायस्त्वेन प्राधान्यमाह—सर्वेभ्यस्तिवहादि । तिलम्वं
तैलमिति मुख्यार्थः । इतरसामेपादिश्लेहं तं लोकप्रसिद्धं तैलशब्दं व्युत्पादयन्नाह—

१ पतञ्जल्यानानुसारी पाठस्त्वभावान्न मूले सन्निवेशितः ।

निष्पत्तेरित्यादि । निष्पत्तेरिति तिले यथा तैलं निष्पद्यते चूर्णाकरणयन्त्रपीडनादिना, तथा सर्पपादावपि स्नेहाकर्षणं भवति; यथाहि समाननिष्पत्तिकतया तद्वच्छुद्धतया च वितुषे धान्ये तण्डुलशब्दो घृतः, स वितुषे विल्लेऽपि वर्तते, यथा—‘विडम्मतण्डुला’ इति तण्डुलत्वेन, यथा—अग्निर्माणवक इति ॥ १३० ॥

ग्राम्यान्पौदकानां च वसामेदोमज्जानो गुरुण्णमधुरा वातघ्नाः, जाङ्गलैकशफकव्यादादीनां लघुशीतकपाया रक्तपित्तघ्नाः, प्रतुदविष्किराणां श्लेष्मघ्नाः । तत्र घृततैलवसामेदोमज्जानो यथोत्तरं गुरुविपाका वातहराश्च ॥ १३१ ॥

इति तैलवर्गः ।

नेहसामान्याद् वसादीनां गुणमाह—ग्राम्येत्यादि । ग्राम्यादयोऽनूपा वक्तव्याः । चरकेऽप्युक्तं—“यथासत्त्वं तु शैत्योष्णे वसामज्जोर्विनिर्दिशेत्” (च. सू. अ. २७) इति । श्लेष्मघ्ना इति अनुगतश्लेष्मघ्ना इति बोद्धव्यम् । तत्रेत्यादौ य उत्तरो घृतादिषु स पूर्वापेक्षया गुरुत्वादिप्रकर्षवान् भवतीत्यर्थः ॥ १३१ ॥

अथ मधुवर्गः ।

मधु तु मधुरं कपायानुरसं रूक्षं शीतमग्निदीपनं वर्ण्यं स्वयं लघुसुकुमारं लेखनं हृद्यं वाजीकरणं सन्धानं शोधनं रोपणं संग्राहि चक्षुष्यं प्रसादनं सूक्ष्ममार्गानुसारि पित्तश्लेष्ममेदोमेहहिक्काश्वासकासांतिसारच्छर्दिवृष्णाकृमिविपप्रशमनं ह्लादि त्रिदोषप्रशमनं च; तच्च लघुत्वात् कफघ्नं, पैच्छित्यान्माधुर्यात् कपायभावाच्च वातपित्तघ्नम् ॥ १३२ ॥

त्रैषु क्रमात् पित्तवातहरप्रधाने घृततैले अभिधाय श्लेष्महरप्रधानं मधु निर्दिशति—मध्वित्यादि । उक्तं हि चरकेऽपि—“तैलं सर्पिमध्विति वातपित्तश्लेष्मप्रशमनप्रधानानि भवन्ति” (च. वि. अ. १) इति । सुकुमारमिति सौकुमार्यजनकत्वात् । सन्धानं भग्नादिसन्धानकरम् । अत्र लघ्विति पठ्यते तथा त्रिदोषप्रशमनमिति च, तच्चरके विरुध्यते; तत्र हि “वातलं गुरु शीतं च रक्तपित्तापहं मधु” (च. सू. अ. २७) इति पठितं; तेनेह लघ्विति लघुपाकं, त्रिदोषघ्नत्वं च प्रभावान्मिलितत्रिदोषारब्धज्वरादिहरतया ज्ञेयं, पृथग्वातजननं चरके प्रोक्तम् । तत्र लघुपाकादित्यादिना मिलितत्रिदोषहरण एवोपपत्तिर्वर्ण्यते । अन्ये खत्र लघुत्वं मधुनः पुराणतया वदन्ति, नवं तु मधु गुर्वेव ॥ १३२ ॥

पौत्तिकं आमरं क्षौद्रं माक्षिकं छात्रमेव च ॥

आर्ष्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥ १३३ ॥

अत्र केचिद् विशिष्टमधुनिर्देशे माक्षिकं पौत्तिकं आमरमिति त्रिविधं मधु पठन्ति, अन्ये तु क्षौद्रेण समं चतुर्विधं पठन्ति; । अष्टविधमधुपाठस्तु सर्वसंमतः । पौत्तिकमित्यादि । तत्र पित्रलमाक्षिका महत्सः पुत्तिकाः, तद्भवं पौत्तिकम् । अमराः अस्त्रिदाः । माक्षिका एव पित्रलाः खल्पाः छुद्राः, तद्भवं क्षौद्रम् । तद्विधा एव नातिखल्पा माक्षिकाः, तद्भवं माक्षिकम् । वरव्याकारकच्छन्नभवं छात्रम् । शुनकाश्रमलये तरवो मधु खवन्ति, तदार्थमुच्यते । उद्दालकाः खल्पक्रीडाः, ते बल्मीकान्तमेषु विन्वन्ति, तदौद्दालकम् । कपिला एवाखल्पा वृक्षकोटरचारिणो हृ(द)लाः, तद्भवं हृ(द)लम् ॥ १३३ ॥

विशेषात् पौत्तिकं तेषु रूक्षोष्णं सविपान्वयात् ॥
वातासृक्पित्तकृच्छेदि विदाहि मदकृन्मधु ॥ १३४ ॥
पैच्छिल्यात् स्वादुभूयस्त्वाङ्गामरं गुरुसंहितम् ॥
क्षौद्रं विशेषतो ज्ञेयं शीतलं लघु लेखनम् ॥ १३५ ॥
तस्माच्छुतरं रूक्षं माक्षिकं प्रवरं स्मृतम् ॥
श्वासादिषु च रोगेषु प्रशस्तं तद्विशेषतः ॥ १३६ ॥
स्वादुपाकं गुरु हिमं पिच्छिलं रक्तपित्तजित् ॥
श्वित्रमेदहृत्सिद्धं च विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ॥ १३७ ॥
आर्ध्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् ॥
कपायं कटु पाके च वल्यं तिक्तमचातकृत् ॥ १३८ ॥
औद्दालकं रुचिकरं स्वयं कुष्ठविपापहम् ॥
कपायमम्लमुष्णं च पित्तकृत् कटुपाकि च ॥ १३९ ॥
छर्दिमेदप्रशमनं मधु रूक्षं दलोद्भवम् ॥

क्रमेणैषां गुणविशेषानाह—विशेषादित्यादि । सविपान्वयादिति विशेषेण पुत्तिकानां सविपपुष्पेभ्यः मध्वाहरणादित्यर्थः । आर्ध्यं मधुगुणे अवातकृदिति ईषदातकृदित्यर्थः । एतच्चाविपान्वयतया उष्णाविरुद्धं; तदुक्तं भोजे—“मधून्युष्णैर्विरुध्यन्तेऽन्यत्रार्थात्” इति । इह तु तदल्पत्वाच्चोक्तं; तथा तत्रापि सौकुमार्यशैल्याभ्यां वक्ष्यमाणोष्णविरोधस्यावियमानत्वाच्चोक्तम् ॥ १३४-१३९ ॥—

बृंहणीयं मधु नवं नातिश्लेष्महरं सरम् ॥ १४० ॥
मेदःस्थौल्यापहं आहि पुराणमतिलेखनम् ॥
दोषत्रयहरं पक्वमाममम्लं त्रिदोषकृत् ॥ १४१ ॥

मधुनोऽवस्थाविशेषेण गुणभेदमाह—बृंहणीयमित्यादि । मेद इत्यादि पुराणमधुगुणः । पक्वमित्यग्निसंयोगसंपर्कादेव मधु गृह्णन्ति । अन्ये तु मधुनः पाको नास्तीति कृत्वा मध्वाधारस्यैव भूरिकालेन पक्वत्वं खल्पकालाच्चापक्वत्वं वदन्ति ॥ १४० ॥ १४१ ॥

तद्युक्तं विविधैर्योगैर्निहन्त्यादामयान् वहन् ॥

नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥ १४२ ॥

मधुनो योगवाहितामाह—तद्युक्तमित्यादि । तत्र केचित् “नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु” इति पठन्ति, तन्मतेऽपीयमुपपत्तिः प्रभावसहिता मधुनो योगवाहित्वे हेतुः । प्रभावात् नानाद्रव्यात्मकत्वेऽपि मयादीनां न योगवाहितम् । योगवाहितया च येन येन वाजीकरणरसायनदोषहरणादिना युज्यते तस्यैव कर्म करोतीति भावः ॥ १४२ ॥

तत्तु नानाद्रव्यरसवीर्यविरुद्धपुष्परससंभवत्वाद्विषमक्षिकासंभवत्वाच्चानुष्णोपचारम् ॥ १४३ ॥

उष्णैर्विरुध्यते सर्वं विषान्वयतया मधु ॥

उष्णार्तमुष्णैरुष्णे वा तन्निहन्ति यथा विषम् ॥ १४४ ॥

मधुन उष्णविरोधं सोपपत्तिकमाह—तत्तु नानेत्यादि । द्रव्येण रसेन कीर्णं विरुद्धानां पुष्पाणां रससंभवतया तथा विषलक्षितमक्षिकासंभवतया उष्णैर्विरुध्यते मधु । तत्र रसानां पुष्पगतमधुवलादीनां तथा शीतोष्णयोर्विरोधः, द्रव्यस्य च बलीभवपुष्पस्य सविषतयेव प्रभावाच्च विरोधः ॥ १४३ ॥ १४४ ॥

तत् सौकुमार्याच्च तथैव शैत्यानानौषधीनां रससंभवाच्च ॥

उष्णैर्विरुध्येत विशेषतश्च तथाऽन्तरीक्षेण जलेन चापि ॥ १४५ ॥

एतन्नेवोष्णविरोधहेतुं हेतुन्तरयुक्तं श्लोकेनाह—तत् सौकुमार्यादित्यादि । रससंभवादि-
त्यत्र रसशब्दो द्रवे वर्तते । तुल्यदृष्ट्यार्थे, भिन्नक्रमः; तेन सविषकिसिंभवत्वाच्चेति लभ्यते । उष्णविरोधश्चोष्णस्पर्शैरेव, नोष्णवीर्यैः; तेनोष्णवीर्यत्रिकटुकादिना मधु न विरुध्यते । सौकुमार्येणोष्णं विरुध्यते, यथा—नवनीतममिना, शैत्योष्णस्पर्शे विरोध एव । विरोधप्रस्तावान्मधुनो विरोधान्तरं शीतेनाह—तथाऽन्तरीक्षेणेत्यादि ॥ १४५ ॥

उष्णेन मधु संयुक्तं वमनेऽन्नचचारितम् ॥

अपाकादनवस्थानाच्च विरुध्येत पूर्ववत् ॥ १४६ ॥

मध्वामात् परतस्त्वन्यदामं कष्टं न विद्यते ॥

विरुद्धोपक्रमत्वात्तत् सर्वं हन्ति यथा विषम् ॥ १४७ ॥

इति मधुवर्गः ।

उष्णयुक्तस्यापि मधुनो यत्र न विरोधस्तत् सोपपत्तिकमाह—उष्णेनेत्यादि । पक्वमुष्ण-
विरुद्धं मधु रसक्रमेण धातून् दूषयद्विरोधमावहति । ननु पथेवं तदा विरेचनेऽपि रसो-
त्पादरूपः पाको नास्ति, यतः पच्यमानं विरेचनं दोषैः समं निरेति, तत् किं विरेचनेऽपि
मधु न विरुध्यत इत्याह—अनवस्थानादिति; वमनं पीतं मुहूर्तस्थितमेव निर्याति, विरे-
चनं तु चिरं तिष्ठति, तेन तत्रोष्णं मधु शरीराधिवासाद्विरुद्धत्वाच्च प्रयुज्यते । वमनेऽपि
भा० सु० ४२

अनिरावस्थायिमेपजोपलक्षणं, तेन वस्तावप्यविरोधोऽनेनैव ज्ञेयः । पूर्ववदिति सौकुमार्यादिहेतोर्न विरुध्यते ॥ १४६ ॥ १४७ ॥

अथेक्षुवर्गः ।

इक्षवो मधुरा मधुरविपाका गुरवः शीताः स्निग्धा चल्या वृष्या मूत्रला रक्तपित्तप्रशमनाः कृमिकफकराश्चेति । ते चानेकविधाः ॥ १४८ ॥
माधुर्यादिक्षुरसादौ द्रव्ये निर्देष्टव्ये तत्प्रभवतया इक्षुमेवाह—इक्षव इत्यादि ॥ १४८ ॥
तद्यथा—

पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः श्वेतपोरकः ॥
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः ॥ १४९ ॥
नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत् ॥
इत्येता जातयः स्थौल्याद्,

अत्र पौण्ड्रकादयो ये इक्षुमेदा उक्तास्ते देशान्तरे तत्तन्नामप्रसिद्धा एव ज्ञातव्याः, तेन नामेन देशान्तरप्रसिद्धमेवैषां लक्षणमिति । एता जातयः स्थौल्यादिति यथास्थूलमेता जातयः । तेनान्या अपि क्षारपत्रशतपर्वादीक्षुजातयो ज्ञेयाः । ये तु 'इत्येता जातयस्तेषां' इति पठन्ति, ते चकारेण कोशकारादीक्षुग्रहणं वदन्ति ॥ १४९ ॥—

गुणान् वक्ष्याम्यतः परम् ॥ १५० ॥

सुशीतो मधुरः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मलः सरः ॥
अविदाही गुरुर्वृष्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा ॥ १५१ ॥
आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित् सक्षारो वंशको मतः ॥
वंशवच्छ्वेतपोरस्तु किञ्चिदुष्णः स वातहा ॥ १५२ ॥
कान्तारस्तापसाविक्षू वंशकानुगतौ मतौ ॥
पवंगुणस्तु काष्ठेक्षुः स तु वातप्रकोपणः ॥ १५३ ॥
सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः ॥
वातलाः कफपित्तघ्नाः सकपाया विदाहिनः १५४ ॥
कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः ॥

इक्षुविशेषगुणल्लोका उक्ताः ॥ १५०-१५४ ॥—

अतीव मधुरो मूले मध्ये मधुर एव तु ॥ १५५ ॥
अग्रेष्वक्षिपु च ज्ञेय इक्षूणां लवणो रसः ॥
अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारणः ॥ १५६ ॥

अग्रेष्वक्षिपु चेलत्र अक्षिप्विति ग्रन्थिपुः किंवा 'लक्षु च' इति पाठः ॥ १५५ ॥ १५६ ॥
चक्रप्रहादन्तो वृष्यो दन्तनिष्पीडितो रसः ॥ १५७ ॥

गुरुर्विदाही विष्टम्भी यात्रिकस्तु प्रकीर्तितः ॥

पक्वो गुरुः सरः स्निग्धः सतीक्ष्णः कफचातनुत् ॥ १५८ ॥

दन्तनिष्पीडित इति दन्तैर्निष्पीप्य तत्क्षणसेवितः । अत्र “शर्करासमवीर्यस्तु दन्त-
निष्पीडितो रसः” इति केचित् पठन्ति । तत्र वीर्यशब्दः शक्तिवचनः, तेन शर्करा-
यास्तुल्यप्रभावः, यथा—“क्षीरे घारोष्णममृतं यथा” इत्युक्तम् । उक्तं च चरके—“वृष्यः
शीतः सरः स्निग्धो वृंहणो मधुरो रसः । श्लेष्मलो भक्षितस्येक्षोर्यात्रिकस्तु विदह्यते”
(च. सू. अ. २७) इति । तन्त्रान्तरे यात्रिकरसे विदाहकारणमुक्तं, यथा—“खगप्रस्थि-
पीडनाच्चैव यात्रिकस्तु विदह्यते” इति । तथा हारीतेऽप्युक्तं—“व्याधिकृतं घृकुमारोऽपि
रसो यन्निष्पीडितः । सौक्ष्म्यात् स्पृष्टोऽनिलार्काभ्यां मृदां काये विदह्यते” इति ।
एवं च यात्रिकस्य विदाहिलम् । यत्तूक्तं चरके—“मधूदकस्येष्टुरसस्य चैव पात्रात् शर्म
गच्छति रक्तपित्तम्” (च. चि. अ. ४) इति; तदन्तनिष्पीडितेष्टुरसविषयमेव ।
सतीक्ष्णः ईपत्तीक्ष्णः ॥ १५७ ॥ १५८ ॥

फाणितं गुरु मधुरमभिप्यन्दि वृंहणमवृष्यं दोषकृत् ॥ १५९ ॥

फाणितस्त्वन्तुलीभूतो रसः; यदुक्तं—फाणितमातन्तुलीभावादिति । अत्र दोषकृ-
दिति त्रिदोषकृत्; उक्तं हि तन्त्रान्तरे—“फाणितं तु त्रिदोषकृत्” इति ॥ १५९ ॥

शुडः संक्षारमधुरो नातिशीतः स्निग्धो मूत्ररक्तशोधनो नातिपित्त-
जिह्वातप्तो मेदःकृमिकफकरो वल्यो वृष्यश्च ॥ १६० ॥

पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो चातप्तोऽसृक्प्रसादनः ॥

स पुराणोऽधिकगुणो शुडः पथ्यतमः स्मृतः ॥ १६१ ॥

शुडे संक्षारशब्देन क्षारसहितलवणरसयुक्तं वदन्ति, क्षारस्य तु द्रव्यत्वाद्वा योगोऽनु-
पपन्न इति कृत्वा; किंतु क्षारद्रव्यस्यैव यदि शुडेऽपामार्गादिक्षारप्रधानद्रव्यमिव योगो
भवति तदाऽपि न विरोधं पश्यामः । पित्तघ्न इत्यादि अपकृतमलत्वे सति शुद्धशुद्ध-
गुणः । स पुराण इत्यादावधिकगुण इति शुडोक्ता गुणा इहाधिका विशेषकार्यकरणाय
भवन्ति । पथ्यतम इति शुडान्तरापेक्षया हिततमः ॥ १६० ॥ १६१ ॥

मत्स्यण्डिकाखण्डशर्करा उत्तरोत्तरं विमलाः शीताः स्निग्धा गुरु-
तरा मधुरतरा वृष्या रक्तपित्तप्रशमनास्तृष्णाप्रशमनाश्च ॥ १६२ ॥

मत्स्यण्डिकेत्यादौ मत्स्यण्डिका खण्डः ‘शाल्वकी’ इति यस्य प्रसिद्धिः । विमला उत्त-
रोत्तरमिति मत्स्यण्डिकाया मलापगमात् खण्डो भवति, खण्डाच्च मलापगमे शर्करा
भवति; शीतस्निग्धादिगुणोऽपि यथोत्तरमिह प्रकपेक्षान् भवतीति योजनीयम् ॥ १६२ ॥

यथा यथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा ॥

क्षेहगौरवशैत्यानि सरत्वं च तथा तथा ॥ १६३ ॥

एतदेव श्लोकेनाह—यथेत्यादि । अत्र गौरवस्याने केचिन्नाघवं पठन्ति, वदन्ति

च—लाघवं हि गुणः प्रशस्तो न गौरवम्, उत्तरोत्तरं च प्राशस्त्यमेवामुक्तं; किंतु यथा यथा सरत्वं भवति तथा तथा गौरवमपि शैत्यस्य जेहवदुपपन्नं, मुक्तके च गुह्यत्वमेव पठितम् ॥ १६३ ॥

यो यो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्कराणां स्वको गुणः ॥

तेन तेनैव निर्देश्यस्तेषां विस्त्रावणो गुणः ॥ १६४ ॥

मत्स्यण्डिकादीनामपनीयमानमलगुणमाह—यो यो मत्स्यण्डिकेत्यादि । विस्त्रावयति विमलीकरोतीति विस्त्रावणः समलः क्षारो भागः; अत्र मत्स्यण्डिकोत्पत्तौ यो मलभागः स विस्त्रावणः, एवं खण्डशर्करयोर्विद्ध्यम् । किंतु मलांशस्य प्रसादेन समं तुल्यगुणता न युक्ता, तेन विस्त्रावणशब्देन मत्स्यण्डिकादिविस्त्रावणकृतद्रव्यस्यायं गुणः ॥ १६४ ॥

सारस्थिता सुविमला निःक्षारा च यथा यथा ॥

तथा गुणवती सर्वा विज्ञेया गुडशर्करा ॥ १६५ ॥

सारस्थितेत्यादिना गुडपाकात् कृतशर्करागुणमाह । गुडशर्करेति गुडपाककृता शर्करा; खण्डपाककृताऽत्र शर्करा पूर्वमेवोक्तगुणा ॥ १६५ ॥

मधुशर्करा पुनश्छर्द्यतीसारहरी रूक्षा छेदनी प्रसादनी कपायमधुरा मधुरविपाका च ॥ १६६ ॥

शर्कराप्रकरणान्मधुशर्करागुणमाह—मधुशर्करेत्यादि । मधुनः कालान्तरावस्थानादतिघनीभूतमवयवं मधुशर्करेति वदन्ति ॥ १६६ ॥

यवासशर्करा मधुरकषाया तिकानुरसा श्लेष्महरी सरा चेति ॥ १६७ ॥

यासशर्करां केचित् पठन्ति; साऽपि दुरालभाकायघनीभावाद्भवति ॥ १६७ ॥

यावत्यः शर्कराः प्रोक्ताः सर्वा दाहप्रणाशनाः ॥

रक्तपित्तप्रशमनाश्छर्दिमूर्च्छावृषापहाः ॥ १६८ ॥

केचिदनुष्णशर्करागुणं श्लोकं पठन्ति—यावत्य इत्यादि ॥ १६८ ॥

रूक्षं मधूकपुष्पोत्थं फाणितं वातपित्तकृत् ॥

कफघ्नं मधुरं पाके कषायं वस्तिद्रूपणम् ॥ १६९ ॥

इतीधुवर्गः ।

इष्टुविकृतिफाणितसाधर्म्येण मधूकपुष्पकायकृतफाणितगुणमाह—रूक्षमित्यादि १६९

अथ मद्यवर्गः ।

सर्वं पित्तकरं मद्यमम्लं रोचनदीपनम् ॥

भेदनं कफवातघ्नं हृद्यं वस्तिविशोधनम् ॥ १७० ॥

पाके लघु विदाह्युष्णं तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम् ॥

विकासि सृष्टविण्मूत्रं

इदानीमुक्तमधुगुणानामपि मद्यकरणान्मद्यगुणानाह—सर्वमित्यादि । अम्लमिति
अम्लकार्यकारित्वात् साक्षादप्रतीयमानाम्लरसमपि मार्द्वीकमाघ्नीकादि अम्लमेव । चरके-
ऽप्युक्तं—“प्रकृत्वा मयमम्लोष्णं” (च. सू. अ. २७) इति । तेनेहापि प्रभावादम्लका-
र्यकारित्वादेव सर्वं मयमम्लम् । येऽपि च पयसरसं मयमिच्छन्ति तन्मतेऽपि अम्लादिर-
सता इतररसानां ज्ञेया । उक्तं हि चरके “सर्वेषां मयमम्लानामुपर्युपरि वर्तते” (च.
चि. अ. २४) इति ॥ १७० ॥—

शृणु तस्य विशेषणम् ॥ १७१ ॥

मार्द्वीकमविदाहित्वान्मधुरान्वयतस्तथा ॥
रक्तपित्तेऽपि सततं बुधैर्न प्रतिपिध्यते ॥ १७२ ॥
मधुरं तद्धि रूक्षं च कपायानुरसं लघु ॥
मृदुपाकि सरं शोषविषमञ्चरनाशनम् ॥ १७३ ॥
मार्द्वीकाल्पान्तरं किञ्चित् खार्जूरं घातकोपनम् ॥
तदेव विशदं रुच्यं कफघ्नं कर्शने लघु ॥ १७४ ॥
कपायमधुरं हृद्यं सुगन्धीन्द्रियघोचनम् ॥
काश्याशोग्रहणीदोषमूत्राघातानिलापहा ॥ १७५ ॥
स्तन्यरक्तक्षयहिता सुरा वृंहणदीपनी ॥
कासाशोग्रहणीश्वासप्रतिश्यायविनाशनी ॥ १७६ ॥
श्वेता मूत्रकफस्तन्यरक्तमांसकरी सुरा ॥
छर्द्यरोचकहृत्कुक्षितोदशूलप्रमर्दनी ॥ १७७ ॥
प्रसन्ना कफघाताशौविबन्धानाहनाशनी ॥
पित्तलाऽल्पकफा रूक्षा यवैर्घातप्रकोपणी ॥ १७८ ॥
विष्टम्भिनी सुरा गुर्वी श्लेष्मला तु मधूलिका ॥
रूक्षा नातिकफा वृष्या पाचनी चाक्षिकी स्मृता ॥ १७९ ॥
त्रिदोषो मेघवृष्यश्च कोहलो वदनप्रियः ॥
ग्राह्युष्णो जगलः पक्ता रूक्षस्तृट्कफशोफहृत् ॥ १८० ॥
हृद्यः प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोषहृत् ॥
वक्त्रसो हृतसारत्वाद्विष्टम्भी घातकोपनः ॥ १८१ ॥

मृद्वीकाकृतमयस्य गुणमाह—मार्द्वीकमित्यादि । अन्ये तु मधुकृतं माघ्नीक-
मत्रोपदेशे पठित्वा मार्द्वीकादिफलसुराः पठन्ति । मृदुपाकमिति विदाहरहितत्वात् सुख-
पाकम् । फलमधेषु च मध्वनुक्तमपि ददति मद्यकाराः । खर्जूरफलकृतं मद्यं खार्जूरम् ।
मद्यविशेषगुणे केचिद्गुणवत्तया माघ्नीकगुणं प्रथमं पठन्ति; अन्ये तु पित्तयोनिमद्यविशेष-
गुणं पठन्ति—काश्येत्यादि । सुराऽत्र लोहितवर्णा सुरा । कासाशोग्रहणीदोषप्रतिश्याये-
त्यादिना तु श्वेतसुरायाः कातोलीति प्रसिद्धाया गुणाः । पित्तलाऽल्पेत्यादि । यवादुत्पन्नायाः

अपि स्रुयाः पित्तकर्तृत्वं विष्टम्भित्वं च प्रभावात् । किंच व्याख्यातमेव तद् द्रव्यगुणे यत् कार्यं गुणद्वारा अनुपपन्नं तत् सर्वत्र प्रभावकृतं व्याख्येयं, यच्च गुणद्वारा उपपन्नमपि पुनरुच्यते तद्वत्कर्तृप्रतिपादनार्थं ज्ञेयम्; एवंविधं व्याख्यानं सर्वत्र न दर्शयामः । श्लेष्म-
लेत्यादि मधूलिकागुणाः; मधूलकः स्वल्पगो धूसः मर्कटहस्ततृणं वा, तत्कृतकिण्व-
भागा सुरा मधूलिका; कुधान्यकृतत्वात् कुधान्यमद्यप्रकरण एव मधूलिका पठिता । यथा
“सुरा समण्डा रूक्षोष्णा यवानां वातकोपनी । गुर्वी जीर्यति विष्टभ्य श्लेष्मला तु मधूलिका”
(च. सू. अ. २७) इति; तेन मधूलिकान्तरकल्पनमिहान्याय्यम् । रूक्षेत्यादि बन्धनीति
प्रसिद्धसुरागुणाः । तथाऽपि अक्षवल्कलसुरैवाक्षकृता ज्ञेया । त्रिदोष इत्यादिना मेदशब्द-
व्यवहियमाणवक्त्रसगुणाः; अन्ये पौण्ड्रप्रसिद्धां सुरां काश्चिमात्मिकाभाहुः । जगलो भक्त-
किण्वकृतसुरा । वक्त्र इत्यादिना मेदशब्दव्यवहियमाणवक्त्रसगुणाः (१) ॥१७१-१८१॥

दीपनः सृष्टविण्मूत्रो विशदोऽल्पमदो गुरुः ॥

कपायो मधुरः शीघ्रगौडः पाचनदीपनः ॥ १८२ ॥

शार्करो मधुरो रुच्यो दीपनो वस्तिशोधनः ॥

वातघ्नो मधुरः पाके हृद्य इन्द्रियबोधनः ॥ १८३ ॥

तद्वत् पकरसः शीघ्रवर्लवर्णकरः सरः ॥

शोफघ्नो दीपनो हृद्यो रुच्यः श्लेष्मार्षसां हितः ॥ १८४ ॥

कर्शनः शीतरसिकः श्वयधृदरनाशनः ॥

घर्णकृत्जरणः स्वयो विवन्धघ्नोऽर्शसां हितः ॥ १८५ ॥

आक्षिकः पाण्डुरोगघ्नो वण्यः संप्राहको लघुः ॥

कपायमधुरः शीघ्रः पित्तघ्नोऽसृक्प्रसादनः ॥ १८६ ॥

जाम्बवो वद्धनिस्पन्दस्तुवरो वातकोपनः ॥

दीपन इत्यादिना गुटकृतसीधुगुणाः । सीधुस्तु हस्तविकारप्रकृतिकः, संप्रदायाद्वातकी-
पुण्डलोद्भादिकृतसंस्कारं मयमुच्यते । अल्पमदः अल्पमदविकारः । गौट इति गुडकृतः ।
शार्करकृतः सीधुः शार्करः । तद्वदित्यादिना पकेसुरसकृतसीधुगुणाः । फलरसगुटकृत-
सीधुविशेषगुणानाह—आक्षिक इत्यादि । आक्षिको विमीतकरसगुडादिकृतः सीधुः । अस्य
सांप्राहिकत्वानुपपत्तेः केचित् सांप्राहिक इत्यादि जाम्बवसीधुगुणं वदन्ति । जाम्बवो
जम्बूफलकृतः सीधुः । वद्धनिस्पन्द इति वद्धमूत्रः । तुवर इति कपायरसः । ये तु
‘तौवर’ इति पठन्ति ते जाम्बवविशेषणं ‘तौवर’ इति वदन्ति; तथा च जम्बूफलरस-
तौवरकायगुडादिकृतमेतं सीधुं वदन्ति ॥ १८२-१८६ ॥—

तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफघातनुत् ॥ १८७ ॥

सुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ॥

इदानीं पृथक्पृथगुदपिष्टयोनीनि मद्यान्यभिघाय मद्यादियोनिलेकनिष्पन्नं किंचि-
दौषधयुक्तं मद्यमासवचंसर्कं निर्दिशामाह—तीक्ष्ण इत्यादि । सुरा पैठी, सैव यत्र तोय-

कार्यं करोति स सुरासवः । अत्राधुता या पिष्टसुरा सा पुनर्गुडाधिकाराद् द्वितीयस-
न्धाने शुभेन सन्धीयत इति गुडपिष्टयोनिवद्वियोनिरासवः ॥ १८७ ॥—

लघुर्मध्वासवदछेदी मेहकुष्ठविपापहः ॥ १८८ ॥

तिक्तः कपायः शोफघ्नस्तीक्ष्णः स्वादुरवातकृत् ॥

लघुरित्वादिना मध्वासवगुणः । मध्वासवे मधु शुडो द्वे योनी भवत इत्ययमपि
द्वियोनिरासवः ॥ १८८ ॥—

तीक्ष्णः कपायो मदकुहुर्नामकफगुल्महृत् ॥ १८९ ॥

कृमिमोदोनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः ॥

तीक्ष्ण इत्यादिना मैरेयगुणाः । मैरेयलक्षणं यथा—“आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरेकत्र
माजने । सन्धानं तं विजानीयान्मैरेयमुभयाभयम्” इति । एवं च सुरा पैष्टी, आस-
वस्तु द्वियोनित्वाद् गुडमधुकृतोऽपि भवति; तेन सुरामधुगुडरूपयोनित्रयकृतत्वात् त्रियो-
निर्मैरेय इत्याहुः ॥ १८९ ॥—

वत्यः पित्तहरो वण्यो हृद्यश्चेक्षुरसासवः ॥ १९० ॥

वत्य इत्यादिनेक्षुरसासवगुणाः । केचिदत्र मृद्धीकेक्षुरसासव इत्यासवद्वयं पठन्ति ॥ १९० ॥

शीधुर्मधूकपुष्पोत्थो विदाह्यशिवलप्रदः ॥

रूक्षः कपायः कफहृद्वातपित्तप्रकोपणः ॥ १९१ ॥

शीधुरित्वादिना मधूकपुष्पकृतशीधुगुणाः । अस्य च शीधुगुणत्वेऽपि न गुडयोनित्वं
वदन्ति ॥ १९१ ॥

निर्दिशेद्रव्यसंयोगात् कन्दमूलफलासवान् ॥

कार्यवशादासवबहुलेन साक्षादनिर्दिष्टासवगुणज्ञानार्थमाह—निर्दिशेदित्यादि । द्रव्य-
संयोगादिति तत्तत्कार्यव्याधिहरणापेक्षाक्षिप्यमाणद्रव्यसंयोगं गुणतो वीक्ष्य ततोऽनुक्तास-
वेष्वपि संयुज्यमानकन्दमूलफलादियुक्तानादिशेदित्यर्थः । अत्र चादिशब्दो लुप्तनि-
र्दिष्टः; तेन चरकोक्तकाण्डलग्नादीनामासवयोनीनां ग्रहणम् । उक्तं हि चरके—“धान्य-
फलमूलसारपुष्पकाण्डपत्रलचो भयन्त्यासवयोनयः शर्करा नवमीकाः” (च. सू. अ.
२५) इत्यादि ॥—

नवं मद्यमभिष्यन्दि गुरु वातादिकोपनम् ॥ १९२ ॥

अनिष्टगन्धि विरसमहृद्यं च विदाहि च ॥

मद्यस्याल्पकालत्वादिना अपरिणतस्य दोषमाह—नवं मद्यमित्यादि ॥ १९२ ॥—

सुगन्धि दीपनं हृद्यं रोचिष्णु कृमिनाशनम् ॥ १९३ ॥

स्फुटस्त्रोतस्करं जीर्णं लघु वातकफापहम् ॥

पुराणमद्युगमाह—युगन्धीत्यादि । जीर्णमिति कालेन प्रकम् ॥ १९३ ॥—

अरिष्टो द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः ॥ १९४ ॥

बहुदोषहरश्चैव दोषाणां शमनश्च सः ॥

दीपनः कफघातघ्नः सरः पित्ताविरोधनः ॥ १९५ ॥

शूलाध्मानोदरघ्नीहृज्वराजीर्णाशंसां हितः ॥

पिप्पल्यादिद्रुतो गुल्मकफरोगहरः स्मृतः ॥ १९६ ॥

चिकित्सितेषु वक्ष्यन्तेऽरिष्टा रोगहराः पृथक् ॥

अरिष्टगुणानाह—अरिष्ट इत्यादि । इष्टुविकारसहिताभयाचित्रकदन्तीपिप्पल्यादिभूरि-
मेपजकायादिसंस्कारवानरिष्टोऽभिधीयते । द्रव्यसंयोगोऽभयाचित्रकादिधिकित्सितवक्ष्यमा-
णद्रव्यसंयोगः; संस्कारोऽपि मेपजकथन-भाजनसंस्कार-यवराशिस्थापनादिस्तत्र तत्रा-
भयारिष्टादौ वक्ष्यः; ततो द्रव्यसंयोगसंस्कारात् सुरासीष्वासवेपु गुणैः प्रशास्तरोगशम-
नादिधर्मैरधिक इत्यर्थः । अधिकगुणत्वमेवाह—बहुदोषहर इत्यादि । दोषाणामिति रोगाणां
चिकित्सितेषु वक्ष्यमाणारिष्टविषयार्थाः प्रभृतीनाम् । पित्ताविरोधनः इतीपदर्थे नन् । सामा-
न्यविषयरोगानाह—श्लेष्मादि ॥ १९४-१९६ ॥—

अरिष्टासवशीधूनां गुणान् कर्माणि चादिशेत् ॥ १९७ ॥

युज्या यथास्वं संस्कारमवेक्ष्य कुशलो भिषक् ॥

अरिष्टप्रसङ्गेनासवशीधूनामपि बहुप्रपञ्चेनेहावृत्तानां गुणज्ञानार्थमाह—अरिष्टासवेत्यादि ।
संस्कारमवेक्ष्येति संस्कारप्रव्यगुणं युज्या अरिष्टसीष्वादीनां गुणकर्माणि च वक्ष्यानी-
त्यर्थः । एतेन च भोजे बहुदोषमेवेन सीधुमेदा उक्तालोऽपि निर्दिष्टा मवन्ति ॥ १९७ ॥—

सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धं विरसं कृमिलं शुक्र ॥ १९८ ॥

अहृद्यं तरुणं तीक्ष्णमुष्णं दुर्भाजनस्थितम् ॥

अल्पौषधं पर्युषितमत्यच्छं पिच्छिलं च यत् ॥ १९९ ॥

तद्वर्ज्यं सर्वथा मद्यं किञ्चिच्छेपं च यद्भवेत् ॥

तत्र यत् स्तोकसम्भारं तरुणं पिच्छिलं शुक्र ॥ २०० ॥

कफप्रकोपिं तन्मद्यं दुर्जरं च विशेषतः ॥

पित्तप्रकोपिं बहलं तीक्ष्णमुष्णं विदाहि च ॥ २०१ ॥

अहृद्यं पेलवं पूति कृमिलं विरसं च यत् ॥

तथा पर्युषितं चापि विद्यादनिलकोपनम् ॥ २०२ ॥

सर्वदोषैरुपेतं तु सर्वदोषप्रकोपणम् ॥

मद्यदोषानेकीकृत्य वर्ज्यमाह—सान्द्रमित्यादि । तरुणमिति अभिनवं मन्दजातम्;
पूतचोक्षमपि समुदितदोषाभिधानप्रस्तावात् पुनरुच्यते । यत्तु—“तरुणश्च सुरामण्डल-
रणी च सुरा हिता” इत्यादि; तत्तरुणत्वं मन्दजातमद्यस्य नवतावाचकम् । केचित्तु

व्याधिसात्म्यत्वाजवस्यापि मद्यस्य हितत्वं तत्र वदन्ति । पथुमितमिति उद्धृतं पथु-
मितम् । सान्नादिदोषेष्वेव ये मद्यदोषाः कफादिदोषं कुर्वन्ति तानाह—तत्र यदित्यादि
॥ १९८-२०२ ॥—

चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित् ॥ २०३ ॥

रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं मदावहम् ॥

सेव्यं मद्यमाह—चिरस्थितमित्यादि ॥ २०३ ॥—

तस्यानेकप्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्यतः ॥ २०४ ॥

सौक्ष्म्यादौष्ण्याच्च तैक्ष्ण्याच्च विकासित्वाच्च वह्निना ॥

समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरूर्ध्वमागतम् ॥

विचाल्येन्द्रियचेतांसि वीर्यं मद्यतेऽचिरात् ॥ २०५ ॥

संप्रति मद्यं यथा मद्यति तदाह—तस्येत्यादि । तस्य मद्यस्य, वीर्यं प्रभावः शक्तिर्वा
नानाविधरसवीर्यरूपा, मद्यते इति मर्दं करोति । मर्दजननसंप्राप्तिमाह—सौक्ष्म्यादित्यादि ।
धर्मचतुष्टयस्य वह्निना समानत्वाद् वह्निसमागमे हेतुः, तथा ऊर्ध्वगत्वभाववह्निसंगतत्वात्
स्वरूपाधोर्ध्वधमनीहृदयगमने च हेतुः, तथा हृदयेन्द्रियचेतोविचालने च हेतुः ।
विकासित्वमपक्वस्यैव सन्निधिमोक्षणप्रयुक्तप्रसरणशीलत्वम् । तत्रेति वीर्यं, ऊर्ध्वं हृदयं
तथा ऊर्ध्वं धमनीरागतं वीर्यमिति योजना । विचाल्येति हृदयमित्यनेन तथा इन्द्रिय-
चेतांसीत्यनेन च संबध्यते । विचाल्येति विकृतिं नीत्वा । एतेन हृदयक्षोभलक्षणविकृष्टा
तदाश्रितस्यौजसोऽपि तथा मनसस्तथेन्द्रियाणां च हृदयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन
तदाश्रितानां विकृतिर्भवति । तदुक्तं चरके—“सौक्ष्म्यान्मद्यं विहसैवमोजसः खगुणै-
र्गुणान् । सर्वं तदाश्रयं चागु संकोभ्य कुरुते मद्यम् ॥ अतिपीठेन मयेन विहृतेनौजसा
तथा । हृदयं विकृतिं याति तत्रस्था ये च धातवः” (च. वि. अ. २४) इति ।
हृदयस्थाश्चरक एवोक्ताः । यथा—“षडङ्गमङ्गं विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम् । आत्मा
च सगुणश्चेतश्चिन्त्यं च हृदि संस्थितम्” (च. सू. अ. ३०) इति ॥ २०४ ॥ २०५ ॥

चिरेण श्लैष्मिके पुंसि पानतो जायते मद्यः ॥

अचिराद्वातिके हृष्टः, पैत्तिके शीघ्रमेव च ॥ २०६ ॥

सात्त्विके शौचदाक्षिण्यहर्षमण्डनलालसः ॥

वीत्ताध्ययनसौभाग्यसुरतोत्साहकृन्मद्यः ॥ २०७ ॥

राजसे दुःखशीलत्वमात्मत्यागं ससाहसम् ॥

कलहं सानुबन्धं तु करोति पुरुषे मद्यः ॥ २०८ ॥

अशौचनिद्राभात्सर्यागम्यागमनलोलताः ॥

असत्यभाषणं चापि कुर्याद्वि तामसे मद्यः ॥ २०९ ॥

(दीपविशेषेण मद्यकालविशेषमाह—चिरेणेत्यादि ॥ २०६-२०९ ॥

आ० सु० ४३

रक्तपित्तकरं शुक्रं छेदनं भुक्पाचनम् ॥
 वैस्वर्यं जरणं श्लेष्मपाण्डुकिमिदं लघु ॥ २१० ॥
 तीक्ष्णोष्णं मूत्रलं हृद्यं कफघ्नं कटुपाकि च ॥
 तद्वत्तदासुतं सर्वं रोचनं च विशेषतः ॥ २११ ॥

आसुतलसामान्याच्छुक्रादिधर्मकथनं—रक्तपित्तेत्यादि । शुक्लक्षणं यथा—“यन्म-
 स्त्नादि शुक्रं भाण्डे सगुडक्षौद्रकाक्षिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्रं चुक्रं तदुच्यते”
 इति । अत्रापि गुडादिमाने श्लोकः—“गुडमाक्षिकधान्याम्लमस्तु च द्विगुणं क्रमात् ।
 शुक्रसिद्ध्यर्थमावाप्यं प्रायशः कटुकं च यत्” इति । तदासुतमिति आर्द्रककरीरादि
 शुक्रसन्धानप्रक्षिप्तम् । तद्वदिति शुक्रसमानलक्षणम् ॥ २१० ॥ २११ ॥

गौडानि रसशुक्रानि मधुशुक्रानि यानि च ॥

यथापूर्वं शुरुतराण्यभिप्यन्दकराणि च ॥ २१२ ॥

गौडानीत्यादि । रसशुक्रानीति इक्षुरसशुक्रानि । गुडादिप्रकृतिशुक्रत्रये परिभाषा
 यथा—“गुडाम्बुना सतैलेन सन्धानं संस्कृतं तु यत् । कन्दशाकफलैर्युक्तं गुडशुक्रं
 तदुच्यते” इति । गुडशुक्रादिक्षुरसशुक्रं ज्ञेयम् । “जम्बीरस फलरसं पिप्पलीमूल-
 संयुतम् । मधुभाण्डे विनिक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत् ॥ ग्रहेण तज्जातरसं मधुशुक्र-
 मुदाहृतम्” इति । यानि चेति चकाराद् धान्ययोनि च शुक्रं समुच्यते । तल्लक्षण-
 ग्रन्थः—“चतुःपट्टिपलं मापाजलद्रोणे विपाचयेत् । तेन पादावशेषेण पृथक् प्रत्यसमं
 रसम् ॥ विभज्य देयं फलपूरकस्य इक्षोस्तया बालकमूलकस्य । चूर्णाकृतं व्यूषणजीरकं च
 पलप्रमाणं त्रिसुगन्धिशुक्रम् ॥ एतच्च सम्यक्निहितं तु कुम्भे धर्मस्थितं पक्षदिनेन
 शुक्रम्” इति ॥ २१२ ॥

तुषाम्बु दीपनं हृद्यं हृत्पाण्डुक्रुमिरोगनुत् ॥

ग्रहण्यशौविकारघ्नं मेदि सौवीरकं तथा ॥ २१३ ॥

धान्याम्लं धान्ययोनिस्त्वज्जीवनं दाहनाशनम् ॥

स्पर्शात्, पानात् पवनकफतृष्णाहरं लघु ॥ २१४ ॥

तैक्ष्ण्याच्च निर्हरेदाशु कफं गण्डूपधारणात् ॥

मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यमलशोषकमापहम् ॥ २१५ ॥

दीपनं जरणं मेदि हितमास्थापनेषु च ॥

समुद्रमाश्रितानां च जनानां सात्म्यमुच्यते ॥ २१६ ॥

इति मद्यवर्गः ।

तुषाम्बुसौवीरके विरेचनाध्यायोक्तकमेण ज्ञेये । धान्याम्लं काक्षिकम् । धान्ययोनि-
 स्त्वज्जीवनं रक्तशात्यादिधान्यकृतत्वात् । दाहशमकलं स्पर्शात्तदल्पशीतलत्वात्, किंवा
 प्रभावात्; यथा—तक्रं कण्ठे कफं करोति, उदरे हन्ति । समुद्रवासिनां सात्म्यमिति
 तेषां लवणप्रधानानुपानानां काक्षिकेन लवणरसविह्वनत्वात्, अभ्यासाच्च ॥ २१३-२१६ ॥

अथ मूत्राणि ।

मूत्राणि गोमहिष्यजाविगजहयखरोप्राणां तीक्ष्णान्युष्णानि कटूनि
तिकानि लवणानुरसानि लघूनि शोथनानि कफवातकृमिमेदोविप-
गुल्मार्शोदरकुष्ठशोफारोचकपाण्डुरोगहराणि दृद्यानि दीपनानि च
सामान्यतः ॥ २१७ ॥

भवतश्चात्र—

तत् सर्वं कटु तीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं लघु ॥
शोथनं कफवातघ्नं कृमिमेदोविपापहम् ॥ २१८ ॥
अशोण्डरगुल्मघ्नं शोफारोचकनाशनम् ॥
पाण्डुरोगहरं मेदि हृद्यं दीपनपाचनम् ॥ २१९ ॥
गोमूत्रं कटु तीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वाच्च वातलम् ॥
लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातनुत् ॥ २२० ॥
शूलगुल्मोदरानाहविरेकास्थापनादिषु ॥
मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥ २२१ ॥
दुर्नामोदरशूलेषु कुष्ठमेहाविशुद्धिषु ॥
आनाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषम् ॥ २२२ ॥
कासश्वासपहं शोफकामलापाण्डुरोगनुत् ॥
कटुतिकान्वितं छागमीपन्मासतकोपनम् ॥ २२३ ॥
कासश्लेहोदरश्वासशोषचोर्ग्रहे हितम् ॥
सक्षारं तिक्तकटुकमुष्णं घातघ्नमाविकम् ॥ २२४ ॥
दीपनं कटु तीक्ष्णोष्णं घातचेतोविकारनुत् ॥
आश्वं कफहरं मूत्रं कृमिदद्गुषु शस्यते ॥ २२५ ॥
सतिकं लवणं मेदि घातघ्नं पित्तकोपनम् ॥
तीक्ष्णं क्षारे किलासे च नागं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥ २२६ ॥
गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् ॥
दीपनं गार्दभं मूत्रं कृमिघातकफापहम् ॥ २२७ ॥
शोफकुष्ठोदरोन्मादमासतकिमिनाशनम् ॥
अशोघ्नं कारभं मूत्रं मानुषं च विपापहम् ॥ २२८ ॥

इवपारिशेष्यान्मूत्राण्याह—मूत्राणीत्यादि । विशेषणमिति गोमूत्रादीनां विशेषकं
मेदैकधर्मम् । मूत्रप्रयोगसाध्येष्विच्छिन्नेनाविशेषितमूत्रप्रयोगे गोमूत्रमेव ग्राह्यम् । चेतो-
विकारः उन्मादापत्सारः । क्षारपाके ये गार्दभं मूत्रं न पठन्ति तेऽत्रग्रहणेनैकशफलात्तत्र
ग्रहणं वदन्ति । मानुषमबहुविषयतया उद्देशानुक्रमपि विपहन्तुतयाऽन्यूनतार्यं पठ्यते ।

१ 'शृणु तस्य विशेषणम्' इति वा. । २ एतद्व्याख्यानुसारी पाठस्त्वनुपलब्धत्वाच्च
मूत्रे सन्निवेशितः ।

अत्र मूत्रग्रहणे व्यवहारसिद्धल्लोके वेदे च स्त्रीगवीमूत्रमेव गृह्यते । यत्तु पुंलिङ्गानां शुक्रसंबन्धतया गौरवाच्च प्राह्यं मूत्रमुच्यते, तन्न, शुक्रसंबन्धस्य स्त्रीष्वपि विद्यमानत्वात्; यदाऽपि स्त्रीत्वेन लघुत्वं स्त्रीगवां, ततश्च तन्मूत्रं लघुत्वाद् प्राह्यं तदपि न, येन सेकादौ वाते च मूत्रस्य गौरवमप्युपयुक्तं, तस्माद्यथोक्तमेव साधु ॥ २१७-२२८ ॥

द्रवद्रव्याणि सर्वाणि समासात् कीर्तितानि तु ॥

देशकालविभागश्चो नृपतेर्दानुमहति ॥ २२९ ॥

इति सौश्रुते शल्यतन्त्रे सूत्रस्थाने द्रवद्रव्यविज्ञानीयो

नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

अध्यायमुपसंहरति—द्रवेषादि । समासादित्यनेन विस्तरस्याशङ्क्यत्वाद् ग्रन्थविस्तर-भयाच्चानभिधानं गमयति । उक्तानां द्रवद्रव्याणां काल्यदिभिभागेन योग्यतया योजनं विशेषतो राज्ञि सकलप्रजापालके कर्तव्यमित्याह—देशेषादि । दातुं द्रवद्रव्याणि अर्हतीति योज्यम् ॥ २२९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां सुश्रुततात्पर्यटीपिकायां मानुमत्यां सूत्रस्थाने द्रव-द्रव्यविधिर्नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

पट्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नपानविधिर्मध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् घञ्चन्तरिः ॥ २ ॥

अन्नपानसाधनद्रवमभिधाय तत्साध्यान्नपानद्रव्याणि विशिष्टत्वाच्च रसादिना भक्त-पेयादिकल्पनया चाभिधातुमन्नपानविधिरध्यायोऽभिधीयते । अद्यते खाद्यत इत्यन्नम् । तत्राग्रे भक्ष्यं पाने च लेह्यमवरुद्धं, तद्वक्ष्यति तन्त्रयुक्तो—“अग्रे भक्ष्यमवरुद्धं, घनल-साधर्म्यात्; पाने लेह्यं, द्रवत्वसाधर्म्यात्” (उ. तं. अ. ६६) इति । तेन चतुर्विध-मप्यक्षितलीढत्वादितपेयरूपमन्नपानशब्देन गृहीतं; तस्य विधिर्भेदः, प्रकृतिः शूकधा-न्यादिः, तथा तथा करणेन भक्तपेयादिना ज्ञेयः, तमधिकृत्य कृत इत्यादि पूर्वव्या-ख्येयम् ॥ १ ॥ २ ॥

घञ्चन्तरिमभिवाच्य सुश्रुत उवाच-भगवन् ! प्रागभिहितं—‘प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णौजसां च, स पट्टसु रसेष्वायत्तः, रसाः पुन-द्रव्याश्चयिणः’ (सू. अ. १), द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकनिमित्ते च क्षयवृद्धौ दोषाणां साम्यं च, ब्रह्मादेरपि च लोकस्याहारः स्थित्युत्पत्तिविनाशहेतुः, आहारादेवाभिवृद्धिर्यलमारोग्यं वर्णोन्मिध्यप्रसादश्च, तथा ह्याहारवैय-भ्यादस्वास्थ्यं; तस्याशितपीतलीढत्वादितस्य नानाद्रव्यात्मकस्यानेक-विधविकल्पस्यानेकविधप्रभावस्य पृथक् पृथग्द्रव्यरसगुणवीर्यविपाक-कर्मणीच्छासि ज्ञातुं, न ह्यनवयुद्धस्वभावा भिपजः स्वस्थानुवृत्तिं रोग-

निग्रहणं च कर्तुं समर्थाः; आहारायत्ताश्च सर्वप्राणिनो यस्मात्तस्मादन्न-
पानविधिमुपदिशतु मे इत्युक्तः प्रोवाच भगवान् धन्वन्तरिः—अथ
क्षलु चत्स सुश्रुत ! यथाप्रश्नमुच्यमानमुपधारयस्व ॥ ३ ॥

अध्यायार्थं गुरुप्रश्नक्रमेणावतारयन्नाह—धन्वन्तरिमित्यादि । प्राणिति प्रथमाध्याये;
एतदर्थं तत्रैव व्याकृतः । अत्र जिज्ञासिताहारप्राधान्यव्यापके ग्रन्थेऽभिधातव्ये द्रव्य-
प्राधान्यं 'रसाः पुनर्द्रव्याधयिण' इत्यनेन तथा द्रव्यरसेत्यादिना च द्रव्यरसादिख्यापन-
माहारस्य द्रव्यरसादिभेदेनेह जिज्ञासिततोपदर्शनार्थम् । द्रव्यरसेत्यादौ दोषाणामित्यादि-
शब्दलोपाद्वक्षणया दोषघातुमलानामित्वेर्वर्ण्यं हेयम् । साम्यं चेत्यनेन दोषादि-
साम्येन स्वास्थ्यमुच्यते । तेन व्याधिपरिमोक्षः सुस्थस्वास्थरक्षणं च द्वितयं तत्पदप्रयो-
जनं गृहीतं भवति । निमित्ते चेति चकारेण कालः, कायादिचेष्टा, शब्दादयश्च
अप्रधानत्वेन सूच्यन्ते । आहारप्राधान्यमुपदर्शयति—ब्रह्मादेरित्यादि । ब्रह्मादयोऽपि हि
अमृताहाराः, तथा यज्ञसूत्रहविषाहाराः । आहारस्य कण्ठवेण कायादिशृङ्गादिहेतुतामाह—
आहारादेवेत्यादि । अमिष्टुद्धिः शरीराद्यमिष्टुद्धिः । वर्णः प्रशस्तवर्णः, इन्द्रियप्रसादः
इन्द्रियशक्त्युत्कर्षः । आहारवैगुण्येनास्वास्थ्यरूपदुःखोत्पादादाहारप्राधान्यमाह—तथे-
त्यादि । वैषम्यमत्रैव वक्ष्यत्वादशनप्रविचारवैषम्यम् । व्युत्पादितप्राधान्याहारविषयां
जिज्ञासां दर्शयन्नाह—तसेत्यादि । नानाद्रव्याणि रक्तशाल्यादीनि । अनेकविधप्रभाव-
स्येति नानाशक्तिकस्य; शक्तिश्चेह रसवीर्यविपाकप्रसाररूपा । विकल्पो भक्तपेयादिरूपः ।
पृथगिति रक्तशाल्यादीनां प्रत्येकम् । एतदज्ञाने दोषमाह—नहीत्यादि । अनेन व्याधि-
मोक्षकारणमुक्तम्, आहारायत्ताथेत्यनेन भक्तपेयादिरूपत्वमाहारस्योपसंहियते ॥ ३ ॥

तत्र, लोहितशालिकलमकर्मकपाण्डुकसुगन्धकशकुनाहृतपुष्पाण्ड-
कपुण्डरीकमहाशालिशीतभीरुकरोध्रपुष्पकदीर्घशूककाञ्चनकमहिषम-
हाशूकहायनकद्रूपकमहाद्रूपकप्रभृतयः शालयः ॥ ४ ॥

मधुरा वीर्यतः शीता लघुपाका यलावहाः ॥

पित्तघ्नाल्पानिलकफाः क्षिरधा वज्राल्पवर्चसः ॥ ५ ॥

तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः शुक्रमूत्रलः ॥

चक्षुष्यो वर्णयलकृत् स्वर्गो हृद्यस्तृपापहः ॥ ६ ॥

व्रणयो ज्वरहरश्चैव सर्वदोषविपापहः ॥

तस्मादल्पान्तरगुणाः कमशः शालयोऽज्वराः ॥ ७ ॥

तत्रेत्यादिना प्राधान्येनोपयुज्यमानं शूकप्राधान्यवर्गमुपदिशन् यथाप्रधानं रक्तशाल्यादी-
नाह । अत्र तु प्रायेण नाम देशान्तरप्रसिद्धत्वात् ज्ञायते, तेन देशान्तरेभ्यस्तज्ज्ञेभ्यो
नामाभिधेयं च ज्ञातव्यं, यत्तु प्रायः प्रसिद्धं तदुच्यते । लोहितशालिः रक्तशालिरिति
ख्यातः, कलमः प्रसिद्धः । शालय इति हेमनधान्यानि, पटिकादयस्तु ग्रैष्मिकाः । यत्तु
कण्ठितशूकत्वेन शालित्वमुच्यते तत् पटिकेषु ग्रीहिषु चाभिज्ञत्वात् सकलशाल्यव्यापकत्वाच्च ।

न युक्तम् । लघुपाका इति स्वाभाविकलघुगुणयोगान्त्रीप्रपाकाः, न तु लघुपाकत्वेन कटुपाकत्वं; येन चरके तस्याशीतीये (च. सू. अ. ६) “शालिपट्टिकादीनि” इत्यादिना “प्रकृतिलघूनि” इत्यन्तेन शालीनां नैसर्गिकाष्टवीर्यमध्यपठितलघुगुणता शीघ्रपाककारणता, अन्नपाने “विपाके मधुराः शालयः” (च. सू. अ. २७) इत्युक्तम् । इहापि च द्रव्याणां गुरुत्वं लघुत्वं च नैसर्गिको गुणो गुरुलघुविपाकादन्य एवाभिमतः, यतः ‘तिलो विपाके मधुर’ इत्यभिधाय गुरुक्तः, तथा लवो लघुरित्युक्ताऽपि कटुपाक उक्तः, तथा एणो मधुरपाक इत्युक्ताऽपि लघुरित्युक्तः, तेनैवं विधानाद् गुरुलघुपाकादन्यदेव सहजं गुरुलघुत्वमुक्तं भवति । अल्पान्तरगुणा इत्यल्पगुणाः । अवरा इत्यपकृष्टाः । तेन कमशोऽल्पान्तरगुणाः सन्तोऽपकृष्टा इति वाक्यार्थो भवति, ततश्च रक्तशालेल्लपहीनगुणः कलमः, कलमाच्चाल्पान्तरगुणः कर्दम इत्यादि वाक्यार्थो भवति । ननु शाल्यादीनामुपयोगस्त्वंलभचपेयादिना परं भवति, ते च तण्डुलादयः पृथगेव गुणतो निर्दिष्टाः, तत्कृतगुणाभिधानं व्यर्थं, तत्कृतगुणाभिधान-रेव कार्यकरत्वात् । नैवं, द्रव्याणामेव प्रकृतिगुणसहिता विकृतिगुणाः कार्यकराः । यतो हि तण्डुलभचपेयादयो रक्तशाल्यादिप्रकृतिगुणानुगता एव; न हि रक्तशालिभचपेया-लाजादयो यथा लघ्वादिगुणास्तथा व्रीहिकृतभक्तलाजपेयादयः; किंतु प्रकृतिगुणान्वयाद् रक्तशालिकृतभक्तलाजपेयादयो गुरु एव । तेन यत्र प्रकृतिसमाना विकृतिस्तत्र गुणोत्कर्षः, यत्र प्रकृतिगुणविपरीतो विकृतिगुणो यथा गुरुव्रीहिलोजानां, तत्रान्यत्वं गौरवस्य लाजाल्पकरणेन क्रियते । यत्र तु प्रकृतिगुणाभिभावकत्वं यथा शुकाशुतार्द्रकरीरादिषु तत् “तदाशुतं तद्वत्” (सू. अ. ४५) इति विशेषागमादेव प्रतीयते । तेन तत्र प्रकृति-गुणानां दुर्बलत्वम् । यद्यपि प्रकृतिगुणोपमर्देन तद्विरुद्धकार्यकर्तृत्वं विकृतेः, यथा—कांस्यभाजने दशरात्रस्थितसर्पिणो मारकत्वं, मयूरस्य चैरण्डकाष्ठसिद्धस्य एरण्डतैलशृङ्गस्य मारकत्वं, तदपि अपवादरूपतयाऽऽगमवेद्यमेव । तेन यत्रोत्सर्गभूतशाल्यार्थपवादाः, तत्र करोत्येव तत्रोपदेशं शास्त्रकारः ॥ ४-७ ॥

पट्टिकाङ्गुकमुकुन्दकपीतकप्रमोदकाकलकासनपुष्पकमहापट्टिका-
चूर्णककुरवककेदारप्रभृतयः पट्टिकाः ॥ ८ ॥

रसे पाके च मधुराः शमना वातपित्तयोः ॥

शालीनां च गुणैस्तुल्या वृंहणाः कफशुकलाः ॥ ९ ॥

पट्टिकाः प्रवरस्तेषां कपायानुरसो लघुः ॥

मृदुः क्षिण्वस्त्रिदोषघ्नः स्त्रैर्यकृद्बलवर्धनः ॥ १० ॥

विपाके मधुरो ग्राही तुल्यो लोहितशालिभिः ॥

शेषास्त्वल्पान्तरास्तस्मात् पट्टिकाः कमशो गुणैः ॥ ११ ॥

पट्टिकेत्यार्थः प्रथमः पट्टिकशब्दः प्रसिद्धपट्टिकाभिधायी; अन्यस्तु पट्टिकशब्दभि-
धायितां कङ्कवादीनां दर्शयति । शालीनां च गुणैरित्यत्र गुणशब्दः प्रशस्तधर्मवचनः;

तेन यथा शाल्यः सुस्यातुरहिताः पथ्याः, तथा पष्टिकादयोऽपि । ततश्चाभावे तत्स्थाने पष्टिकादयो योज्या इत्यर्थः । शालीनां च पथ्यत्वं प्रथमपाठदेव, रक्तशालिगुणपाठे 'श्रेष्ठ' इति पदेन सर्वधान्येषु मध्ये तथायुक्तत्वं तथा कलमादिषु रक्तशाल्यन्तरगुणतोपदेशेन कलमादीनामपि पथ्यत्वं सिद्धं भवति । अन्ये तन्मोक्षशीतल-बद्धाल्पवर्चस्त्वकिरधल्यानामिहानुक्तानां दर्शनार्थं शालीसमानगुणाभिधानमिति व्याख्या-नयन्ति । विशेषपष्टिकगुणे लघुरिति वचनं विकारविरुद्धमेव । येन चरकेऽपि 'सुगुहः' (च. सू. अ. २७) इत्यकारप्रश्लेषः क्रियते, तस्यापि तीयोक्तपष्टिकलघुतया सम-मविरोधार्थम् । अत्रापि 'तुल्यो लोहितशालिभिः' इति वचनं पथ्यप्रधानरक्तशालिवत् पथ्यतोपदर्शनार्थम् । शेषा इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ८-११ ॥

कृष्णघ्रीहिशालामुखजतुमुखनन्दीमुखलावाक्षकत्वरितककुट्टाण्डक-पारावतकपाटलप्रभृतयो घ्रीहयः ॥ १२ ॥

कपायमधुराः पाकेऽमधुरा वीर्यतोऽहिमाः ॥

(अल्पाभिष्यन्दिनस्तुल्याः पष्टिकैर्वद्धवर्चसः ॥ १३ ॥)

कृष्णघ्रीहिवरस्तेषां कपायानुरसो लघुः ॥

तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशो घ्रीहयोऽपरे ॥ १४ ॥

कृष्णघ्रीहिरित्यादिना आशुदान्दद्याच्यवार्धिकधान्योपदेशः । अत्रान्ते घ्रीहय इति पदं सर्वेषां घ्रीहिलोपदर्शनार्थम् । पाकेऽमधुरा इवदम्भलमधुराः । अहिमा इत्युणाः । एतेषां चरकेऽम्लपाकलोपदेशेऽपि यथा न प्रमेयविरोधः, तद्वर्णितमेव विपाकनियम-पक्षे । कृष्णघ्रीहिवर इति खजातिमोक्षपेक्षया पथ्यत्वमुच्यते । 'अल्पाभिष्यन्दिनस्तुल्याः पष्टिकैर्वद्धवर्चसः' इति तु पाठोऽनार्थः, येन पाटलः सर्वतन्त्रेषु त्रिदोषकरः पठितः । तदुक्तं चरके—'त्रिदोषस्त्येव पाटलः' (च. सू. अ. २७) इति । द्वारीतेऽपि "पाटलः खेदविण्मूत्रबहुलः स्यात्त्रिदोषकृत्" इत्युक्तं, तेन पाटलस्य तथा घ्रीहीणां च लोकसिद्धापथ्यभावानां पथ्यैः पष्टिकैः समं तुल्यता न युक्ता ॥ १२-१४ ॥

दग्धायामवनौ जाताः शालयो लघुपाकिनः ॥

कपाया वद्धविण्मूत्रा रूक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः ॥ १५ ॥

स्थलजाः कफपित्तघ्नाः कपायाः कटुकान्वयाः ॥

किञ्चित्सत्तिकमधुराः पवनानलवर्धनाः ॥ १६ ॥

कैदारा मधुरा वृष्या वल्याः पित्तनिवर्हणाः ॥

ईषत्कपायाल्पमला गुरवः कफशुक्लाः ॥ १७ ॥

रोप्यातिरोप्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः ॥

अदाहिनो दोषहरा वल्या मूत्रविवर्धनाः ॥ १८ ॥

शालयश्छिन्नरूढा ये रूक्षास्ते वद्धवर्चसः ॥

तिक्ताः कपायाः पित्तघ्ना लघुपाकाः कफापहाः ॥ १९ ॥

विस्तरणायमुद्दिष्टः शालिवर्गो हिताहितः ॥

इति शालिवर्गः ।

भूमिविशेषेण क्रियाविशेषेण च गुणमाह—दग्धायामित्यादि । स्थलजा इति जाह्नल-
गुणप्रधानभूमिजाताः । कैदारा इत्यानूपकैदारशब्दप्रधानभूमिभवाः । रोप्यातिरोप्या उप्ता
सन्तः रोपयित्वाऽपि पुनस्तथाव्य रोपिताः, तेन द्विधारोपिता इत्यर्थः । तेन यन्त्रोप्ताः
तत्रैव ये पच्यन्ते तदपेक्षया उत्खातरोपिता लघवः, ततोऽपि च रोप्यातिरोप्या
लघुतरा इत्यपि दर्शितं भवति । शीघ्रपाका इत्युपयुक्ताः शीघ्रं जठरमिना पच्यन्ते ।
लघव इत्यनेन च लघुविपाकत्वमुच्यते । छिन्नरूढा इति प्रथमं छिन्नाः पश्चाद्रूढाश्च
ये । अयमपि च संस्कारेण विशेषो धान्यानां पूर्वोक्तप्रकृतिविकृतिगुणन्यायेन व्यवस्था-
पनीयः ॥ १५-१९ ॥

अथ कुधान्यादिवर्गः ।

तद्वत् कुधान्यमुद्गादिमापादिनां च वक्ष्यते ॥ २० ॥

शालीनामानन्त्येन व्यवहारार्थमियं संक्षेपोक्तिरिति दर्शयन्माह—तद्वदित्यादि । मुद्गा-
दीनामित्यादिशब्दान्मसूरदयोऽपि मुद्गादौ वैदलशब्दवाच्या गृहीता भवन्ति ॥ २० ॥

कोरद्वृषकदयामाकनीचारशान्तनुवरकोहलकप्रियङ्गुमधूलिकान-
न्दीमुखीकुशविन्दगवेधुकसरधरुक्तोद(य)पर्णीमुकुन्दकवेणुयवममृतयः
कुधान्यविशेषाः ॥ २१ ॥

उष्णाः कपायमधुरा रूक्षाः कटुविपाकिनः ॥

श्लेष्मघ्ना चर्द्धनिस्यन्दा घातपित्तप्रकोपणाः ॥ २२ ॥

कपायमधुरस्तेर्षा शीतः पित्तापहः स्मृतः ॥

कोद्वचश्च सनीवारः श्यामाकश्च सशान्तनुः ॥ २३ ॥

कृष्णा रक्ताश्च पीताश्च श्वेताश्चैव प्रियङ्गवः ॥

यथोत्तरं प्रधानाः स्यू रूक्षाः कफहराः स्मृताः ॥ २४ ॥

मधूली मधुरा शीता क्षिग्धा नन्दीमुखी तथा ॥

विशोषी तत्र भूयिष्ठं वरुणः समुकुन्दकः ॥ २५ ॥

रूक्षा वेणुयवा श्लेष्मा वीर्योष्णाः कटुपाकिनः ॥

चर्द्धमूत्राः कफहराः कपाया घातकोपनाः ॥ २६ ॥

कुधान्यमाह—कोरद्वृषादि । कोरद्वृषः कोद्वचः, श्यामाको द्विविधोऽपि श्यामाकः
अल्पश्यामाको जलश्यामाकश्चेति; नीवार उडिकेति ख्यातः; तद्वद्वच रक्तशुको 'वर्द्ध'
इति प्रतिद्वः, अयमेव च तस्मान्तरे प्रशक्तिकेत्युच्यते; उद्दालको वनकोद्वचः;

प्रियङ्गुः काङ्गुणिकेति प्रसिद्धा, तद्वेदो वर्णतो वक्ष्यमाणः; मधूलिका मर्कटद्वस्तुतुङ्गः तद्वेदो नन्दीमुखी; गवेषुको 'घुणय' इति ख्यातः, स ग्राम्यारण्यमेदाद् द्विविधः; वेणुयवो वेणुकलः; शेषाण्यप्रसिद्धानि । प्रभृतिप्रहणेन सिण्डीगर्मूटिकादीनां तन्त्रा-
न्तरोक्तानां ग्रहणम् । पित्तसहा इति पित्ताविरुद्धाः । कृष्णा इत्यादौ यथोत्तरं प्रधाना इति
कफहरत्नरूपत्वेपु प्रकर्षवन्तः । नन्दीमुखी तथेति मधुरशीतलिङ्गधेयर्थः । विशोपीति
द्रवमूत्रादिशोषणः ॥ २१-२६ ॥

मुद्रवन्मुद्रकलायमकुष्ठमसूरमङ्गल्यचणकसतीनत्रिपुटकहरेणवाढ-
कीप्रभृतयो वैदलाः ॥ २७ ॥

कपायमधुराः शीताः कटुपाका मरुत्कराः ॥

वद्धमूत्रपुरीपाश्च पित्तश्लेष्महरास्तथा ॥ २८ ॥

नात्यर्थं वातलास्तेषु मुद्रा दृष्टिप्रसादनाः ॥

प्रधाना हरितास्तत्र वन्या मुद्रसमाः स्मृताः ॥ २९ ॥

विपाके मधुराः प्रोक्ता मसूरा वद्धवर्चसः ॥

मकुष्ठकाः कृमिकराः कलायाः प्रचुरानिलाः ॥ ३० ॥

आढकी कफपित्तघ्नी नातिवातप्रकोपणी ॥

वातलाः शीतमधुराः सकपाया विरूक्षणाः ॥ ३१ ॥

कफशोणितपित्तघ्नाश्चणकाः पुंस्त्वनाशनाः ॥

त एव घृतसंयुक्तास्त्रिदोषशमनाः परम् ॥ ३२ ॥

हरेणवः सतीनाश्च विज्ञेया वद्धवर्चसः ॥

ऋते मुद्रमसूराभ्यामन्ये त्वाध्मानकारकाः ॥ ३३ ॥

शमीधान्यादि निर्दिष्टाह—मुद्रेत्यादि । घनमुद्रो 'धान्यमुद्र' इति यस्य प्रसिद्धिः,
मुकुष्ठको 'मौठ' इति ख्यातः, हरेणुः खलपवर्तुलकलायो 'अङ्गुठा' इति प्रसिद्धः, सतीनो
वर्तुलकलायः, आढकी तुवरी । अत्र द्रव्यव्यवहारार्थं वैदलसंज्ञां दर्शयन्नाह—वैदला
इति । एतेन योग्यतामात्रेण विदलयोग्येषु कुलत्यमापादिषु न वैदलसंज्ञेयं व्यवह-
तव्या; किं तु यथोक्तेष्वेव मुद्रादिषु । तेन "यद्दूरं मूलकं मत्स्यान् शुष्कशाकं च वैदलम् ।
न खादिन्यालकं शुल्मी" (व. त. अ. ४२) इत्यत्र कुलत्यनिषेधो न भवति; कुलत्यो
हि शुल्मे विधीयत इति व्याख्यानयन्ति । विपाके मधुरस्यापि मसूरस्य वद्धवर्चस्त्वं
प्रभावात्; सर्वत्रैव च गुणद्वाराऽनुपपद्यमानं प्रभावादेव ज्ञेयमित्यत्र वर्णितमेव, पुनस्त-
त्सरणार्थमभिधीयते ॥ २७-३३ ॥

मापो शुबर्भिन्नपुरीषमूत्रः क्षिग्धोष्णवृष्यो मधुरोऽनिलघ्नः ॥

संतर्पणः स्तन्यकरो विशोपाद्वलप्रदः शुक्रकफावहश्च ॥ ३४ ॥

कपायभावात् पुरीषमेदी न मूत्रलो नैव कफस्य कर्ता ॥

खादुर्विपाके मधुरोऽलसान्द्रः संतर्पणः स्तन्यरुचिप्रदश्च ॥ ३५ ॥

भा० सु० ४४

मापैः समानं फलमात्मगुप्तमुक्तं च काकाण्डफलं तथैव ॥
 आरण्यभाषा गुणतः प्रदिष्टा रूक्षाः कपाया अविदाहिनश्च ॥ ३६ ॥
 उष्णः कुलत्थो रसतः कपायः कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः ॥
 शुक्रादमरीशुल्मनिपूदनश्च सांग्राहिकः पीनसकासहन्ता ॥ ३७ ॥
 आनाहमेदोगुदकीलहिक्काश्वासापहः शोणितपित्तकृच्च ॥
 कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो विशेषतो वन्यकुलत्थ उक्तः ॥ ३८ ॥
 ईषत्कपायो मधुरः सत्तिकः सांग्राहिकः पित्तकरस्तथोष्णः ॥
 तिलो विपाके मधुरो वलिष्ठः स्निग्धो व्रणे लेपन एव पथ्यः ॥ ३९ ॥
 दन्त्योऽग्निमेधाजननोऽल्पमूत्रस्त्वच्योऽथ केश्योऽनिलहा गुरुश्च ॥
 तिलेषु सर्वेष्वसितः प्रधानो, मध्यः सितो, हीनतरास्तथाऽन्ये ॥ ४० ॥

शमीधान्यानामेवापराणि समानगुणान्याह—माप इत्यादि । अत्र वृष्यलमभिधायापि शुक्रावदलं शुक्रसुतिद्विदिकरदृष्यलोपदर्शनार्थम् । यदुक्तं चरके—“शुक्रसुतिकरं किञ्चित् किञ्चिच्छुक्रविवर्धनम् । सुतिद्विदिकरं किञ्चित् त्रिविधं वृष्यमुच्यते” (च. वि. अ. २) इति । केचित् ‘पित्तकपावहाश्च’ इति पठन्ति । कपायभावादित्यादिना अलसान्द्रगुणः । आत्मगुप्ताफलमिति शुक्रशिम्बीफलम् । काकाण्डफलमिति शुक्रशिम्बी-सदृशक्षिम्बफलम् । आरण्यभाषः स्वयमेव वनभूतो भाषः । आनाहेत्यादिना वन्य-कुलत्थगुणः । गुदकीलमर्शः । ईषदित्यादिना तिलगुणः । व्रणालेपने पथ्य इति व्रणेषु लेपने पथ्यः, तेनाभ्यवहारेष्वपथ्य एव । तथा हि व्रणविरुद्धवर्गोद्देशे नवधान्यादौ तिलः पठितः । येऽपि ‘स्निग्धो व्रणे सर्वत एव पथ्यः’ इत्यादि पठन्ति, तन्मतेऽपि वहिरालेपनेनैव सर्वत्र वातकृते पित्तकृते कफकृते च पथ्य इति ज्ञेयम् । यद्वक्ष्यति—“माधुर्याच्च तथैवौष्ण्याच्च स्नेहाच्चानिलनाशनः । कपायभावान्माधुर्यात्तिक्तलाभापि पित्त-गुव ॥ औष्ण्याच्च कपायभावाच्च तिक्तलाच्च कफे हितः” (चि. अ. १) इति । अत्र च मधुरपाकलमभिधायापि गुरुश्चेति वचनं सहजगुरुगुणदर्शकम् । असित इति कृष्णः । सित इति श्वेतः ॥ ३४-४० ॥

यवः कपायो मधुरो हिमश्च कटुर्विपाके कफपित्तहारी ॥
 व्रणेषु पथ्यस्तिलवच्च नित्यं प्रयत्नमूत्रो बहुवातघर्जाः ॥ ४१ ॥
 स्त्रैर्याग्निमेधास्वरवर्णकृच्च सपिच्छिलः स्थूलविलेखनश्च ॥
 मेदोमरुत्तुहृदरणोऽतिरूक्षः प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥ ४२ ॥
 एभिर्गुणैर्हीनतरैस्तु किञ्चिद्विद्याद्यवेभ्योऽतियवानशेषैः ॥

व्रणपथ्यलसामान्याच्च तिलानन्तरं यवानाह—यव इत्यादि । हिमश्चेति चकारो भिन्नक्रमः कपायश्चेत्यत्र ज्ञेयः । तेनाल्पकपायरसता च चरके सकपायभाषोक्त्युद्धृता भवति । कटुविपाकलं चरकोक्तगुरुगुणस्यापि द्रव्यस्य प्रभावकृतम् । उक्तं हि

चरके “रूक्षः शीतो गुरुश्च” (च. सू. अ. २७) इति । अन्ये न्यायमीरवचरके “ऽगुरुः” इत्यकारप्रत्ययं वर्णयन्ति । त्रणेपु पथ्यस्तिलवदिति यथा तिलो मणालेपे तथाऽयमप्यालेपे पथ्य इत्यर्थः । किंवा हिताहितीये मणहितवर्गे यवस्य पाठात् सर्वथा मणहितत्वमस्य, तिलवदित्यनेन माधुर्यादित्यादिना यत् त्रिदोषविषयत्वं तिलस्य तदिह तु हेतुं विनाऽतिदिश्यते । बहुवातवर्चा इति कुक्षौ वातकर्तृत्वेन हेतुः, तेन मेदोमरुतृह्वरण इत्यनेनोक्तवातहन्तृत्वं न विरुध्यते । किंवा मेदोमृतो मरुतः, तेन मेदोमृत एव वायी यवो हितः; निरावरणे तु रूक्षकपायशीतकटुपाकतया कारणभूत एव । एभिर्गुणैरित्यादिना अतियवगुणानाह । अतियवाः निःशूककृष्णारुणयवाः । ये तु पठन्ति ‘यवेभ्योऽपि यवानशेषान्’ इति, तन्मते अतियवयवकादयः शेषशब्दवाच्याः । यवका निःशूकाः खल्पाः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥—

गोधूम उक्तो मधुरो गुरुश्च वल्यः स्थिरः शुक्ररुचिप्रदश्च ॥ ४३ ॥
स्निग्धोऽतिशीतोऽनिलपित्तहन्ता सन्धानकृच्छ्रेष्मकरः सरश्च ॥

गोधूमगुणानाह—गोधूम इत्यादि । श्लेष्मकरस्थाने ‘शोषकरः’ इति पठन्ति; तन्न, गोधूमगुणालोचनया कफकर्तृत्वस्य शुक्लात् । यत्तु चरके वसन्ते यवगोधूम-भोजनमुक्तं तद्वयन्तेन प्राप्तकफविपरीतयवस्य, तथा आदानमप्यतया जन्यमान-वातपित्तविपरीतगोधूमस्य च मिलित्वा प्रयोगदर्शनार्थम् । तथाहि अन्यदपि तत्रैवं भूतसाधारणत्वेनैवोक्तं—“चन्दनागुरुदिरघातः” (च. सू. अ. ६) इति । तन्मान्तरे नन्दीमुखी यवमेदतया, मधूली च गोधूममेदतया शूकधान्यमध्ये पठिता, अत्र तु कृधान्यमध्ये पठिते; तेन कृधान्यमेदादर्शान्तरमेदेन नन्दीमुखी मधूलिके अपि यथाक्रमं यवगोधूमगुणेन च ते निर्दिश्येते ॥ ४३ ॥—

रूक्षः कपायो विपशोपशुक्रवलासदृष्टिक्षयकृद्धिदाही ॥ ४४ ॥

कटुर्विपाके मधुरस्तु शिम्बः प्रभिन्नविष्माकृतपित्तलश्च ॥

सितासिताः पीतकरकवर्णा भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्बाः ॥ ४५ ॥

यथादितस्ते गुणतः प्रधाना ह्येयास्तथोक्ता रसपाकयोश्च ॥

सहाद्वयं मूलकजाश्च शिम्बाः कुशिम्विवल्लीप्रमवास्तु शिम्बाः ॥ ४६ ॥

त्रेया विपाके मधुरा रसे च बलप्रदाः पित्तनिवर्हणाश्च ॥

विदाहवन्तश्च भृशं विरूक्षा विष्टभ्य जीर्यन्त्यनिलप्रदाश्च ॥ ४७ ॥

रुचिप्रदाश्चैव सुदुर्जराश्च सर्वे स्मृता वैदलिकास्तु शिम्बाः ॥

शमीधान्यसामान्याच्छिम्बानां गुणमाह—रूक्ष इत्यादि । यथादितास्ते गुणतः प्रधाना इति अस्तितात् सितः श्रेष्ठः, पीतात् कृष्णः श्रेष्ठः, रक्तात् पीतः श्रेष्ठ इत्यर्थः । ह्येयास्तथोक्ता रसपाकयोश्चेति वीर्यं उष्णं रसपाकयोश्च यथोक्तक्रमेण प्रधानाः । ये तु ‘तथाऽऽर्शः’ इति पठन्ति, तेषामार्श एव शिम्बा यथोक्तरसपाका न तु शुष्का इत्यर्थः ।

सहादयमिति मापपर्णा-सुद्रपर्णा च । तयोः प्रकरणाच्छिम्ब एव । मूलकं-प्रसिद्धम् ।
सूद्रपर्णा पाटे सोभाजनकः । कुशिम्बः सुस्तकशिम्बः । बल्लीप्रमवा इत्यनेन च अल्पव-
ल्लीमवाथ शिम्बा गृहीताः । रुचिप्रदा इत्यादिना सुद्रादीनामाभावस्थायां शिम्बा उच्यन्ते ।
वैदलिका इत्यत्र विदलयोग्यतामात्रेण ग्रहणं, तेन मापादीनामपि शिम्बगुण उक्तो
भवति । ये तु सुद्रादीनेव परिभाषितान् वैदलिकान् ग्राहयन्ति ते मापादीनां शिम्बान्
शिम्बधान्यवल्लुङ्गवत्वेन ग्राहयन्ति । अयं तु शिम्बगुणग्रन्थः कुलत्योत्तरं कैश्चित्
पठ्यते, संगतं तच्च तत्रैव भवति शिम्बप्रकरणसंगततया ॥ ४४-४७ ॥—

कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नो विदाहिभावादहितः कुसुमः ॥ ४८ ॥
उष्णाऽतसी खादुरसाऽनिलघ्नी पित्तोद्वयणा स्यात् कटुका विपाके ॥
पाके रसे चापि कटुः प्रदिष्टः सिद्धार्थकः शोणितपित्तकोपी ॥ ४९ ॥
तीक्ष्णोष्णरूक्षः कफमारुतघ्नस्तथागुणश्चासितसर्वपोऽपि ॥

कटुरित्यादिना कुसुमबीजगुणः । अतसी उमा । सिद्धार्थकः श्वेतसर्पपः । अतिस-
र्पणे रक्तसर्पपः, तेन पर्युदासोऽत्र ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

अनार्तवं व्याधिद्वतमपर्यागतमेव च ॥

अभूमिजं नवं चापि न धान्यं गुणवत् स्मृतम् ॥ ५० ॥

नवं धान्यमभिष्यन्दि, लघु संवत्सरोपितम् ॥

विदाहि गुरु विष्टम्भि विरूढं दृष्टिदूषणम् ॥ ५१ ॥

शाल्यादेः सर्पपान्तस्य विविधस्यास्य भागशः ॥

कालप्रमाणसंस्कारमात्राश्चासिन् परीक्ष्यते ॥ ५२ ॥

इति कुधान्यादिवर्गः ।

धान्यानां हानार्थं दोषमाह—अनार्तवमित्यादि । अपर्यागतम् अपक्वम् । अभूमि-
जमिति अनुचितदेशजातम् । नवं चेति चकारेणातिदोषता नवस्य सूच्यते । अभिष्यन्दि
गौरवन्नेहप्रकर्षाभ्याम् । पुराणं लघ्विति वक्तव्ये संवत्सरोपितमिति यत् करोति तेन
संवत्सरोपितस्यैव लघुता प्रशस्ता, ततः परं तु लघुता अतिरूक्षतया न प्रशस्येति
भावः । विरूढमिति अङ्कुरितम् ; अन्ये उपहृताङ्कुरजननशक्तिकं विरूढं वदन्ति
॥ ५०-५२ ॥

अथ मांसवर्गः ।

अत ऊर्ध्वं मांसवर्गानुपदेक्ष्यामः, तद्यथा—जलेद्याया, आनूपा,
ग्राम्याः, क्रव्यमुज, एकशफा, जाङ्गलाश्चेति षण्मांसवर्गा भवन्ति ।
एतेषां वर्गानामुत्तरोत्तरा प्रधानतमाः । ते पुनर्द्विविधा—जाङ्गला,
आनूपाश्चेति । तत्र जाङ्गलवर्गोऽष्टविधः, तद्यथा—जङ्गला, विष्किराः,

प्रतुदा, गुहाशयाः, प्रसहाः, पर्णमृगा, विलेशया, ग्राम्याश्चेति । तेषां जङ्गलविष्करो प्रधानतमौ ॥ ५३ ॥

अन्वर्थं धान्यवर्गमभिधाय तदुपकरणव्यञ्जनार्थं मांसवर्गं निर्दिशन्नाह—अत ऊर्ध्व-
मित्यादि । मांसोपयोग्यान् साम्येन गुणनिर्देशार्थं वर्गाकृत्याह—तत्रेत्यादि । अनुगता
अप इति समासेन कूलचरा अनूपा चक्ताः, जलेशयानां पृथग्भिधानात् । क्रव्यभुजः
प्रसहाः । अत्र जाङ्गलशब्देन जाङ्गलदेशमवजङ्घालविष्करीयोरेव ग्रहणं, नाद्यावयव-
वक्ष्यमाणजाङ्गलग्रहणं, तत्रोक्तग्राम्यादीनां पृथगेवाभिधानात् । तेनात्र “भुजानो जाङ्ग-
लमांसैः” (सू. अ. १९) इत्यत्र जाङ्गलशब्देन जङ्घालविष्करीयोरेव ग्रहणम् ।
अन्यत्र वसामज्जादिग्रहणेऽष्टविधजाङ्गलग्रहणं ज्ञेयम् । संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां
लब्धायां पठितिसंख्यावचनमत्रैव वक्ष्यमाणप्रसहावचरोधार्थम् ॥ ५३ ॥

तत्रैणहरिणर्क्षकुरङ्गकरालकृतमालशरभश्वदंष्ट्रापृषतचारुष्करमृगमा-
तृकाप्रभृतयो जङ्गला मृगाः कपाया मधुरा लघवो वातपित्तद्वरा-
स्तीक्ष्णा हृद्या वस्तिशोधनाश्च ॥ ५४ ॥

अत्र जङ्घालवर्गं कुरङ्गः चतुरगतिः, क्रव्यो नीलण्डनिभः, करालोऽधोनिष्कान्त-
दंष्ट्रः प्रायो हिमालये भवति, शरभ उष्ट्रप्रमाणो महाशृङ्गः काश्मीरे प्रसिद्धः, श्वदंष्ट्रा
चतुर्दंष्ट्रोऽतिदुष्टः ‘कर्कट’ इति ख्यातः, पृषतो बिन्दुचित्रितः, चारुष्कश्चाल्पतनुः,
मृगमातृका स्वल्पपृष्ठदरा, प्रभृतिग्रहणात् कोटकारनामादीनां ग्रहणम् ॥ ५४ ॥

कपायमधुरो हृद्यः पित्तासृक्कफरोगहा ॥

संग्राही रोचनो चल्पस्तेपामेणो ज्वरापहः ॥ ५५ ॥

मधुरो मधुरः पाके दोषघ्नोऽनलदीपनः ॥

शीतलो बद्धविण्मूत्रः सुगन्धिर्हरिणो लघुः ॥ ५६ ॥

एणः कृष्णस्तयोर्ज्ञेयो हरिणस्ताम्र उच्यते ॥

यो न कृष्णो न ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते ॥ ५७ ॥

शीताऽसृक्पित्तशमनी विज्ञेया मृगमातृका ॥

सन्निपातक्षयश्वासकासहिक्कारुचिप्रणुत् ॥ ५८ ॥

हरिणगुणे मधुरपाकत्वेऽपि चक्षुःत्वचस्त्वं प्रभावात् । एणहरिणयोर्वर्गभेदेन
कथनं जङ्घालेष्वपि प्राधान्यख्यापनार्थम् । शीतेत्यादिना मृगमातृकागुणं केचित्
पठन्ति ॥ ५५-५८ ॥

लावतित्तिरिफिज्जलवर्तार्वर्तिका वर्तकनमृकावार्तिकाचकोरकलवि-
ङ्गकुरामयूरोपचक्रकुटसारङ्गशतपत्रकुत्तिरिङ्गुरुवाहकयवालकप्रभृ-
तयस्याहला विष्किराः ॥ ५९ ॥

लघवः शीतमधुराः कपाया दोषनाशनाः ॥

संप्राही दीपनश्चैव कपायमधुरो लघुः ॥
 लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते तु पूजितः ॥ ६० ॥
 ईषद्गुरुष्णमधुरो वृष्यो मेघाग्निवर्धनः ॥
 तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो प्राही वर्णप्रसादनः ॥ ६१ ॥
 रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्जलः ॥
 कफोत्थेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते ॥ ६२ ॥
 हिक्काश्वासानिलहरो विशेषाद्गौरतित्तिरिः ॥
 वातपित्तहरा वृष्या मेघाग्निबलवर्धनाः ॥ ६३ ॥
 लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः ॥
 कपायः स्वादुलवणस्त्वच्यः केशयोऽरुचौ हितः ॥ ६४ ॥
 मयूरः स्वरमेघाग्निहृद्भोजेन्द्रियदार्ढ्यकृत् ॥
 स्निग्धोष्णोऽनिलहा वृष्यः स्वेदस्वरवलावहः ॥ ६५ ॥
 वृंहणः कुक्कुटो वन्यस्तद्वद्भ्राभ्यो गुरुस्तु सः ॥
 वातरोगक्षयवमीविषमज्वरनाशनः ॥ ६६ ॥

कमागतान् विष्किरानाह—लाव इत्यादि । लावः प्रसिद्धः; कपिञ्जलो गौरतित्तिरिः; वतारः कपिञ्जलानूको वर्तकमेदः, वर्तिको वटुहीति ह्यातः; एषा बहुवचनान्तपाठ-विच्छेदो विष्किरेषु गुणप्राधान्यं गमयति, तथा हि चरकेऽपि—“लावाया विष्किराः प्रोक्ता वक्ष्यन्ते वर्तकादयः” (च. सू. अ. २७) इत्यनेन विष्किराणां गुणमेदार्थं मेद उक्तः; वर्तको वटुहीति मेदः, ‘नमृका’ इत्यन्ये पठन्ति, अत्र नमृका खल्पा पाण्डुरा; वार्ताकाः संघातचारिणः; चकोरः प्रसिद्धः; कलविद्धं भृङ्गराजं वदन्ति; कुरुरः प्रसिद्धः मयूरश्च; उपचक्रः कुक्कुटश्च प्रसिद्धः; सारङ्गवातकः; वातपत्रकोऽन्धकुलकः; कुत्तिरिस्त्रित्तिरिमेदः; कुरुवाहकः कुरुकुल्यकः; यवालको यवककुरकः; प्रभृतिग्रहणेन चरकोक्तचारडादिग्रहणम् । विकीर्य भक्षयन्तीव विष्किराः । त्रिभिः चरणयुगलच-क्षुभिरपहन्ति विलिखन्ति भक्षणान्वेषणार्थमिति त्र्याह्वलः । ‘हल’ विलेखने, इत्यस्मात् कर्तर्यध्रुप्रत्ययः । केचिच्च लावादिवर्तकादिवर्गयोः “वर्गौ स्वादुरसावेतौ” इत्यादिना श्लोकेन गुणं पठन्ति । संप्राहीत्यादिना लावगुणमाह । लघुरिति प्रकृतिलघुः, कटुविपाक इत्यनेन विपाकलघुत्वं च लभ्यते । तित्तिरिगुणे सामान्येन सर्वदोषहरत्वेऽपि भविहिते गुरुष्णमधुरस्वादुशोषेण वातहरत्वं होयम् । यदुक्तं चरके—“तित्तिरिः सज्येच्छीघ्रं त्रीन् दोषानतिलोत्त्वणान्” (च. सू. अ. २७) इति ॥ ५९-६६ ॥

कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृतकोयष्टिककुलिङ्गगृहकुलिङ्गगोक्षेडक-
 डिण्डिमाणवकशतपत्रकमातृनिन्दकमेदाशिशुकसारिकावल्गुलीगिरि-
 शालङ्गलङ्कृपकसुगृहाखञ्जरीटहारीतदात्यूहप्रभृतयः प्रतुदाः ॥ ६७ ॥

कपायमधुरा रूक्षाः फलाद्वारा मरुत्कराः ॥

पित्तश्लेष्महराः शीता यद्धमूत्राल्पवर्चसः ॥ ६८ ॥

सर्वदोषकरस्तेषां मेदाशी मलदूषकः ॥

कपायस्वादुलवणो गुरुः काणकपोतकः ॥ ६९ ॥

रक्तपित्तप्रशमनः कपायविशदोऽपि च ॥

विपाके मधुरध्वापि गुरुः पारावतः स्मृतः ॥ ७० ॥

कुलिङ्गो मधुरः क्षिग्धः कफशुक्रविवर्धनः ॥

रक्तपित्तहरो वेदमकुलिङ्गस्त्वतिशुकलः ॥ ७१ ॥

प्रतुदानाह—कपोतेत्यादि । कपोतपारावतौ प्रसिद्धौ; परमृतः कोकिलः; भृङ्गराजो राजभृङ्गिरिति ख्यातः; कोयष्टिकः 'कोण्ट' इति ख्यातः; कुलिङ्गः काणनचटकः; गृहकुलिङ्गः ग्रामचटकः; मेकापी पुत्रशुकः; शुक्रसारिकाखजरीटाः खनामप्रख्याताः; खर्शदः पीतमस्तकः; हारीतो 'हरिभाल' इति ख्यातः; दात्युहो 'दाहक' इति ख्यातः । अन्ये तु गोक्ष्वेडादयोऽप्यख्याताश्च व्याख्यातृभिरविदितार्थत्वात् व्याकृता इति । प्रभृतिग्रहणादन्यत्रोक्ता गोपाशुद्रादयो गृह्यन्ते । प्रतुय भक्षयन्तीति प्रतुदाः । अत्र च रूक्षत्वं खजातीयवर्गापेक्षया हेयं, न पुनर्मसुरादेरिव रूक्षत्वम् । एषामेवानिलावहलाद्यपि खजातीयपेक्षया ज्ञेयम् । फलाद्वारा मरुत्करा इति ये तु फलाद्वारास्ते मरुत्करा इति । अत्र विशेषगुणे कार्यकपोतं पाण्डुकपोतं वदन्ति; काणशब्दस्याल्पवचनतया स्वल्पकपोत इत्यन्ये । अयं चापध्यतमश्चरके "काणकपोतः पक्षिणाम्" (च. सू. अ. २५) इत्यनेनोक्तः ॥ ६७-७१ ॥

सिंहव्याघ्रवृकतरक्षवृक्षद्वीपिमार्जारशृगालमृगोर्वारकप्रभृतयो गुहा-
शयाः ॥ ७२ ॥

मधुरा गुरुवं क्षिग्धा वक्ष्या मारुतनाशनाः ॥

उष्णवीर्यो हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम् ॥ ७३ ॥

क्रमागतान् गुहाशयानाह—सिंहव्यादि । सिंहव्याघ्रमार्जारशृगालः प्रसिद्धाः; वृकः कुकुरसदृशः पशुः क्षुद्रः; तरक्षुर्भृगश्चतुरिति ख्यातः; 'गण्डार' इत्यन्ये; मृगो भालुकः; द्वीपी चित्रव्याघ्रः; मृगोर्वारकः 'कोबल्याघ्र' इति प्रसिद्धः; प्रभृतिग्रहणात् कुकुरादीनां ग्रहणम् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

काककङ्कुररचापभासशशयात्युलूकचिल्लिश्येनशृङ्गप्रभृतयः प्र-
सङ्गाः ॥ ७४ ॥

एते सिंहादिभिः सर्वे समाना वायसादयः ॥

रसवीर्यविपाकेषु विशेषाच्छेषिणे हिताः ॥ ७५ ॥

क्रमगतात् प्रसहानाह—काक इत्यादि । चाष इन्द्रनीलभपक्षः; भासो गोष्ठकुट्ट इति ख्यातः; शशघाती पाटीरिति ख्यातः; उल्लकः 'पेचक' इति ख्यातः, अन्ये तु खनामख्यातः; प्रभृतिग्रहणात् धूमिकादयो गृह्यन्ते । प्रसह्य भक्षयन्तीति प्रसहाः । एतद्गुणे विशेषेण हिता इति विशेषेण क्षीणमांसस्य शोषिणो मांसजनकत्वात् । तदुक्तं चरके—“मांसोपचिताह्वानां मांसं मांसकरं परम्” (च. वि. अ. ८) इति ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

महूमृषिकवृक्षशायिकावकुशपूतिघासवानरप्रभृतयः पर्णमृगाः ॥ ७६

मधुरा गुरवो वृष्याश्चक्षुष्याः शोषिणे हिताः ॥

सृष्टमूत्रपुटीपाश्च कासादःश्वासनाशनाः ॥ ७७ ॥

पर्णमृगानाह—महुरित्यादि । महुः माछयासर्पः; मूषिका वृक्षमूषिका; अन्ये महु-मूषिकशब्देन माछयासर्पं वदन्ति; वृक्षशायिका 'कवटवी' इति ख्यातः; अवकुशो घानर-भेदः; पूतिवीर्यो वृक्षचूडामणिकः, अन्ये खट्वासं वदन्ति । पर्णवती वृक्षे चरन्तीति पर्णमृगाः ॥ ७६-७७ ॥

श्वाविच्छल्यकगोघाशशवृषदंशलोपाकलोमशकर्णकदलीमृगप्रिय-
काजगरसर्पमूषिकनकुलमहावभृप्रभृतयो विलेशयाः ॥ ७८ ॥
वर्चामूत्रं संहतं कुर्युते वीर्यं क्षोण्णाः पूर्ववत् स्वादुपाकाः ॥
वातं हन्युः श्लेष्मपित्ते च कुर्युः क्षिग्धाः कासश्वासकादर्यापहाश्च ॥ ७९ ॥

कपायमधुरस्तेपां शशः पित्तकफापहः ॥

नातिशीलवीर्यत्वाद्वातसाधारणो मतः ॥ ८० ॥

गोघा विपाके मधुरा कपायकट्टका स्मृता ॥

वातपित्तप्रशमनी शृङ्गणी बलवर्धनी ॥ ८१ ॥

शल्यकः स्वादुपित्तघ्नो लघुः शीतो विपापहः ॥

प्रियको मारुते पथ्योऽजगरस्त्वर्शसां हितः ॥ ८२ ॥

दुर्नामानिलदोषघ्नाः कृसिदूषीविपापहाः ॥

चक्षुष्या मधुराः पाके सर्पा मेधाशिवर्धनाः ॥ ८३ ॥

विलेशयानाह—श्वाविच्छल्यक इति ख्यातः; शल्यको हारितः; सेज्जकभेदो वज्रसल्लकी; गोघाशशो प्रसिद्धौ; वृषदंशो मार्जारः; लोपाकः शिवादीति ख्यातः; लोमशकर्णो नलिककरः; मृगप्रियो गोनः; भजंगरो महासर्पः प्रसिद्धः; मूषिकानकुलौ—प्रसिद्धौ;—प्रभृतिग्रहणात्—गण्डकादयो गृह्यन्ते । अत्र शशगुणे वात-साधारण इति न वातस्य चर्यं शसं वा करोति ॥ ७८-८३ ॥

दर्वीकरा दीपकाश्च तेषूक्ताः कटुपाकिनः ॥

मधुराश्चातिचक्षुष्याः सृष्टविषमूत्रमाकृताः ॥ ८४ ॥

मध्याश्वतरगोखरोद्वस्तोरभ्रमेदःपुच्छकप्रभृतयो ग्राम्याः ॥ ८५ ॥

ग्राम्या घातहराः सर्वे वृद्धणाः कफपित्ताः ॥

मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्धनाः ॥ ८६ ॥

नातिशीतो गुरुः क्षिग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः ॥

छगलस्त्वनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥ ८७ ॥

वृद्धे मांसमौरभ्रं पित्तश्लेष्मावहं गुरु ॥

मेदःपुच्छोद्भवं वृष्यमौरभ्रसदृशं गुणैः ॥ ८८ ॥

श्यासकासप्रतिद्वयायविषमज्वरनाशनम् ॥

भ्रमात्यग्निहितं गर्भं पवित्रमनिलापहम् ॥ ८९ ॥

औरभ्रवत्सलवणं मांसमेकशफोद्भवम् ॥

अल्पाभिष्यन्ध्रयं वर्गो जाङ्गलः समुदाहृतः ॥ ९० ॥

दूरे जनान्तनिलया दूरे पानीयगोचराः ॥

ये मृगाश्च विहङ्गाश्च तैः स्त्वाभिष्यन्दिनो मताः ॥ ९१ ॥

अतीवासन्ननिलयाः समीपोदकगोचराः ॥

ये मृगाश्च विहङ्गाश्च मदाभिष्यन्दिनस्तु ते ॥ ९२ ॥

दर्वीकराः फणावन्तः ॥ ८४-९२ ॥

आनूपवर्गस्तु पञ्चविधिः । तद्यथा—कूलचराः, प्लवाः, कोपस्थाः, पादिनो, मत्स्याश्चेति ॥ ९३ ॥

तत्र गजगवयमहिपकरुचमरसूमररोहितवराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छ-
कोद्रन्यङ्करण्यगवयप्रभृतयः कूलचरा पशवः ॥ ९४ ॥

घातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयोः ॥

शीताश्च बलिनः क्षिग्धा मूत्रलाः कफवर्धनाः ॥ ९५ ॥

विरूक्षणो लेखनश्च वीर्योष्णः पित्तदूषणः ॥

स्वादश्ललवणस्तेषां गजः श्लेष्मानिलापहः ॥ ९६ ॥

गवयस्य तु मांसं हि क्षिग्धं मधुरकासजित् ॥

विपाके मधुरं चापि व्यषायस्य तु वर्धनम् ॥ ९७ ॥

क्षिग्धोष्णमधुरो वृष्यो महिषस्तर्पणो गुरुः ॥

निद्रापुंस्त्वबलस्तन्यवर्धनो मांसदाढ्यलुत् ॥ ९८ ॥

रुरोमांसं समधुरं कषायानुरसं स्मृतम् ॥

घातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्धनम् ॥ ९९ ॥

भा० सू० ४५

तथा चमरमांसं तु स्निग्धं मधुरकासजित् ॥
 विपाके मधुरं चापि वातपित्तप्रणाशनम् ॥ १०० ॥
 स्मरस्य तु मांसं च कपायानुरसं स्मृतम् ॥
 वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्धनम् ॥ १०१ ॥
 खेदनं वृंहणं वृष्यं शीतलं तर्पणं गुरु ॥
 श्रमानिलहरं स्निग्धं वाराहं बलवर्धनम् ॥ १०२ ॥
 कफघ्नं खड्गपिशितं कपायमनिलापहम् ॥
 पिड्यं पवित्रमायुष्यं वद्धमूत्रं विरूक्षणम् ॥ १०३ ॥
 गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफाघहम् ॥
 विपाके मधुरं चापि रक्तपित्तविनाशनम् ॥ १०४ ॥

कूलचरवर्गे गवयो गोसहस्रः; रुर्महाश्वो हरिणः, चमरः केशमृत्युः, शूकरो महाशूकरः, खत्री खड्गकः, गोकर्णो 'गोलहरिण' इति ख्यातः, कालपुच्छः कृष्णपुच्छो हरिण वक्रः, व्यङ्गः 'नाकुलहरिण' इति प्रसिद्धः । प्रसूतिग्रहणाद् गवयादिभेदग्रहणम् । (कुरुरसामान्यगुणे चरके विरुद्धमुक्तं; तत्र हि—“प्रसूताः प्रतुदानूपवारिजा वारिचारिणः । शुक्लणस्निग्धमधुराः” (च. सू. अ. २७) इति) । शीताथेति चकारेण अशीताथ केचिदिति ज्ञेयम् । तेन वराहादयः केचिच्छीताः, गजमहिषादय उष्णा इति विवक्षया उभयथा सामान्यगुणाभिधानम् ॥ १३-१०४ ॥

हंससारसकौञ्चचक्रवाककुरुरकादम्बकारण्डवजीवजीवकवकबला-
 कापुण्डरीकप्लवशरारीमुखनन्दीमुखममृत्कोशकाचाक्षमल्लिकाक्षशुक्लाक्ष-
 पुष्करशायिकाकोनालकाम्बुकुटिकामेघरवश्वेतवारलप्रभृतयः स्रवाः
 संचातचारिणः ॥ १०५ ॥

रक्तपित्तहराः शीताः स्निग्धा वृष्या मरुजितः ॥
 मृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः ॥ १०६ ॥
 गुरूणामधुराः स्निग्धाः स्वरवर्णयलप्रदः ॥
 वृंहणः शुक्रलस्तेषां हंसो वातविकारनुत् ॥ १०७ ॥

ह्रस्ववर्गे हंसादौ कौषः कोशिरिति ख्यातः; कुरुरः प्रसूते पठितः, तेन उभय-
 गणोऽयं; कारण्डवः शुक्लहंसमेव; कादम्बः खनामख्यातः, जीवजीवको विषदर्शनमृत्युः
 'कालाकारक' इति ख्यातः; पुण्डरीकः 'पुण्डर' इति ख्यातः; स्रवः प्रसेवकगलः 'पिलव'
 इति ख्यातः; मद्गुः काकान्धः, कुरुविन्दः करन्तिपाकः; मल्लिकाक्षो मलिनचक्षुर्हंसः,
 पुष्करशायिका पद्मपत्रशायिनी, कुलालिकी पानीयवर्तिका; अम्बुकुटिका जलकुटिका;
 मेघरवं चातकमेवं केचिद्वदन्ति, स तु विष्किरे पठितः; श्वेतवारलः श्वेतपल्लवः; अन्ये
 खनामख्याताः । प्रसूतिग्रहणात्तद्भेदा बहवो गृह्यन्ते ॥ १०५-१०७ ॥

शङ्खशङ्खनकशुक्तिशम्बूकभलूकप्रभृतयः कोशस्थाः ॥ १०८ ॥

कूर्मकुम्भीरककटककृष्णककटकशिगुमारप्रभृतयः पादिनः ॥ १०९ ॥

शङ्खकूर्मादयः स्वादुरसपाका मरुद्भुदः ॥

शीताः स्निग्धा हिताः पिप्पे चर्चस्याः श्लेष्मवर्धनाः ॥ ११० ॥

कृष्णककटकस्तेषां वक्ष्यः कोष्णोऽनिलापहः ॥

शुक्रः सन्धानकृत् स्पृष्टविण्मूत्रोऽनिलपित्तहा ॥ १११ ॥

कोपस्थपादिनोः समानगुणतया सममेव गुणमाह—शङ्खेत्यादि । अनयोः स्वगुण-
ानान्येऽपि वर्गमेदकत्वं लोकशास्त्रप्रसिद्ध्यनुसार्यम् ॥ १०८-१११ ॥

मत्स्यास्तु द्विविधा नादेयाः सामुद्राश्च ॥ ११२ ॥

तत्र नादेयाः—रोहितपाठीनपाटलराजीववर्मिगोमत्स्यकृष्णमत्स्यवा-
शुङ्गारमुरलसहस्रदंष्ट्रप्रभृतयः ॥ ११३ ॥

नादेया मधुरा मत्स्या गुरवो मारुतापहाः ॥

रक्तपित्तकराश्चोष्णा वृष्याः स्निग्धास्तपचर्चस्तः ॥ ११४ ॥

कपायानुरसस्तेषां शप्पशैवालभोजनः ॥

रोहितो मारुतहरो नात्यर्थं पित्तकोपनः ॥ ११५ ॥

पाठीनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः पिशिताशनः ॥

दूषयेद्रक्तपित्तं तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ ॥

मुरलो वृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा ॥ ११६ ॥

सरस्तडागसंभृताः स्निग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः ॥

महाहृदेषु बलिनाः, खल्वेऽम्भस्यबलाः स्मृताः ॥ ११७ ॥

अवशिष्टान्मत्स्यान् द्विविधेनाह—मत्स्यादित्यादि । पाठीनो वआलिरिति ख्यातः;
कृष्णमत्स्यः ‘कालिधा’ इति ख्यातः; वाशुङ्गारो ‘वाहंस’ इति प्रसिद्धः; सहस्रदन्तः ‘चित्र-
फलक’ इति ख्यातः । प्रभृतिग्रहणाच्छकरीमेदककटकप्रभृतिग्रहणम् । रोहितविशेषगुणे
शप्पशैवाद्यादिभोजनादिति हेतुः कपायानुरसत्वे होयः । केचिदत्र स्थाने नदीशब्दस्य
समुद्रव्यतिरिक्तजलस्थानोपलक्षणत्वात् “सरस्तडागसंभृता” इत्यादिना सरस्तडागजगुणं
पठन्ति । अत्र सरस्तडागशब्दो अकृत्रिमाकृत्रिमजलस्थानोपलक्षणौ ॥ ११२-११७ ॥

तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरुलनन्दिवार(रु)लकमकरगर्गर-
चन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः सामुद्राः ॥ ११८ ॥

सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः ॥

उष्णा वातहरा वृष्या चर्चस्याः श्लेष्मवर्धनाः ॥ ११९ ॥

बलाबहा विशेषेण मांसाशित्वात् समुद्रजाः ॥

समुद्रान्यसकलस्थानमत्स्थानभिधाय सामुद्रानाह—विमीत्यादि । तिमितिमिहिल्लादयः समुद्रसंनिहितजनस्य प्रसिद्धाः । कुलिशः गर्गरक्ष प्रसिद्धः । एते च नादेया अपि भवन्ति; तेन सामुद्रा एते महाप्रमाणा ज्ञेयाः ॥ ११८-११९ ॥—

समुद्रजैभ्यो नादेया बृंहणत्वाहुणोत्तराः ॥ १२० ॥

तेषामप्यनिलघ्नत्वाच्चौण्ड्यकौप्यो गुणोत्तरौ ॥

स्निग्धत्वात् स्वादुपाकत्वात्तयोर्बाण्या गुणाधिकाः ॥ १२१ ॥

नादेया गुरवो मध्ये यस्मात् पुच्छास्यचारिणः ॥

सरस्तडागजानां तु विशेषेण शिरो लघु ॥ १२२ ॥

अदूरगोचरा यस्मात्तस्मादुत्सोदपानजाः ॥

किञ्चिन्मुक्त्वा शिरोदेशमत्यर्थं गुरवस्तु ते ॥ १२३ ॥

अधस्ताद्गुरवो ज्ञेया मत्स्याः सागरसंभवाः ॥

उरोविचरणात्तेषां पूर्वमङ्गं लघु स्मृतम् ॥ १२४ ॥

इत्यानूपो महाव्यन्दी मांसवर्गे उदीरितः ॥ १२५ ॥

सामुद्रादीनामुत्तरोत्तरं गुणाधिक्यमाह—समुद्रजैभ्य इत्यादि ॥ १२०-१२५ ॥

तत्र शुष्कपूतिव्याधिविपसर्पहतदिग्धविद्धजीर्णकृशवालाणामसा-
त्म्यचारिणां च मांसान्यभक्ष्याणि, यस्माद्विगतव्यापन्नपहतापरिणता-
श्वासंपूर्णवीर्यत्वाद्दोषकराणि भवन्ति; एभ्योऽन्येषामुपादेयं मांस-
मिति ॥ १२६ ॥

अरोचकं प्रतिश्यायं गुरु शुष्कं प्रकीर्तितम् ॥

विपव्याधिहतं मृत्युं चालं छर्दि च कोपयेत् ॥ १२७ ॥

कासश्वासकरं वृद्धं त्रिदोषं व्याधिदूषितम् ॥

क्लिन्नमुत्कृष्टजन्तुं कृशं घातप्रकोपणम् ॥ १२८ ॥

यादृशं मांसं न ग्राह्यं तद्वर्जयति—तत्र शुष्कमित्यादि । विषं स्यावरविषम् । दिनच-
विद्धं विषदिग्धशस्त्रहतम् । असात्म्यचारिणामिति यस्य यत् सात्म्यं तद्यतिरिक्तचारिणाम् ।
एतन्मांसानुपादाने हेतुमाह—विगतेत्यादि । अत्र शुष्के विगतवीर्यत्वं, पूतिव्याधिहत-
योर्व्यापन्नवीर्यत्वं, चालेऽपरिगतवीर्यत्वं, कृशे जीर्णे असंपूर्णवीर्यत्वं ज्ञेयम् । उपादेय-
मांसमाह—एभ्य इत्यादि ॥ १२६-१२८ ॥

स्त्रियश्चतुष्पात्सु, पुमांसो विहङ्गेषु, महाशरीरेष्ववरुणशरीराः, अल्प-
शरीरेषु महाशरीराः प्रधानतमाः; एवमेकजातीयानां महाशरीरेभ्यः
कृशशरीराः प्रधानतमाः ॥ १२९ ॥

अत्र वर्णान्ते “वरः शरीरावयवा” इत्यादिवक्तव्यपरीक्षणीयसंग्रहश्लोकस्य अप्रबेन प्रथमं
पृथक् पृथक् विवक्षितमाह—स्त्रिय इत्यादि । प्रधानतमा इति प्रत्येकं संन्यते । प्रधानतमत्वं

चात्र लघुत्वेन विनक्षितम् । 'त्रियथतुष्पत्सु, पुमाञ् विहगेषु' इत्यनेन 'लिङ्गं परीक्ष्यते' इत्यस्योदाहरणं; 'महाशरीरेषु' इत्यादिना द्वितीयं 'प्रधानतमा' इत्यन्नेन 'प्रमाणं परीक्ष्यते' इत्यस्य विषय उक्तः । एकजातीयानामिति पूर्वेण परेण च योज्यम् । प्रथमं महाशरीरे-
ष्विति पदं सर्वथा दृढच्छरीरानाह, द्वितीयं तु स्थूलानाह । कृशशरीरा इति स्वभाव-
कृशशरीरा न तु रोगादिना, तेषां निन्दितत्वात् ॥ १२९ ॥

स्थानादिकृतं मांसस्य गुरुलाघवमुपदेक्ष्यामः । तद्यथा-रक्तादिषु
शुक्रान्तेषु धातुपृष्ठोत्तरा गुरुतराः, तथा सक्थिस्कन्धकोडशिरः-
पादकरकटीपृष्ठचर्मकालेयकयक्ष्णानि ॥ १३० ॥

शिरःस्कन्धं कटीपृष्ठं सक्थिनीं चात्मपक्षयोः ॥

गुरुवस्तु यथापूर्वं धातवस्तु यथोत्तरम् ॥ १३१ ॥

सर्वस्य प्राणिनो देहे मध्यो गुरुवदाहतः ॥

पूर्वभागो गुरुः पुंसामधोभागस्तु योपिताम् ॥ १३२ ॥

उरोग्रीवं विहङ्गानां विशेषेण गुरु स्मृतम् ॥

पक्षोत्क्षेपात् समो दृष्टो मध्यभागस्तु पक्षिणाम् ॥ १३३ ॥

अतीव रूक्षं मांसं तु विहङ्गानां फलाशिनाम् ॥

बृंहणं मांसमत्यर्थं खगानां पिशिताशिनाम् ॥ १३४ ॥

मत्स्याशिनां पित्तकरं धातुघ्नं धान्यचारिणाम् ॥

जलजानूपजा ग्राम्या क्रव्यादैकशकास्तथा ॥ १३५ ॥

प्रसदा विलवासाश्च ये च जङ्गलसंहिताः ॥

प्रतुदा विष्किराश्चैव लघवः स्युर्यथोत्तरम् ॥

अल्पाभिष्यन्दिनश्चैव यथापूर्वमतोऽन्यथा ॥ १३६ ॥

प्रमाणाधिकास्तु स्वजातावल्पसारा गुरुवश्च । सर्वप्राणिनां सर्व-
शरीरेभ्यः प्रधानतमा भवन्ति यकृत्प्रदेशवर्तयस्तानाददीतः, प्रधाना-
न्तामे मध्यमवयस्कं सद्यस्कमक्लिष्टमुपादेयं मांसमिति ॥ १३७ ॥

स्थानादिकृतमित्यादौ स्थानं धातवोऽवयवाश्च । रक्तादिष्वित्यादिना 'धातवः परीक्ष्यन्ते'
इत्यस्य विषयः । तथात्रेत्यादिना अधोभागस्तु योपितामित्यन्तेन 'शरीरावयवाः परीक्ष्यन्ते'
इत्यस्य विषयः । 'कालेयकयक्ष्णानि' इत्यन्तेन गुरुवस्तु यथापूर्वमिति संबध्यते (?) ।
शिरःस्कन्धमित्यादौ शुभमत्रयेऽपि स्कन्धापेक्षया गुरुवस्तु यथापूर्वमिति योज्यम् ।
आत्मपक्षयोरिति स्त्रीयपक्षान्यां सक्थिनीं गुरुणी । ये तु 'आत्मपक्षयोः' इति पठन्ति,
सकथ्यन्तानां प्रधानां गुरुपूर्वं वदन्ति, अपक्वं च रुधिरं पर्यं वदन्ति, तन्मते 'संस्कारः'
परीक्ष्यते' इत्यस्योदाहरणं ज्ञेयम् । पक्षोत्क्षेपात् क्रियायोगान्मध्यभागमेव
साधारणं वदन्ति; एतेन च 'क्रिया परीक्ष्यते' इत्यस्योदाहरणमेतत् । अतीव रूक्ष-

१ 'अत्रयकृत्कालेयसक्थिफटिपृष्ठचरणशिरांसि' इति ता. । २ 'गुरु पूर्वं विजानीयात्'
इति ड. ।

मित्यादिना तु भक्ष्यरूपचरोदाहरणम् । जलजेत्यादिना गतिलक्षितदेशरूपचरस्याप्युदाहरणम् । चरशब्देन हि 'चर' गतिभक्षणयोः, इत्यतो निष्पन्नं भक्षणं तथा प्रचारेदेश-
श्चोच्यते । सर्वप्राणिनामित्यादिना तु शरीरावयवपरीक्षैव मांसविशेषोपादेयतार्यमुदाहृता ।
वर्तिमांसवर्तिः ॥ १३०-१३७ ॥

भवति चात्र—

चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ॥

लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥ १३८ ॥

इति मांसवर्गः ।

एतदुक्तार्थसंप्रदृष्टोकमाह—चर इत्यादि । अर्थार्थो व्याख्यात एव तावत् । स्वभावः
तत्तद्व्यजातिप्रतिबद्धः स्वाभाविको धर्मः । सर्वमांसवर्ग एव स्वाभाविकद्वयेण गुणलघु-
पथ्यादिनोक्तः, संस्कारकृतानुगुणप्रस्तावे तदेवेत्यादिना प्रपञ्चो वक्तव्यः । मात्रा तु
“गुरूणामर्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते” इत्यादिना वक्तव्या । मात्रा चेति चकारो
कालोचितमात्राया व्यवहारार्थः, तेन शरादि तित्तिरिर्वलवतया उपादेय इत्यपि सूचितं
भवति । अर्थं च श्लोकः चरके पठित्वा व्याकृतः, तस्य व्याकरणमेतदर्थप्रतिपत्तये
लिखामः । यथा—“चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्ष्यसंविधिः । जलजानूपजाश्चैव
जलानूपचराश्च ये ॥ गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः । लघुभक्ष्यास्तु लघवो
धन्वजा धन्वचारिणः ॥ शरीरावयवाः सविथशिरःस्कन्धादयस्तथा । सविथमांसान्गुरुः
स्कन्धस्ततः क्रोष्ठस्ततः शिरः ॥ वृषणौ वस्तिमेढ्रं च श्रोणी वृक्कौ यकृद्गदम् । मांसान्गुरुतरं
विद्यायथास्वं मध्यमस्थि च ॥ स्वभावाल्लघवो मुद्रास्तथा लावकपिञ्जलाः । स्वभावाद्गुरवो
माया वराहमहिषादयः ॥ धातूनां शोणित्ताद्यानां गुवं विद्यायथोत्तरम् । अलसेभ्यो निशि-
ध्यन्ते प्राणिनो ये बहुक्रियाः ॥ गौरवं लिङ्गसामान्ये पुंषो स्त्रीणां च लाघवम् । महाप्रमाणा
गुरवः खजातो लघवोऽन्यथा ॥ गुरूणां लाघवं विद्यात् संस्कारात् सविपर्ययम् । मीहेलोजा
यथा च स्युः सफूनां सिद्धपिण्डिका ॥ अल्पादाने गुरूणां च लघूनां चातिसेवने ।
मात्रा-कारणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुणलाघवे ॥” (च. सू. अ. २७) इति ॥ १३८ ॥

अथ फलवर्गः ।

अत ऊर्ध्वं फलान्युपदेक्ष्यामः । तद्यथा—दाडिमाभलकधद्वरकोल-
कर्कन्धूसौवीरसिञ्चितिकाफलकपित्थमातुलङ्गाम्राभ्रातककरमर्दप्रिया-
लनारङ्गजम्बीरलकुचभव्यपारावतवेत्रफलप्राचीनाभलकतिन्तिडीकनी-
पकोशाभ्राम्लीकाप्रभृतीनि ॥ १३९ ॥

अम्लानि रसतः पाके गुरूण्युष्णानि वीर्यतः ॥

पिचलान्यनिलम्लानि कफोत्क्लेशकराणि च ॥ १४० ॥

दाडिमादीनां मांससंस्कारकतया दाडिमादिफलान्येव प्रथमं फलवर्गे ग्राह—तद्यथेत्यादि ।
वदरं महत्; कोलं मध्यमप्रमाणं वदरं; कर्कन्धूः शृगालकोलिका; सौवीरमतिमहद्वदरम्;

आम्रातकं 'आम्वाडा' इति ख्यातं; लङ्कुचो डहुः; करमर्दं द्विविधं ग्राम्यारण्यमेदात्, अत्र 'वन्या मधुराऽल्पफलं पित्तल' मगधे ख्याताः; भव्यं लक्ष्महतिमात्रफलम्, आडुकं केचिद्ब्रह्मन्ति, अन्ये कर्मरत्नकं; पारावतः कामरूपप्रसिद्धः; वैत्रफलं प्रसिद्धं प्राचीनामलकं च; तिन्तिडीकं वृक्षाम्लं; नीपः कदम्बफलं; कोषात्रः 'कोलोम्बु' इति ख्यातवृक्षस्य फलम्; अम्लिका तिन्तिडीका । प्रभृतिग्रहणालम्बीरमेदादिग्रहणम् । अत्र सामान्यगुणे वक्ष्यमाण-विशेषलक्षणेन दाडिमादौ अम्लरसलपित्तल्लादीनि बाध्यन्ते, तद्यतिरिक्ताः सामान्यगुणा हेयाः । एवमन्यत्रापि गुणसामान्यगुणविशेषयोर्बाध्यबाधकभावो ज्ञेयः ॥ १३९ ॥ १४० ॥

कषायानुरसं तेषां दाडिमं नातिपित्तलम् ॥

दीपनीयं रुचिकरं हृद्यं वर्चोविद्यन्धनम् ॥ १४१ ॥

द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुरं चाग्लमेव च ॥

त्रिदोषघ्नं तु मधुरमम्लं वातकफापहम् ॥ १४२ ॥

अम्लं समधुरं तिक्तं कषायं कटुकं सरम् ॥

वक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं वृष्यमामलकीफलम् ॥ १४३ ॥

हन्ति वातं तदम्लत्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः ॥

कफं रूक्षकषायत्वात् फलेभ्योऽभ्यधिकं च तत् ॥ १४४ ॥

कर्कन्धुकोलयदरमामं पित्तकफावहम् ॥

पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धं समधुरं सरम् ॥ १४५ ॥

पुरातनं तृप्तिशमनं श्रमघ्नं दीपनं लघु ॥

सौवीरं वदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तजित् ॥ १४६ ॥

कषायं स्वादु संग्राहि शीतं सिञ्चितिकाफलम् ॥

जामं कपित्थमस्वर्यं कफघ्नं ग्राहि वातलम् ॥ १४७ ॥

कफानिलहरं पक्वं मधुराम्लरसं गुरु ॥

श्वासकासारुचिहरं तृष्णाघ्नं कण्ठशोधनम् ॥ १४८ ॥

लघ्वम्लं दीपनं हृद्यं मातुलुङ्गमुदाहृतम् ॥

त्वक् तिक्ता दुर्जरा तस्य वातक्रिमिकफापहा ॥ १४९ ॥

स्वादु शीतं गुरु स्निग्धं मांसं मासतपित्तजित् ॥

मध्वं शूलानिलच्छर्दिकफारोचकनाशनम् ॥ १५० ॥

दीपनं लघु संग्राहि गुल्ममार्शोघ्नं तु केसरम् ॥

शूलाजीर्णविवधेषु मन्देऽग्नौ कफमारुते ॥ १५१ ॥

अरुचौ च विशेषेण रसस्तस्योपदिश्यते ॥

पित्तानिलकरं बालं पित्तलं वद्धकेसरम् ॥ १५२ ॥

हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसवलप्रदम् ॥

कषायानुरसं स्वादु वातघ्नं बृंहणं गुरु ॥ १५३ ॥

पित्ताविरोधि संपक्वमात्रं शुक्रविषर्धनम् ॥
 ग्रंथणं मधुरं वल्यं गुरु विष्टभ्य जीर्यति ॥ १५४ ॥
 आप्रातकफलं वृष्यं सजेहं श्लेष्मवर्धनम् ॥
 त्रिदोषविष्टम्भकरं लकुचं शुक्रनाशनम् ॥ १५५ ॥
 अम्लं तृषापहं रुच्यं पित्तकृत् करमर्दकम् ॥
 वातपित्तहरं वृष्यं म्रियालं गुरु शीतलम् ॥ १५६ ॥
 हृद्यं स्वादु कषायाम्लं भव्यमास्यविशोधनम् ॥
 पित्तश्लेष्महरं ग्राहि गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥ १५७ ॥
 पारावतं समधुरं रुच्यमत्यग्निवातनुत् ॥
 गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकं तथा ॥ १५८ ॥
 वातापहं तित्तिडीकमामं पित्तचलासकृत् ॥
 ग्राह्युष्णं दीपनं रुच्यं संपक्वं कफघातनुत् ॥ १५९ ॥
 तत्सादृशपान्तरगुणं कोशाग्रफलमुच्यते ॥
 अम्लीकायाः फलं पक्वं तद्वद्भेदि तु केवलम् ॥ १६० ॥
 अम्लं समधुरं हृद्यं विशदं भक्तरोचनम् ॥
 चातम्रं दुर्जरं प्रोक्तं नारङ्गस्य फलं गुरु ॥ १६१ ॥
 तृष्णाशूलकफोत्क्लेशच्छर्दिभ्वासनिवारणम् ॥
 घातश्लेष्मविघ्नघ्नं जम्बीरं गुरु पित्तकृत् ॥
 पेरावतं दन्तशठमम्लं शोणितपित्तकृत् ॥ १६२ ॥

नातिपित्तमम्लमेवैवगुणं दाढिमम् । मधुरदाढिमस्यानन्तरं त्रिदोषघ्नलघुलपाठदाम-
 लकगुणानाह—अम्लमित्यादि । आमलकगुणे ‘हन्ति घातं तदम्लत्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः’
 इत्यादि दोषोपशमने यत् कारणं वर्णितं तद्यथापि पित्तादिसमानतया पित्तादिवर्धनमपि
 शुज्यते, तथाऽप्यामलकद्रव्यस्य शिवलक्षणभावादोषप्रशमनमेव परं करोति न प्रकोपमिति
 व्याख्यातमेव पूर्वम् । तथा हेतुदेव शिवलमाह—फलेभ्योऽभ्यधिकं च तदित्यादि ।
 पुरातनमिति पक्षे बदरद्वन्तं तदीयलम्बकं वा । सिधितिका उत्तरापथे बदरमेद एव ।
 तेनोद्देशेऽनुद्दिष्टाऽपि बदरतया विशेषगुणे पठिता । कपित्थस्यावस्थाभेदेनोपयोगात्तथैव
 गुणमाह—आमं कपित्थमित्यादि । लघ्वम्लमित्यादि मातुलुङ्गस्य धीजपूरकस्य गुणः । अयं
 चाम्लभागस्यैव गुणोऽम्लमिति गुणश्रुतेः । तदीयलम्बकद्रव्ययोर्हानवत्वत्वं, तेन मध्यमित्या-
 दिनाऽपि मध्यादिभागस्यैव परो गुणोऽभिधीयते इति न पौनरुच्यम् । तस्यैव
 लग्नादिभेदेन गुणमाह—लघ्वं त्रिकैत्यादि । मांसमिति लक्षैस्यतिरिक्तो भागः । आग्र-
 स्वावस्थामेवगुणे पित्तमाघतकृद्वात्मिति स्वरकैणापि सर्वं पाठान्तरं विरुद्धं, तत्र हि
 “रक्तपित्तकृतद्वालं” (च. सू. ध. २७) इति नेष्यत एष पाठः । गरं तथा त्रिदोषं
 च हरतीति गरदोषहरं; तथा हि स्वरके नीपादौ “प्राचीनामलकं चैव दोषघ्नं गरदादि च”

(च. सू. अ. २७) इत्युक्तम् । तृष्णेत्यादि जम्बीरगुणपाठं नेच्छन्ति, अम्लफलवर्गे गुणेन तु तद्गुणग्रहणादिति कृत्वा; तच्च न, सम्यगेकीयमतेनेते गुणास्तत्र नोक्ता एव जम्बीरस्य । अत्र च दाडिमादीनां सर्वेषामेव विशेषाभिधानात् सामान्योक्तगुणा ये विशेषगुणेन न बाधितास्ते यथासंभवं हेयाः ॥ १४१-१६२ ॥

क्षीरवृक्षफलजाम्बवराजादनतोदनशीतफलतिन्दुकचकुलधन्वनाश्म-
न्तकाश्वकर्णफलगुप्परूपकगाङ्गेरुकीपुष्करवर्तिलिल्वविम्बीप्रभृतीनि ॥ १६३

फलान्येतानि शीतानि कफपित्तहराणि च ॥
संग्राहकाणि रूक्षाणि कपायमधुराणि च ॥ १६४ ॥
क्षीरवृक्षफलं तेषां गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥
कपायं मधुरं साम्लं नातिमारुतकोपनम् ॥ १६५ ॥
अत्यर्थं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित् ॥
क्षिग्धं स्वादु कपायं च राजादनफलं गुरु ॥ १६६ ॥
कपायं मधुरं रूक्षं तोदनं कफवातजित् ॥
अम्लोष्णं लघु संग्राहि क्षिग्धं पित्ताग्निवर्धनम् ॥ १६७ ॥
आमं कपायं संग्राहि तिन्दुकं वातकोपनम् ॥
विपाके गुरु संपकं मधुरं कफपित्तजित् ॥ १६८ ॥
मधुरं च कपायं च क्षिग्धं संग्राहि घाकुलम् ॥
स्थिरीकरं च दन्तानां विशदं फलमुच्यते ॥ १६९ ॥
सकपायं हिमं स्वादु घान्धनं कफवातजित् ॥
तद्वद्गाङ्गेरुकं विद्यादश्मन्तकफलानि च ॥ १७० ॥
विष्टम्भि मधुरं क्षिग्धं फल्गुजं तर्पणं गुरु ॥
अत्यम्लमीपन्मधुरं कपायानुरसं लघु ॥ १७१ ॥
वातघ्नं पित्तजननमामं विद्यात् परुषकम् ॥
तदेव पक्वं मधुरं वातपित्तनिवर्हणम् ॥ १७२ ॥
विपाके मधुरं शीतं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥
पौष्करं स्वादु विष्टम्भि बल्यं कफकरं फलम् ॥ १७३ ॥
कफानिलहरं तीक्ष्णं क्षिग्धं संग्राहि दीपनम् ॥
कटुतिक्तकपायोष्णं बालं विल्वमुदाहृतम् ॥ १७४ ॥
विद्यात्तदेव संपकं मधुरानुरसं गुरु ॥
विदाहि विष्टम्भकरं दोषकृत् पूतिमारुतम् ॥ १७५ ॥
विम्बीफलं साश्वकर्णं स्तन्यकृत् कफपित्तजित् ॥
दृढदाहज्वरपित्तासृक्कासश्वासक्षयापहम् ॥ १७६ ॥
आ० सु० ४६

क्षीरवृक्षफलेत्यादौ क्षीरवृक्षा वटपिप्पलादयः; राजादनं क्षीरिवृक्षफलं; तिन्दुकं तेन्दुमिति ख्यातं; बकुलं कैसरफलं; धन्वनं धन्ववृक्षफलं; तोदनमिहाप्रसिद्धं वामनामिकेति व्याकुर्वन्ति; अशमन्तकमशमन्तकफलं; पुष्करवर्तिः पद्मबीजम्, अक्षाशिकेत्यन्ये; बिम्बी तु ओष्ठोपमफलं; प्रभृतिग्रहणादृक्कादिकपायमधुरफलग्रहणम् । विशेषगुणे जाम्बवमिति अविशेषात् सर्वजम्बूफलम् । पित्ताग्निवर्धनमिति परमार्थेतिद्वान्ते पित्ताग्न्योर्भिन्नत्वाद्युपपन्नमेव । आममिति अपक्वम् । कफानिलहरमित्यादिना घालवित्त्वगुणः । पूतिमारुतमित्यत्र पूतिशब्दः सुगन्धिवचनः, यथा पूतिः खट्वासः, पूतिगुष्पा मधुकुङ्कुटी; अन्ये पूतिमारुतमिति दुर्गन्धिकुक्षिवातहरम् । केचिद्वित्त्वस्य तदेवेत्यादिनाऽर्धश्लोकेन मध्यवित्त्वगुणं वदन्ति । किं तु चरकेऽपि “वित्त्वं तु दुर्जरं पक्वं” (च. सू. अ. २७) इत्यादिना द्विविधमेव वित्त्वं पठितम् । बिम्बीफलं साशमन्तकमित्यादि केचित् पठन्ति ॥ १६३-१७६ ॥

तालनालिकेरपनसमोचप्रभृतीनि ॥ १७७ ॥

खादुपाकरसान्याहुर्वीतपित्तहराणि च ॥
चलप्रदानि स्निग्धानि बृंहणानि हिमानि च ॥ १७८ ॥
फलं खादुरसं तेषां तालजं गुरु पित्तजित् ॥
तद्बीजं खादुपाकं तु मूत्रलं वातपित्तजित् ॥ १७९ ॥
नालिकेरं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं खादुशीतलम् ॥
चलमांसप्रदं हृद्यं बृंहणं वस्तिशोधनम् ॥ १८० ॥
पनसं सफपायं तु स्निग्धं खादुरसं गुरु ॥
मौचं खादुरसं प्रोक्तं कपायं नातिशीतलम् ॥
रक्तपित्तहरं वृष्यं रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु ॥ १८१ ॥

तालेत्यादौ पनसः कण्टकिफलं, मोचकं कदलीफलानि नानाविधानि । फलं खादुरसमित्यादिना पक्वतालगुणः । तद्बीजमिति तालस्याभ्यन्तरम् ॥ १७७-१८१ ॥

द्राक्षाकाशमर्यमधूकपुष्पखर्जूरप्रभृतीनि ॥ १८२ ॥

रक्तपित्तहराण्याहुर्गुरुणि मधुराणि च ॥
तेषां द्राक्षा सरा खर्या मधुरा स्निग्धशीतला ॥ १८३ ॥
रक्तपित्तज्वरश्वासतृष्णादाहक्षयापहा ॥
हृद्यं मूत्रविवन्धघ्नं पित्तासृग्वातनाशनम् ॥ १८४ ॥
केश्यं रसायनं मेध्यं काशमर्यं फलमुच्यते ॥
क्षतक्षयापहं हृद्यं शीतलं तर्पणं गुरु ॥ १८५ ॥
रसे पाके च मधुरं खार्जूरं रक्तपित्तनुत् ॥
बृंहणीयमहृद्यं च मधूककुसुमं गुरु ॥
वातपित्तोपशमनं फलं तस्योपदिश्यते ॥ १८६ ॥

द्राक्षेत्यादिना मधुरफलानां समानगुणान्याह । अत्र प्रशुतिप्रहणाद् द्राक्षाखर्जूरभेदा
गृह्यन्ते । तद्यथा—द्राक्षा गोखनी कारवी च; खर्जूरं पिण्डखर्जूरं, तथा वृक्षखर्जूरं, विटप-
खर्जूरं च । काश्मर्यं गाम्भारीफलं; मधुकं मधुकफलं; पुष्पमिति मधूकपुष्पमेव, पुष्पमपि
फलबहुपयोगात् तत्समानगुणत्वाच्चोच्यते ॥ १८२-१८६ ॥

वातामाक्षोडाभिषुकनिजुलपिजुनिकोचकोरुमाणप्रभृतीनि ॥ १८७ ॥

पित्तश्लेष्महराण्याहुः स्निग्धोष्णानि गुरुणि च ॥

वृंहणान्यनिलघ्नानि चल्यानि मधुराणि च ॥ १८८ ॥

वातामादय औत्तरापथिकाः प्रसिद्धाः ॥ १८७ ॥ १८८ ॥

कषायं कफपित्तघ्नं किंचित्तिकं रुचिप्रदम् ॥

हृद्यं सुगन्धि विशदं लवलीफलमुच्यते ॥ १८९ ॥

वसिरं शीतपाक्यं च सारुष्करनिबन्धनम् ॥

विष्टम्भि दुर्जरं रुक्षं शीतलं वातकोपनम् ॥ १९० ॥

विपाके मधुरं चापि रक्तपित्तप्रसादनम् ॥

येरावतं दन्तशठममलं शोणितपित्तहृत् ॥ १९१ ॥

शीतं कषायं मधुरं टङ्कं मारुतरुहम् ॥

स्निग्धोष्णं तिक्तमधुरं वातश्लेष्मघ्नमैङ्गुदम् ॥ १९२ ॥

शमीफलं गुरु स्वादु रुक्षोष्णं केशनाशनम् ॥

गुरु श्लेष्मातकफलं कफहृन्मधुरं हिमम् ॥ १९३ ॥

करीराक्षिकपीलूनि तृणशून्यफलानि च ॥

स्वादुतिक्तकटूष्णानि कफवातहराणि च ॥ १९४ ॥

तिक्तं पित्तकरं तेषां सरं कटुविपाकि च ॥

तीक्ष्णोष्णं कटुकं पीलु सस्नेहं कफवातजित् ॥ १९५ ॥

आरुष्करं तीव्रकरं कषायं कटुपाकि च ॥

उष्णं कृमिज्वरानाहमेहोदाघतर्नाशनम् ॥

कुष्ठगुल्मोदराशोघ्नं कटुपाकि तथैव च ॥ १९६ ॥

करञ्जकिंशुकारिष्टफलं जन्तुप्रमेहजित् ॥

अङ्गोलस्य फलं विस्त्रं गुरु श्लेष्महरं हिमम् ॥ १९७ ॥

रुक्षोष्णं कटुकं पाके लघु वातकफापहम् ॥

तिक्तमीपद्विपहितं विडङ्गं कृमिनाशनम् ॥ १९८ ॥

अण्ड्यमुष्णं सरं मेध्यं दोषघ्नं शोफकुष्ठजित् ॥

कषायं दीपनं चामलं बहुष्यं चाभयाफलम् ॥ १९९ ॥

भेदनं लघु रुक्षोष्णं वैखर्यक्रिमिनाशनम् ॥

बहुष्यं स्वादुपाकयाक्षं कषायं कफपित्तजित् ॥ २०० ॥

कफपित्तहरं रुक्षं वक्रक्लेदमलापहम् ॥
 कपायमीपन्मधुरं किञ्चित् पूगफलं सरम् ॥ २०१ ॥
 जातीकोशोऽथ कर्पूरं जातीकटुकयोः फलम् ॥
 कक्को(ङ्को)लकं लवङ्गं च तिक्तं कटु कफापहम् ॥ २०२ ॥
 लघु तृष्णापहं वक्रक्लेददौर्गन्ध्यनाशनम् ॥
 सतिक्तः सुरभिः शीतः कर्पूरो लघुलेखनः ॥ २०३ ॥
 तृष्णायां मुखशोषे च वैरस्ये चापि पूजितः ॥
 लताकस्तूरिका तद्वच्छीता वस्तिविशोधनी ॥ २०४ ॥

लवली प्रतिष्ठा । अरुणकरनिवन्धनं भद्रातकदन्तम् । वसिरः सूर्यावर्तमेदः, तस्यैह फलम् । ऐरावतं पुष्पफलमेलवालकेति खयातम् । दन्तशठो जम्बीरस्तङ्गेदो वा । टङ्गमौत्तरापथिकम् । टङ्गादीनां तुल्यगुणताया अभावाद् प्रत्येकमेव गुणनिर्देशः । ऐङ्गदं पुत्रजीवकफलम् । शमीफलं शङ्करमिति शास्त्रप्रसिद्धम् । श्लेष्मातकं बहुवारफलम् । करीरो मरुजो द्वयः, तत्फलं करीरम्; आक्षिकमक्षकीफलम्; पीलु औत्तरापथिकम् । अरुणकरमित्यादि केचित् पठन्ति । तत्र तौवरकं तैलेषु व्याकृतम् । करजो वृक्षकरजः । किंशुकः पलाशफलम् । अरिष्टो निम्बः । वृण्यमित्यादिना हरीतकीगुणाः । कपायमिति प्रधानकपायरसं; तेन लवणरहितापररसाद्योदिका भवन्ति । उक्तं हि चरके—“श्रीवा पञ्चरसाऽऽयुष्याऽलवणा” (वि. अ. १) इति । आक्षमिति निमीतकफलम् । कफेत्त्यादि-गुवाकगुणः । अत्र जातीकोशोऽथ कर्पूरमिति केचिन्मुखवैशद्यकारकतया पूगानन्तरं पठन्ति । तत्र फलानामित्यत्र प्रकमागततया निदर्शनीयगुणानामभिधानं युक्तमेव । कटुफलं लताकस्तूरीफलम् । लवङ्गशब्देन लवङ्गफलद्वयं गृह्यते ॥ १८९-२०४ ॥

प्रियालमज्जा मधुरो वृण्यः पित्तानिलापहः ॥
 वैभीतको मदकरः कफमासुतनाशनः ॥ २०५ ॥
 कपायमधुरो मज्जा कोलानां पित्तनाशनः ॥
 तृष्णाच्छर्धनिलघ्नश्च तद्वदामलकस्य च ॥ २०६ ॥
 बीजपूरकशम्याकमज्जा कोशाघ्नसंभवः ॥
 स्वादुपाकोऽग्निबलदः स्निग्धः पित्तानिलापहः ॥ २०७ ॥
 यस्य यस्य फलस्यैह वीर्यं भवति यादृशम् ॥
 तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥ २०८ ॥

येषां फलानीनां मज्जोपयुज्यते तेषां मज्जगुणमाह—प्रियालमज्जेत्यादि । शम्पाकः सुवर्णहलिः । अनुफमज्जगुणातिदेशार्थमाह—यस्येत्यादि । वीर्यशब्देनात्र शक्तिवचनतया रसवीर्यविपाकप्रभावरूपं वीर्यं ज्ञेयम् । शक्तिश्च शक्तिविषये क्वयं निरूप्यते । तेन कार्यमपि दोषहरणादि प्रोच्यते ॥ २०५-२०८ ॥

फलेषु परिपक्वं यहुणवत्तदुदाहृतम् ॥

वित्वादन्यत्र विक्षेयमामं तद्धि गुणोत्तरम् ॥

ग्राह्युष्णं दीपनं तद्धि कपायकटुतिक्तकम् ॥ २०९ ॥

संप्रति यादृशं फलमुपादेयं तदाह—फलेष्वित्यादि । वित्वादन्यत्रेत्यनेन वित्त्वमेव परमपक्वं श्रेष्ठं; ये तत्र तिन्दुककपित्वादयो बालवस्थायामपि गुणतो निर्देश्यास्तै पक्वावस्थापेक्षया हीनगुणा एवेति भावः ॥ २०९ ॥

व्याधितं कृमिजुष्टं च पाकातीतमकालजम् ॥

वर्जनीयं फलं सर्वमपर्यागतमेव च ॥ २१० ॥

इति फलवर्गः ।

व्याधितमित्यादौ वर्जनीयफलोपदेशो पाकातीतमिति अतिपाकक्लिन्नम् ॥ २१० ॥

अथ शाकवर्गः ।

शाकान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः—तत्र पुष्पफलालातुकालिन्दकप्रभृ-
तीनि ॥ २११ ॥

पित्तघ्नान्यनिलं कुर्युस्तथा मन्दकफानि च ॥

सृष्टमूत्रपुरीषाणि स्वादुपाकरसानि च ॥ २१२ ॥

पित्तघ्नं तेषु कृष्माण्डं बालं मध्यं कफावहम् ॥

शुक्लं लघूष्णं सक्षारं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ २१३ ॥

सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यं चेतोविकारिणाम् ॥

दृष्टिशुक्रक्षयकरं कालिन्दं कफवातकृत् ॥ २१४ ॥

अलाघुभिन्नविट्का तु रुक्षा गुर्व्यतिशीतला ॥

तिक्तालातुरदृढा तु वामिनी वातपित्तजित् ॥ २१५ ॥

फलप्रसङ्गेन शाकभूतफलानामपि निर्देशो कर्तव्ये शाकवर्गमेव फलशाकपूर्वकमाह—
अत ऊर्ध्वमित्यादि । पुष्पफलं कृष्माण्डः; कलिङ्गो योन्वानः । कृष्माण्डस्य बालवस्था-
श्रेये गुणमेदमाह—पित्तघ्नमित्यादि । अत्र चेतोविकारिणामिति अपसारात्तन्मादादिमनो-
विकारयुक्तानाम् ॥ २११-२१५ ॥

त्रपुसैर्वोरुकर्कारुक्षीर्णवृन्तप्रभृतीनि ॥ २१६ ॥

स्वादुतिक्तैरसान्याहुः कफवातकराणि च ॥

सृष्टमूत्रपुरीषाणि रक्तपित्तहराणि च ॥ २१७ ॥

बालं सुनीलं त्रपुसं तेषां पित्तहरं स्मृतम् ॥

तत् पाण्डु कफकृजीर्णमम्लं घातकफापहम् ॥ २१८ ॥

पर्यारुक् सक्कारु संपक्वं कफवातकृत् ॥

सक्षारं मधुरं रुच्यं दीपनं नातिपित्तलम् ॥ २१९ ॥

सक्षारं मधुरं चैव शीर्णवृन्तं कफापहम् ॥
मेदनं दीपनं हृद्यमानाद्यालीलुल्लघु ॥ २२० ॥

त्रपुपेलादो एर्वारकं कर्कडीमेदः, शीर्णवृन्तं सुखतेकम् । बालं सुनीलमिति नीलावस्य बालम् । जीर्णमिति पक्वम् । एर्वारकस्य पक्वावस्थाद्वयेन गुणमाह—एर्वारकमित्यादि । शीर्णवृन्तगुणे आनाहाष्टीलनुदिलत्र मूत्राष्टीला हेया न वाताष्टीला, अस्य वाताग्रशमक-
लात् ॥ २१६-२२० ॥

पिप्पलीमरिचशृङ्गवेरार्द्रकहिङ्गजीरककुस्तुम्बुरुजम्बीरसुमुखसुर-
सार्जकभूस्तृणसुगन्धककासमर्दककालमालकुठेरकक्षचकखरपुष्पशिमु-
मधुशिमुफणिज्झकसर्पपराजिकाकुलाहलावगुत्थगण्डीरतिलपर्णिकाव-
पोभूचित्रकमूलकलशूनकलायपलाण्डुप्रभृतीनि ॥ २२१ ॥

कट्ट्युष्णानि रुच्यानि वातश्लेष्महराणि च ॥

कृताग्नेपूपयुज्यन्ते संस्कारार्थमनेकधा ॥ २२२ ॥

तेषां शुवीं स्वादुशीता पिप्पल्याद्रां कफावहा ॥

शुष्का कफानिलग्री सा वृष्या पित्तप्रसादनी ॥ २२३ ॥

स्वादुपाक्यार्द्रमरिचं गुरु श्लेष्मप्रसेकि च ॥

कट्ट्युष्णं लघु तच्छुष्कमवृष्यं कफवातजित् ॥ २२४ ॥

नात्युष्णं नातिशीतं च वीर्यतो मरिचं सितम् ॥

गुणवन्मरिचेभ्यश्च चक्षुष्यं च विशेषतः ॥ २२५ ॥

नागरं कफवातघ्ने विपाके मधुरं कटु ॥

वृष्योष्णं रोचनं हृद्यं सखेहं लघु दीपनम् ॥ २२६ ॥

कफानिलहरं स्वर्यं विवन्धानादशूलनुत् ॥

कट्ट्युष्णं रोचनं हृद्यं वृष्यं चैवार्द्रकं स्मृतम् ॥ २२७ ॥

लघूष्णं पाचनं हिङ्गु दीपनं कफवातजित् ॥

कटु क्षिग्धं सरं तीक्ष्णं शूलाजीर्णविघ्नधनुत् ॥ २२८ ॥

तीक्ष्णोष्णं कटुकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवर्धनम् ॥

कटु श्लेष्मानिलहरं गन्धाढ्यं जीरकद्वयम् ॥ २२९ ॥

कारवी करवी तद्वद्विज्ञेया सोपकुञ्जिका ॥

भक्ष्यव्यञ्जनभोज्येषु विविधेष्ववधारिता ॥ २३० ॥

आद्रो कुस्तुम्बरी कुर्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताम् ॥

सा शुष्का मधुरा पाके स्निग्धा वृद्धाहनाशनी ॥ २३१ ॥

दोषघ्नी कटुका किञ्चित् तिक्ता श्रोतोविशोधनी ॥

जम्बीरः पाचनस्तीक्ष्णः कृमिघातकफापहः ॥ २३२ ॥

सुरभिर्दीपनो रुच्यो मुखवैशद्यकारकः ॥

कफानिलविपश्वासकासदौर्गन्ध्यनाशनः ॥ २३३ ॥
 पित्तकृत् पार्श्वशूलघ्नः सुरसः समुदाहृतः ॥
 तद्वत् सुमुखो द्वेयो विशेषाद्वरनाशनः ॥ २३४ ॥
 कफघ्ना लघ्वो रुक्षास्तीक्ष्णोष्णाः पित्तवर्धनाः ॥
 कटुपाकरसाश्चैव सुरसार्जकभूस्त्वणाः ॥ २३५ ॥
 मधुरः कफवातघ्नः पाचनः कण्ठशोधनः ॥
 विशेषतः पित्तहरः सतिक्तः कासमर्दकः ॥ २३६ ॥
 कटुः सक्षारमधुरः शिशुस्तिकोऽथ पिच्छिलः ॥
 मधुशिशुः सरस्तिकः शोफघ्नो दीपनः कटुः ॥ २३७ ॥
 विदाहि वद्धविण्मूत्रं रुक्षं तीक्ष्णोष्णमेव च ॥
 त्रिदोषं सार्वपं शाकं गाण्डीरं वेगनाम च ॥ २३८ ॥
 विव्रकस्तिलपर्णी च कफशोफहरे लघू ॥
 चर्पाभूः कफवातघ्नी हिता शोफोदराशंसाम् ॥ २३९ ॥
 कटुतिक्तरसा हृद्या रोचनी वद्धिदीपनी ॥
 सर्वदोषहरा लघ्वी कण्ठ्या मूलकपोतिका ॥ २४० ॥
 महत्तद्गुरु विष्टमि तीक्ष्णमामं त्रिदोषकृत् ॥
 तदेव खेदसिद्धं तु पित्तनुत् कफवातजित् ॥ २४१ ॥
 त्रिदोषशमनं शुष्कं विपदोपहरं लघु ॥
 विष्टमि चातलं शाकं शुष्कमन्यत्र मूलकात् ॥ २४२ ॥
 पुष्पं च पत्रं च फलं तथैव यथोत्तरं ते गुरवः प्रदिष्टाः ॥
 तेषां तु पुष्पं कफपित्तहन् फलं निहन्त्यात् कफमारुतौ तु ॥ २४३ ॥
 क्षिग्धोष्णतीक्ष्णः कटुपिच्छिलश्च गुरुः सरः स्वादुरसश्च घल्यः ॥
 वृण्यश्च मेघास्वरवर्णश्चक्षुर्भग्नास्थिसन्धानकरो रसोनः ॥ २४४ ॥
 हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविवन्धगुल्मारुचिकासशोफान् ॥
 दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तुसमीरणश्वासकर्फाश्च हन्ति ॥ २४५ ॥
 नात्युष्णवीर्योऽनिलहा कटुश्च तीक्ष्णो गुरुर्नातिकफावहश्च ॥
 घलावहः पित्तकरोऽथ किञ्चित् पलाण्डुरग्निं च विवर्धयेत्तु ॥ २४६ ॥
 क्षिग्धो रुचिप्यः स्थिरधातुकारी घल्योऽथ मेघाकफपुष्टिदश्च ॥
 स्वादुरगुरुः शोणितपित्तशस्तः सपिच्छिलः क्षीरपलाण्डुरक्तः ॥ २४७ ॥
 कलायशाकं पित्तघ्नं कफघ्नं चातलं गुरु ॥
 कपायाजुरसं चैव विपाके मधुरं च तत् ॥ २४८ ॥

अत्र केचित् पिप्पल्यादीन्यपि सामान्येनाक्षरसंस्कारकतया केषांचिच्छाकत्वेनाप्युप-
 योगात् पठन्ति । तत्र जीरकं बहुविधं ; जम्बीरः पर्णासमेदः ; सुरसः सुरभिपर्णासः ;

अर्जकः श्वेतपर्णसः; भूस्तृणं सुगन्धितृणं, सुगन्धको गन्धतृणमल्पः; कालमालः कुण्ड-
पर्णसः; कुटेरकस्तद्भेदः; श्वकच्छिकाकारकः; खरपुष्पो मरुचकः; शिबुः शोभाजनकः;
मधुशिमू रक्तपुष्पोऽल्पविटपः शोभाजनकः; गण्डीरः शमठः, स जलस्थलजमेदाद् द्विविधः;
तिलपर्णी श्रीहस्तिनी; वर्षाभूः पुनर्नवाद्भयम् । पिप्पलीगुणे पित्तप्रसादनीति मधुरपाकतया
पित्तं प्रसादयति; अन्ये 'पित्ताविरोधिनी' इति पठन्ति । आर्द्रमरिचगुणे श्लेष्मप्रसेकीति
श्लेष्मणोऽन्यत्र पित्तस्य प्रकोपणं कटुतीक्ष्णत्वात् करोतीति युक्तम् । ये तु चयमपि श्लेष्मणो
वदन्ति तदनुभवविरुद्धम् । मरिचं सितमिति शोभाजनकवीजम् । जीरकद्वयमत्र शुक्लपीत-
मेदेन । कारवी कृष्णजीरकं; करवी कणजीरकं, समानिकेत्यन्ये । उपकुक्षिका स्थूलजीर-
कम् । सार्षपं कफवातघ्नमिति चरकविरुद्धं; उक्तं हि चरके—“त्रिदोषं वद्धविण्मूत्रं
सार्षपं शाकमिष्यते” (च. सू. अ. २७) इति । राजसर्षपः श्वेतसर्षपः । गण्डीरं वेगनाम
चैत्यत्र वेगनाम जलगण्डीरम् । मूलकस्य बालस्य तथा वृद्धस्य तथा मध्यस्य तथा सिद्धस्य
तथा शुष्कस्य वृथगुणानाह—कटुतीक्ष्णत्वादि । मूलकपोतिका अतिबालमूलकम् ।
विष्टम्भि वातलं शाकं शुष्कमन्यत्र मूलकादिति किमिवातातपहतं शुष्कमित्यादिना
निषिद्धमपि शुष्कमत्र मूलकस्य तद्विपर्ययोपदर्शनार्थमुच्यते । पुष्पं चैत्याद्यनन्तरत्नान्मूल-
कस्यैव ज्ञेयम् । त्रिगुण इत्यादिना रसोनगुणः । त्रिगुणोऽरुचिघ्न इत्यादि क्षीरपलाण्डोत्तद्भे-
दस्य गुणः । किंतु स पश्चात् कलायेन समं पठनीयः ॥ २२१-२४८ ॥

शुभ्रयूथिकातरुणीजीवन्तीविम्बीतिकानदी(न्दी)भल्लातकच्छगला-
न्नीवृक्षादनीफलीशाल्मलीशेलुवनस्पतिप्रसवशणकवृन्दारकोविदारप्र-
भृतीनि ॥ २४९ ॥

कपायस्वादुतिकानि रक्तपित्तहराणि च ॥

कफघ्नान्यनिलं कुर्युः संग्राहीणि लघुनि च ॥ २५० ॥

लघुः पाके च जन्तुघ्नः पिच्छिलो व्रणिनां हितः ॥

कषायमधुरो ग्राही शुभ्रस्तेषां त्रिदोषहा ॥ २५१ ॥

चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती समुदाहृता ॥

वृक्षादनी वातहरा, फली त्वष्टपबला मता ॥ २५२ ॥

क्षीरवृक्षोत्पलादीनां कपायाः पल्लवाः स्मृताः ॥

शीताः संग्राहिणः शस्ता रक्तपित्तातिसारिणाम् ॥ २५३ ॥

पुनर्नवावरुणतर्कार्युरुवृक्षघत्सादनीविष्वशाकप्रभृतीनि ॥ २५४ ॥

उष्णानि स्वादुतिकानि वातप्रशमनानि च ॥

तेषु पौनर्नवं शाकं विशेषाच्छोफनाशनम् ॥ २५५ ॥

तण्डुलीयकोपोदकाभयलाचिल्लीपालङ्गवावास्तृकप्रभृतीनि ॥ २५६ ॥

चट्मूत्रपुरीषाणि सक्षारमधुराणि च ॥

मन्दवातकफान्याह रक्तपित्तहराणि च ॥ २५७ ॥

मधुरो रसपाकाभ्यां रक्तपित्तमदापहः ॥
 तेषां शीततमो रुक्षस्तण्डुलीयो विषापहः ॥ २५८ ॥
 स्वादुपाकरसा वृष्या चातपित्तमदापहा ॥
 उपोदका सरा क्षिग्धा वल्या श्लेष्मकरी हिमा ॥ २५९ ॥
 कटुर्विपाके कृमिहा मेधाश्लिषलवर्धनः ॥
 सक्षारः सर्वदोषघ्नो वास्तुको रोचनः सरः ॥ २६० ॥
 चिल्ली वास्तुकवज्ज्ञेया पालङ्ग्या तण्डुलीयवत् ॥
 चातकृद्बद्धविण्मूत्रा रुक्षा पित्तकफे हिता ॥
 शाकमाश्ववलं रुक्षं वद्धविण्मूत्रमारुतम् ॥ २६१ ॥

बुधुप्रभृतिसमानगुणवर्गेषु बुधुर्नाडीचो वर्तुलपत्रः; पृथुका वरुणोत्पादका; पालङ्ग्या
 खनामप्रसिद्धा; जीवन्ती खर्णनाडी; नदीमल्लातको भोजनकः; छगलात्री बुक्का; वृक्षादनी
 बन्दाकः; फली ब्राह्मणयष्टिका; तण्डुलीयकः क्षुद्रमारीषः; अश्वचला घृहपत्रा मेथिका;
 चिल्ली गौडवास्तुकः । अन्ये तु बुधुकादिभ्यो विच्छेद्य तण्डुलीयकादीन् पठन्ति; बुधुवर्गे
 च बिम्बीशेलुप्रभृतीन् पठन्ति । अत्र 'कफपित्तमदापहः' इति केचित् पठन्ति; चरके
 "रूक्षो विषमदघ्नश्च" (च. सू. अ. २७) इति पठ्यते, तेन कफहरत्वं मधुररसपाकस्य
 शीतस्य चान्याय्यम् ॥ २४९-२६१ ॥

मण्डूकपर्णीसप्तलानुनिपण्णकसुवर्चलापिप्पलीगुह्वीगोजिह्वाकाक-
 माक्षीप्रपुष्पाडावल्गुजसतीनवृहतीकण्टकारिकाफलपटोलवार्ताककार-
 वेल्लककटुकीकेबु(श्वु)कोरुवृकपर्पटककिराततित्तककौटकारिष्टकोशात-
 कीवेवकरीराटरूपकार्कपुष्पीप्रभृतीनि ॥ २६२ ॥

रक्तपित्तहराण्याहुर्हृद्यानि सुलघूनि च ॥

कुष्ठमेहज्वरश्वासकासारुचिहराणि च ॥ २६३ ॥

कपाया तु हिता पित्ते स्वादुपाकरसा हिमा ॥

लघ्वी मण्डूकपर्णी तु तद्वद्गोजिह्विका मता ॥ २६४ ॥

अविदाही त्रिदोषघ्नः संग्राही सुनिपण्णकः ॥

अवल्लुजः कटुः पाके तिक्तः पित्तकफापहः ॥ २६५ ॥

ईषत्तिक्तं त्रिदोषघ्नं शाकं कटु सतीनजम् ॥

नात्युष्णशीतं कुष्ठं काकमाच्यास्तु तद्विधम् ॥ २६६ ॥

कण्डूकुष्ठकृमिघ्नानि कफवातहराणि च ॥

फलानि वृहतीनां तु कटुतिक्तलघूनि च ॥ २६७ ॥

कफपित्तहरं व्रण्यमुष्णं तिक्तमवातलम् ॥

१ 'कफपित्तहराणि' इति ला. ।

सिन्धुवारं विजानीयाद्धिमं पित्तविनाशनम् ॥
 मालतीमल्लिके तिके सौरभ्यात् पित्तनाशने ॥ २८६ ॥
 सुगन्धि विशदं हृद्यं वाकुलं पाटलानि च ॥
 श्लेष्मपित्तविषमं तु नागं तद्वच्च कुङ्कुमम् ॥ २८७ ॥
 चम्पकं रक्तपित्तघ्नं शीतोष्णं कफनाशनम् ॥
 किंशुकं कफपित्तघ्नं तद्वदेव कुरण्टकम् ॥ २८८ ॥
 यथावृक्षं विजानीयात् पुष्पं वृक्षोचितं तथा ॥ २८९ ॥

शृणोत्यादौ पुष्पशाकवर्गे अगस्त्यो वृक्षसेनः ॥ २८९-२८९ ॥

मधुशिशुकरीराणि कटूनि श्लेष्महराणि च; क्षवककुलेवरवंशकरीर-
 प्रभृतीनि कफकराणि सृष्टमूत्रपुरीपाणि च ॥ २९० ॥

क्षवकं कृमिलं तेषु खांदुपाकं सपिच्छलम् ॥
 विष्यन्द्वातलं नातिपित्तश्लेष्मकरं च तत् ॥ २९१ ॥
 वेणोः कंरीराः कफला मधुरा रसपाकतः ॥
 विदाहिनो वातकराः सकपाया विरूक्षणाः ॥ २९२ ॥

क्षवककुलेवरेत्यादौ क्षवकः छत्रकः; कुलेवरः खुङ्कुरण्टकः । अत्र वंशकरीरगुणे
 तच्चान्तरे कटुरसाधिष्ठातृलघुर्गुणः तेनेहोक्तं विदाहिलं प्राभाविकमवस्थापाके ज्ञेयम् ।
 अन्ये तु तद्वयादत्रापि कटुरसपाकत्वं पठन्ति ॥ २८९-२९२ ॥

उद्धिद्वानि पलालेक्षुकरीषवेणुक्षितिजानि । तत्र पलालजातं मधुरं
 मधुरविपाकं रुक्षं दोषप्रशमनं च, इक्षुजं मधुरं कपायानुरसं कटुपाकं
 शीतलं च, तद्वदेवोष्णं कारीषं कपायं वातकोपनं च, वेणुजातं कपायं
 वातकोपनं च, भूमिजं गुरु नातिवातलं भूमितश्चास्यानुरसः ॥ २९३ ॥

औद्धिदानीत्यादिना क्षवकस्याप्याधानविशेषेण गुणविशेषं केचित् पठन्ति । चरके
 “सर्पच्छत्रकवर्जस्तु बह्व्योऽन्याश्छत्रजातयः । शुर्व्यः पीनसकर्ण्यश्च सर्वदोषप्रकोपनाः”
 (च. सु. अ. २७) इत्युक्तं, तेनेह सर्पच्छत्रकाकारस्यैव आधारविशेषगुणोऽयमिति न
 विरोधः ॥ २९३ ॥

पिण्याकतिलकटुकस्थूणिकाशुष्कशाकानि सर्वदोषप्रकोपणानि २९४

विएस्मिनः स्मृताः सर्वे वटका वातकोपनाः ॥

सिण्डाकी चातला सार्द्रा रुचिष्याऽनलदीपनी ॥ २९५ ॥

१ ‘शीताः पीनसकर्ण्यश्च मधुरा शुर्व्यं एव च’ इति गु. चरकपाठः ।

शुष्कशाकविशेषाणां केषांचिद्गुणविशेषमाह—पिण्याकेत्यादि । पिण्याकः सर्पपाणां गृहीतमेहानां कल्कः; तिलकल्कः पिष्टतिलरूपः तुलिकारूपः; शुष्कशाकं तथा कल्की- (शुष्की) कृततिलकूष्माण्डकासमर्दपत्रादिभिर्न्यधारुचि विधीयते । वटका इति तिलवटक- कासमर्दवटकादिरूपाः । शिण्डाकी वातलेयादौ शाकमेव किंचित् क्षुण्णस्निग्धं सुगन्धि- कटुब्रव्याधितं वटकं सूक्ष्मे शिण्डाकीलभिधीयते । सा द्विविधा—आर्द्रा शुष्का च; अत्रार्द्रा गृह्यते, शुष्का तु वटकग्रहणगृहीता ॥ २९४ ॥ २९५ ॥

विद्मेदि गुरु रुक्षं च प्रायो विष्टम्भि दुर्जरम् ॥

सकपायं च सर्वं हि स्वादु शाकमुदाहृतम् ॥

पुष्पं पत्रं फलं नालं कन्दाश्च गुरवः क्रमात् ॥ २९६ ॥

शाकविषयां परिभाषामाह—विद्मेदीत्यादि । पत्रं पुष्पमित्यादि केचित् पठन्ति ॥ २९६ ॥

कर्कशं परिजीर्णं च कृमिजुष्टमदेशजम् ॥

वर्जयेत् पत्रशाकं तद्यदकालविरोहि च ॥ २९७ ॥

वर्जनीयं शाकमाह—वातातपेयादि । अनिर्दिष्टशाकगुणातिदेशार्थमाह—शेषं तित्यादि ॥ २९७ ॥

अथ कन्दवर्गः ।

कन्दानत ऊर्ध्वं चक्ष्यामः—विदारीकन्दशतावरीचिसमूणालभृङ्गाट- ककशेरुकपिण्डालुकमध्यालुकदस्त्रालुककाष्ठालुकशङ्खालुककरकालुके- न्दीवरोत्पलकन्दप्रभृतीनि ॥ २९८ ॥

रक्तपित्तहराण्याहुः शीतानि मधुराणि च ॥

गुरुणि बहुशुक्राणि स्तन्यवृद्धिकराणि च ॥ २९९ ॥

मधुरो वृंहणो वृष्यः शीतः स्वर्योऽतिमूत्रलः ॥

विदारीकन्दो वल्यश्च पित्तघातहरश्च सः ॥ ३०० ॥

वातपित्तहरी वृष्या स्वादुतिका शतावरी ॥

मदती सैव हृद्या तु मेघान्नियलवर्धिनी ॥ ३०१ ॥

ग्रहण्यशौविकारघ्नी वृष्या शीता रसायनी ॥

कफपित्तहरास्तिकास्तस्या पत्राङ्कुराः स्मृताः ॥ ३०२ ॥

अविदाहि विसं प्रोक्तं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥

विष्टम्भि दुर्जरं रुक्षं विरसं मारुतावहम् ॥ ३०३ ॥

गुरु विष्टम्भिशीतौ च शृङ्गाटककशेरुकौ ॥

पिण्डालुकं कफकरं गुरु चातप्रकोपणम् ॥ ३०४ ॥

१ शीतलम् इति ता. । २ 'एतस्मादयानां सारी पाठस्त्वनुपलब्धत्वात् मूले सञ्चि-
वेतिताः । ३ 'मधुरं रुक्षं दुर्जरं वातकोपनम्' इति ता. ।

सुरेन्द्रकन्दः श्लेष्मघ्नो विपाके कटु पित्तकृत् ॥

वेणोः करीरा गुरवः कफमारुतकोपनाः ॥ ३०५ ॥

कन्दानामपि शाकविशेषलादनन्तरं कन्दगुणमाह—विदारिकन्देत्यादि । अन्ये तु पूर्वमेव कन्दान् पठन्ति, पठनीयत्वावदयं तत्र वाऽत्र वा न कश्चिद्विशेषः । विसं स्थूल-
गुणालं; कशेरु विश्वेति केन समं द्विविधं; पिण्डालकं रक्तालकं मध्वालकं च खनामहयातं;
हस्त्यालकं हस्तिपादमिति खयातं; प्रभृतिप्रहणाद्ब्रह्म आलककन्दास्तथा क्रौञ्चादनादयो
गृह्यन्ते । अत्र विशेषगुणे महतीत्यादिना स्थूलमूला शतावरी कीर्तिता । प्रस्वावातदङ्कुरा-
नाह—कफपित्तेत्यादि ॥ ३०८-३०५ ॥

शालसूरणमाणकप्रभृतयः कन्दा ईपत्कपायाः कटुका रुक्षा विष्ट-
म्भिनो गुरवः कफवातलाः पित्तहराश्च ॥ ३०६ ॥

मान(ण)कं स्वादु शीतं च गुरु चापि प्रकीर्तितम् ॥

शालकन्दस्तु नात्युष्णः सूरणो गुदकीलहा ॥ ३०७ ॥

कुमुदोत्पलपद्मानां कन्दा मारुतकोपनाः ॥

कपायाः पित्तशमना विपाके मधुरा हिमाः ॥ ३०८ ॥

वराहकन्दः श्लेष्मघ्नः कटुको रसपाकतः ॥

मेहकुष्ठकुमिहरो चक्ष्यो वृष्यो रसायनः ॥ ३०९ ॥

समानगुणानि कन्दान्तराण्याह—शालेत्यादि । शालो आमकन्दः; सूरणो वनकन्दः;
मानकं प्रसिद्धं; सुरेन्द्रकन्दः 'कन्दचाप' इति प्रसिद्धः । मधुर इत्यादि मुजातकन्दगुणः ।
मुजातकन्द औत्तरापथिकः । नदीभाषकः 'उन्नामान' इति खयातः । वराहकन्दो 'वन-
कुष्ठक' इति खयातः ॥ ३०६-३०९ ॥

तालनारिकेलखर्जूरप्रभृतीनां मस्तकमज्जानः ॥ ३१० ॥

खादुपाकरसानाह् रक्तपित्तहरास्तथा ॥

शुकलाननिलगन्धश्च कफवृद्धिकरानपि ॥ ३११ ॥

कन्दप्रसङ्गेन कन्दसमानगुणतालादिमस्तकमज्जगुणमाह—तालेत्यादि ॥ ३१० ॥ ३११ ॥

चालं ह्यनार्तवं जीर्णं व्याधितं किमिभक्षितम् ॥

कन्दं विवर्जयेत् सर्वं यो वा सम्यक् रोहति ॥ ३१२ ॥

यादृशं कन्दं खान्यं तद्दृश्यति—बालमित्यादि ॥ ३१२ ॥

अथ लवणवर्गः ।

अथ लवणानि—सैन्धवसामुद्रविडसौवर्चलरोमकौन्दिप्रभृतीनि य-
थोत्तरमुष्णानि चातहराणि कफपित्तकराणि कटुपाकीनि यथापूर्वं
स्निग्धानि स्वादूनि सृष्टमूत्रपुरीषाणि चेति ॥ ३१३ ॥

१ यतथाख्यानानुसारी पाठस्तत्तत्पलम्बत्वात् मूले सन्निवेशितः ।

भक्षपानभांसादिसेस्कारकतया लघुणान्याह—सैन्धवेत्यादि । सामुद्रं कटुकचलवणं; सौवर्चलं खनामख्यातं; रोमकं रुमानदीभवं, शाकम्भरीदेवीस्थलोपलक्षितदेशसंभवं चाम्भरीलवणमिहान्ये; औद्भिदं उफारिलवणमूपरदेशभवं वदन्ति; अन्ये तु पाकयलवण-मौद्भिदं वदन्ति । प्रभृतिग्रहणात् काललवणादिग्रहणम् । एषु यद्योत्तरमुष्णादयः ॥ ३१३ ॥

चक्षुष्यं सैन्धवं हृद्यं रुच्यं लघ्वग्निदीपनम् ॥
 क्षिग्धं समधुरं वृष्यं शीतं दोषघ्नमुत्तमम् ॥ ३१४ ॥
 सामुद्रं मधुरं पाके नात्युष्णमविदाहि च ॥
 मेदनं क्षिग्धमीपघ्नं शूलघ्नं नातिपित्तलम् ॥ ३१५ ॥
 सक्षारं दीपनं सूक्ष्मं शूलहृद्रोगनाशनम् ॥
 रोचनं तीक्ष्णमुष्णं च विडं वातानुलोमनम् ॥ ३१६ ॥
 लघु सौवर्चलं पाके वीर्योष्णं विशदं कटु ॥
 गुल्मशूलविघ्नघ्नं हृद्यं सुरभि रोचनम् ॥ ३१७ ॥
 रोमकं तीक्ष्णमत्युष्णं व्यवायि कटुपाकि च ॥
 चातघ्नं लघु विष्यन्दि सूक्ष्मं विडमेदि मूत्रलम् ॥ ३१८ ॥
 लघु तीक्ष्णोष्णमुत्क्रेदि सूक्ष्मं वातानुलोमनम् ॥
 सतिकं कटु सक्षारं विद्यालवणमौद्भिदम् ॥ ३१९ ॥
 कफघातकिमिघ्नं च लेखनं पित्तकोपनम् ॥
 दीपनं पाचनं मेदि लवणं गुटिकाह्वयम् ॥ ३२० ॥
 ऊपसृतं बालुकैलं शैलमूलाकरोद्भवम् ॥
 लवणं कटुकं छेदि विहितं कटु चोच्यते ॥ ३२१ ॥

तेषां यथाक्रमं विशिष्टगुणानाह—चक्षुष्यमित्यादि । औद्भिदलवणे सतिककटुक-द्रव्योत्पन्नस्य लवणशब्दवाच्यता लवणरसतया ज्ञेया । प्रभृतिशब्दसूचितपाक्य-लवणविशेषगुडिकालवणगुणमाह—कफघातेत्यादि । गुडिकालवणं पाकादतिकठिनीभूत-गुडिकाकारलवणम् । केचिदूपरादिलवणवर्गगुणं पठन्ति—ऊपेत्यादि । एतानि च नाति-प्रसिद्धानि ॥ ३१४-३२१ ॥

यवक्षारस्वर्जिकाक्षारोपक्षारपाकिमटङ्गणक्षारप्रभृतयः ॥ ३२२ ॥

गुल्माशोऽग्रहणीदोषशर्कराश्मरिनाशनाः ॥
 क्षारास्तु पाचनाः सर्वे रक्तपित्तकराः सराः ॥ ३२३ ॥
 ज्ञेयौ वह्निसमौ क्षारौ स्वर्जिकायाचशूकजौ ॥
 शुक्रश्लेष्मविवन्धाशोऽगुल्मस्रोहविनाशनौ ॥ ३२४ ॥
 उष्णोऽनिलघ्नः प्रहेदी चोपक्षारो बलापहः ॥

मेदोघ्नः पाकिमः क्षारस्तेषां वस्तिविशोधनः ॥ ३२५ ॥
 विरूक्षणोऽनिलकरः श्लेष्मघ्नः पित्तदूषणः ॥
 अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णपट्कणः क्षार उच्यते ॥ ३२६ ॥
 सुवर्णं खादु हृद्यं च वृंहणीयं रसायनम् ॥
 दोषत्रयापहं शीतं चक्षुष्यं विपस्वदनम् ॥ ३२७ ॥
 रूप्यमम्लं सरं शीतं सज्जेहं पित्तवातनुत् ॥
 ताम्रं कपायं मधुरं लेखनं शीतलं सरम् ॥ ३२८ ॥
 सत्तिकं लेखनं कांस्यं चक्षुष्यं कफवातजित् ॥
 वातकृच्छीतलं लोहं तृष्णापित्तकफापहम् ॥ ३२९ ॥
 कटु क्रिमिघ्नं लवणं त्रपु सीसं च लेखनम् ॥
 मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैद्यैरुपटिकादयः ॥ ३३० ॥
 चक्षुष्या मणयः शीता लेखना विपस्वदनाः ॥
 पवित्रा धारणीयाश्च पाप्मालक्ष्मीमलापहाः ॥ ३३१ ॥

इति लवणादिवर्गः ।

लवणवदञ्जसंस्कारकतया क्षारानाह—यवक्षारेत्यादि । पाकिमक्षारसूषरपांशुप्रपाका-
 भिर्निर्वृतं वदन्ति; अन्ये लपामार्गादिभस्मपरिष्ठाव्यपाकाद् घनीकृतं क्षारं पाकिमं
 वदन्ति । प्रभृतिग्रहणेन पाकिममेदानां ग्रहणम् ॥ ३२९-३३१ ॥

धान्येषु भांसेषु फलेषु चैव शाकेषु चानुकमिहाप्रमेयात् ॥
 आस्वादतो भूतगुणैश्च मत्वा तदादिशोद्व्यमनल्पबुद्धिः ॥ ३३२ ॥

अत ऊर्ध्वमनुक्तद्रव्यगुणातिदेशार्थमनुमानविधिमाह—धान्येष्वित्यादि । शाकेषु चानुक-
 मिति चकारात् लवणद्रवद्रव्यकृताणां शीतानान्येषां चानुक्तानां समुच्चयः । अग्रमेया-
 दित्थानन्त्येन, आवापप्रतिवापद्रव्याणामग्रमेयविषयत्वाभावात् । अत्रैवार्थे चरकः—
 “अन्नपानैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः । द्रव्याणि न हि निर्देष्टुं शक्यं कार्त्तव्येन
 नामभिः” (च. सू. अ. २७) इति । आस्वादत इति रसतः, भूतगुणैरेति पृथिव्याद्यधिक-
 भूतगुणैर्द्रव्यविशेषविज्ञानीये “तत्र स्थूलसान्द्र” इत्यादिनोक्तैः । तद्भूतगुणग्रहणं च
 किञ्चित् प्रत्यक्षतः, किञ्चित्तु उपयोक्तृवचनतः, किञ्चित्तदुपयोगतश्च ग्रहीतुं शक्यमेव ।
 आदिशेदिति रसेन प्रतिपन्नेन तथा भूतभूतगुणेन च प्रतिपन्नेन यथाकार्यमुक्तं यद्वा गुणान्तरं
 रसादिद्वारा ज्ञेयं तदुपदिशेदित्यर्थः । अत्रैवार्थे चरकः—“यथा नानौषधं किञ्चिद्देशजानां
 बन्धो यथा । इदं तु तत्तथा बाध्यमनुक्तमिह पण्डितैः” (च. सू. अ. २७) इति । अन्ये
 तु प्रायोपयोगिकमिह लिखादिना पाठेनैव पठन्ति, स च पाठो व्यकार्यः ॥ ३३२ ॥

पट्टिका यवगोधूमा लोहिता ये च शालयः ॥

मुद्गाढकीमसूराश्च धान्येषु प्रचराः स्मृताः ॥ ३३३ ॥

न्यावतित्तिरिस्वारङ्गपुरङ्गणकपिश्रुताः ॥
 मयूरगमिकूर्माश्च श्रेष्ठा मांसगणेष्वाः ॥ ३३४ ॥
 दादिमामलकं द्राक्षा राज्ञं सपत्न्यकम् ॥
 राजादनं मातुलुङ्गं फल्गुगं प्रशस्यते ॥ ३३५ ॥
 सतीनो यान्तुकक्षुष्पचिह्नीमूलकपोतिकाः ॥
 मण्डूकपर्णी जीवर्ती शाकवर्गं प्रशस्यते ॥ ३३६ ॥
 गव्यं क्षीरं घृतं श्रेष्ठं, मन्थघ्नं लग्नेषु च ॥
 घात्रीदादिमम्लेषु, पिप्पली नागरं कटी ॥ ३३७ ॥
 तिक्ते पटोलयार्नाकं, मधुरे घृतमुच्यते ॥
 क्षौद्रं, घृतफलं श्रेष्ठं कषाये सपत्न्यकम् ॥ ३३८ ॥
 शर्करेश्लुषिकारेषु, पाने मध्यासयौ तथा ॥
 परिसंयत्तरं घान्यं, मांसं घयति मध्यमे ॥ ३३९ ॥
 अपर्युषितमद्ये तु संस्कृतं माषया शुभम् ॥
 फलं पर्यागतं, शाकमशुष्कं तरुणं नयम् ॥ ३४० ॥

इदानीं भान्नादिनां गव्यं ये प्रधानभूतान्नाभिर्दिग्गहा—परिष्य द्रव्यादि । एषा च
 प्राधान्यवर्णनं शर्वत्र विज्ञेयानुषां प्रधानकल्पनया एषाभेन प्रवृत्तम् । तमे दाकलं तद-
 स्वात्मीयि विष्नी रोहित उच्यते । मधुरं चरको—“रोहिती मास्मानाम्” (च. वि. श. २५)
 इति । शास्त्रिजातानि च “मास्मानाम्” इति पाठः; तत्र चात इति घमूरे । नय तु
 गव्यं प्राधान्यं तद्वैरोक्तं तत्र निदर्शितं; यथा—“तेने भान्तरीशं, “तन् प्रधानमव्यक-
 रणत्वात्” (च. श. ४५) इत्यनेन, तथा “विकल्प एव द्रव्यादिः श्रेष्ठा गव्य उच्यतेः”
 (च. श. ४५), तथा “तेनेषु निवर्तते विज्ञेयते,” तथा “मधुषु मादिकं प्रवरं,” तथा
 “मूत्रप्रयोगमात्रेषु गव्यं मूत्रं प्रकीर्तितम्” (च. श. ४५) इति । परिसंयत्तरमित्यादि
 केचित् पठन्ति; तच्च व्यर्थम् ॥ ३३१-३४० ॥

अथ कृताश्रयगः ।

अतः परं प्रचक्ष्यामि कृताश्रयगुणविस्तरम् ॥
 लाजमण्डो विशुद्धानां पथ्यः पाचनदीपनः ॥ ३४१ ॥
 चातानुलोमनो हृद्यः पिप्पलीनागरायुतः ॥

अत्रि भान्नादीनां संस्कारविशेषादिनां गुणनिर्देशमाह—अतः परमितादि । कृताश्र-
 वकरणविशेषादिनां पेयारि । लाजमण्ड इत्यादि । अथ मण्डो द्रव्यपाचनो भवति, सेनस्र-
 व्रष्टेयादिविशुद्धानामिति व्याख्यानमस्ति । चरकोः सेतुषेण्यते, येन मण्डोऽप्यतिद्वय-
 पेयैव, या चाविशुद्धानां निषिद्धा । यथा—“कफपित्तं विशुद्धेऽल्पे मण्डे पातपैतिके ।
 तपेणादिक्रमः कर्तव्यः पेयाऽभिरूपन्दयेकि तावत्” (च. वि. श. ६) इति; तेनेक्षपि
 भा० मु० ४८

विशुद्धानामित्यर्थः । पाचनत्वं च तस्यान्यत्र भविष्यति । विशुद्धे चाप्यग्निदीपनीयत्वे-
नैव प्रयोगः ॥ ३४१ ॥—

स्वेदाग्निजननी लक्ष्मी दीपनी चस्तिशोधनी ॥ ३४२ ॥

क्षुचृद्भ्रमग्लानिहरी पेया वातानुलोमनी ॥

स्वेदेत्यादिना पेयागुणः । अत्र पेयाशब्देन पेयत्वेन यवागूढ गृहीता ॥ ३४२ ॥—

विलेपी तर्पणी हृद्या ग्राहिणी बलवर्धनी ॥ ३४३ ॥

पथ्या स्वादुरसा लक्ष्मी दीपनी क्षुचृपापहा ॥

हृद्या संतर्पणी वृष्या वृंहणी बलवर्धनी ॥ ३४४ ॥

शाकमांसफलैर्युक्ता विलेप्यम्ला च दुर्जरा ॥

विलेपीत्यादिना विलेपीगुणः । शाकेत्यादिना शाकादियुक्तविलेपीगुणः ॥ ३४३ ॥

॥ ३४४ ॥—

सिक्थैर्विरहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता ॥ ३४५ ॥

विलेपी बहुसिक्था स्याद्यवागूर्विरलद्रवा ॥

एतेषां लक्षणं यथा—“सिक्थकै ररहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता । यवागूर्वहु-
सिक्था स्याद्विलेपी विरलद्रवा” इति ॥ ३४५ ॥—

विष्टम्भी पायसो बल्यो मेदःकफकरो गुरुः ॥ ३४६ ॥

कफपित्तकरी बल्या रुशराऽनिलनाशनी ॥

विलेपीमेदं पायसमाह—विष्टम्भीत्यादि । पयःकृता हि विलेपी पायसः । आशु
वृष्यान्तरापेक्षया शुक्रोद्रेकं करोतीति आशुवृष्यतमा । रुशरालक्षणं “विलतण्डुलमापेक्षु
रुशरा त्रिखरेति च” ॥ ३४६ ॥—

घौतस्तु विमलः शुद्धो मनोज्ञः सुरभिः समः ॥ ३४७ ॥

खिन्नः सुप्रसृतस्तूष्णो विशदस्त्वोदनो लघुः ॥

अघौतोऽप्रसृतोऽखिन्नः शीतश्चाप्योदनो गुरुः ॥ ३४८ ॥

लघुः सुगन्धिः कफहा विक्षेयो मृष्टतण्डुलः ॥

क्रेहैर्मोसैः फलैः कन्दैर्विदलाम्लैश्च संयुताः ॥ ३४९ ॥

गुरवो वृंहणा बल्या ये च क्षीरोपसाधिताः ॥

घौत इत्यादौ शुद्ध इति स्वभावघौतस्तण्डुलः, ततो जलेन पुनर्विमलः, ततो घौतत्वेन
यतमलः, ततो जलानलसंयोगात् समः सन् खिन्नः, ततः प्रसृतत्वेनापगतमलभागाः,
विशदत्वेनापगतपिच्छाभागोऽतिकृद्गुरुः, उष्ण इत्यनपगतसहजोष्णः, एतैर्गुणैर्लघु-
र्भवति । मनोज्ञस्तुरभित्वे च उपयोक्तुरानुकूल्यात् सम्यक्पाककारणतया लाघवहेतु-
तयोक्तैः । एतद्विपर्यये अघौत इत्यादि । शीतश्चेति चकाराच्छुद्धादिविपर्ययोऽपि कारणं

१ यतमाल्यानुसारी पाठस्तदनुपलभ्यत्वान्न मूले चित्रवैशिष्ट्यः ।

प्रमुनीयते । मृष्टतण्डुल इति मृष्टतण्डुलकृतोदनः । केद्वैरित्यादौ केद्वैरिति घृतादिभिः ।
अत्र च यद्यपि सामान्येन गुरुत्वाद्युक्तं तथाऽपि केहादिगौरवादिविशेषाद्गौरवादिविशेषो
ज्ञेयः ॥ ३४७-३४९ ॥—

सुस्निग्धो निस्तुपो भृष्ट ईपत् सूपो लघुर्हितः ॥ ३५० ॥

अज्ञानन्तरं व्यञ्जनप्रधानं सूपमाह—सुस्निग्ध इत्यादि । मृष्ट ईपत् अनतिमृष्टः ।
अत्रापि स्निग्धादिविपर्ययपाठे गौरवं ज्ञेयम् । ये तु मापसूप इति पठन्ति ते मुद्रादिसूपानां
प्रकृतिलाघवेनैव लघुत्वं लब्धं, तेन गुरोरपि मापस्य सुस्निग्धत्वादिना लघुत्वमुच्यते
इत्याहुः ॥ ३५० ॥

स्निग्धं निष्पीडितं शाकं हितं स्यात् स्नेहसंस्कृतम् ॥

अस्निग्धं स्नेहरहितमपीडितमतोऽन्यथा ॥ ३५१ ॥

शाकस्याल्पवचन्यतया व्यञ्जनप्रधानमांसात् पूर्वमभिघानं—स्निग्धमित्यादि ॥ ३५१ ॥

मांसं स्वभावतो वृष्यं स्नेहनं चलवर्धनम् ॥

स्नेहगोरसधान्याम्लफलाम्लकटुकैः सह ॥ ३५२ ॥

सिद्धं मांसं हितं चलयं रोचनं बृंहणं गुरु ॥

तदेव गोरसादानं सुरभिद्रव्यसंस्कृतम् ॥ ३५३ ॥

विघातुं पित्तकफोद्रेकीं चलमांसाश्लिषधनम् ॥

परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं हृषणं प्रीणनं गुरु ॥ ३५४ ॥

रोचनं चलमेधाग्निमांसीजः शुक्रवर्धनम् ॥

तदेचोद्धृतपिष्टत्वादुद्धृतमिति पाचकाः ॥ ३५५ ॥

परिशुष्कगुणैर्युक्तं बह्वै पक्वमतो लघु ॥

तदेव शूलिकाप्रोतमङ्गारपरिपाचितम् ॥ ३५६ ॥

क्षेयं गुरुतरं किञ्चित् प्रदिग्धं गुरुपाकतः ॥

उद्धृतं भर्जितं पिष्टं प्रतप्तं कन्दुपाचितम् ॥ ३५७ ॥

परिशुष्कं प्रदिग्धं च शूल्यं यच्चान्यदीदृशम् ॥

मांसं यच्चैलसिद्धं तद्वीर्योष्णं पित्तलुहक ॥ ३५८ ॥

लघ्वग्निदीपनं हृद्यं रुच्यं दृष्टिप्रसादनम् ॥

अनुष्णवीर्यं पित्तघ्नं मनोहं घृतसाधितम् ॥ ३५९ ॥

केद्वैत्यादिना मांसव्यञ्जनविस्तरः । मांसस्य प्रदिग्धत्वेन सिद्धस्य गुणमाह—तदेवेत्यादि ।
गोरसादानप्रमिति आदानं घनद्रवावापः । तस्यैव परिशुष्कत्वेन सिद्धस्य गुणमाह—परि-
शुष्कमित्यादि । अनयोर्लक्षणं—“सिक्तं बहुघृते मृष्टं सुदुरुष्णाम्बुसेवितम् । जीरकाद्यै-
र्धनं मांसं परिशुष्कं तदुच्यते ॥ तदेव गोरसादानं प्रदिग्धमिति विश्रुतम्” इति । अति-
बिभ्रुतपरिशुष्कस्य शूल्यस्य प्रसङ्गेशोपगुणमाह—तदेवेत्यादि । तदेवेति परिशुष्कमेव ।

‘लघु’ छेदने, इत्यस्मात् उत्पूर्वाद् भावार्थे कान्तादुल्लसद्बन्धो बहुच्छेदनमाह; तेन प्रत्ययवच्छेदनेन पिष्टमेवोद्भुतपिष्टं; ततः सुदेरुद्भुतमिति भाषितम् । ‘परिशुष्कगुणैर्युक्तं ज्ञेयं पथ्यतमं गुरु’ इत्यस्य स्थाने ‘वक्षिपकमतो लघु’ इति पठन्ति; तत्रात इति परिशुष्कात् । एतयोद्भुतमग्नौ भज्यते, तस्यैवाभारपाचनादिविशेषेण गुणमाह—तदेवेत्यादि । श्लिकाप्रोतमिति लोहादिशलाकारोपितपरिशुष्काद् गुरोर्गुरुतरं किञ्चिद् ज्ञेहादिप्रदिग्ध-त्वादेव । अपरमपि च कन्दुपाचितं शूल्यं भवति, तद्विशेषगुणाभावाच्च विशेषगुणेनोक्तं; संग्रहे तु सर्वेषां तैलयोगात्तथा घृतयोगाद् गुणयोगाच्च गुणविशेषप्रतिपादके कन्दुपाचितं ग्रथक् पठितमेव । उल्लसमित्यादि । तत्रोद्भुतमिति वक्षिपकं तदेवोद्भुतस्यादिनोक्तम्, उल्लसपिण्डकमेव कन्दुपाचितं; कन्दुर्वक्षिस्थानविशेषः । तत्र स्थायीपाचितमनुद्भुत-परिशुष्कं तथा प्रदिग्धं च पूर्वमेव निर्दिष्टम् । शूल्यं यथान्यरीहसमित्यनेनापरेऽपि सूत्रप्रसिद्धाः प्रकारा गृह्यन्ते । तथेषां सर्वेषां तैलयोगकृतं गुणमाह—मांसं यत्तैले-त्यादि । लघ्वग्नौत्यादिना घृतयोगकृतो गुण उच्यते ॥ ३५२-३५९ ॥

ग्रीणनः प्राणजननः श्वासकासक्षयापहः ॥

वातपित्तश्रमहरो हृद्यो मांसरसः स्मृतः ॥ ३६० ॥

स्मृत्योजःस्वरहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् ॥

भग्नविच्छिष्टसन्धीनां कृशानामल्परेतसाम् ॥ ३६१ ॥

आप्यायनः संहननः शुक्रदो घलवर्धनः ॥

स दाडिमयुतो वृष्यः संस्कृतो दोषनाशनः ॥ ३६२ ॥

ग्रीणनः सर्वभूतानां विशेषान्मुखशोषिणाम् ॥

धुतृष्णापहरः श्रेष्ठः सोरावः स्वादुशीतलः ॥ ३६३ ॥

यन्मांसमुद्धृतरस् न तत् पुष्टिवलावहम् ॥

विष्टमिभं दुर्जरं रूक्षं विरसं मासतावहम् ॥ ३६४ ॥

तदेवमत्र मांसं प्रदिग्धपरिशुष्काख्यं द्विविधमेवाभिधाय मांसकृतरसगुणमाह— ग्रीणन इत्यादि । अत्राप्यायनः ज्वरक्षीणादीनां मनःक्षतोरसकादीनां च । शुक्रदोऽल्परे-तसाम् । बलवर्धनः स्मृत्यादिहीनकृशानाम् । संस्कृत इति कटुकलोहादिना । अत्र ग्रीणन इत्यादिना सोरवगुणं केचित् पठन्ति ॥ ३६०-३६४ ॥

दीप्ताग्नीनां सदा पथ्यः खानिष्कस्तु परं गुरुः ॥

मांसं निरस्थिं सुखिन्नं पुनर्हृदि पेयितम् ॥ ३६५ ॥

पिप्पलीशुण्ठिमरिचशुडसर्पिःसमन्वितम् ॥

पेक्ष्यं पाचयेत् सम्यग्बैलवार इति स्मृतः ॥ ३६६ ॥

बैलवारो गुरुः क्षिग्धो बल्यो वातरजापहः ॥

तत्र खानिष्कः प्रसिद्ध एव । बैलवारस्तु “निरास्थिपिण्डितं पिष्टं खिन्नं शुद्धता-न्वितम् । कृष्णामरिचसंयुक्तं बैलवार इति स्मृतः” । इति ॥ ३६५ ॥ ३६६ ॥—

कफघ्नो दीपनो हृद्यः शुद्धानां वणिनामपि ॥ ३६७ ॥
 श्लेयः पथ्यतमश्चैव मुद्गयूयः कृताकृतः ॥
 स तु दाडिममृद्धीकायुक्तः स्याद्रागपाडयः ॥ ३६८ ॥
 रुचिप्यो लघुपाकश्च दीपाणां चाविरोधकृत् ॥
 ममूरमुद्गगोधूमकुलत्थलवणैः कृतः ॥ ३६९ ॥
 कफपित्ताविरोधी स्याद्वातव्याघौ च शान्तये ॥
 मृद्धीकादाडिमैर्युक्तः स चाप्युक्तोऽनिलादिते ॥ ३७० ॥
 रोचनो दीपनो हृद्यो लघुपाकयुपदिश्यते ॥
 पटोलनिम्बयूयौ तु कफमेदोविशोषिणौ ॥ ३७१ ॥
 पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ रुमिकुष्ठञ्चराणहौ ॥
 श्वासकासप्रतिद्वयायप्रसेकारोचकञ्चरान् ॥ ३७२ ॥
 हन्ति मूलकयूपस्तु कफमेदोगलप्रदान् ॥
 कुलत्थयूयोऽनिलदा श्वासपीनसनाशनः ॥ ३७३ ॥
 तूष्णीप्रतूष्णीकासादमगुल्ममेदःकफापहः ॥
 दाडिमामलकैर्यूयो हृद्यः संशमनो लघुः ॥ ३७४ ॥
 प्राणाग्निजननो मूर्च्छामेदोघ्नो घातपित्तजित् ॥
 मुद्गामलकयूपस्तु ग्राही पित्तकफे हितः ॥ ३७५ ॥
 यवफोलकुलत्थानां यूयः कण्ट्योऽनिलापहः ॥
 सर्वधान्यकृतस्तद्वद्वृद्धेणः प्राणवर्धनः ॥ ३७६ ॥

कफघ्न इत्यादिना मुद्गयूपगुणः । अस्य कृताकृतलक्षणमनन्तरं परिप्यति । अस्मैव
 संयोगान्तरेण नामान्तरमाह—स तु दाडिमैत्यादि । ममूरैत्यादिना पथ्यकयूपः । अस्मैव
 मृद्धीकादिश्लेणेन गुणमाह—मृद्धीकैत्यादि । पटोलनिम्बयूयो पृथगेव द्वौ । काचैत्यादिना
 मूलककुष्ठकयूपगुणः । सर्वधान्यकृत इत्यत्र सर्वदाशीधान्यानि यूपप्रकृतितया गृह्यन्ते,
 न शक्यधान्यकुभाव्ये ॥ ३६७-३७६ ॥

सटकाम्बलिकौ हृद्यौ तथा वातकफे हितौ ॥
 बल्यः कफानिला हन्ति दाडिमाम्लोऽग्निदीपनः ॥ ३७७ ॥
 दध्यम्लः कफशूलहृद्यः क्षिग्धो वातहरो गुरुः ॥
 तक्राम्लः पित्तकृत् प्रोक्तो विपरकप्रदूषणः ॥ ३७८ ॥
 (खट्वाः शठयवावक्ष्य वा(खा)ट्याः पानकानि च ॥
 पचमादीनि चान्यानि क्रियन्ते चैद्यवाक्यतः ॥ ३७९ ॥)

सटकाम्बलिकयूपविशेषमोगुणमाह—सटकाम्बलिकपित्यादि । अत्र सटो द्विविधः—
 सतक्राम्लशर्मीधान्य एकः, सतक्राम्लकम्पापरः । तत्र सतक्राम्लशर्मीधान्यः “सशूक-

धान्यान् सन्नेहान् विद्यात् सांप्रादिकान् खंडान्” इत्येनोक्तलक्षणः । सतक्रशाकस्तु “तक्रं कपित्थचाण्वीरमरीचानाजिचित्रकैः । घृणकः खड्यूपोऽयं यूपः काम्बलिकोऽपरः ॥ दध्यम्ललवणक्षेहदिलेमाषसमन्वितः” इत्यत्रोक्तः । तत्र काम्बलिको यथोक्तलक्षणः । ततश्चाम्बलिकोऽह्लादम्लदाडिमधान्याम्लदधितक्रमेदेन खडकाम्बलिकयोर्गुणविशेषमाह—
वत्य इत्यादि ॥ ३७७-३७९ ॥

अक्षेहलवणं सर्वमकृतं कटुकैर्विना ॥

विक्षेयं लवणक्षेहकटुकैः संयुतं कृतम् ॥ ३८० ॥

अथ गोरसधान्याम्लफलाम्लैर्मिलितं च यत् ॥

यथोत्तरं लघु हितं संस्कृतासंस्कृतं रसम् ॥ ३८१ ॥

दधिमस्त्वम्लसिद्धस्तु यूपः काम्बलिकः स्मृतः ॥

कृताकृतयूपपरिभाषामाह—अक्षेहलवणमित्यादि । तयोरेव यूपयोरम्लविशेषयोगेन तथा कृताकृतयोश्च गुरुलाघवमाह—अथ गोरसेत्यादि । अत्र रसमिति नपुंसकनिर्देशाद् यूपरसयोरुभयोरपि ग्रहणम् ॥ ३८० ॥ ३८१ ॥—

तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशार्कं विरूढकम् ॥ ३८२ ॥

शिण्डाकी च गुरुणि स्युः कफपित्तकराणि च ॥

तद्वच्च घटकान्याहुर्विदाहीनि गुरुणि च ॥ ३८३ ॥

शुष्कशार्कविशेषाणां कृताप्तानां गुणमाह—तिलपिण्याकेत्यादि । अत्र तिलपिण्याक-
विकृत्यादयो व्यञ्जनविशेषा देशान्तरप्रसिद्धाः । शिण्डाकी तु अनञ्जा शिण्डाकी तीर-
भुक्त्यादिप्रसिद्धा ॥ ३८२ ॥ ३८३ ॥

लघवो बृंहणा वृष्या हृद्या रोचनदीपनाः ॥

तृष्णासूच्छांश्चमच्छर्दिश्चमघ्ना रागषाडवाः ॥ ३८४ ॥

रागषाडवाः पुनर्मधुराम्लरसकृता नानाविधाः ॥ ३८४ ॥

रसाला बृंहणी बह्या स्निग्धा वृष्या च रोचनी ॥

क्षेहनं गुडसंयुक्तं हृद्यं दध्यनिलापहम् ॥ ३८५ ॥

रसाललक्षणं—“सचातुर्जितकाजाजिसगुडार्द्रकनागरा । रसाला स्याच्छिखरीणी सुष्टवं ससरं दधि” इति ॥ ३८५ ॥

सक्तवः सर्पिषाऽभ्यक्ताः शीतवारिपरिहृताः ॥

नातिघ्नवा नातिसान्द्रा मन्थ इत्युपदिश्यते ॥ ३८६ ॥

मन्थः सद्योबलकरः पिपासाश्रमनाशनः ॥

साम्लक्षेहगुडो मूत्रकृच्छ्रोदावर्तनाशनः ॥ ३८७ ॥

शर्करेश्चुरसद्राक्षायुक्तः पित्तविकारनुत् ॥

द्राक्षामधूदकयुतः कफरोगनिवर्हणः ॥ ३८८ ॥

वर्गत्रयेणोपहितो मलदोषानुलोमनः ॥

मन्यस्य लक्षणोपदर्शनपूर्वकं गुणमाह—सक्त्य इत्यादि । सक्त्य इति यवसक्त्यः
लाजसक्त्यश्च । सद्यो यलकर इत्युपयोगे यलकरकः, नीत्तरकालं; रौक्ष्यलाघवात् ।
अस्यैव द्रव्यान्तरयोगाद्वृणान्तरमाह—साम्ल इत्यादि । अत्र मूत्रकृच्छ्रोदावर्तहरलम्पु-
कम् । वर्गत्रयेणेति अनन्तरोक्तेनाम्नादिना तथा शर्करादिना तथा द्राक्षादिना च
॥ ३८६-३८८ ॥—

गौडमम्लमनम्लं वा पानकं गुरु मूत्रलम् ॥ ३८९ ॥

तदेव खण्डमृद्धीकाशर्करासहितं पुनः ॥

साम्ले सतीक्ष्णं सहिर्मं पानकं स्यान्निरत्ययम् ॥ ३९० ॥

मार्द्धीकं तु धमहरं मूच्छांदादवृषापहम् ॥

परूपकाणां फोलानां हृद्यं विष्टम्भि पानकम् ॥ ३९१ ॥

द्रव्यसंयोगसंस्कारं ज्ञात्वा मात्रां च सर्वतः ॥

पानकानां यथायोगं गुरुलाघयमादिशेत् ॥ ३९२ ॥

इति कृताश्रवर्गः ।

गौडमित्यादिना पानकविशेषाणां गुणविशेषाः । गौडमिति गुडकृतम् । मार्द्धीकमिति
द्राक्षाकृतं पानकम् । उष्णानुकपानकगुणावधारणोपायमाह—द्रव्येत्यादि । पुरुषेण तद्वारा
पानकेषु संयुज्यमानद्रव्याणां स्वरूपं तथा संस्कारस्यावासा(पा)देः तथा मात्रायाश्च तत्रोप-
युज्यमानद्रव्याश्रयायाः स्वरूपं ज्ञात्वा पानके गुणविशेषा वक्तव्या इति पाक्यार्थः
॥ ३८९-३९२ ॥

अथ भक्ष्यवर्गः ।

चक्ष्याम्यतः परं भक्ष्यान् रसवीर्यविपाकतः ॥

भक्ष्याः क्षीरकृता चक्ष्या वृष्या हृद्याः सुगन्धिनः ॥ ३९३ ॥

अदाहिनः पुष्टिकरा दीपनाः पित्तनाशनाः ॥

तेषां प्राणकरा हृद्या घृतपूराः कफाचहाः ॥ ३९४ ॥

चातपित्तहरा वृष्या गुरवो रक्तमांसलाः ॥

वृंहणा गौडिका भक्ष्या गुरवोऽनिलनाशनाः ॥ ३९५ ॥

अदाहिनः पित्तहराः शुक्रलाः कफवर्धनाः ॥

मधुशीर्षकसंयावाः पूषा ये ते विशेषतः ॥ ३९६ ॥

गुरवो वृंहणाश्चैव मोदकास्तु सुदुर्जनाः ॥

रोचनो दीपनः खर्यः पित्तघ्नः पचनापहः ॥ ३९७ ॥

गुरवृष्टतरश्चैव सट्टकः प्राणवर्धनः ॥

हृद्यः सुगन्धिर्मधुरः स्निग्धः कफकरो गुरुः ॥ ३९८ ॥
 वातापहस्तुसिकरो बल्यो विष्यन्द उच्यते ॥
 वृंहणा वातपित्तघ्ना भक्ष्या बल्यास्तु सामिताः ॥ ३९९ ॥
 हृद्याः पथ्यतमास्तेषां लघवः फेनकादयः ॥
 मुद्गादिवेसवाराणां पूर्णा विष्टम्भिनो मताः ॥ ४०० ॥
 वेसवारैः सपिशितैः संपूर्णा गुरुवृंहणाः ॥
 पाललाः श्लेष्मजननाः, शङ्कुल्यः कफपित्तलाः ॥ ४०१ ॥
 वीर्योष्णाः पेटिका भक्ष्याः कफपित्तप्रकोपणाः ॥
 विदाहिनी नातिबला गुरवश्च विशेषतः ॥ ४०२ ॥
 वैदला लघवो भक्ष्याः कपायाः सृष्टमारुताः ॥
 विष्टम्भिनः पित्तसमाः श्लेष्मघ्ना भिन्नवर्चसः ॥ ४०३ ॥
 बल्या वृज्यास्तु गुरवो विज्ञेया मापसाधिताः ॥
 कृत्तिकाविकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः ॥ ४०४ ॥
 विरुद्धकृता भक्ष्या गुरवोऽनिलपित्तलाः ॥
 विदाहोत्क्लेशजनना रूक्षा दृष्टिप्रदूषणाः ॥ ४०५ ॥

भक्ष्याणां क्षीरगोधूमादिकृतानां गुणमाह—वक्ष्यामीत्यादि । भक्ष्याः क्षीरकृता इति गोधूमपिष्टं क्षीरेणालोच्य ये क्रियन्ते ते क्षीरभक्ष्याः । घृतपूरलक्षणं—“मर्दिता समिता क्षीरनारिकेलसितादिभिः । अवगाह्य घृते पक्वो घृतपूरोऽयमुच्यते” इति । समिता गोधूमचूर्णम् । वृंहणा गौडिका इत्यत्र गोधूमवेष्टना एव गुहप्रधानोदरा गौडिका भण्यते । अदाहिन ईषद्विदाहिनः । मधुशीर्षकाः समितावेष्टनाः पाकघनीभवन्मधुना कृतोदरा मधुशीर्षका उच्यन्ते । संयावाः पुनः “समितां समदुग्धेन मर्दयित्वा सुशोभनाम्” । पचेद्वृत्तोत्तरे खण्डे क्षिपेद्भाण्डेन रेचयेत् ॥ संयावोऽसौ युतधूर्णस्त्वगेलमरिचार्द्रकैः” इति । मोदकाः प्रसिद्धाः । सट्टकानां बहुलेऽपि उदाहरणार्थमेकं लिख्यते—“लवङ्गव्योष-
 खण्डेस्तु दधि निर्मथ्य गालितम् । दाडिमीबीजसंयुक्तं चन्द्रचूर्णावचूर्णितम् ॥ सट्टकं तु प्रमोदार्य नलादिभिरुदाहृतम्” । विष्यन्दस्तु “आमगोधूमचूर्णं तु सर्पिःक्षीरक्षितान्वितम् । नातिसान्द्रो नातितनुर्विष्यन्दो नाम पाकतः” इति । अन्ये च बहवः प्रकाराः समिता-
 क्षीराज्यसितशर्करासहिता विस्तरभयाज व्याहृताः । फेनकादय इत्यत्रापि समिता इत्य-
 नुवर्तते । फेनकलक्षणं—“विशुध्य विमलां शुक्लां समितां नातिशर्कराम् । वेष्टनं चैव
 गर्भाय खरपाकं घृते पचेत् ॥ फेनकं फेनसंकाशं संपूर्णशशिसंनिभम्” इति । अत्र
 गर्भोयमपि समितैव घृते पचय्या । पिशितैरिति मांसवेशवारैः । पाललखिलचूर्णनिवृत्ताः ।
 शङ्कुल्यः प्रसिद्धाः । वीर्योष्णा इत्यादौ पेटिका शालितण्डुलपिष्टकृताः । वैदला इति
 मुद्गमापादिविदलकृताः । विरुद्धकृता इत्यङ्कुरितमुद्गादिकृताः ॥ ३९३-४०५ ॥

१ ‘भाण्डे नवे ततः’ इति पा० । २ ‘संवेष्टनाय’ इति पा० ।

हृद्याः सुगन्धिनो भक्ष्या लघवो घृतपाचिताः ॥
 वातपित्तहरा चल्या वर्णद्विप्रसादनाः ॥ ४०६ ॥
 विदाहिनस्तैलकृता गुरवः कटुपाकिनः ॥
 उष्णा मारुतद्विघ्नाः पित्तलास्त्वक्प्रदूषणाः ॥ ४०७ ॥
 उष्णानुष्णभक्ष्याणां घृते तथा तैले च पाचनाद्गुणविशेषमाह—हृद्या इत्यादि
 ॥ ४०६ ॥ ४०७ ॥

फलमांसेभ्युविकृतितिलमापोपसंस्कृताः ॥
 भक्ष्या चल्याश्च गुरवो बृंहणा हृदयप्रियाः ॥ ४०८ ॥
 संयोगविशेषेण भक्ष्याणां गुणविशेषमाह—फलेत्यादि ॥ ४०८ ॥
 कपालाद्धारपकास्तु लघवो वातकोपनाः ॥
 सुपकास्तनवश्चैव भृयिष्ठं लघवो मताः ॥ ४०९ ॥
 कपालेत्यादिना कपालाद्धारपकयोर्धृततैलपकाद्गुणमुच्यते ॥ ४०९ ॥
 सकिलाटादयो भक्ष्या गुरवः कफवर्धनाः ॥
 कुल्माषा वातला रूक्षा गुरवो भिन्नवर्चसः ॥ ४१० ॥
 उदावर्तहरो वाट्यः कासपीनसमेहनुत् ॥
 धानोलुम्बास्तु लघवः कफमेदोविशोपणाः ॥ ४११ ॥
 शक्तवो बृंहणा बृंण्यास्तृष्णापित्तकफापहाः ॥
 पीताः सद्योबलकरा भेदिनः पवनापहाः ॥ ४१२ ॥
 गुर्वी पिण्डी खराऽत्यर्थं लघ्वी सैव विपर्ययात् ॥
 शक्नुमांशु जीर्येत मृदुत्वादवलेहिक्का ॥ ४१३ ॥
 लाजाश्छर्द्यतिसारघ्ना दीपनाः कफनाशनाः ॥
 चल्याः कणायमधुरा लघवस्तृष्णमलापहाः ॥ ४१४ ॥
 रट्टलर्दिदाहघर्मातिनुदस्तत्सक्तवो मताः ॥
 रक्तपित्तहराश्चैव दाहज्वरविनाशनाः ॥ ४१५ ॥
 पृथुका गुरवः क्षिग्धा बृंहणाः कफवर्धनाः ॥
 चल्याः सक्षीरभावान्तु घातघ्ना भिन्नवर्चसः ॥ ४१६ ॥
 संधानकृत् पिष्टमामं ताण्डुलं कुसुमेहनुत् ॥
 सुदुर्जरः खादुरसो बृंहणस्तण्डुलो नवः ॥ ४१७ ॥
 सन्धानकुन्मिहहरः पुराणस्तण्डुलः स्मृतः ॥

किलाटः क्षीरकृत्तिकापिण्डः । आदिशब्दात्तत्कृत्तिकादीनां ग्रहणम् । कुल्माषा इत्यत्र
 यवपिष्टमुष्णोदकमृदितमपूपीकृतं कुल्माषमाहुः । वाट्यो यवकृतो भक्ष्यः । धानोलुम्बा
 इत्यत्र धाना मृष्टयवाः, उद्गुम्बा 'हलोका' इति प्रतिष्ठाः । सचाव इति प्रतिष्ठाः

१ 'शक्तवस्तर्पणा हृद्याः' इति ता. ।

मा० सु० ४९

सकवः । गुर्वीत्यादि केचित् पठन्ति । अत्र सकूनां पिण्डी गुर्वी, विपर्ययादिति पिण्डल-
खरलविपर्ययादवलेहिका लघ्वी भवति । पृथुकाः 'चिप्पिटा' इति ख्याताः । सक्षीर-
भावादिति सक्षीरधान्यकृतत्वात् ॥ ४१०-४१७ ॥—

द्रव्यसंयोगसंस्कारविकारान् समवेक्ष्य च ॥ ४१८ ॥

भिषग्यथास्त्वं द्रव्याणामादिशेद्गुलाघवम् ॥

उक्तानुक्तभक्ष्यगुणावधारणार्थमाह—द्रव्यसंयोगेत्यादि । अत्र द्रव्यसंयोगो गोधूम-
क्षीरादियोगः, संस्कारः संस्कारकजीरकादियोगः, विकारा अत्र सूपादयः । अत्रार्थे
चरकै—“द्रव्यसंयोगसंस्कारं द्रव्यमानं पृथक् तथा । भक्ष्याणामादिशेद्गुलाघवम् यथास्त्वं
गुलाघवम्” (च. सू. अ. २७) इति ॥ ४१८ ॥—

खडाः खडयवाग्वश्च रागपाडवसट्टकाः ॥ ४१९ ॥

पानकानि च चित्राणि यूपाश्चानेकयोनयः ॥

कट्ठम्लखादुलवणा लेहा ये च फलोद्भवाः ॥ ४२० ॥

एवमादीनि चान्यानि क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः ॥

यदा कारणमासाद्य भोक्तृणां छन्दतोऽपि वा ॥

अनेकद्रव्ययोनित्वाच्छास्त्रतस्तान् विनिर्दिशेत् ॥ ४२१ ॥

इति भक्ष्यवर्गः ।

इदानीं कृताञ्जतयोक्तानां व्यवस्थितसंयोगलेनोक्तगुणानां कारणतोऽव्यवस्थितसंयोग-
तया गुणान्तरं सूक्ष्माह—खला इत्यादि । खडकृता यवागूः खडयवागूः । खडादयो
व्याहृताः । लेहा ये च फलोद्भवा इति आम्रलेहादयः । कारणमासाद्येति व्याधिमोक्षभेदादि-
हेतुं प्राप्य । छन्दत इति इच्छातः । शास्त्रत इति तर्कसहिताच्छास्त्रात् । ततः शास्त्रात्
खडादियु संयुज्यमानद्रव्यबलं ज्ञात्वा तर्कतश्च तत्संयोगसंस्कारादिगुणमूला खलादिगुण-
मादिशेदित्यर्थः ॥ ४१९-४२१ ॥

अत ऊर्ध्वं सर्वानुपानान्युपदेक्ष्यामः ॥ ४२२ ॥

अम्लेन केचिद्विहता मनुष्या माधुर्ययोगे प्रणयीभवन्ति ॥

तथाऽम्लयोगे मधुरेण तृप्तास्तेषां यथेष्टं प्रवदन्ति पथ्यम् ॥ ४२३ ॥

संप्रति भक्ष्यादीनामनुपानेन सुखपाको भवतीति तदनुपानमाह—अत ऊर्ध्व-
मित्यादि । अम्लेनेत्यादि । विहता इत्युद्वेजिताः । तथाऽम्लयोगे प्रणयीभवन्ति मधुरेण
विहताः । एतच्च रसाभ्यासे विहितेऽपि तद्विरुद्धरसप्रयोगोपलक्षणं हेतुः, किंवा मधुराम्ल-
योरेव तृतिपर्यन्तमुपयोगोऽनेनोच्यते ॥ ४२२ ॥ ४२३ ॥

शीतोष्णतोयासवमद्ययूपफलाम्लधान्याम्लपयोरसानाम् ॥

यस्यानुपानं तु हितं भवेद्यत्तस्मै प्रदेयं त्विह मात्रया तत् ॥ ४२४ ॥

व्याधिं च कालं च विभाव्य धीरैर्द्रव्याणि भोज्यानि च तानि नानि ॥
 सर्वाणुपानेषु वरं वदन्ति मैथ्यं यदम्भः शुचिभाजनस्थम् ॥ ४२५ ॥
 लोकस्य जन्मप्रभृति प्रशस्तं तोयात्मकाः सर्वेरसाश्च दद्याः ॥
 संक्षेप एषोऽभिहितोऽनुपानेष्वतः परं विस्तरतोऽभिधास्ये ॥ ४२६ ॥

तत्रानुपानद्रव्याणि चोत्तरत्र प्रपद्यितुं सूचयन्नाह—शीतोष्णेत्यादि । अन्यान्यपि
 मूत्रमेहमधूनि भवन्ति, तानि प्रायोनुपयोगाशोकानि; इक्षुरसस्तु रसशब्दग्रहीतः,
 पयःशब्दस्त्वद्विकारमस्तुतकयोरपि वक्ष्यमाणयोर्माहकः । यथा तु देयं तदाह—व्याधि-
 मित्यादि । व्याधिं प्रणादि वातादिकं च । कालमृतुमवस्थां च । द्रव्याणि च भोज्यानीति
 त्रेहादीनि वक्ष्यमाणानि । अत्र सर्वाणुपानेषु वरं वदन्तीत्यादि पठित्वा केचित् संक्षेप
 इत्यादि पठन्ति । विस्तर इति वक्ष्यमाणीणोदकानुपानमित्यादिना ॥ ४२४-४२६ ॥

उष्णोदकानुपानं तु स्नेहानामथ शस्यते ॥

ऋते भक्ष्यातकस्नेहात्तथै तोयं सुशीतलम् ॥ ४२७ ॥

अनुपानं वदन्त्येके तैले यूपाम्लफाञ्जिकम् ॥

शीतोदकं माक्षिकस्य पिष्टान्नस्य च सर्वशः ॥ ४२८ ॥

दधिपायसमद्यार्तिविपजुष्टे तथैव च ॥

केचित् पिष्टमयस्याहुरनुपानं सुखोदकम् ॥ ४२९ ॥

पयो मांसरसो वाऽपि शालिमुद्गादिभोजिनाम् ॥

शुद्धाध्यातपसंतापविपमद्यरुजातु च ॥ ४३० ॥

मापादेरनुपानं तु धान्याम्लं दधिमस्तु वा ॥

मद्यं मद्योचितानां तु सर्वमांसेषु पूजितम् ॥ ४३१ ॥

अमद्यपानामुदकं फलाम्लं वा प्रशस्यते ॥

क्षीरं घर्मोध्वभाप्यस्त्रीकृन्तानाममृतोपमम् ॥ ४३२ ॥

सुरा कृशानां स्थूलानामनुपानं मधूदकम् ॥

निरामयानां चित्रं तु भुक्तमध्ये प्रकीर्तितम् ॥ ४३३ ॥

स्निग्धोष्णं मारुते पथ्ये, कफे रुक्षोष्णमिष्यते ॥

अनुपानं हितं चापि पित्ते मधुरशीतलम् ॥ ४३४ ॥

हितं शोणितपित्तिभ्यः क्षीरमिक्षुरसस्तथा ॥

अर्कशेलुशिरीषाणामासद्यास्तु विपार्तिषु ॥ ४३५ ॥

विस्तरमाह—उष्णोदकेत्यादि । तत्र तोयं सुशीतलमित्यत्र पाठे सुशीतलजलानुपानं
 विपर्ययलब्धमेव; एके इत्यत्राप्रतिषेधादनुमतिरेव । पिष्टाजे विदाहरकार्यं पायसेऽपि
 शुक्लाद् विदाहरकार्यं शीतलजलानुपानम् । पय इत्यादौ शालिषु समानतया पयोऽनु-
 पानमयुक्तमिति कृत्वा पयःस्थाने मस्तु पठन्ति; पयोऽप्यनुपानं शालिप्रभावादेवेति

वचनादुच्यते; न हि सर्वत्रानुपाने कारणवर्णनं शुश्रूक्षम् । निरामयानामित्यादौ चित्र-
मिति नानाप्रकारम् । शोणितपिप्तिन इति रक्तपित्तविकारिणः ॥ ४३७-४३५ ॥

अतः परं तु वर्गाणामनुपानं पृथक् पृथक् ॥

प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वेण सर्वेषामेव मे शृणु ॥ ४३६ ॥

तत्र पूर्वशस्यजातानां वदराम्लं, वैदलानां धान्याम्लं, जाङ्गलानां मृग-
पक्षिणां धन्वजानां पिप्पल्यासवः, विष्किराणां कोलवदरासवः, प्रतुदानां
क्षीरवृक्षासवः, गुहाशयानां खर्जूरनालिकेरासवः, प्रसहानामश्वगन्धा-
सवः, पर्णमृगाणां कृष्णगन्धासवः, विलेशयानां फलासवः, एकशफानां
त्रिफलासवः, अनेकशफानां खदिरासवः, कूलचराणां शृङ्गाटकशेव-
कासवः, कोशवासिनां पादिनां च स एव, म्लानामिधुरासवः,
नादेयानां मत्स्यानां मृणालासवः, सामुद्राणां मातुलुङ्गासवः, अम्लानां
फलानां पद्मोत्पलकन्दासवः, कपायाणां दाडिमवेत्रासवः, मधुराणां
त्रिकटुकयुक्तः खण्डासवः, तालफलादीनां धान्याम्लं, कटुकानां दूर्वा-
नलवेत्रासवः, पिप्पल्यादीनां श्वदंष्ट्रावसुकासवः, कूष्माण्डादीनां दावी-
करीरासवः, चुम्बुप्रभृतीनां लोभ्रासवः, जीवन्त्यादीनां त्रिफलासवः,
कुसुम्भशाकस्य स एव, मण्डूकपर्ण्यादीनां महापञ्चमूलासवः, ताल-
मस्तकादीनामम्लफलासवः, सैन्धवादीनां सुरासव आरनालं च,
तोयं च सर्वत्रेति ॥ ४३७ ॥

अथ वर्गाणां शृङ्गधान्यादीनामनुपानमाह—अतः परमित्यादि । पूर्वशस्यजातानामिति
शृङ्गधान्यानां कुधान्यानां च । जाङ्गलानां मृगपक्षिणामित्यत्र धन्वजानामिति विशेषणेनाष्ट-
विधजाङ्गलगतजङ्घालविस्किरयोर्ग्रहणं; तेन जङ्घालानां हरिणादीनां पिप्पल्यासवस्तेषां
विष्किराणां च पिप्पल्यासवः; पुनर्विष्किराणां कोलवदरासवविधानाद् विष्किराणां
पिप्पल्यासवकोलवदरासवौ भवतः । अनेकशफानामित्यनेन प्राम्याश्लगादयो गृह्यन्ते ।
एतदन्तेनाष्टविधजाङ्गलानुपानमुक्तम् । कूलचराणामित्यादिना पञ्चविधानूपवर्गानुपानमाह ।
अम्लानामिति दाडिमादीनाम् । कपायाणामिति क्षीरवृक्षफलादीनाम् । मधुराणामिति द्राक्षा-
दीनाम् । एवं वर्गादयश्च शाकादिवर्गे अनुसर्तव्या इति मांसादारम्य (?) ॥ ४३६ ॥ ४३७ ॥

अवन्ति चात्र—

सर्वेषामनुपानानां माहेन्द्रं तोयमुत्तमम् ॥

सात्म्यं वा यस्य यत्तोयं तत्तस्यै हितमुच्यते ॥ ४३८ ॥

उष्णं वाते कफे तोयं पिप्पले रक्ते च शीतलम् ॥

सर्वानुपानेषु प्रधानान्तरीक्षमाह—सर्वेषामित्यादि । सात्म्यमिति अभ्याससात्म्यम्
॥ ४३८ ॥—

दोषबहुष वा भुक्तमतिमात्रमथापि वा ॥ ४३९ ॥
यथोक्तेनानुपानेन सुखमन्नं प्रजीर्यति ॥

यथोक्तानुपानगुणमाह—दोषवदित्यादि । दोषवदिति घातादिदोषकरम् ॥ ४३९ ॥—

रोचनं बृंहणं घृण्यं दोषसंघातमेदनम् ॥ ४४० ॥
तर्पणं मार्दवकरं श्रमक्लमहरं सुखम् ॥
दीपनं दोषशमनं पिपासाच्छेदनं परम् ॥ ४४१ ॥
वर्त्यं वर्णकरं सम्यगनुपानं सदोच्यते ॥

गुणः प्रशस्तं गुणमाह—रोचनमित्यादि ॥ ४४० ॥ ४४१ ॥—

स्थिरतां गतमक्लिन्नमन्नमद्रवपायिनाम् ॥ ४४२ ॥
भवत्यावाधजननमनुपानमतः पिवेत् ॥

अनुपानाभावे दोषमाह—स्थिरतामित्यादि ॥ ४४२ ॥—

तदादौ कर्शयेत् पीतं स्थापयेन्मध्यसेवितम् ॥ ४४३ ॥
पश्चात्पीतं बृंहयति तस्माद्दीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥
न पिवेच्छ्वासकासारो रोगे चाप्यूर्ध्वजत्रुगे ॥ ४४४ ॥
क्षतोरस्कः प्रसेकी च यस्य चोषहतः खरः ॥
पीत्वाऽध्वभाष्याध्यनगेयस्वप्नाञ्च शीलयेत् ॥ ४४५ ॥
प्रदूष्यामाशयं तद्धि तस्य कण्ठोरसि स्थितम् ॥
स्यन्दाभिसादच्छर्द्यादीनामयाज्जनयेद्बृहन् ॥ ४४६ ॥
शुक्रलाघवचिन्तेयं स्वभावं नातिवर्तते ॥
तथा संस्कारमात्राद्भ्रमकालांश्चाप्युत्तरोत्तरम् ॥ ४४७ ॥
मन्दकर्मनलारोग्याः सुकुमाराः सुखोचिताः ॥
जन्तवो ये तु तेषां हि चिन्तेयं परिकीर्त्यते ॥ ४४८ ॥
बलिनः खरभक्ष्या ये ये च दीप्ताग्रयो नराः ॥
कर्मनित्याश्च ये तेषां नावश्यं परिकीर्त्यते ॥ ४४९ ॥

इत्यनुपानवर्गः ।

अनुपानस्य योजनादिमध्यान्ते विशेषमाह—तदादावित्यादि । आदौ पीतं वायुनाऽधो-
गतेन रूक्षीकृतमाहाराकार्क्षाविरोधकतया च देहं कर्शयति । एतस्य यद्यपि कस्यचित्
पश्चात् भवति, तथा चानुपानाद्युमुक्ता अग्रेष्वस्वल्पं यदेत्यादिना वक्तव्या सा निरस्ता
भवति ॥ ४४३ ॥ ४४९ ॥

अथाद्वारविधिं वत्स ! विस्तरेणाखिलं शृणु ॥

आत्तास्थितमसंकीर्णं शुचि कार्यं महानसम् ॥ ४५० ॥

तत्रातैर्गुणसंपन्नं भक्ष्यमन्नं सुसंस्कृतम् ॥
 शुचौ देशे सुसंगुतं समुपस्थापयेद्विषक ॥ ४५१ ॥
 विषग्नैरगदैः स्पृष्टं प्रोक्षितं व्यजनोदकैः ॥
 सिद्धैर्मन्त्रैर्हृतविषं सिद्धमन्नं निवेदयेत् ॥ ४५२ ॥
 वक्ष्याम्यतः परं कृत्वा माहारस्योपकल्पनाम् ॥
 घृतं कार्णायसे देयं, पेया देया तु राजते ॥ ४५३ ॥
 फलानि सर्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्द्वे वलेषु तु ॥
 परिशुष्कप्रविग्धानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत् ॥ ४५४ ॥
 प्रद्रवाणि रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत् ॥
 कट्वराणि खडांश्चैव सर्वाञ्छैलेषु दापयेत् ॥ ४५५ ॥
 दद्यात्ताम्रमये पात्रे सुशीतं सुश्रुतं पयः ॥
 पानीयं, पानकं मद्यं मृन्मयेषु प्रदापयेत् ॥ ४५६ ॥
 काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुमेषु च ॥
 दद्याद्देहूर्यन्त्रिषु रागपाडवसट्टकान् ॥ ४५७ ॥
 पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्णं मनोरमे ॥
 स्रवः स्रवोदनं दद्यात् प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान् ॥ ४५८ ॥
 फलानि सर्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च ॥
 तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ॥ ४५९ ॥
 प्रद्रवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः ॥
 खडान् यूषांश्च पेयांश्च सव्ये पार्श्वे प्रदापयेत् ॥ ४६० ॥
 सर्वान् शुद्धविकारांश्च रागपाडवसट्टकान् ॥
 पुरस्तात् स्थापयेत् प्राङ्गो द्वयोरपि च मध्यतः ॥ ४६१ ॥
 एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् ॥
 भोक्तारं विजने रम्ये निःसंपाते शुमे शुचौ ॥ ४६२ ॥
 सुगन्धिपुष्परचिते समे देशे च भोजयेत् ॥
 विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पथ्यैरिष्टै रसादिभिः ॥ ४६३ ॥
 मनोह्रं शुचिं नात्युष्णं प्रत्यग्रमशनं हितम् ॥

सुगन्धिपुष्परचितेति सुगन्धिपुष्पे रचिते । एतत्सर्वं दृष्ट उपकारिकं ज्ञेयम् ।
 प्रत्यग्रमिति अभिनवम् । इष्टसंभारैरिति इष्टभोजनोपकरणैः ॥ ४५०-४६३ ॥—

पूर्वं मधुरमश्नीयान्मध्येऽम्ललवणौ रसौ ॥ ४६४ ॥
 पञ्चाञ्छेपान् रसान् वैद्यो भोजनेष्ववचारयेत् ॥
 आदौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि बुद्धिमान् ॥ ४६५ ॥

ततः पेयांस्ततो भोज्यान् भक्ष्यांश्चित्रांस्ततः परम् ॥

घनं पूर्वं समश्नीयात्, केचिदाहुर्विपर्ययम् ॥ ४६६ ॥

‘पूर्वं मधुरमिति वातजयार्थम् । मध्येऽम्ललवणविति मध्यस्थिताभ्युत्तेजनार्थम् । शेषानिति कटुतिक्तकषायान्; एते च पश्चादूर्ध्वस्थश्लेष्मजयार्थं देयाः । आदौ फलानीति एतदप्यम्लमधुरफलानां वातहरत्वाद्भोजनम् । ततः पेयानिति कठिनफलपाकार्यं द्रवत्वात् पेयान्, तथा द्रवस्याहारमध्यसेवितस्य शरीरस्थापकत्वाच्च । भोज्यानि अश्यान्; भक्ष्यान् खाद्यान् । शेषे च कठिनतरोपयोगः श्लेष्महरणार्थमेव । घनं पूर्वमित्यस्य विपर्ययमिति प्रथमं लेह्यपेयमेव । एतच्च प्रथमं बलवति बहौ गुरु घनं देयं, ततो लघु पेयं लघु लेह्यमित्यभिप्रायः । विपर्यये तु प्रथमं लघु बहिसंयुक्षणार्थं दीयते, ततः संयुक्षिते बहौ घनमित्यर्थः ॥ ४६४-४६६ ॥

आदावन्ते च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते ॥

निरत्ययं दोषहरं फलेष्वामलकं नृणाम् ॥ ४६७ ॥

‘आमलकस्य सर्वथा पथ्यत्वात् सर्वथोपयोगमाह—आदानित्यादि ॥ ४६७ ॥

मृणालविसशालूककन्दैश्चुप्रभृतीनि च ॥

पूर्वं योज्यानि मिषजा न तु भुक्ते कदाचन ॥ ४६८ ॥

‘मृणालदीनां गुरुत्वेन पूर्वमेव सेवां नियमयन्नाह—मृणालेत्यादि ॥ ४६८ ॥

सुखमुच्चैः समासीनः समदेहोऽन्नतत्परः ॥

काले सात्स्यं लघु क्षिप्रमुष्णं क्षिप्रं द्रवोत्तरम् ॥ ४६९ ॥

बुभुक्षितोऽन्नमश्नीयान्मात्रावद्विदितागमः ॥

उच्चैः समासीनत्वं प्रशस्तत्वात्मनोऽनुकूलत्वाच्च । अन्नतत्परतया कामादिव्यग्रतां निरस्यति । विदितागम इति विदितभोजनेतिकर्तव्यताप्रतिपादकागमः । काल इत्यादेश्च फलं स्वयमेव व्याकरिष्यति—काले भुक्तमित्यादिना । काल इत्युचितभोजनकाले; तं च स्वास्थ्यवृत्तिके “विद्युष्टे विण्मूत्रे” (उ. त. अ. ६४) इत्यादिना वक्ष्यति । यस्मिन् भोज्यादेः भोजनकालोऽतीतावयवतयामा इत्यादिना वक्ष्यते, सोऽपि तल्लक्षणोदये सति भवतीति स. एव भोजनकालो बुभुक्षितयेति बोध्यम् ॥ ४६९ ॥—

काले प्रीणयते भुक्तं सात्स्यमन्नं न वाधते ॥ ४७० ॥

लघु क्षिप्रं व्रजेत् पाकं क्षिप्रमुष्णं बलवद्भिदम् ॥

क्षिप्रं भुक्तं समं पाकं यात्यदोषं द्रवोत्तर(म)म् ॥ ४७१ ॥

‘सुखं जीर्यति मात्रावद्भातुसात्स्यं करोति च ॥

‘उक्तकालक्रियाफलमाह—काल इत्यादि । प्रीणयतीति धातून् प्रीणयति; प्रीणनं च निर्विकारधातुजननेन । सात्स्यं न वाधत इत्यत्र निखिलसात्स्यग्रहणम् । लघ्विति लघु-

गुणयुक्तम् । स्निग्धोष्णं यलवह्निदमिति त्रिर्यं यलप्रदसुष्णं च वह्निदम् । द्रवोत्तममिति
द्रवभेदमुचितद्रवमित्यर्थः । अदोपमिति स्थिरतां गतमित्यनेनात्रैवोक्तदोषहरम् । सुखं
जीर्यंतीत्यतिमात्रविरहेण ज्ञेयम् । घातुसाम्यं करोतीति हीनमात्रत्यागेन ज्ञेयम्
॥ ४७० ॥ ४७१ ॥—

अतीवायतयामास्तु क्षपा येष्टृतुषु स्मृताः ॥ ४७२ ॥

तेषु तत्प्रत्यनीकाल्यं भुञ्जीत प्रातरेव तु ॥

येषु चापि भवेयुश्च दिवसा मृशमायताः ॥ ४७३ ॥

तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते ॥

रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्मृताः ॥ ४७४ ॥

कृत्वा सममहोरान्नं तेषु भुञ्जीत भोजनम् ॥

इदानीमृतुविभागेन प्रायो भोजनकालविशेषं दर्शयन्नाह—अतीवेत्यादि । ऋतु-
ष्विति रात्रौ येष्वतीवायतयामन्नं हेमन्ते क्षिशिरे च; एवं वर्षाग्रीष्मयोरायतदिव-
सयोः, तथा शरद्वसन्तयोस्तुल्याहोरात्रयोर्वहुवचनं व्याख्येयम् । तत्प्रत्यनीकाल्यमिति
तदृतुविपरीतगुणप्रायम् । प्रातरिति पूर्वाह्णे । अत्र रात्रीणां दीर्घत्वेन पूर्वेदिनकृताहारे
भूरिकालाभिसंयोगाद्वात्रावेव पक्षे पूर्वाह्णे एव यथोक्तलक्षणा वृत्तुषु भवति । अल्पा
इत्यल्पमानाः क्षपाः । तत्कालविहितमिति ग्रीष्मवर्षाकाले सुस्थवृत्ताध्याये विहितम् ।
अपराह्ण इति सार्धप्रहरद्वयोपरिष्ठात् कालः । सममहोरात्रमिति अहोरात्रं समं विभज्य
मध्याह्ने भुञ्जीतेत्यर्थः । मध्याह्ने हि निषिद्धभोजनरात्रिं व्युदस्य दिवसपूर्वापरभागौ समौ
भवतः । अत्र भोजनशब्देनाधिकेन विहितं भोज्यं शृण्वते ॥ ४७२-४७४ ॥—

नाप्राप्तातीतकालं वा हीनाधिकमथापि वा ॥ ४७५ ॥

अप्राप्तकालं भुञ्जानः शरीरे ह्यलघौ नरः ॥

तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं वा नियच्छति ॥ ४७६ ॥

अतीतकालं भुञ्जानो चायुनोपहृतेऽनले ॥

कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं द्वितीयं च न काङ्क्षति ॥ ४७७ ॥

हीनमात्रमसंतोषं करोति च बलक्षयम् ॥

आलस्यगौरवाटोपसादांश्च कुरुतेऽधिकम् ॥ ४७८ ॥

तस्मात् सुसंस्कृतं युक्त्या दोषैरेतैर्विबर्जितम् ॥

यथोक्तगुणसंपन्नमुपसेवेत भोजनम् ॥ ४७९ ॥

विभज्य दोषकालादीन् कालयोरुभयोरपि ॥

अकालभोजनामात्रभोजनयोर्वहुवचन्यतया पुनर्विशेषमाह—नाप्राप्तेत्यादि । अत्र
पूर्वोक्तं भोजनमनुवृत्तिर्भवतीति शेषः । एतव्याकरोति—अप्राप्तकालमित्यादि । तांस्तान्-
निति आमविकारान् । द्वितीयमिति सायं भोजनम् । अत्यर्थमिति अतिमात्रम् ।

तस्मादित्यादौ एभिरिति काले साम्यमित्याद्युक्तविपर्ययभूतः । कालयोरिति सायं प्रातः ।
सायं भोजनं च प्रातर्मौजनादर्धं त्रिमासं वा दिनान्ते वदन्ति ॥ ४७५-४७९ ॥—

अचोक्षं दुष्टमुत्सृष्टं पापाणतृणलोष्टवत् ॥ ४८० ॥

द्विष्टं व्युपितमस्वादु पूति चान्नं विवर्जयेत् ॥

चिरसिद्धं स्थिरं शीतमजमुष्णीकृतं पुनः ॥ ४८१ ॥

अशान्तमुपदग्धं च तथा स्वादु न लक्ष्यते ॥

वर्जनीयाजमाह—अचोक्षमित्यादि । अचोक्षं गुणहीनम् । दुष्टं विषादिभिः । उपितं
सिद्धं पर्युमितम् । अस्वादु द्विष्टम् । अजस्य मिष्टादयो गुणाः, तेन तद्विरोधहेतूनाह—
चिरेत्यादि । स्थिरमिति कठिनम् । अशान्तमिति उष्णम् ॥ ४८०-४८१ ॥—

यद्यत् स्वादुतरं तत्तद्विदध्यादुत्तरोत्तरम् ॥ ४८२ ॥

प्रक्षालयेदद्विरास्यं भुञ्जानस्य मुहुर्मुहुः ॥

विशुद्धे रसने तस्य रोचतेऽन्नमपूर्ववत् ॥ ४८३ ॥

स्वादुना तस्य रसनं प्रथमेनातितीर्षितम् ॥

न तथा स्वादयेदन्यत्तस्मात् प्रक्षालयन्न्तरा ॥ ४८४ ॥

सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं हर्षणं सुखम् ॥

स्वादु संजनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम् ॥ ४८५ ॥

भुक्त्वाऽपि यत् प्रार्थयते भूयस्तत् स्वादु भोजनम् ॥

अक्षितश्चोदकं युक्त्या भुञ्जानश्चान्तरा पिबेत् ॥ ४८६ ॥

यद्यदित्यादावुत्तरोत्तरमधिकस्वादुत्वेन उत्तरोत्तरं खयं भोक्तुं पार्यत इति भावः
॥ ४८२-४८६ ॥

दन्तान्तरगतं चान्नं शोधनेनादरेच्छनैः ॥

कुर्यादनिर्दहतं तद्धि मुखस्यानिष्टगन्धताम् ॥ ४८७ ॥

दन्तान्तरगतमित्यत्राजमिति शेषः ॥ ४८७ ॥

जीर्णेऽन्ने घर्धते वायुर्धिदग्धे पित्तमेव तु ॥

भुक्तमात्रे कफश्चापि, तस्माद्भुक्तेरितं कफम् ॥ ४८८ ॥

धूमेनापोह्य हृद्यैर्वा कपायकटुतिक्तकैः ॥

पूगकङ्कालकपूरलवङ्गसुमनःफलैः ॥ ४८९ ॥

फलैः कटुकपायैर्वा मुखवैशद्यकारकैः ॥

ताम्वूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणैः ॥ ४९० ॥

भोजनान्ते कर्तव्यधूमपूगादिसेवाविपर्यायं कफवृद्धिं दर्शयन् तत्प्रसङ्गाज्जीर्णजरणकाल-
योरपि दोषमाह—जीर्णं इत्यादि । एते च दोषा अजस्य स्थानमहिम्ना कृतमधुराम्ल-
कटुत्वैभ्यः कफपित्तरोगा जायन्ते । यदुक्तं स्वरके—“अजस्य भुक्तमात्रस्य” इत्यारभ्य
भा० सु० ५०

यावत् “वायुः स्यात् कटुभावतः” (च. वि. अ. १५) इत्यन्तेन । सुमनःफलं जाती-
फलम् । अत्र सुगन्धैरित्यन्तैः कफमपोक्षेति योजना ॥ ४८८-४९० ॥

भुक्त्वा राजवदासीत् यावदन्नकुलो गतः ॥

ततः पादशतं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् ॥ ४९१ ॥

शब्दान्नपात्रसान् गन्धान् स्पर्शांश्च मनसः प्रियान् ॥

भुक्त्वानुपसेवेत् तेनाहं साधु तिष्ठति ॥ ४९२ ॥

वामपार्श्वेन संविशेदिति वामपार्श्वशयनं कुर्यादित्यर्थः ॥ ४९१ ॥ ४९२ ॥

शब्दरूपरसा गन्धाः स्पर्शाश्चापि जुगुप्सिताः ॥

अनुच्यन्ते तथा भुक्कमतिहास्यं च वामयेत् ॥ ४९३ ॥

शयनं चासनं वाऽपि नेच्छेद्वाऽपि द्रवोचरम् ॥

नाश्यातपी न प्लवनं न यानं नापि वाहनम् ॥ ४९४ ॥

न चैकरससेवायां प्रसज्येत कदाचन ॥

शाकावरात्रभूयिष्ठमम्लं च न समाचरेत् ॥ ४९५ ॥

भोजनान्ते ज्ञानादिसेवने (?) दोषमाह—शब्देत्यादि । श्वनमिति ज्ञानं, किंवा जल-
प्रतरणम् । यानमिति अभिगमनं; वाहनयानयोरत्रावान्तरभेदः ॥ ४९३-४९५ ॥

एकैकशः समस्तान् वा नात्यश्रीयाद्गान् सदा ॥

एकैकश इति दोषरोगापेक्षया; समस्तानिति दुःस्थापेक्षया । नात्यश्रीयादिति नाधि-
क्यश्रीयात् न मुञ्जीत ॥—

प्राग्भुक्ते त्वविविक्तेऽग्नौ द्विरन्नं न समाचरेत् ॥ ४९६ ॥

पूर्वभुक्ते विदग्धेऽन्ने मुञ्जानो हन्ति पाषकम् ॥

अव्यक्तवहिसात्म्यवतो द्विरन्नसेवा निषेधयन्माह—प्राग्भुक् इत्यादि । अविविक्त इति
मन्दे इति यावत् । मुञ्जान इति पुनः सायं मुञ्जानः । अत्रैव तत्रान्तरं “मन्दानले
श्रमः कार्यः प्रातर्मोजनमेव च” इति ॥ ४९६ ॥—

मात्रागुरुं परिहरेदाहारं द्रव्यतश्च यः ॥ ४९७ ॥

पिष्टान्नं नैव मुञ्जीत मात्रया वा वुमुञ्जितः ॥

दिशुणं च पिबेत्तोयं सुखं सम्यक् प्रजीर्यति ॥

अमात्राहारस्य महानर्थकारितया प्रवरश्यनिषेधार्थमाह—मात्रेत्यादि । मात्रागुरुरिति
मात्रया लघुद्रव्याणां गुरुत्वं यथा न भवति । द्रव्यतश्च यो गुरुरिति अत्र द्रव्यतो गुरु-
मात्रं वराहमोसाद्याहारः । संस्कारगुरुनिषेधमाह—पिष्टान्नमिति; पिष्टान्नं हि संस्काराद्
गुरु भवति । अस्मैव पुरुषेच्छया सेवाविधानमाह—मात्रयेत्यादि । मात्राशब्दोऽयमल्प-
वचनः ॥ ४९७ ॥—

पेयलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥ ४९८ ॥

गुरुप्रसङ्गेन पेयादिचतुर्विधाक्षस्य गथाक्रमं गौरवमाह—पेयेत्यादि ॥ ४९८ ॥

गुरूणामर्घसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते ॥
द्रवोत्तरो द्रवश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ॥ ४९९ ॥
द्रवाद्व्यमपि शुष्कं तु सम्यगेवोपपद्यते ॥
विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ॥ ५०० ॥
पिण्डीकृतमसंक्लिप्तं विदाहमुपगच्छति ॥
स्रोतस्यन्नवहे पित्तं पक्वौ वा यस्य तिष्ठति ॥ ५०१ ॥
विदाहि भुक्तमन्यद्वा तस्याप्यन्नं विदह्यते ॥
शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि चक्षिव्यापदमावहेत् ॥ ५०२ ॥
आमं विवर्धं विष्ट्वर्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ॥
अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ ५०३ ॥

अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाद्वा संधारणात् स्वप्रविपर्ययाच्च ॥
कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥ ५०४ ॥
ईर्ष्याभयक्रोधपरिक्षतेन लुब्धेन शु(रु)दैर्घ्यनिपीडितेन ॥
प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक् परिणाममेति ॥ ५०५ ॥
माधुर्यमन्नं गतमामसंज्ञं, विदग्धसंज्ञं गतमम्लभावम् ॥
किंचिद्विषकं, भृशतोदशूलं विष्ट्वभ्यमानद्विविद्धवातम् ॥ ५०६ ॥
उद्गारशुद्धावपि भक्तकाह्ला न जायते हृहृक्ता च यस्य ॥
रसाचशेषेण तु सप्रसेकं चतुर्थमेतत् प्रचदन्त्यजीर्णम् ॥ ५०७ ॥

मूर्च्छां प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः ॥
उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाप्यजीर्णतः ॥ ५०८ ॥
तत्रामे लह्वनं कार्यं, विदग्धे वमनं हितम् ॥
विष्ट्वे स्वेदनं पथ्यं, रसशेषे शयीत च ॥ ५०९ ॥
वामयेदाशु तं तस्मादुष्णेन लवणाम्बुना ॥
कार्यं वाऽनशनं तावद्यावन्न प्रकृतिं भजेत् ॥ ५१० ॥
लघुकायमतश्चैनं लह्वनैः समुचरेत् ॥
यावन्न प्रकृतिस्थः स्यादोपतः प्राणतस्तथा ॥ ५११ ॥
हिताहितोपसंयुक्तमन्नं समशनं स्मृतम् ॥
बहु स्तोकमकाले वा तज्ज्ञेयं विषमाशनम् ॥ ५१२ ॥
अजीर्णं भुज्यते यत्तु तदभ्यशनमुच्यते ॥
अयमेतन्निहत्याशु बहून् व्याधीन् करोति वा ॥ ५१३ ॥

अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताभ्युना वै परिपाकमेति ॥
 तद्व्यस्य शैत्येन निदहन्ति पित्तमाह्नेदिभावाच्च नयत्यघस्तात् ॥ ५१४ ॥
 विदह्यते यस्य तु मुक्तमात्रे दह्येत हृत्कोष्ठगलं च यस्य ॥
 द्राक्षाभयां माक्षिकसंप्रयुक्तां लीङ्गाऽभयां वा स सुखं लभेत् ॥ ५१५ ॥
 भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का क्षिग्धस्य जन्तोर्वलिनोऽन्नकाले ॥
 प्रातः सशुण्ठीमभयामशङ्को भुङ्जीत संप्राश्य हितं हितार्थी ॥ ५१६ ॥
 स्वल्पं यदा दोषविवद्धमामं लीनं न तेजःपथमावृणोति ॥
 भवत्यजीर्णोऽपि तदा बुभुक्षा या मन्दबुद्धिं विपवन्निदहन्ति ॥ ५१७ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गुणानां कर्मविस्तरम् ॥
 कर्मभिस्त्वनुमीयन्ते नानाद्रव्याश्रया गुणाः ॥ ५१८ ॥
 हादनः स्तम्भनः शीतो मूर्च्छातृप्स्वेदाहजित् ॥
 उष्णस्तद्विपरीतः स्यात् पाचनश्च विशेषतः ॥ ५१९ ॥
 क्षेहमार्दवकृत् क्षिग्धो बलवर्णकरस्तथा ॥
 रुक्षस्तद्विपरीतः स्याद्विशेषात् स्तम्भनः खरः ॥ ५२० ॥
 पिच्छिलो जीवन्ो वल्यः सन्धानः श्लेष्मलो गुरुः ॥
 विशदो विपरीतोऽस्मात् क्लेदाचूषणरोपणः ॥ ५२१ ॥
 दाहपाककरस्तीक्ष्णः स्रावणो, मृदुरन्यथा ॥
 सादोपलेपबलकृद्गुरुस्तर्पणवृंहणः ॥ ५२२ ॥
 लघुस्तद्विपरीतः स्याल्लेखनो रोपणस्तथा ॥
 दशाद्याः कर्मतः प्रोक्तास्तेषां कर्मविशेषणैः ॥ ५२३ ॥
 दशैवान्यान् प्रवक्ष्यामि द्रवादींस्तान्निवोध मे ॥
 द्रवः प्रक्लेदनः, सान्द्रः स्थूलः स्याद्वन्धकारकः ॥ ५२४ ॥
 श्लक्ष्णः पिच्छिलवज्ज्ञेयः, कर्कशो विशदो यथा ॥
 सुखानुबन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुः ॥ ५२५ ॥
 दुर्गन्धो विपरीतोऽस्माद्गुलासारविकारकः ॥
 सरोऽनुलोमनः प्रोक्तो, मन्दो यात्राकरः स्मृतः ॥ ५२६ ॥
 व्यवायी चाखिलं देहं व्याप्य पाकाय कल्पते ॥
 विकासी विकसन्नेवं धातुबन्धान् विमोक्षयेत् ॥ ५२७ ॥
 आशुकारी तथाऽऽशुत्वाद्भावत्यम्भसि तैलवत् ॥
 सूक्ष्मस्तु सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मेषु स्रोतःस्वनुसरः स्मृतः ॥ ५२८ ॥
 गुणा विशतिरित्येवं यथावत् परिकीर्तिताः ॥

गुणानां लघूनां च उपयोगमात्राह—गुरुणामित्यादि । अर्धशदो-भागवचनः;
 तेनार्धमिह गुरुद्रव्यापेक्षया समभागधे, वर्तते, अतिगुरुद्रव्यापेक्षया त्रिभागे वर्तते; यदुक्तं

चरके—“द्रव्यापेक्षया तु त्रिभागसौहित्यमर्धसौहित्यं वा गुरुणा मुपदिश्यते” (सू. अ. ५) इति । एवं लघूनां तृप्तिरिष्यत इत्यत्रापि प्रकर्षाप्रकर्षाभ्यामिह तृप्तिः स्तोका-
तृप्तिः कल्पनीया । इतो वा भूयांसः प्रकारा गुरुलघुद्रव्यप्रकारबहुतया कल्पनीयाः ।
यच्च मात्रागौरवागौरवे अग्निशुद्धे न विवेचनीये इति वदन्ति तच्च युक्तिशून्यमिति
नादियन्ते ॥ ४९९-५२८ ॥—

“संप्रवक्ष्याम्यतश्चोर्ध्वमाह्वारगतिनिश्चयम् ॥ ५२९ ॥

पञ्चभूतात्मके देहे ह्याहारः पाञ्चभौतिकः ॥

विपक्वः पञ्चधा सम्यग्गुणान् स्नानभिवर्धयेत् ॥ ५३० ॥

अविदग्धः कफः पित्तं विदग्धः, पवनं पुनः ॥

सम्यग्विपक्वो निःसार आहारः परिवृंहयेत् ॥ ५३१ ॥

विण्मूत्रमाहारमलः सारः प्राणीरितो रसः ॥

स तु व्यानेन विक्षिप्तः सर्वान् धातून् प्रतर्पयेत् ॥ ५३२ ॥

कफः पित्तं मलः खेषु खेदः स्यान्नखरोम च ॥

नेत्रविट् त्वक्षु च स्नेहो धातूनां क्रमशो मलाः ॥ ५३३ ॥

अत्र कफो रसे पच्यमाने मलः, पित्तं रक्ते । खेषु स्रोतःसु ॥ ५२९-५३३ ॥

दिवा विबुद्धं हृदये जाग्रतः पुण्डरीकवत् ॥

अन्नमक्लिन्नधातुत्वादजीर्णंऽपि हितं निशि ॥ ५३४ ॥

हृदि संमीलिते रात्रौ प्रसुप्तस्य विशेषतः ॥

क्लिन्नविस्त्रस्तधातुत्वादजीर्णं न हितं दिवा ॥ ५३५ ॥

भोजनोपरि सायं भोजनस्याप्यध्यशनभावप्रसक्तिं निराकुर्वन्नाह—दिवेत्यादि । दिवा
विबुद्ध इति रसप्रभावात् पुण्डरीकवद्विबुद्धे हृदये । जाग्रत इत्यनेन जाग्रतोऽपि हृदयं
विबुद्धं विकसितं स्फुटस्रोतस्कं भवति; अतश्चाहि स्वधातुशरीरं भवति । क्लेदो हि
स्रोतोऽवरोधादनिर्गच्छद्गुण्यता तापाद्भवति । ततः अक्लिन्नधातुत्वात् । निशीति सायम् ।
अजीर्ण इत्यपकेऽपि प्रातराशे हितं भवति । अत्र चरकः “प्रातराशे लजीर्णंऽपि साय-
माशो न दुष्यति ।” (च. वि. अ. १५) इत्यादि । एतद्विपर्ययेण दोषोत्पत्तिमाह—
हृदीत्यादि । रात्राविति रात्रिस्वभावात् । संमीलित इति संकुचिते हृदि । पुनस्तस्य
विशेषतः संमीलनं युते हृदीति योज्यं; तेनात्र स्वापोऽपि स्रोतोऽवरोधकारणमिति
दर्शितम् । क्लिन्नाः क्लेदवन्तः विस्त्रस्ता इति निखिला धातवो यस्मिन् तत् तथा । तथेति
दिनान्तररुताद्वारंऽजीर्णं । दिवेति दिनान्तरे न हितमन्नम् । अत्र चरकः—“रात्रौ
तु हृदये म्लाने संवृतेष्वयनेषु च । कोष्ठे यान्ति परिक्लेदं संवृते देहधातवः ॥
क्लिन्नेष्वन्यदपकेषु तेष्वसिक्तं प्रदुष्यति । विदग्धेषु पयःखन्यत् पयस्तृणेष्विवार्थितम्”
(च. वि. अ. १५) इति ॥ ५३४ ॥ ५३५ ॥

इमं विधिं योऽनुमतं महामुनेर्मुपपिमुत्पस्य पठेद्धि यत्नतः ॥
 स भूमिपालाय विधातुमौषधं महात्मनां चार्हति सुरिसत्तमः ॥ ५३६ ॥
 इति सौश्रुते शतयतन्त्रे सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

एतद्वन्धस्यार्थवगतिपूर्वके लाभातिशयमाह—इममित्यादि । अयन्नत इत्यनेनार्थाव-
 गतिपूर्वकं पाठं दर्शयति । महात्मनामिति नान्येषां, प्राक्कनादष्टविरहात् ॥ ३६ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीचक्रपाणिदत्तकृतसुश्रुततात्पर्यटीकायां भानुमत्यां
 सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सूत्रस्थानं समाप्तम् ।

आचार्योपाद्वेन वैद्य जादवजी त्रिकमजी शर्मणा संपादितायां आयुर्वेदीयग्रन्थमालायां प्रसिद्धीभूता ग्रन्थाः ।

रसप्रकाशसुधाकरः—श्रीयशोधरविरचितः, तथा रससंकेतकलिका काय-
स्थचामुण्डवैद्यविरचिता, एतद्ग्रन्थद्वयमेकत्रयवद्धमेवोपलभ्यते । द्वितीयं संस्करणं,
मूल्यं २ रूप्यकौ ।

गदनिग्रहः—श्रीश्रीढलवैद्यविरचितः । अस्य प्रयोगखण्डात्मकः प्रथमो भागः ।
अस्मिन् खण्डे घृततैलचूर्णगुटिकासवादलेह्याः पडधकाराः सन्ति । द्वितीयं संस्कर-
णम् । मूल्यं २ रूप्यकौ ।

आयुर्वेदप्रकाशः—उपाध्यायश्रीमाधवविरचितः । द्वितीयं संस्करणं, मूल्यं २
रूप्यकौ ।

क्षेमकुतूहलः—श्रीक्षेमशर्मेविरचितः पाकशास्त्रग्रन्थः । मूल्यं १२ आणकाः ।

राजमार्तण्डः—श्रीभोजमहाराजविरचितः, नाडीपरीक्षा श्रीरावणकृता, वैद्य-
मनोहरम्—श्रीकालिदासवैद्यविरचिता, तथा धाराकल्पः, एतद्ग्रन्थचतुष्टयमेकत्र-
यद्धमेवोपलभ्यते । द्वितीयं संस्करणम् । मूल्यं १॥ रूप्यकः ।

रसपद्धतिः—श्रीविन्दुविरचिता, श्रीमहादेवविरचितटीकया सहिता, तथा लोह-
सर्वस्व—श्रीसुरेश्वरविरचितम् । एतद्ग्रन्थद्वयमेकत्रयवद्धमेवोपलभ्यते । मूल्यं १॥
रूप्यकः ।

रसकामधेनुः—वैद्यवरश्रीचुडामणिसंगृहीता (उपकरणपाद-धातुसंग्रहपाद-सूत-
क्रियापादेति पादत्रयात्मकः प्रथमो भागः) मूल्यं ५ रूप्यकाः ।

नेपालग्रन्थमालायाः प्रथमः स्तवकः ।

काश्यपसंहिता (वृद्धजीवकीयं तन्त्रम्) ।

महर्षिणा कश्यपेनोपदिष्टा, तच्छिष्येण वृद्धजीवकेन विरचिता कीमारमृत्युविषयका
आपेसंहिता; नेपालराजगुरुभिः पण्डितवर्यैः श्रीहिमराजशर्माभिरलिखितेन २४० पृष्ठात्मकेन
विस्तृतेनोपोद्घातेन सहिता ।

कामशास्त्रग्रन्थाः ।

अनङ्गरङ्गः—महाकविश्रीकल्याणमल्लविरचितः । मू. १ रु. ।

पञ्चसायकः—कविशेखरश्रीज्योतीश्वरविरचितः । मू. १ रु. ।

कन्दर्पचूडामणिः—बघेलवंशावतंसमहाराजधोवौरभद्रदेवविरचितः ।

(आर्याछन्दोपनिबद्धो वात्स्यायनीयकामसूत्रस्य व्याख्यानरूपः) मू. ३ रु. ।

प्रापणभृतिसु सर्वेषां ग्राहकैरेव देया भवेत् ।

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

वैद्य जादवजी त्रिकमजी आचार्य,
कालबादेवीरोड, मुंबई, पोस्ट नं. २.

श्रीमन्माधवकरविरचितम् माधवनिदानम् ।

‘निदाने माधवः प्रोक्तः’ इति लोकेऽयं सर्वसंमतो ग्रन्थः सुप्रसिद्ध-
एवास्ति । अस्मिन् ग्रायः सर्वेषां रोगाणां निदान-पूर्व-रूप-उपशय-
संप्राप्ति-उपद्रवसाध्यासाध्यविचारादिविषयजातं यथावत् प्रतिपादितमस्ति ।
मूल्यम् रु. २॥ प्रे. व्य. आ. ॥

योगरत्नाकरः ।

ग्रन्थोऽयं नात्यर्वाचीनोऽखिलभिषग्गणमान्योऽप्यस्ति । अत्र सर्वेषां रोगाणां
निदानपूर्विका चिकित्सा सप्रमाणा प्रतिपादितास्ति । तथा विविध-रसायन-
कपायाऽऽसवा-ऽरिष्टा-ऽवलेह-गुटिका-पाकादीनां प्रक्रिया-प्रमाणा-ऽनुपानादि-
प्रपञ्चोऽपि कृतोऽस्तीत्ययं ग्रन्थ आयुर्वेदीयानामतीवोपयोगीत्यवश्यं संग्राहः ।
मूल्यम् रु. २॥ प्रे. व्य. आ. ॥

श्रीमत्पण्डितदामोदरधनु-शार्ङ्गधराचार्यविरचिता शार्ङ्गधरसंहिता ।

भिषग्वर-आढमल्लविरचितदीपिकापण्डितकाशिरामवैद्यविरचितशूदार्थदीपि-
काम्यां टीकाम्यां संवलित्ता । मूल्यम् रु. ५ प्रे. व्य. आ. ॥

शार्ङ्गधरसंहिता (मूलमात्रा)

अञ्जननिदानसंहिता । मूल्यम् रु. १ प्रे. व्य. आ. ॥

द्रव्यगुणसंग्रहः ।

अत्र नानाविधौषधीनां गुणागुणविवेचनं सम्यक्कृतमस्ति ।

मूल्यम् १२ आणकाः । प्रे. व्य. आ. ॥

प्राप्तिस्थानम्—पाण्डुरङ्ग जावजी,

निर्णयसागरमुद्रणालयाध्यक्षः,

मुंबई नं. २

